

ЖАРАНТААНУУ

Курсунун мугалиминин ресурстук китеби

9-11 класстар үчүн

ДОЛБООР

ЖАРАНТААНУУ

Курсунун мугалиминин ресурстук китеби

9-11 класстар үчүн

УДК 372.8
ББК 74.263.7
Р 44

Бул ресурстук китеп АКШнын (USAID) эл аралык кызматташуу Агенттигинин көмөгү менен Кыргыз Республикасынын Шайлоо Системаларынын Эл Аралык Фонду тарабынан басмадан чыгарылган.

Түзгөн авторлор: Марченко Л.Ю., Дженкинс С., Данилевская Л.М., Абдулкасимова Г., Кубатбеков И., Слостникова Н.Г.

Р 44 9-11 класстар үчүн «Жарантаануу» курсунун мугалиминин ресурстук китеби: Кырг. Респ. орто мектептеринде «Жарантаануу» курсунун окутуучу мугалимдин усулдук китеби. – Б.: МФИС 2014. – 570 б.
ISBN 978-9967-31-206-7

Ресурстук китеп окутууну билгилик нукта жүргүзүүнүн усулдук түшүндүрмөлөрүн, окуучулардын долбоордук ишмердигин уюштуруу, окутуунун айрым ыкмаларын/усулдарын жана окуучулардын жетишкендиктерин баалоону уюштуруунун практикалык кеңештерин камтыйт.

Ошондой эле бул китепте практикалык тапшырмалар жана көнүгүүлөр, тесттер жана айрым темалар боюнча кыскача баяндамалар, терминдердин сөздүгү берилген.

ШСЭАФ Кыргыз Республикасынын билим берүү жана илимдер министрлигине, Кыргыз билим берүү академиясынын өкүлдөрү Иптаров Сабырга жана Иманкулов Муратка, Регионалдык изилдөөлөр институтунун өкүлү Алишева Атыркүлгө, Социалдык интеграциялар борборунун өкүлү Глушкова Маринага бул китепти даярдоого берген жардамдары жана кызматташуусу үчүн ыраазычылык билдирет.

Р 4306010800-14
ISBN 978-9967-31-206-7

УДК 372.8
ББК 74.263.7
© IFES 2014

Ресурстук китептин түзүлүшү:

1. Киришүү
2. «Жарантаануу» курсунун кыскача усулдук сунуштары
3. Көнүгүүлөр жана тапшырмалар:

I-БАП. МЕН

Бөлүмдөрү:

1. Инсан
2. Мен жаранмын (адамдын укуктары жана милдеттери)
3. Менин жарандык позициям (демократиялык лидерчилик, жи-гердүүлүк, жоопкерчилик ж.б.)
4. Мен керектөөчүмүн
5. Мен өндүрүүчүмүн
6. Менин чечимим, менин байгерчилигим
7. Маданият, мораль, адеп-ахлак, этика
8. Кесип тандоо, шыктандыруу

II-Бап. МЕН ЖАНА БИЗ

Разделы:

1. Топ
2. Үй-бүлө
3. Жаран жана жарандык коом
4. Көп түрдүүлүк, сабырдуулук
5. Конфликттен кызматташууга
6. Жарандык форум (коррупция, гендер, улуттар аралык мамилелер)

III-БАП. МЕН ЖАНА ДҮЙНӨ

Бөлүмдөр: биринчи деңгээл – Кыргыз Республикасы

1. Мен жана мамлекет
2. Демократия
3. Конституция – негизги мыйзам. Мыйзам үстөмдүгү
4. Бийликтин түзүмү жана Бийлик түзүмү жана ЖӨБ
5. Саясий партиялар, саясий катышуу
6. Шайлоо системалары, шайлоо
7. ММК төртүнчү бийлик катары
8. Мен жана мамлекеттеги экономикалык тартип

Бөлүмдөр: экинчи деңгээл – глобалдуу дүйнө

1. Эл аралык мамилелер
2. Азыркы замандын глобалдык маселелери
3. Миграция
4. Айлана-чөйрө
4. Тесттер
5. Сөздүк
6. Кыскача баяндамалар.
7. Адабият жана пайдалуу шилтемелер
8. Библиография

Киришүү

Бул ресурсдук китеп IFES колдоосу менен түзүүчү авторлор тарабынан иштелип чыкты. Китепти түзүү учурунда өздүк иштелмелер жана кийинки басылмалардын материалдары колдонулду:

- Гражданственность и участие в управлении – ваша роль в гражданском обществе XXI века: Учеб. Пособие для средних шк. Кырг. Респ. 10-11 кл.: Дж. Пилон и др. – Б.: МФИС, 2013, часть 1 и 2 – 2013. Переработанные издания.
- Рабочая тетрадь по курсу «Человек и общество» для учащихся IX класса общеобразовательной школы/ Л.Ю. Марченко, Э.К. Осмонбетов, Б.К. Алгожоева, З.А. Дубанаев. – Б., 2004 – 172 с.
- Методическое пособие для учителей по курсу «Человек и общество» для IX класса общеобразовательной школы / Э.К. Осмонбетов, Л.Ю. Марченко, Б.К. Алгожоева и др. – Б., 2004. – 126 с.
- Полезные советы для профессионального роста (для студентов и выпускников учебных заведений). Учебное пособие, автор-составитель: Н.Г. Сластникова – Б.: 2010. – 99 с.
- Методическое пособие для учителей средних школ по предмету «Человек и общество», разработанное в рамках проекта «Права человека и демократия на доступном языке». Ош 2008. – 70 с.
- Укук булагы. Информационно – правовая брошюра. Общественный фонд «Центр права человека и демократия». Ош 2012. – 56 с.
- Методическое пособие по преподаванию прав ребенка. - Молодежная правозащитная группа. – Бишкек.
- «В будущее без конфликтов». Учебное пособие. Street Law. Бишкек -2011 г.

Ресурсдук китеп сиз «Жарантаануу» сабагын өткөндө чыгармачылык эркиндигиңиз сакталып калгыдай болуп түзүлдү. Сизге жардам катары мында окутууну билгилик нукта жүргүзүүнүн усулдук түшүндүрмөлөрү, окуучулардын долбоордук ишмердигин уюштуруу, окутуунун айрым ыкмаларын/усулдарын жана окуучулардын жетишкендиктерин баалоону уюштуруунун практикалык кеңештери камтылган.

Ошондой эле бул китепте окуучудан тартып «Мен», «Мен жана биз», «Мен жана дүйнө» багытында логикалык тартипте берилген практикалык тапшырмалар жана көнүгүүлөр чогултулган. Ар бир тапшырманын татаалдык деңгээли аныкталган жана, мүмкүн болушунча, усулдук түшүндүрмөлөр менен коштолгон. Андан сырткары, айрым темалар боюнча тексттер жана кыскача баяндамалар, сөздүк, пайдалуу шилтемелер жана адабияттар кошумча берилген.

Бул сыналма басылыш. Апробациянын натыйжасына жараша, талап кылынса, кошумча иштелип чыгат.

Урматтоо менен,

Шайлоо Системаларынын Эл Аралык Фонду

"Жарантаануу" курсунун усулдук сунуштары окуучулардын социалдык-экономикалык, жарандык жана укуктук билгиликтерин калыптандырууга багытталган сабактарды жана сабактан тышкаркы иш чараларды уюштурууда, жарантаануучу мугалимдерге практикалык жардам көрсөтүү максатында иштелип чыкты. Усулдук сунуштар бөлүмүндө "Жарантаануу" курсунун түзүмү, предметтин максаттары жана тапшырмалары, окутуудан күтүлүүчү натыйжалар, окутуунун усулдук ыкмалары жөнүндө түшүнүк, ошондой эле окутуу натыйжаларын баалоо боюнча усулдук материалдар сунушталган.

Жуурулуштурулган (интеграцияланган)

“Жарантаануу” курсу деген эмне?

"Жарантаануу" курсу – бул ар кыл коом таануу илимдеринен алынып, социалдык-гуманитардык билимдердин негизинде жуурулуштурулган курс. Бул курста төмөнкү илимдерден алынган билимдер жалпыланып берилди:

- **Социология**, жалпы коомду, социалдык процесстердин жүрүшүндөгү тенденцияларды жана мыйзам ченемдүүлүктөрдү изилдейт, келечектеги окуяларды болжолдойт. Социологиялык билимдер окуучулардын коомдук процесстерге ар тараптуу көз карашын, социалдык тенденциялардын объективдүү жана субъективдүү тенденцияларын түшүнүүсүнө, жаш муундун жигердүү жарандык позициясын калыптандырууга өбөлгө түзөт.
- **Социалдык жана философиялык антропология**, адамды чыгармачыл инсан катары карап, аны чыгармачылыгынын

натыйжалары үчүн жеке жоопкерчиликти, адамдын табияты жана болмушу маселесин жана адамдын азыркы коомдогу кадырын аныктоочу конкреттүү кырдаалдагы жүрүм-турумун изилдейт. Бул билимдер инсанга багытталган мүнөздөгү түшүнүк аппаратын (эркиндик, тандоо, чыгармачылык, жоопкерчилик, абийир, жашоо маңызы) калыптандырат жана адамдын ыймандык-адептик өзөгүнүн кепили болуп эсептелет.

- **Психология**, инсандар аралык мамилелерди, чоң жана чакан топтордогу адамдардын өз ара кызматташуусун изилдейт. Психологиялык билимдер окуучулардын ыймандык жана рухий сапаттарын өнүктүрүүгө, гуманисттик баалуулуктарды өздөштүрүшүнө, адам өмүрүнүн жана инсандын табият, социум жана өзүнүн ички дүйнөсү менен шайкештикте жетилишинин эң баалуу экендигин аңдап билишине өбөлгө түзөт.

- **Экономика**, ресурстардын чектелгендиги менен шартталган адамдын жүрүм-турумунун бардык түрлөрүн, адамдын жашоо-тиричиликтеги иш-аракеттеринин үлгүлөрүн, экономика дүйнөсүнүн механизмдери менен мыйзамдарын изилдейт. Экономикалык сабат, окуучулар өздөрүнүн бакыбат жашоосуна жана бүтүндөй коомдун бейпилдигине, алардын күнүмдүк жашоо шарттарына ыңгайлашуусуна, ар түрдүү кырдаалдарда алгылыктуу жүрүм-турум үлгүсүн тандашына жол ачуучу таяныч катары керек.
- **Саясат таануу**, окуучуларга саясат, бийликтин түзүлүшү, бөлүштүрүлүшү жана ишке ашырылышы, демократиялык баалуулуктар, коомдо демократиянын калыптанышы жана бекемделиши жөнүндөгү билимдердин негизин берет. Натыйжадасында бүтүндөй өлкөнүн жана ар бир жарандын келечегине таасир тийгизе турган, окуучулардын ойлонуп саясий тандоо жүргүзүү жөндөмү калыптанышы керек.
- **Укук таануу**, мамлекеттин укук тутумунун түзүмүн жана өнүгүүсүн изилдейт жана туруксуздук шартында да укук тартибин сактоо зарылдыгын карайт. Укук таанууну окуп-үйрөнүүнүн негизги максаты – укук баалуулуктарын өздөштүрүү, укук чөйрөсүндөгү

позитивдүү социалдык пайдалуу жүрүм-турум тажрыйбасын алуу.

- **Маданият таануу**, мектепте окутулган бардык маданий көрүнүштөр жөнүндө бүтүн түшүнүктү калыптандырат. Маданият таануунун башкы максаттары жана мүмкүнчүлүктөрү – маданий баалуулуктарды окуучулардын жан дүйнөсүнө сиңирүү, өз элинин маданиятын таанып билип, башка маданияттарды, мунун ичинен диний маданияттарды да түшүнө билүү жөндөмүн өнүктүрүү.
- **Этика**, бул илим биздин түшүнүгүбүз боюнча эмне жаман, эмне жакшы экендигин, иш-аракеттерибизди кантип баалашыбыз керектиги жөнүндө түшүнүк берет. Натыйжада окуучулар өз баалуулуктарыбызга шайкеш жашап, жакшы-жаманды туура айырмалай билиши керек.

Курста адам жана коом, экономика жана саясат, социалдык жана рухий өнүгүү жөнүндөгү жалпыланган тыянактар берилген жана булар универсалдуу билимдер болуп саналгандыктан, коомдо бүгүн болуп жаткан жана эртең боло турган процесстердин көп кырдуулугун аңдап билүүчү курал катары кызмат кылат. Бул курс окуучулардын өзүн өзү таануусуна, өз мүмкүнчүлүктөрүн көрүшүнө, окуучулардын жарандык маданиятка жигердүү кошулушуна шарт түзөт, анткени жарандык коомдо жана мамлекетте өзүн өздөштүрүү ыкмаларын үйрөтөт, демократиялык жана гуманисттик баалуулуктар тутумун, ыймандык жана укуктук ченемдерди, иш-аракет жасоо ыкмаларын өздөштүрүүгө жол ачат.

Курстун максаттары жана күтүлгөн натыйжалар

Жаран таануу билими социалдык дүйнөдөгү көп түрдүүлүктү кабылдоого жана сыйлоого, жарандык турмушка жигердүү катышууга даяр инсанды калыптандырууга жана төмөнкү максаттарды орундоого багытталат:

- инсандын өзүн «табышына» көмөктөшүү, мүмкүнчүлүктөрүн жүзөгө ашырышына шарт түзүү;
- окуучулардын адам жана коом, адамдын өзүнө, башка адамдарга, мамлекетке мамилеси, ошондой эле бул мамилелерди жөнгө салуучу ченемдер жөнүндөгү жалпы билимдерин калыптандыруу;
- социалдык, ыймандык, укуктук, экономикалык, саясий маданияттын негиздерин түптөө;
- адамды азыркы коомго аралашкан, адам укуктары менен эркиндиктерин сыйлаган, жарандык коомду өнүктүрүүнү жана укуктук мамлекетти бекемдөөнү көздөгөн жаран кылып тарбиялоо;
- алган билимдерин коомдук-саясий турмушта өз алдынча багыт алуу үчүн, практикалык

милдеттерди орундоо үчүн колдонуу жөндөмдөрүн өнүктүрүү.

Курстун максаты – укуктук жана адептик ченемдерге ылайык, коомдук жашоонун ар кыл чөйрөлөрүндө өзүн өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүк түзгөн социалдык-экономикалык, жарандык жана укуктук билгиликтерге (компетенттүүлүктөргө) ээ, жарандык турмушка жигердүү катышууга жөндөмдүү жана даяр Кыргыз Республикасынын жаранынын калыптандыруу.

Социалдык-экономикалык, жарандык жана укуктук билгиликтерге ээ болуу, окуучуларга бул мүмкүнчүлүктөрдү берет:

- азыркы коомдогу социалдык-экономикалык көрүнүштөр менен процесстерди, ар түрдүү социалдык топтор ортосундагы мамилелерди, адамдын укуктарын жана эркиндиктерин, коомго тийчү таасирин эске алуу менен өзүнүн жана коомдун ресурстарын башкаруу ыкмаларын тааный билүү;
- көп түрдүү дүйнө менен кызматташуу жана алгылыктуу башкалар менен өз ара мамилелерди түзүү;

- түшүнүү менен баалуулуктук, экономикалык же саясий тандоо кылуу;
- адаттан тыш маселелерди чыгармачылык менен чечүү;
- жеке, коомдук жана экономикалык турмушта өз позициясына ээ болуу жана аны жактай билүү;
- укуктук ыкмаларды жана куралдарды колдонуу менен коомдогу укук тартибин чыңдоого салым кошуу;
- өзүнүн жүрүм-турумун жана башка адамдардын иш-аракеттерин жалпы адамзат баалуулуктарына, жүрүм-турумдун аныкталган ченемдерине салыштыра билүү;
- коомдун туруктуу өнүгүү принциптерине ылайык коомдук турмуштун ар кыл чөйрөлөрүндө иш жүргүзүү.

Башкы жана предметтик билгиликтердин байланыштары

Кыргыз Республикасынын орто билим берүү боюнча Алкактык Улуттук куррикулумуна ылайык, башкы билгиликтердин топтомун аныктоо критерийи катары, азыркы заманда ийгиликке жеткирген жана атаандаштык жөндөмүн арттыруу үчүн жеке жана кесиптик чөйрөлөрдө колдонулган ресурстардын кабыл алынган негизги категориялары:

- маалымат ресурстары;
- башка адамдар жана адамдардын топтому ресурс катары;
- адам өзү ресурс катары.

Буга ылайык, "Жарантаануу" курсунда башкы деп төмөнкү үч билгилик каралат:

Билгилик

Маалыматтык / социалдык чөйрө менен иштешүүнүн ар түрдүү каражаттарын пайдалана билүү жөндөмү

Сыпатталышы

1. Чечилүүчү маселелерге тилди, символдорду жана тексттерди ылайыкташтыруу жана колдонуу, б.а. ар түрдүү кырдаалдарда сүйлөө, жазуу, ошондой эле, эсептөө жана үлгүлөө жөндөмдөрүн эффективдүү колдонуу. Билгилик коомдо жашоо, адистик ийгиликке жетүү үчүн маанилүү

2. Чечилүүчү маселелерге жана жагдайларга билимдер менен маалыматтарды колдонуу:

- эмнелер белгилүү, эмнелер белгисиз экендигин аңдап билүү жана туюнтуу;
- керектүү маалымат булактарын табуу жана колдоно билүү;
- маалыматтын жана анын булактарынын сапатына жана маанилүүлүгүнө баа бере билүү;
- билимди, маалыматтарды иштеп чыгуу жана түзүмдөштүрүү.

Бул билгиликке ээ болуу, мүмкүнчүлүктөрдү баалоо жана тандоо, пикир жаратуу, чечим кабыл алуу жана жоопкерчиликтүү иш-аракеттерди жасоо үчүн негиз болот.

3. Чечилүүчү маселелерге жана жагдайларга технологияларды ылайыкташтыруу жана колдонуу, б.а. заманбап маалымат технологияларын эффективдүү колдоно билүү.

Билгилик

Социалдык- катнаш /

Башка адамдар
менен иштешүү
жөндөмү

Сыпатталышы

1. Башка адамдар менен натыйжалуу мамилелерди түзүү:

- өзүн башкалардын ордуна коюп, кырдаалды анын көзү менен көрө билүү;
- эмоцияны эффективдүү башкаруу – өзүнүн жана башка адамдардын мүдөөлөрүн, эмоциялык абалын аңдап жана түшүндүрө билүү жөндөмү.

Бул билгилик адамдар (достор, кесиптештер, өнөктөштөр) ортосундагы жайлуу, жөндүү мамилелерди камсыздайт. Азыркы замандагы социалдык-саясий жана экономикалык ишмердикке коюлуучу милдеттүү талап болуп саналат.

2. Кызматташуу, команда менен иштөө:

- өз идеяларын туюнтуу жана башка адамдардын идеяларын уга билүү;
- талаш-тартыштын демин сезип, иш тартибин сактай билүү;
- сүйлөшүүлөрдү жүргүзө билүү;
- ар түрдүү пикирлерге жол берген чечимдерди кабыл алуу жөндөмү.

Бул билгилик адамдын коллектив, топалдындагы милдеттенмелерин өзүнүн максаттары жана артык көргөн ойлору менен макулдаштырууга, зарыл учурда лидерликти өзүнө алууга жана башкаларды колдоого жөндөмдүү болушуна байланышкан.

3. Конфликтти башкаруу жана чечүү:

- конкреттүү кырдаалда пикир келишпестиктерди жана кызыкчылыктарды (мисалы, бийлик, сиңген эмгектин таанылышы, жумушта иш-милдеттердин бөлүштүрүлүшү, адилеттиктин талап кылынышы), чыр-чатак себептерин, жааттардын жүйөлөрүн талдоо, ошол эле учурда ар түрдүү позициялардын болушу мүмкүндүгүн да эске алуу;
- жааттар эмнелерге макул, эмнелерге каршы экениндигин аныктоо;
- маселени башкача туюнтуу;
- максаттардын жана талаптардын маанилүүлүгүн аныктап, эмнелерден кандай шарттарда баш тартса болоорун билүү.

Бул билгилик кызыкчылыктардын, муктаждыктардын, максаттардын же баалуулуктардын дал келбестигинен улам чыккан тараптардын каршылашыктарын, эки жак тең уткудай кылып чечим кабыл алуу жана процессти башкаруу жөндөмү экенидигин түшүндүрөт.

Билгилик

«Өз алдынча уюшуу жана маселе чечүү» билгилиги
/Адамдын өз жашоосун өзү пландаштыруу жана башкаруу, өз алдынча иш-аракет кылуу жөндөмү

Сыпатталышы

1. Ар кыл өз ара мамилелерди эске алуу менен иш-аракет кылуу, б.а. адамдын иш-аракеттери жана чечимдери канчалык коомдук ченемдерге, социалдык жана экономикалык институттарга шайкеш келерин түшүнө билүү менен аракеттенүү жөндөмү:

- иш-аракеттердин кандай үлгүлөрү бар экенин билүү;
- өзү аракеттенген тутумду (мисалы, анын түзүмдөрүн, маданиятын, каадаларын, формалдуу жана бейформал эрежелери менен талаптарын) жакшы билүү;
- өзүнүн иш-аракеттеринин түз жана кыйыр натыйжаларын болжолдоо;
- ыктымалдуу натыйжалар өзүнүн же топтун ченемдери жана максаттары менен кандай айкалышарын эске алуу менен иш-аракеттин ар түрдүү жолдорунан тандоо

2. Жашоо пландарын жана долбоорлорду түзүү жана ишке ашыруу.

3. Муктаждыктарды жана чектелгендиктерди аңдап билип, өз укуктарын жана кызыкчылыктарын жактоо:

- өз кызыкчылыктарын (мисалы, шайлоодогу) аңдап билүү;
- өз жүйөлөрүн негиздей ала турган эрежелерди жана принциптерди билүү
- муктаждыктары менен укуктарын башкалар тааныгыдай кылып жүйөлөштүрүү;
- тил табышуу жана башка мүмкүнчүлүктөргө жол берүү.

Окутуунун натыйжалары

Окутуу, окуучулар үчүн мүмкүнчүлүк түзүп, алардын окууга кызыгуусун арттырып, билим алышына, белгилүү жүрүм-турум жана билгилик топтомун өздөштүрүшүнө жол ачышы керек. Бул талаптар айрыкча "Жарантаануу" курсу үчүн орчундуу.

Эгер окуучу өзү окуу процессине толук катышпаса, «өз колу менен» эч нерсе кылбаса, анын "Жарантаануу" курсунан алган теориялык билимдери "оң кулагынан кирип, сол кулагынан чыгып" кетиши ыктымал.

Ошондуктан ар бир сабактын максаттарын, тапшырмаларын аныктаганда, мугалим окуунун натыйжалары үчүн жоопкерчиликти жеке өзүнө алгандан көрө, окуучуларга жолдогону туура. Төмөндө мугалимге бул иште жардам боло алуучу жалпы билим берүү натыйжалары келтирилген. Бул окутуудагы билгилик мамиленин шарттарына, б.а. окуу максаттарынын «окуучу тараптан» коюлушуна дагы туура келет.

"Жарантаануу" курсу боюнча жалпы билим берүү натыйжаларынын тизмеги:

1. Көз карашын жүйө менен далилдейт.
2. Башкалардын пикирин угат жана топтун башка мүчөлөрүнүн жынысына, жаш курагына же этностук тегине карабастан ынтымакты чыңдоого салым кошуу (талкуу, биргелешип иштөө ж.б.у.с.) мүмкүнчүлүгүн колдонот.
3. "Жарантаануу" курсундагы ар кайсы түшүнүктөр, көрүнүштөр, иш-аракеттер, билимдер ж.б.у.с.
 - Түшүнүккө ээ
 - Айырмалайт, жалпылайт
 - Сын көз карашта жана рационалдуу баа берет
 - Мүнөздөйт, түркүмдөштүрөт, түзүмдөштүрөт, категориялар боюнча бөлүштүрөт
 - Башкы ойду бөлүп көрсөтөт (өзүнүн сөзү менен айтат) жана тыянак чыгарат
4. Ар түрдүү маалымат булактарын туура колдонот жана баалайт.
5. Турмуштук кырдаалдардагы иш-аракеттердин ыраатын (кадамдуу иш-аракеттерди) «өзүнө ылайыктап» талдайт, үлгүлөйт жана иштеп чыгат.
6. Кандайдыр бир иш-аракеттин максатын туюнтат, натыйжасын болжолдойт.
7. Өз алдынча долбоор жүргүзөт.
8. Өз алдынча изилдөө жүргүзөт.
9. Айрым социалдык маанидеги иш-аракеттерде өзүнүн ордун аныктайт (мисалы, жоопкерчиликти талдайт, колдонот, коомго дилгир аралашат).
10. Демилгени өз колуна алат.
11. Социалдык, саясий, экономикалык, жергиликтүү институттар (ЖӨО, мамлекеттик органдар, бизнес-түзүмдөр) менен иштеше билет.

"Жарантаануу" курсун жүрүшүндө окутууну уюштурууда маселе чечүү процесси анын жообундай эле, балким, андан да маанилүү болорун түшүнүү керек. Ошондуктан жөн эле маалымат берүү менен чектелбестен, окуучулардын өз алдынча жооп, чечим, жол ж.б. издөө жөндөмдөрүн жана билгичтиктерин калыптандыра турган интерактивдүү усулдарды колдонуу сунушталат. Албетте, бул билгиликтер аларга мектептен алган теориялык билимдер менен бирге турмушта да кереги тиет.

Бул курстагы тапшырмалардын көпчүлүгүн аткаруу үчүн белгилүү деңгээлде окуучулардын өз ара иштешүүсү зарыл. Мындай интерактивдүү усулдун тандалышы бекеринен эмес. Бул жерде окуучуларга азыркы демократиялык коомдо зарыл болгон аралашуу жөндөмдөрүн жана үлгүлөрдү иштеп чыгуу талап кылынат.

Сабак учурунда (сабактан тышкары) окуучулар арасында, ошондой эле окуучулар менен мугалимдин ортосунда жогорку деңгээлдеги өз ара иштешүү байкалса, мындай сабак берүү жана окутуу интерактивдүү деп аталат.

Интерактивдүү усул кеңири максаттарды жана өз ара иштешүү жолдорун камтыйт. Бирок кандай гана усулду колдонулбасын, окуучулардын турмуштук тажрыйбасы билим алуунун негизги башаты болуп эсептелет. Окуутуу процессинде окуучу булар менен өз ара иштешет:

1. Мугалим;
2. Чакырылган кишилер (же класс кайсы бир уюмдарга жана кишилерге барышы мүмкүн);
3. Башка окуучу (жуптарда иштөө);
4. Чакан топ (3-5 окуучу болуп иштөө);
5. Окуучулардын чоң тобу (көбүнчө – топтук долбоор, ролдук оюндун, диспуттун, класстык талкуунун ж.б.у.с. түрлөрү);
6. Окуучулардын тобу жана калк (топ социологиялык сурамжылоо жүргүзөт);
7. Техниканын айрым түрлөрү (мисалы, компьютер, мобилдик телефон менен);

Окутуунун же өз ара иштешүүнүн сапаты топтун санына жараша болбойт. "Өз ара иштешүү" усулунун башкы өзгөчөлүгү анын АЧЫЛЫШ ПРОЦЕССИ болгондугунда жана анын мааниси окуучулардын өз ара иштешүү аркылуу үйрөнүү жөндөмүн арттырууда.

Эмне үчүн интерактивдүү усул колдонулат?

Интерактивдүү усулдарды жигердүү колдонгон мугалимдер, өз ара иштешүү процессинде окутуу эң ийгиликтүү жүрөөрүнө ишенишет. Алар мындай жол менен окуучулар тез үйрөнүшөт жана жакшы эстеп калышат деп эсептешет.

Алдыңкы интерактивдүү усулдарды колдонгон мугалимдер, маалыматты окутуучу өзү айтып берип, көнүгүүлөрдү талкуулап-талдабастан, окуучуларды өз алдынча иштетпестен, түз эле аткарууга берген класстарда окуучулар мугалимдин сөзүн жакшы эстеп калышпайт жана колдо болгон шыктандыруучу ресурстардын ичинен эң таасирдүүсүнөн – өздөрүнүн теңтуштарынын идеяларын колдонуу мүмкүнчүлүгүнөн айрылышат деп эсептешет. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, биз уккандарыбызды 10 %, окуганыбызды 20 %, кылганыбызды 80% эстеп каларыбыз тууралуу көп эле айтылып жүрөт.

Окуучуларга даяр жооптор берилген учурларда, алардын акылынын ишке катышуусу төмөн бойдон калат. Бирок алар өз идеяларын иштеп чыгып, аларды тартуулап жана коргош керек болгондо, акыл-эстин жигердүүлүгү кескин жогорулайт. Жетик түрүндө, окутуунун жакшы программасы, окуучулардын кийинки жөндөмдөрдүн баарын колдонулушун эске алат:

- а) фактыларды эске түшүрүү (буга эң аз күч-аракет талап кылынат);
- б) түшүнүү;
- в) билимди жаңы кырдаалда колдонуу;
- г) талдоо (бир нерсени бөлүктөргө ажыратканыбызда);
- д) синтез (жаңы нерсе жаратуу үчүн идеяларды бириктиргенибизде);
- е) баа берүү (бир нерсенин сапаты жөнүндө биз пикир айтканыбызда).
- ж) синтез менен баалоонун натыйжаларын практикада колдонуу.

Бул жөндөмдөрдүн окутуу иштеринде колдонулушу, бул курстун өзөгүн түзгөн билгиликтерди калыптандыруу үчүн ыңгайлуу шарттарды жана негиздерди жаратат.

Интерактивдүү жана салттуу усулдар

Эки гана усул бар деген пикир туура эмес. Тагыраак айтсак, интерактивдүрөөк жана анчейин интерактивдүү эмес усулдардын аралыгында бир катар өтмө усулдар бар. Дасыккан чебер мугалим, бир эле сабактын жүрүшүндө, талап кылынган учурларда, интерактивдүү усулдан интерактивдүү эмес усулдарга которула билиши керек. Бул эки усулдун айкалышы окуучулардын кыйла жакшы натыйжаларга жетишүүсүнө шарт түзөт.

Айрымдар интерактивдүү усулду негизинен “кызыктуу” болгон үчүн колдонулат дешет. Бул жаңылыш пикир. Сабактардын максаты окуучуларды кызыктыруу менен гана чектелбейт. Кыйла интерактивдүү усул тандалганда, ал үйрөтүүнүн эң эффективдүү жолу болушу керек. Андай эмес болсо, анда анчейин интерактивдүү эмес усул талап кылынышы мүмкүн. Кандай усулду тандоо – сиз жеткиңиз келген үйрөтүүнүн натыйжаларына байланыштуу болот. Эгер окуучулар конкреттүү фактылардын топтомун өздөштүрүшүн көздөсөңүз, анда мунун эң натыйжалуу жолу катары көп интерактивдүү эмес усулду тандоо туура болушу ыктымал. Ал эми окуучулардын жөндөмдөрүн жана ыктарын калыптандырыш керек болсо, кыйла интерактивдүү усулду колдонгон оң.

Ушундан улам мындай тыянакка келебиз: интерактивдүү усулдар салттуу усулдардан жакшы же тескерисинче деп айтуу туура эмес. Анткени, үй курууда араага караганда балка жакшы дегендей эле угулат! Иш жүзүндө, сабактын жүрүшүндө усулдардан беш-алтысын колдоно аласыз.

Дасыккан адис, мугалим же уста коюлган тапшырманы мыкты аткаруу үчүн качан кайсыл аспапты жана кандайча урунганды өзү жакшы билет.

Окутуунун интерактивдүү усулун (айрыкча жарандык билим берүү курсунда) колдонуу үчүн олуттуу себептер болгондугуна карабастан, аны сабаттсыз колдонуу, мындай терс натыйжаларга алып келиши мүмкүн:

- жаңылыш идеялар менен түшүнүктөрдүн калыптанышы, өзгөчө, айрым окуучулар өз эркин башкаларга таңуулай алышса;
- айрым тартынчаак балдардын өз жөндөмдөрүн көрсөтүү мүмкүнчүлүгүнөн ажырашы;
- ата-энелердин, башка мугалимдердин жана мектеп жетекчилигинин иштин маанисин түшүнбөй калышы;
- классты мугалим башкара албай калышы. Окутуунун интерактивдүү усулдары башкаруунун башка жөндөмдөрүн талап кылат.

Классты башкаруу усулун чебер колдонууда, өзүңүздүн окутуу максаттарыңызды жана колдонулуп жаткан усулдардын тандалынып алыш себебин так билүү, мындай кыйынчылыктардын алдын алганга жардам берет.

Төмөндө бул курстун жүрүшүндө берилүүчү көптөгөн интерактивдүү тапшырмалардын жана көнүгүүлөрдүн аткарылышы боюнча иш-аракеттердин топтому келтирилет.

а) Даярдык

Буга кийинки кадамдар кирет:

- Көнүгүүлөрдү аткаруу менен кандай окутуу максаттарына жетүү көздөлөөрүн алдын ала аныктап алып, анан тапшырмаларды тандоо;
- Тапшырманын түзүлүшү сиздин классыңыздын деңгээлине туура келерин аныктоо. (Тапшырманы аткаруу үчүн материалдык ресурстар барбы жана окуучулар аны аткаруу үчүн жетиштүү маалыматка ээби?)
- Мындай мүмкүнчүлүктөрдүн бар экендигин аныктагандан кийин, тапшырманын класста кандай аткарыларын ойлонуштуруңуз керек. Муну менен окуучуларыңыздын реакцияларын алдын ала билесиз жана жообуңузду пландаштыра аласыз.

б) Окуучуларга көрсөтмөлөр

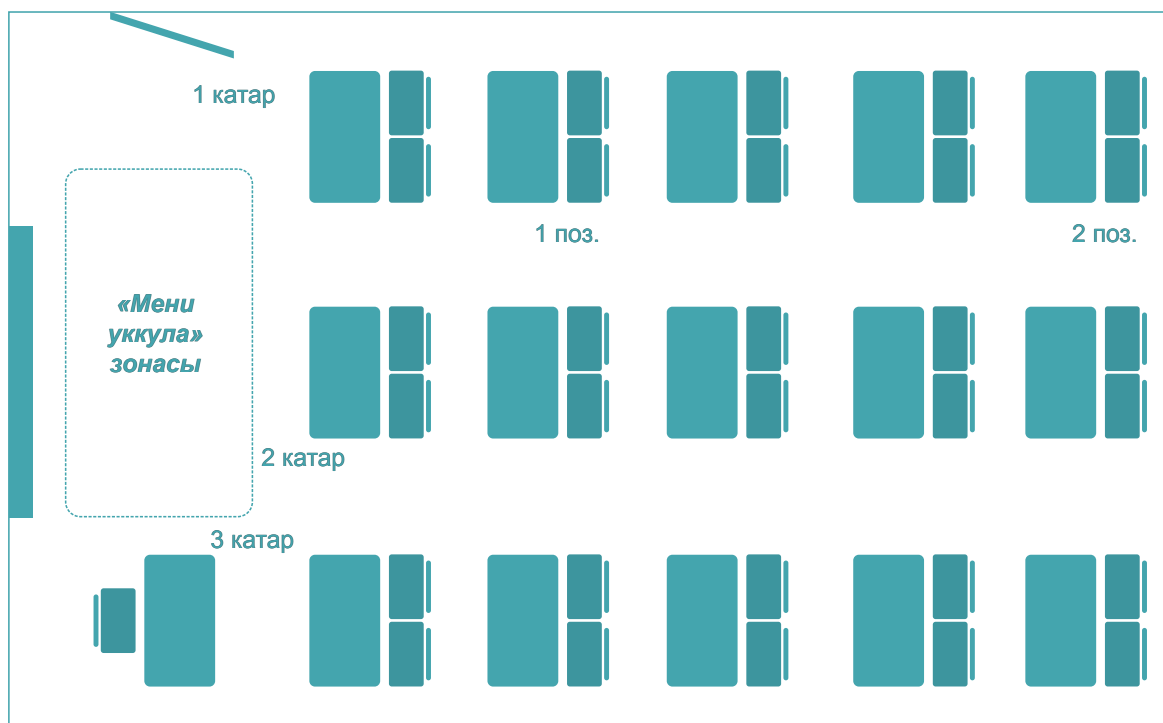
Окуучуларга иштин максатын түшүндүрүңүз (алар эмнени жана кандайча аткарышы керек). Иш тартибин жана тапшырманы аткарууга бөлүнгөн убакытты белгилеңиз. Мында төмөндөгүдөй жакшы ыкманы колдонсоңуз болот: мезгил-мезгили менен улам бир окуучудан (айрыкча мугалимдин айткандарына көп көңүл бөлө бербеген балдардан) тапшырманын жетектемелерин класска кайталап бер деп өтүңүз.

Андан соң, иш конкреттүү сабак үчүн сиз тандаган усул(дар) боюнча жүргүзүлөт (алардын айрымдарынын кыскача сыпатталышы «Окутуу стратегиясы» темасында берилген).

Соңку жылдардагы окутуу процессине байкоо жүргүзгөндө, көптөгөн мугалимдер жуп-жубу менен, топтордо иштөө, талкуу жүргүзүү сыяктуу интерактивдүү усулдарды жакшы колдоно билишери аныкталган. Алар классты башкаруу, окуучуларды текши катыштыруу жагынан эч кандай кыйналышпайт. Ошондуктан 28-29-беттердеги усулдук нускамалар, интерактивдүү усулдарды колдонуунун айрым жактарын жакшыртуу зарыл деп эсептеген мугалимдерге сунушталат.

Класстын динамикасы

Салттуу класста, мугалим билимдин алып жүрүүчүсү болгондуктан, анын статусу жогору турат. Интерактивдүү сабакта, мугалим окутуу процессии башкара билиши менен кадыр-барктуу болушу керек. Демек, ийгилигиңиз класстагы динамиканы жөнгө сала билгениңизге жараша болот. Динамиканы өзгөртүүнүн эң эле оңой жолдорунун бири – мугалимдин аз сүйлөшү. Башкача айтканда, түшүндүрүүнү, баяндап берүүнү азайтып, окуучулардын өз ойлорун тартынбай айтырууга умтулуңуз. Бул алардын сизден көз карандылыгын азайтат, айрым учурларда бирден-бир туура жооп болбой тургандыгын жана пикирлерин баары бирдей маанилүү экендигин түшүнүүгө жардам берет. Мугалим катары, көп эле учурларда, аңдабастан туруп окуучулардын беделин басынтып коёбуз (окуучулар муну байкабай калышы да мүмкүн).

Мугалимдин кайсы жерде болгону оң?

Жогорудагы схемадан биз кадимки класстык бөлмөнү көрүп турабыз. Биринчи катар гана бир аз айырмаланып турат. (Класстагы парталарды ар түрдүү жайгаштырса болот, бирок биз ушул вариантты карап көрөлү, анткени сиздин башка тандооңуз болбошу ыктымал.) Демейде мугалим класстын «мени уккула» зонасында көбүрөөк болот. Мугалим туруп тургандыктан, бул абалда окуучулар алдыга, эреже катары, төмөндөн өйдө карашат. Көп жылдар бою калыптанып, көнүмүшкө айланган бул кырдаал «сүйлөшпөй, мени уккула» деген өктөм бийликти туюнтат. Андыктан бул зонаны көп пайдаланбаган оң. Окуучулар өз ара талкуу жүргүзүп жатканда, бул зонадан жылып чыгыңыз, антпесеңиз окуучулар бири-бири менен сүйлөшө албай калышаары бышык. Мугалимдин столу да бул зонага өтө жакын экендигине көңүл буруңуз, демек, столдо отурганда дагы кырдаалды көп өзгөртүп жибере албайсыз. Тапшырма берип жатканда, биз «мени уккула» зонасында турушубуз керек, бирок талкуу башталды деп жарыялагандан кийинчи? Жакшысы – 1-позицияда туруу же каалагандай топко кошулуп отуруу керек, анткени ушундай кылганда «мени уккула» зонасынан алыс болобуз. Мындайда мугалим топко кошулат, айырмачылык анча көзгө уруна бербеси үчүн бир жерге отурат, бош орун болбосо, чөгөлөп алат. (Муну менен сиз өз статусуңузду окуучуларга жакындатып, кыйла теңдештиресиз. Ошондо класстагылардын көбү сизди көрбөйт.) 2-позиция дагы дурус, бирок аны да «мени уккула» зонасына айланып алуудан этият болуңуз. Эгер бүт класстын көңүлүн бургуңуз келсе, кайра окуучулардын алдына өтүңүз.

Айрым мугалимдер окуучулары жуптарга же топторго бөлүп иштей баштаганда, алардын бирине кошулуп отуруп же класстын арт жагына барып алат. Бул окуучуларга өз ойлорун тартынбай айтуу мүмкүндүгүн бериш үчүн аткарылат. Бирок окуучулар эмне кылышты толук түшүнбөй калышса, башкаларды алаксытып башташат. Чакан топтордо иштөөдө, окутуу натыйжасын жогорулатуунун көп мүмкүнчүлүктөрү бар экендигин унутпаңыз.

Мугалим топтон топко өтүп, алардын ишине көз салышы керек. Ушинтип улам бир топко барганда, алар туш болгон проблеманы чечүүгө жол көрсөтүп турсаңыз, окуучулардын ашыкча уу-дуусу басаңдап, алар тапшырманы аткарууга иштиктүү түрдө киришкенин байкайсыз. Бардык топтор тапшырма аткаруу менен алектенип жатышса дагы, төмөнкүлөрдү камсыздаш үчүн, топторду кыдыра бериңиз:

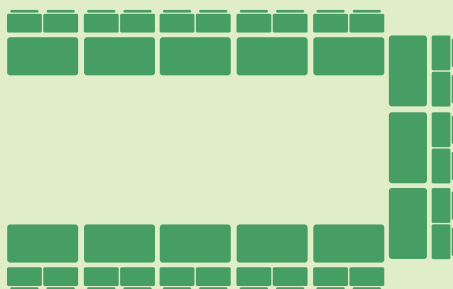
- кызыктуу пикирлерди угуп, кийин класстын эсине салуу;
- айрым окуучулардын үстөмдүгүнө жол бербей, башкаларды да тартынбай пикир айтууга шыктандыруу;
- класстагы көп сүйлөбөгөн окуучулардын оюн жакшыраак угуу;
- мындан ары сунушталган ыкмаларды колдонуу.

Топтордо иштөө үчүн классты уюштуруу

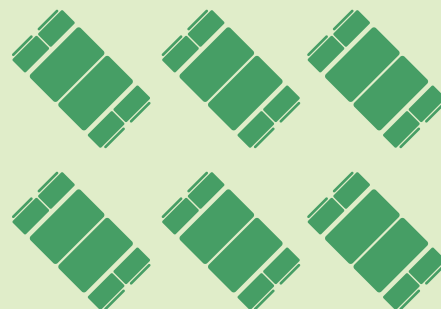
Адаттагы класстын схемасында, биринчи катардагы окуучулар чакан топто иштөө үчүн отургучтарды тегерете коюп алышканын көрүп турабыз. Калган катарларда дагы ишти ушундай уюштурушуңуз керек экендиги түшүнүктүү. Акыркы партадагы экөөнүн топко кошула албай калганына көңүл буруңуз. Аларга ортоңку топтон бирөө кошулуп, алар үчтүк болуп алышат. Окуучулар «мени уккула» зонасына далысын салып отурганда, эми сүйлөшө берсе болот деп түшүнүшөт, ошондуктан бул ыкманы колдонуу жакшы натыйжа берет. «Мени уккула» зонасына барганыңызда, окуучулар сизге бурулушу керек. Адегенде бул бир аз опур-топур болсо да, окуучуларга отургучтарды үнсүз жылдырууну үйрөтүп койсоңуз, алар акырын бурулганды тез эле үйрөнүп алышат. Бирок бул курстун көп тапшырмаларын аткаруу үчүн окуучулар жуптарда гана иштеши керек.

Классты жайгаштыруунун башкача түрлөрү:

1. Така түрүндө

2. Топ-топтордо

Окуучу менен мугалимдин өз ара иштешүүсү

Окутуудагы эң жакшы потенциал - окуучуларыңыздын идеялары жана жашоо тажрыйбасы экендигин унутпаңыз. Биз баарыбыз бири-бирибизден үйрөнө алабыз.

Көбүнчө класстарда суроолорго жалаң эле мыкты окуган окуучулар жооп беришет да, калгандары көп учурларда унчукпай отура беришет.

Окуучу класс алдында тартынбай жооп бериши үчүн, айрыкча суроо фактыга байланыштуу же жооп ката болушу ыктымал болсо, ал сизге керектүү деңгээлде ишениши зарыл. Адаттагы «силер билесиңербинин?» ордуна, «силер кандай деп ойлойсуңар?» деп сураганыңызга көнүшкүчө, айрым окуучулар менен өз ара иштешүүдөн кармана туурууну эп көрүшүңүз мүмкүн. Анын ордуна окуучулардын өз ара иштешүүсүнө басым жасаңыз. Ошондо сиз жөндөлбөгөн көчөлөрдүн кесилишиндеги кыймылды иретке салган калыс болуп каласыз. Сиз пикирлерди айтуу тартибин, көздөлгөн окутуу максатына туура келгендей жана өз оюн айткысы келгендердин укуктары коргологудай кылып, жөнгө салып турушуңуз керек.

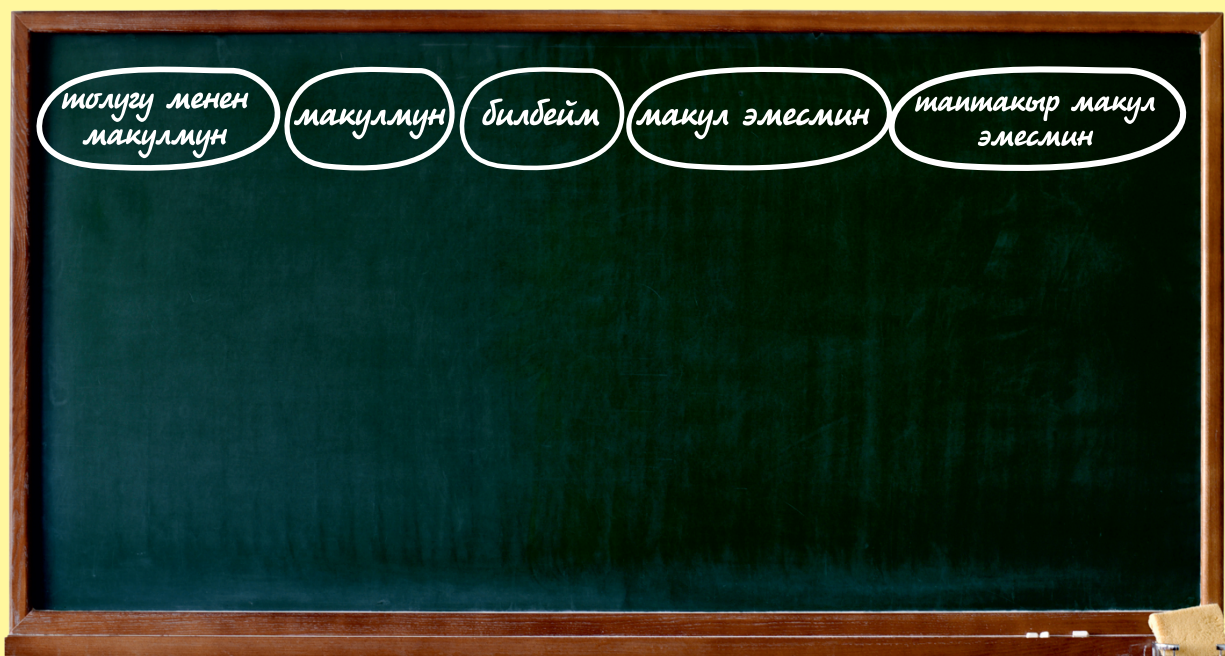
Көбүнчө мугалимдер талаш-тартыштардын баарын биз башкарып турушубуз керек деп жаңылыш ойлошот. Кээде мындай кылганга дагы туура келет, бирок мугалим канчалык көп сүйлөөрүн байкасаңыз, аябай таң каласыз. Мугалим катары, сиз азыраак сүйлөөгө аракеттенишиңиз керек. Жуптарга бөлүнүп талкуу жүргүзгөн учурда окуучулар өздөрүн кыйла эркин сезишери, төрт-бештен чогулган топтордо бир аз кысынып, ал эми бүт класстын алдында тартынарын өзүңүз деле байкайсыз.

Окуучулар өз пикирлерин жана идеяларын тартынбай айтышы үчүн мугалим төмөндөгүдөй ыкмаларды колдоно алат:

1. Пикир айткандарга дайыма ыраазылык билдирип туруңуз.
2. «Менимче, сен туура эмес айттың» дебеңиз, андан көрө «бул пикирге макулсуңарбы?» деп башка окуучулардан сураңыз. Эгер талкууланып жаткан маселени бүт класс туура эмес түшүнүп алышкан болсо, анда балдарга өзүңүздүн көз карашыңызды айтып берсеңиз болот.
3. Пассивдүү окуучуларды тандоого аракеттениңиз. Кээде айрым окуучулар пассивдүү көрүнгөнү менен, алар абдан кызыктуу ойлорду же пикирлерди айтып, бүтүндөй классты талкууланып жаткан маселеге башкача кароого кызыктырышы мүмкүн.

Пикирлерди айкындoo

Айрым окуучулар өз пикирин айткысы келбеген учурлар кездешет. Мындайда төмөнкү ыкманы колдонсоңуз болот. Мисалы, окуучулардан тамеки тартууга тыюу салыш керекпи деп сурадыңыз дейли. «Билгендер кол көтөрсүн» дегендин ордуна, тактага мындай шкала сызып коюңуз:

Окуучулардан шкаланын тийиштүү белгисинин тушуна келип турууну өтүнүңүз. Алар топторго бөлүнөрү шексиз. Андан соң алардын эмне үчүн бул же тигил көз карашты жактай турганын талкууга алууну сунуш кыласыз. Талкуудан кийин, ар бир топ өз аргументтерин бүт класска айтып берүү үчүн бирден кишини шайласа болот.

«Азезилдин адвокаты»

Мугалим үчүн бул абдан маанилүү ыкма. Бул ыкма пассивдүү окуучуларды талкууга катыштыруу үчүн абдан пайдалуу. Мугалим башкалардын айткандарына каршы келген, өзү дагы макул болбогон көз карашты атайын жактайт. Мисалы, өзүңүз башка пикирде болсоңуз деле, окуучуларга монархия мамлекеттик бийликтин эң мыкты түрү деп далилдесеңиз болот.

Мындан тышкары, бул ыкма окуучуларды өз ойлорун логикалык негиздөөгө (же сын көз караштуу ой жүгүрткөнгө) аргасыз кылат. Себеби көп окуучулар башкалардын көз карашына туура келген пикирлерди тандашат же көбүн эсе кырдаалга карата эмоциялуу мамилесин туюнтат. Өз позициясын бекемдеп жатып, окуучулар мындай пикирдин себептери менен натыйжаларын кылдат ойлонуштура алышат, талкуунун жүрүшүндө каралып жаткан маселенин ар түрдүү жактарын кыйла жакшы түшүнүүгө жетишишет. Эгер окуучулар: “Сиз чын эле ушундай пикирдесизби?” – деп сураса, анда сиз: “Кеп менин кандай деп ойлогонумда эмес. Эң маанилүүсү – эмне үчүн силер ушундайча ойлонгонуңарды түшүнүү”, – деп жооп бергениңиз оң. Бирок төмөндөгү эскертүүнү унутпай жүрүңүз.

“Азезилдин адвокаты” болгон бардык учурларыңызда, окуучуларыңыз сиз бир гана нерсени – аларды ойлонтууну көздөп жатканыңызды баамдап турушкандай болсун. Сабак аяктаганда муну ачык эле айтсаңыз болот.

Өзүңүздүн чыныгы көз карашыңызды билдирген учурда, “азезилдин адвокаты” ролун ойноп жатам дегенден өтө сак болуңуз, мындай кылсаңыз бул ыкманын окутуудагы таасирин төмөндөтүп аласыз. Эгер айрым маселелер боюнча бекем ишенимде болсоңуз, муну окуучуларга ачык айтышыңыз керек же аны талкуулабаганыңыз оң.

Топтордун ишин класста уюштуруу

Бул курстун ийгилиги, көбүн эсе, окуучулардын талкуу учурунда ар бир катышуучунун пикир айтуу жана угулуу укугу урматталгандай кылып уюштуруу жөндөмүнө байланыштуу болот. Бирок, көпчүлүк мугалимдер алардын ишиндеги эң кыйын нерсе – өз ара иштешүүнү, айрыкча жалпы класс талкуу жүргүзүп же топтор иштеп жатканда, башкаруу деген жыйынтыкка келишет. Бул жөндөмдү көп окуучулар өздөштүрүп алууга тийиш, андыктан сиз талкуу жүргүзүү эрежелерин (кээде муну «Алтын эрежелер» деп атайсыз) иштеп чыгып, окуучуларыңыз менен бирге иш жүзүндө колдонуп, машыгууңуз керек. Класстагы бардык окуучулар бул эрежелерди жакшы түшүнүп, аларга макул болушу зарыл. (Бул эрежелерди талкуу жүргүзүү аркылуу түзсөңүз, окуучулар аларды жакшыраак кабыл алышы ыктымал).

«Алтын эрежелердин» болжолдуу үлгүсү:

1. Сүйлөп жатканда бири-бириңердин сөзүңөрдү бөлбөгүлө. Кезегиңерди күткүлө.
2. Оюңарды айткыңар келсе, колуңарды көтөргүлө.
3. Адамдарды эмес, идеяларды сындагыла. (Кишинин жеке сапаттарына өтпөгүлө).
4. Ар кимдин пикир айтууга укугу бар, андыктан өтө көп сүйлөй бербегиле.
5. Ар кандай пикирлерге эшик ачык.

Катчы гана жазып турат!!!

Топтор менен иштегенде протоколду катчы гана жүргүзүшүнө жетишиңиз. Эгер топтогулардын бардыгы калемсап алып жаза баштаса, анда алар талкуунун жакшы жүрүшүнө салым кошпой калышат. Ошондой эле, партадан артыкбаш китептерди алып койгон оң.

Окуучулардын топтордо иштөөсүн уюштуруу бир караганда жеңил көрүнөт. Бирок бул иш үзүрлүү болушу үчүн башкаруу жөндөмдөрү талап кылынат. Эгерде топтордогу ишти ынтаа коюп башкарбай турган болсок, анын натыйжасы, балким, көңүлүңүздү калтырып коюшу ыктымал, класстын тартиби да начарлап кетиши мүмкүн.

Төмөндө топтордо иштөө процессин уюштуруу боюнча айрым сунуштар келтирилди.

а) Ар бир окуучу башка бардык окуучулар менен иштей алсын үчүн, топтун курамын дайыма өзгөртүп туруңуз. Окуучулар өз достору менен эле иштеп калбагандай болсун. Балдардан жана кыздардан, түркүн улуттагылардан түзүлгөн топтордо иш

жакшы жүрөт. Топтордун курамын ар түрдүү ыкмалар менен алмаштырып турса болот:

- Топтордун мурдатан түзүлүп коюлган тизмесин жарыялоо (муну менен сиз күчтүү жана чабал окуучулардын тең бөлүштүрүлүшүнө жетишесиз жана жалаң өтө активдүүлөрдүн же тартипсиздердин бир топто болуп калышына жол бербейсиз).
- Класстагыларды биринчи-экинчи, үчүнчү-төртүнчү деп санатуу жана бирдей сандагыларды өзүнчө топторго бөлүү (сан ордуна жемиштердин, айлардын атын колдонсо болот). Мындай ыкманы класс топтордо иштөөгө үйрөнүп калган кезде колдонсо жакшы болот. Муну мене окутуу процесси адилеттүү уюштурулуп жаткандыгын окуучулар

өздөрү да көрүшөт. (“Мен ким менен иштээримди эч ким чечкен жок, жөн эле туш келип жатабыз”). Улам кийинкисинде эч ким кимдер менен чогуу болорун билбегендиктен, сабак кызыктуу оюндай сымал көңүлдүү өтөт.

б) Топтун ар бир мүчөсү өзүнүн ролун айкын түшүнгөндүгүнө көзүңүз жеткендей болсун. Айталы: *«Айбек, сен катчы (же баяндамачы) болосуң»*; же: *«Эркин, сен текст жазасың, а сен, Гүлжан, бешинчи, алтынчы беттерди иллюстрациялайсың, сен болсо, Бакыт, каталарды текшересиң жана 3-бетке карата сүрөт тартасың»*.

Аз эле убакыт ичинде, окуучулар өздөрүнүн ишин кантип уюштурууну оңой эле үйрөнүп алышканын көрөсүз. Балдардын роль тандап алууга ынтызарлыгын колдоп турушуңуз зарыл, ар кимиси улам башка бир ролду ойноп көрүшүнө шарт түзүңүз. Мисалы: *«Өткөн жумада Айнура баяндамачы эле, эми Улан болсун»*.

Класс топтордо иштөөгө көнүгүп калганда, ролдорду алмаштыруу керектигин эске салып коюу эле жетиштүү болот (катчы, убакытты айтып туруучу, докладчы, сүрөтчү ж.у.с.).

в) Окуучулар өздөрүнөн башкалардын да пикир айтуу укугун дайыма урматтоого тийиш.

г) Топторду сан жагынан чоңойтуп отуруп, окуучуларды топтордо иштөөгө үйрөтүп алса болот. Топтордо эки-экиден болуп иштөө балдар үчүн кыйла жеңил. Беш-алтыдан бөлүнгөндө, алардын иши талаптагыдай уюштурулбаса, окуучулардын айрымдары катышып жаткан сыяктуу түр көрсөткөнү менен, иш жүзүндө эч нерсе кылбай отурган болуп калышы ыктымал.

д) Ишти башкалардан мурдараак бүтүрүп койгон топтор же топтордун айрым мүчөлөрү үчүн берилүүчү тапшырмаларды да алдын ала камдап коюңуз.

е) Айрым окуучулар үчүн топто иштөө кыйыныраак болот. Аларды кошкондо топтун ыркы кетиши мүмкүн. Сиз мындай балдарды билип, байкап жүрүңүз.

Адегенде, аларды жекече иштеткен туура болушу мүмкүн. Бирок, мындай учурларда, алар өздөрүн класстан бөлүнүп калгандай сезбеши үчүн, аларга ылайыктап түзүлгөн тапшырмаларды камдап коюшуңуз керек.

Аларга эксперттин, статисттин, байкоочунун ж.б. ролун сунуш кылсаңыз болот.

ж) Салттуу сабак окутууга караганда, топторго бөлүнүп иштөөдө, жандуу талкуу өткөрүү керек болот. Демейдеги ызы-чуудан, иш боюнча болуп жаткан баарлашууну айырмалай билиңиз! Класста жумушчу баарлашуу гана болушуна жетишиңиз!

з) Мугалимдин ролу – топто топко өтүп, иштин жүрүшүнө байкоо салуу, окуучуларга суроо берип, маселелерди чечүүгө жардамдашуу, алардын көңүлүн негизги максатка буруу. Окуучулар үчүн сиз билерман эмес, жардамчы, ресурстарды бөлүштүрүүчү жана кеңешчи болуп каласыз. Эң жакшысы – алар менен чогуу отуруп, жоопторду табууга көмөктөшкөн суроолорду берүү. Даяр жоопту айтып бере койгонго ашыкпоо керек. Баарынан жаманы – столуңузга отуруп алуу. Сиз жигердүү болушуңуз зарыл.

и) Окуучулардын маселени талкуулап бүтүп калгандыгын аныктаганды тез эле үйрөнүп алганыңызды түшүнөсүз. Муну билүүнүн эң жакшы жолу – топторду аралаганда эмне талкууланып жатканын тыңшай жүрүү.

к) Окуучуларыңыз топ-тобу менен иштөөнү көңүл ачуу же жөн эле оюн деп ойлоп калышына эч качан жол бербейсиз. Бул ишти антип атасаңыз, көнүгүүлөрдүн баркы болбой, окуучулардын да көз караштарына маани берилбей калат. Муну маселе чечүү жолу катары түшүндүрсөңүз, алда канча туура болот.

л) Топтогу иштин жыйынтыгын тааныштырган окуучу өзүнүн жеке оюн эмес, топтун жалпы көз карашын билдиришине жетишиңиз. Топтун мүчөлөрү класстын алдына чыгып турушса, алардын иш жыйынтыгын тааныштырып жаткан кишинин айтканын башка окуучулар кунт коюп угарын байкайсыз. Анткени мындайда докладчы «мени уккула» зонасында болот.

м) Топко кошулганда үндү катуу чыгарып сүйлөө же үстөмдүк кылуу жарабайт. Сиздин милдетиңиз жоопторду айтуу эмес, көбүнчө суроо берип туруу.

н) Сабагында топтор менен иштөө усулун колдонгон башка мугалимдер менен ишиңиздеги ийгиликтерди жана кемчиликтерди талкуулап туруңуз.

Класста жалпы талкуу жүргүзүү

28

АЛТЫН ЭРЕЖЕЛЕР көрүнөө жерге илингенби?

Көп мугалимдер алтын эрежелерди окуу процессинде абдан пайдалуу деп эсептешет. Айрым окуучулар мунун себебин төмөндөгүчө түшүндүрүшөт: «Биздин класс кичинекей өлкөгө окшош, өзүбүз болсо анын өкмөтүнө жана жарандарына окшошпуз. Алтын эрежелер – биздин Конституциябыз, андыктан биз өзүбүздүн кичинекей өлкөбүздөгү иштер жакшы жүрүшүн кааласак, аны бекем сакташыбыз керек».

Алтын эрежелер дубалда илинип турса жана сиз алардын аткарылышын дайыма талап кылсаңыз, анда сиз МЫЙЗАМ ҮСТӨМДҮГҮНҮН эң мыкты жана жөнөкөй үлгүсүн көрсөтөсүз. Алтын эрежелерди мугалимдер же окуучулар дагы сактабай калышса, натыйжасында кандай башаламандык пайда болоорун окуучулар дароо көрүшөт.

Алтын эрежелер кезек менен сөз берүү аркылуу ар бир окуучунун пикир айтуу укугун коргоого жардам бериши керек. Мугалим муну класстын жарандары иштеп чыгып, кабыл алган АЛТЫН ЭРЕЖЕЛЕРдин жардамы менен мыйзамдаштырат.

Эрежелерди сиз башка класска таңуулабаңыз, анткенде, бул эрежелер баркталбай калышы ыктымал. Бардык класстарда кабыл алынуучу эрежелер негизинен окшош болсо дагы, алар ар бир класста талкуу жүргүзүү аркылуу иштелип чыгып, окуучулардын жалпы колдоосу менен кабыл алынышы керек.

Төмөндө класстагы жалпы талкууну жүргүзүү боюнча айрым сунуштар келтирилди:

1. Топтун эмес, жеке окуучунун пикирин сураңыз. Жооп алгандан кийин, башкалардын пикирин дагы сураңыз. Топтордон сураганда, алардын биринчиси эле толук жооп берип, калгандары айтылгандан айырмаланган нерселерди гана кошумчалашы керек.
2. АЛТЫН ЭРЕЖЕЛЕРДИ колдонуңуз.
3. Талкууда айрым окуучулар үстөмдүк кылып жатпаганы анык болсун. Ар түрдүү пикирлерди укканга аракеттениңиз.
4. Пикирлерди тактага жазып туруңуз (чагымчыл мүнөздө болбосо). Алар график, добуштардын саны же толук сүйлөм түрүндө болушу мүмкүн. Мунун өзү, окуучуларга алардын жеке көз караштары менен башкалар сөзсүз эле макул боло бербестигин көрүшү үчүн жакшы өрнөк боло алат. Андан сырткары, жазуулар жалпылоо жана тыянак чыгаруу жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө жакшы мүмкүнчүлүк түзөт. Маалыматтарды жазып туруу үчүн, ар жолу башка окуучуну катчылыкка дайындаңыз.
5. Жеке пикирлерге түшүнүк бербейиз. Андан көрө «эмне үчүн...?», «а эгерде...?» деген

сыяктуу суроолорду бергениңиз оң. «Айда, Бакыттын айткан пикири боюнча эмне дээр элең?» деген сыяктуу суроолор менен биринин пикирине бири көз карашын айтып чыгуусуна түрткү бериңиз.

6. Эгер талкуу окуучулар үчүн өтө кызыктуу деп эсептебесеңиз, алар суроону түшүнбөй калышканын же темадан четтешкенин байкасаңыз, талкууну дароо токтотуңуз.
7. Пикирди тактоо үчүн чагылдыруу ыкмасын колдонуңуз. Ал үчүн окуучунун айткан пикирин тыянактап, «ушуну айтайын дедиң беле?» деп суроо берүү керек. Ошондо алар көбүнчө өз пикирлерин кайра ойлонуштурушат.
8. Пикир айтуу кезегин бекем сактаңыз. Эч качан бирөөнүн сөзүн башкасы бөлбөсүн. Балдар бири-биринин пикирин кунт коюп угуп жаткандыгына көз салыңыз. (Бул жерде сиздин жеке өрнөгүңүз зор мааниге ээ). Мында көзөмөл жүргүзүүнүн адаттагы эле ыкмасын колдоносуз (ким сүйлөгүсү келсе, колун көтөрөт).
9. “Ооба” же “жок” дегендей туюк жоопторго такала турган суроолорду көп бербейиз. Аларга көбүнчө даяр жооптор берилет. Анын ордуна

чечмелөөнү же талкууну талап кыла турган “Эгерде...?”, “Эмне үчүн...?”, “Кантип...?” деген суроолорго басым жасаңыз. Мындай суроолор окуучулардын ой жүгүртүүсүнө түрткү берет.

10. Сиз мугалим катары баарын эле түшүндүрө бербейиз. Анын ордуна ар түрдүү суроолорду көбүрөөк бериңиз. Ошондо бир окуучунун суроосуна башкасы жооп бере баштаганын көбүрөөк байкай баштайсыз.
11. Мугалим талкуунун борборунда болуп, пикирлердин баарын мугалим аркылуу өткөргөндүн ордуна, окуучулар класска тыянак оюн айтканга чейин, баарын өз алдынча талкуулап чыгышына мүмкүндүк бериңиз; чакан топтордо иштегенде да, окуучулар алтын эрежелерди сакташы керек. (Бул тартынчаак окуучуларга жакшы түрткү болот. Ролуңузду окуучулардын бирине берип, өзүңүз жөн гана байкоочу болуп турсаңыз да болот).

Тактаны пайдалануу.

Чакан топтордо аткарылган тапшырмаларды бүт класс менен талкуулоо үчүн мугалимдердин көбү класс тактасын пайдаланууну туура көрүшөт. Флипчартка караганда бул кыйла эффективдүү жана арзан болот. Бирок окуучулар топтогу талкуунун жыйынтыгын көрсөтүүдө тактаны натыйжалуу пайдаланууга умтулушпаса, иш жакшы жүрбөшү мүмкүн. Мында төмөндөгүдөй ыкманы колдонгон оң: катчылардан жыйынтыктарды тактага жазардын алдында ар бир талкуулануучу пункт боюнча башкы сөздөрдү табуусун өтүнүү керек. Бир же эки (айрым учурларда гана) сөз жетиштүү. Андан ашык эмес. Класстагылар жазылган башкы сөздөрдүн маанисин түшүнбөй калышса, анда баяндоочу аларды кеңири түшүндүрүп бере алат. Мындай усул тактадагы орунду үнөмдүү пайдаланууга, жыйынтыктарды жазуу убактысын азайтууга жана бетачарды кыскача өткөрүүгө мүмкүндүк берет.

Негизги басымды ИДЕЯГА жасаңыз

30

ПСМТ (Позиция – себеп – мисал – тыянак) усулун колдонуу балдардын талкууга катыша билүүсүн өнүктүрүү үчүн эң мыкты ыкма боло алат. Мындай ыкма, окуучулар өз пикирлерин кишиге эмес, идеяларга көңүл бургандай кылып айтышына багыт берет. Пикирлерин айтып жатканда, окуучулардан төмөндөгүдөй ырааттуулукту сактоону өтүнүңүз. Жөнөкөй бир мисал келтирели: Позиция. Окуучу өз позициясын билдирет: “Чылым чеккенге тыюу салуу керек дегенге мен макулмун”.

Себеп. Окуучу эмне үчүн башкача эмес, дал ушундай пикирде экендигинин себебин айтат: “Чылым чегүүдөн өпкө рак оорусуна чалдыгат”.

Мисал. Окуучу мисал келтирет: “Төлөмүш байкем былтыр өпкө рагынан каза болду”.

Тыянак. Окуучу өз аргументтерин жалпылаштырат: “Мына ушул себептен, элибиз саламатчылыкта болушу үчүн, чылым чеккенге тыюу салуу керек деп ойлойм”.

Мен киммин – жардамчы, алып баруучу же фасилитатор?

Билгилик (компетенттүүлүк) нукту киргизүүдө, окуучулардын керектүү билгиликтерге өз алдынча ээ болушу абдан маанилүү, б.а. өз алдынча иштерге чоң басым жасалат, мугалим болсо аларга бул иште жардам берүүчү адам катары каралат. Буга байланыштуу мугалимдин ролу фасилитаторчулукка бир аз ыктап калат. *(Инсанга багытталган билим берүү парадигмасында фасилитатор деп окуучуга жетилүү процессинде жардам берип, «өсүү кыйынчылыгын» жеңилдеткен, өз алдынча иштөө, ой жүгүртүү, ой айтуу ж.б.у.с. жөндөмдөрүн калыптандырууга жана өнүктүрүүгө көбүрөөк мүмкүндүк берген мугалимди аташат).*

Ошол эле интерактивдүү усулду колдонгондо мугалимдин кереги жок болуп калат деген пикир такыр туура эмес. Окуучуларга билгендериңиз жөнүндө көп айтып бербей, пассивдүү болуп калгандай көрүнсөңүз да, сиз мурдагыдай эле жардамчы жана гид катары чоң роль аткарасыз. Анткени мугалимдин максаттарынын бири – окуучулардын өз ара иштешүүсүн колдоп, мунун сапатын жогорулатуу. Ар бир айтылган пикирдин эске алынышын, «бир эле маселе боюнча ар түрдүү көз караштар болушу мүмкүн» деген эреженин иштешин сиз камсыздайт эмессизби. Окуучуларыңыз өздөрүнүн чындыгын бербеген, башкалардын пикирин укканга чыдамы жетпеген каны кызуу куракта болгондуктан, бир эле маселенин ар башка кыры ачылышы, түркүн пикирлердин даана угулушу үчүн мугалим абдан сергек иштеши керек. Албетте, бара-бара мындай мамилени окуучулар да өздөштүрө алышат.

Буга төмөндөгүдөй кадамдар аркылуу жетише аласыз:

- тапшырмаларды аткаруу шартын жана эрежелерин, мугалим берген буйрук катары эмес, окуучулардын өз алдынча ишинин ийгилиги болгудай кылып түзүү. Окуучулар тапшырманы аткарууга жөн эле сыртынан катышпастан, ага аң-сезими менен толук кошулуп иштеши зарыл;
- керек болгон учурларда гана, айрым идеяларды тактоого көмөктөшүү;
- окуучулар арасындагы идеяларды биргелешип иштеп чыгууну жана пикир алмашууну жөнгө салып (ар биринин өз оюн жалпыга угуза айтуу укугун коргоп) туруу;
- окуучуларга талкууланып жаткан идеяларды тереңирээк түшүнүүгө жардам бере турган суроолорду берүү.

Акыркы пункт үчүн мугалимдин алдын-ала даярданышы өзгөчө маанилүү. Суроолорго жана коюлган маселелерге, дагы ойлонууга түрткү берген жаңы суроолор аркылуу жооп берилсе, окуучулардын билими дагы артып, интеллектуалдык көрөңгөсү байыйт. Бул өтө олуттуу милдет, анткени мугалим теманы гана терең билбестен, окуучулардын көз караштарынын логикусын да туюп, байкай жүрүүгө тийиш. (Балким баланын туура эмес айтып жатканын көргөндө, ага карата өзүңүздүн пикириңизди айтып жиберүүдөн кармануу сизге кыйын болор).

Эгерде класста жүрүп жаткан талкууга өзүңүз өтө кызыгып аралашып кетпесеңиз, классты башкаруу кыйла жеңил болоорун байкайсыз. Өзүңүздү кармабасаңыз, футболдо топту өзү тээп кирген судья сыяктуу эрежелерди бузган болосуз, себеби - сиз мугалим же тең укуктуу жаран катары пикир айтып жатканыңызды окуучулар анча аңдай албай калышат.

Окутуу стратегиясы (класстагы талкууну уюштурууга кошумча)

32

Мисалдар менен окутуу (кейс – стади)

- Мисалдар менен окутуу, маселенин маңызын даана көрсөтүү үчүн зарыл.
- Маалыматтын чыныгы болгон окуя түрүндө берилиши, окурмандын каралып жаткан маселени кыйла терең түшүнүүгө умтулуусуна өбөлгө түзөт.
- Мисал менен окутуу, окуучуларга чындыкка окшоштурулган кырдаалдардын жана маселелердин маңызын түшүнүп, аларды чечүүнүн иштиктүү жолун көрүү мүмкүнчүлүгүн берет.
- Окуучулардын талкуусуна «анык окуя» – турмуштагы көйгөйлүү кырдаал сунушталат.
- Окуучулар кырдаалды талдап чыгып, маселени аныктап, аны чечүү жолдорун сунушташы керек.
- Сөз болуп жаткан маселе, кырдаалдын бир гана чагылышы болгондуктан, теория менен практиканын байланышын бекемдөө максатында, окуучулардан маселени жалпы теоретикалык деңгээлде туюнтмалоону өтүнсө болот. Мисалы, «Экономикалык иш-аракеттер мейкиндиги» (11-класс) деген тема боюнча: «Эмне үчүн мамлекет экономикага кийлигишет?» деген сабактагы кыйыр таасирлерди азайтуу маселесин түшүндүрүү үчүн, төмөндөгүдөй кырдаалды сунуштаса болот:

Франциянын өкмөтү дарыяларга жакын курулуп, ал сууну пайдаланган жана өндүрүш калдыктарын сууга агызган өнөр жай ишканалары менен күрөшүүнүн кызыктуу ыкмасын ойлоп

тапкан. Бул чыгындылар үчүн төлөмдөр же чыгындылардын стандарттары эместигин дароо айта кетели. Француз Өкмөтү дарыяларга зыяндуу өндүрүш калдыктарын агызууну кыскартууга ишканаларды кантип мажбурлай алгандыгын ойлонуп тапкыла.

Бул маселенин чечилиши:

Франциянын өкмөтү дарыяга жакын жайгашкан ишканалар өндүрүш процессинде пайдалануу үчүн сууну дарыянын төмөн жагынан алып, калдыктарды агызуу орнотмолорун дарыянын агымынын өйдө жагына курушу керек деген мыйзам аркылуу бекитти. Ошентип, ишканалар өздөрү булгаган суудан пайдаланууга аргасыз болушат. Суунун булганышы ишкана үчүн тышкы эмес, ички маселеге айланды, анткени өндүрүш процессине салыштырмалуу таза суу керек, булганч суу жарабайт. Андыктан ишканалар кыйла кубаттуу тазарткыч курулмаларды орнотуп, дарыянын тазалыгына көз салууга мажбур болушту.

Акыл чабуулу («брейнсторминг»)

- Акыл чабуулу усулу – окуу процессинде изилдөө усулун, башкача айтканда, маселе чечүү ыгын колдонуу жолдорунун бири.
- Акыл чабуулу коюлган маселени чечүү үчүн белгилүү убакыт ичинде эң көп сандагы идеяларды алууга мүмкүндүк түзөт.
- Идеялар эркин, сабактын жүрүшүндө жаралат.
- Акыл чабуулуу түпкү жыйынтыкка умтулуу маанайын жаратуу аркылуу оригиналдуу ой жүгүртүүгө өбөлгө түзөт.

- Акыл чабуулу сабакта чыгармачыл жагдай жаратууга шарт түзүп, акыл-эс жөндөмүн өнүктүрөт, сенек көз караштарды бузуп, элестетүүгө көнүктүрөт.
- Маселе чечүү жолун издөө ыкмасын үйрөнгөн соң, окуучулар аны ар түрдүү кырдаалдарда колдоно алат.

Таанып-билүү маселелерин чечүүнүн негизинде окутуу

- Жарантаануу боюнча таанып-билүү тапшырмалары – окуучулардын ой жүгүртүү жөндөмүн өнүктүрүүнүн жакшы ыкмасы жана окуучуларга таанып-билүүнү үйрөтүүчү жакшы курал.
- Таанып-билүү тапшырмаларын чечүүдө болжолдуу (логикалык, балким, математикалык же статистикалык) кырдаал талдоого алынат да, анын жүрүшүндө окуучулар жаңы билимдерин мурда алган билимдери менен байланыштырп көрүүгө, көрүнүштөр ортосундагы мурда көңүл бурбай келген өз ара байланыштарын таап чыгууга үйрөтөт. Ушундай жол менен изилдөө жөндөмдөрү калыптанат.
- Тапшырмаларды сабактын каалаган (окутуу, текшерүү, үй тапшырмасы) баскычында колдонсо болот.
- Жарантаануу боюнча тапшырмалар башка предметтердеги маселелерге шарты, айрым маалыматтарды, ошондой эле суроону (көрсөтмөнү, талапты) камтыгандыгы менен окшошот. Бирок маселелерди чечүүдө айырмачылык чоң. Жарантаануу боюнча таанып билүү тапшырмаларын чечүү ыраатын (алгоритмин) карап көрөлү.

Азыркы мезгилдеги дүйнөлүк маселелер

Өнүгүп бараткан өлкөлөрдүн бири, өнүккөн өлкөлөрдөн өз аймагына радиоактивдүү калдыктарды ташып келип, контейнерлери менен океанга таштап жатты. Көз карандысыз эксперттер, мындай ыкма Дүйнөлүк океандын кыйла чоң бөлүгүнүн радиоактивдүү булганышына алып келерин аныкташты.

- Бул окуяны кайсы глобалдык маселелердин алкагында караштырууга болот? Жообуңарды жүйө менен бекемдегиле.

Бул тапшырманын шартында өнүгүп бараткан өлкөнүн радиоактивдүү калдыктарды ташып келип океанга таштап жаткандыгы баяндалган. Калдыктардан арылуунун мындай ыкмасы айлана чөйрөгө өтө зор зыян келтире тургандыгына авторитеттүү баа берилген.

Тапшырманын талабы – ушул кырдаалдан чагылдырылган дүйнөлүк маселени көрсөтүү жана жоопту негиздөө.

Бул маселени чечүү логикасына ылайык, төмөндөгүдөй амалдарды аткаруу керек:

1. азыркы замандын негизги глобалдуу маселелерин эске түшүрүү («Түндүк – Түштүк», дүйнөлүк согуш коркунучу, экологиялык кризис, эл аралык террорчулук коркунучу, демографиялык туруксуздук);
2. бул маселелердин айырмалоочу белгилерин, негизги көрүнүштөрүн эстөө. Мисалы:
 - дүйнөлүк согуш коркунучу бар экендигин ядролук куралдын таралышы, жаатташкан өлкөлөр ортосунда тирешүүнүн курчушу, жер-жерлердеги көптөгөн чыр-чатактардын токтобой, айыгышкан түрдө улантылып жаткандыгы аныктап турат;

- экологиялык кризистин башкы белгиси – айлана чөйрөнүн улам көбүрөөк булганып, табигый апааттардын көп болуп жаткандыгында;
- «Түндүк – Түштүк» маселеси батыштын индустриалдык өлкөлөрү менен Азия, Африка жана Латын Америкадагы көп мамлекеттердин ортосундагы экономикалык өнүгүү деңгээлинин арасындагы чоң ажырымга байланышкан;
- маселенин шартына кайрылып, анын глобалдык маселелердин белгилерин табуу (айлана чөйрөнүн – Дүйнөлүк океандын булганышы: өнүгүп бараткан өлкөлөр жакырчылыктын айынан радиоактивдүү калдыктарды ташып кирүү менен киреше табууга кайыл болушу);
- жоопту туюнтмалоо: бул окуяларды «Түндүк – Түштүк» жана экологиялык маселелер катары кароого болот;
- дүйнөлүк маселелердин көрүнүштөрүн жана белгилерин көрсөтүүдөн тартып, алардын тапшырманын шартында бар экендигине чейин, баарын ирети менен сыпаттап чыгуу.

Түшүндүрмөлөр:

Жөнөкөй эле маселени чечүү үчүн ушунчалык узак сөз кылууга туура келди. Чындыгында адамдын аң-сезиминдеги ой жүгүртүү процесстеринин көбү көмүскө өтөт. Эгер окуучу «Азыркы замандын дүйнөлүк маселелери» темасындагы негизги жоболорду жакшы өздөштүргөн болсо, бул тапшырманы оңой эле чече алат.

Маселе чечүү боюнча иш-аракеттер ыраатынын мындай кеңири сыпатталышы, бул маселеге мүнөздүү өзгөчөлүккө байланышкан. Окуучу дүйнөлүк маселелерди эле атап коюу менен чектелбестен, тандоосун

негиздеген жооп төмөнкүлөрдү камтышы керек:

- биринчиден, окуучу теманын теориялык жоболорун түшүнөт;
- экинчиден, ал билгендерин жаңы таанып билүү кырдаалында колдоно алат.

Эгер маселе утурумдук же аралык текшерүү үчүн колдонулса, жооптун ушул эки өңүтүнө баа берүү керек.

Дилбаян жана ой жүгүртүү

- Илимий изилдөөлөр көрсөткөндөй, окуучулар жазуу иштерин аткарганда маселени тереңирээк түшүнөт.
- Иштин бул түрү, окуучулардын жарантаануу сабактарынын мазмунун түшүнүүсүн жеңилдетет, даана жана ыкчам ойлонушуна мүмкүндүк берет (бир эле учурда ойлонуу жана жазуу жөн гана жазганга салыштырмалуу кыйла өнүмдүү болот).
- Жазуу тапшырмаларын көп колдонгондо, окуучулар өздөрүнүн пикирлери жана ой жүгүртүүлөрү бүтүндөй окуу процесси үчүн маанилүү экендигин түшүнөт.
- Жазуу иштеринин түрлөрү:
 - Аңгемелерди, тандоо учурларын, кырдаалдарды талдоо
 - Өзүнүн аңгемелерин жазуу
 - Жүргүзгөн изилдөөсү жөнүндө отчет жазуу
 - Маселени чечүү планын иштеп чыгуу
 - Тарыхый окуялар жөнүндө баян жазуу
 - Курста сунушталган түшүнүк, идея жөнүндө же тема боюнча дилбаян жазуу
 - Турмуштан алынган мисалдарды жазуу

Класста талкууланган маселе же дүйнөдө болуп жаткан кайсы бир окуялар боюнча пикирин жазуу жүзүндө билдирүү.

Долбоорлоо

Долбоорлоо эмне үчүн керек?

Окуучуга маалымат менен иштегенди, ар түрдүү кырдаалдарды талдаганды, өз алдынча жыйынтык чыгарып, практикада колдонгонду үйрөнүү мүмкүнчүлүгүн берүү.

Долбоор деген эмне же алты кадам?

1. Маселе
2. Чечүү жолун издөө жана пландоо
3. Маалымат издөө
4. Өнүм
5. Көрсөтүү
6. Портфолио, б.а. бардык жумуш материалдарын, анын ичинде, баштапкы иштерди, күнүмдүк пландары, отчёттору ж.б. чогултулган папка.

А чыныгы долбоор деген эмне?

- Долбоор – бул окуучулар баа алуу үчүн эмес, коюлган маселенин орундуулугун, аны чечүү зарылдыгын билгендиктен өз алдынча кызыгып, бизге пайдалуу деп ыктыярдуу иштеши. Бул талаптарга жооп бербесе, долбоор жөн эле алты кадамдын жыйындысы болуп калат.

Мектептеги чыныгы долбоорлоо жөнүндө дагы бир-эки сөз

- Долбоорлоонун маңызы – балдар менен жүргүзүлгөн бардык иштер, анын ичинде, окутуу дагы, алардын кызыкчылыктарын, муктаждыктарын эске алуу менен, баланын жеке тажрыйбасына негизделип жүргүзүлүшү керек.
- Акыл-эсти, ички дүйнөнү жана күч-кубатты жумшоо аркылуу таанып билүү. Бул болсо, окутуунун заманбап технологиялардын

негизинде жүргүзүлгөн өз алдынча окуу-таанып билүү процесси (долбоорлоо), жарандык билим берүүнүн дидактикалык курамы менен тыгыз айкашканда гана жүзөгө ашырылышы мүмкүн.

- Педагог канчалык билимдүү, усулдарды да канчалык жакшы өздөштүргөн болбосун, окуучуларды туура дилгирлентип, ийгилик кырдаалын жарата албаса, анын аракети текке кетерин түшүнүшү керек.

Жарандык билим берүүдө долбоорлоонун кандай кереги бар?

"Жарантаануу" курсунун алкагында долбоорлоо, окуучуга жөн гана маалымат берүү менен чектелбестен, өзүнүн шык-жөндөмүн ачуу мүмкүндүгүн берет.

Projectus натыйжалары

- Проект (долбоор, лат. projectus – алга шилтенген).
- Окуучулар машыктыруучу долбоорлор менен иштеп үйрөнсө, алар кийинки жашоосуна кыйла оңой ыңгайлаш алышат деп үмүттөнсө болот: алар өз ишмердигин пландап, ар түрдүү кырдаалдарда багыт ала билишыет, ар кандай адамдар менен иштеше алышат, б.а. өзгөрүлмө шарттарга ыңгайлаша алышат. Демек, алардын турмушка зарыл жөндөмдөрү калыптанат.

Айтмакчы: PISA иликтөөсүнүн негизги максаттарынын бири, 15 жаштагы окуучулардын коомдук турмушка жигердүү катышууга жөндөмдүүлүгүн баалоо болгон.

Окутуудагы долбоорлоого негиз болгон прагматикалык педагогиканын өкүлдөрү: Д.Дьюи, Крупская Н.К., Макаренко А.С.

"Жарантаануу" курсунун алкагында долбоорлоону кандайча уюштуруу керек

- Долбоордун үстүнөн иштөө - изилдөө, маалымат алмашуу, конкреттүү маселени практикалык чечүүгө багытталышы керек.
- Долбоор менен иштөөнүн узактыгын мугалим окуучулар менен биргеликте аныкташы керек, бирок долбоор өтө созулуп кетсе, окуучулардын кызыгуусу солгундап каларын да эске алган оң.
- Бир жалпы багыт тандалат, окуучулардын долбоорлорунун темалары ошол багытка байланыштуу болууга тийиш. Долбоордордун темаларын окуучулар өздөрү тандап алышат.
- Сабактардын темаларын программадагы башка сабактардын мазмуну менен айкаштырып, жалпы багытты тереңдете, толуктап, бышыктап окуп-үйрөнүүгө ылайыкталгандай кылып тартипке келтирсе болот.
- Долбоор боюнча ишти окуучулардын тандоосуна карай топтордо, өз алдынча же аларды айкалыштырып жүргүзсө болот.
- Долбоорлоону уюштуруудагы мугалимдин негизги ролу – окуучуларды баа алуу үчүн эмес, долбоорду кызыгуу менен аткарууга дилгирлентүү. Буга шыктандыруучу роликтерди пайдалануу, алдын ала талкуу, турмуштан мисалдарды келтирүү ж.б.у.с. аркылуу жетишсе болот.

Жеке долбоорлордун артыкчылыктары:

- иш планы өтө так түзүлүп, кыйшаюусуз аткарылышы мүмкүн;
- окуучунун жоопкерчилик сезими өнүгөт, анткени долбоордун аткарылышы анын өз жөндөмдөрүнө гана байланыштуу болот;
- окуучу долбоорду аткаруунун бардык баскычтарында (ой пайда болгондон тартып, долбоорду аяктап, класска тааныштырганга чейин) тажрыйба топтой берет;
- окуучунун билим алуудагы эң маанилүү, керектүү ыктарга жана жөндөмдөргө (изилдөө, элге тааныштыруу, баалоо) ээ болушу, толугу менен башкарылуучу процесс катары жүрөт;

Топтук долбоорлордун артыкчылыктары:

- долбоордук топто кызматташуу жөндөмдөрү калыптанат;
- долбоор абдан терең мазмундуу жана ар тараптуу аткарылышы мүмкүн;
- долбоор менен иштөөнүн ар бир баскычында тийиштүү кырдаалдык лидер (идея чыгаруучу лидер, изилдөөчү лидер, продуктуну тариздөөчү/көрүнүшүн жакшыртуучу лидер, продуктуну таанытуучу/бетачарын өткөрүүчү лидер) болот. Өзүнүн күчтүү жактарына гана карабастан, ар бир окуучу иштин тийиштүү баскычтарына жигердүү катышат;
- долбоорлук топтун алкагында маселени чечүүнүн түрдүү жолдорун, идеяларды, гипотезаларды, көз караштарды сунуштоочу топчолор түзүлүшү мүмкүн. Алардын ортосундагы атаандаштык элементи, демейде, катышуучулардын дилгирлигин

арттырып, долбоордун аткарылыш сапатына жакшы таасир этет.

Курстун алкагындагы долбоорлоо өнүмдөрүнүн үлгүлөрү

- социологиялык сурамжылоодон алынган маалыматтарды талдоо;
- атлас, карта;
- видеофильм;
- көргөзмө;
- ролдук оюн;
- коллекция;
- үлгү;
- музыкалык же театралдык чыгарма;
- мультимедиялык өнүм;
- кабинетти жасалгалоо;
- коюп берүү;
- маалымдагыч;
- салыштырма талдоо;
- ж.б.

Долбоордун портфолиосуна төмөндөгүлөрдү кошууга болот (портфолио чогултуу долбоорлоонун негизги максаты эместигин унутпоо керек):

- кырдаалды сыпаттоо, маселе коюу, аны чечүү жолдорун издөө тууралуу иштин кыскача баяндамасы;
- долбоорду жана анын айрым баскычтарын аткаруу планы;
- өтмө отчеттор;
- тема боюнча чогултулган маалыматтар, анын ичинде, интернеттен бастырып чыгарылган материалдар;
- изилдөө жана талдоо натыйжалары;
- бардык идеялардын, гипотезалардын жана чечимдердин жазылышы;
- кеңешмелер, өткөрүлгөн талкуулар, «акыл чабуулдары» ж.б.у.с. жөнүндө отчеттор;
- долбоорду иштеп чыгууда туш келген бардык маселелердин жана аларды чечүү жолдорунун кыскача сыпаттамасы;

- өнүмдүн эскиздери, чиймелери, сүрөттөмөлөрү;
- бетачарга материалдар (сценарий);
- топтун башка жумуш материалдары жана баштапкы жазмалары.

Долбоорлоо натыйжаларынын бетачарын уюштуруу

- Окуучулар долбоорлордун натыйжаларын тааныштыруу өткөрүлө турган аудиториянын өлчөмүн мугалим менен биргеликте тандашат: жалпы мектеп жыйыны, тийиштүү параллель класстардын баары, класс гана же ата-энелер катышышат. (Долбоордун бетачары «Мугалимдердин жетишкендиктеринин көргөзмөсүнө» айланып калбашы керек)

«Жарантаануу» курсуна баа берүү

Баалоону сабаттуу уюштуруу – билим берүү процессиндеги эң татаал милдеттердин бири. Жарандык билгилик адамдын жергиликтүү коомдун, өлкөнүн жана бүтүн адамзаты үчүн мааниси бар маселелерди чечүүгө катыша ала турган жалпы жөндөм катары каралгандыгы менен татаалдашып кетет.

Жарандык билим берүүнүн натыйжаларын баалоого билгилик мамиле болгондо, окуучулардын жаңы материалды кайталап айтып берүүсү эле маанилүү эмес, биринчи кезекте, жаңы социалдык тажрыйбаны өздөштүрүп жана чогултууга, биргелешип иштөө максатында колдонуу мааниси зор болгон бир катар билгичтиктерди эске алуу керек.

Ошондуктан, жарандык билим берүүдө баалоо билимдер, жөндөмдөр, шыктар, ой жүгүртүү, иш-аракеттер жана баалуулук нускаларынын жалпы жыйындысы катары каралат. Буга чейин айтылгандай, алгач, жаран жалпы маселелерди чече ала турган социалдык ишмер катары каралгандыктан, эң башкы нерселер – шыктар (жөндөмдөр) болуп саналат. Билимдер жана баалуулук нускалары иш үстүндө гана өзүн көрүнөт. Окуучунун тийиштүү билгиликти өздөштүргөнүн текшерүү үчүн, мугалим анын коомдук мааниси бар маселелерди чечүүдө кандай иш-аракет кыларын көрүшү керек. Ошентип, жарандык билим берүүдө, биринчи кезекте, шыктарды жана жөндөмдөрдү баалоо тапшырмасы турат. Ошондой эле окуучулардын жеке кабыл алуусу аркылуу топтолгон тажрыйбасын баалоо зарыл. Жалпы жана жарандык

билим берүүнү жаңылоо жагынан алып караганда, бул принципалдуу мааниге ээ, анткени билим берүү натыйжаларын жарандык билим берүүнүн башкы (жарандык билгиликти жана жарандык шайкештикти калыптандыруу) максаттарына жакындатууга мүмкүндүк берет.

Окуучулардын моралдык-баалуулук нускаларына баа берилбеши керек. Педагогдун милдети – окуучулардын өз мүдөөлөрүн, сезимдерин, аларга байланышкан ынанымдарын, ишенимдерин, баалуулуктарын аңдап билишине, ошондой эле булар тууралуу ой жүгүртүп, түшүнгөндөрүн бышыкташына, тереңдетишине шарт түзүү.

Окуучунун жарандык билгилигинин калыптануусуна баа берүү ачык-айкын, демократиялык жол менен жүргүзүлүп, педагогдун жана окуучунун өзүнө берген бааларынан куралышы керек. Өзүн-өзү баалоого жөндөмдүүлүк инсандын билгилигинин олуттуу мүнөздөмөсү болгондуктан, баалоо критерийлери окутуунун курамдык бөлүгү болушу керек -- окуучуга айтылып, чогуу талкууланып жана окуучу менен мугалим тарабынан биргеликте иштелип чыгышы керек.

Биз окуучуларды эмне үчүн баалайбыз?

Биз окуучуларды дилгирлентүү, өзүн-өзү баалоо, өзүн өзү талдоо жана бири-бирине баа берүү, өзүнүн жана башкалардын ишмердигине

сын көз менен кароо жөндөмдөрүн калыптандыруу максатында баалайбыз.

Баалоодо мугалим кандай принциптерге таянышы керек?

- **Калыстык.** Чын ыкластуулук. Калыстык принциби бардык окуучулар бирдей шартта, бирдей сынактан өткөрүлүшү керектигин билдирет. Маалыматтарды калыс даярдап чыгуу үчүн мугалимде да, окуучуларда да баалоонун так критерийлери болууга тийиш. Баалоо класста чын ыкластуу, жагымдуу маанай түзүлгөн шартта жүргүзүлүшү керек.
- **Ачыктык принцибине ылайык,** баалоо критерийлери жана формалары бардык окуучуларга алдын ала белгилүү болушу керек. Окуучулар эмнелер кандайча бааланаарын, баалоо критерийлерин иштеп чыгууга өздөрү да катышса болоорун билиши керек.
- **Ишенимдүүлүк.** Бул принцип, окуучу, берилген материал боюнча кошумча сабак өтпөй туруп, ошол эле тапшырмаларды аткарганда, бирдей деңгээлдеги жетишкендиктерди камсыз кылышы керек.
- **Жарамдуулук** – бул баалоо усулунун талап кылынган нерселерди өлчөй тургандыгын аныктыгы.

Биз окуучуларды кантип жана канчалык тез-тез баалап турмакчыбыз?

Алкактык куррикулумда баалоонун үч түрү каралган: аныктоочу, калыптандыруучу жана жыйынтыктоочу.

Аныктоочу баалоо

Окуу жылынын \ ар бир циклдин башталышында, кийинки өсүштү аныктоо үчүн жүргүзүлөт: мугалим окуу

жылында окуучунун билгиликтеринин калыптанышынын баштапкы деңгээлине салыштырмалуу кандай ийгиликтерге жетишип жаткандыгын баалай жүрөт.

Калыптандыруучу баалоо (ар түрдүү ыкмалар тирмекенин 44-б. берилген)

Калыптандыруучу баалоонун максаты – окуучунун окуу материалын өздөштүрүүсүнүн канчалык ийгиликтүү жана өзгөчө болгондугун аныктоо, ошондой эле окуучунун жетишүүсү үчүн сунуштарды иштеп чыгуу. Мында окуучунун жөндөмдүүлүк деңгээли эмес, ал аткарган конкреттүү иши бааланат.

Окутуунун өтмө натыйжаларына баа бергенде, окуучунун өзгөчөлүктөрү (ишти аткаруу ылдамдыгы, теманы өздөштүрүү ыкмалары ж.б.у.с.) эске алынат да, окуучунун жетишкендиктерине жана өсүшүнө көңүл бурулат. Журналга баа зарылдыгына карай коюлат, мугалим окуучулардын жекече өсүшүнө жүргүзгөн байкоолорун жазып жүрөт.

Жыйынтыктоочу баалоо

Мындай баалоо окуучунун окутуунун баскычтык пландарында каралган натыйжаларга жетишкендик деңгээлин аныктоо үчүн колдонулат.

«Жаран таануу» интеграцияланган курсу боюнча баалоонун төмөндөгүдөй 3 курамдык бөлүктөн турган тутуму сунушталат:

1. Жүрүм-турумдук \ байкоо
2. Долбоорлоо \ окуучунун жигердүү позициясы (жыйынтык бааны чыгаруудагы кошумча баа катары)
3. Теориялык суроолор

Булардын үчөө тең төмөндө келтирилген баалоо моделинин үлгүсүнө киргизилген.

Окуучулардын билим алуудагы жекече жетишкендиктерин баалоо тутумунун болжолдуу үлгүсү

Окуучуларды баалоонун мисалы

Аты-жөнү	Аныктоочу баалоо (чейректин, окуу жылынын башында)		Калыптандыруучу баалоо (чейректин, окуу жылынын ичинде)			Жыйынтыктоочу баалоо (чейректин, окуу жылынын аягында)			Жыйынтык
	Баштапкы тест, эссе	Байкоо	Долбоор менен иштөө (кошумча баа)	Байкоо	Үй тапшырмасы, тесттер ж.б. тапшырмалар	Соңку тест, Эссе	Долбоор менен иштөөнүн натыйжалары (кошумча баа)	Байкоо	
1-окуучу	4	4	5	4	5	5	5	5	5
2-окуучу	3	5	4	5	3	4	4	5	5

Жүрүм-турум шкаласы \ байкоо: Окуучунун мектептеги жана тышкы чөйрөдөгү жүрүм-туруму жана өза ара иштешүүсү кандай экендигин аныктоого жардам берүүчү критерийлери бар шкалалар.

Бул мазмунду билгенин эмес, жөндөмдөрдү текшерүү. Бул башка критерийлерге салыштырмалуу субъективдүүдөй көрүнүшү мүмкүн, бирок «Жаран таануу» курсунун жалпы максаттары үчүн эң алгылыктуу болушу ыктымал.

5	4	3	2	1
Дайым	Көбүнчө	Кээде	Чанда	Эч качан

Критерийлер:

1. Окуучу башкалардын сөзүн бөлбөй, сүйлөшүнө мүмкүндүк береби?
2. Окуучу башкалардын өзүнүн көз карашына дал келбеген пикирде болушуна мүмкүндүк береби?
3. Окуучу талаш учурунда башкаларга акарат сөз айтабы?
4. Окуучу тигил же бул маселе боюнча башкалардын пикирин сурайбы?
5. Окуучу чыр-чатакты чечүүдө күч колдонобу? Же тил табышууга аракеттенеби?
6. Окуучу башка окуучулардын укуктары бузулганда, аларды коргойбу?
7. Окуучу кыздарга да, балдарга да бирдей мамиле жасайбы?
8. Окуучу жергиликтүү мааниси бар маселелерди чечүүгө багытталган иш чараларга катышабы?
9. Башка критерийлер

Долбоорлоо \ окуучунун жигердүү позициясы (жыйынтык бааны чыгаруудагы кошумча баа катары):

9-класста окуучу төмөндөгүдөй эки долбоорду иштеп чыгып, үлгүрсө, жүзөгө ашырат: 1) инсанга багытталган жана 2) коомго багытталган. 10 жана 11-класстарда бирден долбоор.

Окуучулардын тандап алуусуна сунуштала турган долбоорлорунун болжолдуу темалары

9-класс

Биринчи (инсанга багытталган) долбоор: Мен инсанмын. Менин келечегим.

Экинчи (коомго багыттагы) долбоор: Жоопкерчиликтүү болуу деген эмне (үй-бүлөдө, мектепте, коомдо, жашаган жеримде ж.б.у.с.).

10-класс

Мен жаранмын.

11-класс

Курчап турган дүйнөгө (коомго, чөйрөгө ж.б.у.с.) карата менен жарандык позициям.

Долбоорлоону баалоонун болжолдуу критерийлери:

Эскертүү: Долбоорлоону баалоо критерийлерин мугалим окуучулар менен биргеликте иштеп чыгып, талкуулашы керек

Маселе	Маселе \ анын орчундуулугу туюнтулган, изилдөөнүн \ иш-аракеттердин максаттары так аныкталган
Чечүү жолун издөө жана пландоо	Жүргүзүлгөн изилдөө \ иш-аракеттер тереңдиги, өз алдынчалыгы, чыгармачылык мамиле, ар түрдүү усулдар колдонулгандыгы менен айырмаланат
Долбоор боюнча маалымат издөө	Маалыматтын көптөгөн ишенимдүү булактары (кагаз же компакт-диск түрүндөгү, интернет булактары) тандалып, маек, жолугушуулар өткөрүлгөн
Өнүм	Жүргүзүлгөн изилдөө \ иш-аракеттер темага жана изилденген маселеге туура келет. Коюлган максаттарга жетишкен. Тыянактардын логикасы бар, коюлган максаттарга шайкеш келет.
Долбоордун натыйжаларынын тартуулоо	Изилдөөнүн \ иш-аракеттердин натыйжаларын тартуулоонун ар түрдүү жолдору тандалган, алар долбоордун максаттарына, материалдын мазмунуна туура келет, окуучунун (-лардын) салымын көрсөтөт. Сүйлөнгөн сөздөр ырааттуулугу, баяндоонун логикасы жана сөз маданияты менен айырмаланат. Окуучулар долбоордун мазмунун кыска-нуска жана толук ачып бере алаарын көрсөтөт, кабыл алынган чечимди негиздеп берет.
Топ менен долбоорлогондо	Биргелешкен иш-аракеттердин иш графиги так пландалган, топтун катышуучуларына ролдор бөлүштүрүлгөн, топтогу изилдөөнүн \ иш-аракеттердин жүрүшүндө жеткиликтүү талкуу уюштурулган.

Окуучулардын ар бири (ар бир топ) төмөндөгүдөй иштери үчүн кошумча упай алышы мүмкүн:

- Долбоорду (-лорду) аткарууда оригиналдуу усулдарды колдонулганы
- Долбоордун (-лордун) бетачарын өткөрүүдө стандартык эмес ыкмаларды колдонулганы.

Талкуулоо үчүн кошумча критерийлер:

Долбоорду жүзөгө ашыруу ишмердигин баалоо үчүн окуучулардын төмөндө келтирилген жарандык жөндөмдөрүнүн тизмегин колдонууга болот. Ар бир критерийге (же айрым тандалгандарына) белгилүү сандагы упай ыйгарылат. Иштин жыйынтыгы боюнча упайлар эсептелет. Эгер окуучу мүмкүн болгон упайлардын 100дөн 90 %ына чейинкисин топтосо, «5», 90дон 75 %га чейин – «4», 75тен 50 %га чейин – «3» коюлат.

Иштешүү	Көзөмөлдөө (мониторинг)	Таасири
Жөндөмү: – чакан топтордо, комитеттерде иштөө – угуу – маалымат алуу, көз караштарды тактоочу суроолорду берүү – коомчулук кызыга турган маселелерди талкуулоо – жарандардын топторуна, кызыкчылыктар боюнча топторго катышуу – тийиштүү топтордун колдоосуна ээ болуу үчүн биримдиктерди түзүү – чыр-чатактарды тескөө: данакерлик, сүйлөшүү, тил табышуу, ымала түзүү жолдорун издөө, чечим чыгаруу – өкүл же шайланган лидер катары мектептеги жана коомдук милдеттерди аткаруу	Жөндөмү: – коомчулук кызыккан маселелерди талкуулоо – коомчулук кызыккан маселелердин ЖМКда талкууланышына көз салуу – мамлекеттик кызматкерлерден, кызыкдар топтордон, жарандык уюмдардан маалымат чогултуу – коомчулуктагы чогулуштарга катышуу – жарандык маселелерди жакшы билген адамдар менен маек жүргүзүү – маалымат алуу максатында мамлекеттик кызматкерлерге, эксперттерге суроо берүү – маалымат алуу жана алмашуу үчүн басма жана электрондук каражаттарды пайдалануу	Жөндөмү: – добуш берүүгө катышуу – өзүнүн же топтун кызыкчылыктарын жактоо – талаптар менен кайрылуу – каттарды жазуу – коомчулук алдында чыгып сүйлөө – жарандык уюмдардын, саясий партиялардын, кызыкчылыктар боюнча топтордун ишине катышуу – талапкерлерди же коомчулук кызыккан маселелер боюнча позицияларды колдоо же четке кагуу – коомчулук кызыккан маселелер боюнча көз караштар менен таанышып көрүү үчүн ЖМКны, компүтердик желени пайдалануу

Төмөнкү суроолор дагы долбоорду баалоо критерийлерин аныктоого жардам берет

1. Маселе: муктаждыктарды жана ресурстарды баалоо	Коомдоштуктун (мектептин, райондун, шаардын) социалдык мааниге ээ маселелери туура аныкталганбы? Долбоордун темасы коомдоштук жана/же окуучулардын өздөрү үчүн орчундуубу? Долбоордун темасы канчалык так туюнтулган? Долбоордун катышуучулары колдо бар каражаттарды канчалык туура пайдалана алышкан?
2. Долбоордун пландалышы жана даярдалышы	Долбоорду жүзөгө ашыруу кадамдары канчалык туура белгиленген? Долбоорду жүзөгө ашыруу убактысы туура эсептелгенби? Изилдөө \ иш-аракеттер усулу туура тандалганбы? Долбоордун күтүлгөн натыйжалары, иш жүзүндөгү жыйынтыктар менен дал келеби? Долбоорду жүзөгө ашырууда предмет аралык байланыш жүзөгө ашырылганбы?
3. Маалымат чогултуу жана иштетүү	Долбоордун максаттары канчалык так аныкталган? Ишке тартылгандардын баары долбоорго жигердүү катыштыбы?
4. Долбоорду жүзөгө ашыруу	Долбоор толугу менен жүзөгө ашырылдыбы же жарым-жартылайбы? Долбоор максаттарына жеттиби? Долбоорду жүзөгө ашыруу графиги сакталдыбы?
5. Долбоордун бетачары	Долбоорду жактоонун (бетачарын өткөрүүнүн) кандай жолдору колдонулду? Чогултулган материал долбоордун темасы менен максаттарына туура келдиби?
Мугалим үчүн талдоо жана жалпылоо	Окуучулар кандай жарандык жүрүм-турум жөндөмдөрүнө ээ болушту? Алар кандай жашоо жөндөмдөрүнө жана билимдерге ээ болушту? Окуучулардын өз алдынча иштөө жөндөмдөрү өнүктүбү? Окуучулардын турмушка болгон мамилесинде жана жүрүм-турумунда кандай өзгөрүүлөр болду?

Жана дагы:

Долбоор менен иштөөнүн натыйжаларын баалаганда, окуучуларды «билим табууга» аралаштыруунун жана аларды логикага туура колдонуунун логикалык майнабын эске алуу керек: жеке инсандык сапаттардын, шыктандыруунун, чагылдыруунун жана өзүн-өзү баалоонун, тандоонун, өзүнүн иш-аракетинин жана алардын натыйжаларын аңдап билүү жөндөмдөрүнүн калыптанышы. Бирок, көбүнчө учурларда, мугалим ушундай натыйжаларга көңүл бурбай, долбоордун өзүн гана баалап калат. Ошондуктан мугалим окуучуларга жүргүзгөн байкоолорун кыскача жаза жүрсө, долбоорлоонун натыйжаларын кыйла калыс баалаганга мүмкүндүк түзүлөт.

Теориялык маанайдагы суроолор: Эссе, башка жазуу иштери, жазма тесттер, оозеки жооптор, баяндама (доклад), реферат ж.б.у.с. аркылуу баалоо

1-туркеме. «Окуучулардын окуудагы жетишкендиктерин баалоо» усулдук колдонмосунан алынган материал («Оценивание учебных достижений учащихся». Түзгөндөр Р.Х.Шакиров, А.А.Буркитова, О.И.Дудкина.Б.: Билим 2012. (USAIDдин «Сапаттуу билим» долбоорунун алкагында иштелип чыккан).

Калыптандыруучу баалоонун ыкмалары

Ыкма	Ыкманы колдонуунун жол-жобосу
Жалпылоо же суроолор картчасынын индекси	Мугалим окуучуларга маал-маалы менен эки жагында төмөндөгүдөй көрсөтмөлөр жазылган карточкаларды таратып турат: 1-жагы: Өтүлгөн материалдын (бөлүмдүн, теманын) негизги идеяларын санап бергиле жана жалпылагыла. 2-жагы: Өтүлгөн материалдан (бөлүмдөн, темадан) дагы эмнени түшүнбөгөнүңөрдү аныктап, суроолоруңарды даярдагыла.
Кол менен белги берүү	Мугалим окуучулардан кандайдыр бир түшүнүктөрдү, принциптерди, процесстерди ж.б.у.с. айтып берип жаткан учурда түшүнгөндүгүн же түшүнбөй калгандыгын билдирүүчү белгилерди көрсөткүлө деп өтүнөт. Бул үчүн адегенде ушундай белгилерди кантип колдонуу керектигин окуучулар менен макулдашып алуу керек: Мен _____ түшүнүп жатам жана түшүндүрүп бере алам (бармак жогору көтөрүлөт) Мен _____ дагы эле түшүнбөй жатам (бармак капталга багытталган) Мен _____ түшүнгөнүмө арсар болуп турам (кол булгоо) Бул белгилерге көңүл буруп, мугалим ар бир топтогу окуучулардан сураштырып чыгат. Алынган жоопторго ылайык мугалим теманы кайталоо, бышыктоо же программа боюнча материалдарды өтүүнү уланта берүүнү чечет.

Ыкма	Ыкманы колдонуунун жол-жобосу
Светофор	Ар бир окуучуга светофордун үч түсүндөгү карточкалар болот. Мугалим окуучулардан материалды түшүнүшкөнүн же түшүнбөй жатышкандыгын ушул карточкалардын жардамы менен көрсөтүшүп жана бул суроолорго жооп берүүлөрүн өтүнөт. Жашыл карточка көтөргөн (баарын түшүнгөн) окуучуларга: Силер эмнени түшүндүңөр? Сары же кызыл карточкаларды көтөргөн окуучуларга: Силер эмнени түшүнбөй калдыңар? Алынган жоопторго жараша, мугалим теманы кайталоо, бышыктоо же программа боюнча материалды окуп-үйрөнүүнү улантууну чечет.
Бир мүнөттүк эссе	Бир мүнөттүк эссе – бул мугалим окуучуларга тема боюнча өздөрү эмне түшүнүшкөнүн көрсөтүүнүн кайтарымын байланыш техникасы катары колдоно турган ыкма. Бир мүнөттүк эссе жазуу үчүн мугалим төмөнкүдөй суроолорду бериши керек: Сен бүгүн эң негизгиси эмнени түшүндүң? Кайсы суроолор сага түшүнүксүз бойдон калды? Окутуу чөйрөсүнө жана форматына карай бир мүнөттүк эссе ар түрдүүчө колдонулушу мүмкүн: Сабак учурунда окуучулардын материалдын ар бир баскычын кандай өздөштүргөнүн текшерүү. Сабактын акырында окуучуларга кийинки сабактын планын кабарлоо үчүн колдонулат.
Айтуу үлгүлөрү (кыйытуу)	Мугалим окуучуларга жооп берүүгө керектүү айтым үлгүлөрдү (сөз айкаштарын, кыйытмаларды) мезгил-мезгили менен берип турат. Мисалы: Негизги идея (принцип же процесс) – _____, анткени _____ ж. у. с.
Түшүнүүнүн жаңылыштыгын текшерүү	Мугалим окуучуларга кайсы бир идея, принцип же процесс жөнүндө көп кезигүүчү жаңылыш пикирлерди же мүмкүн болуучу ката ойлорду айтат. Андан соң, буга макулсуңарбы же жокпу, эмне себептен андай ойлойсуңар деп сурайт.
Окуучу менен жекече баарлашуу	Мугалим окуучулар менен алардын түшүнүү деңгээлин текшерүү максатында жекече баарлашат.
3 мүнөттүк тыным	Мугалим окуучуларга сабакта өтүлүп жаткан түшүнүктөрдү жана идеяларды ойлонуштуруу, мурунку материалдар, билими жана тажрыйбасы менен байланыштыруу, ошондой эле түшүнүксүз учурларды тактоо үчүн 3 мүнөттүк тыным берет. Мен _____ карата мамилемди өзгөрттүм..... Мен бул жөнүндө көбүрөөк билдим:..... Мен буга таң калдым:..... Мен муну сездим:..... Мен буга мамилем мындай эле:.....

Ыкма	Ыкманы колдонуунун жол-жобосу
Температураны өлчөө	Бул ыкма окуучулардын тапшырманы канчалык туура аткарып жатканын билүү максатында колдонулат. Бул үчүн мугалим окуучулардын ишин токтотуп, минтип сурайт: «Биз азыр эмне кылып жатабыз?» Буга жооп берүү менен, окуучулар тапшырманын маңызын же аны аткаруу процессин канчалык терең түшүнгөндүгүн көрсөтүшөт. Айрым учурларда (жуптарда же топтордо иштегенде) мугалим бир жуптан же топтогулардан тапшырманы кандай аткаруу керектигин көрсөтүп берүүнү өтүнөт. Калган жуптар же топтор эмне кылуу керектигин карап турушат.
Мини-тест	Мини тесттер окуучулардын чыныгы билимдерин, жөндөмдөрүн жана көндүмдөрүн, б.а. конкреттүү материалдын айрым маалыматтарын билерин баалого арналган. Бул төмөнкүлөрдүн ичинен тандоо тести болуп саналат: – сунушталган көп жооптон – туура/туура эмес жооптордон - же кыскача жооп
Элективдүү (тандап алма) тест	Мугалим ар бир окуучуга «А, В, С, D» тамгалары жазылган карточкаларды таратып берет да, бирдей убакта жооп берүүнү, б.а. туура жооптун тамгасы жазылган карточканы көтөрүүнү суранат. Мугалим окуучуларга жообуңарды айтарда 20 секунд ойлонгула деп сөзсүз түрдө сунуш кылышы керек. Мугалим окуучулар менен биргеликте жооптордун ар башка варианттарын талкуулап, ар кимге өзү тандаган вариантын түшүндүрүп берүүнү өтүнөт. Мындагы жооптордун негизинде, мугалим окуучулардын окуп үйрөнгөн теманы канчалык жакшы түшүнгөнүн аныктап, ал теманы түшүндүрүүнү улантуу же андан кийинкисине өтүү керектигин чечет.
Калыптандыруучу (формативдүү) тест	Мугалим окуучуларды чакан топторго (4-5 кишиден) бөлөт. Ар бир окуучу тесттин суроолору жазылган барак менен тесттин жоопторун жазуу үчүн барак алат. Окуучуларга тесттин суроолорун чакан топтордо талкуулоо үчүн убакыт берилет. Талкуудан кийин, окуучулар жооп барактарын өз алдынча толтурушат. Ар бир окуучунун упайлары өзүнчө эсептелет. Окуучуларга топтогу башка шериктеринин оюна каршы туруп, өздөрү туура деп эсептеген жоопту белгилөөгө уккуктуу экендигин айтып коюу керек. Суроонун жоопторун топто талкуулаганда бир пикирге келүү талап кылынбайт.
Өзүн өзү баалоо күндөлүктөрү / журналдары	Өзүн өзү баалоо күндөлүктөрү / журналдары мугалим жана окуучулар сабактын жүрүшүндө алган билимдерине, жөндөмдөрүнө жана көндүмдөргө, билгиликтерге, ошондой эле алардын кандайча алынгандыгына, көлөмүнө баа берүү максатында үчүн ачылат. Күндөлүктөр мугалимге окуучулардын өсүш деңгээлин билүү жана билим берүү процессин жакшыртуу үчүн тийиштүү кадамдарды жасоодо пайдалуу.

Ыкма	Ыкманы колдонуунун жол-жобосу
Калыптандыруучу сурамжылоо	Бул – материалдын бет ачарынан же сабактагы иштин кандайдыр бир түрүнөн кийинки текшерүү формасы. Мугалим кошумча тактоочу суроолорду берет: «Эмне үчүн? Кантип? Кандайча?...». - _____ кандайча, эмнеси менен _____ - га (-дан) окшош же айырмаланат? - _____ мүнөздөмөлөрү (бөлүктөрү) кандай? - _____ биз кандайча көрсөтө, иллюстрациялай алабыз? - _____ негизги идеясы, концепциясы, тыянагы кандай? - _____ менен _____ кандай катышы бар? - _____ буга силер кайсы идеяларды, тактоолорду кошумчалайт элеңер? - _____ мисал келтиргиле. - _____ эмнеси туура эмес? - _____ боюнча кандай жыйынтык чыгарат элеңер? - _____ менен кайсы суроого жооп берүүгө аракеттенебиз? - Кайсы маселени биз чечүүгө аракеттенебиз? - _____ эмне кылууну сунуштайсыңар? - Эгер.... болсо,..... эмне болор эле? - _____ баалоо үчүн кайсы критерийлерди колдонот элеңер? - _____ бекемдөө үчүн кандай далилдерди же тастыктоолорду келтире аласыңар? - _____ силер кантип бекемдей же төгүнгө чыгара аласыңар? - Муну _____ көз карашынан кандайча караса болот? - _____ кандай альтернативаларды көңүлдө тутуу керек? - _____ кайсы усулдарды (ыкмаларды) колдонсо болот?
Жаңы материалдын өздөштүрүлүшүн текшерүү көнүгүүлөрү	Мугалим төрт уячадан турган, мындай жазуулары бар таблица түзөт: «Алдын ала айтуу», «Түшүндүрүү», «Жалпылоо» жана «Баалоо». Жаңы материалды түшүндүргөн соң, окуучулардан бирден уячаны тандоосун өтүнөт. Бул жерден мугалим, муну менен ар бир окуучу өтүлүп жаткан тема боюнча аткара турган тапшырманын түрүн тандап жаткандыгын түшүндүрөт. Анан, окуучунун тандаган уячасына байланыштуу суроо берет. Мисалы: (1) Эгерде окуучулар «Жалпылоо» уячасын тандашса, анда мугалим: «Жаңы материалдын негизги идеяларын санап бергиле», – десе болот. (2) Эгер окуучулар «Түшүндүрүү» уячасын тандашса, мугалим: «Бул терминди (түшүнүктү) силер кандай түшүнөсүңөр?» – деп сураса болот.
Ички жана сырткы тегерек	Окуучулар эки - ички жана сырткы тегерек болуп тизилишет. Окуучулар бири-бирин карап турушат дагы, өтүлгөн тема боюнча алдын ала жазылган суроолорду беришет. Сырткы тегеректе турган окуучулар жылышып, жаңы түгөйлөрдү түзүшөт. Жогорудагы сыяктуу суроо-жооптор улантылат.

<i>Ыкма</i>	<i>Ыкманы колдонуунун жол-жобосу</i>
<i>Бир сүйлөм менен жалпылоо</i>	Мугалим окуучуларга «Ким? Эмне? Кайда? Качан? Эмне үчүн? жана Кандайча?» деген суроолорго жооп берген сүйлөм түзүү аркылуу жаңы теманы жалпылоону өтүнөт.
<i>Бир сөз менен жалпылоо</i>	Мугалим окуучуларга мындай тапшырма берет: «Теманы эң таасын жалпылай турган бир сөздү тандагыла».
<i>Жазуу жүзүндөгү түшүндүрмөлөр (жазуу жүзүндөгү кайтарым байланыш)</i>	Баа берүүнүн зарыл бөлүгү – кайтарым байланышты камсыздоо. Окуучулардын жазуу иштерин текшергенде, мугалим баалоо критерийлерине жана жетишүү натыйжаларынын деңгээлине жараша өзүнүн түшүндүрмөлөрүн берет. Түшүндүрмөлөр айкын жана нускоочу мүнөздө болушу керек. Жазуу ишин текшергенде, туура жерлерин бир түстөгү, оңдоо, толуктоо талап кылынган жерлерин башка түстөгү калемсап менен белгилесе болот. Жазуу иштерин түшүндүрмөлөөгө эске салууларды (эмнени толуктап иштөө керектиги жөнүндө), кыйытууларды же мисалдарды кошсо болот.
<i>Сөз түрүндө баа берүү (оозеки кайтарым байланыш)</i>	Баа берүүнүн эң кеңири таралган түрү. Мугалим окуучуну көнүгүүнү жакшы аткаргандыгы үчүн мактап, оозеки кайтарым байланышты камсыздайт. Муну менен окуучу материалды же маалыматты жакшы өздөштүргөндүгүн түшүнөт. Мугалим окуучунун көнүгүүдө кетирген каталарын көрсөтөт. Ал эч кандай баа койбосо да, баалайт. Ошентип, окуучу жакшыраак натыйжага жетишүү үчүн эмне кылуу керектигин түшүнөт.
<i>Өзүн-өзү баалоо</i>	Бул – окуучулар өздөрүнүн окуп-үйрөнүүсү жөнүндө маалымат топтоп, талдоо жүргүзгөн, окуп-үйрөнүүдөгү өсүшү жөнүндө тыянак жасаган процесс. Өзүн-өзү баалоону жүргүзүүнүн зарыл шарты – ишти баалоо критерийлеринин болушу (бул критерийлерди окуучуларга теманы окуп үйрөнөр алдында же ишти аткарганга чейин тааныштырып коюу керек).
<i>Кош жылдыз жана каалоо (өз ара баалоо)</i>	Окуучулардын чыгармачыл иштерин, дилбаяндарын, эсселерин баалоодо колдонулат. Мугалим окуучуга классташынын ишин текшерүүнү сунуштайт. Окуучулар бири-биринин ишине комментарий беришкенде, ишке баа беришпейт, жөн гана ийгиликтүү эки жерин көрсөтүп («кош жылдыз»), толуктап иштөө керек болгон бир жерин белгилешет («каалоо»).

2-тиркеме. М.А.Чошановдун материалдарынан алынган баа берүү боюнча кошумча маалымат (Аймактык изилдөөлөр институтунун «Адам жана коом» курсу боюнча усулдук колдонмосунан алынды)

Айрым иштер менен тапшырмаларды баалоонун критерийлери

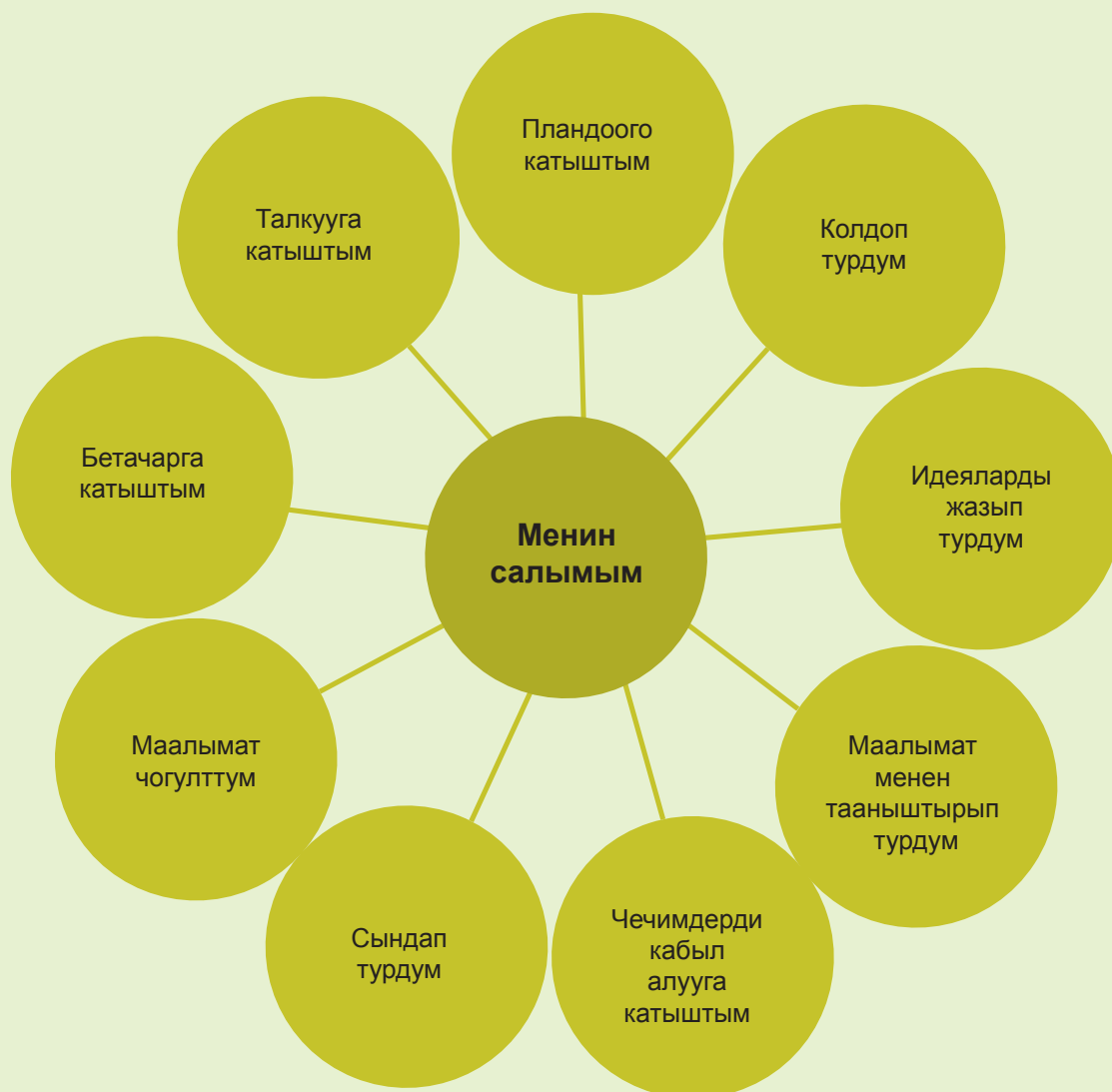
Чакан топтогу ишке катышууну баалоо

Катышуучунун аты				Дата	
	Дайым	Көбүнчө	Кээде	Сейрек (1-2 ирет)	Эч качан
Ишти пландоого катышты					
Башкалардын окуусуна көмөктөштү					
Чечимдерди кабыл алууга катышты					
Маалымат топтоого катышты					
Жалпы талкууларга катышты					
Маалыматтарды жалпылады					
Иштин жыйынтыгын жалпылады					
Бетачар үчүн маалымат даярдоого катышты					
Бетачарга катышты					

Ишмердик картасы жана топтун ишине катышуу таблицасы ар бир окуучунун топтогу аткарган ролун жана иш-милдетин аныктоого мүмкүндүк берет. Эгер буларды дайыма колдонуп жүрсө, мугалим ар бир окуучунун өздөштүргөн жөндөмдөрүнө байкоо салып, күчтүү жана начар жактарын, дараметин тагыраак баалай алат.

«Топтун ишине менин салымым» кластери

Катышуучу бош тегерекчелерге топтун ишине кылган салымдарынын түрүн жазат. Бир окуучу иштин жүрүшүндө бир нече иш-милдетти аткарышы мүмкүн. Төмөндө чакан топтун катышуучуларынын иш-милдеттерине тиешелүү ишмердик түрлөрүнө мисал келтирилди.

Ошентип, ар бир окуучу өз «салымын» аныктап, ага баа берет. Ал өз ишинин көлөмүн көрүп, анын маанилүүлүгүн жана керектүүлүгүн байкай алат. Бул окуучулардын өзүнө туура баа беришине өбөлгө түзөт.

Класста топтун ишин баалоо жагынан мугалимге жардам бере турган эксперттер бар болсо, төмөндөгүдөй баалоо барактарын сунуш кылууга болот.

«Бири-бирин сурамжылоо» (жупта иштөө)

«Бири-бирин сурамжылоону» ар түрдүүчө уюштурса болот. Конкреттүү тема боюнча «баалоо барагын» окуучулар өздөрү түзүшөт. Бул ишти аткаруу үчүн 5-7 мүнөт берилет. Анан жуптагы иш болот. Эки окуучу бири-бирине өз суроолорун берип, натыйжаларды белгилешет («эң жакшы» – «!», «жакшы» – «+», «канааттандырарлык» – «V», «жооп жок» – «-» же «0»). Суроолор кайталанбашы керек. Иштин аягында окуучулар сурамжылоонун жүрүшү (ким көп жооп бергендиги, кайсы суроолор оңой, кайсылары кыйын болгондугу) жөнүндө айтып беришет. Мугалим окуучулардын кандай жооп бергендигин эле эмес, айрым окуучулардын суроолорду кандай түзгөндүгүн да баалайт (мисалы, ким эң көп суроо берди, алардын сапаты кандай, туура туюнтулганбы).

«Бири-бирин сурамжылоо» (топто иштөө)

Ушул эле ишти топто да өткөрүүгө болот. Бул үчүн иштин экинчи баскычын өзгөртүш керек: суроолор алдын ала түзүлгөн, бирок каалоочулар жооп берет, анткени иш жуптарда эмес, топто жүрөт. Мындайда, суроолорду окуучулар кезек менен окуйт, жоопторду кол көтөргөндөр берет. Сураган окуучу жооптун натыйжасын белги менен көрсөтөт да, тушуна жооп берген окуучунун атын жазат. Акырында жыйынтык эсептелет.

Сунушталган бири-бирин сурамжылоон жолдорунун төмөндөгүдөй артыкчылыктары бар:

- 1) Суроолорунун тоptomун түзүп жатып, ар бир окуучу окуп-үйрөнгөн нерселерин кайрадан эсине түшүрөт;
- 2) окуучу суроо түзгөндү үйрөнөт;
- 3) окуучу теңтушунун жообун угуп, ага баа берүү үчүн жоопкерчиликти мойнуна алат.

Үлгү

№ ____ ТОПТУН БААЛОО БАРАГЫ

Иштин темасы: « _____ »

№	Окуучунун фамилиясы, аты	Баасы	Эскертмелер

Топ башы: _____ Топтун эксперти: _____

КЛАССТЫН БААЛОО БАРАГЫ

№ 1 топ Темасы:			№ 2 топ Темасы:		
№	Окуучунун фамилиясы, аты	Баасы	№	Окуучунун фамилиясы, аты	Баасы
1.			1.		
2.			2.		
3.			3.		
4.			4.		
5.			5.		
6.			6.		
7.			7.		
8.			8.		
9.			9.		
10.			10.		
11.			11.		
12.			12.		

№ 3 топ Тема:			№ 4 топ Тема:		
№	Окуучунун фамилиясы, аты	Баасы	№	Окуучунун фамилиясы, аты	Баасы
1.			1.		
2.			2.		
3.			3.		
4.			4.		
5.			5.		
6.			6.		
7.			7.		
8.			8.		
9.			9.		
10.			10.		
11.			11.		
12.			12.		

Мугалим: _____ колу _____

Эксперт: _____ колу _____

Эксперт: _____ колу _____

Акыл чабуулун баалоо

Акыл чабуулун өткөрүүдөгү окуучунун ишинин биринчи (идея топтолуп жаткандагы) бөлүгү бааланбайт!

Кийин баалаганда (эгер бул ыкманы бүтүндөй класс дароо колдонсо) мугалим окуучунун идея сунуштоого катышкан-катышпагандыгын гана эске алышы мүмкүн.

Иштин экинчи бөлүгүн төмөндөгүдөй критерийлер боюнча бааласа болот:

- акыл чабуулунун темасынын идеялары жалпы тизмеден туура тандалгандыгы;
- идеяларды топторго бөлүүгө, даражалоого катышуусу;
- түшүнүктөрдү түркүмдөштүрүүнүн тууралыгы жана бул үчүн алгылыктуу терминдерди тандап алынгандыгы;
- бүтүндөй маалыматты графикалык уюштурууга (кластер, таблица, чийме ж.б.у.с. түзүүгө) катышуусу.

Эссени баалоо

Эссенин көлөмү 500 сөздөн ашпоого тийиш.

Чакан эссе жаздыруу жолу менен балдардын билимин жана теманы кандай түшүнгөндүгүн абдан ишеничтүү текшерсе болот. Мындагы бир кыйынчылык - эссеге баа коюу үчүн убакыт керек болгондугуна байланыштуу. Эсселерди белгилеп жатканда, сиз бирдиктүү тутумду пайдаланышыңыз керек (бул ишеничтүүлүктү камсыздайт. Окуучу жасаган жана мугалимге зарыл нерсе, ишеничтүү жана анык болууга тийиш экендигин унутпаңыз).

Критерийлер тутумун (мисалы, төмөнкү таблицадагыдай) ырааттуулукта колдонуу менен, сиз койгон бааңыздын кыйла логикалуу болушуна жетишесиз жана муну окуучуларга жүйөлүү түшүндүрүп бере аласыз. Темага жараша тиешелүү критерийлердин олуттуулугун өзгөртсөңүз же айрымдарын кошпой деле койсоңуз болот. Анткени окуучулардын ушул аспектилерге көңүл бөлүшүнө кошумча түрткү берсе да, 6, 7 жана 8- критерийлер негизги максаттар менен анча тыгыз байланыштуу эмес.

№	Критерий	Мүмкүн болгон эң жогорку баа	Иш жүзүндөгү баа
1	Темага байланыштуулугу	5	
2	Ынандыра билиши	5	
3	Идеянын оригиналдуулугу	4	
4	Идеялардын логикасы	5	
5	Жүйөлүү далилдер келтирилип жатабы?	4	
6	Тексттин түзүлүш логикасы барбы?	3	
7	Грамматикалык жана орфографиялык жактан тууралыгы	2	
8	Кандайча тартууланды – бетачар	2	
	Мүмкүн болгон эң жогорку жалпы баа	30	

Кийин сизге бул бааны беш упайлык кылып өзгөртүшүңүз керек болуп калса, алынган санды 6га бөлүп, бүтүнгө чейин тегеректеңиз.

Эгер эссе аркылуу окуучулардын материалды канчалык өздөштүргөндүгүн баалагыңыз келсе, алардын ишин оңдошуңуз кажет эмес. Бирок иштерди жакшыртууну кааласаңыз, анда каталарын белгилеп, өздөрүнө оңдотуңуз. Эгер иштерди конкурска алып чыкмакчы же жарандык билим берүү боюнча кошумча материал катары китепканада сактап коймокчу болсоңуз, анда иштин таза аткарылышын талап кылганыңыз оң.

Эссе үчүн сунушталуучу темалар:

- Мектепте жарандык билим берилбесе эмне болот?
- Чечим чыгаруунун бирден бир туура, мыкты жолу болобу? Эмне үчүн экендигин түшүндүргүлө.
- Үй-бүлө XXI кылымдын талаптарын аткара алышы үчүн анын мүчөлөрүнүн ролу кандайча өзгөрүшү керек?
- XXI кылымда үй-бүлө кандай кыйынчылыктарга туш келип жатат? Аларды кантип жеңсе болот?
- Адам укуктары жөнүндөгү абстракттуу идеяларды биз кантип өзүбүздүн

күндөлүк турмушубузда жүзөгө ашыра алабыз?

- Салык төлөө адам укуктарынын корголушуна кандайча өбөлгө түзүшү мүмкүн?
- Эркин базар экономикасынын кандай артыкчылыктары жана кемчиликтери бар?
- Эркин жана ачык базар адамдарга кандай түрткүлөрдү берет? Бул түрткүлөр кандайча иштейт?
- Салык менен демократиялык өкүлдүктүн ортосунда кандай логикалык байланыш бар?
- Эмне үчүн экономикалык укуктар менен бирге саясий укуктар дагы кеңейип турушу керек?
- Өлкөлөрү башка улуттарга караганда, бир улуттагы кишилердин арасында көбүрөөк айырмасы бар деп айтсак, жалпысынан туурабы?
- Өз өлкөбүзгө берилгендигибизди тышкы көрүнүшүбүз, салттарды сактаганыбыз, тил билгенибиз жана динге ишенгендигибиз менен аныктоого болобу?
- Демократиялык системанын кандай артыкчылыктары жана кемчиликтери бар?
- Эл аралык уюмдар кандай функцияларды аткарат?
- Эмне үчүн мыйзам үстөмдүгү принциби абдан маанилүү?

- Эмне үчүн мыйзам үстөмдүгүнүн ордуна, жеке адамдын диктатурасынын орнотулушу опурталдуу?
- Эмне үчүн өлкө өзүнүн мамлекеттик башкаруу системасын Конституцияга негиздеши керек?
- Сот бийлигинин ролу мамлекеттик бийликтин калган бутактарына карата кандай болушу тийиш?
- Эмне үчүн бийлик бутактарын тең салмактуулугу керек?
- Парламенттик жана президенттик системалардын айрым артыкчылыктары жана кемчиликтери?
- Кыргыз Республикасынын учурдагы Конституциясы боюнча, бийлик бутактарынын тең салмактуулугу кандай орундалган?
- Жакшы иштеген мыйзам чыгаруу органынын негизги белгилери кандай?
- Эмне үчүн сунушталуучу мыйзамдар массалык маалымат каражаттарында кеңири талкууланышы керек?
- Жакшы жарандын укуктары менен милдеттери.
- Мыйзам кантип жаралат?
- Эмнеге чыныгы демократия орношу үчүн күчтүү жарандык коом болушу керек?
- Эмне үчүн бийлик жүргүзүүдө башкарылуучулардын макулдугу чоң мааниге ээ?
- Эмне үчүн мамлекеттик органдар жарандык коомдун бардык иш-милдеттерин өздөрү аткарууга аракеттенбеши керек?
- Эркин жалпыга маалымдоо каражаттары эмне беришет?
- Коомуңардагы көз караштары силердикине дал келбеген адамдарга карата өзүңөрдүн кандай милдеттериңер бар?
- Эмне үчүн демократиялык коомдо диний сабырдуулук болушу керек?
- Коомдук иштерге көбүрөөк адамдардын жигердүү катышышы үчүн эмне кылуу керек?
- Шайлоо алдында кантип жана эмне үчүн каттоодон өтүш керек?
- Эмне үчүн жарандар шайлоодо добуш берүүгө милдеттүү экендигин түшүндүрүп бергиле.
- Эгер шайлоо эркин жана адилеттүү өтсө, анда өлкөдөгү начар мамлекеттик органдар үчүн ким жооп берет?
- Шайлоодо добуштарды сатып алуунун кандай кесепеттери бар?
- Аялдар өз укуктарын алганда, эркектер укуктарын жоготобу?

Аңгемелешүүнү баалоо

Окуучулардын кайсы сапаттарын биринчи кезекте баалагысы келгенине жараша, мугалим ар бир критерийге белгилүү сандагы упай ыйгарат.

№	Критерийлер	Упай саны
1	Жигердүү катышуу	
2	Тыңшай жана уга билүү	
3	Мурда алган билимдерин колдоно билүү	
4	Өз оюн айта билүү	
5	Логикалык ырааттуу ой жүгүртүү	
6	Маселенин жаңы кырларын ачкан жооптордун тереңдиги	
7	Темадан четтеген жокпу?	
8	Кошумча маалымат пайдаланылганбы?	
9	Сөзмөрлүгү (ойду кыска-нуска, так айтуу)	
10	Жаңы идеялар	
11	Ойлордун жана сүйлөмдөрдүн оригиналдуулугу	

Ролдук жана иш оюнду баалоо

Оюнга катышкандардын баары бааланат. Команданын иши (же жекече) бааланышы да мүмкүн.

Оюнду баалоонун эң жөнөкөй ыкмасы – биринчи орунду ээлеген команданын бардык мүчөлөрү «беш» алышат. Башка командалардын мүчөлөрүнө бааны капитандар салымына жараша беришет. Мугалим командага берилген баага макул болбогонго акылуу, бирок мындайда өз чечимин негиздеп бериши зарыл.

Эгер бааны мугалим гана койсо, анда команда мүчөлөрүнүн баары бирдей баа алат! Командадагы кимдир бирөөнүн өзгөчө ролу даана көрсөтүлгөндө, аны колдоо үчүн кошумча баа коюуга болот. Сабак оюн түрүндө өткөрүлгөндө, эч кимге канааттандыралык эмес баасы коюлбайт!

Эгер мугалим ар бир окуучунун ишке кошкон салымын тактап баалагысы келсе, анда оюн-сабакты же сабактын оюн учурларын баалоо үчүн төмөндөгүдөй критерийлер сунушталат:

№	Критерийлер	Упай сандары
1	Жигердүү катышуу	
2	Тандалган ролдордун оюн темасына туура келиши	
3	Окуучунун лексикасынын ролуна туура келиши	
4	Оюнда мурда алган билимдерин шайкеш колдоно билүү	
5	Кошумча маалыматты (мунун ичинен турмуштан алынганын да) колдоно билүү	
6	Команданын башка мүчөлөрү менен иштеше билүү	
7	Оюнда жасалга же кийим элементтерин (эмблема, төш белги, символ ж.б.у.с.) колдонулушу	
8	Көрсөтүүнүн эстетикасы (оюн каражаттары аркылуу тийиштүү доор же маселе жөнүндө кандайдыр бир түшүнүк жаралдыбы)	

«Лото» оюнун баалоо

Лото-сабакта эксперттердин иши (эгер сабак толук көлөмдө өткөрүлсө) жана 4 топтун иши бааланат. Баалоо барагында, бетачарлардын санына жараша, ар бир топтун талаасы 4 бөлүккө бөлүнгөн. Ар бир бетачар үчүн өзүнчө баа коюлат (же упайлар эсептелет). Оюн соңунда натыйжалар суммаланат. Баалоо барагынын таблицасы чоң баракка (же тактага) чийилип, дайым окуучуларга көрүнүп турганы оң.

Баалоо критерийлери	1-топ				2-топ				3-топ				4-топ			
1. Топтун сунуштары менен эксперттер (мугалимдин) таблицасынын дал келүүлөрү.																
2. Өз айткандарынын ырааттуулугун негиздей билүүсү																
3. Талкууга топтун бардык мүчөлөрүнүн жигердүү катышышы																
4. Бетачардын сапаты																
5. Эксперттердин иши																
Упайлардын жалпы саны																

Бетачарды баалоо

Дата	Окуучунун фамилиясы, аты	Мугалимдин фамилиясы, аты				
		5	4	3	2	1
	Көрсөтүүнүн, чыгып сүйлөөнүн сапаты. Башкы маселелер баса белгиленгенби?					
	Сүйлөгөн киши өзүн токтоо кармайбы, анын бой-турпатынан кырдаалды жакшы билгендиги байкалабы?					
	Угуучуларга карап сүйлөйбү?					
	Сөзү канчалык уккулуктуу жана ишеничтүү?					
	Ашыкча тыным жасаган жокпу? Керексиз сөздөрдү колдонбодубу?					
	Өз сөзү менен сүйлөдүбү?					
	(Өзүңүз сунуштаган критерийлер)					

Бул барактын жардамы менен топтун алып баруучусунун (же бетачардын бардык катышуучуларынын) жөндөмдөрүнүн деңгээлине баа берсе болот. Эгер бул тизмектеги суроолорду окуучулар алдын ала карап көрүшкөн болсо, же, андан да жакшысында, суроолорду түзүүгө өздөрү катышкан болсо, анда иш ийгиликтүү жүрөөрү анык. Анткени критерийлерди, талаптарды билгенде, окуучу ишине тоскоолдук кылган кемчиликтеринен арылууга, жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө аракеттенет.

Бетачардын сапатын баалаганда (түшүнүү, маалымдуулук, жүйөөлөштүрүү деңгээли ж.б.у.с.), төмөнкү баа берүү таблицасын пайдаланса болот:

	5	4	3	2	1
Көрсөтмөлүүлүктүн колдонулушу	Көрсөтмө каражаттар эффективдүү пайдаланылган, аудитория кызыгып, кунт коюп угуп отурду		Көрсөтмө каражаттар жетишсиз пайдаланылган		Чыгып сүйлөө начар, көрсөтмөлүүлүк жок же сөз менен көрсөтмө каражаттын ортосунда байланыш жок
Ынанымдуу жүйөлөрдүн келтирилгендиги	Маселе логикалык кадамдар менен изилденген, жүйөөлөрдү бекемдөө үчүн ар түрдүү маалыматтар колдонулган		Жүйөөлөрдү бекемдеген далилдер жетишсиз		Айтылган ой ынанымдуу далилденген эмес
Негизги идеялардын жана орчундуу түшүнүктөрдүн өнүктүрүлүшү	Мурда алынган билимдер эффективдүү колдонулган. Орчундуу түшүнүктөр билгичтик менен пайдаланылган, негизги идеяларды даана бөлүп көрсөтө алган		Сүйлөгөн сөздүн түзүмү жетишерлик деңгээлде уюштурулбаган, негизги идеялар менен орчундуу түшүнүктөр ортосунда байланыш аз		Сүйлөгөн сөз начар уюштурулган, ички байланыш жок
Кошумча маалыматтардын колдонулушу	Ар түрдүү маалыматтар пайдаланылган, изилдөө тутумун билгичтик менен колдонгон, керектүү маалыматтын булактарын билет		Кошумча маалымат жетишерлик колдонулбаган, аны колдонуунун так стратегиясы жок		Ишеничтүү маалымат жок, керектүү маалыматтарды издөө жолдорун жакшы билбейт

«2» жана «4» баалары «1», «3», «5» ортосундагы аралык баалар катары колдонулат.

Дебаттарды жана талкууларды баалоо

Оң критерийлер	Терс критерийлер
1. Илимий жана анык (фактылар, шилтемелер, чечмелөөлөр) – 3 упай	1. Баяндоо логикалуу жана тутумдуу эмес (же фактылары жок) – минус 3 упай
2. Материалды баяндоонун логикалуулугу – 3 упай	2. Бетачары анча жакшы иштелген эмес – минус 3 упай
3. Тутумдуулугу (чыгып сүйлөө учурунда көрүнүшкө же процесске ар тараптуу жана ырааттуу мүнөздөмө берилди) – 3 упай	3. Маселени талкуулоонун планы жок – минус 2 упай
4. Атайын, ошондой эле саясий (философиялык, адабий ж.б. теориялар боюнча) терминдерди колдонуу – 3 упай	4. Берилген убакытта үлгүрбөй калды – минус 1 упай
5. Теманы ачып берүү (толук жооп берүү, теманы ар тараптуу караштыруу) – 2 упай	5. Талкуунун жүрүшүндө орой сөздөр колдонулду – 2 упай
	6. Сөзгө чыкканда, талкуу учурунда жигердүү болгон жок – минус 1 упай

6. Сөзгө чыкканда окуучулардын көңүлүн бурууга жетишти (канчалык кунт коюп угушту) – 2 упай	7. Маалымат туура эмес жана иш жүзүндө талкуунун темасына тиешеси жок – минус 3 упай
7. Сүйлөгөн сөзүнүн эмоциялуулугу жана сабаттуулугу – 1 упай	8. Сөзгө чыккан жалаң субъективдүү пикирине таянып, туура эмес тыянактарды чыгарды – минус 2 упай
8. Убакыт эсеби (сөзгө бөлүнгөн убакытта үлгүрө алдыбы) – 1 упай	9. Анализдөө, баалоо жана синтездөө жок – минус 3 упай
9. Талкууга катышуусу – 2 упай	10. Тыянак жок (жыйынтык чыгарылган эмес) – минус 2 упай
10. Жеке үлгүсү (ток-шоунун, айрыкча талкуунун жүрүшүндөгү жүрүм-туруму) – 2 упай	11. Конкреттүү практикалык иш-аракеттерди көздөбөйт – минус 2 упай
11. Иштин конкреттүү практикалык натыйжасын көздөйт – 2 упай	12. Башкалардын пикирин укпайт жана сыйлай билбейт (сөзгө чыккандардын сөзүн бөлөт, башкалардын көз карашын далилсиз эле четке кага берет) – минус 2 упай
12. Башкалардын пикирин угат жана сыйлай билет – 2 упай	

Ток-шоу

Бул сабакта оппоненттер менен эксперттер сөзсүз бааланат; калган балдар эң мыкты суроолор жана талкууга жигердүү катышкандыгы үчүн баа алышат.

Төмөндө ток-шоунун катышуучуларынын сөзүн баалоонун ыктымалдуу калыбы сунушталат. Ал жөнөкөй жана колдонууга ыңгайлуу: эки чекедеги сунуш кылынган мүнөздөмөлөрдүн ортосундагы тилкеге «V» же «+» коюлуп, кийин алар тигинен кошулуп, тийиштүү упайларга көбөйтүлөт. Андан кийин, чыккан натыйжалар кайра жыйынтыкталат.

Жакшы сүйлөнгөн сөз						Начар сүйлөнгөн сөз
Жакшы уюштурулган (материалды баяндоонун логикасы бар)						Уюштуруу жок (логика жок)
Маанилүү маалыматы бар						Маалыматы жарды
Маселеге жеке көз карашы бар						Маселеге жеке көз карашы жок
Илимий жана чындык негизи бар						Илимий жана чындык негизи жок
Суроолорго толук жооп берилди						Суроолорго жооп начар болду
Угуучулар көп жаңы маалымат алышты						Угуучулар үчүн жаңы маалымат болгон жок
Кызыктуу баяндама						Зериктирген баяндама
Атайын, ошондой эле саясий (философиялык, адабий ж.б. теориялар боюнча) терминдер колдонулду						Атайын саясий (философиялык, адабий ж.б. теориялар боюнча) терминдер колдонулбады
Баяндаманын аягы логикалуу						Баяндаманын аягы чаржайыт

Берилген убакытта үлгүрдү						Берилген убакытта үлгүрбөдү
Ар бир тилкенин жалпы суммасы						
Көбөйтүлөт	5	4	3	2	1	
Жыйынтыкталат						
Натыйжа						

Ток-шоунун натыйжасы боюнча жеңүүчү кошумча упай ала алат.

59

Пресс-конференция

Пресс-конференция дагы дебаттардын жана талкуулардын критерийлери менен бааланат.

Пресс-конференцияны баалоодо төмөндөгүдөй кошумча критерийлер колдонулушу мүмкүн:

- талкууну жандантуучу суроо берилди – 3 упай;
- орундуу кыстырма – 2 упай;
- жооптун толуктугу – 2 упай;
- тамашалуу жооп – 2 упай.

Сабак-телекөпүрө

Пресс-конференциядагыдай эле критерийлер менен бааланат.

Сабактарда чыгып сүйлөөгө окуучунун даярданышы

Дебаттар жана талкуу жүргүзүлгөн сабактарда айрым темалар боюнча атайын сөзгө чыгуучу окуучулар болот. Күн мурун алар менен биргеликте «Баалоо барагын» иштеп чыккан оң. Ал окуучуларга сөзгө чыгууга жакшыраак даярданууга мүмкүндүк берет.

Менин ийгиликтүү чыгып сүйлөө планым

Тема _____

Окуучу (аты-жөнү) _____

Дата (болжолдуу) _____

1. Аталган теманы менин түшүнүүм (2-3 сүйлөм менен):

2. Мага төмөнкү адабияттар керек:

3. Мен төмөнкү маселелерди такташым (аныкташым) зарыл:

4. Ал үчүн мен булар менен кеңешүүм зарыл:

5. Менин сөзгө чыгышым үчүн керектүү көрсөтмө каражаттар:

6. Ушул сөзгө чыгуу менен мен эмнелерди үйрөнгүм келет:

7. Менин ишимде булар бааланат:

Мындай чакан-план окуучунун сөзгө чыгууга олуттуу даярдануусуна түрткү болуп, аны жигердентет, жоопкерчилигин жогорулатат. Окуучу мындай

пландарды кийин башка иштер үчүн дагы (зарыл болгон учурда мугалим менен кеңешип же классташтары менен талкуулап) өзү түзө алат.

Сабактагы иштин түрүнө жараша (топто же жекече) бааланат. Сабактын натыйжасы боюнча окуучулар өзүн-өзү баалаганы жакшы.

Өзүн-өзү баалоо үчүн суроолор:

Сабакта мен эмнени үйрөндүм?

Мен сабактан эмнени түшүндүм?

Өзүмдө болгон кайсы маалыматтарды (баалоолор, түшүнүктөр ж.б.у.с.) сабакта пайдаландым?

Сабактан алган жөндөмдөрдүн кандай турмуштук жагдайларда мага кереги тиет?

Проблемалуу кырдаалдарды чечүү

Баа берүү критерийлери	Упайдардын саны
1. Илимийлиги	3 упай
1. Логикуулугу	2 упай
1. Тутумдуулугу	2 упай
1. Турмушка жарамдуулугу	3 упай
1. Материалдарды тандап алуусу	2 упай
1. Тирешүүгө эмес, тил табышууга багытталгандыгы	3 упай
1. Жүрүм-турумдагы сабырдуулук	3 упай
1. Теманы ачып берүү (теманы ар тараптуу караштыруу)	2 упай
1. Убакытты эсепке алуу	1 упай
1. Материалды баяндоонун өз алдынчалыгы	3 упай
1. Сөздүн сабаттуулугу, атайын терминдердин колдонулгандыгы	3 упай
1. Иштин таризделиши	2 упай

Маалымат менен иштей билүүнү баалоо

Долбоор менен иштөөдө, көбүн учурларда мектептин окуу китептеринде жок, ири көлөмдөгү жаңы маалыматты издөө керек болгондуктан, окуучулардын маалымат менен иштей билүүсүн баалоо үчүн төмөнкү таблицаны колдонсо болот:

Тема	Дата		Окуучу		Мугалим	
Зарыл маалыматты издөөнүн стратегиялык жолдорун билет						
Ар түрдүү маалымат булактарына тийиштүү баа берилген. Материал иреттелген						
Изилдөө тутуму пайдаланылган						
Кыйынчылык туулса кимге кайрылууну билет						
Башка варианттар						

Текшерүүнүн базалык барагы

Жаңы теманы иликтөөдө, мугалим биринчи сабакта эле текшерүүнүн базалык барагын илип коёт. Анда теманы окуп-үйрөнүүнүн аягында, ар бир окуучу өздөштүрүүгө тийиш болгон негизги эрежелердин, түшүнүктөрдүн, туюнтуулардын тизмеги камтылган.

«Барак» «кош кабат» да болушу мүмкүн. Үстүңкүсү – *милдеттүү минимум* (ал баары үчүн). Базалык суроолордун жоопторун билүү милдеттүү, ошондуктан мугалим ага эң негизгилерди киргизет. Астыңкысы мыкты баага талапкерлер, кошумча даярдануучулар үчүн *кошумча суроолорду* камтыйт.

Базалык барактын болушу, окуучунун өз күчүн байкап көрүшүнө, б.а. өзүн-өзү талдашына, мүмкүнчүлүктөрүн баалашына, деңгээлин аныкташына шарт түзөт. Текшерүүнүн базалык барагы боюнча сурамжылоо, теманы өтүп бүткөндөн кийин жүргүзүлөт.

Оозеки текшерүү -тести

1. Жазуу жүзүндөгү тест сыяктуу эле, мунун дагы бир туура жана бир нече туура эмес жооптору болот. Бирок жазуу жүзүндөгү тесттен айырмаланып, оозеки тест ачык суроолорду камтыбайт. Сабакта оозеки тест, тема боюнча жыйынтыктоочу тестирлөөгө даярдыкты тешерүү үчүн колдонулат. Иштин жүрүшүндө окуучулар кошумча даярданууга мүмкүнчүлүк алышат. Мугалим окуучулардын даярдык деңгээлин аныктап, анын негизинде, татаалдык деңгээлдери айырмалуу тесттерди түзөт. Муну менен, оозеки тест – мугалимге жана окуучуга белгилүү, келе жаткан баа берүүгө киришүү болуп калат.

Кийинки сабакта окуучулар ар кандай тапшырмалардын үстүнөн иштешет (т.а. ар түрдүү деңгээлдеги варианттарды алышат).

Окуучуларга деңгээлдери айырмалуу тапшырмалардан турган тест сунуш кылынышы мүмкүн. Мисалы, бир жылдызчасы бар суроо – жеңил (1 упай), эки жылдызчасы бар – татаал суроо (1 упай), үч жылдызчасы бар – өтө татаал суроо (3 упай).

2. Тесттин бөлөк вариантын да колдонсо болот. Ал блоктордон турушу мүмкүн: 1-блок – хронологиялык, 2-блок – терминологиялык, 3-блок – түшүнүктүк (аналитикалык). Ар бир блокко мугалим белгилүү шкалага ылайык бааларды коёт. Маселен, «5» баасына 41–50 упай; «4кө» 31–40 упай; «3кө» упай, 21–30; «2ге» 11–20 упай; «1ге» 0–10 упай туура келет.

Портфель

64

Кайталоочу-жалпылоочу сабакта проблемалуу кырдаал түзүлөт – окуучулар мурдагы сабактарда алган билимдери менен портфелди (үстөлдө бош портфель жатат) толтурушу керек.

Окуучулар маалыматтын баарын мүмкүн болушунча иштеп чыгып, тутумга келтирип, негизгилерин бөлүп көрсөтүп, чечмелеп, өздөрүнүн ой жүгүртүүлөрүн жана тыянактарын таза баракка жазышат.

Акырында балдар иштерин бош портфелге салышат.

Мугалим иштерди карап чыгып, аларды натыйжалары боюнча түркүмдөргө бөлөт:

- билимдерди (терминдерди, фактыларды, түшүнүктөрдү) өздөштүргөндүгү;
- жөндөмдөргө (анализ, тыянактар, жеке байкоолор) ээ болушу.

Кийинки баскычта, мугалим окуучулардын иштеринин натыйжасын талкуулап, класс менен бирге алардын окуу материалын өздөштүрүү деңгээлин, айрым окуучулардын жана жалпы класстын жетишүү деңгээлин талдайт. Жетишкендиктер менен көйгөйлөрдүн диагностикалык картасын түзүү үчүн классты уюштурса болот. Мындай иштешүү окууну жакшыртууга өбөлгө түзөт.

Төмөндө келтирилген баалоо барагын толтуруу үчүн дагы мугалимдер менен окуучулардын бирге иштеши талап кылынат. Аны толтуруп жатканда, окуучу чоң жоопкерчиликти сезет, андыктан, колунан келишинче калыс жана билгиликтүү болууга тырышат. Баалоо барагынын бул пункттарын билген окуучу, аларды ишти же тапшырманы аткаруудагы өзүнүн натыйжаларына коюлуучу талаптар катары кабыл алат.

Өтүлүп жаткан (өтүлгөн) тема боюнча жетишкендиктерди жалпы изилдөө барагы

Урматтуу _____ (окуучу).

Тема боюнча өзүңүздүн жетишкендиктериңизди баалоо үчүн төмөнкү суроолорду пайдаланыңыз: _____

Мен дагы, буларды сиздин ишиңизди баалоо үчүн пайдаланам.

1. Теманын негизги идеясы кандай? (Үч сүйлөм менен) _____

2. Аталган теманы окуп-үйрөнүүнүн мен үчүн мааниси кандай? (Кыскача)

3. Тема боюнча өзүмдүн маалыматымды төмөнкүдөй калыпта бергим келет:

4. Мага төмөнкү ресурстар керек болот:

Портфолио

Учурда баалоонун портфолио усулу улам көбүрөөк таанымал болуп бара жатат. Аныктамасына ылайык, «жалпы маанисинде, окуу портфолиосу – бул окуучунун окуп-таануу ишмердигинин үлгүлөрүн жана өнүмдөрүн уюштуруу (жыйноо, иргөө жана талдоо) процесси жана жолу, ошондой эле, кийин талдоого алынуучу, аталган окуучунун окуп-үйрөнүү деңгээлин ар тараптуу сапаттык баалоого жана окуу процессин андан ары түзөтүү үчүн колдонулуучу сырткы булактардан (классташтардан, мугалимдерден, ата-энелерден, тест борборлорунан, коомдук уюмдардан, ж.б.у.с.) алынган тиешелүү маалыматтар.

«Жарантаануу» курсунда портфолиого булар кириши мүмкүн: өтө кызык аткарылган тапшырмалар; окуучулар менен ата-энелердин биргелешип бүтүргөн иштеринин натыйжалары; окуучулар тарабынан түзүлгөн долбоорлор; чыгармачыл иштер; рефераттар жана баяндамалар; ийримдерде, олимпиадаларда сүйлөнгөн сөздөр; мугалимдин, ата-энелердин, классташтардын иштерине карата айтылган ой-пикирлери, рецензиялар ж.б.у.с. Көптөгөн авторлор тарабынан окуу портфолиосун түзүүнүн түпкү максаты – көрүлгөн аракеттер, окуу-таанып-билүү ишмердигинин материалдаштырылган өнүмдөрү, окуп-үйрөнүү процессин жакшыртуу натыйжалары аркылуу окутуунун прогрессин далилдөө деп эсептешет. Окуу портфолиосунун негизги мааниси – «шык-жөндөмүндү толук көрсөтүү».

Окуу портфолиосунун педагогикалык философиясы катары, баалоо үлгүсү төмөндөгүлөрдү болжойт:

- Басымды окуучу сабак жана тема боюнча билбеген жана кыла албаган нерселерден, ал билген жана кыла алган нерселерге көчүрүү;
- сандык жана сапаттык баалоону айкалыштыруу;
- педагогикалык басымды баа берүүдөн өзүн-өзү баалоого көчүрүү.
- Окуу портфолиосунун акыркы вариантында төмөнкү үч элемент камтылышы шарт:
- портфолио «ээсинин» документтин максаты, керектиги жана кыскача сыпаттамасы тууралуу түшүндүрмө каты;
- портфолионун негизги элементтерин санап көрсөткөн мазмуну;
- өзүн-өзү талдоо жана келечекке көз караш.

Бул окуу портфолиосун кызыкдар кишилердин (окуучулардын, классташтардын, ата-энелердин, мектеп администрациясынын өкүлдөрүнүн) колдонушу үчүн иреттүү жана ыңгайлуу кылат. Портфолионун сыртын атайын папкалар, картотекалар, кагаз сактоочу анча чоң эмес кутуча ж.б.у.с. түрдө тариздесе болот. Мында мугалим менен окуучулар каалагандай чыгармачылык кылышы мүмкүн. Эң башкысы – сактоого ыңгайлуу болушу керек.

Окуу курсуна окуучулардын баа берүүсү

Ар бир мугалим өз ишине окуучулардын калыс баа берүүсүнө кызыгат. Окуучулар мугалимди төмөнкүдөй бир нече көрсөткүч менен баалай алышат:

- материалды берүү деңгээли (билимдик компонент);
- класстын ишин уюштуруу (интерактивдүү методиканы колдонуу, бүт класстын ишине катышуу деңгээли);
- класста демократиялык чөйрөнү түзүү (окуучунун пикирин сыйлоо, окуучуларды өз алдынча иштөө жөндөмдөрүнө үйрөтүү);
- сабакта жагымдуу психологиялык жагдайды түзө билүү.

Сабакта өзүнүн психологиялык абалын берүү үчүн «Жүздөр» тести колдонулат: окуучу сабактын аягында атайын карточкада берилген төрт жүздүн бирин тандап алууга тийиш.

Баа берүүнүн бөлөк вариантында геометриялык же башка фигураларды (жылдыз, тик бурчтук, үч бурчтук ж.б.у.с.) пайдалануу каралган.

Класстын ишинин уюштурулушу жөнүндө окуучулардын пикирин жакшыраак билүү үчүн анкеталоо усулун колдонсо болот. Мында окуучулар сабакта иштин уюштурулушу жана алардын иштин натыйжасы менен канааттануу деңгээлин аныктоочу анкетанын суроолоруна купуя жооп беришет.

Анкетада жооптордун болжолдуу варианттары берилет. Алардан кийин, окуучу сунуш кылынган тизмени улантышы үчүн бош саптар берилген:

АНКЕТА

1. Мен сабакты ийгиликтүү деп эсептейм:

а) эгер ал мага буларды камсыз кылса:

- жаңы, кызыктуу билимдерди алуу;
- ЖОЖго тапшыруу үчүн даярдануу мүмкүнчүлүгүн берсе;

б) эгер бул сабакта мен (ишмердиги):

- өзүмө баа кое алсам;
- топто иштесем;
- сабакка адаттан тыш жол менен катыша алсам;

в) эгер мугалим (анын сапаттары, иш-аракеттери, жүрүм-туруму):

- баарын жеткиликтүү түшүндүрсө;
- маанайы жакшы болсо;
- окуучулар менен бирге алардын божомолдоруна, билимдерине таянып суроолорго жооп издесе;

Окуу процессиндеги эң маанилүү факторлордун бири – балдардын жалпы билим алууга жана айрым курстарды окуп-үйрөнүүгө кызыгуусун калыптандыруу. Жарантаануу курсу үчүн бул өзгөчө орчундуу учур, анткени мында окуучулардын жарандык жигердүүлүккө (жарандык катышууга) кызыгуусун калыптандыруу, коомдук турмушка катышууга дилгирлентүү талап кылынат. Ошондуктан окутуунун мугалим колдонгон мазмуну менен жолу, курсту окуп-үйрөнүүдөгү окуучулардын мүдөөлөрү менен керектөөлөрүнө туура келип жаткандыгын билүү абдан маанилүү.

«Адам жана коом» курсунун окуучулар үчүн маанилүүлүгүнө жана пайдалуулугуна баа берүүнү анкеталардын же аңгемелешүүнүн эле эмес, сүрөттөрдүн жардамында да жүзөгө ашырса болот.

Мугалим дубалдын эшикке жакын жерине «Көрүшкөнгө чейин!» деген плакаты илип коет. Анда «Сабакка баа бергиле!» деген окуучуларга кайрылуу жазылган. Класстан чыгып баратып окуучулар алардын баалоосуна туура келген плакаттын чөнтөкчөлөрүнө фишкаларды (же ар түстүү кичине казандарды) салышат:

45 мүнөт
текке кетти

50 x 50

«Эң сонун»

1-бап. Мен

1-бөлүм. Инсан

Мен киммин?

Мамлекетибиз менен коомубуздун түзүлүшү жөнүндөгү маселелерди талкуулоодон мурун биз “Мен” деген түшүнүккө эмнелер камтылганын аныктап алышыбыз керек. Бул үчүн биз “Мендин” калыптанышына кайсы факторлор таасир эте тургандыгын, алар канчалык маанилүү жана өз ара кандай байланышта экендигин карап чыгышыбыз зарыл. Төмөндө ушундай факторлордун болжолдуу тизмеси келтирилди (силер муну толуктап алсаңар болот). Жуптарда иштеп, төмөндөгү суроолорду талкуулагыла. Жообуңарды түшүндүрүп берүүгө даярдангыла.

1. Силердин оюңарча, бул факторлордун айрымдары башкаларынан маанилүүрөөк болушу мүмкүнбү? Эгер болсо, кайсылары?
 1. Жашаган жери
 2. Тили
 3. Кызыкчылыктары
2. Бул факторлорду ушундай жайгаштырсак, бардык адамдарга туура келеби? Эгер туура келбесе, эмне үчүн?
3. Силердин “Мениңердин” калыптанышына ким жооптуу?

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Мамлекетибиз менен коомубуздун түзүлүшү жөнүндөгү

маселелерди талкуулоодон мурун, биз инсандар катары өзүбүздү кандай түшүнөөрүбүздү аныктап алышыбыз керек. Бул тапшырманын максаты да ушул. Муну аткаргандан кийин, биз мамлекет менен өзүбүздүн ортобуздагы мамилелер жөнүндө ойлоно баштасак болот.

Окутуудагы эң олуттуу учурлар төмөнкүлөр:

1. бул жөнөкөй жообу жок, татаал суроолор;
2. биз мугалим катары, окуучулардын тапшырмаларга жооптору ар түрдүү болорун, бул кадыресе көрүнүш экендигин моюнга алышыбыз керек.

Бул көнүгүүнү аткарууда, биз инсандын калыптанышына таасир берген факторлор өз ара байланыштуу жана инсандын жеке приоритеттери анын өздүгүнө жараша айырмалуу болот деген жыйынтыкка келебиз.

Негизги факторлор төмөнкүлөр болушу мүмкүн:

1. Ысым
2. Инсан тутунган асылдыктар
3. Башкалардын силер жөнүндө пикири
4. Мүлк (силер ээлик кылган нерселер)
5. Сиз эмнеге окшошсуз

6. Силердин жөндөмдөрүңөр жана күчтүү жактарыңар
7. Силердин чабал жактарыңар
8. Үй-бүлөлүк тегинер
9. Үй-бүлөдөгү статусуңар (мисалы, силер үчүнчү кызсыңар)
10. Урууңар
11. Жаш курагыңар
12. Жынысыңар
13. Билимиңер
14. Жумушуңар
15. Ден соолугуңар (мүмкүнчүлүктөрү чектелген)
16. Кызыкчылыктар (мисалы, китеп окуу, ырдоо ж.у.с.)
17. Кийимиңер
18. Мүнөзүңөр (мисалы, чыдамкай, ачык-айрым)

**** 2-тапшырма.** **Көрүнүктүү инсандар**

Ар өлкөнүн өзүнүн көрүнүктүү инсандары бар. Мисалы, Тажикстанда Самани жана Фирдоуси, Кыргызстанда Курманжан датка, Индияда Махатма Ганди, Казакстанда Абылай хан, Өзбекстанда Улугбек, Россияда Петр I, Америкада Авраам Линкольн, Францияда Жанна Д'Арк. Үч-төрттөн болуп, төмөндөгү суроолорду талкуулагыла. Өз идеяңарды класска тааныштырууга даяр болгула.

1. Силердин оюңарча, улуттук каармандар кандай жалпы сапаттарга ээ болушкан?
2. Силердин оюңарча, улуттук каармандар эмне үчүн керек?
3. Улуттук каармандардан биз эмнелерди үйрөнсөк болот?

4. Силердин оюңарча, жамаатыңардагы кайсы киши, бери болгондо, жергиликтүү масштабдагы каарман боло алар эле?
5. Силер эмне үчүн бул адамдарды тандадыңар?

**** 2а-тапшырма.** **Дүйнөлүк кишилер**

XX кылымдын атактуу инсандарынын бири Тереза эне болгон. Ал теги боюнча албан жараны, бирок өмүр бою Индияда жашап, анда жашаган ар түрдүү улуттагы кишилерге жардам берген. Силер дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүндөгү ушундай таанымал адамдарды атай аласыңарбы? Бул фактылар эмнени билдирет?

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар улуттук же жергиликтүү масштабдагы лидерлерде боло турган сапаттарды санап, кандай себептерден улам бизге лидерлер керек экендигин айтып бере алышы керек. Биз бул жерде Манасты мисалга албай тургандыгыбызды эсиңизде тутуңуз. Анткени ал реалдуу тарыхый инсан катары эмес, мифтик каарман деп эсептелет. Мүмкүн болгон жооптор:

1. Жооп окуучулар конкреттүү түрдө каармандардын кимисин эске алгандыгына жараша болот. Аталган каармандардын ар кимиси үчүн зарыл болгон сапаттардын бири катары өжөрлүк жана эрктин бекемдиги аталышы мүмкүн. Зарыл сапат катары сабырдуулук

(толеранттуулук) дагы көрсөтүлөт деп үмүттөнөбүз.

2. Айрым адамдар лидер, калгандары алардын жолун жолдоочулар гана болушат. Балким, бизге лидердин кереги жок, бирок алар көбүнчө өрнөк болуп калышат. Алар жөнөкөй жарандар баарына жетише ала тургандыгын көрсөтүшүп, иш-аракет жасообузга түрткү беришет.
3. Окуучулар каармандар эр жүрөк болууга үйрөтүшөт деши мүмкүн, бирок төмөндөгүдөй тыянак маанилүүрөөк: көбүнчө алар бизге эле окшош келет. Биз ушуну түшүнгөнүбүздө, анча байкала бербегени менен, коомго керектүү бир топ татаал жумуштарды аткарган, бирок элге белгисиз көп каармандар бар экендиги түшүнүктүү болот.
4. Жооптор ар түрдүү болот.
5. Жооптор ар түрдүү болот.

Бул тапшырма лидерлик темасы боюнча окуучулардын ой жүгүртүүсүн өркүндөтүп, башкаларга чын дилден жардам берүүгө умтулган жана элди артынан ээрчитүүгө даяр турган кишилер, ата-тегине карабай, улуттук каарман боло ала тургандыгын аңдап-түшүнүшүнө мүмкүнчүлүк берет.

* 3-тапшырма. Алар эмне кылышты?

Жубуңар менен бир улуттук каарманды тандагыла, анын кылган иштерин санап чыккыла. Ал кандай сапаттарга ээ болгон?

Эскертүүлөр:

ТМ: окуучуларды улуттук каармандардын мүнөздөмөлөрүнүн айырмалуулугуна көңүл бурдуруу. Жооптор ар түрдүү болот.

*4-тапшырма. Атактуу аялдар

Бардык эле өлкөлөрдө, адатта атактуу аялдар, эркек каармандарга караганда аз эскерилишет. Мындай аялдар саналуу гана, мисалы, Жанна Д'Арк, Клеопатра, Индира Ганди, Мария Склодовская-Кюри жана Курманжан датка. Эмне үчүн мындай атактуу аялдар эркектерден аз? (Жуптарда иштеп, бул суроону талкуулагыла).

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар улуттук каармандар катары таанылган аялдардын аз экендигинин айрым себептерин санап бере алууга тийиш.

ТМ: Жөндөмсүздүгүнөн эмес, улуттук салттар мүмкүндүк бербей келгендиктен улам гана, аялдар улуттук каармандык даңкына аз ээ болушарын түшүнүүгө окуучуларга көмөктөшүү.

Жооптун үлгүсү:

Көп өлкөлөрдөгү маданий салттарга ылайык, аялдардын көбүнчө билим алууга же кызматка көтөрүлүүгө мүмкүнчүлүгү алда канча аз болгон (эркектер аялдарды башкарып келген). Тарыхта эркекче кийинип, даңазалуу эрдиктерди жасоого эркектерди алдоо жолу менен гана өзүнө жол ача алган Жанна д'Арк сыяктуу бир нече каарман аялдар белгилүү. Ошону менен, жооп - мүмкүнчүлүктөрдүн тең эместигинде.

* 5-тапшырма. Тоскоолдуктар

Класска жергиликтүү лидер аялды чакыргыла, же андан маек алгыла. Жогорку Кеңештин депутатынан баштап, айылдагы уюмдун жетекчисине чейинки кызматта турган же ишкер аялдарды чакырсаңар болот. Төмөнкү суроолорду бергиле (өз суроолоруңарды кошсоңор да болот):

1. Сиз кандай кызматта иштейсиз?

2. Сиз азыркы кызматыңызга кандайча келгенсиз?
3. Сиз өз ишинизди кантип баштагансыз (ишкер аял болсо)?
4. Сиздин чечимиңиз башка адамдарга кандай таасир этет?
5. Сиздин оюңузча, жакшы жетекчи болуш үчүн эмне кылуу керек?
6. Сиз кандай маселелер боюнча иш жүргүзөсүз?
7. Эркек лидерлерге салыштырганда, аял лидерлер кандай кошумча кыйынчылыктарга көп туш келишет?
8. Сизге жетекчи катары кандай турмуштук тажрыйба жардам берди?
9. Үй иштериңизди бизнесиңиз же жарандык милдеттериңиз менен кантип айкалыштырасыз?
10. Ушул иштерге күйөөңүздүн жардамы кандай?

Ушул лидер жөнүндө 300 сөздөн турган дилбаян жазгыла.

Эскертүүлөр:

ТМ: жетекчи кызматтарда иштеген аялдар кандай кыйынчылыктарга туш келээрин окуучулардын түшүнүүсүнө жардам берүү. Мындай аялдар, коомдо жана мамлекеттик башкарууда өз ордун жогорулатууга умтулган аялдар үчүн, кандайча өрнөк боло алышат? Жооптор ар түрдүү болот.

*6-тапшырма. Өзүңөрдүн портретиңерди тарткыла

Өзүңөрдүн портретиңерди тарткыла. Автопортрет түрүндө же өзүңөрдү элестеткендей (бир нерсеге окшош кылып) тартсаңар болот. (Сүрөттө басынтуучу же кемсинтүүчү элементтер болбошу керек).

Усулдук комментарий: Окуучу портрет катары өзүн, гүлдү, булутту, көпөлөктү ж.б. нерселерди тартышы мүмкүн. Негизгиси – сүрөт окуучунун маанайын чагылдырып, ага “Мен өзүмдү кандай сезем?” деген суроого

жооп берүүгө мүмкүнчүлүк бериши керек. Андан кийин сүрөттөрдүн бетачарын өткөрсө болот (Мугалим окуучуларга жуптарга бөлүнүп, бири-биринин сүрөтүн талкуулап чыгууну сунуштайт).

**7-тапшырма. Жетик (идеал) киши

- Жетик кишинин өзүңөрдө дагы болушун каалаган эки сапатын жазгыла да, эмне үчүн аларды тандаганыңарды түшүндүргүлө.
- Өзүңөрдүн кайсы кемчиликтериңерди жойгуңар келет?
- Силердин оюңарда, жетик дүйнөнүн кандай сапаттары болушу керек. Өз пикириңерди далилдер менен негиздегиле.

*8-тапшырма. “Инсан” деген эмне?

Сүйлөмдү бүтүргүлө: Инсан деген эмне?

Аныктаманы аягына чыгаргыла: инсан – бул _____

*9-тапшырма. Лидер

Инсан түзүмүн мүнөздөгөн таблицаны пайдаланып, лидерде кандай инсандык сапаттар сөзсүз болушу зарыл экенин ойлонуп көргүлө.

Усулдук комментарий: окуучулар жекече иш алып барышат. Натыйжада алар инсандын ар бир төрт түзүмчөсүнүн мүнөздүү белгилерин өздөштүрүүгө тийиш. Андан кийин 5 мүнөттүк аңгемелешүүдө мугалим окуучулардын инсандык сапаттарды түшүнүүлөрүн аныктайт. Психологиялык, социалдык жана руханий түзүмчөлөргө өзгөчө маани берилет. 15-16 жаштагы окуучулар үчүн өзүн-өзү таанып-билүү жана жетилүү өтө орчундуу, андыктан инсандын түзүмчөлөрүн талдоодо, окуучулардын көңүлүн өзүн инсан катары өзгөртүүнүн реалдуу мүмкүнчүлүктөрүнө буруу зарыл.

Экинчи вариант. Мугалим бул тапшырманы «Инсандын түзүмчөлөрү» таблицасы менен иштөө аркылуу орфографиялык эстафета түрүндөгү өткөрсө болот.

Сабак башталар алдында коридорго «Инсандын түзүмчөлөрү» таблицалары илинет. Класс 4-6 топко бөлүнөт; таблицалардын саны топтордун санына туура келүүгө тийиш. Ар бир топто бир киши катчы, дагы бирөө корректор саналып, калгандары чабармандар болушат. Ар бир команданын (эстафета боюнча) чабармандары таблицага мүмкүн болушунча тез чуркап жетип, анын тексттин окушу жана эске тутушу зарыл; алардын бир нерсени жазып алууга укугу жок. Чабармандар класска кайтып келип, таблицанын мазмунун катчыга айтышы шарт. Катчы таблицанын тексттин анын айтканы боюнча жазат. Бардык топтордун чабармандары биринин артынан бири таблицага жетип, класска кайтып келгенден кийин оюн бүтөт. Анан бетачар жасалат.

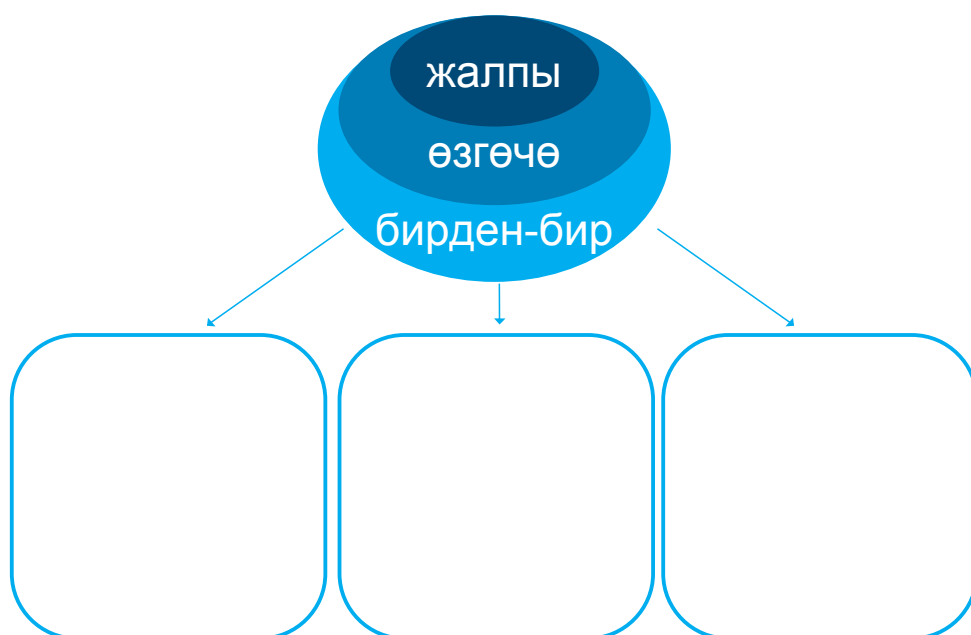
Таблицанын тексттин так жана тез жазган топ жеңишке жетишет.

*** Үчүнчү вариант. Силер бул тапшырманы белгилүү тармактагы эн көрүнүктүү бир (же бир нече) лидердин жашоосун жана кызмат жолун талдоо менен аткарсаңар болот.

***10-тапшырма. Инсандык сапаттар

Жогоруда берилген инсандын түзүмчө схемасын пайдаланып, уячаларды толтургула.

Инсанга бул сапаттар мүнөздүү келет:

Усулдук комментарий: бул тапшырманы, инсандын ички түзүлүшүн тууралуу билгендерибизди бышыктоо жана бардык кишилер үчүн жалпы, же, тескерисинче, кишиге жеке мүнөздүү болгон сапаттарга көңүл буруу максатында, сабак учурунда аткаруу сунушталат.

Схеманы толтуруунун болжолдуу варианты:

- Жалпы – бардык кишилерге таандык: инсандын бардык ички түзүлүштөрүнүн болушу; жөндөмдөрдүн, эмоциялардын, социалдык тажрыйбанын, маданияттын бардыгы.
- Өзгөчө – айрым топторго таандык кишилерди айырмалаган нерселер: темперамент, инсандын багытталгандыгы, билимдүүлүгү ж.б.

- Бирден-бир – бир кишиге гана таандык нерселер: жөндөмдөрдүн деңгээли, мүнөзү, эрки, интеллект, адептүүлүгү (коомдук мүнөздөгү моралдан айырмаланып, адептүүлүк – кишинин баалуулуктарды өз алдынча түшүнүшү жана аларды сакташы) ж.б.

Окуучулардын жоопторунда сапаттар кайталанышы мүмкүн, анткени инсандын ички түзүлүшүнүн айрым элементтери жалпы, өзгөчө, бирден-бир сапаттарды сүрөттөшү мүмкүн.

*11-тапшырма. Инсандык параметрлер

Төмөндөгү инсандык параметрлердин ар бирине аныктама берип, тийиштүү номуруларды коюп чыккыла.

№	Инсандык параметрлер	№	Аныктамалар
1	Темперамент		Бул ар түрдүү сезимдер, ишмердикке түрткү болуучу нерсе.
2	Жөндөмдөр		Бул адамдын коюлган максаттарына жетүү үчүн умтулуусуна таасир эткен нерсе.
3	Мүнөз		Сапаттардын мындай жыйындысы, адамдын бөлөк адамдарга жана коомдук турмуштагы кырдаалдарга карата мамилесин аныктап турат.
4	Эрктүүлүк		Бул адамдын туруктуу жеке өзгөчөлүктөрү. Алар анын ар түрдүү иштердеги ийгилигин аныктайт.
5	Эмоциялар жана мотивациялар		Бул адамдын башка адамдарга карата жасаган иш-аракетин аныктаган сапаттардын жыйындысы.
6	Социалдык багыт алуусу		Бул адамдын коомдогу жүрүм-турумун, башкалар менен өз ара мамилесин аныктаган ишеними.

***12-тапшырма. Ааламдагы адам

Силер көрүп турган бул схемада инсандын жашоодогу орду чагылдырылган. Схемага таянып, азыркы жана болочоктогу дүйнөдөгү өзүңөрдүн ордуңарды аныктагыла. Ойлонуп көргүлө: өзүңөрдүн максатыңарга жетиш үчүн, кайсы сапатыңарды өрчүтүшүңөр керек жана ошол тилегиңер ишке ашсын үчүн, силер кантип башка адамдар менен бирге дүйнөнү өзгөртө аласыңар?

Ой жүгүртүүңөрдү борбордон – өз «МЕНИңерден» баштагыла, анткени «Аалам дагы босогоңдон башталат». Тапшырманы жазуу түрүндө аткаргыла.

Усулдук комментарий: Бул тапшырма окуучулар “өз жашоосун” курууда инсандын жигердүүлүгү маанилүү экендигин көрсөтүүгө багытталган. Тапшырмада 2 план бар – окуучу бүгүнкү өзүн чагылдырат жана келечекке божомол түзөт. Көп учурларда окуучулар өз атынан баян кылуу татаал экендигин айтышат – алар жоопкерчиликти өзүнө алып көнүшкөн эмес. Мындай учурларда алакактардын жайгашуусун өзгөрүтп койсо болот: “Ааламды” борборго жайгаштырып, андан инсанга карай кетсе болот. Тапшырманын мындай аткарылышы, окуучуларды ааламдагы ар бир кишинин орду бар, азырынча үй-бүлө, достор арасында болсо дагы - жигердүүлүк көрсөтүү маанилүү деген ойго алып келиши керек. Бул жерде жер жүзүндөгү ар бир киши үчүн жалпы адамзат жана ар бирибиз жоопкерчиликтүүбүз деген идея айтылышы керек.

**** 13-тапшырма. Өзүңдү өзүң баала**

Өзүңөрдү таанып билүүдө төмөндөгү тест жардам берет. Мында келтирилген сүйлөмдөрдөгүдөй ойлонгон же иш-аракет жасаган учурларыңар көп болобу? Жообуңарды упайлар менен баалагыла: абдан көп – 4 упай; көп – 3 упай; кээде – 2 упай; сейрек – 1 упай; эч качан – 0 упай.

1. Менин досторум көңүлүмдү көтөрүп туруусун каалайм.
2. Өзүмдүн ишке жоопкерчилигимди дайыма сезем.
3. Мен келечек жөнүндө тынчсызданам.
4. Мени адамдар жек көрүшөт.
5. Башкаларга караганда мен анча демилгечил эмесмин.
6. Мен өзүмдүн психикалык абалыма тынчсызданам.
7. Макоодой көрүнүүдөн корком.
8. Башкалардын сырткы келбети меникине караганда жакшы.
9. Бейтааныш адамдардын алдында чыгып сүйлөгөндөн корком.
10. Мен дайыма катачылык кетирем.
11. Башкалар менен сүйлөшкөндү билбегениме өтө өкүнөм.
12. Өзүмө бекем ишене албаганыма өкүнөм.
13. Менин иш-аракеттеримди башкалар көбүрөөк жактырганын каалар элем.
14. Мен өтө эле токтоомун (уяңмын).
15. Менин жашоом пайдасыз.
16. Көп адамдар мен жөнүндө туура эмес пикирде жүрүшөт.
17. Мен эч ким менен ой бөлүшө албайм.
18. Башкалар менден көп нерсе күтүшөт.
19. Башкалар менин жетишкендиктериме анча кызыкпайт.
20. Мен бир аз ыңгайсызданам.
21. Мени көп адамдар түшүнбөгөнүн сезем.
22. Менин жашоом коопсуз эмес.
23. Мен жөнү жок эле көп тынчсыздана берем.
24. Адамдар отурган бөлмөгө киргенде, өзүмдү ыңгайсыз сезем.
25. Мен жөнүндө адамдар артымдан сүйлөп жатканын сезем.
26. Мен кысынып турам.

27. Адамдардын дээрлик баары мага караганда баамчыл деп ишенем.
 28. Мен кандайдыр бир жагымсыз нерсеге туш келчүдөй боло берем.
 29. Мен сөзгө анча аралаша албаганым өкүнөм.
 30. Өз оюмдун тууралыгына ишенгенде гана мен талаш тартышка катышам.
 31. Коомчулук менден эмнени күтөт деп ойлоном.

0 дөн 25 упайга чейин – өзүн өзү баалоо жогорку деңгээлде. Сиз, негизинен, ачык-айрым, шайыр жүрөсүз.

26дан 45 упайга чейин – өзүн өзү баалоо орточо деңгээлде. Сиз кээде (сейрек учурларда) тартынчаактыгыңыздын азабын тартасыз, башкалардын пикирине көнүүгө аракет кыласыз.

46дан жогору – өзүн өзү баалоо төмөнкү деңгээлде. Өзүңүзгө айтылчу пикирлерди ойлоп тынчсыздана бересиз, иш-аракеттериңиздин тууралыгына анча ишенбейсиз.

**** 14-тапшырма. Инсандык өнүгүү шкаласы**

Төмөндөгү таблицаны толтургула. «Пландалуучу иш-аракеттер» мамычасына мүнөзүңөрдү жана жүрүм-турумуңарды жакшыртуу (көздөгөн максатыңарга жетүү) үчүн жасай турган конкреттүү кадамдарыңарды жазгыла. Үч түрдүү: «бүтө элек» дегенди билдирүүчү сары, «бүткөн» дегенди билдирүүчү жашыл жана «аткарылган эмес» дегенди билдирүүчү кызыл түстөрдү колдонула.

Тапшырманы аткаруу менен, силер ойлогон иштериңер аткарылган-аткарылбаганын, мунун себептерин аныктап, жыйынтык чыгарасыңар.

Иш-аракеттер таблицасы	
ПАНДАЛАН ИШ-АРАКЕТТЕР	НАТЫЙЖА
Сентябрь	
Октябрь	
Ноябрь	
Декабрь	
Январь	
Февраль	
Март	
Апрель	
Май	

Аткардым/аткарбадым, анткени...

Инсандык өнүгүүнү байкоо күндөлүгүн кандай түзүү жана колдонуу керек

1. Өзүңөрдүн инсандык өсүшүңөргө байкоо жүргүзө турган калың дептер ачкыла.
2. Аны бир күнгө, жумага, айга, чейрекке, жарым жылдыкка, бир жылга тууралап бөлүмдөргө ажыраткыла.
3. Алдыңарга реалдуу жана ишке ашырыла турган максаттар менен милдеттерди койгула!
4. Белгиленген мөөнөт аралыгында, иш жүзүндө эмнелерге жетишүүнү кааларыңарды аныктагыла.
5. Пландарды максатыңарды аткаргыңар келген убакыт бөлүмдөрүнө жазгыла, түшүндүрмө жана кошумча оңдоп-түзөтүүлөр үчүн орун калтыргыла.
6. Күн сайын күндөлүгүңөргө эмнелерди аткарганыңарды жана эмнелерге жетишпей калганыңарды талдап жазып тургула. Инсандык өсүш таблицасы менен салыштырып турууну унутпагыла.
7. Ийгилигиңердин, ишиңердин чала бүтүшүнүн жана жолуңар болбой калгандыгынын себептерин көрсөтүүнү унутпагыла.

8. Дайыма эсиңерде болсун: убактылуу гана жолуңар болбой калышы мүмкүн! Бир нерсеге жетишүү үчүн, аны каалап коюу эле жетишсиздик кылат, көздөгөн максаттарга жетиш үчүн кандайдыр бир конкреттүү кадамдарды да жасашыңар керек.
9. Эгер биринчи жолкусунда ишиңер оңунан чыкпаса, көңүлүңөрдү чөктүрбөгүлө!

Усулдук комментарий: Кээде окуучулар күндөлүк жүргүзүүнүн маанисин түшүнүшпөйт. Албетте, күнүмдүк жашоосун (мектепке бардым, досторум болуп сүйлөштүк, телевизор көрдүм ж.б.у.с.) кагаз бетине жазуудан бала пайда деле таппайт. Инсандык өнүгүүнү байкоо күндөлүгүнүн максаты - өспүрүмдөргө өзүнүн күчтүү жана чабал жактарын таануга жардам берүү. Мүнөзүндөгү кемчиликтерди оңдоо жолдорун белгилөө, өз кадамдарын жана сезимдерин талдай билүүнүн кийинки жашоосу үчүн мааниси бар экендигин көрсөтүү (бүгүнкү өспүрүмдөрдүн прагмативдүүлүгүн эске алсак – тандап алган ишмердик чөйрөсүндөгү болочок кызмат жолу үчүн дагы).

*15-тапшырма. Кыргыз жүрөгү.

Темиркул Үмөталиев, Кыргызстандын эл акыны. Алгачкы ырларын 1930-жылдарда чыгара баштаган. Кийинчерээк Пушкин менен Лермонтовдун, Некрасов менен Маяковскийдин чыгармаларын кыргызчага которгон. Улуу Ата Мекендик согушка катышып, эрдиги үчүн орден, медалдар менен сыйланган. Ал адам жөнүндө минтип жазган:

«Биздин адам – асман-жердин, деңиздин,
Кожоюну бүт байлыктын, тоо-суунун.
Ал сыймыгы, сулуулугу Ааламдын,
Ошондуктан Адам ысымы эң улуу.»
(орусчадан которулду)

Жатты сүйүп жанбаган,
Өздү жерин чанбаган
Менде бар кыргыз жүрөгү
Сүйгөндү сүйүп танбаган.

Ала-Тоодон чыкпаган,
Чыкса да кир жукпаган,
Менде бар кыргыз жүрөгү
Дат басчу жерде букпаган.

Чыныгы адам үчүн Мекендин баасы канчалык? Элибиздин кандай өзгөчөлүктөрүн эң маанилүү деп ойлойсуңар? Алар эмнеден көрүнөт? Эмне үчүн адамдын өз тамырын, тегин аңдап билүүсү ушунчалык маанилүү?

*16-тапшырма. Сиздин темпераментиңиз кандай?

Берилген ойлордун өзүңүзгө жакындыгына жараша 0ден 10 чейин упай бериңиз:

1. Мен маанилүү окуянын алдында тынчсыздана баштайм.
2. Мен бир калыпта иштебейм, удургутуп турам.
3. Мен бир иштен экинчисине оңой эле өтө алам.
4. Керек болгондо, жайбаракат күтө алам.
5. Айрыкча ишим жүрүшпөгөн же кыйналган учурларымда, көңүл бурууга жана колдоого муктаж болом.
6. Теңдерим менен өзүмдү кармана албайм жана урушуп кетем.
7. Тандоого келгенде кыйналбайм.
8. Мен эмоцияларымды атайлап токтпойм, өзүнөн-өзү эле болот.

Өзүңүзгө тиешелүү темперамент түрлөрүнүн салмагын төмөнкү формулалар менен эсептеңиз:

$$M = 1 - \text{суроо} + 5 - \text{суроо} =$$

$$F = 4 + 8 =$$

$$X = 2 + 6 =$$

$$C = 3 + 7 =$$

Тийиштүү символдорду – M, C, X, F салмагы кемүү тартибинде жазыңыз. Биринчи турган символ, басымдуулук кылган темпераментиңиздин тибин көрсөтөт. Бирок темпераменттин «жакшы-жаманы» болбогондой эле, «таза» түрү да жок экенин эсиңизге алууңуз зарыл.

Сизге табият тартуулаган шык-жөндөмдөрүңүзгө таянып, кайсы иште эң көп ийгиликке жетише аларыңызды гана билип алышыңыз керек.

Холерик. Бул ачуусу чукул, өзүн кармана албаган адам. Тынчы жок, демилгечил, бирок өзүнө көп ишенет. Ошондуктан анын идеялары, кээде абдан кызыктуу болсо да, аягына жеткире ойлонуштурулбайт. Сабырсыз. Бир нерсеге кызыгып калса, аны токтотуп калуу кыйын.

Күткөндө чыйпыйы чыгып кетет. Иши жакшы жүрүшпөй калса тынчы кетип, же шашып-буша аракеттене баштайт, же көңүлү чөгүп эч нерсе кылгысы келбей калат. Ага дегеле туруксуздук мүнөздүү. Ал сүйүнүчтөн кайгыга, күлкүдөн ачууга ылдам өтөт. Көздөгөнүнө өтө тез жетем деп күн мурунтан эле тынчы кетип күйпөлөктөп калат. Жоо куугансып шашып жүрөт. Пушкин Петр I-нин (айтмакчы, бул дагы холерик болгон) салгылашуу алдындагы абалын кандай сүрөттөгөнүн эстегилечи: «...анын турган турушу – кудайдын эле каары».

Холерик маалыматты укмуштай бат түшүнөт, а түгүл түшүнүүгө үлгүрбөй жатып эстеп калат. Кыйын кырдаалда көпкө чейин, өжөрлүк менен иштей алат. Мындай кезде өз күчүн топтоп, чымыркана иштей алганына суктанасың.

Бул психологиялык типтегилер ачууга бат алдырышат. Сезимди тизгиндеп, ашкере тыбырчылабай тынч отуруу зарыл болгондо ал өтө кыйналып кетет. Бирок ал өзүн карманууга көнүгүп, кайсы бир деңгээлде башка күчтүү темпераменттегилерге – сангвиниктер менен флегматиктерге окшоп иш жүргүзө алат.

Сангвиник. Күчтүү тип, өзүн жакшы башкара алат, оор басырыктуу, шайдоот. Ал чечкиндүү, оптимист, өз күчүнө ишенген адам катары көрүнөт. Көп учурда кандайдыр бир ойлорду сунуш кылат жана аларды ишке ашырат. Жаңы чөйрөгө кыйналбай эле көнүп кетет, оор кырдаалда өзүн колго алып, көздөгөн максатына умтула берет да, тамашакөйлүгүн таштабайт.

Эмоциясына ээ боло алат. Үнүн катуу чыгарып, кол жаңсап, мимика, интонация менен бат сүйлөйт. Бала чакта өзү теңдүүлөргө көп учурда башчы

болот. Адамдар менен тил табышып, «мамилечил» болуп чоңоёт.

Анын көз карашы менен кызыкчылыктары туруктуу эмес. Эгерде жумуш кызыксыздай көрүнсө, бат эле зеригип кетет. Бирок кызыгып калса, ишти да өжөрлүк менен бүтүрөт. Уюштуруу иштери – анын сүйгөн иши. Шарт-ыңгайы ар түрдүү, жаңылыктар көп болуп турган, көп кырдуу жөндөм-шык талап кылынган кесипти тандоого аракеттенет.

Бирок кайсы бир учурларда сангвиниктин жакшы сапаттары терс жагына ооп кетиши мүмкүн. Мисалы, дайыма лидерлик кылууга умтулуусу өзүнөн жоошураактарды баш ийдирүү адатына айланышы ыктымал. Ошентсе да өз кемчиликтерин жеңүү үчүн сангвиниктин ишеничтүү таянычы бар – бул анын токтоолугу.

Флегматик. Токтоо, өзүнө керектүүлөрдү жакшы билет, саресепчил, андыктан өзүнө ишенип кебелбей жүрөт. Негизинен иш боюнча гана сүйлөйт, көп сөздүүлүктү жактырбайт. Демилгечилдиги да бар, бирок пайда-зиянын абдан дыкаттык менен ойлонуштурмайынча жаңы идеяны сунуштаганга шашпайт. Иши такыр оңунан чыкпай калган учурда деле кабагым-кашым дебейт – бул ал үчүн демейки эле мүчүлүштүктөрдөй саналат. Анча жагымсыз шартта деле бир дем менен узак убакыт бою иштей алат. Бир ишти баштаардан мурун ага эмнелер тоскоол болорун, аларды кантип жоюуну ойлонот.

Ал стратег, өзүнүн ар бир кадамын көздөгөн максатына тууралай жүрөт. Оор басырыктуу, оңой менен таарынбайт, ачууланбайт. Күтө билет. Шашпай, эмоцияга алдырбай сүйлөйт.

Жаңы кырдаалга жайбаракат көнүгөт. Чечим кабыл аларда көбүнчө узакка олкусолку болот.

Флегматиктин мүнөзү ар кандай болот: чөйрө менен тарбияга жараша, ал жатып ичер жанбакты же көздөгөнүнө көшөрө умтулган азамат да болуп чоңоюшу мүмкүн.

Меланхолик. Чечкинсиз, өзүнө ишенбейт, чечим кабыл алууда кыйнала берет. Жөнү болсо да, болбосо да чочулай

берет, бейтааныш адамдар менен сүйлөшкөндө абдан жүдөйт. Пассивдүү, таарынчак. Кичине эле жагымсыз нерсе болсо, ал өзүн жоготуп коёт. Үнүн акырын чыгарып, жай сүйлөйт.

Эрежелерге жана кадыр-барктууларга баш ийип турат. Турмушунда кандайдыр бир өзгөрүүлөр болоордо толкунданат, көбүнчө жөнү жок эле тынчсызданат. Күрөшчүл эмес. «Тиричиликтин агымы менен сүзөт». Кыйын кырдаалда карбаластап калат. Холерик жолунан түртүп салып, флегматик дегеле байкабай, сангвиник айланып эле өтүп кетчү нерселер меланхолик үчүн өтө кыйын тоскоолдук болуп чыгат. Кайраты качып, не кыларын билбей калган мындай учурларда ага жакындарынын көңүл жубаттуусу, колдоосу абдан зарыл болот. Чындыгында накта меланхоликтер буга дайым эле муктаж. Бирок меланхоликтер такыр эч нерсеге жарабайт деп ойлогондор жаңылышат. Зарыл шарт-ыңгай, так нускоолор бар болсо, анан өзүн башкалар мактап, колдоп турса, ал абдан мээнеткеч.

Мындай темпераменттегилер үчүн катуу же көпкө созулуучу ызы-чуу абдан зыяндуу болот. Бирок бул кемчилиги нерв системасынын абдан сезимталдыгы менен акталат. Гоголь, Блок, Чайковский меланхоликтер болушкан.

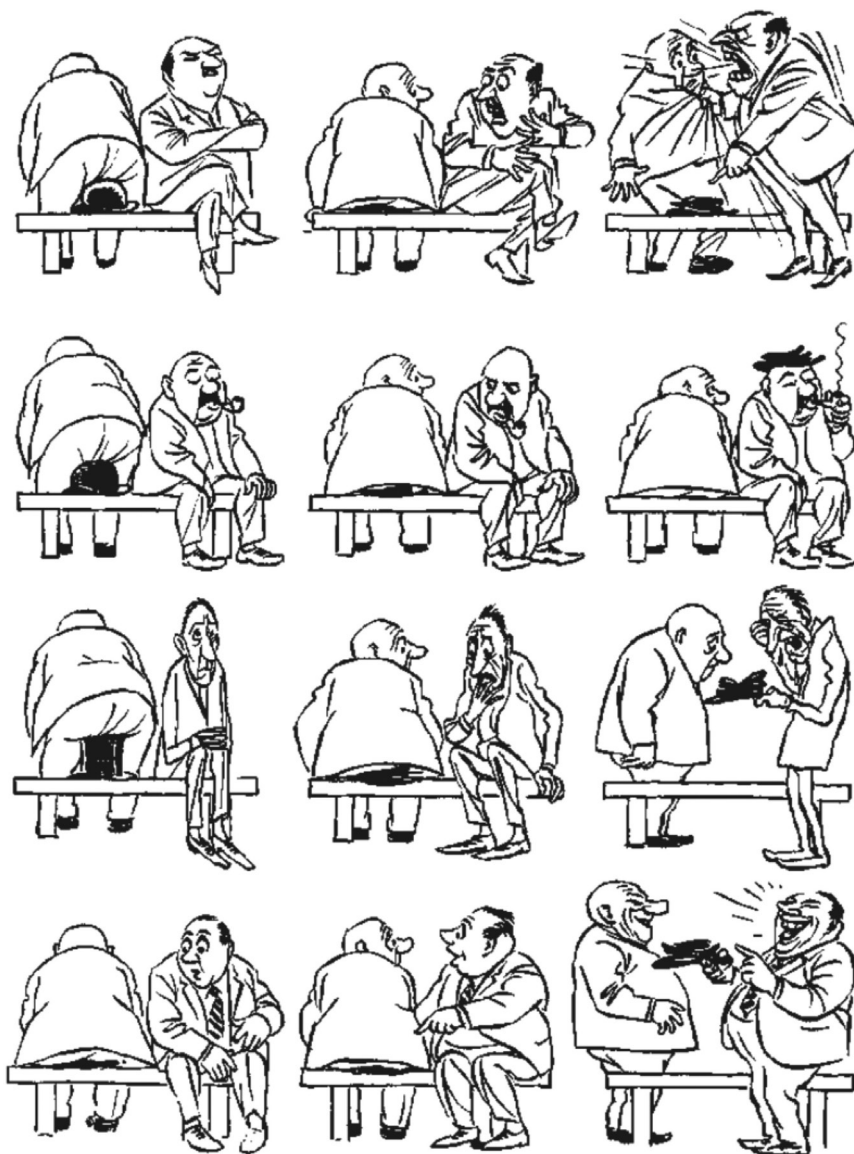
Бирок, албетте, меланхоликтер адабият менен искусстводо эле күчтүү дегенге болбойт. Булардын артыкчылыгы, бир кылка ыргакта жүрүшү зарыл иштерди аткарууда, мисалы, синхрон котормочулардын, авиадиспетчерлердин кесибинде даана көрүнөт.

Меланхоликтин мүнөзү жакшы калыптанса, анын кооптоно берүүчүлүгү оң сапатка ооп, ар нерсеге алдын ала даяр болгон камбылга айланышы мүмкүн.

*17-тапшырма. Төрт башка темперамент

Х.Бидstrupтун сүрөттөрү боюнча темпераменттердин типтерин аныктагыла.

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____

Усулдук комментарий: Мугалим окуучуларга темпераменттер менен таанышып чыккандан кийин, кайсы катарда темпераменттин кайсыл тиби көрсөтүлгөнүн аныкташы керектигин түшүндүрүп бериши керек.

Жооптор: 1 катар – холерик; 2 катар – флегматик; 3 катар – меланхолик; 4 катар – сангвиник.

**** 18-тапшырма. Адам болуу**

Тарыхта ата-энеси жок калган балдарды жапайы жаныбарлар «тарбиялаган» көп учурлар белгилүү. Мисалы, XVII кылымда аңчылар аюунун үңкүрүнөн эркек бала табышкан; 20 кылымда дагы айбанаттар багып алган бир нече балдар табылган. 1920 ж. Индияда мергенчилер бөрүлөрдүн үйүрүнөн эки кичинекей кызды табышкан. Аларды Амала жана Камала деп аташкан. Камала 17 жыл жашап, анын ичинде 9 жыл кишилер арасындагы жашап, болгону 100 сөздү айтканды үйрөнгөн. Ал эми психикасынын абалы боюнча 17 жашында төрт жаштагы баладай көрүнгөн. 1970-жылдары Африка урууларынын аңчылары элик үйүрүнөн кызыктай жандыкты байкашат. Торго түшүрүп кармап алышса, ал 4-5 жашар эркек бала болуп чыгат. Саягы, үйүрдө көпкө чейин жашаса керек, ал түгүл чөп жегенге да көнүп калган болот. Ушул жана башка ушуга окшош балдардын тагдыры кандай болгонуна ой жүгүртүп көргүлө. Алар адам боло алышканбы? Өз оюңарды далилдегиле.

***** 19-тапшырма. Конфликттердин себептери**

Конфликттердин себептери, эреже катары, төмөнкү сфераларда чөйрөлөрдө жатат:

- Ресурстар.
- Муктаждыктар.
- Баалуулуктар.

Бир нече себептерди камтыган конфликттерди чечүү баарынан кыйын.

Конфликттер болбой койбойт; алар деструктивдүү (кыйратуучу) эле эмес, конструктивдүү (оң) жыйынтыктарга да алып келет.

Кишинин ички конфликтиси – бул адатта муктаждыктар менен баалуулуктардын конфликтиси. Анын оң жана терс натыйжалары дагы болушу мүмкүн.

Киши өзүнүн ички абалын конфликттүү деп тааныса, ал 5 кадамдык үлгүнү колдонуп, конфликтти чечкенге аракет кылса болот.

Конфликтти чечүүнүн беш кадамдык үлгүсү а.

Чыр-чатакты чечүүнүн кадамдык модели:

- Чыр-чатактын пайда болушуна алып келген маселени (маселелерди) аныктагыла.
- Маселени талдагыла.
- Маселени чечүүнүн бардык жолдорун аныктоо үчүн акыл чабуулун пайдалангыла.
- Таасирдүү Эң майнаптуу чечимдерди тандап, пайдалангыла.
- Табылган чечим чыр-чатакты жөнгө саларын текшерип көрүү үчүн баа бергиле.

ТАЛАП КЫЛЫНСА, ЖОГОРКУ КАДАМДАРДЫ КАЙРА КАЙТАЛАГЫЛА.

Инсандын ички конфликтисинин оң жана терс натыйжаларын аныктоого аракет кылгыла:

ОҢ НАТЫЙЖАЛАР	ТЕРС НАТЫЙЖАЛАР
Моралдык өсүп-жетилүүсүнө түрткү болот	
Адамга өзүн инсан катары аңдоого жардам берет	
Мүнөздү чыйралтууга, жүрүм-турумдун туруктуулугун, чечкиндүүлүктү калыптандырууга мүмкүнчүлүк түзөт	
Инсандын туруктуу багытталгандыгын калыптандырууга көмөк көрсөтөт	
Инсандын өзүн-өзү таануусуна жана өз мүмкүнчүлүктөрүн жүзөгө ашырууга түрткү болуучу шайкеш баалоону калыптандырууга жардам бере алат	

**** 20-тапшырма. Бертоненин тандоосу**

Психология грек тилинен которгондо «жан жөнүндө илим» дегенди билдирет.

Өзүңөрдү психологдун ролунда сынап көргүлө. Италиянын «Генерал делла Ровера» фильми боюнча түзүлгөн адам жөнүндө жазылган баянды окуп чыккыла. Башкы каарман эмне болгондугу жөнүндө өзүңөрдүн тыянак оюңарды – «илимий версияңарды» жазгыла.

Генуя, 1944 -жыл. Италия фашисттик режимдин колунда. Фашисттердин катарында досторум бар, алардын жардамы менен жазасын жеңилдетем, бошоттурам, каттарыңарды жана берүүчүлөрүңөрдү жеткирем деп алдап, камакка түшкөндөрдүн туугандарынан акча алып, мекендештеринин кайгысынан пайда көрүп жашаган кумарчы жана алдамчы Бертоне гестапонун колуна түшөт. Согушка чейин ал 8 жолу көз боёмочулук, алдамчылык, баңгизат

саткандыгы үчүн, ал түгүл эки аял алгандыгы үчүн да соттолгон.

Эсэстин полковниги Мюллер, эгер Бертоне Италиянын территориясына конордо өлтүрүлгөн, каршы туруу кыймылынын көрүнүктүү ишмери генерал Делла Роверинин ролун ойноп берсе, анын өмүрүн сактап каларын жана алтын менен миллион акча берерин убада кылат. «Генералды өңүнөн эч ким таанычу эмес. Мюллер Бертонени ушундайча пайдаланып, түрмөгө түшкөндөрдүн ичинен каршы туруу кыймылынын жетекчисин таап алмак болгон.

Бертоне бат эле ролдун сырткы сүрөттөмөсүн өздөштүрөт. Түрмөдө генералдын пайда болгондугу жөнүндө кеп тарайт. Саясий камактагылар да, көзөмөлчүлөр да Бертонеге эркиндик үчүн күрөшкөн эр жүрөк генералга жасагандай мамиле жасашат. Анын көз алдында камактагылардын бири каармандык менен курман болот. Бертоне патриоттун ролуна барган сайын чындап кирип кетет. Мурдагы алдамчы эми фашисттерди жек көрөт,

каршы туруу кыймылынын жетекчисин ким экенин жашырып, каармандык менен курман болот.

1. Бертоне мурдагы чечимин өзгөртүп, чыныгы патриотко айланганда, анын жан дүйнөсүндө кандай оор өзгөрүүлөр болду деп ойлойсуңар?
2. Коомдук жаңы роль Бертоненин өзгөрүшүнө, инсан болушуна кандай жардам берди?
3. Бертоненин ордунда башка бир принципсиз адам болсо эмне кылат эле?

*** 21-тапшырма. Жашоонун маңызы

«Жашоонун өӨз жөндөмдөрүн ачуу аркылуу, адам өз жашоосуна өзү берген мааниден ңыздан бөлөк жашоонун маңызы жок», – деген Эрих Фромм («Эркиндиктен качуу»).

Бул сөздөрдү кандай түшүнөсүңөр? Алдыңарга койгон максатыңарга жетиш үчүн өз жөндөмүңөрдү кандайча ишке ашыра аларыңарды ойлодуңар беле? Силер үчүн жашоонун маңызы эмнеде?

*22-тапшырма. “Инсандын күчү”

«Артур Рубинштейн - XX кылымдын башындагы белгилүү польшалык пианисти, жаш чагында Варшавада, Бернде, Берлинде окуган, пианисттер менен композиторлордун эл аралык конкурстарынын лауреаты. Б,ир жолу каргашалуу кырсык ага жашоого болгон бийик сүйүүсүн сезгенге кандайча жардам бергендигин эскерген. Бул окуяны канадалык психолог Поль Вайнцвайг өзүнүн «Инсан күчү» деген китебинде баяндаган.

Берлинде Рубинштейн акчасы концертке контракт түзүү үчүн эмес, жеген тамагына да жетип-жетпеген, өтө кыйын финансылык абалда калат. Келечектеги карьерасына жолу тосулат. Чөгүп бара жаткан адам чырпыкты кармаган сыяктуу, анын акыркы ишенгени - досунун жардамы болчу. Рубинштейн ага акча салуусун суранып кат жазат. Бир нече аптадан соң, досунан жооп келбегендиктен, Рубинштейн өзүнүн жанын кыюуну чечет. Бирок үйгө кийген эски халатынын бел курчоосуна асынып өлөөрдө, анысы үзүлүп кетип, полго кулап түшөт. Өзүн өзү өлтүрүүдөн жолу болбогонуна чексиз басынып, ызаланып ыйлайт. Бир топтон кийин калган күчүн жыйнап, роялга сүйрөлүп жетет да, өзүнө келгиче ойной берет.

Бир нече убакыттан кийин Рубинштейн аябай ачка экенин сезип, жакын арадагы кафеге барат. Көчөгө чыгып, көз алдындагы дүйнөнү тааныбай калат: бардык жагынан жакшы таанымал, көнүмүш көчө турмушу, ага башкача – жарык жана өзгөчө маанилүү сезилет. Дүйнө ага кызыктуу көрүнүп, жашагысы келет: өлүм менен кармашуу анын экинчи төрөлүшүндөй болуп, жашоосундагы бардык нерсеге жаңы маани-маңыз киргендей болот.

Рубинштейн жашы сексенден өткөндө, ал өзүн дүйнөдө эң бактылуу адаммын деген. Себеби, Берлиндеги ошол күнү ал жашоону баалаганды үйрөнгөн.

Турмуштун ар бир сыноосунда, биз таба билишибиз керек болгон - Инсан Күчүнүн күкүмү болот. алгандыБул сабакты өздөштүрсөң,

сен бардык сыноолорду жеңип
өткөндү үйрөнөсүң, ошону менен
ички эркиндикке жетишесиң».

Поль Вайнцвайг.

1. Силер кандай деп эсептейсиңер,
жашоонун баалуулугун билүү
үчүн дайым эле кандайдыр бир
опурталдуу кырдаал керекпи?
2. Силер кандай ойлойсуңар, «Инсан
күчү» дегени эмне?

ЭСИҢЕРГЕ ТҮЙҮП АЛГЫЛА!

Оптимисттин кредосу:

Мен өзүмө убада берем:

Көңүлүмдүн тынчтыгын эч нерсе
буза албагандай күчтүү болом.

Мен кимге жолукпайын, ден соолук,
бакыт, ийгилик жөнүндө гана
сүйлөшөм.

Мен досторумду барктаарымды
аларга билгизе жүрөм.

Бардык нерселердин жакшы жагына
көңүл бурам жана оптимисттик
көз карашым чындыкка
айлангыдай кылып аракеттенем.

Жакшылык жөнүндө гана ойлойм,
жакшылык үчүн иштеп,
жакшылыкты гана күтөм.

Башкалардын ийгиликтерин
өзүмдүкүндөй баалайм.

Мурунку каталарды унутуп,
келечектеги чоң ийгиликтерге
умтулам.

Дайыма шайыр, бактылуу болуп,
ар бир кезиккен тирүү жанга
жылмаюу тартуулайм.

Өзүмдү өзүм дайыма өнүктүрө
берем, ошондо башкаларды
сындаганга убактым калбайт.

Тынчсызданбаш үчүн абдан чоң
болом, ачууланбаш үчүн айкөл
болом, коркпош үчүн күчтүү
болом, жамандыкка жеңдирбөө
үчүн абдан бактылуу болом.

**** 23-тапшырма.** **«Марсиандын** **хроникалары»**

Белгилүү америкалык фантаст
Р.Бредберинин «Марсиандын
хроникаларында» «Марсиан»
деген кызыктуу новелла бар. Бул
өздүгүн, жеке жашоосун жана өз
алдынчалыгынан айрылган жан
жөнүндө баян. Марсиан кайсы
адамдын таасир чөйрөсүнө кирсе,
ошонун каалоосуна жараша дайыма
өзгөрүп турат.

Марсиандын азыркы коомдо жашап
жаткандай элестетип, сүрөттөгөнгө
аракет кылгыла. Баяндамаңарда
бул сөздөрдү колдонула: «инсан»;
«жүрүш-туруш»; «ишеним»;
«ыймандуулук»; «туруктуулук»;
«максатка умтулуучулук»; «чөйрө
менен байланышта болуу»;
«инсандын баалуулуктары».

Силерге кимиси көбүрөөк жагат
– «марсиан» болуубу же инсан
болуубу?

**** 24-тапшырма. «Осуят»**

Редьярд Киплинг (1865-1936). Индияда туулган. Бул өлкө аны абдан сонун аңгемелерди жана ырларды жаратууга шыктандырган. Киплингдин көз карашы боюнча эң маанилүү нерсе – бул жаратман иш-аракет. Ошондуктан ал адамды жасаган ишине жараша баалаган. Адамдагы эрдик, берилгендик, туруктуулук сыяктуу сапаттарды ал этикалык абсолюттук баалуулуктар деп тааныган. Эң бийик адеп-ахлак Мыйзамына негизделген иш-аракетти Киплинг дүйнөнүн маанисин сактап калуучу бирден бир күч катары көргөн.

Ырды окуп, ойлонгула:

- Кайсы сапаттар адамды инсан кылат?
- Бул жерде адамдын адептүүлүк сапаттары кандай ролду ойнойт?
- Бул ырдын кайсы саптары инсандын багытталгандыгы менен туруктуулугун көргөзөт?
- Киплинг адам болуунун маңызын кандай түшүнөт?

Осуят

Өзүңө ээ бол, топ ичинде козголгон,
Турганда да сен көтөрүп каргышын.
Ишен, коркпо ааламга төш тоскондон,
Күмөндүүлөр күнөөсүнөн арылсын.
Чарчабай күт саат жебесин кагаарын,
Жалганчылар жанын жесин, сен жебе.
Кечире бил, анан андан табаарын,
Айкөлү да, акылдуусу мен дебе.
Кыялга бат, кыялыңа кул болбой,
Акыл жүгүрт, мээни кудай колдогон.
Жеңишке жет, жемени да ук бирдей.
Унутулгус жалган добуш болгондой.
Акмакчылык издеп сөзүн сындырып.
Майып кылып жатса да, сен тынч алгын.
Өмүрүңдүн баарын талкан кылдырып,
Кайра баштан жаратууга күч калсын.

Кумарга кой, үмүттөрдү жагымдуу,
Жанталашып териң төгүп топтогон.
Баарын уткур, жакыр болгун карыздуу.
Кыжаалатты кыпынчалык тоотпогон.
Жүрөгүңдү, денеңди да зордукта,
Сен өзүңө кызмат кылдыр баш мээңди.
Баары күйүп, көкүрөгүн боштукта,
Калган кезде, Эркиң алга жетелейт.
Эркин сүйлөш Ажо менен кысып кол,
Букарага тике, чын айт сөзүңдү,
Дос, душманга бекем жана бышык бол,
Убагында алар сыйлаар өзүңдү.
Маани-маңыз, көз ирмемге кадап сын.
Ар бир саатың, ар бир күнүң жүгүрүп
Турганда сен, менин уулум, Адамсың,
Бийлигине өтөт аалам, тирүүлүк.

****25-Тапшырма. Пир тутуу**

Луций Анний Сенека. (б.з.ч. 4-ж. Кордова, Испания – б.з. 65-ж. Рим) – Рим саясатчысы, жазуучу, философ. Жаш Нерондун насаатчысы болуп, ал башкарып турган учурда бийлик менен байлыктын туу чокусун жетишкен. Бирок 65-ж. Неронго каршы кутумга катыштыгы бар деп айыпталып, өз шакиртинин буйругу боюнча өзүн-өзү өлтүрөт.

Сенека ар бир адамды өз иш-аракеттерин адеп-ахлактын ченемине, б.а. -- абийир менен салыштырууга чакырган. Абийир гана ички эркиндикти сактоо жана башка кишилерге кызмат кылуу жолун көрсөтөт. Бул тема «Луцилийге арналган адеп-ахлактык каттары» (64-ж.) айрыкча жакшы ачылган. Сицилиянын прокураторуна жазылган бул каттар, кат алуучу үчүн да, аны жазган адам үчүн да адеп-ахлактык жактан жетилүү программасы болуп саналат. Сенека эл алдындагы парзды (милдетти) биринчи орунга койгон.

«Адам башка адам үчүн ыйык нерсе», – деп жазган Сенека

«Жакшы адамдардын бирөөсүн тандап алып, аны дайыма көз алдыбызда элестетип жүрүшүбүз керек, ал бизди карап тургандай жашап, ал бизди көрүп тургандай аракет кылышыбыз керек», – деп белгилеген Сенека («Луцилийге арналган адеп-ахлактык каттары»).

Бул пикирге макулсуңарбы? Силердин көз карашыңар боюнча, бул инжилдин «Өзүңө пир тутпа» деген осуяты менен кандай байланышат? Азыркы жаштар (сиз дагы), дайым эле татыктуу адамдарды өрнөк кылышабы?

***Өрнөк үчүн кимди тандап алдыңыз жана эмне үчүн?

***26-тапшырма. Менин урааным**

Бул афоризмдердин бири силердин жашооңордун урааны болушу мүмкүнбү? Эгерде ушундай десеңер, аны дептериңерге жазгыла да, түшүндүрүп бер-гиле. Эгерде жок десеңер, өзүңөрдүн урааныңарды сунуш кылгыла. Аны досторуңар, ата-энеңер же мугалимдер менен талкуулагыла.

«Адам – ал өзү жөнүндө кандай ойлонсо, ошондой болот».

«Адамдын ким экендиги анын сөздөрүнөн эмес, жүрүш-турушунан билинет».

«Адамга бир эле нерсе керек – ал өзүн-өзү урматтоо».

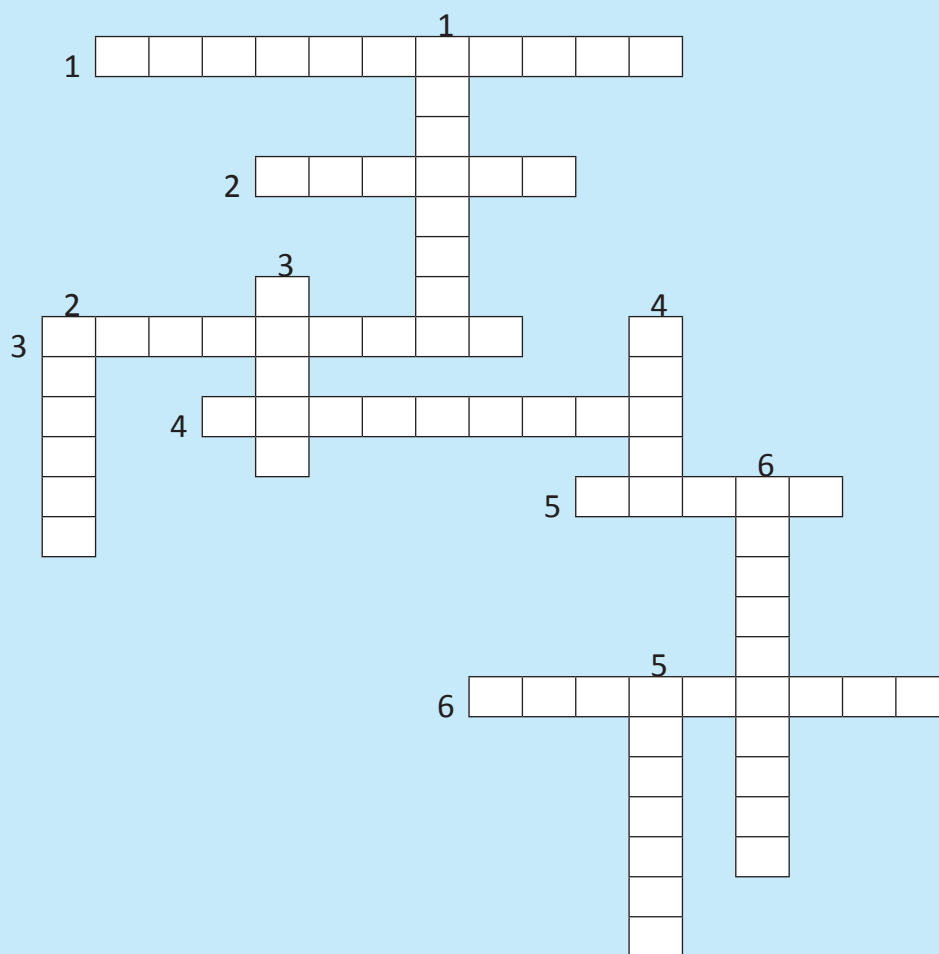
«Чыныгы жаран, эң оболу, өзүнүн руханий кадыр-баркын сезгендиги менен айырмаланат».

Силердин тандаган урааныңар өзүңөргө, өз иш-аракеттериңерге таасир этиши мүмкүнбү?

[illegible]

**** 28-тапшырма. Кроссворд «Мен – инсанмын»**

88

Тигинен:

1. Пассивдүү эмес.
2. Чын көңүлдөн капгыруу, чын көңүлдөн кубануу.
3. Сапаттардын мындай жыйындысы, адамдын бөлөк адамдарга жана коомдук турмуштагы кырдаалдарга карата мамилесин аныктап турат.
4. Кайсы бир мамлекетке таандык, өзүнүн, тийиштүү укуктары жана милдеттери бар адам.
5. Өзүнчө жашаган организм, адам.
6. Адамдын жүрүм-турумун аныктаган анын руханий сапаттары; этикалык нормалар.

Туурасынан:

1. Бул ар түрдүү сезимдер, ишмердикке түрткү болуучу нерсе.
2. Керт башынын камын гана ойлогондук.
3. Бул адамдын туруктуу жеке өзгөчөлүктөрү. Алар анын ар түрдүү иштердеги ийгилигин аныктайт
4. Бул адамдын коюлган максаттарына жетүү үчүн умтулуусуна таасир эткен нерсе.
5. Өзүнүн социалдык ролдорун аткарууга толук даяр адам.
6. Умтулуу

Жооптор:**Тигинен:**

1. Активдүү
2. Эмоция
3. Мүнөз
4. Жаран
5. Индивид
6. Адеп-ахлак

Туурасынан:

1. Темперамент
2. Эгоизм
3. Эркүүлүк
4. Жөндөмдөр
5. Инсан
6. Мотивация

** 29-тапшырма. Сөздөрдү тап

Ы	А	Р	Н	Л	Р	К	Г	П	А	И	Б	Ю	П	Ы
Н	М	Т	О	Б	П	О	Э	М	О	Ц	И	Я	Ы	Е
Л	Ф	П	И	О	Ж	П	Ы	Т	Ч	О	Б	М	Ы	И
Л	Р	И	Н	Д	И	В	И	Д	У	У	М	М	О	Е
Э	А	Р	Д	Й	П	О	А	Д	В	А	В	Р	В	Р
Р	П	В	И	О	Л	Е	А	Ш	О	Б	П	П	Г	К
К	А	П	В	О	Ы	М	О	Т	И	В	А	Ц	И	Я
Ы	А	Р	И	О	Л	В	Ү	Р	У	Р	О	И	С	С
С	И	П	Д	Ы	Т	Б	Ю	Н	М	Т	С	Ч	А	П
Я	С	И	У	Ь	Б	Ж	Ю	П	Ө	М	Т	Р	О	Л
И	Н	С	А	Н	А	Р	Ө	Ч	С	З	С	Ы	А	П
Ч	П	Р	Л	О	К	Е	У	Н	К	В	Г	В	Р	Ч
Ч	М	А	Д	Ы	Ы	М	М	А	Д	А	Н	И	Я	Т
А	В	Р	Ы	В	А	П	О	Д	П	Ө	Б	Б	А	Ц
П	Ы	П	К	М	О	Ш	Р	Р	В	Ч	М	О	О	С
Ы	М	П	У	Е	Н	Г	О	О	П	М	С	С	Я	Я
С	Ы	Т	Е	М	П	Е	Р	А	М	Е	Н	Т	П	П

Бул жерде силер таанышкан адамдык инсан тууралуу терминдер катылган: -«индивидуум»; «индивидуалдык»; «мүнөз»; «эрк»; «маданият»; «мотивация»; «эмоция»; «темперамент»; «инсан»; «жөндөм». Сөздөрдү узунунан, туурасынан, диагоналинан ар кайсы тараптан окуса болот.

ЖООПТОРУ

Ы А Р Н Л Р К Г П А И Б Ю П Ы
 Н М Т О Б П О Э М О Ц И Я Ы Е
 Л Ф П И О Ж П Ы Т Ч О Б М Ы И
 Л Р И Н Д И В И Д У У М М О Е
 Э А Р Д Й П О А Д В А В Р В Р
 Р П В И О Л Е А Ш О Б П П Г К
 К А П В О Ы М О Т И В А Ц И Я
 Ы А Р И О Л В Ү Р У Р О И С С
 С И П Д Ы Т Б Ю Н М Т С Ч А П
 Я С И У Ы Б Ж Ю П Ө М Т Р О Л
 И Н С А Н А Р Ө Ч С З С Ы А П
 Ч П Р Л О К Е У Н К В Г В Р Ч
 Ч М А Д Ы Ы М М А Д А Н И Я Т
 А В Р Ы В А П О Д П Ө Б Б А Ц
 П Ы П К М О Ш Р Р В Ч М О О С
 Ы М П У Е Н Г О О П М С С Я Я
 С Ы Т Е М П Е Р А М Е Н Т П П

** 30-тапшырма. Демократияга умтулуу жолундагы тоскоолдуктар

Силер кандай деп ойлойсуңар, коомдун өзгөрүшү менен адам дагы өзгөрөбү?

Бул тууралуу А.де Токвилдин көз карашы менен таанышып, ал тууралуу өз көз карашыңарды билдиргиле.

«Индивидуализм» сөзү жаңы идеяны билдирүү үчүн жакында эле пайда болду...

Индивидуализм – бул ар бир жаранды өзүнө окшогон көпчүлүктөн обочолонууга жана тар үй-бүлөлүк, достук чөйрөсү менен чектелүүгө түрткөн бир калыптагы, тынч абалдагы сезим. Ошентип, өзү үчүн кичинекей чөйрө түзүп, адам жалпы коомдогу бардык болуп жаткан иштер тууралуу тынчсызданбай калат...

Аристократиялык мамлекетте, адамдар дээрлик дайыма өздөрүнүн жеке турмушунун чегинен тышкары турган (мисалы, ата-бабалары жана урпактары) окуялар жана адамдар менен тыгыз байланышкандыктан, алар өзүн көп ойлой беришпейт.

Демократиялык доорлордо, тескерисинче, ар бир индивидуумдун адамзат алдындагы милдеттери кыйла айкын аңдап сезилет. Бирок, конкреттүү адамга кызмат кылуу сейрегирээк кездешет: адамдарды бири-бирине тарткан сезимдер кыйла жалпыланып, аларды байланыштырып турган түйүндөр анча бекем болбой

калат... Адамдар өздөрүнө чейин
кимдер жашаганын оңой эле унутушат

да, өздөрүнөн кийин кимдер жашай
тургандыгы тууралуу ойлобойт.

Жашоонун социалдык шарттары улам көбүрөөк теңдешкен сайын, коомдо дайыма өздөрү тууралуу өз алдынча ойлонгонго көнүп калган жана тагдыр ар кимдин өз колунда деп ойлогонго көнүп калган адамдар көбөйө берет.

Ошентип, демократия ар бир адамды өзүнүн ата тегин унутууга гана аргасыз кылбастан, ошондой эле урпактары тууралуу дагы ойлонттурбай, аны замандаштарынан алыстатат. Ал аны дайыма өзү жөнүндө гана ойлоого аргасыз кылып, акыр аягында аны өз жүрөгүнүн обочолонгон боштугуна камалуу коркунучун пайда кылат».

Силердин оюңарча, биздин мезгилде коомдун демократиялык өнүгүүсүндө индивидуализм коркунучу барбы? Өз пикирлериңерди фактылар менен бекемдегиле. «Инсан» темасынан окуп билгениңерге таянып, адамдын кайсы инсандык сапаттары А. де Токвиль жазган « өз жүрөгүнүн обочолонгон боштугуна» каршы туруштук берүүгө мүмкүндүк түзөрүн аныктагыла.

*31-тапшырма. «Айырмалай бил!»

Ырды окуп чыккыла. Ойлонуп көргүлөчү, демократиялык кайсы баалуулуктарды акын адамдардын жашоосундагы эң маанилүү нерселер деп эсептейт?

Бейтааныш адамга
Кезиксең, бул ким? – деп,
Эң керектүү суроону аныктап,
Майда-чүйдөгө көңүл бөлбөй,
Бул ким? Акпы, карабы?
Араббы, еврейби?
Америкалыкпы? Оруспу? Кытайбы?
Мына ушуну
Сураганга шашасың.
Бирок мунун
Жообун өзгөчө кагазга жазып,
Андан кийин ал адамды
Аңга, концлагерге,
кыйноо камерасына же
Жөн эле көргө тыгып
Салышы мүмкүн да?
Сен, ачык-айрым
Менин замандашым,
Адамдарга бой көтөрбөй
Мамиле кыласың.
Бийлик жана акча үчүн,
Жат кишини өлтүрүүчү
Сен фашист эмессиң.
Бирок, мага айтчы,
Бул эмнеге жатат —
Азыр биздин сонун убакытта,
Бизде
Адамдарды
Өңүнө, канына жараша,
Мурундун жана көздүн
Түзүлүшүнө жараша
Бөлүү?
Биз расага, урук,

Урууга сыйынабыз.
Андан көрө
Эмне үчүн бирөөлөр
Дан, эркиндик себет?
Башкалары – каратумоо таратат деп
Мына ушундай
Суроолорду берсек
Болоор эле:
Кээ бирөөлөр
Акыйкаттык издешет,
Табышат!
Кээ бирөө калп сүйлөйт.
Алар да, тигилер да,
Ар бир элде,
Ар бир расада,
Кайсы гана болбосун өлкөдө.
Канакей,
Азырынча, убакыт барында,
Тамырыбызда кан жүгүрүп турганда,
Баарыбыз жансыз күлгө айлана электе,
Улут-уругубузду сурабай,
Ак ниеттүү же анткор,
Ак көңүлдүү же кара санатай
Адам экенибизди билели.
Бүткүл дүйнө жүзү
Өрт чалган Содом боло электе,
Ар бирибизди жана өзүбүздү
Адамдай тааныганга
Үйрөнөлү!

Абд аль-Ваххаб аль-Баяти (1926-ж.
туулг.), Ирак

**** 34-тапшырма. «Изергиль кемпир»**

Көп жыл мурун Изергиль кемпир М.Горькийге Ларра жана Данко тууралуу байыркы эки уламышты айтып берген. Алардын биринчисинде булар баяндалат:

Илгери «деңиздин ары жагындагы» өлкөдө, жөнөкөй эле аял менен бүркүт уулдуу болушту. Бүркүт өлгөндөн кийин аял уулу менен өз уруусуна кайтып келди.

«Бардыгы бүркүттүн уулуна аң-таң болуп карап, анын алардан эч жери артык эмес экенин көрүштү. Бир гана анын көзү канаттуулардын падышасынын көзүндөй заарлуу, текебер эле. Аны менен сүйлөшүп да жатышты. Ал кааласа жооп берип, каалабаса унчукпай койчу. Ал уруунун аксакалдары менен дагы тең ата катары сүйлөшчү. Бул алардын ызасын келтирип, аларды ал сыяктуулардын миңдегени урматтай тургандыгын, аларга моюн сунушаарын, анан ошол миңдегендер, андан эки эсе улуу экендигин айтышты. Ал болсо аларга тайманбай карап туруп, өзүнө окшош эч ким жок экенин, башкаларды ээрчип, аларды урматтоону каалабай турганын жооп кылды. О!.. Мына ушундай дегенде алар катуу ачууланып, мындай дешти:

Буга биздин арабыздан орун жок!
Каалаган жагына кете берсин!..

Ал күлүп жиберди да, өзү каалаган жагына басты – ага тигиле карап турган бир сулуу кыздын жанына барып, өзүнө имере тартты да, бооруна кыса кучактады. Ал кыз муну айыптап жаткан аксакалдардын биринин кызы эле. Бирок кыз аны түртүп жиберди. Ошондо жигит барып аны бир койду, кыз сулап түшүп, жылан сыяктуу чамгарактап толгонду да, жаны үзүлүп кетти.

Муну көргөндөрдүн бардыгы коркуп туруп калышты. Ал болсо оозунан кан жылжып жаткан кыздын жанында туруп, сыймыктанган эмедей, булардын баарына өзү жалгыз каршы турду, өлүм жазасын өзүнө чакыргансып, башын бийик көтөрдү.

Мындай кылмышка ылайыктуу жазаны ойлоп табуу үчүн алар кайра чогулушту... Алар көпкө чейин сүйлөштү, эң акырында бир акылман көпкө ойлонуп туруп, мындай деди:

Эмне үчүн мындай кылдың, эмне үчүн минттиң? – деп андан сурайлычы.

Бул жөнүндө андан сурашты. Ал мындай деди:

- Эмне үчүн мен силерге өзүмдүн кылмышымды түшүндүрүүгө тийишмин?

- Бизге түшүнүктүү болсун үчүн. Сен, менменсип кекирейген бачагар, кулак сал! Баары бир сен өлөт эмессиңби... Сен эмне үчүн анткениңди билдирип кой. Биз жашайбыз, ошондуктан биз өзүбүздүн билгенибизден көбүрөөк биле турган болсок, ал бизге пайдалуу...

- Жарайт, эмне болгонун, балким, мен өзүм да туура эмес түшүнө турган чыгармын. Ошондой болсо да айтып

берейин. Аны өлтүргөнүмдүн себеби – ал мени түртүп жибергендей болду... Бирок ал мага керек эле.

- Бирок ал сеники эмес да! – дешти ага.

- Силер өзүңөрдүкүн гана пайдаланасыңарбы? Мен ар бир адамда тил, кол, бут гана бар экенин көрүп турам... Бирок адам малга, аялдарга... дагы көп нерселерге ээлик кылат...

- Адам бардык алган нерселери үчүн өзү менен төлөйт: өзүнүн акыл-эси, күчү менен, кээде – жаны менен төлөйт, – дешти ага. Ал болсо өзүн аман-эсен сактоону каалай тургандыгын айтты.

Аны менен сүйлөшүү узакка созулду, акырында ал өзүн жер жүзүндө биринчимин деп эсептээрин, өзүнөн башка эч кимди көзүнө илбесин билишти. Ал өзүн өзү кандай жалгыздыкка дуушар кылгандыгын түшүнүшкөндө, баары коркуп кетишти.

Экинчи уламыш мындай эле:

«Илгери өткөн заманда жер жүзүндө шайыр, кайраттуу, тайманбас адамдар жашаган. Бир кезде башка кыйынчылык, мүшкүл иш түштү: кайсы бир жактан бөлөк уруулар келип, бул адамдарды токойдун түпкүрүнө айдап салышты. Ал жерде саз менен караңгылык гана өкүм сүрүп турган. Анткени токой эски, калың чытырман болуп, бактардын бутактары бири-бирине айкалышып, алардын арасынан асман да көрүнбөй калган, күндүн нуру болсо калың жалбырактардын арасынан араңдан-зорго өтүп, сазды бир аз гана жарык кылып туруучу...

Бул токойдон чыгып кетүүнүн эки жолу бар болучу: бири – артка кете турган жол. Ал жакта күчтүү, каардуу душмандар бар эле. Экинчиси – илгери бара турган жол. Ал жакта эбегейсиз зор дарактар өздөрүнүн эң кубаттуу бутактары менен бирин-бири бекем кучактап, арбайган чоң тамырларын саздын жабышкак балчыгына терең матырып турчу....

Ажарлуу жаш жигит Данко гана адамдарды «жолдогу ташты ой менен алып таштоого мүмкүн эмес», токойду аралап өтүүгө ынандыра алды. Аларды Данко баштап жүрүп кетти. Бардыгы тең бир кишидей болуп, анын артынан жөнөштү – алар ага ишеништи. Бул абдан кыйын жол болучу!

Алар келип токтошту. Салтанат куруп жаткан токойдун шоокуму астында, көзгө сайса көрүнгүс караңгылыкта, чарчап чаалыккан ачуулуу адамдар Данкону айыптай башташты.

- Сен биз үчүн эч нерсеге арзыбаган зыяндуу адамсың! Сен бизди баштайм деп, алсыраттың, ошон үчүн сен өлөсүң! – дешти алар.

- Силер: «Башта!» дедиңер эле, мен баштап келдим! – деп кыйкырды Данко, алардын маңдайына көкүрөгүн керип туруп. – Баштап жүргөнгө менин эрдигим жетишет, ошондуктан силерди баштадым! Силерчи? Өзүңөргө жардам бериш үчүн силер эмне иштедиңер? Силер басып келе бердиңер, бирок узак жолго күчүңөрдү

сактабадыңар! Силер бададагы малга окшоп, жөөлөшүп келе бердиңер!

Бирок бул сөздөр аларды ого бетер кыжырлантты.

Данко өзү эмгек кылып, жамандыктан куткарып алмакчы болгон жанагы адамдарга карады да, алардын жырткыч айбан сыяктуу болуп ызырынып тургандыгын көрдү. Анын айланасында турган адамдар көп болчу, бирок алардын өңүнөн эч кандай жакшылык кылчу белги көрүнбөдү, ошондуктан алардан ырайым күтүүнүн да кереги жок эле. Мына ошондо анын жүрөгүндө каардануу оту тутана баштады да, бирок адамдарды аягандыктан ал кайра өчтү. Ал адамдарды жакшы көрчү, менсиз булар ойрон болот деп ойлоду.

-- Адамдар үчүн мен эмне кылайын?! -- деп Данко күндүн күркүрөгөнүнөн да катуу кыйкырды. Ал күтпөгөн жерден өзүнүн көкүрөгүн эки жакка айра салып, жүрөгүн сууруп чыкты да, башынан ашыра жогору көтөрдү.

Жүрөк күн сыяктуу, кала берсе, күндөн да жаркын жарык берди, адамдарга карата болгон улуу сүйүүнүн бул жалбырттаган жалыны менен жарык болгон токой жымжырт боло калды, караңгылык болсо анын жарыгынан туш тарапка таркап, токойдун түпкүрүндөгү сасык

сазда калтырап турду. Айран-таң болгон адамдар таштай катып калышты.

-- Жүргүлө! -- деди Данко, алдыдагы өз ордуна барып, жалындаган жүрөгүн бийик көтөрүп, жолду жарык кыла.

Ан-таң болгон адамдар анын артынан чуркашты. Ошондо токой кайра шоокум салып, таң калган эмедей өзүнүн учтарын чайпалтты, бирок чуркап бараткан адамдардын топураган дабыштары токойдун шоокумун басып кетти. Жанып жаткан жүрөктүн эң укмуштуу көрүнүшү менен шыктанган адамдар тынбастан нары ылдам, нары тайманбай чуркап баратышты. Азыр да өлгөндөр болду, бирок алар эч бир даттанбастан, көз жаштарын төкпөстөн өлүп жатышты. Данко дайыма алдыда баратты, жүрөгү болсо жалбырттагандан жалбырттап жатты!

Бир кезде алардын алдында токой шарт ачылды да, бет маңдайдан мейкиндик көрүнүп, токой артта калды. Мына ушул тилсиз чытырман токойдон чыгып, Данкону эрчигендердин баары ошол замат эле күн нурунун, жамгыр жууп кеткен таза абанын деңизине чумушту. Арт жактагы токойдун үстүндө күн күркүрөп жаткан болучу, а бул жерде болсо күн тийип, талаалар магдырап турат, чөптөгү жамгырдын тамчылары көөхардай жаркылдап, дарыялар алтындай жылтылдап агып жатты... Күн кечкирип бараткан болучу. Батууга таянган күндүн нурларынан дарыя кызарып, Данконун айрылган көкүрөгүнөн аккан кан сыяктуу болуп көрүндү.

Сыймыктуу кайраткер Данко керилип жаткан мейкинге карады, - ал эркин жерге көз чаптырды да, сыймыктангансып, каткырып күлүп жиберди. Андан кийин жерге кулап, жан берди...

Эми, кемпир өзүнүн эң сонун жомогун айтып бүткөндөн кийин, адамдар үчүн өзүнүн жүрөгүн жандырып, анан өлүп калган, адамдардан өзүнө эч бир тартуу сурабаган каарман Данконун күчүнө талаа да айран-таң калгансып, коркунуч туудура жым-жырт болуп калды.

Ларранын жана Данконун жасаган иштерин салыштырып талдагыла. Силерге Данкого же Ларрага окшош адамдар кездешкенби?

1-бап. Мен

2-бөлүм. Мен жаранмын

***1-тапшырма.** **Эмнеден баштайбыз жана каякка барабыз?**

Үч-төрт кишилик топторго бөлүнүп, “жакшы жаран болуу” деген эмне экенин жазгыла жана жарандык билим берүү курсу, силердин оюңарча, кайсы суроолорго жооп бере алаарын санап чыккыла. Жазууңарды курстун аягына чейин сактап койсоңор, өзүңөр койгон суроолорго жооп алган-албаганыңарды, “жакшы жаран” дегенди түшүнгөнүңөр өзгөргөн-өзгөргөнүңөр көрөсүңөр.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар жарандык билим боюнча өздөрүнүн баштапкы позицияларын аныкташы керек. Окуучулар тапшырманы аткарууда, жооп алгысы келген окуу максаттарын суроолор түрүндө иштеп чыгышы керек.

Окуучулардын жазгандарын чогултуп алуу керек. Курстун аягында алар өздөрүнүн кайсы суроолоруна иш жүзүндө жооп ала алгандыгын текшерүүгө тийиш.

ТМ: Бул тапшырманын максаты – курстун жүрүшүндө талкуулана турган тематикалык суроолор боюнча окуучулардын ой жүгүртүүсү. Жыйынтыгында, канча жаңы билим алгандарын көрө алышат.

Бул тапшырманын аткарылышы, жеке пикирлерге тийиштүү эске алыңыз. Бирок, окуучуларга бир аз жардам берүү үчүн сиз төмөндөгүдөй суроолорду берсеңиз болот:

1. Жарандар катары биздин кандай укуктарыбыз бар?
2. Президент кантип президент болот?
3. Мамлекет акчаны каяктан алат?
4. Парламент мүчөсү эмне иш кылат?

**** 2-тапшырма. Кайсы өлкөнүн жараны?**

Жуптарда иштеп, төмөндөгү кырдаалды талкуулагыла да, ага карата коюлган суроолорго жооп бергенге аракеттенгиле.

Кыргызстанда туулган, тажик улутундагы кош бойлуулугунун 35-аптасына келген келиндин кыргыз паспорту бар. Ал ирланд паспорту бар, Нигерияда туулган улуту нигер кишиге турмушка чыккан. Алар Япониядан Австралияга корей авиакомпаниясынын учагында учуп баратышат. Экөө тең Австралияга барууга туристтик виза алышкан. Төрт сааттай убакыт өткөндөн кийин келиндин толгоосу башталат. Учак Соломон аралдарынын үстүнөн өтүп баратат. Он мүнөттөн соң келин көз жарып, кыз төрөдү.

Кызга кайсы өлкөнүн жарандыгы берилет?

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар наристе кайсы өлкөнүн жарандыгына кабыл алынышы мүмкүн экендигин аныктап көрүшү керек.

Максат: Окуучуларга адамдын жарандыгын аныктоо кыйын болушу мүмкүн экендигин көрсөтүү.

Тапшырманы аткаруудан мурда окуучулардан “жаран” жана “адам” деген сөздөрдүн маанисиндеги айырмачылыктар жөнүндө сурасаңыз болот.

Болжолдуу жооп:

Бул абдан татаал окуя. Учак Кореяга таандык, демек бала формалдуу түрдө ошол өлкөдө туулган деп эсептелет. Бирок бул өлкөнүн мыйзамдарына ылайык, балага жарандык берилбей калышы да мүмкүн. Бала кыргыз же ирланд жарандыгын дароо эле алууга укуктуу. Учак кырсыктан улам Соломон аралдарына аргасыздан консо деле, балага бул өлкөнүн жарандыгы берилбейт, анткени учактын каттамында бул өлкөгө конуу белгиленген эмес. Баланын тажик же нигерия паспортун алганга да эч кандай укугу жок. Бирок айрым

өлкөлөрдө чоң ата, чоң энесинин жарандыгынын негизинде паспорт алууга да жол коюлат. Жапон же Австралия жарандыгын алганга дагы баланын эч кандай укугу болбойт.

*3-тапшырма. Силер өзүңөр эмнелерди билесиңер?

Жуптарда иштеп, төмөнкү суроолорго жооп бергиле:

1. Адам укугу деген эмне?
2. Ким адам укуктарына ээ боло алат?
3. Аларды коргоо үчүн ким жооп берет?
4. Аларды кантип коргосо болот?

Эскертүүлөр:

Максат: Окуучулар бул тема боюнча билгендерин жалпылай алууга тийиш.

Окуучуларды тема боюнча билгендерин ортого салып, бүт көңүлүн ушул темага бурууга кызыктыруу.

Муну “акыл чабуулу” түрүндө аткарсан болот (пайда болгон идеялар тактага жазыла берет). Окуучуларыңыз теманы түшүнбөй жатканын сезсеңиз, анда бул тапшырмага аз эле убакыт бөлүп, класстан жөн гана бул боюнча эмне билиштерин сурап койсоңуз болот.

* 4-тапшырма. Терминдер жана алардын аныктамалары

Термин	Аныктама
1. Мыйзамдуу укуктар	А) Мамлекеттердин өз ара жана өз жарандарына болгон мамилелеринде карманууга макул болушкан жана
2. Адам укуктары	аларды жөнгө салуучу мыйзамдар.
3. Эл аралык укуктар	б) Бардык адамдарда бар негизги укуктар жана эркиндиктер.
	в) Мыйзам боюнча берилүүчү укуктар.

Жооптор: 1- в), 2 – б), 3 – а)

**** 5-тапшырма. Сиз- авторсуз!.**

“Адам укуктарынын жалпы декларациясы” 1948-жылы бардык өлкөлөрдүн өкүлдөрүнүн жыйынында иштелип чыккан. Бул жыйынга өз өлкөңөрдүн өкүлү катары катышып жатканыңарды элестеткиле. Жупташып отуруп, адам баласы үчүн эң маанилүү укуктардын тизмесин түзгүлө, анан эң олуттуусунан мааниси азына карай кеткен тартипте жайгаштыргыла.

Эскертүүлөр:

ТМ: Бул тапшырманын максаты – жашоо жана адамдык ар-намысты сактоо үчүн зарыл болгон муктаждыктарды окуучулардын баары анык билер-билбесин текшерүү. Аларга адегенде кыйытмаларды берсеңиз болот. Теманы жуптарда талкуулап чыккандан кийин, сиз бир нече жуптун идеяларын чогултушуңуз

керек. Натыйжасында окуучулар дептерлерине көчүрүп алгыдай пункттардын толук тизмесин түзүүлүшү керек. Бул тапшырманы “акыл чабуулу” түрүндө аткартсаңыз да болот.

Окуучулар башкы деп эсептелген бир нече укуктан башка, укуктардын толук иерархиясын макулдаша албай кыйналышы ыктымал. Болжолдуу тизме төмөндөгүдөй болушу мүмкүн:

1. Жашоо укугу.
 2. Үйлөнүү (күйөөгө чыгуу) жана балалуу болуу укугу.
 3. Эркин сүйлөө жана жазуу укугу.
 4. Өз жетекчилерин эркин шайлоо укугу.
 5. Биримдиктерди түзүү укугу ж.б.у.с.
- Арсар болуп турсаңыз, КМШ Конвенциясындагы укуктардын тизмесин карасаңыз болот. Бул жерде абсолюттуу “туура” жооп жок.

**** 6-тапшырма. Берилүүчү жана негизги укуктар**

Жубуңар менен төмөндө айтылгандар -- берилүүчү же негизги укук экендигин аныктагыла.

№	Ырастоолор	Берилүүчү же негизги укук
	Силердин каалаган учурда коомдук жайларда болууга укугуңар бар.	
	Жарандар каалаган өлкөнүн товарын сатып алуу укугуна ээ.	
	Бардык адамдардын кадыресе турак-жайы болуш керек. Силердин зордук-зомбулуктан эркин жашоо укугуңар бар.	
	Силер каалаган диниңерди тутта аласыңар.	
	Жарандар, алардын маалыматы чындыкка туура келсе, жазаланам деп коркпостон, каалаганын айта жана жаза алышат.	
	Ар бир жаран акысыз негизги медициналык тейлөө кызматынан пайдалануу укугуна ээ.	
	Жарандар жубай тандоодо эркин.	

Эскертүүлөр:

Бул тапшырманын максаты – окуучулардын берилүүчү жана негизги укуктарды айырмалай билишине көмөктөшүү.

1, 2, 4, 5, 6, 8 – баары негизги укуктар.

*7-тапшырма. Убадабызга тура алабызбы?

Чынында эле силердин мамлекетиңер төмөндөгү укуктарга кепилдик бере ала тургандыгын жубуңар менен аныктагыла. Мында силер эмнеге ээ болууну каалай тургандыгыңар эмес, мамлекет эмнени бере ала тургандыгы суралып жаткандыгына көңүл бургула. Биринчи жооп үлгү иретинде берилет.

№ Укуктар	Бул реалдуубу?
Ар бир жаран бекер машине алуу укугуна ээ.	
Ар бир жаран өз эне тилинде сүйлөө укугуна ээ.	
Ар бир жаран бекер кийим-кече алуу укугуна ээ.	
Ар бир жаран электр акысынын жарымын гана төлөө укугуна ээ. Калган бөлүгүн мамлекет төлөп берүүгө милдеттенген.	
Ар бир жаран мүлккө ээлик кылуу укугуна ээ.	
Ар бир жаран акысыз медициналык тейлөө кызматынан пайдалануу укугуна ээ.	
Ар бир жаран акысыз жогорку билим алуу укугуна ээ.	
Ар бир жаран өзүнө жубай тандап алуу укугуна ээ.	
Ар бир жаран жумуш менен камсыз болушу керек.	
Бардык жарандар бекер жылытуу кызматынан пайдалануу укугуна ээ.	

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар берилүүчү укуктардын кайсылары иш жүзүндө кепилдениши мүмкүн экендигин чечиши керек.

ТМ: Окуучулардын берилүүчү укуктарды кепилдик камсыздалышы маселеси жөнүндө ойлонуусуна түрткү берүү.

Көпчүлүк учурларда, жооп адамдын жеке пикирине жараша болот, анткени ал кырдаалга жана ар бир адам муну канчалык маанилүү деп эсептегенине байланыштуу.

Тапшырманы жуптарда талкуулагандан кийин, маселени жуптардын арасында талкууга койсоңуз болот. Ошондо окуучулар бул маселени канчалык узак талкууласса, ошончолук көп пикир келишпестиктер пайда болорун көрүшөт. Башкысы, алар аткарылбай турган нерсени убада кылуунун кажети жок экендигин түшүнүшү керек. Укуктар реалдуу жана иш жүзүндө камсыздалышы керек.

**** 8-тапшырма. Көзөмөл өтө эле катуубу?**

Жуптарда иштеп, муну аныктагыла: төмөнкү билдирмелер көзөмөлдүн катуулугун жана укуктар менен эркиндиктер коркунучка дуушар болгон чагылдырабы?

№ Билдирүүлөр

Өтө катуу көзөмөлдүк

Силер кие турган кийимдин түсүн мамлекет аныктайт.
Ата-энелер түн бир маалга чейин сейилдегенге уруксат беришпейт.

Мугалим үй тапшырмасын саат канчаларда аткарыш керектигин айтат.

Сенин ким менен дос болушунду атаң аныктайт.

Милиционер көчөнү белгиленген жерлерде гана кесип өтүүнү талап кылат.

Жыл сайын мектептеги окуучулар кургак учук оорусуна анализ тапшырышы керек.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар айрым ченемдер менен мыйзамдардын натыйжаларын жана алардын адам укуктары үчүн мүмкүн болгон терс таасирин карап көрүшсө болот.

ТМ: Окуучулардын бир укук башка бир укукка карама-каршы келип калганда эмне болору жөнүндө ойлонушуна түрткү берүү.

Албетте, жооптор адамдын көз карашына жараша субъективдүү мүнөзгө ээ болушу да ыктымал. Баарынан маанилүүсү -окуучулардын ар бири өз пикирин айтууга укуктуулугун таанышы жана мунун менен макул болушу.

*9-тапшырма. Эркиндикпи?

Жуптарда иштеп, төмөндөгү окуяны окуп чыккыла жана суроолорго жооп бергиле.

“Мен өзүм каалаган нерсени жасай алам!!!”

Өткөн жылы февралда, менин Тимур деген байкем үйүндө кызынын туулган күнүнө арнап кече өткөрүүнү чечти. Ал дасторконуна дүйүм тамак жайнатып, көп досторун чакырды. Бир аз убакыт өткөндөн кийин досторунун бири бийлөөнү сунуш кылды. Тимур магнитофонго дискти салды да, үнүн орточо чыгарып койду. Он мүнөттөн кийин кимдир бирөө Тимурдан анын үнүн көтөрүп коюуну суранды. Тимур магнитофондун үнүн болушунча чоңойтуп койду. Алар бир сааттай бийлеген соң эшикти бирөө тыкылдатты. Бул анын кошунасы эле. Ал: “Тимур, айланайын, музыкаңдын үнүн акырын кылчы, биз укташыбыз керек”, - деди. Тимур кошунасын кечеге чакырды эле, ал баш тартты. Андан соң ал магнитофондун үнүн азайтып, кечени уланта берди. Бирок коноктордун бири бир аз убакыттан кийин анын үнүн кайра чоңойтуп койду. 20 мүнөттөн кийин эшикти кайра катуу каккылашты. Ошол эле кошунасы келип, музыканын үнүн азайтышын, ал түгүл кечени аяктаса андан да жакшы болорун, болбосо иш чатагына айланарын катуу айтты. Тимурдун ачуусу келди. Ал кошунасына: «Менин кече өткөрүүгө укугум бар. Музыканы кандай кааласам, ошондой коё алам! Бар, жатып укта, эгер сага жакпаса, кулагыңды жаздык менен жаап ал! Мен өзүмдүн маданий салт-санаамды карманууга “адамдык укугум” бар, ал эми биздин маданият шаңдуу кечелерди өткөрүүгө жол берет!» - деп кыйкырды. Талаш-тартыш бир топ убакытка созулуп, ызы-чууну уккан кошуналардын баары чогулуп келишти. Бир убакта күтүүсүздөн жарык өчүп калды. Ошондо гана баары уктаганы тарашты.

1. Жарык өчкөндөн кийин да маселе ошол чечилбеген бойдон калдыбы?
2. Биз “каалаганыбыздын баарын” жасай алабызбы? Эгер жок десеңиз, эмне үчүн?
3. Мындай учурларда кандай чектөөлөрдү киргизсе болот?
4. Тимурдун милдеттери кандай эле?

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Биз кайсы убакытта жана кандай шартта чындап эркин боло алаарыбызды окуучулар билүүгө тийиш.

ТМ: Бул тапшырманын максаты – укук менен милдеттин тизгинин тең кармоонун зарыл экендигин окуучулардын түшүнүүсүнө көмөктөшүү.

Жооптору:

1. Ооба, анткени Тимур кошуналарынын укуктарын сыйлоого милдеттүү экендигин түшүнө элек көрүнөт.
2. Жок. Биз, эгер кыйла маанилүү укуктарды коргоо эле зарыл болуп калбаса, башкалардын укуктарына каршы келген ишти жасабашыбыз керек.
3. Биз укуктардын иерархиясынын негизинде, адамдардын башкаларга тоскоолдук кылуусун чектешибиз керек.
4. Башкалардын укуктарын урматтоо керек.

** 10-тапшырма. “Бул менин укугум эле!” Сот эмне дейт?

Жубуңар менен төмөндөгү окуяны окуп чыккыла да, суроолорго жооп бергиле. Жоопторуңарды бүтүндөй классыңардын алдында айтканга даярдангыла.

Элге толгон кинотеатрдын залына бир киши кирип келип: “Өрт!” – деп кыйкырды. Чынында эч кандай өрт жок эле. Бардык көрүүчүлөр дүрбөлөңгө түштү. Залдан чыгып кетүүгө жанталашып жатып, бир нече адам тепсендиде калып каза болду. Бул тополоңду кылган адам камалды. Бирок, ал сотто бул тамаша болчу деди.

Ошондой эле, ал адам катары сөз эркиндигине укугум бар деп айтты.

1. Эгер силер сот болсоңор, буга эмне деп жооп берер элеңер?
2. Укуктар иерархиясы, ар түрдүү укуктар бузулганда, маселени чечүүгө мүмкүндүк берет. Бирок эки адам бир эле укукту айтып өз укугун гана коргоп, бири-бириникин жокко чыгарып жатса эмне кылуу керек? Мисалы, ээн аралда эки адам бирдей оору менен ооруп калды дейли. Алардын бир гана таблеткасы калган, бөлүп жесе эч кимиси айыга албайт. Бирөө эле жесе экинчиси жашоо укугунан ажырайт. Эгер ошол даарыны ичип, тирүү калган адам табылып, куткарылса, ошол иши үчүн жазаланышы керекпи?

Эскертүүлөр:

ТМ: Бул тапшырманын максаты – окуучуларга укуктар иерархиясы эмне экенин, ал түгүл бир топ адамдар катышкан учурда деле, ошол топтогу айрым адамдардын укуктарын карай турганыбызды түшүнүүсүнө көмөктөшүү.

Жооптор:

1. Судья топко кирген адамдардын жашоого болгон жекече укуктары, албетте, бир адамдын сүйлөө укугунан маанилүүрөөк деши көбүрөөк ыктымал. Бирок бул көпчүлүктүн укуктары азчылыктын укуктарына караганда маанилүү дегенди билдирбейт.

Эл аралык укукта “топтун укуктары” деген түшүнүк жок, андыктан адамдардын санына эле карап чечим чыгарган прецеденттер да болбостугун билип коюу керек. Ошондуктан мамлекет эч качан бүтүндөй калкка пайдасы көбүрөөк болот деп бир адамдын укугун тартып алууга акысы жок. Мисалы, эгер мамлекет бирөөнүн менчик жери аркылуу жол салууну пландаган болсо, анда менчик ээсинин

чыгымын компенсациялап (ордун толтуруп) берүүгө тийиш. Адамды түрмөгө камаган учурлар, бул калктын бир бөлүгүн коргоо максатында, ошондой эле, бардык жарандардын көз карашына ылайык, аракеттери мыйзамсыз жана бөлөк адамдарды укуктарынан ажыратышы мүмкүн болгондугу менен акталат. Демократиялык өлкө мыйзамдарды иштеп чыгуучу өкүлдөрдү шайлоо аркылуу жазалоо укугуна ээ болот. Башкача айтканда, силер шайлоочулар жана демократиялык өлкөнүн жарандары болуу менен мамлекетке ушул укукту бересиңер.

2. Судья мындайдын алдын алуу мүмкүн эмес деши көбүрөөк ыктымал. Андыктан эч кандай жаза колдонулбашы мүмкүн. Мындан татаал учурларда, судья окуя болгон жагдайды кунт коё иликтеп, дагы башка укуктар же келишимдер бузулган-бузулбаганын аныктоого аракеттенет. Ушундай абал ишкердик мамилелерде түзүлүп калышы мүмкүн, себеби бизнес кызыкчылыктардын карама-каршы келишинен улам эки тарап тең бир эле укуктан, б.а. киреше алуу укугунан айрылдык деп айтышы мүмкүн.

ОКИМ: Талкуу учурунда окуучулар укуктар иерархиясынын кандай иштээрин көрсөт алышат.

*** 11-тапшырма. Укуктар жана милдеттер.

Жубуңар менен укуктарга ылайык милдеттерди жазып чыккыла. Келтирилген укуктар – адамдын укуктары жана негизги эркиндиктери жөнүндөгү КМШ Конвенциясынын жалпыланган жоболору. Биринчи салыштырма үлгү иретинде берилди.

№	Адам укуктары	Бул укуктарга ылайык келген милдеттер
1.	11-берене. Өз пикирин эркин билдирүү укугу.	а) Биз башкалардын ой-пикирине кулак салышыбыз керек.
2.	12-берене. Тынч жыйындарды өткөрүү жана бирикмелерди түзүү эркиндигине болгон укук.	б) Биз коомдо башкалар жөнүндө чындыкты айтышыбыз керек.
3.	24-берене. Адамдын жаран катары таанылуу укугу.	в) Биз башкалардын жазаланып калуудан коркпой-үркпөй өз ой-пикирин ачык айтуусуна мүмкүндүк беришибиз керек.
4.	29-берене. Өз өлкөсүн башкарууга катышуу укугу.	
5.	2-берене. Жашоо укугу.	
6.	10-берене. Ойлонуу, ыйман жана дин тутуу эркиндигине болгон укук.	
7.	20-берене. Мыйзам алдында бардык адамдар тең.	

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар ар бир укук менен байланышкан конкреттүү милдеттерди айырмалап көрсөтө алууга тийиш.

ТМ: Окуучуларга укуктардын ар бирине белгилүү милдеттер туура келерин, булардын эң маанилүүсү башкалардын укуктарын коргоо жана сактоо милдети экендигин көрсөтүү.

Мүмкүн болгон жооптор:

1. Биз баарыбыз бирге чогулганда өтө ызы-чуу көтөрбөшүбүз керек же башкаларга жолтоо боло турган эч нерсе жасабоого тийишпиз.
2. Силер жарандык жоопкерчиликти сезишиңер керек, бул мыйзамга баш ийүүнү, коомдун өнүгүшүнө катышууну жана шайланган жетекчилердин мыйзамдуу ыйгарым укуктарын таанууну билдирет.
3. Силер өзүңөрдүн добуш берүү укугуңарды колдонуп, коомдук иштерге жана мамлекетти башкарууга катышууңар керек.
4. Силер башкалардын жашоого болгон укугун таанууга жана бул укукту коргоого тийишсиңер.
5. Өзүңөр кудайга ишенбесеңер дагы, башкалардын өз динин тутуу укугун сыйлашыңар керек. Башкаларды мажбурлап, өз диниңерге каратууга же өзүңөрдүн көз карашыңарды аларга таңуулоого акыңар жок.
6. Бай же “чоң” болсоңор деле, өзүңөргө башкалардан өзгөчө мамилени талап кылбашыңар керек. Эгер мыйзамды бузсаңар, анда колуңар менен жасаганды мойнуңар менен тартууга даяр болууга тийишсиңер.

**** 12-тапшырма.****Адам укуктары канткенде сакталат?**

Жуптарда иштеп, төмөндөгү суроолорду талкуулап, өз жообуңарды класс менен бөлүшүүгө даярдангыла.

1. Коомдо “адам укуктары” корголушу үчүн биз эмне кыла алабыз?
2. Эгерде бир топтун укугу башка топтун укугуна карама-каршы келсе, биз эмне кыла алабыз?
3. Эмне үчүн милдеттерге жана укуктарга бирдей ээ болуу керек?
4. Башка адамдардын укуктарын жүзөгө ашыруу кимдин милдети?
5. Биз адам укуктары маселелерин коомубуздагы лидерлер менен уюмдардын жакшыраак билишине кантип жардам бере алабыз?

Эскертүүлөр:

ТМ: Бул тапшырманын максаты – окуучуларды адам укуктары түшүнүгүн өз турмушунда кантип колдоно алышары жөнүндө ойлонтуу.

Мүмкүн болгон жооптор төмөндөгүлөрдү камтышы ыктымал:

1. Алардын өз укуктарын билүүсүнө жетишиле. Алардын укуктары бузулуп жаткан болсо, коргоого алгыла.
2. Эки тараптын тең укуктарынын бузулушун минимумга түшүрө турган мунаса жолун табууга аракеттенгиле. Адамдын негизги укугу, мисалы, билим алуу укугу, башка бирөөгө жаңы машине берүү максатында чектелип жатпаганы анык болсун.
3. Анткени башкалардын укугун коргоо – эң эле маанилүү милдеттердин бири. Ушундай шартта гана адам укуктары иш жүзүндө камсыздалат.
4. Ар бир адамдын ушундай милдеттери бар.

5. Башкалардын укугун коргоо жана аларга адам укуктары жөнүндө маалымат берүү аркылуу. Алардын адам укуктарын коргоо үчүн жүргүзгөн күрөшүндөгү ийгиликтери жөнүндө жылуу пикирлерди айтып, куттуктоого

болот. Биздин мүмкүнчүлүгүбүз болсо, анда шайлоодо аларды колдоп добуш бере алабыз!

***13-тапшырма. Менин коомумдагы адам укуктары. (А бөлүгү)**

Кыз ала качуу кыргыз коомчулугунда азыр деле сакталып келсе, башка элдерде кудалашкан жерине кызды мажбурлап берүү салты бар. Окуучулардын бул тууралуу айткан пикирлерин жуптарда окуп чыккыла да, өзүңөрчө ойлонуп көргүлө. Бул жерде кыз менен жигит алдын ала макулдашпаган же ала качуу тууралуу кызга айтылбаган учурлар жөнүндө сөз болуп жаткандыгын көңүлдө туткула.

Айнура (Бишкек):

Кызды ала качуу – бул эскирген салт, муну кедей адамдар гана колдонот. Мен мындай нерсе коомдогу бирдей абалда жашаган адамдардын чөйрөсүндө гана болот деп ойлойм. Башкача айтканда, жакыр үй-бүлөдө өскөн аз билими бар жигит эч качан билимдүү кызды ала качпайт. Мен өзүм мындай жорукка туш келсем, эч качан макул болбос элем, бирок бул биздин элдин салттарынын бири, муну колдогон адамдарга да сабырдуу мамиле жасашыбыз керек деп эсептейм. Андыктан мен бул салтты биздин өлкөдө мыйзамсыз деп жарыялабай эле койсо болот деп ойлойм.

Манас (Ак-Талаа району):

Сен эмнени айтып жатасың? Мындай иштер биздин мамлекеттин мыйзамдарында кылмыш деп эсептелет. Анын үстүнө биздин өлкө Адам укуктары жөнүндөгү конвенцияга кол койгон эмеспи. Албетте, эгер кызды күчкө салып ала качышса, бул анын адамдык укуктарын бузат. Мен өзүм жигит кызды уурдаса, бул анын кызды сыйлабагандыгын, кыздын арзуусуна татыктуу боло албагандыгын көрсөтөт деп эсептейм. Сенин мындай окуялар коомдо бирдей абалда турган адамдардын чөйрөсүндө гана болот деген оюңа макул эмесмин. Мен айылдык жигит жогорку билимдүү кызды ала качканын билем. Жигиттин ата-энеси, туугандары бул ишти туура болду деп жактырышкан.

Нурбек (Жалал-Абад):

Ырас, силер мыйзамдар жана логика тууралуу айтып жатасыңар, бирок биздин коомдогу реалдуу абал ушундай да. Кыздар жигиттер менен достук мамиледе болгондо, алар ала качып кетиши мүмкүн экендигин билишет. Мындан тышкары жигит жана анын ата-энеси кыздын үй-бүлөсүнө урмат-сый көрсөтөрүн силер унутуп коюп жатасыңар. Алар муну менен кызды канчалык баалаганын көрсөтүшөт. Мен ошондой эле жаштардын макулдугу менен ата-энелер куда-сөөк болгондогу нике эң эле ак жолтой болот деп эсептейм. Манас баатыр, сага аты уйкаш улуу бабабыз, ушинтип үйлөнгөн эмеспи.

Бакай (Кербен):

Менимче, сен ар башка нерселерди чаташтырып жатасың. Эгер кыз-жигит акыра-аягында өз тагдырларын өздөрү чечсе жана кыстоосуз, өз ыктыярлары менен баш кошо турган болсо, анда алдын ала кудалашууга эч ким каршы болбойт. Бакай бабабыз Каныкейди Манаска уурдап келип берген эмес да. Эстегилечи, эпосту окугансыңар го, Бакай жөн гана Манастын атынан куда түшүү үчүн кыздын атасына атайын барып жолуккан. Ошондо Каныкейдин ыктыяры да эске алынган болуу керек. Мен, ошондой эле, ала качуу кызга урмат-сый көрсөткөндүк болот деген пикир чындыкка анча туура келбейт деп ойлойм. Албетте, урматтап жатышабы же жокпу, муну кыздын өзү гана билет.

Алтын (Каракол):

Мен куда түшкөндө кыздын макулдугу эске алынууга тийиш дегенге кошулам. Манас менен Каныкей да бактылуу өмүр сүрүшкөн. Менин жактырбаганым – айрымдар бул адатты туура деп актоого аракеттенишет. Анткени кыз, эгер кааласа, кетип кала алат. Айрым бир учурларда ушундай да болушу мүмкүн, бирок көбүнчө учурларда коомчулук кызга кысым жасайт. Анын үстүнө, кыздын агалары, жеңелери да “таш түшкөн жеринде оор”, “барган жеринден кайтып келбе” деп тыят (себеби кыз бул абалга кайыл боло турган болсо, алар эч кандай зыян тартпайт эмеспи). Буга көнбөсө, эл аны ушактап, ата-энесинин кадырына доо кетет. Эгер чыныгы салттын өзүн бузбай карманса, жигит кызга анын макулдугу болмоюнча үйлөнбөөгө тийиш.

Кеңеш (Баткен):

Силер биздин бардык салттарды жокко чыгаралы дейсиңер го! Эгер биз кока-кола ичип, жинсы кийгенден башканы билбесек, өлкөбүз эмне болот? Европа өлкөлөрүнүн көбүндө, жакынкы эле доорлордо, жаштарды макулдугун сурап отурбай эле кудалап жүрүшкөндүгүн эстен чыгарбоо керек. Жигитти чанган кызды эл айыптабагандай жолду табуу керек деп ойлойм, бирок бул салтты унутуудан өтө этият болушубуз зарыл.

Алымбек (Чоңалай):

Мен силерге кошулам, бирок биз салттарыбыздагы ушул маселеге байланыштуу чыныгы карама-каршылыктар жөнүндө ойлонууга тийишпиз. Кыз ала качканда, салт боюнча кызды жана кыздын үй-бүлөөсүнө урмат-сый көрсөтүлгөндөй санап келишсе да, бүгүнкү күндө мында бир чоң маселе турат. Салт никенин бекем болушуна кызмат кылышы керек. Бир тарап экинчисинин укуктарын орой түрдө тебелеп, кемсинткен жорук менен кыйылган нике ишенимдүү болот деп биз кантип айта алабыз? Күйөөсү же аялы биринин негизги укуктары чектелгендигине кайыл эле болбосо... Менимче, Европа өлкөлөрүндө эмне үчүн жаштардын макулдугусуз кудалашуу өтө сейрек болуп калганы жөнүндө биз дагы ойлонуп көрүшүбүз керек.

Анара (Талас):

Бул чечүүчү факторлорго кирбесе да, биз ушул салт жөнүндө чет өлкөлүктөргө айтсак, алар буга эмне дээрин билбей таң каларын элестетип көрөлүчү. Мында өлкөбүздүн аброюна да шек келтирилет. Мында сыймыктана турган эч нерсе жок: бул – элибиздин адегенде кыздын макулдугун сураган жакшы салттарынын бирин бурмалоо гана. Мен жигиттин укуктары тууралуу да ойлонуу керек дейм. Көп учурларда аны да кыстап эрте үйлөндүрүшөт. Ата-энелер жигитке да, кызга да бул маселеде кысым жасабоого тийиш. Эгер ала качуу кыздын макулдугу боюнча

болсо, анда мунун эч кандай жаман жери жок, нааразылык да болбойт.

(Б бөлүгү)

Конституцияны карап, анын кайсы беренелери адам уурдоого тыюу сала тургандыгын аныктагыла.

(В бөлүгү)

Жуптарда иштеп, төмөндөгү маселени талкуулагыла:

“Кыз ала качуудагы негизги маселе – адамдын жекече тандоо укугунун жоктугу. Демократия жана шайлоодо добуш берүү менен мунун кандай байланышы бар?”

Эскертүүлөр:

ТМ: Тапшырманын максаты – кызды ала качууда анын башкы укугу – өз алдынча чечим кабыл алуу укугу бузуларын окуучуларга көрсөтүү. Б бөлүгүнүн максаты – аларга Конституциянын кайсы беренесинде бул иш-аракет мыйзамсыз деп жарыялангандыгын көрсөтүү.

В бөлүгүнүн максаты – эркиндик, жекече тандоо укугу идеялары менен жарандардын башкарылууга макул болуу укугунун байланышын көрсөтүү.

Бул көнүгүүдө ала качууга алдын ала макулдук БЕРИЛБЕГЕН кырдаал жөнүндө сөз болуп жатканы так, даана түшүндүрүлүшү керек. Эгер кыз өзү башынан макулдугун берсе, анда бул уурдоо эмес, жөн эле түр көрсөтүү болот.

Жооптору:

А бөлүгү: Бул бөлүктө жалгыз туура жооп жок. Ал бүт бойдон жекече көз карашка жараша болот.

Б бөлүгү: 24-берене.

В бөлүгү: Болжолдуу жооп:

Демократия биз, адамдар, өз жетекчилерибизди шайлоого укуктуубуз деген идеяга негизделет. Дал ушул укукту колдонуу менен биз аларга өз атыбыздан иш-аракет жасоо ыйгарым укук беребиз.

*14-тапшырма. Бул кайсыга кирет?

Жубуңар менен төмөнкү укуктардын кайсылары экономикалык, кайсылары саясий жана жарандык экенин аныктагыла. Эсиңерде болсун, айрым укуктар жогорку үчөөнү тең камтышы мүмкүн.. Мындайда бул укук кайсы категорияга (топко, түргө) көбүрөөк ылайык келсе, ошону белгилегиле.

№ Укуктар жана эркиндиктер	Саясий жана жарандыкпы же экономикалыкпы?
1. Үйгө ээ болуу укугу	
2. Шайлоодо добуш берүү укугу	
3. Менчик жерин сатуу укугу	
4. Каалаган тилде сүйлөө укугу	
5. Радио аркылуу өз оюн айтуу укугу	
6. Өзү даярдаган өндүрүмдү рекламалоо укугу	
7. Бийликке келүү максаты менен уюмдарды түзүү укугу	
8. Бизнес түзүү укугу	
9. Валюта кармоо жана сактоо укугу	
10. Мамлекеттик бийлик жөнүндө өзүнө жакын пикирде болгон адамдар менен жолугушуп туруу укугу	
11. Машиине айдоо укугу	
12. Өз лидери менен макул болбоо укугу	

**** 15-тапшырма. Эркиндиктин баасы.**

Жуптарда иштеп, эмне үчүн коомубузда “мыйзамдарды бузуу эркиндигин” бере албай тургандыгыбыздын себептерин түшүндүргөн, көлөмү жүз сөздөн ашпаган дилбаян жазгыла.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар эч бир коомдо чексиз эркиндик берилбей тургандыгынын негизги себептерин жалпылаштыра алууга тийиш.

Коом “мыйзам бузуу укугу” деп аталган нерсени эч кимге бере албайт, анткени бул башкалардын саясий укуктарын, өзүнчө мыйзамдуу бизнес жүргүзүү укугун жана өз жашоо-тиричилигине, менчигине ээлик кылуу укугун түздөн-түз бузууга алып келмек. Эркиндик, ошондой эле айрым мыйзамдарды сактабоо мүмкүндүгүн да билдирет; бирок мындай чечим башкалардын укуктарына көп таасир этпеген учурларда, коом адатта экономикалык жол менен жазалайт же эркиндикти чектейт. Эгер мындай чечимдер башкаларга олуттуу зыян келтирсе, коом адамдардын укуктарын коргоо үчүн бир кыйла катуу чараларды көрөт, мисалы, түрмөгө камайт. Бирок биз мыйзамдар жөн гана саясий акцияларга чек коюу үчүн эле кабыл алынбастыгына көзүбүз жетиши керек. Антпесе мыйзамдар адилетсиз болот.

***** 16-тапшырма. Биздин дүйнө.**

Өнөгүчөр менен төмөнкү суроолорду талкуулап, жоопторуңарды класска түшүндүргүлө же дилбаян жазгыла (200 сөздөн ашпасын):

1. Эмне үчүн адамдар бир эле учурда экономикалык жана саясий эркиндиктерге ээ болууну каалашат?
2. Эмне үчүн айрым адамдар бул эки эркиндиктин бирөөсүн экинчисинен жогору коюшат же бирөөсүн экинчисинен эрте алууну каалашат?

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар эмне үчүн айрым адамдар эркиндиктин эки түрүн тең бир убакытта кеңейтүүнү каалай тургандыгынын жана эмне үчүн башкалар булардын өз-өзүнчө өнүктүрүлүшүн туура көрүүнүн себептерин атап бериши керек.

Бул тапшырманын максаты – эркиндиктин ушул түрлөрүн бир убакытта өнүктүрүү зарыл экендигин окуучуларга түшүндүрүү.

Жооптун үлгүсү:

1. Саясий жана экономикалык эркиндикти бөлөк-бөлөк киргизүү дегеле эркиндиктерди орнотуунун кыйындап кетишине алып келет. Эркиндиктердин бул эки түрү *бир убакытта* орнотулушу зарыл. Анткени, адамдын ишмердиги бир эле чөйрө менен чектелбейт, турмушта баары өз ара байланыштуу болгондой эле, эркиндиктин бул түрлөрү да бири-бирин колдоп турат. Эркиндиктердин бирине гана жетишкен адамдарга аны сактап калуу кыйын болот. Анткени экинчи бир чөйрөдө тоскоолдуксуз жана көз карандысыз иш-аракет жүргүзүү мүмкүн болбойт. Ошентсе да, экономикалык эркиндикти саясий эркиндиктердин деңгээли жогору болгондо гана бекемдөө мүмкүн экендей көрүнүп турса дагы, саясий эркиндикти экономикалык эркиндик менен бир учурда орноткон оңой болот.

Саясий эркиндиктер менен экономикалык эркиндиктер бир убакта болууга тийиш деп эсептегендер, булардын калыптанып өнүгүүсүндөгү кыйынчылыктарды андашат. Эркиндиктин бир түрү орнотулганга чейин, анын башка түрүн өнүктүрүү керек дегендер, узак мезгилдер бою ушул бирөөнүн гана баалуулуктарын бекемдөөнүн үстүндө иштеп, эркиндиктин калган түрлөрүнө көңүл бурбай койсо же аларды жайбаракат өнүктүрсө

болот деп ойлошот. Бул адамдар эркиндиктерди айкалыштыра өнүктүрүү үчүн ыңгайлуу учурду күтүп отурбай, эркиндиктин кайсы түрүнө жетишүүгө мүмкүндүк түзүлсө, ошону бекемдей берүү керек деп эсептешет. Эки тарап тең өз пикирлеринен кайтпашы мүмкүн. Ар кандай кырдаалдарда, конкреттүү бир окуя уникалдуу болушу ыктымал жана демократиялык эркиндикти өнүктүрүү көбүнчө учурларда кайталангыс процесс болуп саналат. Бирок саясий эркиндикти экономикалык эркиндиктин зарыл өбөлгөсү деп эсептөөгө болот, анткени саясий эркиндик болбогон шартта, жарандарга өз лидерлерин иш-аракеттери боюнча маалымат бердирип туруу кыйын болот. Мамлекет жетекчилери эл алдында маалымат бербей калганда, экономикалык эркиндикти жана укуктарды кыянаттык менен пайдалануу ыктымалдуулугу чоң болот.

1. Дүйнөлүк тарыхтын көптөгөн фактылары ырастагандай, укуктарга жана эркиндикке, көбүнчө алар үчүн күрөшкөн адамдар гана жетише алышат. Эгерде адамдар өз талаптарын койбосо, алардын эркиндиги да чектелүү болот.

Бул абдан кыйын тапшырма.

*** 17-тапшырма. Адегенде

Укуктарды жана мыйзамдарды кантип иштеп чыгуу же коомду кантип уюштурууну ойлонордон мурун, биз, уюмдашкан коом жарала элек кезде адамдардын кандай “укуктары” болгондугун аныктап алышыбыз керек. Бул маселени белгилүү философ Жон Локк изилдеп чыккан. Эми кезек силердики.

Силердин классыңардагы бардык окуучулар жашоо шарты жакшы, табигый ресурстарга бай, бирок башка адамдар жок жерге жөнөдү деп элестеткиле. Ал жакка

жеткенден кийин, силердин дүйнөнүн башка бөлүгүндөгү адамдар менен байланышканга мүмкүнчүлүгүңөр жок экенин билесиңер. Үч-төрттөн бөлүнүп отуруп, төмөндөгү кырдаалдарды талкуулагыла:

1. Анда силердин жашооңорду, укугуңарды, эркиндигиңерди жана менчикке ээлик кылуу укугуңарды көзөмөлдөй турган бийлик органдары же мыйзамдар болобу?
2. Кимдир бирөөнүн силерди башкаруу укугу болобу? Эгер болсо, бул укукту кантип алат?
3. Силердин айрым укуктарыңар өзүнөн өзү болот беле? Алар кайсы укуктар болор эле? Алардын сакталышына ким жооп бермек?
4. Башкаларга караганда күчтүрөөк же акылдуураак адамдар эмне кылышы мүмкүн? Эмне үчүн?
5. Калган адамдар кандай аракеттерге барышы мүмкүн? Эмне үчүн?
6. Бардыгынын жашоосу кандай болор эле?

Эскертүүлөр:

ОКИМ: 1. Окуучулар эмне үчүн адамдар ушуга окшош “табигый абалда” моралдык принциптер менен адам укуктарынын көбүн колдонорун түшүндүрүп бере алууга тийиш. Дал ушул табигый укуктарды аңдап билгендиктен, адамдар бул укуктарды коргоо үчүн уюм (мамлекет) түзүшөт. (Табигый укуктар идеясы, биз “табигый абалда” пайдаланышыбыз мүмкүн болгон укуктар жөнүндөгү түшүнүккө негизделген. Табигый абал, адамдардын эч кандай бийлик органдары же эч бир уюму жок дегенди билдирет).

2. Окуучулар, эмне үчүн башкалар макулдугун бермейинче, бийлик жүргүзүү укугуна эч ким ээ боло албай тургандыгын түшүндүрүп бериши керек.

ТМ: Бул тапшырманын максаты – окуучулардын коомдогу мамлекеттен башка уюмдар тууралуу ойлонушуна түрткү берүү.

Мүмкүн болгон жооптор:

1. Аларды силер жана башка адамдар түзгөн учурда гана.
2. Эгер силер аларга мындай укукту берген болсоңор гана. (Бирок кимдир бирөө мындай укукка ээ болбой туруп эле, силерди башкара бериши да ыктымал).
3. Ооба, адамдын негизги укуктары. Мунун себеби жөнөкөй – силер адамсыңар.
4. Силерди макулдугуңарсыз эле башкарууга аракеттенмек.
5. Алар бул бийликке каршылык көрсөтүшү же өздөрүнүн бийлик органдарын түзүүнү каалашы мүмкүн эле.
6. Ресурстар көбөймөйүнчө, жашоо оор бойдон калмак.

***18-тапшырма. Чыныгы жаран.**

Үч-төрттөн болуп, төмөндөгү ой эмнени түшүндүрөрүн талкуулагыла: Силер бул ойго макулсуңарбы? Өз пикириңерди түшүндүрүп берүүгө даярдангыла.

“Эгерде канадалык: “Сиз кимсиз?” - деп сураганда, колунда Кыргызстандын паспорту бар бир адам: “Мен нарындыкмын”, “Мен оштукмун” же “Мен таластыкмын”, ж.б.у.с. деп жооп берсе, анда мындай адамды Кыргыз Республикасынын чыныгы жараны деп атоого болбойт”.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар ойдун маанисин түшүндүрүп, өздөрү ага канчалык деңгээлде макул экенин айтып берүүгө тийиш.

ТМ: Окуучуларга жарандык деген бир жердин эле эмес, бүткүл өлкөнүн жараны дегенди туюнта турган термин экенин түшүндүрүп, бул маселе боюнча көз караштар айырмалуу да болуп каларын көрсөтүү.

Жооптор айырмалуу болушу мүмкүн. Эгерде окуучулар караманча эле каршы болушса, анда алардан муну түшүндүрүп берүүнү сурашыңыз керек: адамдар өздөрүнүн “кичи мекенине” – өз айылына же шаарына эле жан тартып туруп алышса, анын натыйжасы кандай болот?

**** 19-тапшырма. КМШ конвенциясы жана биздин Конституция: азчылыктардын укуктарын кандай коргошот?**

Жубуңар менен Көз карандысыз Мамлекеттердин Шериктештигинин Адам укуктары жана негизги эркиндиктери жөнүндөгү конвенциясын жана Кыргыз Республикасынын Конституциясын карап чыгып, азчылыктардын корголгон укуктары жөнүндө кыскача дилбаян жазгыла.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар адам укуктары жөнүндөгү документтерде жазылган айрым укуктарды санап бере алышы керек.

ТМ: Документтердин көпчүлүгү бир эле негизги укуктардын корголушун жактай тургандыгын окуучуларга көрсөтүү.

***20-тапшырма. «Мен ишенем... »**

«Мен ишенем...,
моралдык сезим, боорукердик,
айкөлдүк адам табиятындагы тубаса
касиеттер экендигине;
дүйнөдө күчкө баш ийбеген укуктун
бар экендигине;
менчикке ээ болуу укугу, биздин
табигый муктаждыктарыбызга жана

өз аларды канааттандыруу үчүн колдоно турган каражаттарыбызга жараша болоруна, бөлөк акыл-эстүү жандардын ушундай эле укуктарын бузбай туруп алган нерселерибизге ээлик кылуу укугубуз бар деп;

бир дагы адам, башка бирөө анын жаратылышында болгон, өзүнүн акылга туура келген муктаждыктарын, бөлөк эч кимдин укуктарын кемсинтпей тургандай жолдо канааттандырууга күчүн жана жөндөмдөрүн колдонууга тоскоол боло албайт;

адилеттүүлүк – табияттын эзелки, түпкү мыйзамы деп;

жеке адамдын өздүгүн басынткан көпчүлүк, кылмыш жасагандай күнөөлүү, анткени көпчүлүк күчтүү

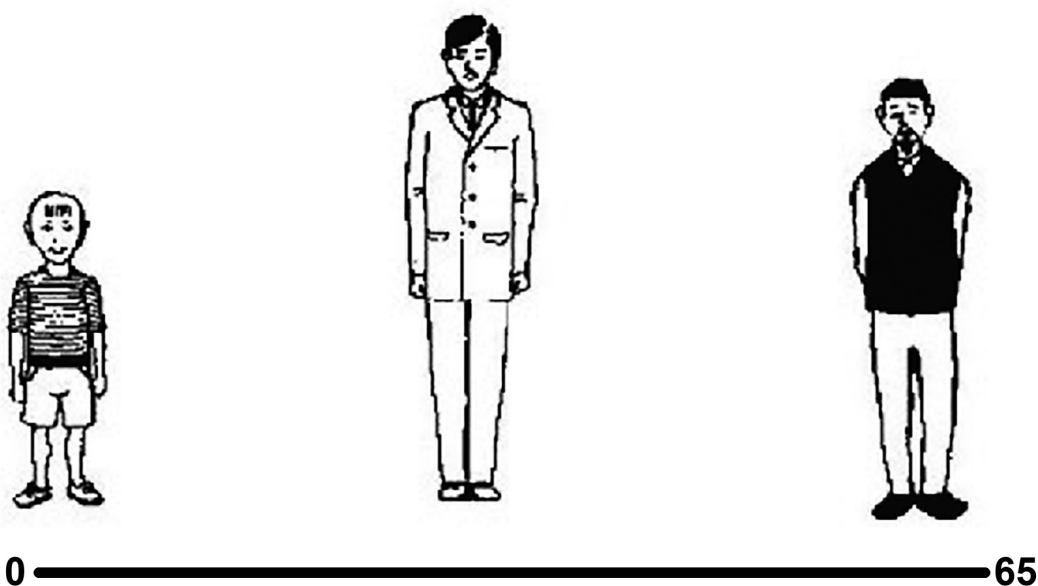
болгондугу үчүн зомбулук кылган болот, муну менен ал коомдун түпкү мыйзамын бузат деп;

чечим кабыл алуу жана иш-аракеттерди аткаруу, жарандардын иш билгилигинин жана мүмкүнчүлүктөрүнүн чегинде жатат, ал эми бардык башка учурларда -- алар өздөрү түздөн-түз шайлаган өкүлдөрү (өкүл боло алуучу жана өкүлчүлүктөн чакыртылып алынышы мүмкүн болгондор) аркылуу ишке ашырылат, республиканын маңызы мына ушунда...».

Томас Джефферсон

Адам укуктарынын бүт жалпы декларациясынан Джефферсондун принциптери чагылдырылган статьяларды тапкыла.

****21-тапшырма. Мүмкүнчүлүктөр шкаласы**

Адам кайсы курактан тартып кандай укукка ээ болорун шкалага белгилегиле:

- Кыргыз Республикасынын президенти болуп шайлануу
- пенсияга чыгуу
- добуш берүүгө катышуу
- паспорт алуу
- мурастоо
- никеге туруу
- учак менен өз алдынча саякатка чыгуу

Ошондой эле кайсы курактан баштап адам кылмыш жоопкерчилигине тартылышы мүмкүн экендигин да көрсөткүлө.

Шкаланы толуктоонун варианттарын сунуштагыла.

*22-тапшырма. Сөз эркиндиги

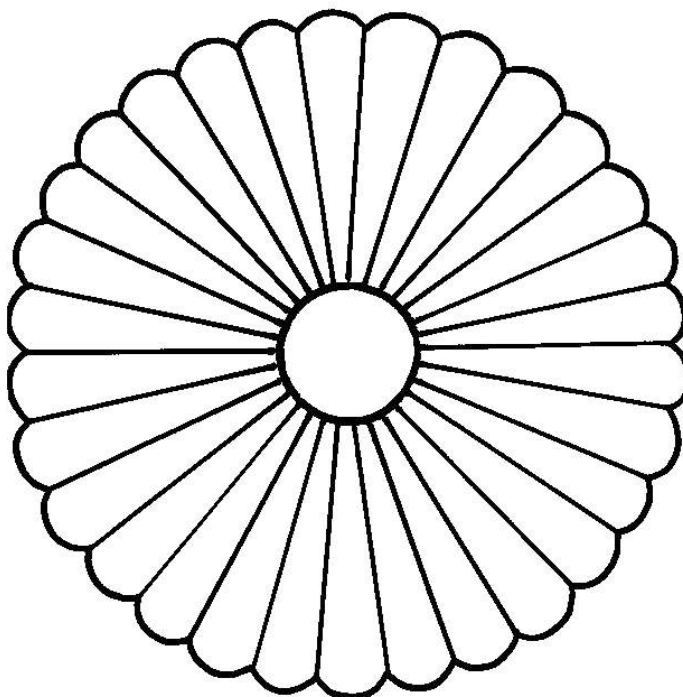
Мари Франсуа Аруэ (Вольтер) (1694-1778). Пушкиндин пикиринде, ал «өз доорундагы эң чоң жазуучу, акылдын жана заманбап пикирдин баштоочусу» болгон. Бул адамдын аты ылакапка айланып, турмуш чындыгына карата акылдуу жана кер какшыктуу мамилеси, эркин ойлонуусу XVIII – XIX - кылымдарда «волтерчилик» деген ат менен белгилүү болгон. Вольтер өзүнүн адабий чыгармалары, мисалы, «Кандид» повести, театралдык пьесалары менен кеңири атак-даңкка жетишкен. Өзүнүн «Англиядан жазган каттарында», ал Британиядагы жашоонун ар кыл чөйрөлөрүн талдап, Англиянын мамлекеттик түзүлүшү Францияныкына караганда мыкты деген жыйынтыкка келет.

Вольтер, «Мен сиздин оюңузга макул эмесмин, бирок сиз аны айта алышыңыз үчүн мен өз жанымды берүүгө даярмын!» деп айткан.

Улуу француз жазуучусу эмнени айткысы келген? Анын айткан сөздөрү биздин мезгилде да актуалдуубу? Эмне үчүн?

**23-тапшырма. Адам укуктарынын ромашка гүлү

Гүлдүн желекчелерине адамдын негизги укуктарын жазгыла. Кайсы түшүнүк гүлдүн ортосунда тураарын ойлонгула. Өз билимиңерди текшергиле.

*** 24-тапшырма. Дата менен окуяны дал келтиргиле

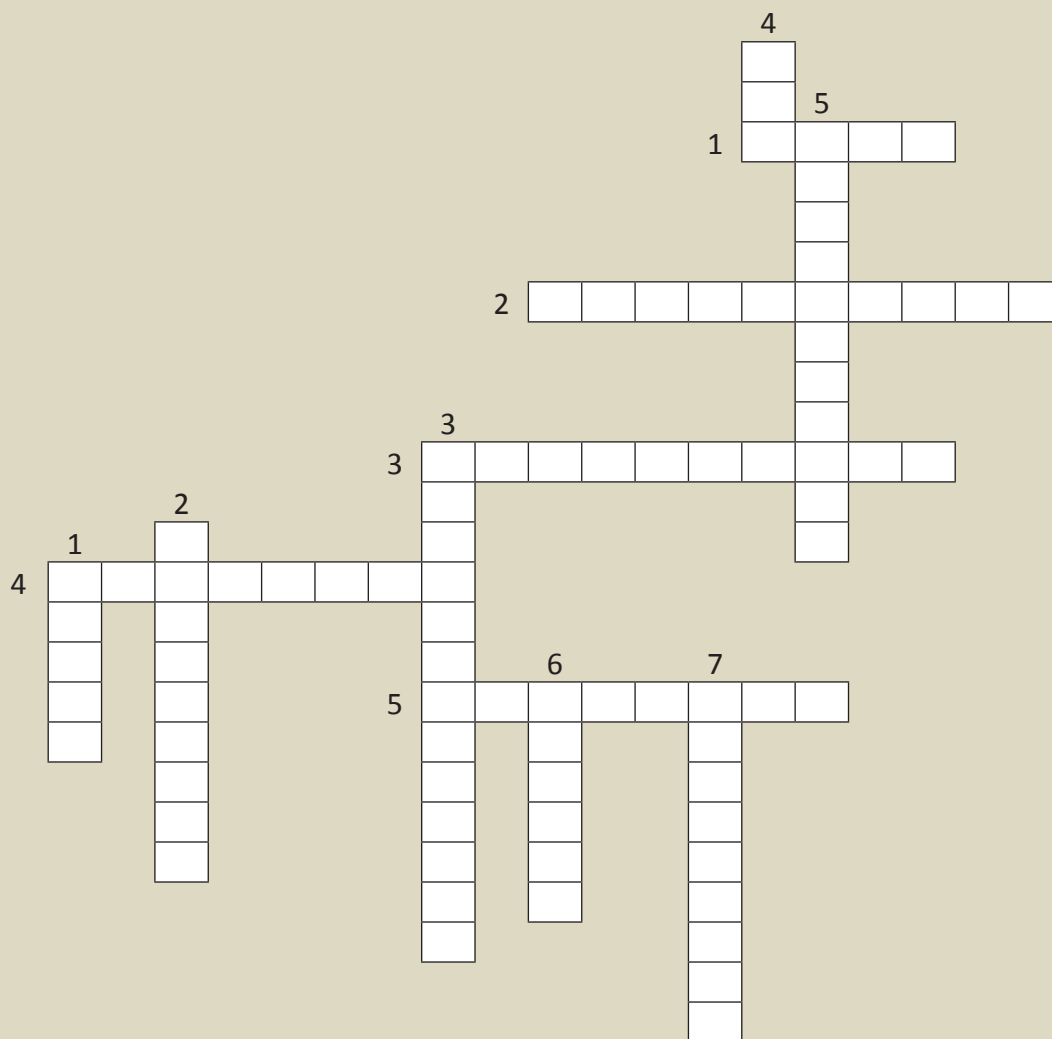
Кошумча материалдарды колдонуп, документтердин аталышы менен алар кабыл алынган жылдарды дал келтиргиле. Адамзат тарыхындагы бул укуктардын бекемделишинин ырааттуулугун түшүндүрүп бергиле.

№	Жыл	№	Окуя
	1984		Адамдын жана жарандын укуктарынын декларациясы (Франция)
	1948		Укуктар жөнүндө билль (АКШ)
	1979		Экономикалык, социалдык жана маданий укуктар тууралуу эл аралык пакт.
	1966		Адамдын жана жарандын укуктарынын жана милдеттеринин декларациясы (Франция)
	1989		Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эл аралык пакт.
	1795		Адам укуктарынын жалпы декларациясы.
	1791		Баланын укуктары жөнүндө конвенция
	1965		Эркиндиктердин улуу хартиясы (Англия).
	1966		Кыйноо жана башка адамдын абийирин кемсинткен жазалоонун ырайымсыз, адамгерчиликсиз түрлөрүнө каршы конвенция.
	1789		Расалык дискриминациянын бардык түрлөрүн жоюу жөнүндөгү конвенция.
	1215		Аялдарга карата дискриминациянын бардык түрлөрүн жоюу жөнүндө конвенция.

Жооптор:

№	Жыл	№	Окуя
1	1984		Кыйноо жана башка адамдын абийирин кемсинткен жазалоонун ырайымсыз, адамгерчиликсиз түрлөрүнө каршы конвенция.
2	1948		Адам укуктарынын жалпы декларациясы.
3	1979		Аялдарга карата дискриминациянын бардык түрлөрүн жоюу жөнүндө конвенция.
4	1966		Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эл аралык пакт.
5	1989		Баланын укуктары жөнүндө конвенция
6	1795		Адамдын жана жарандын укуктарынын жана милдеттеринин декларациясы (Франция)
7	1791		Укуктар жөнүндө билль (АКШ)
8	1965		Расалык дискриминациянын бардык түрлөрүн жоюу жөнүндөгү конвенция.
9	1966		Экономикалык, социалдык жана маданий укуктар жөнүндө эл аралык пакт.
10	1789		Адамдын жана жарандын укуктарынын декларациясы (Франция)
11	1215		Эркиндиктердин улуу хартиясы (Англия).

*25-тапшырма. Кроссворд «Адамдын укуктары».

Тигинен:

1. Адамдын эң негизги укугу - ... укугу
2. Адам укугу жана ...
3. Айрым жарандын жынысы, улуту, социалдык теги, расасы, дини, саясий көз караштарына байланыштуу укуктарынан ажыратуу же чектөө
4. Адам укуктары жана адам укуктары жөнүндө негизги документтерди иштеп чыккан эл аралык уюм
5. Өлкөнүн негизги (башкы) мыйзамы, мамлекеттин өзгөчө укуктук документи
6. Референдум жолу менен же белгиленген жолжобо боюнча кабыл алынып, мамлекет менен коом турмушундагы орчундуу маселелерди жөнгө сала турган ченемдик укук актысы
7. Баланын укуктары жөнүндө документ

Туурасынан:

1. Адамдардын коомдогу мамилелерин жөнгө, тартипке салуу үчүн мамлекеттик бийлик тарабынан белгиленүүчү жана корголуучу нормалардын, эрежелердин жыйындысы
2. Армияда кызмат кылуу жана салыкты төлөө – бул жарандын конституциялык ...
3. Адам укуктарды бекемдеген эларалык акты
4. Адам укугунун жалпы декларациясынын 15-беренедө бекиттелген адам укугу
5. Эл аралык укукта эларалык мамилелердин негизги субъекти. Өзүнө уюмдашкан саясий бийликти жана белгилүү аймактагы калкты камтыйт. Негизги аныктоочу белгиси эгемендүүлүк болуп саналат

Жооптор:

Тигинен:

1. Жашоо
2. Эркиндиги
3. Дискриминация
4. БУУ
5. Конституция
6. Мыйзам
7. Конвенция

Туурасынан:

1. Укук
2. Милдеттери
3. Декларация
4. Жарандык
5. Мамлекет

116

*26-тапшырма. Жаран милдеттүү

Жарандын милдеттери жана жоопкерчиликтери тууралуу төмөндө сунушталган ойлордун ичинен милдеттерге тиешелүүлөрүн бөлүп көрсөткүлө. Эмне үчүн ушундай деп эсептегениңерди түшүндүргүлө.

- Башка адамдардын мыйзамдуу кызыкчылыктарына, укуктарына жана эркиндигине доо кетирбөө.
- Социалдык, улуттук же диний жек көрүүчүлүктү, кастыкты ойготкон пропагандага жана үгүткө жол койбоо.
- Монополдоштурууга же кыянатчыл атаандаштыкка багытталган экономикалык ишмердикке жол бербөө.
- Айлана-чөйрөгө зыян келтирбөө.
- Негизги жалпы билим алуу.
- Тарыхый жана маданий мурастарды сактоого кам көрүү.
- Мыйзамдуу түрдө бекитилген салыктарды жана жыйымдарды төлөө.
- Мекенди коргоо.

*** 27-тапшырма. Укуктардын жана эркиндиктин сакталышына көзөмөл жүргүзүү.

Жашоодон же жалпыга маалымдоо каражаттарынан (ЖМК) алынган, жарандардын демократиялык эркиндиги, конституциялык укуктары бузулган мисалдарды тапкыла. Бардык фактылар боюнча анализ жүргүзгүлө. (Өзүңөрдүн ой-пикириңерди айткыла). Мамлекеттин ички жана эл аралык механизмдер аркылуу адам укуктарын бузулган учурларын коргоонун мүмкүн болгон жолдорун ойлонуштургула.

ЖМКнын аталышы, басылуу датасы	Факт (окуя)	Менин түшүндүрмөлөрүм (бул окуя адамдын эркиндигин, анын негизги конституциялык укуктарын бузган факт экендигин далилдегиле).

МАМЛЕКЕТ ИЧИНДЕ
Соттор

ЭЛ АРАЛЫК
БУУнун Адам укуктары боюнча КОМИССИЯСЫ

****28 тапшырма Мен - Кыргызстандын жаранымын**

«Мен - Кыргызстандын жаранымын» деген темада эссе жазыңыздар. Ойлонуп көрүңүздөр, силер мамлекетиңер үчүн эмне жасап жатасыңар жана келечекте эмне жасаганды каалайсыңар.

****29-тапшырма. Курбуларыма**

Демократия эркиндиктин, кеңири мүмкүнчүлүктөрдүн келечектүүлүгү менен өзүнө кызыктырып турат. Көпчүлүк адамдар демократия дегенде коом алдындагы өздөрүнүн милдеттерин, жоопкерчилигин, чек-ченемди унутуп калышып, жалгыз гана эркиндикти ойлошот.

Кезитке «Курбуларыма...» деген кат жазып, бизге демократия жүктөгөн жоопкерчиликтерди тактап көргүлө. Буга РАФТ технологиясын колдонула. Бул аббревиатура мындайча окулат: «Ролу. Адреси (Дареги). Формасы. Темасы».

Бул тапшырмада:

Ролу – бул каарман (журналист, башка планетанын жашоочусу, саясатчы, окуучу ж.у.с.), анын атынан силер бул теманы ачып көрсөтөсүңөр. Эң негизгиси – тема боюнча иштегенде «ролдон» чыкпаш керек;

Адресат (алуучу) – силердин курбуңар.

Формасы – эссе; макала; эскерткич кат; саясий партиянын программасынын бөлүгү (жаштар саясаты) ж.б.

Тема – тапшырманын башында берилген. Ишиңердин аталышын өзүңөр берсеңер болот.

РАФТтын курамчалары бири-бири менен төп келиши керек.

****30-тапшырма. Моралдык жана укуктук ченемдер**

Сунуш кылынган тизмеден моралдык жана укуктук ченемдерди тандап алып, таблицаны толтургула: *мамлекет менен бирге пайда болот; мамлекеттен мурда пайда болот; бардык коомдордо сакталат; жүрүм-турум ченемдеринен жана эрежелеринен турат; бир кыйла татаал түзүмгө ээ; конкреттүүлүгү жана ачык-айкындыгы менен мүнөздөлөт; адат же коомдук пикирдин таасири менен камсыз болот; мажбурлоонун алдын ала тартипке салынган конкреттүү чаралары жана жолдору бар; адамдын жүрүм-турумун ар тараптуу баалайт; мамлекет менен бирге жоголот; укук бузуучунун гана жүрүм-турумун ар тараптуу баалоо жоболорун аныктайт; мажбурлоонун алдын ала тартипке салынбаган конкреттүү чаралары жана жолдору бар; мазмуну бир кыйла кенен.*

МОРАЛЬ	УКУК

Таблицаны пайдаланып, мораль менен укуктун айырмачылыктарын жана жалпы белгилерин бөлүп көрсөткүлө.

**** 31-тапшырма. Биринчи баскыч:**

Окуучуларды төрт топко бөлгүлө.

Топтордо «Кишиче менен иштөө» жүргүзүлөт. Ар бир топ бирден «кагаз кишиче» алат (мугалим бир нече чоң барак кагаздарга кишичелерди чиймелеп, алдын ала даярдап алышы зарыл). Топтор бул чоң барактарга адам укуктарын жазышат. Укуктар «кагаз кишиченин» тийиштүү бөлүгүндө турушу керек. Мисалы, окуучулар анын башына «ой жүгүртүү эркиндигин», буттарына «эркин жылып жүрүү» ж.б.у.с. жазышса болот. Кишичелер менен иштөө үчүн топторго 7 мүнөт, ал эми иштерин тааныштыруу үчүн ар бир топко 2 мүнөт убакыт берилет.

Экинчи баскыч:

Чакан топтордун иши менен таанышкандан кийин, мугалим окуучуларга кайрылат: «Биз силер менен адамдын кандай укуктары бар экендигин аныктадык. Эми «Адам укуктары» деген түшүнүктүн өзү эмне? - деген суроого жооп берүүгө аракет кылып көрөлү. Бул түшүнүктү эмне менен байланыштырасыңар?». Окуучулардын бардык жоопторун чоң баракка же тактага жазып коюу керек. Андан ары мугалим катышуучуларга чоң баракта жазылган сөздөрдү пайдалануу аркылуу адам укуктары боюнча өздөрүнүн аныктамаларын иштеп чыгууну сунуштайт. Окуучулар адам укуктары боюнча өздөрүнүн аныктамаларын иштеп чыккандан кийин, кезек менен окуп беришет.

Андан ары мугалим адам укуктарынын төмөнкүдөй аныктамалары жазылган чоң баракты илип коет:

«Адам укуктары – бул ар бир кишиге таандык жана анын мамлекет менен болгон өз ара мамилелеринде, инсандын адамдык абийирин коргоого багышталган моралдык укуктар.

Адам укуктары – бул ар бир кишинин бийлик менен, жарандын мамлекет менен болгон өз ара мамилелеринде, инсандын адамдык абийирин коргоого багышталган, укуктун, моралдын, саясаттын жана диндин элементтерин камтыган гуманитардык теория жана практика.

*32-тапшырма

Мугалим окуучуларга төмөнкү нускаманы берет: бөлмөнүн ичине, тигил же бул суроого жооп болгон үч ырастама жазылган чоң барактар илинет.

Мугалимдер жана окуучулар өздөрү туура жана керек деп эсептеген жооптун астына турууга тийиш.

Суроо:

Адам укуктары кайдан пайда болгон?

Адам укуктарын кишилерге мамлекет (бийлик) берет. Мамлекет адам укуктарынын жалгыз булагы болуп саналат; мамлекет адамдарга өзү бере алган же камсыз кылууну каалаган укуктарды берет.

- Мамлекет менен эл өз ара укуктар тууралуу макулдашты. Бул укуктар Конституцияда жана мамлекеттин башка документтеринде катталган.
- Укуктар кишилерге туулгандан баштап таандык болот. Эч ким, ал түгүл мамлекет дагы, адамды бул укуктарынан ажырата албайт.

Окуучулар өз ордуларын ээлегенден кийин, мугалим алардан эмне үчүн тигил же бул орунга турушканын сурайт жана өз тандоолорун далилдеп берүүсүн өтүнөт. Мугалим, окуучулар башка топтун жүйөлөрүнө ынаса, өз позициясын өзгөртсө болорун түшүндүрөт.

Андан ары мугалим окуучулардан баштапкы турган орундарына барууну өтүнүп, төмөнкү суроолорду берет:

1. Кайсы көз караш гумандуураак болуп эсептелет?
2. Кайсы көз караш адамды баарынан мыкты коргойт?

*33-тапшырма

Мугалим адам укуктары жазылган картачаларды (ал окуучулардын санына ылайык картачаларды күн мурун даярдоого тийиш) окуучуларга тараткандан кийин, төмөнкүдөй тапшырма берет: ар бири картачадагы маалыматты бардык окуучуларга айтып бериши керек, бирок, ошол эле маалда, бир окуучу экинчисин гана үйрөтө жана андан үйрөнө алат. Бир убакта эки жана андан көп окуучуну үйрөтүүгө же алардан үйрөнүшүнө жол берилбейт. Ошентип, ар бир окуучу класстагы бүт картачаларда жазылган адам укуктарынын толук тизмесин билип алат.

Тапшырма жүргүзүү үчүн картачалар (кыркып алуу керек)

- Бардык адамдар эркин, кадыр-баркы жана укуктары тең болуп жаралат.
- Ар бир адам расасына, өңүнө, жынысына, тилине, саясий же бөлөк көз караштарына, улуттук же социалдык тегине, мүлктүк, коомдо ээлеген абалы боюнча айырмачылыктарына карабай бардык укуктар менен эркиндиктерге ээ болууга тийиш.
- Ар бир адам жашоо, эркиндик жана жеке кол тийбестик укугуна ээ.
- Эч ким кулчулукта же эрксиз абалда кармалууга тийиш эмес; кулчулук жана кул сатуунун бардык түрлөрүнө тыюу салынат.
- Эч ким кыйноого жана башка адамдын абийирин кемсинткен жазалоонун ырайымсыз,

адамгерчиликсиз түрлөрүнө киептер болбошу керек.

- Эркектер менен аялдар никеге турууга жана үй-бүлө курууга укуктуу.
- Ар бир адам ой жүгүртүү, абийир жана дин тутунуу эркиндигине, ошондой эле өз дини менен ынанымын өзгөртүү эркиндигине укуктуу.
- Ар бир адам тынч өткөн жыйындарга катышуу эркиндигине жана бирикмелерге кошулуу укугуна ээ.
- Ар бир адам өз өлкөсүндөгү мамлекеттик кызматтардан бирдей пайдаланууга укуктуу.
- Бардык адамдар мыйзам алдында бирдей жана айырмачылыктарына карабай мыйзамдын бирдей коргоосуна укуктуу.
- Эч ким негизсиз камалууга, кармалууга же кубаланууга тийиш эмес.
- Ар бир адам өз ишинин тоскоолдуксуз (б.а. иштин натыйжасы менен кызыкдар болбогон) сот тарабынан каралышына укуктуу.
- Кылмыш жасагандыгы үчүн айыпталып жаткан ар бир адам, анын күнөөсү далилденмейинче күнөөсүз деп эсептелүүгө укуктуу.
- Ар бир адам анын жеке жана үй-бүлөлүк турмушуна башкалар кийлигишкен учурда мыйзам тарабынан корголууга укуктуу.
- Ар бир адам эркин жылып жүрүүгө жана мамлекеттин каалаган аймагына барып жашаганга укуктуу.
- Ар бир адам өлкөдөн, анын ичинде, өз өлкөсүнөн чыгып кетип, кайра өз өлкөсүнө кайтып келүүгө укуктуу.
- Ар ким шайлоолорго катышууга жана мамлекеттик шайлоо органдары менен жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына шайлоого жана шайланууга укуктуу.
- Ар бир адам куугунтукка кабылганда, башка өлкөлөрдөн

башкалка издөөгө жана аны пайдаланууга укуктуу.

- Ар бир адам жарандыкка укуктуу. Эч ким өз жарандыгынан же өз жарандыгын өзгөртүү укугунан негизсиз ажыратылууга тийиш эмес.
- Коомдун мүчөсү катары ар бир жаран социалдык жактан камсыз болууга (мисалы, бааракы (пенсия), жөлөк пул алууга) укуктуу.
- Ар бир адам эмгектенүүгө, ишти эркин тандоого, эмгектин адилеттүү жана жагымдуу шарттарына жана жумушсуздуктан корголууга укуктуу.
- Ар бир адам эс алууга жана көңүл ачууга, анын ичинде жумуш күнүнүн жөндүү чектелишине жана төлөнүп берилүүчү мезгилдик өргүүгө укуктуу.
- Ар бир адам татыктуу жашоо деңгээлине, анын ичинде тамак-ашка, кийим-кечеге, турак-жайга, медициналык жана социалдык зарыл тейлөөдөн пайдаланууга укуктуу.
- Ар бир адам билим алууга укуктуу. Ата-энелер өздөрүнүн кичинекей балдары үчүн билим берүүнүн түрүн тандоо жагынан артыкчылыктуу укукка ээ.
- Ар бир адам искусстводон ыракат алууга укуктуу.
- Ар бир адам маданий турмушка катышууга укуктуу.
- Ар бир адам илимий прогресстин жетишкендиктерин пайдаланууга укуктуу.
- Ар бир адам мүлккө жеке өзү жана бөлөктөр менен бирге ээ болууга укуктуу. Эч ким мүлкүнөн негизсиз ажыратылууга тийиш эмес.
- Ар бир адам жеке менчикке укуктуу. Бул укук - адамдын ажырагыс укугу, анын байгерчилигинин, ишкер жана чыгармачыл жигердүүлүктөрүнүн табигый булагы, анын экономикалык жана жеке көз карандысыздыгынын шарты катары таанылат жана кепилденет.

- Ар бир адам мурастоо укугуна ээ.
- Ар бир адамдын адабий, көркөм, илимий, техникалык чыгармачылык эркиндиги жана интеллектуалдык менчиги корголушуна кепилдик берилет.
- Ар ким өзүнүн менчигине, интеллектуалдык, чыгармачыл ишмердигинин натыйжасына ээлик кылууга, аны пайдаланууга жана башкарууга укуктуу.
- Ар ким экономикалык эркиндикке, мыйзам тыюу салбаган экономикалык ишмердик үчүн шык-жөндөмүн жана мал-мүлкүн эркин пайдаланууга укуктуу.

**** 34-тапшырма. Оюн талаасы**

Мугалим 4 топко 12 жагдай жазылган картачаны таратат. Картачада жазылган жагдай менен таанышып чыгып, жагдайдык картачаны адам укуктарынын категориялары болгон жеке (жарандык), саясий укуктар, социалдык-экономикалык, маданий укуктар менен нумур берүү аркылуу дал келтирүү керек. Чакан топтордо иштөө үчүн ар бир топко 5 мүн., ал эми бетачар үчүн 2 мүн. берилет.

1. Сережа айыкпас дарт менен ооругандыгына карабастан, дарыгерлер мамлекеттин эсебинен ага жардам берүүнү улантышты (социалдык-экономикалык укуктар).
2. Парламент тарабынан мыйзам кабыл алынды, ага ылайык ата-энелер балдарынын мүлктөрүн башкара алышат (экономикалык укуктар).
3. Айбектин атасы кылмыш жазасын өтөп жаткандыгына байланыштуу заводго жумушка алышкан жок (жарандык укуктар).
4. Жашы жете элек Диманы себебин түшүндүрбөстөн көчөдө камакка алышты (жарандык укуктар).
5. Эки жылдан бери согуш жүрүп жаткан кошуна мамлекеттен өткөн качкындар, ага чектеш мамлекеттин

аймагына кабыл алынды (саясий укуктар).

6. Өлкөнүн парламенти Президентти шайлоого катышууга улуттук азчылыктардын укугун чектеген мыйзамды кабыл алды (саясий укуктар).
7. Н. атуу жаранды иудей динин тутунгандыгы үчүн жумушка алуудан баш тартышты (жеке укуктар).
8. Сүрөтчү Пронкин картиналары менен чоң ийгиликке жетишип, таанымал болду. Ал өз өмүрүндө жүздөн ашуун искусство чыгармаларын жаратты (маданий укуктар).
9. Жергиликтүү гезиттердин биринде атактуу артисттин адамдык ар-намысына жана ишкердик беделине шек келтирген маалыматтар жарыялангандыктан, гезиттин жетекчиси жоопко тартылды (жеке укуктар).
10. Андрейдин ата-энеси өнөкөт аракеттер, алар баланы тарбиялоого иш жүзүндө катышышпайт, аны дайым сабашат (жеке укуктар).
11. Ванька «Жылдыздар Фабрикасы» тобунун концертин кирсем деп көптөн бери кыялданып жүргөн. Анын кыялы орундалды (маданий укуктар).
12. Университеттин администрациясы бюджетте акчанын жоктугуна шылтап, студенттерге стипендия бербей койду (социалдык укуктар).

1-бап. Мен

3-бөлүм. Менин жарандык позициям

*1-тапшырма. Терминдер.

Жубуңар менен терминдерге туура келген аныктамаларды көрсөткүлө.

Термин	Аныктама
1. Демократия	а) Адамдын башкаларга салыштырмалуу коомдогу социалдык абалы же орду.
2. Статус	б) Бүтүндөй топтун зордук-зомбулукту колдонбостон жетишкен макулдашуусу.
3. Жарандык коом	в) Түздөн түз же өзү шайлаган өкүлдөрү аркылуу жүзөгө ашырылуучу элдик бийлик.
4. Консенсус	г) Экономикалык атаандаштык.
5. Атаандаштык (конкуренция)	д) Таанышпай түзүлгөн пикирдин жоктугу.
6. Калыстык	е) Мамлекеттик бийлик органдарынан тышкаркы, коомдун бөлүктөрү.

Жооптор: 1 - в), 2 - а), 3 - е), 4 - б), 5 - г) 6 - д).

*2-тапшырма. “Урматтуу депутат...”

Шеригиңер менен парламенттин же жергиликтүү кеңештин депутатына кат жазып, андан кат аркылуу жооп берүүсүн же силердин мектебиңерге келүүсүн өтүнгүлө. Силер андан

“Кыргыз Республикасында жаштар дуушар болуп жаткан маселелер” деген темада сүйлөп берүүсүн өтүнгүлө.

Эскертүүлөр:

Тапшырманын максаты – окуучуларга Жогорку Кеңештин же жергиликтүү кеңештин депутаттары менен байланыш түзүүгө жардам берүү.

Төмөнкү дарекке кат жиберсеңер болот: Бишкек ш., Чүй проспекти 205, Жогорку

Кеңештин каттар жана жарандарды кабыл алуу бөлүмү.

** 3-тапшырма. Эмне үчүн алардан сураш керек?

Жуптарда иштеп, төмөнкү маселени талкуулагыла. Андан кийин класс менен өз жообуңарды талкуулаганга даярдангыла.

Айрым шаарларда мэрия бюджеттик угууларды жүргүзөт. Анда аткаруу органынын башчысы бюджеттин долбоорун сунуш кылып, өз пландары тууралуу айтып берет. Анан ал угуучулардан бул боюнча ой-пикирлерин айтуусун өтүнөт. Бул угуулар эмнеге жүргүзүлөт жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органынын пландоо менен иш

жүргүзгөн кызматкерлерине алардын кандай пайдасы бар деп ойлойсуңар?

Эскертүүлөр:

ТМ: Бул тапшырманын максаты – эмне үчүн жергиликтүү коомдун бардык мүчөлөрү жергиликтүү өз алдынча башкаруу иштерине жигердүү катышуусу маанилүү экендигин түшүндүрүү.

Жооптор айырмалуу болушу мүмкүн.

**** 4-тапшырма. Коомдун уставында эмнелер айтылган?**

Эгер шаарда же айылда жашасаңар, силердин жергиликтүү өз алдынча башкаруу органыңыздын уставы бар. Ушул уставды чогуу талкуулоо үчүн жергиликтүү кеңештин депутатын мектепке чакыргыла. Силер талкуулануучу суроолордун тизмесин депутатка күн мурунтан беришиңер керек. (Бул китептин аягында уставдын үлгүсү берилген).

Төмөнкү суроолорду бергиле:

- Сиз аткарып жаткан ишке устав кандай таасир этет?
- Мэрия, шаар башкармалыгы же айыл өкмөтү уставга карама-каршы келген иш-аракеттерди сунуш кылган учурлар болду беле? Эгер болсо, андай учурларда эмнелер аткарылган?
- Уставга качан өзгөртүү киргизилгенин айта аласызбы? Бул эмне үчүн жана кандайча болгон?
- Устав боюнча тургундардын кандай укуктары жана милдеттери бар экенин айтып бериңизчи?
- Эгерде биз устав менен таанышкыбыз келсе, анын нускасын кайдан алсак болот?
- Эгер биз жарандар катары уставды өзгөрткүбүз келсе, ал үчүн эмне кылышыбыз керек?

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар уставга өзгөртүүлөрдү киргизүү процессин баяндап бере алышы керек.

ТМ: Окуучуларга өздөрүнүн жергиликтүү коомунун уставын түшүнүп, андагы жоболордун өзгөрүшүнө таасир эте алышарын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун ишмердигине өз салымдарын кошо ала тургандыгын түшүндүрүү.

**** 5-тапшырма. Коомуңардын уставына оңдоолорду киргизүү жөнүндө сунуш даярдагыла.**

Коомдоштугуңардын уставын окуп чыккыла. Үч-төрттөн болуп топторго бөлүнгүлө. Ар бир топ жаштарга тиешелүү маселелер боюнча уставга өзгөртүү киргизүү жөнүндө сунуш иштеп чыгышы керек. Андан кийин сунушуңарды башка топтогулар менен талкуулагыла жана эки же үч мыкты сунуш үчүн добуш бергиле. Анан бул сунушту талкуулоо жана мүмкүн болсо, кабыл алуу үчүн жергиликтүү кеңештин депутатына бергиле.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар жергиликтүү коомдун уставына өзгөртүүлөрдү киргизүү үчүн сунуштарды иштеп чыга алышы керек.

Окуучулардын жергиликтүү өз алдынча башкарууда өздөрүнүн жарандык ролун андай билишине жардамдашуу. Жооптор айырмалуу болушат.

***6-тапшырма. Ким жоопкерчиликтүү?**

Төмөндөгү ойду окуп чыгып, ага канчалык даражада макул же макул эмес экениңерди аныктагыла. Өз пикириңерди бүтүндөй класс менен талкуулоого даярдангыла.

Өкмөттү биз шайлайбыз, демек, ага бийликти биз беребиз. Эгер өкмөтүбүз жаман болсо, анда биз жаран катары өкмөттү саясий иш-аракеттер аркылуу алмаштырууга милдеттүүбүз. Бул үчүн эң

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар суроолорго өздөрүнүн оюн айта алышат.

ТМ: Бул тапшырманын максаты – шайлоочунун милдеттерине тиешелүү түркүн көз караштар менен маселелердин баарын окуучулардын өздөштүрүшүнө көмөктөшүү. Алар бакубат демократиялык коомдо, шайлоочулар добуш берүүгө жоопкерчилик менен карашы зарыл экендигин, анткени дал ушул добуштар мамлекеттик бийлик органдарын иши кандай болорун аныктай тургандыгын түшүнүүгө тийиш.

Жооптор түрдүү болот. Окуучулар добуштарыбыздын баркы кетсе, эмне кылуу керек деп сурап калышы да мүмкүн. Арийне, мындай учурларда шайлоочулар шайлоо эркин жана адилеттүү өткөрүлүшүн, мыйзам үстөмдүгүнүн сакталышын талап кылып, өз добуштарынын кадыр-баркын калыбына келтирүү үчүн биргелешип күрөшүүгө тийиш.

***7-тапшырма. Мен эмне үчүн ушундай добуш бердим жана бул эмнеге алып келиши мүмкүн?**

Шайлоочулар Жогорку Кеңештин депутаттыгына көрсөтүлгөн өз талапкерлерине кандай добуш бергени тууралуу билдирүүсү менен таанышып чыгып, төмөндөгү суроолорго жооп бергиле.

Бермет: Мен Айнура Молтоевага добуш бердим, анткени ал парламент депутаты катары алган өз айлыгынын эсебинен, биздин мектепке жаңы класстык бөлмө куруп берем деп убада кылган.

Айбек: Мен Азаматка добуш бердим, анткени ал менин таякем, мага камкордук көрөт. Мен ага ишенем, себеби ал киши мени мамлекеттик органдарга кызматка орноштурат.

Саша: Мен Азизге добуш бердим, неге дегенде, өлкөбүзгө туристтерди көбүрөөк тартуу, экономиканын абалын оңдоо тууралуу дурус идеялары бар. Анын үстүнө Азиздин юрист катары тажрыйбасы депутаттык милдеттерин жакшы аткарганга көмөк болот.

Шахноза: Азиз бай, сөзү да өтүмдүү болгондуктан, мен ошого добуш бердим. Ал Москва университетин бүтүргөн. Бизге жол көрсөтүп, камкордук кылганга ошондой кишилер керек.

Рустам: Жакын досум болгон жана айрым шайлоочулар айтканынан, Кеңеш дегенге эле добуш бердим, аны шайлоо комиссиясындагылар да жакшы жигит деп кадырлашат экен. А чынында мен аны мурда көргөн да, уккан да эмесмин.

Гүлнура: Мен эч кимге добуш берген жокмун. Баары коррупцияга белчесинен баткан немелер. Адегенде тоону томкоруп беребиз деп убада кылышат да, шайланып алган соң ар кими өз кызыкчылыгын көздөп кетишет.

Рано: Мен Азаматка добуш бердим. Чынымды айтсам, ал мыкты талапкерби же кандай – аны деле билбейт экенмин, кыскасы, өз убада-милдеттерин аткара албаган азыркы депутаттан кутулушубузга ырас шылтоо болуп берди.

Адыл: Мен баарына каршы добуш бердим. Анткени бул жөн эле убарачылык.

Дмитрий: Эркинге добуш бердим, ал ушул бандадагылардын түзүгүрөөгү. Чынын айтсам, булардын эч кимиси мага жакпайт.

Айдана: Мен Эркинге добуш бердим, анткени ал – кыргыз. Биздин шаарда көпчүлүгү кыргыз, демек, биздин өкүл да кыргыз болгону туура эмеспи.

Асанбек: Мен Кеңешке добуш бердим, себеби биздин айылда кыргыздар аз. Эгерде биз башка улуттан бирөөнү шайласак, өкмөт биздин өкүлдү этибар албай коёт.

Суроолор:

1. Силердин оюңарча, демократиялык система кандай иштеши керек экенин баарынан ким жакшы түшүнөт?
2. Эгерде кеңири таралган көз карашты чагылдыра турган болсок, жооптордун кайсынысы Кыргызстандагы демократиялык процесстердин негизине доо кетириши ыктымал?
3. Эмне үчүн бул көз караштар демократияга доо кетириши мүмкүн деп ойлойсуңар?
4. Эгерде эл өлкөдө демократияга доо кетире тургандай кылып добуш берсе, силердин оюңарча, бул кандай натыйжаларга алып келиши мүмкүн?

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар демократиялык баалуулуктар сакталышы үчүн добуш берүү принциптерин жана шайлоого мамиле кандай болууга тийиш экендигин аныктай алышы керек.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - шайлоочулардын мүдөөсүн жана шайлоого карата мамилесин, ошондой эле мунун шайлоо жыйынтыгына тийгизчү таасирин окуучулардын түшүнүшүнө көмөктөшүү. Бул абдан маанилүү тапшырма. Жооптор айырмалуу болушат. Төмөндө болжолдуу жооптор келтирилди.

1. Саша, анткени ал бүтүндөй өлкөнүн өнүгүшү тууралуу ойлонот.
2. Эгер кеңири тарала турган болсо, ушул мамилелердин кайсынысы Кыргызстандагы демократиялык процесстерге кедерги (тоскоол) болот? Гүлнуранын, Рустамдын, Айбектин, Берметтин жана, азыраак деңгээлде, Айдана менен Адылдын мамилеси.
3. Бул мамилелер эмне үчүн демократиянын өнүгүшүнө тоскоол болот деп ойлойсуңар?

Бермет. Парламенттин депутаты, негизинен, жалпы мамлекеттик маселелерди чечүүгө тийиш. Ал

эми жогорудагыдай убада бергенде, депутат жергиликтүү маселелер менен эле чектелип, көбүнчө өзү берген убадалардан башкага көңүл бура албай калат, бул анын шайлоочуларынын деле кызыкчылыктарына туура келбеши ыктымал.

Айбек. Мындай шартта шайлоочулар талапкерлердин шык-жөндөмүн эске албай коюшу ыктымал. Тарыхта, тууган адамдар дайым эле ишеничтүү боло бербестигин шайлоочулар биле жүрүүгө тийиш. Анткени жек-жааттардын сыпайы мамилесин алар милдет катары туюп, сый-урматка жакшы иштери менен татыктуу болууга анча умтулбайт.

Рустам. Бул өтө кооптуу жол, анткени мындайда силер өзүңөрдүн адамдык укуктарыңарды тебелеп-тепсей турган талапкерди колдоп, добуш берип коюшуңар мүмкүн. Ошентип, шайлоочулардын да добуштарынын баркы кетет. Демократия ар бир адам өз добушун барктап жана колдоно билген шартта гана мыкты иштейт.

Гүлнура. Добуш бергенден баш тартуу менен, силер иштеп жаткан өкмөттүн мандатын тастыктаган болосуңар, анткени ушундан улам анын алмаштырылышын каалабайт экенсиңер деп божомолдоого болот. Андан көрө, өзүңөргө жага бербеген оппозициячыл партияга же талапкерге добуш берсеңер, иштеп жаткан жетекчилерге алар шайлоочулардын убактылуу макулдугу менен гана бийликте турарын, эртең эле кайра түшүп калышы ыктымал экендигин эскерткен болосуңар.

Асанбек. Эгер демократиялык принциптерди кармансак, бул таптакыр туура эмес болуп калмак. Өйдөкүлөрдү карагыла. Бирок “Гүлнуранын” түшүндүрмөсүн да карагыла (талапкерлердин эч кайсынысы үчүн добуш берүүдөн баш тартканда эмне болору тууралуу).

1. Адамдар өлкөдөгү демократияны бүлгүнгө учурата тургандай кылып

добуш берсе, бул эмнеге алып келиши мүмкүн?

Бара-бара элдин демократияга болгон ишеними начарлайт, анан, эң орчундуусу, адамдар өз добуштарын барктабай калат.

***8-тапшырма. Эмне үчүн мындай?**

Жуптада иштеп, төмөнкү маселелерди талкуулагыла:

1. Силер кандай добуш берет элеңер: өзүңөргө баарынан көбүрөөк жаккан талапкергеби же анын программасынабы?
2. Эгерде биз программасына эмес, жөн эле адамдын өзүнө карап добуш берсек, кандай маселелер келип чыгышы мүмкүн?

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Бул тапшырманын максаты – талапкерлердин саясий көз караштарын эске албай добуш бергенде эмне болорун окуучуларга түшүндүрүү.

Албетте, ар кимдин өз эрки өзүндө, чындыгында эле, көп адамдар инсандык сапаттары жаккан же жек-жааттык, достук ж.б.у.с. мамилеси бар талапкерлерге добуш беришет. Бирок, жыйынтыгында экономиканы бекемдеп, тейлөөнү жакшыртуу колунан келе турган мыкты өкмөт, шайлоочулар андай өкмөт түзө алуучу президентке добуш берсе гана мүмкүн болот. Ошондой эле, кайсы партиялар мыкты парламент түзө алышса, ошолордун талапкерлерине добуш берген оң. Андыктан шайлоочулар эң оболу иштеп жаткан өкмөт сунуштаган саясатты жана анын тажрыйбасын эске алышы керек. Демократиянын тарыхында жекече же кландык (уруулук, жердештик ж.б.у.с.) мамилесине карай түзүлгөн өкмөттөрдүн иши оңунан чыкпай калган учурлар абдан көп кездешет.

**** 9-тапшырма. Мен үчүн добуш бергиле!**

Өзүңөрдү Кыргызстандагы бир отурукташкан жайдын шайлоочусумун деп элестеткиле. Жогорку Кеңештин депутатына талапкерлер менен жолугушууга келгенсиңер, ал жерде талапкердин ар бири чыгып, кыскача сөз сүйлөйт. Алардын сөздөрү менен таанышып чыгып, андан кийин төмөндөгү суроолорго жооп бергиле. (Бул жердеги ысымдардын, партия наамдарынын баары ойдон чыгарылган)

Данияр: Кутмандуу кечиңер менен! Мен “Токтоосуз иш-аракет” партиясынын өкүлүмүн. Бул жерде катышып отургандардын бардыгын экономикабыздын оор абалы тынчсыздандырат. Эгерде силерди чын эле ушул маселе тынчсыздандырса, силердин таламыңарды эң жакшы коргой турган мына менмин. Ишкердик жолун жана экономиканы жакшы билгениме менин бизнестеги тажрыйбам далил болуп берет. Мен мамлекеттик чыгымдарды жана ишканаларга салынчу салыктарды азайтууга үндөйм. Мындан тышкары, биздин өлкөгө өз ишин жакшы билген ишкерлер керек деп ойлойм, ошон үчүн добушуңарды мага жана менин партияма берсеңер дейм. Экономиканын өрүш алышына чындап түрткү бере турган киши - менмин.

Юрий: Мен “Кайра жаралуу” партиясынанмын. Биздин өлкө акырындап катастрофаны көздөй жылып баратат деп эсептейбиз. Мамлекеттин азыркы социалдык саясатынын кайтарымы караманча жок болуп жатат, ушундан улам калк кандай кыйналып жатканын бардыгыбыз көрүп турабыз. Билим берүү, саламаттык сактоо, дагы башка социалдык муктаждыктарга жумшалчу чыгымдарды жок дегенде 90 %га көбөйтүш керек. Биз ошондой эле салык системасын колунда жоктор эч нерсе төлөбөгөндөй кылып кайра куруу керек деп эсептейбиз. Биздин партиянын пикири боюнча, жумушсуздар орто айлык

өлчөмүндө жөлөкпул (пособие) алышы керек. Чын-чынына келгенде, жумуштун жоктугу жумушсуздардын күнөөсү эмес. Адилеттүүлүк үчүн – «Кайра жаралуу» партиясына добуш бергиле!

Виктор: Мен “Реалисттер” партиясынын өкүлүмүн, маселелерди оңой чечебиз дегендерге ишенбейм. Мен да азыркы жүргүзүлүп жаткан саясатты туура эмес деп эсептейм, ошол эле учурда, чыгымдарсыз илгерилөө болбошуна да көзүм жетип турат. Эл жок дегенде, бир аз убакытка дагы кыйынчылыкка чыдашы керек. Ошон үчүн биз айрым учурларда салыктарды жогорулатып, кедейби, байбы, ага карабастан бардыгы ошол салыкты төлөп турушун бир топ катуу талап кылууга аргасыз болобуз. Ошондой эле эң зарылдарын гана калтырып, калган социалдык муктаждыктарга бөлүнчү каражаттарды кыскартышыбыз керек деп ойлойм. Бул мамлекеттин ролун басаңдатып, жарандардын өздөрүнүн жоопкерчилигин көтөрүү деген кеп. Ооба, көбүңөргө ого бетер кыйын болуп калары турган иш. Кайсы жолго түшөсүңөр, өзүңөр тандагыла.

Мунара: Мен “Моралдык күч” партиясынанмын. Биздин өлкө туура моралдык баалуулуктар жогунан улам кыйрап жатат деп эсептейбиз. Жарандарды кылмыштуулуктун үстөмдүк кылып кетишинен коргоо керек, ошон үчүн элибизди бузган чет өлкөлөрдүн азгырма таасиринен арылтышыбыз зарыл. Жарандарыбыз бардыгы динчил болгону туура. Кайсы динди тутабыз десе өздөрү билсин, бирок чектелүү сандагы гана диндердин бирин тандап алышсын. Бизге элди коргоп, муктаждыктарын канааттандыра алгыдай күчтүү өкмөт керек. Биздин партия баарынан татыктуу деп силерди ишендире алам.

Суроолор:

1. Алынган маалыматка таянганда, силер кимге добуш берер элеңер? (Кимге эмне үчүн добуш берериңерди түшүндүргүдөй болгула).

2. Бул жолугушууга катышып отурган шайлоочулар тууралуу ар бир талапкер эмне деп ойлойт?
3. Ар бир талапкер сүйлөгөн өз сөзү менен шайлоочулардын кандай сезимин ойготкусу келет?
4. Ар бир сүйлөнгөн сөздөн кийин талапкерге суроо берүүгө убакыт бөлүнөт деп ойлоп коёлу. Талапкерлердин ар бирине кандай суроолорду берер элеңер?
5. Ар бир талапкердин сөзүнүн кандай начар жерлерин байкадыңар?

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар шайлоочуларды кызыктырган кайсы маселелерге талапкер көңүл буруп жатканын аныктай алышы керек.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучуларга шайлоочулардын добушуна ээ болуу үчүн талапкерлер кандай ыкмаларды колдонорун түшүнүүгө жардам берүү.

1. Жооптор айырмалуу болушат.
- 2 жана 3. Жооптор айырмалуу болушат, бирок туура жыйынтыкка келүүгө төмөндөгүдөй талдоо жардам берет. Бул эскертүү менен IFES кайсы бир талапкердин саясатын жактайт же жаратпайт дегенди билдирбей тургандыгын билдиребиз.

Данияр. Элдин көпчүлүгүн экономикалык абал гана тынчсыздандырат, ошондуктан аны кантип башкарууну байып жаткан ишкерлерден артык эч ким билбейт деп ойлойт. Бул талапкер мамлекеттин ролу бошоңдотулушу керек деп эсептейт. Анын оюнча, шайлоочулар жер-жерлердеги эмес, жалпы мамлекеттеги маселелердин чечилишин көбүрөөк жактайт, анткени мындай саясат бүткүл өлкөнүн абалына таасир тийгизет. (Айрым компаниялар салык өтө оор болгондо деле, атүгүл мамлекет экономиканын бардык секторлорун катуу кармап жөнгө салып турса дагы өнүгө берерин, андыктан ити чөп жеп жаткан ишкерлер чындыгында кандайдыр бир өзгөртүүлөрдү каалабасы ыктымал экенин унутпоо керек.

Ошондуктан шайлоочулар Даниярдын чыныгы көздөгөнү эмне экенин билүүгө жана ал сунуштаган кадамдарды кылдат талдап түшүнүүгө аракеттениши зарыл).

Юрий. Бул талапкердин пикири боюнча, шайлоочулар канчалык кыйын, оор болгонуна карабай, жоопкерчиликтиң көбүрөөгүн мамлекет өз мойнуна алып, жигердүүрөөк роль ойногонун каалайт. Талапкер өзүнүн бул оюн айрыкча жакыр жана жумушсуз калган, балким, өздөрүн системанын курмандыктары санаган шайлоочулар колдойт деп ишенет. Анын ою боюнча, шайлоочулар жергиликтүү эмес, жалпы мамлекеттик маселелердин чечилишин көбүрөөк жактайт, анткени мындай саясат бүткүл өлкөнүн абалына таасир тийгизет.

Виктор. Бул талапкер шайлоочулар негизинен реалист келишет, калыстыкты жактырышат, андыктан, эгер өлкөнүн экономикасын оңдоого өбөлгө түзүлө турган болсо, кыйынчылыктарга да чыдаганга даяр деп эсептейт. Ал шайлоочулар жергиликтүү эмес, жалпы мамлекеттеги маселелердин чечилишин жактайт, анткени мындай саясат бүткүл өлкөнүн абалын жакшыртат деп ойлойт. Ошондой эле, талапкер шайлоочулар мыйзам үстөмдүгү, адилеттүүлүк, теңдик маселелерине абдан кызыгат, өздөрүнүн коомдоштугундагы абал үчүн жоопкерчиликтиң көбүрөөгүн өз моюндарына алууга даяр деп ишенет.

Мунара. Бул талапкер шайлоочулардын көпчүлүгү адеп-ахлактын төмөндөп кетишине жана чет элдик таасирдин күчөп жатканына тынчсызданат, андыктан алар улутчулдук көз карашты көбүрөөк жактайт деп эсептейт. Анын оюнча, шайлоочулар жергиликтүү эмес, жалпы мамлекеттеги маселелердин чечилишине көбүрөөк кызыкдар, анткени мындай саясат бүткүл өлкөдөгү абалды оңойт. Талапкер, шайлоочулар экономикалык маселелерге караганда адеп-ахлак маселелери маанилүү деп эсептейт.

4. Жооптор ар кандай болот. Төмөнкүдөй суроолор берилиши да мүмкүн:

Даниярга: Салыктарды жеңилдетем дейсиз, бул үчүн мамлекеттин кайсы тармактардагы чыгымдарын азайтат элеңиз?

Юрийге: Убадаларыңызды аткаруу үчүн акчаны кайдан табасыз? Сиздин саясатыңыздын айынан байлар көчүп кетип, инвестициялар токтоп калбайбы?

Викторго: Тактап айтканда, адамдар кайсы кыйынчылыктарды баштан өткөрүшү керек болот? Коомдун эң эле начар жашаган мүчөлөрүн кантип коргой алабыз?

Мунарага: Башка улуттагылардын атынан ким өкүл болууга тийиш?

Жооптор айырмалуу болушат.

*10-тапшырма. Ал лидерби?

Чолпон – төрт баланын энеси. Эң улуусу 12, ал эми кенжеси 2 жашта. Балдардын атасы Искендер иштеп акча тапканы башка өлкөгө кеткен. Чолпон лидер боло алабы? Эгер болсо, ал ушундай жагдайда кандай лидерлик жөндөмдөрдү өнүктүрө алат? Бул маселени жубуңуз менен талкуулагыла жана пикириңерди класста талкуулаганга даярдангыла.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар буга керектүү билимдерди жана жөндөмдөрдү санап бере алышы керек.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - аялдардын лидерлик кандай шык-жөндөмдөрү болорун түшүнүүгө окуучуларга көмөктөшүү.

Жооптор айырмалуу болушат, бирок буларды камтышы мүмкүн:

- Финансы каражаттарын башкаруу
- Жаштарды колдоп, аларга таалим берүү
- Инсандар аралык мамиле түзүү жөндөмү
- Ден соолук жана гигиенага кам көрүү.

*11-тапшырма. Сиздин кезек.

Жубуңар менен төмөнкүлөргө көмөктөшүү үчүн эмне жасай ала турганыңарды талкуулагыла:

- а) силердин жердеги аял лидерлерге;
- б) силердин жердеги аялдардын демократиялык укуктарын өнүктүрүүгө.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Башкаруу функцияларын аялдар өз колдоруна алуусун жеңилдетүү үчүн эмне кылуу керектигин окуучулар айтып бере алышы керек.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучуларга бул маселелердин чечилиши, жынысына карабай, алардын өздөрүнө көбүрөөк байланыштуу экендигин түшүнүүдө көмөктөшүү.

Жооптор айырмалуу болушат, бирок буларды камтышы мүмкүн:

- мектепте аялдардын лидерлиги боюнча конференция уюштуруу;
- аялдарды эл алдында колдоп жүрүүгө эркектерди ынандыруу;
- бул маселе боюнча ачык талкуу өткөрүү.

*12-тапшырма. Эмне үчүн мен?

Жуптарда иштеп, коомго мамлекет эмес, силер досторуңар менен жардам берген учурлардын артыкчылыктары жана кемчиликтери тууралуу ой жүгүртүп көргүлө.

Артыкчылыктары	Кемчиликтери
Өкмөт 1. 2.	Өкмөт 1. 2.
Мен жана менин досторум 1. 2.	Мен жана менин досторум 1. 2.

Эскертүүлөр:

ТМ: Бул тапшырманын максаты – мамлекет жоопкерчилигин баарын өзүнө алып, жарандарга эч кандай милдеттерди калтырбагандыктан улам пайда болгон маселелерди түшүнүүгө окуучуларга көмөктөшүү.

Артыкчылыктары	Кемчиликтери
Өкмөт 1. Кызматчыларга акчаны көбүрөөк бөлө алат. 2. Адистерди бөлүштүрө алат. 3. Биздин убактыбызды үнөмдөйт. Мен жана менин досторум 1. Биз жергиликтүү шарт-ыңгайды жакшы билебиз. 2. Биз муну акысыз бүтүрө алабыз. 3. Чогуу иштегенде жакшы канагат аласың. 4. Жасаганыбыз элге болсо, үйрөнгөнүбүз өзүбүзгө. 5. Өз колубуз менен жасаганды бүлдүрбөй сактаганга аракеттенебиз. 6. Биз ишти мүмкүн болушунча сапаттуу бүтүргөнгө умтулабыз.	Өкмөт 1. Мунун бизге кереги жок болушу ыктымал. 2. Биз өзүбүз жасабаган нерсени барктабай калышыбыз мүмкүн. 3. Кишилер өздөрүнө өздөрү көмөк көрсөтүү жөндөмүнөн айрылышат. Мен жана менин досторум 1. Убактыбыз кетет. 2. Техникалык билимибиз, көндүмдөрүбүз жетишсиз болушу ыктымал. 3. Бул өтө эле кымбатка турушу ыктымал, андыктан баштаган ишибиздин аягына чыга албай калышыбыз мүмкүн.

*13-тапшырма. Эмнеге?

Жубуңар менен эмне үчүн коомдо жигердүү болуш керектигин түшүндүрүп, көлөмү жүз сөздөн ашпаган чакан дилбаян жазгыла, же ушул идеяны туюнткан плакатты (же телекөрсөтүү жарыясын) даярдагыла.

132

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар коомдо жигердүү болуу керектигин түшүнгөн жыйынтык чыгара алышы керек.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучулар коомдук иштерге катышуу керектигин түшүнүп жана ага шыктануусун өөрчүтүү.

Жооптор айырмалуу болушат.

*14-тапшырма. Жигердүүбү же жокпу?

Жарандык коомдун иштерине жарандар анча жигердүү катышпайт деп эсептегендер көп. Үч-төрттөн бөлүнүп, төмөнкүлөрдү талкуулагыла да, жообуңарды даярдагыла:

1. Силердин өлкөңөрдүн жарандары жетиштүү деңгээлде жигердүүбү?
2. Силер өзүңөр жетиштүү деңгээлде жигердүүсүңөрбү?
3. Силердин аракетинер оңунан чыгып жатабы (натыйжа береби)?
4. Силердин аракетинерди кантип натыйжалуураак кылууга болот?
5. Силердин коомдоштугуңардын мүчөлөрү жарандык коомдун иштерине кыйла жигердүү катышуусу үчүн эмне кылуу керек?
6. Бизди жарандык жигердүүлүккө мажбурлоо керекпи?
7. Мунун кандай кемчиликтери болушу мүмкүн?
8. Жарандык коомдун иштерине адамдар кыйла кеңири катышса, мунун кандай оң жана терс жактары болот?

Өз жообуңарды класстагылар менен талкуулоого даяр болгула.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар, жарандар коомдук иштерге жигердүү катышып жатышабы деген суроого жооп издеп, жообу терс болсо, анын себептерин атап бериши керек.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучуларга эмне үчүн айрым адамдар коомдук иштерге жигердүү катышпай тургандыгын түшүнүүгө көмөктөшүү, ошондой эле аларды өздөрү канчалык жигердүү экендиги жөнүндө ойлонуу. Жооптор айырмалуу болушат.

1. Бул тапшырманы мындайча аткарса болот: окуучулар жооптордун варианттарына кол көтөрүшөт.
2. Мында абдан кылдат болуу керек. Бир дагы окуучу өзү сынга алынып жаткандай абалда калбашы керек.
3. Коомдоштукка бардык жардамдар маанилүү экендигин түшүнүү; буга кошумча: «Биз мындан көбүрөөк салым кошо алат белек?» - деп сураса болот.
4. Муну жуптарда талкуулаган оң. Балдар: «Мен кыйла сабырдуу (толеранттуу) болушум керек», «Мен башкалардын пикирин уга билүүнү үйрөнүшүм керек» ж.у.с. деп ой жүгүртсө жакшы болор эле.
5. Аларды колдоо керек.
6. Албетте, жок. Анткени мындайда адамдар көңүлдөнбөй иштешет.
7. Алар муну начар жасашат.
8. Мунун пайдасы – мүмкүнчүлүктөр көбөйөт, өз ара ишеним бекемдейт, жашоо оңолот. Кемчилиги – ар түрдүү пикирлерди сабырдуулук менен уга билүүгө туура келет.

*15-тапшырма. Биздин коомдоштукта.

Шеригиңер менен иштеп, коомдоштугуңардын турмушуна мамлекеттик органдардын кызматкерлери катары эмес, жаран катары жигердүү катышкан адамдарды атагыла. Аларды жолугушууга чакырып же

макулдашкандан кийин өзүңөр барып, төмөнкүлөрдү сурап билгиле:

1. Алар кимдер? (Аты-жөнү ж.у.с.)
2. Алар коомдоштуктун кызыкчылыгы үчүн эмне иш жасашат?
3. Алар калган учурда эмне кылышат? (Алардын, мисалы, эне/дарыгер катары туруктуу милдеттери барбы?).
4. Алар эмне үчүн коомдук иш-аракеттерге катышуу керек деп эсептешет?
5. Алардын пикири боюнча, бул иштер коомдоштукка кандай пайда алып келет?
6. Коомдук иш-аракеттерди жүргүзүү аларга жагабы? Эмне үчүн?

7. Алар бул иштерди жүргүзүү менен дагы эмнелерди үйрөнүп алышкан?
8. Коомдук иш-аракеттердин натыйжасында алар кандай чыгымдарды тартышат? (бош убактысын сарптоо ж.у.с.)
9. Алар мындан ары да бул сыяктуу иштер менен алектенгиси келеби?

Эскертүүлөр:

ТМ: Бул тапшырманын максаты – окуучулардын эмне үчүн адамдар коомдо жигердүүлүк көрсөтө тургандыгын түшүнүшүнө көмөктөшүү, ошондой эле бул тууралуу аларды мүмкүн болушунча олуттуу ойлонтуп, коркуу сезиминен, тартынчаактыктан арылууга жардам берүү.

Жооптор айырмалуу болушат.

*16-тапшырма. Өзүм жөнүндө эмне айта алам?

Шеригиңер менен бардык жөндөмдөрүңөрдү жана ресурстарыңарды санагыла. Эгер өзүңөрдө эч нерсе жок деп ойлосоңор, идея алыш үчүн төмөндө келтирилген тизмени карап көргүлө.

*Мал бага алам.
Машинкада баса алам.
Почтаны жеткире алам.
Ырдай алам.*

*Ишемби күндөрү кечкисин бош убактым болот.
Математиканы жакшы билем.
Менин эшегим бар.
Тамашакөймүн.*

Эскертүүлөр:

ТМ: Бул тапшырманын максаты – окуучуларга ар бир адам башкаларга пайда келтире ала тургандыгын түшүнүшүнө көмөктөшүү.

Жооптор айырмалуу болушат.

*17-тапшырма. Мен эмне кылышым керек?

Коомдоштугуңар туш келиши мүмкүн болгон маселелердин тизмесин карагыла. Чечилишине силер катыша ала тургандарын белгилегиле жана кайсы ишти аткара алаар элеңер.

Проблема	Мен бир нерсе жасай аламбы?	Мен эмне жасай алам?
1. Көчөлөр булганыч.		
2. Менин мектебимде окуган айрым кичинекей балдардын бут кийимдери жок.		
3. Биздин айрым класстардын шыбынан тамчы тамат.		
4. Айрым үй-бүлөлөрдө тамак-аш жетишпейт.		
5. Айрым жаштар зеригип жатканын айтып, маселе чыгарышат.		

Проблема	Мен бир нерсе жасай аламбы?	Мен эмне жасай алам?
6. Айылдагы айрым адамдардын үйлөрү суу ташкында бузулган.		
7. Айрым окуучулар драмага жана комедияга кызыгышат. Бирок электр тез-тез өчүрүлүп тургандыктан, биз телевизордон көңүл ачуучу берүүлөрдү көрө албайбыз.		
8. Биздин мугалим ишке орношуу үчүн шаарга кетүүгө камынып жатат, анткени ал жакта айлык акысы жакшы. Бирок, мугалимдин кеткиси келбейт, ал бизге да жагат.		
9. Жолдор жаман абалда, бирок ушул жылы жолду оңдоо үчүн жумушчулардын эмгек акысын төлөөгө акимиятта жетиштүү акча жок.		
10. Жабыр тарткандарга алгачкы жардам көрсөтүү жөнүндө адамдардын жетиштүү билими жок.		

Эскертүүлөр:

ТМ: Бул тапшырманын максаты – окуучуларга адамдар биргелешип иштегенде көп нерсеге жетише ала тургандыгын, бул алардын каршылашып, касташуусуна эмес, ынтымактуу болушуна алып келерин түшүнүшүнө көмөктөшүү.

Жооптор айырмалуу болушат.

****18-тапшырма. Башка адамдарды тартуу.**

Шаарды аралап агып өткөн сууга ар ким таштанды таштап, булгап жатат деп элестеткиле. Бул жорукту токтотуу үчүн силер маселеге элдин көңүлүн бургуңар келет. Шеригиңер менен ушул маселени чечүүгө адамдарды кызыктыруунун жолдорун келтирип бергиле.

Эскертүүлөр:

ТМ: Бул тапшырманын максаты – окуучуларга адамдардын жигердүү болушуна кандайча жетишүү мүмкүн экендигин түшүнүшүнө көмөктөшүү.

Жооптор айырмаланышат, бирок төмөндөгүдөй ойлор да айтылышы мүмкүн:

Чогулуш өткөрүү / Кишилерди дарыянын жээгине алып барып, ал кандай жаман абалда экендигин көрсөтүү / Короолорду кыдырып, адамдар менен эмне кылуу керектиги тууралуу сүйлөшүү /

Башкалардын көңүлүн бура алгыдай ишти өздөрү баштаса болот.

****19-тапшырма. Эмне кылуу керек?**

Үч-төрттөн болуп топторго бөлүнүп, төмөндө берилген маселелердин тизмесин карап чыккыла. Андан кийин тизмеден ар бир маселени чечүү үчүн аткарылышы зарыл деп өзүңөр ойлогон иш-аракеттерди тандагыла. Аларды кандайча аткаруу керек десеңер, ошол тартипте жайгаштыргыла. Эгерде силер дагы бир нерсе жасаш керек деп эсептесеңер, аны өзүңөрдүн тизмеңерге кошкула.

Маселелер:

1. Биздин мектепте китептер жетишпейт.
2. Биздин шаарда эс ала турган жай жок.
3. Машинелер биздин айыл аркылуу абдан чоң ылдамдык менен өтүшөт.

4. Биздин айылдагы көп үйлөргө суу түтүктөрү киргизилген эмес.
5. СИЛЕРДИН МАСЕЛЕ: кандайдыр бир иш жүзүндөгү маселени эстегиле.

Иш-аракеттердин тизмеси:

1. Маселени баяндоо менен акимиятка же башка жергиликтүү бийлик органына кат жазуу.
2. Ушул маселени чечүү үчүн чара көргүлөрү келген досторуңар менен кеңешүү.
3. Башкалар баштамайынча эч нерсе кылбай күтүп туруу.
4. Бул кандай маселе экендигин аныктоо.
5. Бул маселелерди чечүү үчүн жарандардын комитетин түзүү.
6. Маселени чечүүнү акимияттан, кеңештен же мааледен өтүнүү.
7. Шайланма кызматтарга талапкер болуу.
8. Маселени чечүүдө силерге эмне жолтоо болушу мүмкүн экендигин аныктоо.
9. Ушул маселе жөнүндө жергиликтүү кезитке кат жазуу.
10. Аны чечүү үчүн кандай каражаттар керектигин аныктоо.
11. Башкалардан дагы аларды бул маселе ойлонто тургандыгын суроо.
12. Аны чечүү үчүн өзүңөрдө кандай каражаттар бар экенин аныктоо.
13. Маселени чечүү планын түзүү.
14. Ушул маселе боюнча эң жакшы чечим кабыл алуу үчүн кимдерди катыштыруу керектигин чечүү.
15. Акимияттан ж.б. бирөөнү силердин комитетке чакыруу.
16. Башка адамдардан маселени чечүү үчүн, алардын оюнда, эмне жасаш керектигин суроо.
17. Маселени чечүү үчүн жергиликтүү бийлик органдарында кандай каражаттар бар экендигин аныктоо.
18. Маселени жана силер сунуш кылган чечимди баяндоо үчүн акимияттын жетекчиси ж.б. менен жолугушуу.

19. Маселе боюнча чечим кабыл алуу процессине катышуу үчүн кеңештен ж.б. уруксат суроо.
20. Чечимдин альтернативдүү варианттарын ойлоп табууга аракеттенүү.
21. Маселени чечүү үчүн акча же материалдык каражат кошуу өтүнүчү менен кат жазып, айылдын бардык тургундарына таратуу.
22. Эч нерсе жасабасоо жана бул маселе чечилбей кала берерин моюнга алуу.

Эскертүүлөр:

ТМ: Бул тапшырманын максаты – окуучуларга ар кандай иштерди бүтүрүүнүн түрдүү альтернативдүү жолдору бар экендигин түшүнүшүнө көмөктөшүү.

Жооптор айырмалуу болушат.

***20-тапшырма. Силер кандай деп ойлойсуңар?**

Айрым өлкөлөрдө салт боюнча айрым чечимдерди кабыл алуу үчүн белгилүү адамдардын гана катышуусу талап кылынат. Мисалы, энелер түшкү тамакка эмне бышырууну өздөрү чечишет, бирок кандай машине сатып алууга келгенде сөз кошо албайт. Жубуңар менен бирге төмөнкү билдирүүнү жактап же төгүнгө чыгарып, 300 сөзгө чейинки көлөмдө дилбаян жазгыла.

«Чечим кабыл алууда биздин катышуубузга салттуу көз караштар тоскоол болушуна жол бербейбиз».

Эскертүүлөр:

ТМ: Бул тапшырманын максаты – окуучуларга алардын жаш курагы же жынысы жеңилгис тоскоол деп эсептелбеши керек жана жарандык коомдо аларга чектелген орун берилбегенин түнүшүнө көмөктөшүү.

Бул тапшырманы дебат түрүндө уюштурса болот.

*21-тапшырма. Залкар ойлор

136

Жубуңар менен төмөндөгү айтылган ойлорду талкуулагыла. Өзүңөргө баарынан көбүрөөк жакканын тандап алгыла. Мындагы идеяларды чыгармачылык менен кайрадан иштеп чыгып, жаңы идеяларды кошуп, жарандар үчүн өзүңөрдүн урааныңарды жазгыла. Анан класста түзүлгөн эң мыкты ураанды добуш берүү жолу менен тандагыла.

“Миң сөздөн бир иш.” (Кыргыз макалы)

“Саргара жортсоң, кызара бөртөсүң.” (Кыргыз макалы)

“Адам өз жолун өзү тандаса, азап чекпейт ал жолдо жүрсө канча”. (Жусуп Баласагын)

“Жаман адам белгиси – өз камы үчүн жүгүрөт, жакшы адам белгиси – эл камы үчүн күйүнөт”. (Токтогул)

“Өз милдеттерин билмексенге салуу жана сезбөө, ошол эле мезгилде бардык

укуктарын талап кылуу – бул жеткен айбанчылык”. (Ф.М.Достоевский)

“Жалпы жыргалчылыкка кызмат кылууну каалоо сөзсүз жан дүйнөнүн талабы, өз бактысынын шарты болууга тийиш”. (А.П.Чехов)

“Илгерки убакта жаратылыш байлыктары мол өлкө бай деп эсептелчү, азыр каердин адамдары абдан ишмер болсо, ошол өлкөнү бай дейбиз”. (Г.Бокль)

“Кыскасы, адам өзү менен өзү болуп, жасалмалуулукка жана сабатсыздыкка каршы туруп, жигердүү чыгармачылык ишин жана балалыгынан бери келаткан жөндөмдөрүн өөрчүтүшү керек”. (Ч.Айтматов)

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар жарандар үчүн ураан жазышы керек.

ТМ: Бул кайталоо тапшырмасы. Мында бүтүндөй курстун идеяларын үндөөчү бир нече сүйлөмгө сыйдыруу аракети жасалды.

*22-тапшырма. Мен жана менин иш-аракеттерим

Антуан де Сент-Экзюпери (1900-1944). Бала чагынан ырларды жазган, сүрөттү эң жакшы тарткан, скрипкада ойногон. Бирок аны баарынан көп техника кызыктырган. Ошондуктан ал учкуч кесибин тандаган. 20 жыл ичинде самолёттордун жаңы түрлөрүн жана Европадагы, Африкадагы, Латын Америкасындагы жаңы жолдорду өздөштүрүп, алган таасирлерин өз повесттеринде чагылдырган. Алардын бири – «Кичинекей ханзаада» (1943-ж). Төмөндөгү саптар андан алынды. 1944-ж. 30-июлда фашизмге каршы күрөштүн катышуучусу Антуан де Сент-Экзюпери согуштук учуудан кайрылып келген эмес.

Көрүнүктүү француз жазуучусу жана учкуч Антуан де Сент-Экзюпери: «Биз кимди колго үйрөткөн болсок, ошол үчүн жооптуубуз», - деп айткан.

Силердин оюңарча, автор эмнени айткысы келген? Бүгүн анын сөздөрү актуалдуубу? Эмне үчүн өз иш-аракеттери үчүн жоопкерчиликтүү болгон маанилүү?

«Кичинекей ханзаада» жомогун окуп чыккыла.

23-тапшырма.

«Мен Кыргызстандын жаранымын»

«Өлкөм мен үчүн эмне кыла алат дебей, мен мекеним үчүн эмне кылам деп сурагын». Д.Ф. Кеннеди

* 24-тапшырма. Маек

Кыргыздын белгилүү жазуучусу Түгөлбай Сыдыкбеков мекенчилдик жөнүндө суроого мындай жооп берген эле:

«Эмне үчүн ата-журтту сүйүп, жаран болуу керек? Чыныгы жаран өлкөнүн жаралышына, гүлдөп өнүгүшүнө кам көрөт, пенде болсо мекенин сатат. Мекенине жакшылык каалаган ар бир адам алдында тандоо турат. Кыргыздын тарыхында эл үчүн эрдик кылган Шабдан баатыр, Курманжан датка сыяктуу улуу инсандар дайым болгон».

Суроолорго жооп бергиле: Бул тексттеги «пенде» деген сөздү кандай түшүнөсүңөр? Эмне үчүн Сыдыкбеков пенделер өлкөгө кооптуу деп эсептейт?

Мартин Лүтер Кинг
Эйнштейн
Байрон
Сахаров

*** 25-тапшырма. «Менин жарандык позициям»

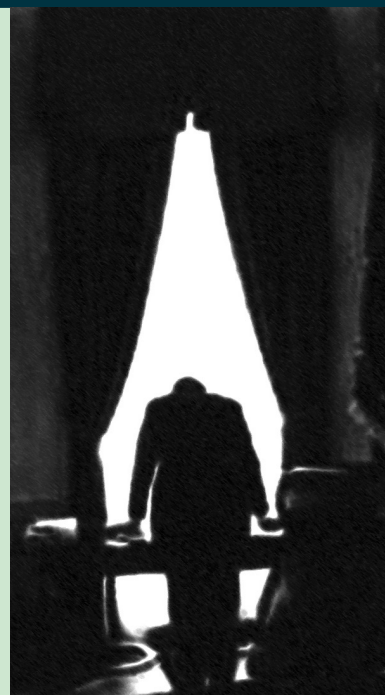
Өзүңөрдүн жарандык позицияңарды аныктагыла. Кошумча адабияттарды пайдаланып, төмөнкү суроолорго жооп бергиле:

- Силердин оюңарча, төмөндөгү таблицада аталган адамдар кайсы идеалдар үчүн күрөшкөн?
- Силердин оюңарча, бул тарыхый инсандардын жарандык позициясы өкмөт үчүн кооптуу болгон беле?
- Ушул адамдарга карата коомдун жана өкмөттүн позициясы кандай болгондугу жөнүндө пикириңерди айткыла. Бул инсандардын же өкмөттүн ордунда болсоңор, эмне кылат элеңер?
- Кыргызстандагы белгилүү тарыхый инсандарды кошуп, таблицанын оң жагындагы мамычаны уланткыла.

Барс-бек
Касым Тыныстанов

** 26-тапшырма. Бийликтин тоодой салмагы.

Джон Фицджералд Кеннеди (1917-1963). Теги ирландиялык католик миллионерлердин үй-бүлөсүндө туулган. Лондондогу экономика мектебин жана Гарвард университетин бүтүргөн. 1941-1945-жылдары АКШнын Тынч океандагы флотунда кызмат өтөгөн. 1947-1953-жылдары – АКШнын өкүлдөр конгрессинде Массачусетс штатынан (Демократиялык партиянын тизмеси боюнча) шайланган палата мүчөсү. 1953-1961 жылдары – сенатор. 1961-жылы 20-январда Кеннеди АКШнын президенттик кызматын ээледі. 1962-жылы советтик ракеталар Кубага жайгаштырылганда, СССР менен АКШнын мамилеси абдан курчуп кеткен эле (Кариб кризиси). Үчүнчү дүйнөлүк согуш башталаар алдында турган. Бактыга жараша, Кеннеди менен Хрущев саясий эрктүүлүк көрсөтүп, адамзат тагдыры үчүн өздөрүнүн жоопкерчилигин сезишти да, бул кризисти чечүүнүн тынч жолун тандап алышты. Силер көрүп турган фотосүрөт (сүрөттө Дж. Кеннеди) Кариб кризисинин мезгилинде тартылган.

Эмне үчүн бул сүрөттүн автору аны «Бийликтин тоодой салмагы» деп атаганы тууралуу ойлонуп көргүлө.

Лидердин өзү кабыл алган чечимдер үчүн жоопкерчилиги жөнүндө ой жүгүрткүлө. Өлкөнүн же элдин лидерлеринин чечимдери кандай кесепеттерди алып келиши мүмкүн?

* 27-тапшырма. Мен лидермин

Классыңарда маанилүү иш-чара даярдалып жатат. Аны уюштуруп, өткөрүү үчүн жооптуу кылып сени дайындашты.

Эми класста иш-аракеттердин программасын талкуулашыңар керек.

Силерде мындай иштерди талкуулоо адатта кандай өтөт?

Классташтар менен иш-аракеттер программасын талкуулоодо эске ала турган принциптерди санап көрсөткүлө.

** 28-тапшырма. Талаш ой

«Мыйзамды билбегениң үчүн жоопкерчиликтен кутула албайсың. Билсең – оңой» деп айткан поляк жазуучусу С.Лецтин сөзүнө өз оюңарды айткыла.

Эмне үчүн Ленц мыйзамды билүү жоопкерчиликтен кутултат деп айткан?

** 29-тапшырма. Мектеп бюджети

Мектеп парламентинин бюджет комитетине кайрылуу

Мен маселе чечүүдө жардам беришиңиздер үчүн силерден ушул комитетке катышкыла деп өтүндүм. Мектеп директору мектептин ата-энелерден чогултулуучу кирешеси төмөндөгүдөй себептерге байланыштуу

450 000 сомго аз болот деген божомол жасады:

1. окуучулардын саны азайды;
2. жергиликтүү бюджеттен каржылоо кыскарды.

Ошондуктан же ата-энелерден алынуучу төгүм өлчөмүн жогорулатуу, же бир нече долбоорду жүзөгө ашырууга жумшалуучу чыгымдарды кыскартуу керек. Мектеп парламенти “ата-энелерден алынуучу төгүм өлчөмүн жогорулатууга болбойт” деген чечимди кабыл алгандыгы эсиңерде болууга тийиш.

Сунуштарды даярдоодо төмөнкү маалыматты пайдалангыла:

1. Долбоорлорго жалпысынан жумшалуучу чыгымдар бир жылда 900 000 сомду түзөт;
2. Бюджеттин бир жылдык кирешеси 450 000 гана сомду түзөт.

Ушуларды эске алып, өзүңөр эң туура болот деген чечимди тандагыла:

А. Сунушталган долбоорлордун баарын каржылоону кыскартып, ата-энелердин төгүмүн өзгөртүүсүз калтыргыла.

Б. Айрым долбоорлорду жүзөгө ашыруудан баш тартып, ата-энелердин төгүмүн өзгөртүүсүз калтыргыла.

В. Бардык долбоорлорду жүзөгө ашыра бергиле да, ата-энелердин төгүмүн жогорулаткыла.

Г. Бул маселени чечүүнүн башка жолун тапкыла.

Силер долбоорлордун бир бөлүгүн жүзөгө ашырсаңар, алардан такыр эле баш тартсаңар же толугу менен каржыласаңар болот.

Долбоорлорго жумшалуучу чыгымдар таблицасы: жалпы маалымат

№	Долбоорлор	Чыгымдар (сом жылына)	Долбоорлордун жалпы чыгымдары (сом жылына)
1	Окуучулардын коопсуздугун камсыздоо: 1-сакчылык посту 2-сакчылык посту 3-сакчылык посту	18 000 18 000 18 000	48 000
2	Аз камсыздалган (бир кишиге кирешеси айына 300 сомдон кем) үй-бүлөлөрдүн балдарын колдоо – 30 киши	Ар бир кишиге 1000	30 000
3	Көп балалуу (4төн ашуун баласы бар) үй-бүлөлөрдүн балдарын колдоо – 50 үй-бүлө	Ар үй-бүлөгө 1500	75 000
4	Канализацияны оңдоо	11 000	11 000
5	Ажатканаларды куруу: 1-кабат 2-кабат	25 000 25 000	50 000
6	Спорт аянтчаларын куруу: Футбол аянтчасы Волейбол аянтчасы Баскетбол аянтчасы Теннис корту	10 000 10 000 10 000 30 000	60 000
7	Мектеп участкасын жашылдандыруу: Дарак тигүү Клумба отургузуу	3000 3000	6000
8	Мектеп короосун жарыктандыруу	10 000	10 000
9	Компүтердик классты жабдуу (15 компүтер)	Ар бири 24 000 миң	360 000
10	Мектепти жылытуу мезгилине даярдоо	100 000	100 000
11	Чатырды оңдоо	150 000	150 000

**** 30-тапшырма. Ыктыярчы уюмдар**

Кыргыз Республикасында ыктыярчы болуп саналган же ыктыярчылык кыймылды колдогон уюмдарды тапкыла.

Бул уюмдар кандай иштей тургандыгын билип, жазып алгыла.

Бул ыктыярчы уюмдар Кыргызстанда кайсы долбоорлорду жүзөгө ашыргандыгын сурап билгиле.

Бул уюмдардын ыктыярчы кызматкерлери менен маектешип, кандай жумуш аткаарын сурагыла.

Алынган маалыматтарды жазуу түрүндө иретке келтиргиле. Тыянагыңарды башка окуучуларга да айтып, алар менен талкуулагыла.

31-тапшырма. Мен ыктыярчымын

Бул практикалык тапшырманы аткаруу үчүн ата-энелерден, туугандардан, достордон 3-5 кишилик ыктыярчылар тобун түзүү зарыл. Бул топ эффективдүү иш жүргүзө турган тармактагы иштердин планын түз. Ишмердик тармагын тандоодо калктын ар түрдүү катмарларына жардам берүүгө, коомдук жашоону жакшыртууга багытталган акысыз иштерге көбүрөөк көңүл буруу керек.

Төмөндөгү суроолор жана сүйлөмдөр ушул тапшырманы аткарууга кереги тиет.

- Өзүңдүн жашооң канчалык оор болсо да, дал азыр өзүң турган райондогу айрым жердештериңе, радиодо же теледе айтылып, кезиттерде жазылып жүргөн кишилерге караганда алда канча бактылуу экениңди көрө аласыңбы?
- Ошолордун турмушун жакшыртуу үчүн кандай салым кошо алаарыңды ойлонуп көр.
- Сен эмнени сунуштай аласың? Кандай чабал же күчтүү жактарың болбосун, сен башкалар үчүн жасай ала турган нерселер барбы?

- Балким, сен спорт чеберисиң, башкаларды спорт менен машыгууга кызыктыра алаарсың.
- Сен жана ыктыярчы топ жумасына канча убакыт ыктыярчылык иш менен алектене ала турганыңарды, кандай иштер тегеректеги адамдарга пайдалуу болуп, өзүңөргө канагат алып келерин аныктап бил.
- Конкреттүү бир кишиге же кишилер тобуна жардам бериш үчүн чогулуп, кандайдыр бир иш уюштурууга досторунду үгүттөп көндүрө аласыңбы?

32-тапшырма. Гуманитардык жардам

Өзүң жашаган райондогу жакыр жашагандарга гуманитардык жардам (эски кийим-кече, бут кийим ж.б.) таратууга катыш.

а) сен жашаган короодогу адамдардан кимиси даректүү жардамга муктаж экендигин тактап бил (бул туруктуу жашаган жайы жок кишилер болушу да мүмкүн);

б) бул адамдарды жана алардын кийим өлчөмүн такта;

в) башкаларга жардам берүүгө даяр адамдардан же гуманитардык жардам берүү менен алектенген уюмдардан эски кийим чогултсаң болот; чогултулган буюмдарды бөлүштүрүп, таратып бер;

г) эмне кылганыңды баяндап жаз. Бул тапшырманы аткаруу учурунда кандай сезимдерди баштан өткөрдүң? Жардам алган адамдардын эмоциясы кандай болду?

*** 33-тапшырма. Жарандык позиция**

Азыркы өспүрүмдөр үчүн эмнелер идеал экендигин жана алар өздөрүн мамлекети менен ажырагыс бирдикте деп билер-билбестигин аныктоо үчүн бир нече суроо түз. 10 кишини (тааныштарыңды, досторунду, теңтуштарыңды же такыр эле бейтааныш кишилерди) сурамжыла.

Сурамжылоонун жыйынтыгын чыгар.
Суралган ар бир адамдын жарандык
позициясын туюнтмалап жаз.

* 34-тапшырма. Сиз лидерсизби?

Бул суроого анык жооп табуу үчүн,
көпкө ойлонуп отурбастан, төмөндө
сунушталган түшүнүктөр боюнча көз
карашыңызды («ооба», «жок» же
«билбейм») айтыңыз.

1. Бала чагымдан баштап эле башкаларга баш ийгим келчү эмес.
2. Башкаларды жетектегенге жөндөмдүү адамдар болбосо, илимде жана маданиятта прогресс болушу мүмкүн эмес деп эсептейм.
3. Чыныгы эркек аялын өз ыктыярына баш ийдире алат деп ойлойм.
4. Чынын айтсам, жакын адамдарымдын мени бөпөлөй беришин жактырбайм.
5. Аялзаты чындыгында баш ийүүчүлүккө жакын деген ойго макулмун.
6. Дайыма жакындарымдын тынч-амандыгын ойлоп туруу керек болгондуктан гана мен «жоопкерчиликти баарын жалгыз көтөрүп» жүрөрүмдү ар ким эле биле бербейт го.
7. Менимче, биздеги маселелердин көпчүлүгүнө темирдей тартип орноткон лидерлердин жетишсиздиги себеп болууда.
8. Тез чечим кабыл алуу керек болгон кыйын жагдайларда мен туура иш кылуу үчүн көп ойлонуп отурбайм.
9. Башка адамдарды жетектей алаарымды жана муну жактырарымды билем.
10. Эч кимге толугу менен ачылып сүйлөшө албайм, колумдан да келбейт.
11. «Тыптынч арал» жөнүндө кыялданган учурларым болот.
12. Катардагы кызматкер, башчынын каалагандай буйругун аткара билиши зарыл деп ойлойм.

13. Балким, таң калычтуу көрүнөөр, бирок чыныгы жакындарымдан бир нерсени өтүнүү керек болгондо тартынып, кысына берем.
14. Баары түшүнүктүү болсо да, менден башкалар тактап сураган учурлар көп болот.
15. Менин мүнөзүм үй-бүлөнүн тиреги болгон атама (апама) окшош деп ойлойм.

Тесттин ачкычы

«Ооба» - 10 упай, «билбейм» - 5, «жок» - 0.

0-49 упай. Мындай жооптор «психологиялык жылаанга» мүнөздүү келет. Сиз керек болбосо деле ар кандай жемени унчукпай уга бересиз; эч ким талап кылбаса деле, баарын берип коёсуз. Көбүнчө, алсыздыгыңызды сезип жатканда, чечкиндүүлүк да кыласыз. Колуңуздан келбей калганда, мүнөзүңүздөгү өксүктөрдү башкалардан издеп, мындан жакшы жашоо маңызын табасыз да, үмүттөнөсүз.

50-99 упай. Гармония жана чечкиндүүлүк, акылмандык жана саресепчилдик, жакшы кеңеш бере билүүчүлүк – сиздин эң жакшы жактарыңыз ушундай. Зарыл болсо, жетекчилик кыласыз, болбосо, башкалардын пикирин жана каалоосун эске алып, жол бошотосуз. Бирок максатыңызга дайыма эле татыктуу жол менен жетип жүргөн-жүрбөгөнүңүз өзүңүзгө гана белгилүү.

100-150 упай. Сиздин жооптор иштин жагдайын жана кандай болушу керектигин билем деп эсептеген улуу диктатордун бейнесине туура келет. Сиз башкаларды ынандырып, жетектей аласыз, ишти мөөнөтүнөн кечиктирбей бүтүрүүгө көндүрө билесиз. Бирок кээде кол алдыңызда иштегендердин маанайынан, көз карашынан, ишааратынан «коё турчу, кичине эс алайын!» дегендей нааразылык байкалат.

* 35-тапшырма. Мамлекетти башкарууга катышасыңарбы?

Мугалим суроо берет: Балдар, силердин оюңарча, жарандар мамлекетти башкарууга, өлкөдөгү маанилүү чечимдерди кабыл алууга катышуусу керекпи?

Окуучулардын мүмкүн болгон жооптору:

- Ооба, анткени биз өлкөбүздүн жарандарыбыз.
- Ооба, анткени биздин мамлекетте эмне болуп жатканына кайдыгер эмеспиз.

Мугалим сурайт:

- Балдар, кандай деп ойлойсуңар – жигердүү жарандык позициясы бар адамдын кандай сапаттары болушу керек?
- Ал өз өлкөсүнүн жигердүү жараны болуш үчүн эмне кылууга тийиш (жооптордун баары тактага жазылат).

Андан ары окуучулар мисалдарды келтиргенден кийин, мугалим, жигердүү жарандык позициясы бар жарандын калган сапаттарын төмөнкү таблицадан (10.1-таблица) алып толуктап жазат.

Таблица 10.1. Жигердүү жарандык позициясы бар адамдын сапаттары

Жаран ... керек

Өз укуктарын билиши	Жоопкерчиликтүү болушу	Кабардар болушу	Позитивдүү чечимдерди кабыл алышы	Коомдук иштерге катышуусу

Мугалим суроо берет:

- Жарандардын башкарууга катышуусунун кайсы демократиялык ыкмаларын билесиңер?

Мугалим тактага/чоң баракка окуучулар айткан жарандардын башкарууга катышуу ыкмаларын жазып турат. Эгер окуучулар билбесе же жооп берүүдөн кыйналса, анда мугалим өзү билген ыкмаларды жазып, балдарга түшүндүрүп берет (10.2 -сүрөт).

10.2-сүрөт. Жарандардын башкарууга катышуусунун демократиялуу ыкмалары

- Саясий партиялардын ишине катышуу
- Элдик курултай өткөрүү
- Жарандардын кайрылуулары жана даттануулары
- Айыл жыйындары
- Маселелерди ЖМКда чагылдыруу
- Тынч митингилер, каршылык, демонстрация, жүрүштөр
- Коомдук угуулар
- Бюджеттик угуулар
- Мыйзам чыгаруу демилгеси
- Референдум жана шайлоо

* 36-тапшырма. Коомдук угуу.

Мугалим: Балдар, бүгүн силер коомдук угууга катышып, жарандардын катышуусунда чечимдер кандайча кабыл алынарын түшүнөсүңөр.

Мугалим коомдук угууда карала турган көйгөйлүү кырдаалды угуп көрүүнү сунуштайт.

2010-жылы декабрда Кыргызстандын аймактарында мугалимдер удаалай митингдерге чыга башташты. Соңку

үч жылдан бери эмгек акы бир да жолу каралбаганына нааразы болуп, айлык акыны көтөрүүнү талап кылган мугалимдер биригишти. Алар мындан тышкары коммуналдык кызматтарга жеңилдиктерди, кесиптик чеберчиликти жогорулатуу мүмкүнчүлүгүн камсыздоону жана жаш кадрларга колдоо көрсөтүүнү талап кылышты. Бирок Өкмөт бюджетте мугалимдердин эмгек акысын жогорулатуу үчүн каражат жок экендигин моюнга алды. Бир топ мезгилден кийин педагогдордун айлык акысын 30 пайызга көтөрүү чечими жарыя айтылды. Бирок мугалимдерди бул канааттандырган жок, алар баштагы талаптарын айтып митингиге чыга беришти.

Депутаттар тобунун көрсөтмөсү боюнча Жогорку Кеңештин тийиштүү комитети Билим берүү министрлигинин кызматкерлери, мугалимдер, мектеп жетекчилери, өкмөттүн өкүлдөрү катышкан коомдук угуу уюштурулду. Анда «Мугалимдердин айлыгын көтөрүү керекпи?» деген маселе каралды.

Даярдык бөлүгү.

Коомдук угуу «Мугалимдердин айлыгын көтөрүү керекпи?» деген темада өткөрүлөт (мугалим теманы чоң баракка жазып, илип коёт)

1. Бул тапшырманы өткөрүү үчүн мугалим классты беш топко бөлөт:
 - 1) Мектеп жетекчилери
 - 2) Мугалимдер
 - 3) Билим берүү министрлиги
 - 4) Өкмөт (тийиштүү топтордун кызыкчылыктарын жактайт)
 - 5) «Парламенттик комитет» тобу коомдук угууга демилге көтөрөт
2. Мугалим так (3 же 5) сандагы окуучуларды коомдук угууга демилге көтөргөн парламенттик комитеттин мүчөлөрү кылып дайындайт.
3. Ар бир топко мугалим тийиштүү позициясы жана коомдук угуу башталганга чейин аткара турган тапшырмасы жазылган картачаларды таратып берет.

4. Коомдук угуу башталаарда столдорду «П» тамгасындай тизип, ортого угуу демилгечилерин отургузуу керек. Топтордун аталыштары жазылган картачалар алдын ала даярдалууга тийиш.

Классты тийиштүү топторго бөлгөндөн кийин, ар бир топ маселеге карата өзүнүн расмий позициясын талкуулап, тигил же бул чечимди кабыл алууга мамлекеттик органды ынандыргыдай 2ден кем эмес жүйө келтириши керек. Маалымат менен таанышып, топтордо тапшырма аткарууга мугалим 7 мүнөт берет.

Топтор үчүн картачалар:

Министрлик биринчи кезекте эмгек акы төлөө жолун кайра карап чыгууну сунуштайт. Биз эмгек акыны эсептөөнүн мурда кабыл алынган тутумунан баш тартып, саатына карай төлөөнү киргизмекчибиз. Бул үчүн жыл сайын 10 миллиард сомдон ашуун керектелет, муну мамлекет таап бере алат. Мындан тышкары, мугалимдик кесиптин кадыр-баркын көтөрүү, мисалы, 2016-жылды Билим берүү жылы деп жарыялоо зарыл. Министрлик жаш адистерди колдоп, эмгек акысын жогорулатууну чечти. Мугалимдердин бардык талаптарын кыска убакыт аралыгында аткаруу мүмкүн эмес. Муну министрликтин кызматкерлери да ырасташат, анткени Кыргызстандын мектептеринде айлыкты көтөрүүнү талап кылган 70 миңден ашуун мугалим иштейт. Азыркы учурда министрлик мугалимдердин эмгек акысын 30 пайыз көтөрүүнү сунуштайт. Өкмөт 100 пайыз жогорулатуу үчүн каражат тапканга чейин, бул деле жакшы эмеспи.

Силердин милдет:

1. Ролуңарды эске алып, маселеге карата позицияңарды тактагыла. Силер туура деген чечимди парламенттик комитет жактырышы үчүн 2ден кем эмес жүйө келтиргиле («Биздин [позициябыз]...., анткени [жүйөлөр]»).
2. Чыгып сүйлөө (позицияны айтуу жана жүйөлөрдү келтирүү) үчүн

бир же эки баяндамачыны шайлап, калгандар парламенттик комитеттин суроолоруна жооп беришет.

Депутаттар коомдук угууга демилгечи болгондуктан, алар баяндамачыларга суроо беришет. Угуунун жыйынтыгында алар өз чечимин чыгарышат. Силердин топтун чечими, башка топтордун сунуштарынын негизинде, добуш берүү жолу менен кабыл алынат.

Парламент жыл сайын мамлекеттик бюджетти карап, бекитет. Ошондуктан ал эмгек акыны жогорулатуу жөнүндөгү сунушту бекитиши же четке кагышы мүмкүн. Эмгек акыны жогорулатууга акча келерки жылга каралбагандыгы белгилүү. Ошол эле учурда, бул маселени чечүү зарыл, болбосо, бүткүл өлкөдө мугалимдердин митинги улантылып, буга дарыгерлер дагы кошулушу ыктымал. Бул маселени биргелешип чечүү үчүн силер коомдук угуу өткөрүп, катышуучулардын пикирин угуп көрүүнү чечтиңер. Мамлекеттик бюджеттин чыгымдарын көбөйтүү жөнүндө чечимди, Өкмөт каржылоо булактарын аныктагандан кийин гана чыгарышы мүмкүн экендигин силер эске алышыңар керек.

Силердин милдет:

Коомчулуктун маселени адилет чечүүгө таасир эте турган өкүлдөрү үчүн 10дон кем эмес суроо даярдоо.

Төрага менен катчыны шайлоо. Төрага отурумду алып барат: баяндамачыларга жана комиссияга сөз берет. Катчы коомдук угуунун протоколун жүргүзүп, ошондой эле айтылган бардык жүйөлөрдү, сунуштарды жазып турат жана убакытка көз салат.

Коомдук угууларда бере турган суроолорду комитеттин калган мүчөлөрүнө бөлүштүрүп бергиле.

Угуулар учурундагы силердин милдет: отурумдун туура жүрүшүн камсыздоо; чыгып сүйлөгөндөрдү кунт коё угуп, керектүү учурларда кол көтөрүп суроо берүү; коомдук угуу өткөрүлгөндөн кийин ишти талкуулап, маселени чечүү боюнча

кабыл алынган чечимди айтуу. Чечимди талкуулаганда ал коомдун ар түрдүү катмарларына кандай таасир этиши мүмкүндүгүн да ойлогула. Силердин комитет өз пикирин айтууга укуктуу, силер сөзсүз эле башка топтордун пикирине макул болушуңар керек эмес. Чечим добуш берүү жолу менен, көпчүлүк добуш менен кабыл алынат. Добуш берүүнү төрага жүргүзөт, ал чечимди жарыялап, кандай негизде кабыл алынгандыгын түшүндүрөт.

«Өкмөт» тобу үчүн маалымат

Кыргызстанда мугалимдердин 80 пайызы жогорку категорияга ээ, бирок өлкөдө билим берүү деңгээли төмөн бойдон калууда. 15 окуучуга бир мугалим туура келет, ал эми дүйнөлүк стандарттар боюнча бул көрсөткүч 22:1ди түзөт (22 окуучуга бир мугалим).

Мугалимдер эмгек акынын 30 пайызга жогорулатылышына нааразы, азыркы кезде аны жүз пайыз көтөрүү үчүн Өкмөттүн акчасы жок экендигин алар түшүнүшпөйт. Өкмөт мугалимдердин митингиге чыгышы менен эле маселе чечилип калбайт деп эсептейт. Митингдерден улам казынада акча пайда болуп калбайт. Ал ортодо, Каржы министрлиги өлкөдө мугалимдердин эмгек акысын жогорулатуу үчүн 10 миллиард сом талап кылынарын айтты. Мынчалык акча азырынча казынада жок, бирок парламент мугалимдердин эмгек акысын жогорулатууну чечсе, анда Өкмөт бул каражаттарды бардык мамлекеттик органдардын эсебинен таба алат: 2 миллиард сомду салык кызматы, 2,5 миллиард сомду бажы кызматы табышы керек, 5 миллиард сомду улутташтырылган компанияларды сатуунун эсебинен алса болот. Мындай кылганда, педагогдор 2011-жылдын 1-мартына чейин күтө турушу керек болот. Ошол айдан тартып эмгек акы жогорулатыла баштайт.

Силердин милдет:

1. Ролуңарды эске алып, маселеге карата позицияңарды тактагыла. Силер туура деген чечимди

парламенттик комитет жактырышы үчүн 2ден кем эмес жүйө келтиргиле («Биздин позициябыз ..., анткени [жүйөлөр]»).

2. Чыгып сүйлөө (позицияны айтуу жана жүйөөлөрдү келтирүү) үчүн бир же эки баяндамачыны шайлап, калгандар парламенттик комитеттин суроолоруна жооп беришет.

«Мугалимдер» тобу үчүн маалымат Мугалимдердин эмгек акысы өтө төмөн бойдон кала берүүдө: үч жылдан бери кайра карала элек. Орточо айлык болгону 2 миң сом, ага жашоо мүмкүн эмес. Ошондуктан мугалимдер эмгек акы 300-400 сомго эмес, сезилерлик өлчөмдө жогорулатылышы керек, антпесе маселе чечилбейт. Мугалимдер эмгек акыны дароо кайра кароону талап кылышат. Алар 30 пайыз гана көтөрүлөт деген божомолго да нааразы.

Мугалимдер 5 талап коюп чыгышты:

- эмгек акы 100 пайызга көтөрүлсүн;
- жыл сайын эмгек акы товарлар жана тейлөө кызматтарынын баасына жараша кайра эсептелип турсун;
- мугалимдерге коммуналдык кызматтар 50 %га жеңилдетилсин;
- айыл жериндеги жаш мугалимдер колдоого алынсын;
- мугалимдердын кесиптик чеберчилигин жогорулатууга республикалык бюджеттен каражат ажыратылсын.

Ошондой эле, мугалимдер дептер текшерүүгө кошумча акыны ставканын 30 пайызы өлчөмүндө аныктоону, коммуналдык кызмат акысына төлөгөнгө жана иш сапарлар чыгымына каражат кароону, мугалимдердин жашоо деңгээлин иш жүзүндө жогорулатуу боюнча реалдуу чараларды көрүүнү талап кылышат. Бул талаптар аткарылбаса, мугалимдер митингиге чыга беришет, мунун айынан окуу процесси үзгүлтүккө учурайт.

Силердин милдет:

1. Ролуңарды эске алып, маселеге карата позицияңарды тактагыла. Силер туура деген чечимди парламенттик комитет жактырышы үчүн 2ден кем эмес жүйө келтиргиле («Биздин позициябыз ..., анткени [жүйөлөр]»).
2. Чыгып сүйлөө (позицияны айтуу жана жүйөөлөрдү келтирүү) үчүн бир же эки баяндамачыны шайлап, калгандар парламенттик комитеттин суроолоруна жооп беришет.

«Мектеп жетекчилери» тобу үчүн маалымат

Кыргызстанда иш таштаган мугалимдер балдардын билим алуу укугун бузуп жатат деп эсептейт мектеп жетекчилери. Өлкөдө билим деңгээли ансыз деле төмөн болуп жаткан кезде, митинг жагдайды ого бетер оорлотот. Митинг, иш таштоо окуу процессине тоскоолдук кылат, мектеп программадан артта калат.

Ошол эле учурда мугалимдердин эмгек акысынын төмөн болуп жаткандыгы окуучулардын жетишүүсүнө терс таасир этет. Республиканын жогорку класстагы окуучулары PISA эл аралык сынагында (мектеп окуучуларынын окуу жетишкендиктерин эл аралык изилдөөдө) 65 өлкөнүн ичинен эң начар натыйжаны көрсөтүштү. Мектепте балдарга берилип жаткан билимдин мынчалык начар болгондугуна, билим берүү тармагынан адистердин кетип жаткандыгы жана мугалимдердин кесиптик даярдыгы төмөн экендиги себеп болууда. Кыргызстанда мугалимдердин кыйласы өз адистигине тиешеси жок сабактардан окутушат (мисалы, химия мугалими географияны, музыка мугалими дене тарбияны окутат). Окутуу жүктөмү жана жоопкерчилик жогорулатылган, бирок эмгек акы өтө төмөн бойдон калган шартта мугалимдер иштегиси келбейт.

Айлыктын аздыгынан улам жаш мугалимдер мектепке келүүнү каалашпайт, мугалимдер окутууга инновацияларды киргизүүгө

кызыгышпайт. Кыргызстанда педагогикалык билим алган бүтүрүүчүлөрдүн 17 гана пайызы мектепке иштегени барат. Тажрыйбалуу мугалимдер болсо кесиптик чеберчилигин жогорулатып, үзүлтүксүз өнүгүп-өсүп турушу керек..

Силердин милдет:

1. Ролуңарды эске алып, маселеге карата позицияңарды тактагыла. Силер туура деген чечимди парламенттик комитет жактырышы үчүн 2ден кем эмес жүйө келтиргиле («Биздин позициябыз..., анткени [жүйөлөр]»).
2. Чыгып сүйлөө (позицияны айтуу жана жүйөөлөрдү келтирүү) үчүн бир же эки баяндамачыны шайлап, калгандар парламенттик комитеттин суроолоруна жооп беришет.

Коомдук угууну өткөрүү

Топтор чыгып сүйлөөгө даяр болгондо, мугалим коомдук угуу башталганын жарыялайт. Угуу башталаарда, мугалим мунун иретин тактага илип, түшүндүрүп берет.

Коомдук угуунун жүрүшү: (тактага илинет)

Парламенттик комитеттин төрагасы отурумду ачык деп жарыялап, коомдук угуунун темасын айтат. Анан талкууну баштоо үчүн топтордун бирине сөз берет.

Топтордун өкүлдөрү кезеги менен чыгып, өз позицияларын, жүйөлөрүн айтышат (ар бири 2 мүнөт).

Парламенттик комитеттин мүчөлөрү ар бир топтун өкүлү чыгып сүйлөгөндөн кийин ошол топко суроолорду беришет (сүйлөп жаткан учурда да суроо бериши мүмкүн).

Катышуучулардын баары сүйлөп бүткөн соң, парламенттик комитеттин талкуусу болот. алар өз жүйөлөрүн келтирип, добуш берүү менен чечим кабыл алышат да, натыйжасын катышуучулардын баарына жарыялайт.

Мугалим коомдук угууга катышкандыгы үчүн окуучуларга ыраазылык билдирет да, анан бир нече суроо берет:

1. Коомдук угууда силерге баарынан эмне көбүрөөк жакты?
2. Эмне жаккан жок? Эмне үчүн?
3. Силердин оюңарча, коомдук угуунун башкы максаты кайсы?
4. Коомдук угуу жаран үчүн кандай мүмкүнчүлүктөрдү берет?
5. Маселе боюнча дал ушундай чечим кабыл алынышына эмне таасир этти?
6. Депутаттардын керектүү чечимди кабыл алышына кантип жетишүүгө болот?

Мугалим, өткөрүлгөн коомдук угууну талдоого багытталган өзүнүн суроолорун берсе болот.

Жыйынтык чыгаруу.

Мугалим текшерүүчү суроолор аркылуу тапшырманын жыйынтыгын чыгарат.

Текшерүүчү суроолор:

1. Мамлекетти башкарууга катышуунун кандай ыкмаларын билесиңер?
2. Коомдук угуу кандай өткөрүлөт?
3. Коомдук угуу эмне үчүн өткөрүлөт? Анын негизги максаты кайсы?
4. Жарандын мамлекеттик иштерди башкарууга катышуусу зарылбы? Эмне үчүн?

1-бап. Мен

4-бөлүм. Мен керектөөчүмүн

*1-тапшырма. Муктаждыктар жана каалоолор.

- Өзүңөрдүн муктаждыктарыңарды санап чыккыла.
- Бул тизмеден эмнелерди сатып алмаксыңар?

Менин муктаждыктарым	Сатылабы?	Менин каалоолорум
Тамак-аш	Ооба	Телевизор

- Өзүңөр үчүн маанилүүлүгүнө жараша муктаждыктарыңарды жайгаштырып, жогорудагыдай таблица түзгүлө.
- 1. Кайсы бир нерселерди башкалардан көбүрөөк каалаганыңардын себептери эмнеде?
- 2. Тизмедеги муктаждыктардын кайсыларын канааттандырууга силер жөн гана адам болгонуңар үчүн укуктуубуз деп ойлойсуңар?
- 3. Мунун баарын силерге ким берүүгө тийиш?

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар буларды билиши керек:

а) муктаждыктардын жана каалоолордон айырмасын; б) муктаждыктардын кайсылары эң маанилүү экендигин жана аларды ким камсыздай тургандыгын.

ТМ: Бул тапшырманын максаты – окуучуларды жашоо үчүн керектүү нерселер (муктаждыктар) жана алар кандайча канааттандырыла тургандыгы жөнүндө ойлонуу. Бул тапшырманын туура жооптору жок.

2-тапшырма. «Талап» жумуш барагы

**** 1-тапшырма.** Төмөнкү сүйлөмдөрдүн жазылбай калган жерлерин толуктагыла:

1. Базардын катышуучулары – булар товарларга _____ түзгөн _____ жана _____ кылган _____.
2. Базарда сатуучулар жана сатып алуучулар өз ара бүтүм жасашат, б.а. товарларды белгилүү бааларда _____ жана _____.
3. Ошентип, _____ өз ара иштешүү болот жана _____ натыйжасында базар катышуучулары бүтүм жасай турган _____ түзүлөт.
4. Базарларга сатуучулар жана сатып алуучулар _____ кызыкчылыктары менен чыгышат. Кардарлар товарды мүмкүн болушунча _____ сатып алгысы келет, ал эми сатуучулар мүмкүн болушунча _____ сатууну каалайт.

5. Товарлар сатып алынат жана сатылат – бул сатып алуучулар менен сатуучулардын эки тарапты тең _____ жөнүндө макулдашканын билдирет.

*** **2-тапшырма.** «Талап» түшүнүгүн ар кайсы көз караштан алып туюнтмалагыла:

1. Социологиялык: талап – бул _____

2. Экономикалык: талап – бул _____

3. Экономикалык-математикалык:

1) Талап – бул _____

2) Талап – бул _____

** **3-тапшырма.** Аныктаманы толуктап жазгыла. «Талаптын негизги мүнөздөмөлөрү:

1. Талаптын көлөмү (чоңдугу) – _____

2. Талаптын баасы – _____

3. Талап мыйзамы – _____

*** **4-тапшырма.** Сүйлөмдүн жазылбай калган жерлерин толуктагыла.

Кардар товардын _____ жана ошол товарды _____
_____ салыштыруу аркылуу ушул товар үчүн өзү төлөөгө даяр болгон
_____ аныктоо мүмкүндүгүн алат.

*** 5-тапшырма. Схеманы толтургула:

Талаптын функциясы аны аныктоочу факторлордон
көз карандылыгын көрсөтөт

Талаптын функциясы үч ыкманын бири менен берилиши мүмкүн

Талдоо

Таблица түрүндө

Графикалык

Эскертүү:

«Талап» жумуш барагына жазылган тапшырмалардын татаалдыгы айырмалуу жана ар башка максаттарга ылайыкталган.

1 жана 3-тапшырмаларды (ортоңку деңгээлдеги татаалдык) «Талап» темасынын материалдарынын негизги түшүнүктөрүн өздөштүрүлүшүн текшерүү үчүн колдонууга болот.

2-, 4- жана 5-тапшырмалар (жогорку деңгээлдеги татаалдык) мугалим менен биргеликте аткарылат. Булар «талап» түшүнүгүн ар башка көз караштан көрүүгө мүмкүндүк берет. Мында окуучулар кошумча маалымат издеши дагы талап кылынат.

Жумуш барагы: «Талап» /жооптор

1-тапшырма. Төмөнкү сүйлөмдөрдүн жазылбай калган жерлерин толуктагыла:

1. Базардын катышуучулары – булар товарларга талап түзгөн сатып алуучулар (керектөөчүлөр) жана аларды сунуш кылган сатуучулар (өндүрүүчүлөр).
2. Базарда сатуучулар жана сатып алуучулар өз ара бүтүм жасашат, б.а. товарларды белгилүү баалар боюнча сатышат жана сатып алышат.
3. Ошентип, талап жана сунуш бири-бирине таасир этет да, натыйжада базар катышуучулары бүтүм жасай турган баа түзүлөт.
4. Базарларга сатуучулар жана сатып алуучулар карама-каршы

кызыкчылыктары менен чыгышат.

Кардарлар товарды мүмкүн болушунча арзан сатып алгысы келет, ал эми сатуучулар мүмкүн болушунча кымбат сатууну каалайт.

5. Товарлар сатып алынат жана сатылат, демек сатып алуучулар менен сатуучулар эки тарапты тең канааттандырган баа жөнүндө макулдашканын билдирет.

2-тапшырма. «Талап» түшүнүгүн ар кайсы көз караштан алып туюнтмалагыла:

1. Социологиялык: талап – бул сатып алуучунун товарларды түрдүү баалар менен сатып алууну каалагандыгы жана мүмкүнчүлүгү.

2. Экономикалык: талап – бул сатып алуучулардын сунушталган баалар менен берилген көлөмдөгү товарларды сатып алууга болгон даярдыгы.

3. Экономикалык-математикалык:

- 1) талап – бул чегине жеткен пайдалуулуктун кемүү функциясы
- 2) талап – бул киреше жана алмаштыруунун эффектилерин чагылдыруучу чегине жеткен пайдалуулуктун кемүү функциясы

3-тапшырма. Аныктаманы толуктап жазгыла. «Талаптын негизги мүнөздөмөлөрү:

1. Талаптын көлөмү (чоңдугу) – берилген базардагы сатып алуучулардын белгилүү убакыт аралыгында сунушталган баада берилген товарлардын жана кызматтардын сатып алууга даярдыгы (каалашат жана ала алышат).

2. Талаптын баасы – белгилүү сандагы товарлар же кызматтар үчүн сатып алуучу алганга макул болгон эң жогорку баа.

3. Талап мыйзамы – башка шарттары бирдей болгондо, товардын баасы

канчалык төмөн болсо, ага талап ошончолук жогору (жана тескерисинче) болот.

4-тапшырма. Сүйлөмдүн жазылбай калган жерлерин толуктагыла.

Сатып алуучу берилген товардын пайдалуулугун жана сатып алуу чечиминин башка бааларын салыштыруу аркылуу өзү төлөөгө даяр болгон эң жогорку баасын аныктоо мүмкүндүгүн алат.

5-тапшырма. Схеманы толтургула:

Талаптын функциясы талаптын аны аныктоочу факторлордон көз карандылыгын көрсөтөт

Талаптын функциясы үч ыкманын бири менен берилиши мүмкүн

Талдоо
(аналитикалык)

Математикалык
формула

$$Q_D = 4 - 3P$$

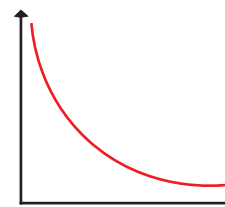
Таблица түрүндө

Талаптын шкаласы

P (баа)	20	18	16	14	10
Q (сан)	0	2	6	8	10

Графикалык

Талаптын ийри сызыгы

**** 3-тапшырма. Ким төлөшү керек: мамлекетпи же керектөөчүбү?**

Аты, Аты, фамилиясы _____

Төмөндө саналган коомдук товарлар менен кызматтардын баарына азыркы кезде салыктардын эсебинен төлөнөт. Ар бир товар жана кызматт үчүн өзүңөр тийиштүү деп ойлогон мамычада белги койгула.

1-мамыча – «Пайдаланылганына жараша төлөнөт», эгер товар же кызмат салыктардын эсебинен төлөнбөшү керек деп эсептесеңер бул мамычага белги койгула. Адамдар буларды пайдаланганда гана төлөөгө тийиш. Төлөбөгөндөр бул товарды же кызматты пайдаланышпайт.

2-мамыча – «Салыктардын эсебинен төлөнөт», эгер берилген товар же кызмат салыктардын эсебинен төлөнүшү керек деп эсептесеңер бул 2-мамычага белги койгула.

Коомдук товарлар жана кызматтар	1-мамыча Пайдаланылганына жараша төлөнөт	2-мамыча Салыктардын эсебинен төлөнөт
Улуттук коргонуу		
Мамлекеттик мектептер		
Автострада жана жолдор		
Дамбалар		
Милициянын коргоосу		
Университеттер		
Улуттук парктар		
Аба ырайынын божомолу		

Бул маалыматты төмөнкү суроолорго жооп берүү үчүн пайдаланыла:

1. Жалпысынан, адамдар коомдук товарлар менен кызматтар пайдаланылганына жараша төлөө керек же алар салык эсебинен каржыланышы керек деген салыштырмалуу пикирге кандай карашат? Алар салык эсебинен айрым товарлардын менен кызматтардын башкаларга салыштырмалуу көбүрөөк төлөнүшүн жакташабы? Кайсылары үчүн? Муну силер кандай түшүндүрөсүңөр?
2. Эгер иликтөө барагында аталган коомдук товарлар менен кызматтар сиздин көз карашыңызга туура келгендей өндүрүлүп, бөлүштүрүлсө, эмне болор эле?
3. Эмне үчүн айрым коомдук товарларды жана кызматтарды жеке менчик секторду тартып ишке ашырса жана аларды колдонгондордун өздөрүн төлөтүү эмне үчүн кыйын болмок?

Эскертүү:

ТМ: окуучулардын коомго товарларды жана кызматтарды өндүрүү зарылдыгын, ошондой эле салыктардын керектигин түшүнүүгө жардам берүү.

ОКИМ: Окуучулар салык эсебинен же пайдаланылышына жараша төлөнүүгө тийиш болгон товарларды жана кызматтарды аныктап, айрым коомдук жыргалчылыктардын салык эсебинен төлөнүшү боюнча өз пикирин айта алышат.

1-бап. Мен

5-бөлүм. Мен өндүрүүчүмүн

*1-тапшырма. Адистешүү.

Жуптарда иштеп, силердин коомдогу адамдар ээ болгон бардык адистик жөндөмдөрдүн (мисалы, механик) тизмегин түзгүлө. Анан адистер өздөрүнүн билимин, жөндөмүн колдонгону үчүн акы алар-албасын, ошондой эле алар бул адистиктерге кайдан окуп ээ болушканын белгилегиле. (Эгер шаарда жашасаңар, анда өзүңөр турган көчө же кварталды гана эске алышыңар керек).

Атайын жөндөмдөр	Акы алышабы?	Муну кайдан окуп үйрөнүшкөн?
1. Самолёт башкаруу 2. Шырдак жасоо	Ооба Жок	Учкучтар мектебинен Чоң энелерден

Эскертүүлөр:

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучуларды алардын коомундагы адистешүүнүн масштабын билүүгө кызыктыруу.

ОКИМ: Окуучулар алардын коомундагы адамдардын кандай жөндөмөр бар экенин аныкташат.

Жооптор айырмалуу болушат. Бирок алар бала багуу, тамак даярдоо жана башка акысы төлөнбөгөн иштерге керектүү жөндөмдөрдү унутуп калбасын.

*2-тапшырма. Бартер.

1. Төрттөн болуп топторго бөлүнүп, бир буюмду экинчи буюмга башма-баш алмаштырып (бартер кылып) жаткан адамдарды акыркы жолу качан көргөнүңөрдү бири-бириңерге айтып бергиле. Адамдар кандай буюмдарды алмаштырышты? Алар эмне үчүн акчаны колдонбой, бартерди тандап алышты?

Төмөндөгү таблицаны дептериңерге көчүрүп, аны толтургула. Тилкеге ар бир системанын артыкчылыгын жана кемчилигин жазгыла.

Акча	Бартер
Артыкчылыктары Кемчиликтери	Артыкчылыктары Кемчиликтери

Эскертүүлөр:

ТМ: Бир жагынан бартердин артыкчылыктары менен кемчиликтерин, экинчи жагынан, инфляцияга байланышкан маселелерди көрсөтүү.

Окуучулар айрым нерселерди алмашканда, иш жүзүндө базардагы адамдардай эле бартердик алмашуу жүргүзөөрүн билбеши мүмкүн. Ошондуктан сиз адегенде мындай алмашууга мисал келтирсеңиз жакшы

болот (эң жөнөкөй мисал - калемсапты китепке алмашуу). Бартер жүргүзүүнүн эң негизги себеби - акчанын жетишсиздиги, сейрек учурларда, инфляциядан улам колдогу акчанын куну качышы.

Мүмкүн болгон жооптор:

Акча	Бартер
Артыкчылыктары: Алып жүрүүгө оңой. Банкка салып койсо болот. Узак убакыт бою пайдаланса болот. Кемчиликтери: Акча күчүн жоготушу мүмкүн. Акча көбүрөөк уурдалат.	Артыкчылыктары: Инфляцияга анча чалдыкпайт. Кемчиликтери: Кээде буюмдардын наркын аныктоо кыйын. Товар наркы ага болгон суроо-талапка жараша болот. Алып жүрүүгө өтө оор болушу мүмкүн. Өкмөткө салык чогултуу кыйын болот.

*3-тапшырма. Кантип миллионер болуу мүмкүн?

Бул тапшырманы эки жол менен аткарса болот:

1. же керек боло турган товарды ойлонгула да, төмөнкү тапшырманы аткаргыла;
2. же тапшырманы аткаруу үчүн биз сунуш кылган товарды пайдалангыла.

Сунуш кылынган товар: силер кол менен буралып иштеген күрүчтү тазалаган жөнөкөй машинаны ойлоп таптыңар.

Силер бул буюмду жасап чыгарып, аны сатып, бизнес баштагыңар келет.

Жубуңар менен суроолорду окуп чыгып, өзүңөрдүн бизнес-планыңарды жазгыла. Аны класска тартуулоого даярдангыла.

1. Силердин өнүмүңөрдү ким сатып алат?
2. Эл силердин компанияңар жана өнүмүңөр жөнүндө кантип билет?
3. Товарыңардын/өнүмүңөрдүн баасын кантип коёсуңар?
4. Бизнес жүргүзүү үчүн силер канча чыгым сарпташыңар керек болот?
5. Ишти баштап жатып, канча товар чыгарууну чечүүдө биринчи эмнени эске алыш керек?
6. Түшкөн пайданы эмне кыласыңар?

7. Кандай факторлордон улам силер товардын баасын өзгөртүшүңөр мүмкүн?
8. Силердин бизнесиңер канткенде көбүрөөк пайда бериши мүмкүн?

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар жөнөкөй бизнес-план түзгөндү үйрөнүүгө тийиш.

ТМ: Окуучуларга чакан жана ири бизнестин көп кезиге турган маселелери жөнүндө ойлонууга түрткү берүү.

Жооптор, албетте, айырмалуу болушат. Окуучулар бардык суроолорго жооп беришкени анык болсун. Бул окуучулардын өздөрүнүн чыгармачыл мүмкүнчүлүктөрүн көрсөтүүгө жакшы өбөлгө түзөт. Сиз добуш берүү аркылуу эң мыкты бизнес-планды тандоону сунуш кылып, тапшырманы аяктасаңыз болот.

Болжолдуу бизнес-пландын мазмуну

Бизнес-план – жеке менчик ишкананы өнүктүрүү планы болуп саналат.

Жалпы баяндама

Демейде бул бөлүмдө ишкананын өтө кыскача баяндамасы берилет: ал кайда жайгашкан же жайгаштырылат, кандай өнүмдү өндүрөт же кызматтын кайсы түрүн көрсөтөт, анын негизги керектөөчүлөрү кимдер болот.. Мындан тышкары, көп учурда бул жерде

ишкананын келечектеги максаттары да белгиленет.

Сиз бул суроолорго жооп беришиңиз керек:

Бизнестин кайсы түрү менен алектенип жатам жана биз эмне өндүрөбүз? Мен эмне үчүн бул бизнес-планды жазып жатам?

Мисалы:

Күн сайын биз эже-сиңдилерибиз менен апамдыкына чогулуп, шырдак жасайбыз. Аны Ош базарына алып чыгып сатабыз. Эгер өзүбүздүн дүкөнүбүз болсо, анда чет элдик кардарлардын көңүлүн буруп, шырдактын баасын жогорулатат элек да, ошондо ай сайын көп-көптөн сата алмакпыз. Ошентип, бул бизнес-пландын максаты - кредит алууга үчүн бизнесибизди сыпаттап берүү.

Бул кредиттин жардамы менен биз ижарага дүкөн алабыз, аны жасалгалайбыз, бир сатуучуну жана айылыбыздан шырдак жасоодо бизге жардамдаша турган үч аялды жалдайбыз. “Жылдыз” дүкөнүнүн кирешеси көбөйөт да, биз балдарыбыздын билим алуусу үчүн акча камдай алабыз.

Өнүмдөр жана кызматтар

Бул бөлүмдө ишкананын өнүмү (же кызматы) жөнүндө кыйла кеңири баяндалат. Өнүмдүн мүнөздөмөлөрдөн тышкары, аны кантип пайдалануу керектигин жана ал эмнеси менен сатып алуучуларды өзүнө тарта тургандыгын да баяндашыңыз керек.

Сиз бул суроолорго жооп берүүгө тийишсиз:

Менин ишканам эмне өндүрөт? Бул өнүм кандайча пайдаланылат? Ал адамдарга эмнеси менен жагат?

Мисал:

Биз шырдактарды өндүрөбүз – колго жасалуучу кийиз килемчелер. Алар жүндөн жасалып, табигый боёктор менен боёлушат. Шырдакты Кыргызстандын уздары эзелтен бери эле жасап келишкен. Жергиликтүү эл көп колдонот. Бирок азыр

чет элдиктер үчүн да кеңири белгилүү буюм болуп калды, аларга шырдактын өзгөчөлүгү, оюуларынын чыгармачыл мүнөзү жагат.

Маркетинг планы

Маркетинг планында сиз өз өнүмүңүздү кантип жана кимге сатууга ниеттенип жатканыңыз кеңири жазылышы керек.

Маркетингдик стратегияңыз базарды изилдөөлөрүңүзгө таянышы керек: керектөөчүлөрдүн топтору, атаандаштар жана мындай өнүмдөрдүн сатуу көлөмү.

Бул суроолорго жооп беришиңиз керек:

Менин ишканам базарга канча өнүм чыгара алат жана кимдерге сатат? Мен бул өнүмдү кантип реклама кылсам болот? Мындай өнүмдү дагы кимдер сатат? Бул менин сатуу көлөмүмө кандай таасир тийгизет?

Мисал:

“Жылдыз” дүкөнү чет элдиктерге шырдак сатат. Иликтөөлөр көрсөткөндөй, Кыргызстанга алыскы чет өлкөлөрдөн жана мурдагы Советтер Союзунун республикаларынан көптөгөн туристтер келишет. Бардык туристтер жана Кыргызстанда жашаган чет элдиктер шырдактын потенциалдуу сатып алуучулары болуп саналат. Иликтөө көрсөткөндөй, алыскы чет өлкөлөрдөн келген туристтер Кыргызстанда 2012-жылы күнүнө 3,5 эсе көп акча сарпташкан. 2006-жылы бул көрсөткүч 49 АКШ долларын түзсө, 2012-жылы 189 долларга чейин жеткендигин түшүндүрөт. Азыр биз жылына 24 шырдак жасап жатабыз, бирок жыл сайын 56 даана сата алабыз деп эсептейбиз.

Иштетүү планы

Иштетүү планында фирманын өнүмүн иштеп чыгуу жана өндүрүү процесси сыпатталат. Мында конкреттүү техникалык процедураларды мүмкүн болушунча кеңири чечмелеп, жабдууларды сыпаттоо

жана пайдаланылып жаткан чийки затты санап берүү зарыл.

Бул суроолорго жооп беришиңиз керек:

Жаңы өнүм кандайча иштелип чыгат? Өндүрүштүк процесс кандай фазалардан турат? Өндүрүш үчүн кандай чийки заттар жана материалдар керектелет? Алар каяктан келип түшөт? Бул өнүмдү өндүрүү үчүн кандай жабдуулар колдонулат?

Мисал:

Биз эч кандай жабдууларды пайдаланбайбыз, жумуш бүт бойдон колго бүткөрүлөт. Ийне-жипти, астарлык кездемени базардан алабыз. Жүндү чабандардан дүң баада сатып алабыз. Шырдакты көбүрөөк жасасак деле, айылдагы чабандар бизди жетиштүү жүн менен камсыз кыла алышат. Биз жакта өскөн өсүмдүктөрдөн жасалган боёкторду кошуналарыбыздан сатып алабыз. Азыр ай сайын экиден шырдак жасаганга үлгүрүп жатабыз, бирок жардамга бир нече аялды жалдасак, мындан эки эсе көп чыгара алабыз.

Башкаруу жана уюштуруу

Бул бөлүмдө иш кошууну жана компаниянын түзүлүшү сыпатталат. Буга адатта ишкананын ээсинин, директорунун жана башкы жетекчилеринин кыскача өмүр баяндары киргизилет. Мындан тышкары компания төмөндөгү маселелерди кандайча чече тургандыгы сыпатталышы зарыл: жумушка кандай адамдарды жалдап, кантип окутуп үйрөтүү керек, алардын эмгек акысы кандайча төлөнүүгө тийиш. Бул жерде, көбүнчө учурларда, компанияга караштуу негизги штаттык бөлүмдөрдүн уюштурулуш схемасы камтылат. Ошондой эле компаниянын өзүнүн уюшуу түрүн да сыпатталууга тийиш.

Бул суроолорго жооп беришиңиз керек:

Компания уюштуруунун кандай таризинде катталган? Компаниянын негизги кызматчылар курамына кимдер кирет

жана алардын квалификациясы кандай? Жаңы кызматкерлер кандайча жалданат, окутулат жана эмгек акы алышат? Ким кимге баш ийет?

Мисал:

Биз, үч эже-синди, кооператив катары каттоодон өткөргөнү жаткан “Жылдыз” фирмасында тең өнөктөрбүз. Ижарага дүкөн алсак, анда мен жардамчым экөөбүз сатабыз. Эжем шырдак жасоо, жаңыдан жумушка алынгандарды үйрөтүү жана көзөмөлдөө иштерин мойнуна алат. Синдим болсо чийки зат жана башка материалдарды сатып келүүгө, ошондой эле финансы жана бухгалтерия иштерине жооп берет. Шырдак жасаганды үчөөбүз тең апабыздан, жеңелерибизден үйрөнгөнбүз, бирок бизнес жүргүзүү боюнча билимибиз жок. Кызматчыларыбызга айлык акы төлөп, өндүрүү жана сатуунун көлөмүн чоңойтуунун эсебинен сыйлык да берип турабыз.

Финансы планы

Финансы планы ишкананын кирешеси менен чыгымдарын көрсөткөн бир катар таблицалардан турат. Бул бөлүмдө ишкананын чыгымдары менен келечекте сатыла турган өнүмдөрүнүн көлөмү болжолдуу түрдө көрсөтүлөт. Сандык көрсөткүчтөрдүн баары болжолдуу түрдө берилсе да, алар реалдуу болууга, мындай болжол эмнеге негизделерин түшүндүрүү менен коштолууга тийиш. Бул бөлүмдө ишкананын канча акча керектей тургандыгы, каяктан алынып, кандай сарпталары түшүндүрүлөт.

Бул суроолорго жооп беришиңиз керек:

Бул ишкананы каржылоого канча акча керек болот? Мынча акча кайдан алынат? Канча өнүм өндүрүлөт? Бул ишти жүргүзүүдө дагы башка кандай чыгымдарды (рекламага, ижарага) сарптоого туура келет?

Мисал:

Акча баарынан мурда дүкөндү ижарага алуу үчүн керек болот. Бул үчүн алгачкы 6 айга 6 миң сом керек. Эл аралык FINCA уюмунан кредит алабыз. Мындан тышкары жумушчу күч жалдоого жана жетиштүү сандагы жүндү сатып алуу үчүн дагы кошумча акча керек болот. Бул чыгымдардын баары сатуунун көлөмү өскөндө акталат, азырына алгачкы чыгымдарды үч уюбузду сатып жабабыз.

***4-тапшырма. Силер бир күн кечке эмне кыласыңар?**

Мындан ары чакан баарлашуу жүрөт. Катышкандар:

- Аялы (үй ишинде) - А
- Күйөөсү - К
- Уулу - У
- Статистика агенттигинин кызматчысы - САК

Баарлашууну окуп бүткөндөн кийин шеригиңер менен төмөндөгү суроолорго жооп бергиле да, класстык талкууга даярдангыла:

1. Аялынын күндөлүк милдеттери жөнүндө күйөөсүнүн пикири кандай деп ойлойсуңар?
2. Силердин оюңар боюнча, адамдардын акы төлөнбөгөн жумушун баалоого мындай көз караш кандай таасир этет?
3. Силер жашаган жерде акы төлөнбөгөн кандай иштер жасалат?
4. Алар маанилүүбү?
5. Эгер үй ишин ушундай төмөн бааласак, анда үйдөн тышкары дагы иштеген аялдар эмне болушат? Үй жумуштарын кимдер аткарат?
6. Бардык үй-бүлө мүчөлөрүнүн жумушун баалай турганыбызды кантип көрсөтө алабыз?

Кырдаал: Үй-бүлө кечки тамактан кийин сүйлөшүп отурат. Эшик тыкылдайт. Уулу туруп, эшикти ачат.

У: Саламатсызбы?

САК: Саламатчылык, менин атым Бактыяр, мамлекеттик статистика агенттигинин кызматчысымын. Мен үй-бүлөлөрдө сурамжылоо өткөрүп жүрөм. Силердин үй-бүлө мүчөлөрүнө бир нече суроо берейин дедим эле. Жооп берип коёсуңарбы?

К: Албетте, кириңиз. Менин атым Бакыт, бул менин аялым Салтанат, бул болсо уулум Дамир. Отуруңуз. Чай ичесизби?

САК: Ооба, ыракмат. Сизге жекече же жашыруун мүнөздөгү суроолорду бербейм.

К: Жакшы болот, суроолоруңузду бере бериңиз.

САК: Сиздин жана аялыңыздын бир күн ичинде кыла турган иштериңиздерди билгим келет.

К: Менин аялым... Ал эртеден кечке үйдө, демек, айта турган сөз деле жок. Ал туруп эртең мененки тамакты даярдайт, уулун карайт, үйдү таза кармайт, түшкү тамакты жасайт жана кошуналары менен сүйлөшөт.

САК: Мага айрым тактоолор керек эле. Мен аялыңыздан сурам каршы болбойсузбу?

К: Албетте, сураңыз. Салтанат, бери келчи. Бактыяр сага бир нече суроо берейин дейт.

САК: Жакшы, сиз мага эртең менен тургандан баштап жатканга чейинки күнүңүз жөнүндө айтып бере аласызбы?

А: Ооба. Күнүм эртең мененки саат 5тен башталат. Туруп, суу ысытыш үчүн от жагам. Анан эртең мененки тамакты бышырып, уулумду мектепке даярдайм. Биз саат 6да чогуу тамактанабыз, анан күйөөм жумушка кетет. Мен ашкананы жыйнаштырып, саат 7де кир жууп, үй жыйнай баштайм. Үйдө кир жуугуч машина жок болгондуктан, адатта буга 1 саат кетет. Кир жууп бүтүп, бир аз бакчада иштеп, андан кийин базарга барам. Өзүбүз бакчада өстүргөндөрдүн айрымдарын сатам. Сатыктан түшкөн

акчаны тамак-аш сатып алууга жумшайм. Адатта мен базарда 8 саатка жакын отуруп, үйгө 5те келем. Үйгө келгенден кийин кечки тамакты жасайм, анан бакчага барып, ал жерде бир аз иштейм. Караңгы киргенде үйгө келем. Үйдө дайыма иш табылат, мисалы, бир нерсе тигем ж. б.

САК: Жакшы, дагы эмне менен алектенесиз?

А: Болгону ушул.

У: Сиз арыктан суу ташыганыңызды, уй сааганыңызды, отун тергениңизди унутуп калдыңыз.

А: Ооба, ооба, ал дагы бар.

У: Ал эми сабактардан мага жардам берип, чоң энеме тамак-аш алып барып турганыңызчы?

А: Ал эсептелбейт.

САК: Мүмкүн, эсептелер, эсептелбеши да мүмкүн. Бирок убактыңызды алат да.

А: Ооба, ошондой, мага такыр убакыт жетпейт.

САК: Сиздин кызыккан нерселериңиз барбы?

А: Китеп окуганды жакшы көрөм. Бирок менин кызыккан нерсем бул үй-бүлөм деп ойлойм.

САК: Ырахмат. Эми, Бакыт, өзүңүздүн күнүңүз жөнүндө айтып бериңизчи.

К: Мен эртең менен туруп...

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар үй-бүлө мүчөлөрү кадимки бир күн ичинде кандай иштер менен алектене тургандыгын көрсөтө алышы керек.

ТМ: Коомдо аялдардын орду эркектерге караганда төмөнүрөөк деп жаңылыш эсептелиши мүмкүн болсо да, алар адатта үй-бүлөнүн жашоосун жакшыртууга күйөөлөрү менен бирдей эле, балким көбүрөөк салым кошорун окуучуларга көрсөтүү. Бул тапшырмада

негизинен күйөө менен аялдын ортосундагы үй-бүлөлүк милдеттердин бөлүштүрүлүшү жана өз ара мамилелери каралат.

Бул тапшырмадагы сүйлөшүүнү окуучулар тамаша иретинде окуса, ал турсун ойноп аткарса да болот. Класста жок дегенде бир кыз болушу керек. Окуя кадимки эле айылда болот. Мунун максаты - үй жумуштарын жасоо көбүнчө “керели кечке үйдө отуруу” катары көрүнөрүн түшүндүрүү. Суроолорду бүт класс менен талкуулоо керек. Талкуу жеке инсандар жөнүндөгү сөзгө ооп кетпеши зарыл.

Жооптор мындай болушу мүмкүн:

1. Силер кандай ойлойсуңар, күйөсү аялынын күнүмдүк милдеттери тууралуу кандай ойдо? Өзүнүн милдеттерине караганда маанилүү же кыйын эмес.
2. Силердин оюңарча, адамдардын акы албаган жумуштарынын бааланышына мындай көз караштар кандай таасир этет? Эгер эмгекке акы төлөнбөсө, ал анча маанилүү же оор эмеспи?
3. Силер жашаган жерде акы төлөнбөгөн кандай жумуштар жасалат? Жооптор айырмалуу болушат. Мүмкүн болгон варианттары - жергиликтүү мектепке же улгайган кишилерге жардам берүү.
4. Алар маанилүүбү? Ооба, бирок алар үчүн эч ким акы төлөөгө даяр эмес.
5. Биз үй жумуштарын төмөн бааласак, андан тышкары дагы жумушка барган аялдардын абалы кандай болот? Үй жумуштарын ким кылат? Аялга үйдөгү да, жумуштагы да иштерди аткарууга туура келет.
6. Үй-бүлөнүн бардык мүчөлөрүнүн аткарган жумуштарын бааларыбызды кантип көргөзө алабыз? Мисалы, апаларыбызга алар жасаган жумуштары үчүн ыраазылык билдирүү жана жардам берүү аркылуу.

**** 5 -тапшырма.****Экономикалык маселе:
фирманын өндүрүш
чыгашалары жана пайдасы**

1. Фирма 100 млн акча бирдигин (а.б.) төмөндөгүлөргө ажыратты:
 - өндүрүш корпусун курууга – 100 млн а.б.
 - станокторду жана жабдууларды сатып алууга – 80 млн а.б.
 - чийки зат, жарым даяр материалдар, отун сатып алууга – 20 млн а.б.
 - жумуш күчүнө төлөөгө – 35 млн а.б.

Фирманын негизги жана жүгүртүлүүчү капиталынын көлөмүн аныктагыла.

Чыгарылышы:

Негизги капитал = $100 + 80 = 180$ (млн а.б.)

Жүгүртүүдөгү капитал = $25 + 35 = 60$ (млн а.б.)

2. Пайда 100 миң сомду, ал эми жумшалган капитал 400 миң сомду түзөт. Пайда ченемин эсептеп чыккыла.

Чыгарылышы:

Пайда ченеми = $100 : 400 \times 100 = 25\%$

3. Түшкөн пайда 200 а.б. түзөт. Бухгалтердик пайда 50 а.б.. Так эсептелбеген чыгашалар 30 а.б..

Бухгалтердик чыгашаларды, экономикалык чыгашаларды, экономикалык пайданы эсептеп чыгаргыла.

Чыгарылышы:

Бухгалтердик чыгашалар = $200 - 50 = 150$ (а.б.)

Экономикалык чыгашалар = $150 + 30 = 180$ (а.б.)

Экономикалык пайда = $200 - 180 = 20$ (а.б.)

Эскертүү:

Окуучулар теориялык маалыматты практикалык мисалдарда колдоно алышат.

***** 6-тапшырма. Лоренц ийри
сызыгын түзөбүз****Маселе:**

Кайсы бир мамлекетте 5 гана жаран: Болот, Яна, Рустам, Асел жана Жон жашайт деп элестетели. Алардын кирешелери мындайча бөлүштүрүлгөн: Рустам айына 500 сом, Яна 750, Асел 1250, Жон 2500, Болот 5000 сом алат.

Бул мамлекет үчүн Лоренц ийри сызыгын түзгүлө.

Чыгарылышы:

1) Бул мамлекеттин жалпы кирешеси: $500 + 750 + 1250 + 2500 + 5000 = 10\,000$ сомду түзөт. Демек, 10 000 сом – бул мамлекеттин бардык жарандарынын бир айлык жалпы кирешесинин 100 %ы.

2) Эми мамлекеттин ар бир тургуну жалпы кирешеден канча үлүш алаарын пайыз түрүндө аныктайбыз.

Рустам – 500 сомов → 10 000 сомдон 5%;

Яна – 750 сомов → 10 000 сомдон 7,5%;

Асель – 1250 сомов → 10 000 сомдон 12,5%;

Жон – 2500 сомов → 10 000 сомдон 25%;

Болот – 5000 сомов → 10 000 сомдон 50%.

Рустам үчүн эсептөө мисалы: 10 000 сом – 100%

$500 \text{ сом} - x\% \quad x = 500 \cdot 100 / 10\,000 = 5\%.$

3) Бул мамлекетте 5 гана жаран жашагандыктан, алардын ар бири мамлекеттин бардык тургундарынын 20 %ын түзөт.

4) Лоренц ийри сызыгынын түзүү үчүн киреше үлүшүн өсүүчү жыйынтык менен эсептейбиз:

А: калктын 20 %ы (Рустам) – жалпы кирешеден 5 %;

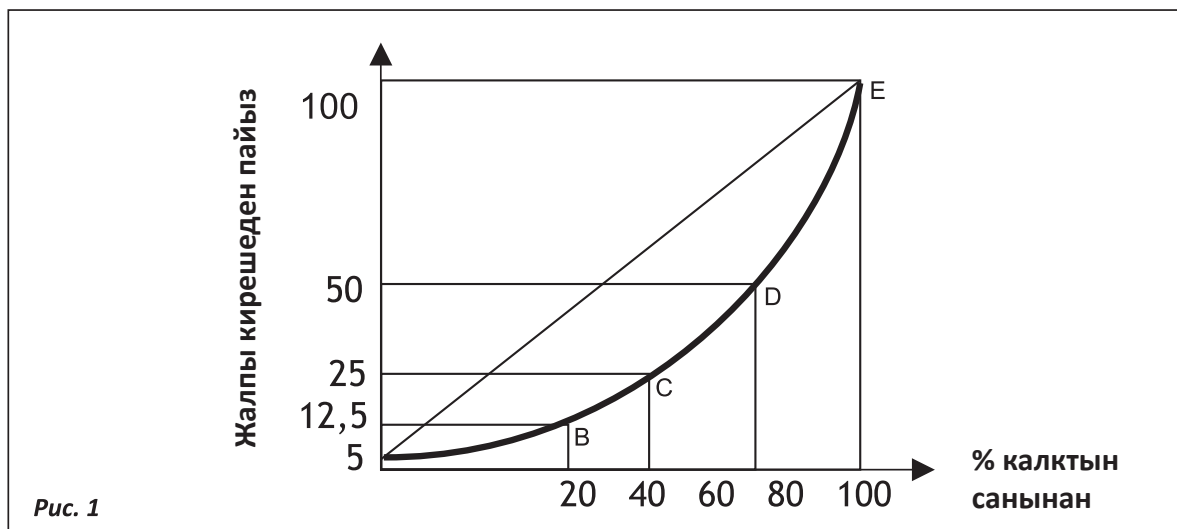
В: калктын 40 %ы (Рустам + Яна) – жалпы кирешеден 5% + 7,5% = 12,5 %;

С: калктын 60 %ы (Рустам + Яна + Асель) – жалпы кирешеден 5% + 7,5% + 12,5% = 25%;

Д: калктын 80 %ы (Рустам + Яна + Асель + Джон) – жалпы кирешеден 5% + 7,5% + 12,5% + 25% = 50%;

Е: калктын 100 %ы (Рустам + Яна + Асель + Джон + Болот) – жалпы кирешеден 5% + 7,5% + 12,5% + 25% + 50% = 100%.

5) Алынган А, В, С, D жана Е чекиттери боюнча Лоренц ийри сызыгын сүрөттө көрсөтүлгөндөй түзөбүз.

**** 7-тапшырма. Жеткилең жана жеткилең эмес атаандаштык базарлары**

Жеткилең атаандаштык базары – бул көптөгөн сатуучулар окшош товар саткан жана оңой кирип, кайра оңой чыгып кетүү мүмкүн болгон базар. Мындай базарларда сатуучулар өз өнүмдөрүнүн баасын көзөмөлдөй алышпайт. Алар базар баасын кабыл алып, ошол баада колдон келишинче көп сатканга аракет кылышы керек.

Эгер мындай шарттар сакталабаса, анда мындай базар толук эмес (жеткилең эмес) атаандаштык базары деп эсептелет.

1-таблицада келтирилген жеткилең жана жеткилең эмес атаандаштык базарларынын мүнөздөмөлөрүн эске алып, өзүңөрдү ушул базарлардын бириндеги сатуучу деп элестеткиле. Базар түзүлүш түрүн аныктагыла дагы, өнүмүңөрдүн баасын төмөндөтсөңөр же жогорулатсаңар сатууларыңыз кандай

өзгөрөөрүн түшүндүрүп бергиле. Так айтканда, сатуулар эмнеге жана канчалык өзгөрөт?

А. Буудай өндүрүүчү фермер:

Бааны көтөрөт

Бааны төмөндөтөт

Б. Жергиликтүү электр компаниясы:

Бааны көтөрөт

Бааны төмөндөтөт

В. Автомашине өндүрүүчү:

Бааны көтөрөт

Бааны төмөндөтөт

Г. Гүл сатуучу дүкөн:

Бааны көтөрөт

Бааны төмөндөтөт

Мүмкүн болгон жооптор:

А. Буудай өндүрүүчү фермер. Айыл чарба азыктары толук атаандаштык базардын жакшы мисалы (өкмөт бааларды көзөмөлдөгөндөн башка

учурларда). Силер бааны базардагыдан өйдө көтөрүүнү чечсеңер, сатуудан түшө турган пайдаңар нөлгө барабар болот, анткени сатып алуучулар ушундай эле өнүмдү башка сатуучулардан сатып ала алышат. Эгер бааны базардагы баадан төмөн койсоңор, анда сатуудан ала турган пайдаңар жогорулабайт. Анткени базар баасында силер каалашыңарча өнүм сата аласыңар, ошондуктан аны базар баасынан арзан сатуунун эч кандай кажети жок.

Б. Жергиликтүү электр компаниясы. Бул табигый монополиянын мисалы – толук эмес атаандаштык базардын эң ашынган түрү. Өнүмдүн алмаштыргычтары жок, базарда бир гана сатуучу иштейт. Эгер бааны көтөрсөңер, ала турган пайдаңар азаят, бирок өтө эмес. Анткени электр кубатына болгон суроо-талап ийкемдүү эмес. Ошондой эле бааны төмөндөтсөңер дагы, ала турган пайдаңар көбөйөт, бирок биртике эле.

В. Автомашине өндүрүүчү. Бул бир нече ири өндүрүүчү болгон олигополдук базардын мисалы. Мындай базар өз ара көз карандылык жогору деңгээлде болот. Эгер бааны көтөрүүнү чечсеңер, атаандаштарыңар бааны көтөрбөй койсо, сатуудан ала турган кирешеден кол жууп калышыңар ыктымал, анткени көпчүлүк адамдар ар түрдүү машинелер бири-биринин алмаштыра алат деп эсептешет. Эгер бааны төмөндөтсөңер, атаандаштарыңар төмөндөтпөсө,

көбүрөөк пайда алышыңар мүмкүн. Бирок алар дагы бааны төмөндөтүшү ыктымал, көбүнчө ушундай кылышат. Ошондуктан бааны көтөрсөңер же төмөндөтсөңер эмне болорун анык билбейсиңер, анткени натыйжа башка сатуучулардын кадамына байланыштуу болот.

Г. Гүл сатуучу дүкөн. Бул монополисттик атаандаштык базарынын мисалы болуп саналат. Көптөгөн сатуучулар окшош алмаштыргычтары бар товарларды сунушташат. Бааны көтөрсөңер, сатуудан ала турган пайдадан кол жууйсуңар, төмөндөтсөңер, кирешеден бир аз утасыңар. Бирок чыныгы натыйжа базарда канча сатуучу соода кылганына, керектөөчүлөр аттандаштардын товарларын канчалык деңгээлде жакын алмаштыргыч деп эсептегендигине, керектөөчүлөрдүн баанын өзгөрүүсүнө канчалык маани бергенине жараша болот, анткени гүл сатып алууга орточо сатып алуучунун бюджетинин кичинекей эле бөлүгү сарпталат.

1-бап. Мен

6-бөлүк. Менин чечимим, менин байгерчилигим

*1-тапшырма. Билим эмне үчүн керек?

Кошуна партадагы окуучу менен мектепке баруунун себептери жөнүндөгү пикирлерди окуп чыккыла. Силердин оюңарча, кайсы жооп эң туура?

Айгүл: Биз мектепке билим алыш үчүн барабыз. Билим мугалимдер менен китептерде. Биз ошол билимдердин баарын алууга тийишпиз.

Бакыт: Мен бул жөнүндө мурун эч качан ойлонбоптумун. Мен мектепке ата-энем айткан үчүн эле барам. Менимче, биз мектепке бир нерсе үйрөнгөнү барабыз. Кантсе да аябай кызыктуу суроо экен. Мен бул жөнүндө дагы ойлонгум келет.

Нурбек: Биз мектепке ал билим ала турган жерлердин бири болгондуктан барабыз. Биз анда билим алабыз жана жөндөмдөргө ээ болобуз, мисалы, ой жүгүртүүнү, темаларды талкуулоону үйрөнөбүз. Менимче, мектеп ушул үчүн керек.

Эльвира: Мен мектепке окуп, анан экзамен тапшырып, жакшы жумуш табыш үчүн барам. Мугалимдер бизге терең билим бере алат.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар билим берүүнүн максаттарынын айырмачылыктарын көрө алышы керек.

ТМ: Бул тапшырма окуучулардын төмөнкүлөрдү түшүнүүсүнө арналган:

1. билим берүү билимдүү да кылат, жөндөм да берет;

2. туура жооптору жок билим берүүчү тапшырмалар да болот;
3. окуучулардын көз караштары айырмаланат.

Башында бул тапшырма жуптарда аткарылат, андан соң окуучулардын пикирлерин бүт класс талкуулайт, т.а. сиз катышуучуларга оз оюн жалпы класска айтуусун сунушташыңыз керек. Өзүңүздүн көз карашыңызды дегеле, же эч болбосо сабак бүткөнгө чейин билдирбей коё туруңуз.

Бул тапшырманын туура жообу жок, себеби ал жооп берүүчүлөрдүн пикирлерине жана ар түрдүү кызыкчыларына жараша болот. Сиз муну алар иштеп баштаганга чейин эле так түшүндүрүп коюшуңуз керек. Окуучулар буга макул болбой коюшу да мүмкүн. Бирок мындай учурда аларга тил табышууга туура келет, анткени алардын көз карашына бул жердеги кайсы жооптор жакын чыгаарын гана билүү керек. Нурбектин ою бул курстун окутуу усулун жакшыраак чагылдырышы мүмкүн.

Анткени:

1. Мугалимдердин таасири абдан зор экендигине карабай, биз алардан эле эмес, башка көп адамдардан дагы ар нерселерди үйрөнүп биле алабыз.
2. Мектеп - биз үйрөнүп биле турган көп жайлардын бири гана, анткени биз үйдө да, жумушта да, эс алып жатканда да үйрөнө алабыз.
3. Биз мектепке кийин жумуш табуу керек болгон үчүн эле барбайбыз,

билим дегеле турмушта бизге зарыл болот.

4. Биз билим эле албастан, жөндөмдөргө да ээ болобуз, булардын эң маанилүүсү - үйрөнө билүү жөндөмү. Мугалимдер ушул жөндөмгө ээ болууда абдан жакшы жардам берет.

Эгер айрым окуучулар таптакыр башкача пикирде болсо, анда алардан өз ойлорун айтууну өтүнүңүз. Сиз ал көз караштарды да тизмеге кошсоңуз болот.

*2-тапшырма. Чечим кабыл алуу.

Чечим кабыл алуу ыкмасын биз 3 түргө бөлсөк болот. Бул ыкмалар демократияда ар түрдүү кырдаалдарда колдонулат.

Добуш берүү (лидер шайлаганда колдонулат)

Консенсус (макулдашууга жетүү жолу менен чечим кабыл алуу)

Таңуулоо (адам колундагы бийлигин пайдаланып, башкаларга өз чечимин таңуулайт)

Төмөндө чечим кабыл алуу процессин көрсөткөн кырдаалдардын тизмеси берилди. Шеригиңер менен кайсы учурда кандай процесс сыпатталганын талкуулап, чечкиле: добуш берүүбү, консенсус же чечимди таңуулообу?

Кырдаалдар	Добуш берүү	Консенсус	Таңуулоо
Ар бир адам добуш берүүгө укуктуу.			
Бир адам башкалар үчүн добуш берет. Адатта анын добушу чечүүчү болот.			
Бардыгы өз оюн билдирүү мүмкүнчүлүгүнө ээ, андыктан бардыгы макул боло турган чечим иштелип чыгат. Бул баары эле каалагандай чечим болбошу да мүмкүн.			
Силер оюңарды кол көтөрүү аркылуу билдиресиңер же жашыруун болушу үчүн кагазга жазып, кутуга саласыңар.			
Чечим жалпы элдин мүдөөсүн эмес, лидердин гана каалоосун чагылдырылышы мүмкүн. Кантсе да, чечим кабыл алынды, анткени аны кабыл алган адам мыйзамдуу бийликке ээ.			
Кабыл алынган чечим көпчүлүктүн оюн билдирет. Азчылык чечим кабыл алуу адилеттүү болду деп ишенгендиктен макул болот.			
Колунда бийлиги бар бирөө эреже бузулду деп эсептейт да, бүтүндөй топту жазалайт.			
Баарына макул шарт иштелип чыкмайынча маселе талкуулана берет.			
Баары маселени талкуулашат, бирок эң акыркы чечимди эң улуусу кабыл алат.			

Ишкана кайсы өнүмдү өндүрүүнү улантууну керектөөчүлөрдүн талаптарына жараша чечет.			
Жардам көрсөтүүчү уюм кайсы өлкөдө иштөөнү өзү чечет.			

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар добуш берүүнү, консенсусту жана таңуулоону чечим кабыл алуу жолдору катары мүнөздөмөгөн белгилерин аныктай алышы керек.

ТМ: Окуучуларга чечим кабыл алуу процессинин ар кандай жолдорунун өзгөчөлүктөрү менен айырмачылыктарын түшүндүрүү.

Бул тапшырманы аткаруу алдында, окуучулар, негизги терминдерди канчалык түшүнгөндүгүн текшерип көрсөңүз болот. Окуучулардын биринен ар бир терминди кыскача түшүндүрүүнү өтүнүңүз. Мүмкүн болгон жооптордун айрымдары (Д - добуш берүү; К - консенсус; Т - таңуулоо):

1. Д;
2. Т (бул талкуулабай эле чечим чыгарууну билдирет);
3. К+Д (добуш бергенде дагы биз өз пикирибизди билдирген болобуз);
4. Д;
5. Т;
6. Д;
7. Т;
8. К;
9. Т.
10. Д (өнүмдү сатып алуу же албоо менен сатып алуучулар өз пикирлерин билдиришет. Бул добуш берүүгө окшош).
11. Т (элдин пикирин сурашкан эмес).

*3-тапшырма. Бул ыкмаларды качан колдонсо болот?

Үч-төрт кишилик топ болуп төмөндөгү кырдаалдарды окугула да, чечим кабыл алуу үчүн кайсы ыкма же ыкмалар ылайык келерин чечкиле. Ар бир кырдаалга карата эмне үчүн тигил же бул ыкманы тандаганыңарды жана силердин пикириңерде чечимди ким кабыл алышы керектигин түшүндүргөнгө даяр болгула. (Биз “жеке чечим” деген мамычаны коштук, анткени айрым учурларда чечим кимге эң көп таасир эте турган болсо, ошол чыгарат деген бүтүмгө келишиңер да мүмкүн).

Чечим чыгарууну талап кылган кырдаалдар	Жеке чечим	Добуш берүү	Консенсус	Таңуулоо
Эки адам өздөрүн баарынан мыкты жана президенттикке татыктуу деп эсептейт.				
Беш жаштагы уулу телевизор көргүсү келет, бирок апасы аны укта дейт.				
Эки айылдын кишилери жер талашып жатат.				
Экономиканы башкаруу маселеси боюнча пикирлери карама-каршы 3 топтун ичинен кимиси өкмөткө келерин эл чечет.				
Райондук соттун соту адамдын күнөөлүү же күнөөсүз экенин чечет.				
Кайсы дарыларды ичиш керектигин дарыгер чечет.				
Үй-бүлөсү: ымыркайга ат тандайт.				
Кызы кимге турмушка чыгышы керектигин чечишет.				
Үйдүн ички дубалын кайсы түскө боёо керектигин чечишет.				

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар чечим кабыл алуу үчүн кайсы учурда кандай ыкманы колдонуу туура болорун аныкташы керек.

ТМ: Ар бир ыкма тийиштүү кырдаалда ылайыктуу болорун, бирок башка жагдайларда жарабай тургандыгын окуучуларга түшүнүүгө көмөктөшүү.

Конкреттүү шарттарга жараша пикирлер ар кандай болушу мүмкүн:

- 1.Д 2.И 3.К 4.Д 5.Т
6.И 7.К же Д 8.К 9.К же Д

Окуучуларыңыз башкалар өз пикирлерин кандай жүйөөлөр менен бекемдей тургандыгын билүүгө кызыгышат, ошондуктан аларга бири-бири менен өз ара маалымат бөлүшүүгө мүмкүндүгүн бериңиз.

Адегенде окуучулар жуптарда же чакан топтордо иштешсин, анан бүтүндөй класс менен чечимдерге талкуу жүргүзүңүз.

**** 4-тапшырма. Билл Сыдыкова**

Компүтердик программаларды иштеп чыгуу менен байыган америкалык миллиардер Билл Гейтс Кыргызстанда төрөлгөн деп элестеткиле. Бул – Кызыл -Суу айылындагы Чынара Сыдыкова.

Билл Гейтс жеткен ийгиликтерге жетиш үчүн Чынарага кандай тоскоолдуктарды жеңүүгө туура келмек? Төмөндөгү таблицаны өзүңөрдүн дептериңерге көчүрүп тарткыла (силерге көбүрөөк саптар керек болушу да мүмкүн). Жубуңар менен тоскоолдуктарды санап чыккыла жана андан кийин аларды маанилүүлүк деңгээли боюнча жайгаштыргыла. Таблицада алгачкы эки тоскоолдук жазылган. Биринчиси эң маанилүү эмес. Тизмени түзүп бүткөндөн кийин Чынаранын ийгиликке жетиши үчүн кандай жардам берсе боло тургандыгын ойлонгула. Айрым пункттар боюнча эч нерсе өзгөртө албасыбыз түшүнүктүү.

Маанилүүлүк деңгээли	Ийгиликке жетүү жолундагы тоскоолдуктар	Кандай жардам берүү керек?
	АКШнын чегинен сыртта төрөлгөн.	
	Англисче сүйлөй албайт.	Англис тилин үйрөтүү керек.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар адегенде ийгиликке бөгөт болуучу нерселерди маанилүүлүгү боюнча атап чыгып, анан буларды жеңип өтүү жолдорун сунуш кыла алышы керек.

ТМ: Окуучуларга коомдо ийгиликке жетишкиси келген аялдар кабылган маселелерди чечүү мүмкүн экендигин түшүнүүгө көмөктөшүү.

Жооптор айырмалуу болушат, бирок төмөнкүлөрдү камтышы мүмкүн:

Ийгилик жолундагы тоскоолдуктар	Кантип жардам берсе болот?
Англисче сүйлөй албайт.	Англис тилин үйрөтүү керек.
Үй-бүлөдөгү эркектер тарабынан колдоо көрсөтүлбөйт.	Үй-бүлө мүчөлөрүнүн тийиштүү тарбиялоо.
Үй-бүлөсү андан окуусун таштоону талап кылат.	Кыздар үчүн атайын стипендиялар берилишине жетишүү зарыл.
Техникалык билими жок.	Кыздарга билимдин бардык түрү жеткиликтүү болушу керек.
Жеке бизнес жүргүзгөнгө акчасы жок.	Кредиттер аялдарга да, эркектерге да бирдей берилиши керек.

*5-тапшырма. Адамдын өзүнө татыктуу максаты

Академик Д.С.Лихачевдун «Максат жана өзүн-өзү баалоо» деген катын окугула.

Адам акыл калчап же туюму менен өзүнө жашоодо кандайдыр бир максатты, турмуштук маселени тандап жатканда, ошону менен бирге эрксизден ал өзүнө баа да берет. Эмне үчүн жашап жаткандыгына жараша, анын өзүн өзү баалоосу төмөн же жогору экендигин дагы билсе болот.

Эгерде адам бардык элементардык материалдык байлыкты алууну көздөсө, ал өзүнө ушул деңгээлде гана баа берет: акыркы маркадагы машинанын ээси катары, жакшы дачанын ээси катары, өзүнүн эмерек гарнитурунун бир бөлүгү катары...

Эгерде адам адамдарга жакшылык алып келүү, аларды оорудан айыктырып, азап тартуусун жеңилдетүү үчүн, адамдарга сүйүнүч тартуулоо үчүн жашаса, анда ал өзүн адамгерчиликтин ушул деңгээлинде баалайт. Ал өз алдына адамга татыктуу максат коёт.

Бул жашоодогу эң зарыл максат гана адамга кубаныч апкелет, чыныгы татыктуу өмүр сүрүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Мансапка же байлыкка жетишүүнү өзүнө максат кылып койгон адамдын сүйүнүчүнө караганда кайгы-капасы алда канча көбүрөөк болот. Себеби бүт баарынан кол жууп калышы мүмкүн. Өзүнүн ар бир жакшы ишине сүйүнгөн адам эмнени жоготушу мүмкүн? Эң башкысы, жакшылык чын ыкластан, ички муктаждыктан улам жасалышы керек. Ал «принцип» гана болбостон, акыл менен эле өлчөнбөстөн, жүрөктөн чыгуусу маанилүү.

Ошондуктан жашоодогу башкы максат, сөзсүз, кеңири болуш керек, ал жекече ийгилик же жолу болбостук менен гана чектелбеши керек. Ал адамдарга жакшылык каалаганынан, үй-бүлөсүнө,

өзүнүн шаарына, элине, бүт ааламга болгон сүйүүсүнөн келип чыгат.

Бул адам кечил сыяктуу күн өткөрүп, өзүнө кам көрбөй, эч нерсе сатып албай жана жөнөкөй эле кызматтан жогорулашына сүйүнбөшү керек дегенди билдиреби? Жок, такыр андай эмес!

Мен жашоонун негизги максаты жөнүндө гана айтып жатам. Башка адамдарга муну атайын мактанып көрсөтүүнүн зарылчылыгы жок. Бирок, сөзсүз башкалардыкынан артыкча болбосо да, жакшы кийинүү керек (бул тегеректегилерге болгон сыйды билдирет). Китепкана да болушу керек, бирок сөзсүз эле кошунаныкынан чоң эмес. Өзүң жана үй-бүлөң үчүн машине алыш керек - бул ыңгайлуу. Бирок жалгыз гана экинчи даражадагы максатты негизги кылып албаш керек. Зарылчылыгы жок нерсеге жетүүнү максат кылып өзүңдү кыйнабашың керек. Эгер бул зарыл болуп калса, анда башка сөз. Ошондо ким эмнеге жөндөмдүү экенин көрөбүз.

1. Л.С.Лихачевдун кайсы ойлору менен макулсуңар, кайсыларына каршысыңар? Көз карашыңарды далилдегиле.
2. Автордун «адамга татыктуу максаты» деген сөздөрүн кандай түшүнөсүңөр?
3. Адамдын инсандык түзүлүшүндө ыймандуулук ишенимдери кандай орунду ээлеши керек деп ойлойсуңар?
4. Ыймандуулук сапаттарысыз инсандын туруктуулугун калыптандырууга болобу?

**6-тапшырма. Өзү алдынча боло алгандар жөнүндө

Башка адамдардын жана шарт-жагдайлардын кысымына кабылгандар менен бирге, тегерегиндеги кишилерди эле эмес, болуп жаткан окуяларды да баш ийдирген, кандайдыр бир ички күч-кубаты бар адамдар дагы бар. Алар бул

күч-кубаттын аңдап-баамдашат. Бул – адамдын өздүгүн сезе билүүсү...

Адамдар өздөрү эмнени кааласа, ошону баштан өткөрөт деп айтса да болот. Ырас, бизге чектелүү сандагы гана тышкы окуяларга бир аз таасир этүү кудурети берилген; бирок биз бул окуялардын өзүбүзгө, ички дүйнөбүзгө тиер таасирин өзгөртө алабыз:...чыныгы тагдыр – бул дайыма ички тагдыр.

Эң улуу адамдар үчүн өзүн аңдап-таануу – бул кайсы бир даражада өзүнүн жылдызы менен тагдырын аңдап-таануу. Алар аздыр-көптүр өздөрүнүн келечегин да көрө билишет, анткени алар өздөрү ошол келечектин бир бөлүгүн түзөт. Алар өздөрүнө ишенишет, себеби окуялар алардын жан дүйнөсүндө эмнеге айлана тургандыгын көрүп турушат. Окуя, болгону тагдырдын бизге куйган таза суусу гана, анын даамы да, түсү да, жыты да жок. Ал аны кабыл алган жан дүйнөнүн касиет-сапатына жараша асыл же муңдуу, татуу

же ачуу, өлүмдү же жашоону чакырган нерсеге айланат.

Морис Метерлинк, бельгиялык драматург
жана акын,

Нобель сыйлыгынын ээси (1911-ж.)

Силер өздөрүнүн турмушундагы окуяларды жөнгө сала билген ушундай кайраттуу кишилерди билесиңерби? Силердин пикириңерде, алардын «тегерегинде болуп жаткан окуяларды баш ийдиришине» эмне жардам берет? Силерде ушундай сапаттар барбы?

*** 7-тапшырма. Мен тандайм

Берилген схеманы колдонуп, силердин өзүңөрдүн үй-бүлөңөрдүн, мектебиңердин жергиликтүү коомуңардын реалдуу маселелеринин бирин чечүүгө аракет кылгыла.

МЕН ТАНДАЙМ

Мен чечүүгө тийиштүү
болгон маселе

Ушул маселенин маңызы
боюнча менин түшүнүгүм

Ушул маселени чечүүгө
зарыл болгон маалымат

МАСЕЛЕНИ ЧЕЧҮҮ ВАРИАНТТАРЫ

1 -ВАРИАНТ

Мүмкүн болгон
оң жыйынтыктар

Мүмкүн болгон
терс жыйынтыктар

2 -ВАРИАНТ

Мүмкүн болгон
оң жыйынтыктар

Мүмкүн болгон
терс жыйынтыктар

3 -ВАРИАНТ

Мүмкүн болгон
оң жыйынтыктар

Мүмкүн болгон
терс жыйынтыктар

Мага таасир этүүчү
адамдык факторлор

МЕНИН ТАНДАГАНЫМ

****8-тапшырма. Тандоо жоопкерчилиги**

Алишер Навоинин «Искандердин дубалы» деген поэмасынын үзүндү окугула. Ал биздин заманда кандай мааниге ээ болушу мүмкүндүгүн ойлонгула. Жооп бергенде мурдагы билимиңерге таянсаңар болот.

«Акыл-эстүү жана баамчыл адам өзүнүн акыл-эси менен дүйнөгө жарык чачат... Бирок бир кишинин акыл-эсине гана ишенүүгө болбойт (ал жаңылып калышы же акылы керектүү нерсени камтыбай калышы да мүмкүн). Бул айрыкча келечек жөнүндө сөз жүргөн жерде татаалданат. Ал эми көпчүлүк кеңеш курган учурда бардык катышуучулардын аракети менен негиздүү, ар тараптуу туура чечимдер жаралат.

Адамдардын ойлору окшош эмес, бирок чогулгандардын ар бири жок дегенде эки-үч пикир айтса, акылдуу адам бул акыл берметтерин талдоо, аларды бири бири менен салыштыруу аркылуу эң баалуусун иргеп алат... Ким бул акыл берметтерин чогултса, аларды сүйүп барктаса жана аларга ылайык аракет кылса, анда ал бактылуу адам».

***** 9-тапшырма. Алдырбайм деген калпыстык**

1943-ж. нацисттик Германиядан качкан 200 качкындын өмүр жолун иликтеген психолог Гордон Олпорт, тигил же бул окуялардын ыктымалдуулугу тууралуу алардын адаттагы түшүнүктөрүн сыпаттап жазган:

- 1932-ж. алар Гитлер эч качан бийликке келбейт деп үмүттөнүп, ишенишкен;
- 1933-ж. алар Гитлер опузаларын аткарбайт деп эсептешкен;
- 1934-ж. алар апаат күндөр жакында бүтөт деп ишенишкен;
- 1938-ж. австриялыктар Гитлер эч качан Австрияга кирбейт деген ынанымда болгон, анткени алар австриялыктар немистер сыяктуу эмес деп ишенишкен.

Кошумча материалдарды пайдаланып, мындай көз караштар согуш башталар алдындагы жылдары (1938–1940-ж.ж.) окуялардын өнүгүшүнө кандай таасир этиши мүмкүн болгондугун болжолдоого аракет кылгыла.

Бул окуялардан кандай сабактарды алсак болот?

1-бап. Мен

7-бөлүм. Маданият, мораль, адеп-ахлак, этика

***1-тапшырма. Чыгармачыл инсандын он осуяты**

Канадалык психолог Поль Вайнцвайг түзгөн чыгармачыл инсандын он осуятын окуп чыккыла. Өзүңөрдүн дагы “осуяттарыңар” барбы? Вайнцвайгдын берген сунушунан кайсынысы силерге өтө маанилүү сезилет?

1. Өз тагдырыңдын ээси бол.
2. Кайсы ишти жакшы көрсөң, ошондон ийгиликке жет.
3. Элдик ишке өзүңдүн конструктивдүү салымыңды кош.
4. Адамдар менен болгон мамилелериңди ишеничке негизде.
5. Өзүңдүн чыгармачыл жөндөмүңдү өөрчүт.
6. Өзүңдөгү тайманбастыкты өнүктүр.
7. Ден соолугуң жөнүндө кам көр.
8. Өзүңө болгон ишенимиңди жоготпо.
9. Позитивдүү ойлонууга аракет кыл.
10. Материалдык жетишкендикти руханий канааттануу менен айкалыштыр.

****2-тапшырма. Адам бойдон калууга аракет кыл**

«Жашадым!»

Илгеркинин талдап көрүп сабагын

Ир алдыда жан дүйнөңө карагын.

Эске туткун өмүр деген өктөмдүн, –

Сен өтсөң да, ал өтпөстөн агаарын.

Эске туткун – сага чейин акканын.

Менменсинген мүнөзүңдү таштагын.

Акылмандык – унутпоодур, а балким

Бу турмуштун жаңыланып жатканын.

Тирлик дайым бергендерин кайта алат,

Кайтарганда ким экениң байкалат.

Жаңыланып сүйө билсе жашоону

Андай адам: «Жашадым!» деп айта алат.

Асан Жакшылыков.

Акындын биздин замандаштардан күткөнү эмне? Бул ырдан аны Киплингдин «Осуяты» менен үндөшкөн мотивдерди тапкыла. Бул кайсы мотивдер? Эмне

үчүн XIX кылымдагы англис автору жана азыркы кыргыз акыны бир эле маселеге кайрылган? Теманы ачып берүү үчүн алар колдонгон көркөм каражаттар эмнеси менен айырмаланат?

Эмне үчүн «адам бойдон калуу» ушунчалык маанилүү? Бул маселе тууралуу ой жүгүрткүлө.

*3-тапшырма. Аныктаманы толуктагыла:

Мораль – бул _____

Адеп-ахлак – бул _____

Бул тапшырманы аткарууда кошумча адабиятты колдонуп, ата-эне менен талкууласса, ж.б.у.с. нерселерди аткарса болот.

*4-тапшырма. Адеп-ахлак, мораль жана укук

Таблицадагы адеп-ахлак, мораль жана укуктун окшош жана айырмалуу белгилерин ар кайсы түс менен боёп көрсөтүп, астын сызгыла.

КӨРҮНҮШТӨРҮ	АДЕП-АХЛАК	МОРАЛЬ	УКУК
Кандайча калыптанат?	Инсанга тарбия аркылуу берилет	Коомдун мүчөлөрү калыптандырат	Мамлекет тарабынан мыйзамдаштырылат
Болушу	Ар бир адамдын аң-сезиминде жашайт	Көп адамдардын аң-сезиминде жашайт	Мамлекеттин ченемдик документтеринде болот
Кантип жана эмне менен камсыздалып, колдоого алынат?	Ар бир адамдын ички дүйнөсү менен	Коомдук пикир тарабынан камсыздалат жана колдоо табат	Мамлекеттин кат жүзүндөгү булактарында жазылган
Жарандардын жүрүм-турумуна кандай таасир этет?	Түздөн-түз, ар бир адамдын аң-сезими аркылуу	Түздөн-түз, көпчүлүк адамдардын аң-сезими аркылуу	Мамлекеттик бийлик органдары аркылуу
Таралуу аракетинин чеги	Коом жана мамлекет көзөмөлдөй албайт	Мамлекеттин жарым-жартылай көзөмөлүндөгү мамилелерди аныктайт	Мамлекеттин көзөмөлүндөгү мамилелерди аныктайт

**** 5-тапшырма. Менин жүрөгүм**

Силердин ички дүйнөңөргө кимдер жана эмнелер таасир эткенин, адеп-ахлактык баалуулуктардын калыптанышын жебелердин жанына жазгыла.

Эмне?

Ким?

Кантип таасир этти?

Натыйжасы (Менде эмнелер өзгөрдү?)

**** 6-тапшырма. Инсан жана адеп-ахлак**

Адеп-ахлак (ыймандуулук) баалуулуктардын ичинен адам өзү үчүн абдан баалууларын тандайт. Адеп-ахлактык кайсы сапаттарды өзүңөрдүн инсандыгыңардын негизи деп эсептейсиңер? Эмне үчүн?

***7-тапшырма. «Жолборс терисин жамынган баатыр»**

Шота Руставели (XII-XIIIкк.чеги), Грузия. Тарыхта Руставели жөнүндө бир аз эле маалыматтар сакталып калса да, биз анын инсандык өзгөчөлүгү жана тагдыры тууралуу айрым божомолдорду айта алабыз. Шота Месхетиядан (Грузиянын түштүгү) чыккан болушу керек. Грузияда, андан кийин Грецияда билим алган, грек, араб, перс тилдеринде эркин сүйлөгөн, бул өлкөлөрдүн адабиятын жана философиясын билген. Падыша айым Тамаранын (1184-1213) финансы министри болуп, ага суктануусу менен сүйүүсү - өзүнүн мыкты чыгармасында - «Жолборс терисин жамынган баатыр» поэмасында чагылдырган. Карыганда Палестинага кетип, каза тапкан, сөөгү Иерусалимдеги Крест монастырында коюлган болуш керек. Өзүнүн ыймандык позициясын билдирип, Руставели поэмада мындай керемет сөздөрдү жазат:

«Жамандык өтөр-кетер бул дүйнөдө, Бир гана жакшылыктын жолу бүтпөс».

Шота Руставели «Жолборс терисин жамынган баатыр» поэмасын XII к. аяк ченинде жазган. Бул поэмада туруктуулук жана чыккынчылык, достук жана сүйүү тууралуу баяндалат. Анын каармандарынын бири – Автандил баатыр, көп жылдар бою өз колуктусунан ажырап калган досу Таризелге кайтып келип, Нестан-Дарежанды издеп табууга жардам берем деп убада кылган. Бирок Аравиянын падышасы Ростеван, өзүнүн мыкты аскер башчысын коё бергиси келбейт. Ошондо, Автандил жашыруун чыгып кетүүнү чечип, падыша Ростеванга кат жазат.

*Бүркүттүн шаңшып учкан аскадагы,
Тилеги: иле алсам дээр качырганды.
Ошондой бүркүт сындуу күчкө толдум,
Досума алыстагы бармак болдум.
“Ким эгер айткан антын актабаса,
Жигиттер андай менен достошпосун.
Эр болсоң — эрге көрсөт эрдигиңди»,
Дегени бар эмеспи, Платондун.
Эч качан жолу болбойт калп айткандын.
Калпычы — ырыс кески бир митайым.
Азамат өзүм гана деп жашаса,
Булгамак адамдыктын кымбат наамын.
Пайдасыз — кур кайгырып жашты төгүү,-
Санаага чыдай албай көкүрөктөгү.
Макал бар карыялар айтып кеткен:
«Көп билет аз өмүрдө көптү көрүү,
Бакытка этегиңден малынарың.
Баатырга жардам кылсаң өзүң өңдүү».
Өлүм бир — өлгөн кайра жаралмакпы?
Жеңе алат өлүм гана адамзатты.
Көр деген шумдук жай бар, соруп жаткан,
Карабай кадырына, кары, жашты.
Өмүрдө жаман атта жашаганча,
Согушта — атак алып өлгөн жакшы.*

Руставелинин бул сөздөрү тууралуу ой жүгүрткүлөчү. Бул саптарга таянып, Автандилдин портретин түзүүгө аракеттенгиле. Силер адеп-ахлактык кайсы баалуулуктарды Автандил үчүн маанилүү болгон деп эсептейсиңер?

Бул баалуулуктардын бүгүнкү күн жана сен үчүн мааниси барбы?

*Поэманы (же анын үзүндүлөрүн) окуп чыккыла.

**** 8-тапшырма. Түшүндүр**

Төмөндө айтылгандарды силер кандай түшүнөсүңөр?

«Ал бийик адеп-ахлактуу адам»

«Ак ниет адам жүзү каралык кылбайт»

«Туура иш-аракет»

«Абийир камчысы»

Турмушта кайсы кылган ишиңер ыймандуулукка туура келет деп эсептейсиңер?

Силердин оюңарча, өзүңөрдүн жана жашташтарыңардын алдында бүгүн кандай адеп-ахлактык маанилүү маселелер турат?

***9-тапшырма. Окуп чыгып, ойлон**

Жалпы кабыл алынган ыймандуулуктун ченемдери өлтүрүү, уурулук, зомбулук, алдоо, ушактоо сыяктуу көрүнүштөр эң чоң балакет катары кескин сынга алынат.

Ыймандуулуктун эң жөнөкөй ченемдери - бул балдардын ата-энелерге кам көрүшү, ата-энелердин балдарды тарбиялап өстүрүшү, улууларды урматтоо ж.б.

Ар бир адамда өзүнүн коомдогу жүрүш-турушунун багытын өз алдынча иштеп чыгуу жана багыттоо жөндөмү бар. Бул жөндөм, абийир, намыс, өз кадырын сезүү сыяктуу түшүнүктөр менен туюнтулат.

Ойлонуп көрүп, бул түшүнүктөргө өз аныктамаңарды бергиле:

Абийир _____

Намыс _____

Кадыр-барк _____

****10-тапшырма. Навоинин Саид-Хасан Ардашерге жазган каты**

Алишер Навои (Низамаддин Мир Алишер) – 1441-ж. 09.02. Герат ш. туулган. Өзбек акыны жана мамлекеттик ишмер. Түрк жана фарси тилдеринде ыр жазган. «Хамса» («Бештик») деген жыйнакка бириктирилген поэмалардын, 30дан ашуун ырлар жыйнагынын, илимий трактаттардын автору. 1469-жылы Хорасандын өкүмдары Султан-Хусейн Байкаранын тушунда мөөр сактоочу болгон. 1472-ж. вазир болуп дайындалып, эмир титулун алган. Навои илимпоздорго, искусство адамдарына колдоо көрсөтүп, өзүнүн көз караштарын, ой-пикирлерин эркин билдиргендиктен, аны сарай кызматкерлери жек көргөн. Алардын чагымчылыгы Навоини кызматтан кетүүгө аргасыз кылды, бирок акындын атак-даңкы эл арасында абдан чоң болгондуктан, султан сарай кызматкерлеринин жалаасына ишенип турса да, акынды өлүм жазасына тарта алган эмес. 1487-ж. алыскы провинция Астрабадга сүргүнгө айдалган. Өлөр алдында гана ал Гератка кайтып келип, 1501-ж. 03.01 дүйнөдөн кайткан. Навоинин улуу адилет мамлекет жана идеалдуу акылман өкүмдар тууралуу кыялы «Хамсадагы» соңку поэма «Искендердин дубалында» чагылдырылган.

Катты окугула. Автор бул катта эмнени айткысы келген деп ойлойсуңар? Мында айтылган көз караш менен силер макулсуңарбы?

Ишеничти аздек тутуп, чын дилден

берилгендер бар жерде

Марттык дагы, айкөлдүк да берилген.

Бул үч сапат, үч касиет жок болсо,

Бузукулук орун алат төрүңдөн.

Араздашуу ишеничти аксатат,

Кечээки эле март үйүңө

Сараңдык да, пайдакечтик баш багат.

Көралбастык айкөлдүктү талкалап,

«Сонун» өлкөнү «айкөлдөрүң» башкарат!
 Ак пейилдин калбастан изи,
 Каптап кетти жалаң жамандык!
 Эмне болгон булар – адамбы?
 Дөө, шайтандын так эле өзү.
 Бечараны басмырламай, алдамай
 Иш болду го аларыңа күндөгү.
 Ыймандууну, ак көңүлдү таппайсың,
 Байкуштарга калка болор үйлөрү,
 Баш паанек жок, жан дүйнөңдө бакыт жок,
 Аз болсо да унуттурар, бул оопасыз дүйнөнү!
 Которгон А.Кожоев

**** 11-тапшырма. Соммерсби**

Текстти окуп чыккыла.

1860-жылдардын аягы. АКШнын түштүгү. Түндүк менен Түштүктүн ортосундагы согуштун катышуучусу Соммерсби туулган айылына кайтып келет. Согуш жүрүп жаткан учурда ал туткунга түшүп, 4 жыл түрмөдө отурган.

Айылдаштары аны кубанып тосуп алышты. Бирок, эч кимиси бул чыныгы Соммерсби эмес экендигинен шектенген жок, себеби, ал сыртынан Соммерсбиге абдан окшош болчу. Аялы гана бул адамдын күйөөсү эмес экендигин түшүндү, бирок эч кимге билгизген жок.

Кыштакка келген адам чыныгы Соммерсби менен түрмөдө чогуу отуруп, анын өзү, үй-бүлөсү жана тааныштары тууралуу айткандарынын бардыгын эсине тутуп калган. Бул адам Соммерсбиге куюп койгондой окшош болгон. Чыныгы Соммерсби өлгөндөн кийин, бул адам анын атын алып, анын айылына келет да, чоң иштерди жасап, элге өзүнүн акылы, ишкердик сапаттары жана дайыма жардамдашууга даяр тургандыгы менен жагып, кадыр-баркка ээ болот. Аялы «чыныгы эмес» Соммерсбини чындап сүйүп калат, анан экөө кыздуу болушат.

Бирок бир жолу согушка чейин чыныгы Соммерсбинин жасаган кылмышы үчүн күнөөлөп, анын аркасынан полиция келди. Соттун бир нече отурумунан кийин Соммерсбинин күнөөсү далилденип, ал өлүм жазасына тартылууга тийиш болду. Бирок «Соммерсбинин» аялы күйөөсүн сактап калууну каалап, ал Соммерсби эмес деп сотко билдирди. Бул учурда, ал Соммерсби атынан баш тартса, аман калмак, бирок, башканын атын өзүнө ыйгарып алганы үчүн сот куугунтукка алмак.

Бирок буга чейин мыйзамга жана өз абийирине ылайык келбес жашоону баштан өткөргөн, эми Соммерсби атын алып, өз эмгеги жана сүйүүсү менен бул атка татыктуу болуп, өзүн-өзү адам катары урматтай баштаган эле. Ошондуктан адвокаттан баш тартып, атын жоготуу өмүрүн жоготууга барабар экендигин айтып, сотто ал Соммерсбимин деп далилдеп жатты. Ал өзү билип туруп өлүмгө барат да, адамдардын эсинде кала турган ысымын сактап калат.

- Моралдык көз караштан алганда Соммерсбинин чечимин кандай баалайсыңар? Укуктук көз караштанчы?
- Соммерсбинин ордунда болуп калсаңар, силер кандай чечим кабыл алат элеңер?

**12-тапшырма. Прогресс жана адеп-ахлак

Бир кезде Жан-Жак Руссодон прогресс адеп-ахлактын өсүшүнө өбөлгө түздүбү деп сурашканда, ал «жок» деп жооп берген экен.

200 жүз жылдан кийин ушул эле суроону Айтматов коет.

Бир жолу жаштар алдында сүйлөп жатып, Ч. Айтматов мындай деген болчу:

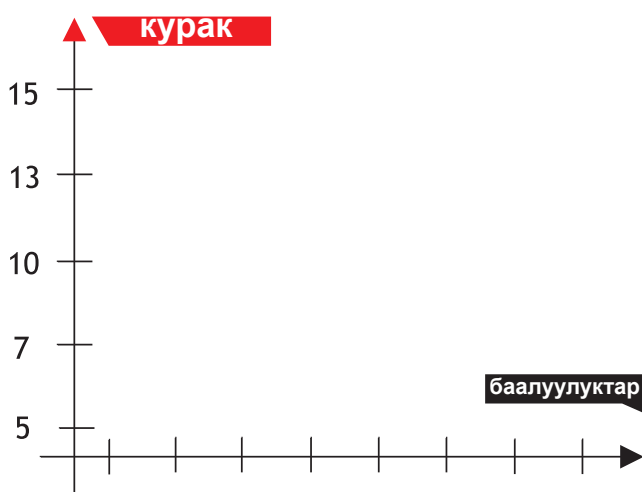
«Технологиялык прогресс жаатында биз көп нерсеге жетиштик. XX кылымда адамзат укмуштай өнүктү... Биз бала чагыбызда биринчи жолу велосипедди көргөндө «шайтан араба» деп кыйкырганбыз. Мына ошондон бери, менин заманымда адамдар Айга, космоско колун созушту – бул жомоктогудай өсүш эмеспи. Бирок адеп-ахлак жагынан алганда, мурда кандай болсок, азыр да ошол бойдон калдык».

Силердин бул тууралуу оюңар кандай? Адеп-ахлактын өсүшү техникалык прогресстин өнүгүшү менен кандай жана канчалык байланышкан?

*** 13-тапшырма. Курактык баалуулуктар шкаласы

Шкалага силер үчүн кайсы бир куракка келгенде эң башкысы болгон баалуулуктарды жазгыла. Төмөндө баалуулуктардын бир нечеси мисал катары келтирилди. Силер аларды пайдалансаңар же өзүңөрдүкүн сунуш кылсаңар болот. Андан кийин чекиттерди сызык менен бириктиргиле да, график түзгүлө.

Материалдык, руханий же инсандык баалуулуктардын кайсылары силер үчүн мурда эң маанилүү болгон же бүгүн эң маанилүү?

Тапшырманы аткаруу үчүн баалуулук дегендин төмөнкү аныктамасын пайдалангыла: кандайдыр бир жыргалчылык катары барктап, б.а. адамдын (же адамдар тобунун, коомдун) керектөөлөрүнө, кызыкчылыктарына, ой-тилектерине, максаттарына, пландарына туура келүүчү жалпыланган, туруктуу түшүнүктөр.

Заттык	Руханий	Инсандык
Компүтер	Урмат-сый	Өзүн сыйлоо
Велосипед	Сүйүү	Өзүн өзү баалоо
Мобилдик телефон	Адилеттүүлүк	Топто лидерлик кылуу
Плеер	Эркиндикке ишеним	Кадыр-барк

**** 14-тапшырма. Моралист**

Х.Бидstrup баяндаган кырдаалга моралдык жана укуктук көз караштан баа бергиле.

***15-тапшырма. Кылык-жоруктары үчүн жоопкерчилик

182

2. Мораль

3. Укук

1. Кылык-жоруктар

Биринчи мамычага (кылык-жоруктар) моралдык да, укуктук да натыйжаларга алып келүүчү иш-аракеттерди санап көрсөткүлө. Экинчи (укук) жана үчүнчү (мораль) мамычаларга моралдык жана укуктук натыйжаларга алып келүүчү иш-аракеттерди белгилегиле.

Силердин турмушуңарда моралдык баалуулуктарга жана укуктук ченемдерге дал келгендей иш-аракет жасаган учурларыңар болду беле? Алар дал келбей калгандачы? Ошондо эмне болду эле?

*16-тапшырма. «Байыркы Спарта»

VI класста силер Байыркы Грециядагы мамлекеттердин бири - Спартанын тарыхы менен таанышкансыңар. Спарталыктар адамды жоокер катары баарынан жогору баалап, жарандарын өзгөчө аскердик эрдиктерге даярдашкан.

Спарталык үй-бүлөдө эркек бала төрөлгөндө, атасы аны аксакалдарга көргөзгөн, эгерде бала аларга чабал же оорулуу болуп көрүнсө, аны ошол замат эле жардан ыргытып, өлтүрүп салышкан. Эгерде дени сак болсо, аны жоокер катары тарбиялашкан. Спартанын бүткүл тарыхында андан дүйнөгө белгилүү бир дагы философ, акын же атактуу скульптор чыккан жок. Башында Спарта күчтүү мамлекет болсо да, акыр-аягында ал кыйрап жок болду.

1. Спарталыктардын салттарына моралдык жана укуктук көз караштан баа бергиле.
2. Бул адат спарталыктардын коому менен мамлекетинин өнүгүшүнө кандай таасир эткен?

* 17-тапшырма. Акылман ойлор

«Күчтүү жана чынчыл өкмөт, бир гана материалдык тартипти эмес, элдин адеп-ахлагынын да сактайт», - деп эсептеген

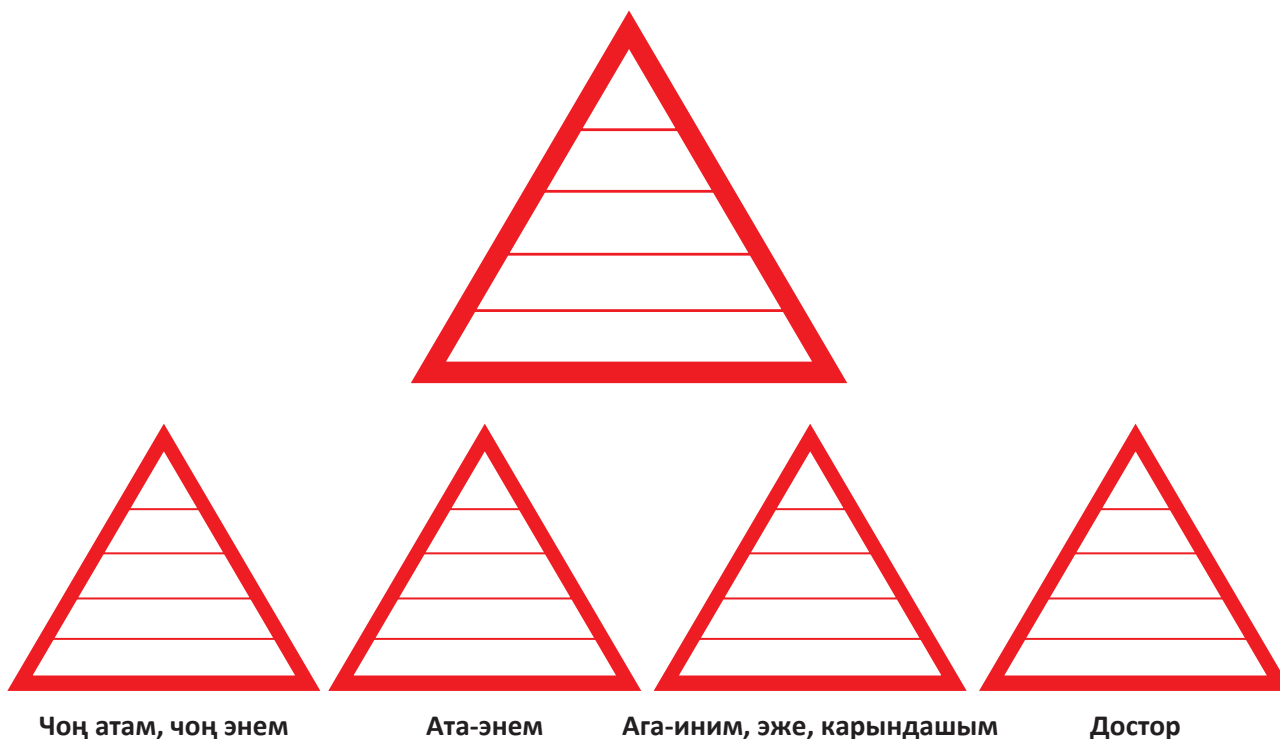
В.А.Жуковский.

Бул ойду жокко чыгаргыла же колдогула.

* 18-тапшырма. Менин баалуулук багыттарым

Төмөн жагына фундаменталдуу (силер үчүн эң маанилүү) баалуулуктарды, башкаларын андан ары кийинки тепкичтерге жайгаштырып, «баалуулуктар пирамидасын» толтургула.

Туугандарыңарды (тааныштарыңарды) дагы «баалуулуктар пирамидасын» толтуруусун өтүнгүлө. Аларды салыштыргыла. Адеп-ахлак баалуулуктарын, алардын маанилүүлүгүн сиздин жана жакындарыңыздын түшүнүшүндөгү окшоштуктар менен айырмачылыктарды бөлүп көрсөткүлө.

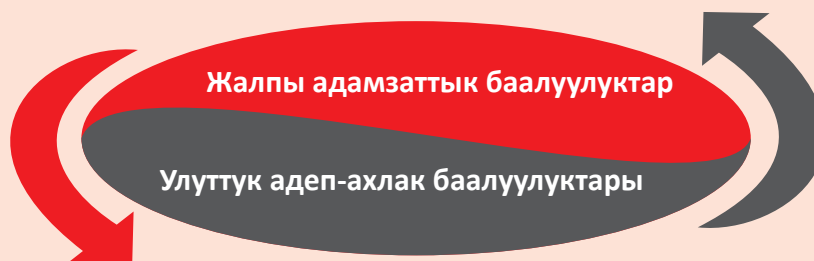
*19-тапшырма. Баалуулуктар

Моралдык баалуулуктар - жакшылык, байгерчилик, сүйүү, достук, парз, чынчылдык, ак ниеттүүлүк, абийирдүүлүк, туруктуулук, өз ара жардамдашуу, адилеттүүлүк, улууларды урматтоо жана балдарды сүйүү.

Кыргызстанда жашаган элдердин улуттук жана маданий каада-салттарын эске алуу менен бул баалуулуктарды маанилүүлүк даражасына карай тизмектегиле. Өз тажрыйбаңарга жана адабиятка таянып, бул тизмеге дагы эмнелерди кошо аласыңар?

*** 20-тапшырма. Жалпы адамзаттык жана улуттук баалуулуктар

Тегеректин төмөн жагына улуттук баалуулуктарды (сиздин элге жана (же) башка элдерге мүнөздүү), жогору жагына жалпы адамзаттык баалуулуктарды жазгыла. Алардын ортосундагы байланышка көңүл бургула. Эмне үчүн улуттук баалуулуктар жана жалпы адамзаттык баалуулуктардын ортосундагы байланыш маанилүү? Соңку мезгилде бул байланыш күчөп жатат деп эсептейсиңерби?

*21-тапшырма. Конок бол

Алыкул Осмоновдун ырын окуп чыккыла. Ага таянып, улуттук жана жалпы адамзаттык баалуулуктардын ортосундагы байланыштарга байкоо жүргүзүүгө аракет кылгыла.

*Көңүлүм капа, башым туман кеңгиреп,
 Үч күн болду бизге мейман келе элек,
 Жолоочунун бул кандайча шылдыңы?
 Даамы жоктой,
 Жеген тооч, жеген эт.
 Сыйлап берер, белен кыргыз даамы бар,
 Эй жолдош,
 Биздикине коно кет!
 Мейман келбейт, келбегени жаман кеп,
 Үйүм капа, эмне болуп кетти деп.
 Ууру болсоң, кер атымды уурдап ал,
 Касым болсоң каргап өткүн, тамак жеп.
 Чаалыканга соопчулук даамым бар,
 Эй жолдош,
 Биздикине түнөй кет!
 Биздин үйдө көптөн жүргөн жалгыз шерт:
 Кымбат ашты мейман бекер жесе деп,
 Ачкөз болсоң, өз башымды сурап ал,
 Кегин болсо, сабап өткүн, тамак жеп.
 Жолоочуга нечен түркүн даамым бар,
 Эй жолдош,
 Биздикине түнөй кет!*

1-бап. Мен

8-бөлүм. Кесип тандоо, шыктандыруу

*1-тапшырма. Ой-пикирлер

Төмөнкү ой-пикирлер тууралуу ой жүгүртүп, талкуулагыла:

«Ийгилик шатысына тырмышып чыгардын алдында, ал силерге керектүү имараттын дубалына жөлөнүп тургандыгын билип алгыла».

Стивен Кови, лидерлик жана менежмент жаатындагы америкалык серепчи

«Сага ар бир кыял менен кошо аны ишке ашырууга зарыл болгон күч-кубат да берилет. Бирок бул үчүн сен эмгектенишиң керек болушу мүмкүн».

Ричард Бах, америкалык жазуучу

*2-тапшырма. Эски/жаңы карьера.

Окуучуларга өтмө маанидеги накыл кеп сунуш кылынат: «Эски карьера – бул үйлөнүү, ал эми жаңысы – кездешүү». Окуучуларды ой жүгүртүүгө түрткү болуучу суроолор берилет. Алар өздөрүнчө таблицага эски жана жаңы карьералардын мүнөздүү белгилерин жазып, кийин жуптары менен талкуулоого тийиш. Ар бир жуп эски жана жаңы карьеранын айырмачылыгына тийиштүү бирден ой айтат.

Карьеранын эски жана жаңы шарттары Таблица

Эски карьера	Жаңы карьера

Ой жүгүртүүгө суроолор:

1. Карьера деген эмне?
2. Үйлөнүү үчүн эмне мүнөздүү?
(мамиленин бекемдиги, туруктуулугу, узакка созулгандыгы)
3. Кездешүү үчүн эмне мүнөздүү?
(мөөнөттүн кыскалыгы, даярдык, алдын ала болжолдоого мүмкүн эместик, өзгөрүүлөр)
4. Эски карьера менен үйлөнүүнүн, ал эми жаңы карьера менен кездешүүнүн окшош жактары кайсы?
5. Туугандарыңардын же тааныштарыңардын турмушунан эски же жаңы карьералардын мүнөздүү белгилерин чагылдыра турган мисалдарды келтире аласыңарбы?
6. Эгер карьера бул кездешүү болсо, анда кездешүүгө кантип даярданышат?

ОКИМ: окуучулар эски жана жаңы карьералардын айырмачылыктарын аныктай алышат.

ТМ: тапшырма окуучулардын карьера куруу шарттары өзгөргөндүгүн, ошондуктан ар ким чечим кабыл алуу жана карьералык өсүшү (жолугушууга кантип даярданары) үчүн өзү жооптуу болорун түшүнүшүнө жардам берүү.

*3-тапшырма. Баалуулуктар

Топтун катышуучуларына адамдын мүмкүн болгон баалуулуктарынын тизмеси таратылып берилет:

- кызыктуу жумуш
- өлкөдөгү жакшы жагдай
- коомго таанылуу
- материалдык жетиштүүлүк
- сүйүү
- үй-бүлө
- канааттануу, көңүл ачуу
- өзүн өркүндөтүү
- эркиндик
- адилеттүүлүк
- ак көңүлдүк
- чынчылдык
- ак дилдүүлүк
- ишеним
- максатка умтулгандык

Кийин ар бирине тизмеден өзү эң негизги деп эсептеген беш баалуулукту жана учурда анчалык маанилүү эмес болгон эки баалуулукту тандоо сунуш кылынат. Жекече иштөө баскычынан кийин катышуучулар чакан топторго (3-4 кишилик) биригишип, өз варианттарын талкуулайт. Мындан соң жалпы топтук талкуу жүрүп, катышуучулар өз ойлорун ортого салышат.

ОКИМ: окуучулар өздөрүнүн кайсы баалуулуктарга артыкчылык берерин аныкташып, өз тандоолорун далилдер менен бекемдөөгө, ой жүгүртүүгө жана топтордо талкуулоого үйрөнүшөт.

ТМ: окуучулардын баалуулук багыттары менен иштөө жана алардын пайда болуу процессине таасир этүү.

*4-тапшырма. Мыкты мүдөө

Жетектеме: «Биздин милдет – кесип тандоонун эң туура 3 мүдөөсүн тандоо, б.а. бардык кишилер ошол боюнча өзүнө кесип тандоого тийиш болгон 3 негизги себепти иргеп алуу. Бул үчүн мен 2ден мүдөө окуп турам. Ал эми силер талкуулоо же добуш берүү жолу аркылуу мыкты мүдөөлөрдү чогуу тандашыңар керек».

Мүдөөлөрдүн тизмеси 16 фразадан турат:

1. Белгилүү болуу, даңкталуу мүмкүнчүлүгү.
2. Үй-бүлөлүк салтты улантуу мүмкүнчүлүгү.
3. Курбулар менен окууну улантуу мүмкүнчүлүгү.
4. Элге кызмат кылуу мүмкүнчүлүгү.
5. Иштеп акча табуу.
6. Кесиптин өлкөнүн экономикасы үчүн мааниси, коомдук жана мамлекеттик мааниси.
7. Жумушка орношуунун оңойлугу.
8. Жумуштун келечектүүлүгү.
9. Шык-жөндөмдү көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк берет.
10. Кишилер менен баарлашууга мүмкүнчүлүк берет.
11. Билиминди байытат.
12. Кылган иштердин ар түрдүүлүгү.
13. Кесиптин кыялкечтүүлүгү, барктуулугу.
14. Эмгектин чыгармачыл мүнөзү, ачылыш жасоо мүмкүнчүлүгү.
15. Кыйын, татаал кесип.
16. Таза, жеңил, тынч жумуш.

Мугалим 1-жана 2-мүдөөнү, 3-жана 4-нү... 15- жана 16-мүдөөнү окуйт. Мындан кийин 8 мүдөөдөн турган тизме калат, мугалим аларды дагы кайрадан (1- жана 2-жүйөлөр ... ж.б. деп) окуп чыгат.

ОКИМ: окуучулар кесипти тандоодогу эң маанилүү мүдөөлөрдү аныктоого тийиш.

ТМ: окуучуларга кесипти аң-сезимдүү тандоонун өзгөчөлүктөрүн жана буга кандай мүдөөлөр таасир этерин түшүнүү жагынан жардам берүү.

Усулдук комментарийлер

Азыркы мезгилдеги карьера – адамдын өз кесиптик ишмердигине жана бүтүндөй эмгек жолуна карат болгон жеке көз

карашынын жана иш-аракеттеринин натыйжасы.

Америка Кошмо Штаттарынын мамлекеттик департаментинин статистикасында көрсөтүлгөндөй, азыркы кезде кызматчылар эмгек жолунда орто эсеп менен 10 ирет жумуш алмаштырып, ар биринде 3 жылдан 5 жылга чейин иштеп, 3-4 башка карьера (кесип) алмаштырат экен.

Карьеранын эски жана жаңы шарттары

Мурда	Азыр
Узак мөөнөттүү толук жумуштуулук	Толук эмес жумуштуулук, убактылуу келишимдер
Кепилденген жумуштуулук	Жумуш менен камсыздалбагандык
Карьералык өсүштүн кууш жолу	Карьерадагы кайталанма өзгөрүүлөр
Өмүр бою бир кесип	Бир нече чөйрөдөгү ишмердик
Өмүр бою бир компанияда иштөө	Бир канча компанияда же өз алдынча ишмердик
Байма-бай алга илгерилөө	Жумуш менен камсыз болуу жөндөмүн дайым өзү өнүктүрө жүрүү
Көп деңгээлдүү уюшкан иерархия	Даана көрүнбөгөн катмарлары бар пирамида
Жумуштагы которулуунун күн мурун белгилүү болгондугу	Жумуштагы которулуунун күн мурун белгилүү болбостугу
Эмгек базары ичкериде	Эмгек базары өлкө чегинен тышкарыда да болот
Кызматкердин өсүшүн компания башкарат	Карьеранын өсүшү ар кимдин өзүнө жараша
Уюм кишилердин өсүүсүнө колдоо көрсөтөт	Өсүү – кызматкерлердин өзүнүн иши
Карьера – улуттук, бир өлкө ичинде	Карьера – эл аралык

Карьераны пландоо – бул жашоодо эмне кыла тургандыгың жөнүндө чечим кабыл алууга жардам бере турган практикалык усул.

Карьераны өстүрүү – өзүңөр, эмгек базары жана анын башка мүмкүн жолдору, жашоо жана кесиптик максаттарыңарды жүзөгө ашыруу үчүн көрүп жаткан аракетинер тууралуу маалыматтардын негизинде карьераны пландаштырууга байланышкан бардык жагдайларды камтыган үзгүлтүксүз процесс.

Карьераны пландоого төмөнкү кадамдар камтылат:

1-кадам: өзүн таанып-билүү (өзүнүн баалуулуктарын, кызыкчылыктарын, инсандык мүнөздөмөлөрүн, кайсы кесиптерге артыкчылык берерин, темпераментин ж.б.у.с. аныктоо).

2-кадам: эмгек базарын жана андагы мүмкүнчүлүктөрдү иликтеп, изилдөө.

3-кадам: Чечим кабыл алуу жана карьералык максаттарды коюу.

4-кадам: Карьеранын планын иштеп чыгуу жана аны жүзөгө ашыруу.

***5-тапшырма. Кесипти кантип туура тандоо керек?**

Кесиптик максаттарды аныктоо үчүн суроолор:

1. Сен кесипти же кесиптер чөйрөсүн тандап алдыңбы?
2. Сен эмне үчүн эмгектин бул жаатын тандап алдың? Бул кесип сени эмнеси менен кызыктырды?
3. Кесиптин негизги мазмуну кандай?
4. Аталган тармактын адистери эл чарбасынын кайсы жааттарында (илим, маданият, агартуу) иштейт?
5. Сен эмгектин шарттарын, тартибин, айлык акысын жана кесипкөйлүктү жогорулатуу мүмкүнчүлүктөрүн билесиңби?
6. Аталган тармактын адистерин кайсы окуу жайларда даярдайт тургандыгын билесиңби?
7. Аталган кесипти аркалап, мыкты адис болуу үчүн зарыл шык-жөндөмүң, тийиштүү сапаттарың барбы? Аларды атай аласыңбы? Бул тууралуу ойлонуп көрдүң беле?
8. Өзүң тандаган эмгек тармагын өздөштүрүү үчүн билим деңгээлиңди жетиштүү деп эсептейсиңби?
9. Сен тандап алган кесипке ээ болуу үчүн мектептеги кайсы сабактардан жакшы окуш керек?
10. Өзүңдүн келечектеги кесибиңе даярданып жатасыңбы (даядоочу курстарга, лекцияларга барып же өз алдынча даярданып жүрөсүңбү)?
11. Сенин тандаган кесипке ээ болушуңа эмне тоскоол болот деп ойлойсуң?
12. Сенин тандооңо эң көп эмне таасир этти (кесипке кызыгуу, анын маанилүүлүгү жана зарылдыгы, ата-энеңдин, мугалимдердин, достордун кеңеши)?
13. Ата-энең сенин тандооң менен макулбу?

ОКИМ: окуучулардын кесиптер жөнүндө жетиштүү маалымат алып, өз келечеги тууралуу ой жүгүртүшүнө, өз тандоолорун

(же бул тандоого даярдыгын) аңдап-түшүнүшүнө жана кесипти туура тандашына түрткү берүү.

ТМ: окуучунун кесип тандоого канчалык даяр экендигин, тандаган кесиби жөнүндө канчалык жакшы кабардардыгын жана чечим кабыл алуудагы өз алдынчалыгын аныктоо.

*** 6-тапшырма. Макалдар**

Окуучулар макалдарды окуп, маанисин түшүндүрүп бериши керек:

Эмгек жөнүндө макалдар

1. Эмгектин наны таттуу, жалкоонун жаны таттуу;
2. Сабырдын түбү – сары алтын.
3. Бекерчиден безе кач, өнөрлүүгө өтө кач.
4. Бөрү атар жигитти бөркүнөн тааны.
5. Устасына жараша тогоосу.
6. Балтасыз уста болбойт, ийнениз уз болбойт.
7. Бир ишти баштасаң – башкасын бузуп алба.
8. Баштаган ишти бүтө бил.
9. Көз – коркок, кол – баатыр.

ОКИМ: окуучулар сунуш кылынган макалдар боюнча комментарийлерин, чечмелөөлөрүн айта алышат.

ТМ: эмгектин мааниси, аны ишке ашыруу үчүн зарыл болгон шаймандар, кишинин даярдык даражасына жана кесипкөйлүгүнө, өз убактысын пайдалана билүү жөндөмүнө жараша болгон эмгектин натыйжасы тууралуу ой жүгүртүүгө түртүү.

*** 7-тапшырма. Кызык иш**

Окуучуларга ыр жазылган барак таратылып, ага түшүндүрмө берүү сунуш кылынат:

Кызык иш

Кызык иш,

А балким,

Андай эместир.

*Кайсы бир мезгилде
Ааламда өтүкчү жашаптыр
Ал 45 жыл
Өтүкчүлүк кылыптыр.
Ал жөнүндө айтышчу
Сүрөтчү деп!*

*Кызык иш,
А балким,
Андай эместир.*

*Кайсы бир мезгилде
Ааламда сүрөтчү жашаптыр
Ал 70 жыл сүрөтчүлүк кылыптыр,
Ал жөнүндө айтышчу:
Өтүкчү деп!
Кызык иш,
А балким,
Андай эместир.*

Н.И.Еременко

ОКИМ: - окуучулар сунуш кылынган текст боюнча комментарийлерин, чечмелөөлөрүн айта алышат.

ТМ: -эмгектин мааниси, кишинин даярдык даражасына жана кесипкөйлүккө жараша болгон эмгектин натыйжасы тууралуу ой жүгүртүүгө түртүү.

****8-тапшырма. Цитаталар**

Окуучулар тандоо укугу, тандоо үчүн жоопкерчилиги, аракет кылуу зарылдыгы, өз алдынча аңдап-түшүнүлгөн эмгектин баалуулугу жөнүндө белгилүү адамдардын учкул сөздөрүн талдап, көз караштарын жүйө менен негиздеши керек.

«Эртең ээ болгуң келген нерсени бүгүн ала бер». Фома Аквинский, орто кылымдардын философу

«Мен келечегиме кызыгам, анткени, өзүмдүн калган бүткүл өмүрүмдү келечекте жашап өтөм». Кеттеринг Чарлз, америкалык ойлоп табуучу

«Эгер силер келечегиңер жөнүндө ойлонбосоңор, ал болбой калат». Джон Голсуорси, англис жазуучусу

«Кичине иш жасагыла, бирок кынтыксыз өздөштүрүп, ага улуу иштей мамиле кылгыла». Анре Моруа, француз жазуучусу

«Максатка жетүү үчүн жол басуу керек». Оноре де Бальзак, француз жазуучусу
«Биз бир нерсе жасай ала турганыбызды жөндөмдөрбүздү сезгенибиз боюнча өзүбүзгө баа беребиз, башкалар биздин эмне жасаганыбызга карай баа берет». Генри Лонгфелло, америкалык акын

ОКИМ: - окуучулар сунуш кылынган цитаталарга комментарийлерин, чечмелөөлөрүн айта алышат. ТМ: - окуучуларды өз келечеги, тагдыры, максат коё билүү жана аны ишке ашыруу жөндөмү, чечим кабыл ала жана аракеттене билиши жөнүндө ой жүгүртүүгө түртүү.

***9-тапшырма. «Мыктынын мыктысы» оюну**

Окуучулар топторго бөлүнөт. Ар бир топ төмөнкү белгилер боюнча мүмкүн болушунча көп кесипти ойлоп таап, эмне үчүн тигил же бул кесип тийиштүү тизмеде болуп калгандыгын түшүндүрүп бериши керек. Топтор чоң барактарга тизмелерди жазып, ишин класска тартуулашат:

- Эң тамашалуу (маскарапоздор, туурамчылар...)
- Эң камкор (дарыгер, хирург, мугалим, психолог....)
- Эң жашыл (багбан, токойчу, гүл өстүрүүчү-шөкөттөөчү...)
- Эң атактуу (шоумен, ырчылар, актёрлор....)
- Эң кооптуу (журналисттер, кен казуучулар...)
- Эң көп талап кылынуучу

Тизмени мугалимдин өзү даярдаса же бөлөк белгилер боюнча кесиптерди кошумчаласа болот.

ОКИМ: - окуучулар топто бирге иштеп, өздөрү билген кесиптердин тизмесин

түзүшөт да, белгилерине карай кандайча түркүмдөшкөнүн түшүндүрүшөт.

ТМ: - окуучуларга топтордо иштеп, кесиптер тууралуу билимдерин эске түшүрүү, анан түркүмдөө аркылуу кесиптердин айрым белгилерин көрүү (тамашалуу түрдө) мүмкүнчүлүгүн берүү, ошентип, мугалимдин түркүмдөө темасына өтүшүнө мүмкүндүк түзүү.

*10-тапшырма. Кесиптер чынжырчасы

1. Жетектеме: «Биз азыр тегерете «кесиптер чынжырчасын» тизебиз. Мен биринчи кесипти атайм. Мисалы, мен металлург десем, кийинки катышуучу кайсы бир жагынан металлурга жакын кесипти, мисалы, ашпозчуну атайт. Андан кийинки бирөө ашпозчуга жакын кесипти атайт ж.б.у.с. Башкысы, аталган кесиптердин жакындыгы эмнеде экендигин (мисалы, металлург менен ашпозчу жогорку температурада, мештердеги от менен иштейт) ар ким түшүндүрө билиши маанилүү.
2. Оюндун жүрүшүндө алып баруучу кээде: «Азыр эле аталган кесиптин силердин кесип менен окшоштугу эмнеде?» – деген сыяктуу тактоочу суроолорду берип турат. Кесиптин чынжырдагы ордуна канчалык туура келер-келбестиги жөнүндөгү акыркы бүтүмдү топ чыгарат.
3. Оюнду талкуулоодо катышуучулардын көңүлүн кээде ар түрдүү кесиптердин кызыктуу жакындыктары боло тургандыгына буруу шарт. Алсак, эгер чынжырчанын башында металл иштетүү менен байланышкан кесиптер аталса (биздин мисалыбыздагыдай), ортосунда автомашине, аягында балет менен байланышкан кесиптер аталат (айтылганды ырастоо үчүн мындай чынжырчага мисал келтиребиз: металлург – ашпозчу – касап – слесарь (ал дагы кесет, бирок

металлды кесет) – автослесарь – таксист – эстрада сатириги (ал да тамашакөй болот) – драмтеатрдын артисти – балеттин артисти ж.б.у.с.). Ар түрдүү кесиптердин ортосундагы мындай күтүүсүз байланыштар бир кесипти тандоо менен эле чектелбеш керектигин айгинелейт, анткени силердин бир кесиптен (бир гана кесиптен!) издегениңер башка, бир кыйла жеткиликтүү кесиптерден («көктөн издегениңер жерден») табылышы ыктымал...

ОКИМ: өз алдынча болгон кесиптерди бириктирген бир катар мүнөздөөлөрдү аныктай.

ТМ: окуучулардын эмгек ишмердигинин ар кайсы түрлөрүндөгү жалпылыктарды байкоо жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү.

Аталган жөндөм эмгектин кайсы бир жактарын гана эске алып, ошол мүнөздөмөлөр көптөгөн кесиптерде учурашы мүмкүн экендигин билбестен, бир-эки кесиптен башкасына көңүл бурбай, көз карашы өтө чектелип калган жагдайлардан чыгууга жардам берет.

*11-тапшырма. Кесипке багыттоочу оюн - «Өмүрдүн бир күнү»

Көнүгүү тегерете аткарылат.

1. Мугалим окуучулар менен биргеликте кайсы кесипти караштыруу кызык болорун аныктайт. Мисалы, топ «фотомодель» кесибин караштырууну каалайт дейли.
2. Жалпы жетектеме: «Азыр биздин кызматчынын – фотомоделдин кадимки иш күнү тууралуу биргелешип аңгеме түзүп көрөлү. Бул аңгеме жалаң зат атоочтордон турат. Мисалы, мугалимдин иш күнү жөнүндө аңгеме мындай болушу мүмкүн: коңгуроо – тамак – коңгуроо – сабак – окуучулар – суроо – жооп – күндөлүк – мугалимдер бөлмөсү – директор – жаңжал – сабак – китеп – коңгуроо – үй – төшөк. Бул

оюнда биз фотомоделдин ишин канчалык жакшы элестете ала тургандыгыбызды көрүп, ошондой эле бигелешкен чыгармачылыкка жөндөмдүүлүгүбүздү да аныктайбыз. Анткени оюнда кандайдыр орунсуз тамашанын (бура сүйлөйм деп жөнү жок такыр башка зат атоочуту атап коюунун) айынан бүтүндөй аңгемени бүлүндүрүп алышыбыз мүмкүн.

- Орчундуу шарт: жаңы зат атоочту атоодон мурда ар бир оюнчу ага чейин айтылгандардын баарын сөзсүз кайталоого тийиш. Ошондо биздин аңгеме бүтүн чыгарма катары кабыл алынат. Аталган зат атоочторду жакшы эске сактоо үчүн сөздү бардык сүйлөөчүлөргө кунт коюп карап, конкреттүү киши менен байланыштырыш керек».
- 3. Мугалим биринчи сөздү атап, оюнчулар кезек менен өздөрүнө чейинки аталгандарды кайталоо аркылуу өздөрүнүн зат атоочторун аташат. Эгер оюнчулар 6-8 киши болсо, анда оюн эки жолу тегеренип, ар бири экиден зат атооч атайт.
- 4. Оюндун жыйынтыгын чыгарууда катышуучулардан: бүтүн аңгеме болдубу же жокпу, кимдир бирөө өзүнүн ылайыксыз зат атоочу менен жалпы аңгемени бүлүндүргөн жокпу? - деп сураса болот. Эгер аңгеме чаржайыт, баш аламан болуп калса, оюнчулардын биринен түзүлгөн аңгеме эмне жөнүндө башталды эле, анда эмне болду (же болду беле?) деп, өз сөзү менен айтып берүүсүн өтүнсө болот. Анан каралып жаткан кесип ээсинин иш күнү канчалык туура жана кадимкидей элестетилгендигин талкууласа да болот.
- Тажрыйба көрсөткөндөй, оюн адатта кызыктуу өтөт. Катышуучулар дайыма чыгармачылык менен дилгирленип тургандыктан, бир аз чарчап калышы да мүмкүн, ошондуктан мындай оюн көнүгүүнү эки жолкудан көп өткөрүүгө болбойт.

ОКИМ: окуучулар кесиптик ишмердикке сыпаттама берип, айрым кесиптердин иш өзгөчөлүктөрү тууралуу түшүнүктөрүн калыптандырышат.

ТМ: катышуучулардын тигил же бул адистин кесиптик ишмердигиндеги өзгөчөлүктөрдү жана мүнөздүүлүктөрдү жакшыраак аңдап-билишине шарт түзүү.

***12-тапшырма. Кесипти өз алдынча тандоого**

1. Өзүңөр каалаган, колуңардан келгидей, кызыктуу (мисалы, космоско же кумурскаларга байкоо жүргүзүү) жана жага турган иштер жөнүндө ойлонуп, баарын тизмелеп чыккыла. Мүмкүн болушунча так болушка аракет кылгыла. Мисалы, эгер силер торт бышыргыңар келсе, «жакшы жасайм» дебестен, «татынакай тортторду бышырам» деп жазгыла. Колуңардан эмне келери жөнүндө канчалык толугураак жазсаңар, ошончолук силердин бул жөндөмүңөр талап кылынган кесипти тандоо оңой болот.
2. Андан ары силер бул жөндөм, талантыңарды колдоно алгыдай кесиптердин тизмесин түзгүлө. Эгер зарыл болсо, жакын адамдардын кеңешин пайдалангыла жана интернеттен карап көргүлө. Эң башкысы – тизмеден бир дагы пунктту, сизге «ары жоктой» көрүнсө деле, чыгарып салбагыла. Кол жеткистей көрүнгөн кесиптердин бирин дагы өткөзбөгүлө. Силердин тизмеңер канчалык узун болсо, тандоо мүмкүнчүлүгү ошончолук көп болот. Мисалы, силер бир саат бою бел алкакты айландыра алсаңар, кесиптердин тизмесине, келечекте муну менен алектенүүнү пландабасаңар да, «цирктин артистин» кошуп койгула.
3. Тизмеңерди кайрадан окуп чыгып, андагы маалыматтарды кеңейткиле. Мисалы, тизмеде «цирктин артисти» болсо, аны «Москвадагы цирктин

артистин» кылып өзгөрткүлө. Өзүңөрдүн жөндөмүңөр менен байланышкан, мурда оюңарга дагы келбеген, кошумча кесиптер тууралуу ой жүгүрткүлө.

4. Өзгөртүлгөн тизмени окуп, анда аталган ар бир кесип иш жүзүндө эмнени билдире тургандыгы жөнүндө ой жүгүрткүлө. Кийинки суроолорго жооп берип көргүлө: Мен кайсы жерде жана канча убакыт окушум керек болот? Башка шаарга көчүү керекпи? Иштей баштаганымда канча акча таба алам? ж.б.у.с.
5. Тизмеден өзүңөргө көбүрөөк ылайык сезилген үч кесипти тандагыла. Үй-бүлө мүчөңөр жана досторуңар менен бул кесиптердин артыкчылыктары менен кемчиликтерин талкуулап, маалыматтын ар түрдүү булактарын, интернетти дагы пайдаланып, алар жөнүндө мүмкүн болушунча көп маалымат алгыла.
6. Туугандарыңардын же досторуңардын өзүңөр жактырган кесипке тиешеси бар тааныштары болушу мүмкүн. Жакындарыңар аркылуу ошол кишилер менен байланышып, алардан силер кызыккан суроолорду берүүгө уруксат сурагыла. Балким, силер алардын жумуш ордуна келип, өз иштерин кантип аткараарын бир азга байкап турушуңарга да макул болушу мүмкүн. Эгер тааныштарыңардын арасынан силерге керектүү кесиптердин өкүлдөрү табылбаса, андай кишилерди социалдык тармактар аркылуу издегиле. Балким, алар силер менен баарлашууга макул болушат.
7. Силерди чындап кызыктырып, жөндөмүңөргө туура келген кесипти тапмайынча «5» жана «6» кадамдарды аткара бергиле. Издөө өтө көп убакытты ала турган болсо да, ындыныңар өчпөсүн.

ОКИМ: окуучулар кесиптердин өзгөчөлүктөрүн сыпаттап, өздөрүнүн жеке кызыкчылыктарын, жөндөмдөрү менен мүмкүнчүлүктөрүн талдашат.

ТМ: окуучунун өзү жана кесиптер дүйнөсү тууралуу түшүнүгүн кеңейтип, ой жүгүртүүсүн жана өзүнүн кызыкчылыктары, жөндөмдөрү, артыкчылыктары жана түркүн кесиптерди канчалык билерин талдоо жөндөмүн өнүктүрүү, иш базары жөнүндө билимдерди издешине жана тереңдетишин түрткү берүү.

*13-тапшырма. Суроолор тизмеси

Окуучуларга алардын кесиптин кандай түрлөрүнө шыктуулугун аныктоо үчүн суроолор тизмеси сунуш кылынат.

Суроолор тизмесинин тексти

Жетектеме:

«Тийиштүү окуп-үйрөнүүдөн кийин төмөндө саналган иштердин ичинен каалаганыңызды аткара аласыңар дейли. Бирок силер эки мүмкүнчүлүктүн бирин гана тандай турган болсоңор, ишмердиктин кайсы түрүнө артыкчылык берет элеңер? Төмөндө ишмердиктин ар кандай түрлөрүн кыскача ачып берүүчү, «а» жана «б» индексттери менен белгиленген 20 жуп пикир сунушталган. Көңүл коюп окуп, ар бир жуптан өзүңөргө жакканын «+» белсиси менен белгилегиле.

1а.	Жаныбарларды карап-багуу	же	1б.	Машинелерди, шаймандарды тейлөө (көзөмөлдөө, жөнгө салуу)
2а.	Оорулуларга жардамдашуу	же	2б.	Эсептөөчү машинелер үчүн таблицаларды, схемаларды, программаларды түзүү
3а.	Китептердин жасалга, сүрөттөрүнүн, плакаттардын, көркөм ачык каттардын, грампластинкалардын сапатын көзөмөлдөө	же	3б.	Өсүмдүктөрдүн абалына жана өсүшүнө көз салуу
4а.	Материалдарды (жыгачты, кездемени, металлды, пластмассаны ж.б.) иштетүү	же	4б.	Товарларды керектөөчүгө жеткирүү, жарнамалоо, сатуу
5а.	Илимий-популярдуу китептерди, макалаларды талкуулоо	же	5б.	Көркөм китептерди (же пьесаларды, концерттерди) талкуулоо
6а.	Мал өстүрүү (кайсы бир тукумдагы жаныбарды багып өстүрүү)	же	6б.	Теңтуштарды (же кичүүлөрдү) иш-аракеттерди аткарууга (эмгек, окуу, спорттук) машыктыруу
7а.	Сүрөттөрдү көчүрмөлөө же музыкалык аспаптарды тууралоо	же	7б.	Көтөрмө кранды, тракторду, тепловозду ж.б. башкаруу
8а.	Кишилерге аларга керектүү маалыматтарды берүү, түшүндүрүү (маалымдоочу жайларда, саякатка чыкканда ж.б.у.с.)	же	8б.	Көргөзмөлөрдү, витриналарды жасалгалоо (же пьесаларды, концерттерди даярдоого катышуу)
9а.	Буюмдарды, өнүмдөрдү (кийим-кечени, техниканы), туракжайларды оңдоо	же	9б.	Тексттердеги, таблицалардагы, сүрөттөрдөгү каталарды издөө жана оңдоо
10а.	Жаныбарларды дарылоо	же	10б.	Эсеп-кысап жүргүзүү
11а.	Өсүмдүктөрдүн жаңы сортторун чыгаруу	же	11б.	Өнөр жай өнүмдөрүнүн жаңы түрлөрүн (машинелерди, кийим-кечени, үйлөрдү, тамак-аш азыктарын ж.б.у.с.) конструкциялоо

12a.	Адамдар ортосундагы талаш-тартыштарды, жаңжалдарды териштирүү, ынандыруу, түшүндүрүү, жазалоо, кубаттоо	же	12б.	Чиймелерди, схемаларды, таблицаларды түшүнүү (текшерүү, тактоо, иретке келтирүү)
13a.	Өздүк көркөм чыгармачылык ийримдин ишин байкоо, иликтөө	же	13б.	Микробдордун жашоосуна байкоо жүргүзүү жана окуп-үйрөнүү
14a.	Медициналык аспатарды, аппараттарды тейлөө, тартипке келтирүү	же	14б.	Кишилер жарадар болгондо, жаракат алганда, күйгөндө ж.б.у.с. медициналык жардам көрсөтүү
15a.	Окуяларды (байкалган жана элестетилген көрүнүштөрдү) көркөм баяндоо, чагылдыруу	же	15б.	Байкоодогу көрүнүштөр, окуялар жөнүндө так сыпаттама-билдирмелерди түзүү
16a.	Ооруканада лабораториялык анализдерди жүргүзүү	же	16б.	Бейтаптарды кабыл алуу жана текшерүү, алар менен маектешүү, дары-дармек дайындоо
17a.	Имараттардын дубалдарын, өнүмдөрдүн сыртын боё же сүрөт түшүрүү	же	17б.	Машинелерди, шаймандарды монтаждоо же чогултуу
18a.	Теңтуштардын же кичинекейлердин театрларга, музейлерге баруусун, экскурсияларын жана туристтик сапарын ж.б.у.с. уюштуруу	же	18б.	Сахнада ойноо, концерттерге катышуу
19a.	Чийүү боюнча тетиктерди, өнүмдөрдү (машинелерди, кийимдерди), даярдоо, имарат куруу	же	19б.	Чийүү менен алектенүү, чиймелерди, карталарды көчүрүү
20a.	Өсүмдүктөрдүн илдеттери, токойдун, бактын зыянкечтери менен күрөш жүргүзүү	же	20б.	Баскычтуу машинелерде (жазуучу машинкада, телетайпта, тергич машинеде ж.б.) иштөө

Аты-жөнү _____

Жынысы _____ курагы _____ билими _____

Аткарылган күнү _____

196

1a	1б	2a	2б	3a
3б	4a	4б	5a	5б
6a		6б		7a
	7б	8a		8б
	9a		9б	
10a			10б	
11a	11б	12a	12б	13a
13б	14a	14б	15a	15б
16a		16б		17a
	17б	18a		18б
	19a		19б	
20a			20б	
Сумма А-Т-	Сумма А-Т-	Сумма А-А-	Сумма А-Ж-	Сумма А-К-

Натыйжаларды жыйынтыктоо

«Жооптор барагын» толтургандан кийин ар бир мамычадагы (кесиптердин түрүнө ылайык мындай катарлар бешөө) «+» белгилердин санын эсептеп, алынган сумманы барактын төмөнкү сабына (кыскартылган баш тамгалардын жанына) жазыңыз.

Биринчи мамычадагы суроолор «адам-табият», экинчидеги «адам-техника», үчүнчүдөгү «адам-адам», төртүнчүдөгү «адам-жышаналуу тутум», бешинчи «адам-көркөм элес» түрүнө кирген кесиптерге тиешелүү.

Натыйжаларды чечмелөө

Баллдардын суммасы («+») көңүлүңөрдө кесиптин кайсы түрүнө кызыгаарыңардын (Т, Т, А, Ж, К) көрсөткүч даражасы болот. Баллдардын эң ири суммасы кызыкчылыктардын басымдуулугун, балким ишмердиктин тигил же бул тармагына шыктуулукту көрсөтөт.

Алынган натыйжалар кызыкчылыктар менен шыктуулукка жараша тандалуучу кесиптердин чөйрөсүн тигил же бул тармак менен чектөөгө жардам берет.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: окуучулар өздөрүнүн жөндөмүн жана артык көргөн кесиптерин аныктап, тандашат.

ТМ: окуучулардын кесиптин кайсы түрүнө шыктуулугун аныктоо.

* 14-тапшырма. Катаны тап

Бланканы алып, кесип тандоодо жетекчиликке алуу зарыл болгон позицияларды тандагыла.

Нускама: №1 таблицадагы бланкада кесип тандоо критерийлери берилген. Алардын кайсылары негизги, туура экенин №2 таблицага номер коюп же сөздөр менен жазып белгилегиле. Аталган тогуздун үчөө гана туура. Ойлонгула!

№1 таблица

1. Мен ушул окуу жайда окууну чечтим, себеби анын дипломун жумуш берүүчүлөр жогору баалашат	2. Мен бул кесипти тандайм, анткени ал учурда талап кылынган, барктуу кесип, анда иштегендерге көпчүлүк суктанат	3. Жөндөмүмө карап кесип тандайм
4. Мага математика жаккандыктан, ушул кесипти тандадым	5. Бул кесип менен мен дайыма жумуш таба алам	6. Мен кайда барышты анык билбейм, андыктан ушул мекемеге барам
7. Кызыгып калганым үчүн тандап жатам	8. Достор менен иштөө жана окуу мүмкүнчүлүгү бар	9. Бул кесиптин майда-чүйдөсүн билбесем да, мага сандар менен иштеген жагат

№2 таблица (мугалим үчүн туура жооптор)

3

5

7

ОКИМ: окуучулар кесип тандоо үчүн туура критерийлерди аныкташат.

ТМ: кесип тандоодо туура багыт алууга үйрөтүү.

- Кесипти ийгиликтүү өздөштүрүү үчүн кандай жөндөмдөр керек?
- Аталган кесип ээлери жумушту оңой эле табабы?
- Эмгек акы канчалык болот?
- Карьералык өсүшкө кандай мүмкүнчүлүктөр бар?

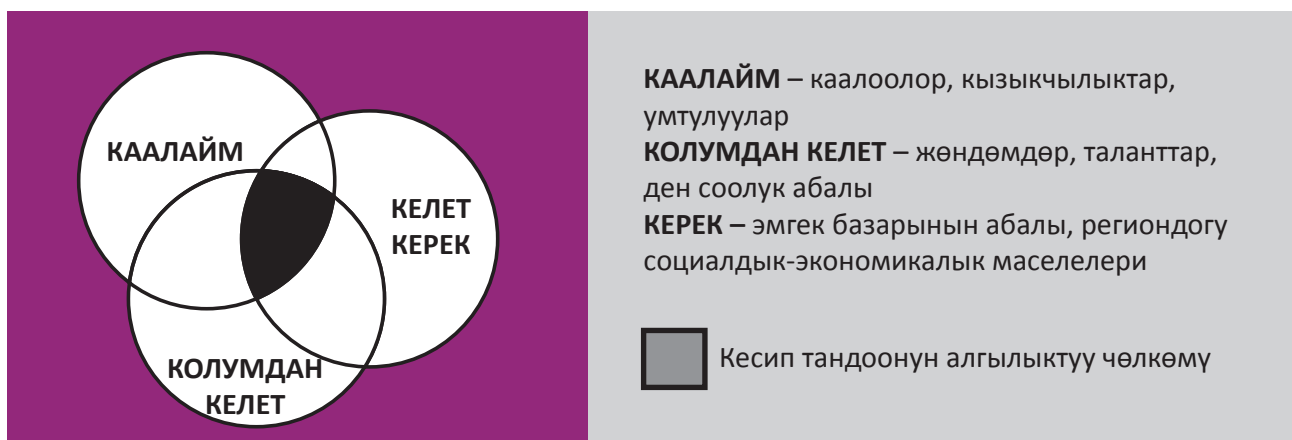
ОКИМ: окуучу кесиптерди талдоо долбоорун аткарат.

ТМ: түркүн кесиптерди жакшы билүү жана кесипти ойлонуп тандоо максатында изденүү, маалыматтарды колдонуу жана талдоо жөндөмдөрүн өнүктүрүү.

**15-тапшырма. Жеке долбоор: Мен кесип тандайм.

Өзүңөргө өтө жаккан үч кесипти тандагыла да, интернетти пайдаланып, алардын ар биринин кыскача сыпаттамасын түзгүлө (төмөнкү суроолорго да жооп тапкыла).

- Бул кесиптин мааниси эмнеде?
- Силер конкреттүү эмне менен алек болосуңар?
- Жумуш кандай шарттарда жүргүзүлөт?
- Кызматкерлердин даярдык деңгээлине кандай талаптар коюлат?

Бул формуланы туура чечилишине жетиш үчүн төмөнкүдөй беш кадам жасаш керек:

- *Биринчи кадам – «Мен каалайм» - бирөөнүн эмес, өзүнүн максатын көздөө, келечектеги натыйжаны көрө билүү*
- *Экинчи кадам – «Менин колумдан келет» - өз жөндөмдөрүн ачуу жана өздөштүрүү*
- *Үчүнчү кадам – «Менин чектөөлөрүм» – маанилүү максаттарга жетүү жолундагы тоскоолдуктарды айкындоо*
- *Төртүнчү кадам – «Менин планым» - максаттарга жетүүдө тоскоолдуктарды жеңүү жолдору менен ыктарын бирге издөө, тандалып жаткан кесиптик чөйрөлөрдө күч сынап көрүү*
- *Бешинчи кадам – «Менин жетишкендиктерим» – өтмө натыйжаларды баалоо (мен азыр кайда турам, туура багытта баратамбы?)*

Кесип тандоодогу эң кеңири таралган жаңылыштыктарга төмөнкүлөр кирет:

- *адегенде эле жогорку квалификациядагы кесипке, жогорку билимге багыт алуу;*
- *өз алдынча эмес, ата-энелердин талабы боюнча же достору менен чогуу жүрүү үчүн эле кесип тандоо;*
- *кесиптин сырткы көрүнүшүнө кызыгуу (кесиптин баркынын, таанымалдуулугунун таасир этиши);*
- *кесиптер жөнүндө, тигил же бул кесиптин талап кылынышы жана келечеги тууралуу маалыматтын аздыгы;*
- *өзүнүн жеке өзгөчөлүктөрүн (жөндөмдөрүн, даярдыгын) жакшы билбегендик;*
- *кесип тандоодо өзүнүн физикалык өзгөчөлүктөрүн, олуттуу кемчиликтерин билбегендиги же толук баалабагандыгы.*

Кесиптердин Климов боюнча түркүмдөлүшү <http://spravochnikprof.narod.ru/klimov.html>

****16-тапшырма. Максаттарды коюу**

Окуучуларга таблицадагы эки мамычаны («мен азыр жана мен 10 жылдан кийин») толтуруу сунуш кылынат.

Таблицадагы 2 мамычанын биринчисине: силер бүгүн кимсиңер жана эмнеңер бар, үчүнчүсүнө: силер 10 жылдан кийин эмнеге жетишкиңер келет, ким болгонуңарды элестетесиңер – ушулар жөнүндө жазып толтургула.

Экинчи мамычаны бош калтыргыла.

Мен азыр (мен бүгүн кайдамын)	Мен (10 жылдан кийин) эмнеге жетишким келет

Андан кийин ар бир жыл маркер менен белгиленген чыйыр жолго чыгып, 10 жылдан кийинкиге белгиленген максатка жетишүү үчүн бир, эки, үч, төрт ж.б.у.с. жылдан кийин эмне кыла турганы жөнүндө айтып берүүлөрү керек.

ОКИМ: окуучулар максат коюуну эле үйрөнүшпөстөн, максаттарга жетүү жолдорун дагы пландаштыруу керектигин түшүнүшөт.

ТМ: максаттарды коюуну жана пландаштырууну үйрөтүү.

****17-тапшырма. Кыйынчылыктардын тузагы**

Тапшырма төмөнкүдөй баскычтар менен аткарылат:

1. Топ менен биргеликте бир кесиптик максат аныкталат (конкреттүү окуу жайга кирүү; аталган окуу жайды аяктоо, анык жумуш ордуна орношуу же карьера курууну, сыйлыктарды алууну ж.б. камтыган конкреттүү кесиптик ийгиликке жетишүү...).
2. Топтон бир ыктыярчы тандалып, ал ойдон чыгарылган кишини «тааныштырат» (кааласа, ыктыярчы өзүн деле тааныштырса болот). Мында ойдон чыгарылган кишинин негизги мүнөздөмөлөрүн дароо эле аныктоо зарыл: жынысын, жаш курагын (жаш курагы катышып жаткандардын курагына ылайык келгени оң, ошондо ойноп жаткандар үчүн көнүгүү бир кыйла кызыктуу болот), билими, үй-бүлөлүк абалы ж.б.. Бирок мындай мүнөздөмөлөр өтө көп болбошу керек.

3. Жалпы жетектеме: «Азыр баарыбыз башкы (ойдон чыгарылган же чыныгы) каарманыбыз кандай максаттарга умтулаарын билип алгандан кийин, ага кесиптик максатка жетүү жолунда туш келе турган айрым кыйынчылыктарды аныктоосу (же ойлоп табышы) керек. Бул учурда сырткы (башка адамдардан же кандайдыр бир кырдалдардан чыгуучу) жана ички (адамдын ичинде камтылган) кыйынчылыктарга өзгөчө көңүл бурушубуз керек. Көбүнчө ички кыйынчылыктарды унутта калтырышат. Катышуучулар окшош кыйынчылыктарды кайталабашы үчүн, алдын-ала эки-үч кыйынчылыктарды аныктап койсо болот. Мындай кыйынчылыктарды аныктоо менен бирге, ар ким аларды кантип жеңүүнү да сөзсүз ойлонушу шарт. Башкы оюнчуга да убакыт берилиши керек. Бул убакытты пайдаланып, ал өз максатына жетүү жолундагы ыктымалдуу кыйынчылыктарды аныктап, аларды жеңүү үчүн кандай чара көрөрүнө жооп бериш керек..

Мындан кийин кезек менен ар ким бирден кыйынчылык тузагын атап, ал эми башкы оюнчу дароо эле (ойлонбой туруп) бул кыйынчылыкты кантип жеңсе боло тургандыгын айтууга тийиш. Кыйынчылыкты атаган оюнчу да муну кантип жеңсе боло тургандыгын айтышы керек. Алып баруучу топтун жардамы менен (добуш берүүнүн же башка жол-жоболордун жардамы менен) аталган кыйынчылыкты жеңүүдө кимдин варианты эң оптималдуу болгондугун аныктайт. Жеңүүчүгө (башкы оюнчуга же топтун өкүлүнө) сыйлык – «+» белгиси коюлат. Эгер оюндун аягында башкы оюнчунун

+ көп болсо, демек ал өз максатына жетүүдөгү негизги кыйынчылыктардан (тузактардан) бошоно алды деп табылат».

4. Андан ары оюнчулар менен башкы каарман өздөрүнүн баракчаларында көздөгөн максатка жетүү жолундагы негизги кыйынчылыктарды бөлүп көрсөтүшөт. Сырткы гана эмес, ички кыйынчылыктар да кездеше тургандыгын (максатка жетүү жолунда булар кыйла оор тоскоолдук болорун) эсиңерге салабыз.
5. Ар ким кезек менен өз кыйынчылыгын атайт. Эгер кайсы бир кыйынчылык ойдон чыгарылгандыгы (жасалмалуулугу) анык болсо, аны талкуулаштын кереги бар же жогун топ өзү чечиши керек.
6. Башкы оюнчу кыйынчылыкты кантип жеңип өтөрүн дароо айтат.
7. Андан кийин кыйынчылыкты берген оюнчу аны жеңүүнүн өз вариантын айтат.
8. Мугалим башка оюнчулардын жардамы менен кимдин кыйынчылыкты жеңүү варианты оптималдуу, кызыктуу жана реалдуу экендигин аныктайт.
9. Аягында жалпы жыйынтык чыгарылат (башкы каарман аталган кыйынчылыктарды жеңе алдыбы же жокпу). Жалпы жыйынтык чыгарып жатып, оюндун жүрүшүндө бөлөк катышуучулар башкы каарманга сунуштаган кыйынчылыктарды ал (өз баракчасында) даярдануу баскычында аныктай алгандыгын текшерип көрсө болот.

Аталган машыгуунун жүрүшүндө кызыктуу талкуу пайда болушу ыктымал, көбүн учурларда катышуучулар өздөрүнүн турмуштук тажрыйбасы ж.б.у.с. жөнүндө айтып бергиси келет.

ОКИМ: окуучулар коюлган максаттарга жетүү жолунда кездешүүчү тоскоолдуктарды талкуулашып, аларды жеңүү жолдорун табышат.

ТМ: окуучуларга алардын кесиптик максаттарга жетүү жолунда мүмкүн болгон тоскоолдуктарды түшүнүү деңгээлин жогорулатуу жана бул тоскоолдуктарды жеңүү жолдорун табууга жардам берүү.

***18-тапшырма. Алтын балык**

Топко жумушчулардын үч тилегин (мисалы, аз иштегим келет, көп акча тапкым келет ж.б.у.с.) аткарган Алтын балык кармап алышканын элестетүү сунуш кылынат. Катышуучулар өз тилектерин баракчаларга жазышат. Баракчалар чогултулуп, окулат. Мында балык тилекти өзү кандай түшүнсө, дал ошондой аткарат: «Мына сага машине, бирок оюнчук. Аз иштейсиң, бирок жемени көп угасың!» ж.б.у.с.

Эскертүү: катышуучулар мындай жол менен «аткарылган» биринчи тилектеринен кийин, максат тууралуу өз пикирлерин түзүшөт. Тилектин натыйжасы конкреттүү, аткарылгыдай жана мезгили такталган болууга тийиш.

ОКИМ: окуучулар максатты кантип туура коюу керектигин аңдап-билишет.

ТМ: конкреттүү максаттарды койгонду үйрөтүү.

****19-тапшырма. Карьералык максаттар**

SMART ыкмасын (төмөнкү усулдук түшүндүрмөдө сыпаттамасы берилген) колдонуу менен өзүңөрдүн эки негизги карьералык максатыңарды жазгыла.

ОКИМ: окуучулар конкреттүү максаттарды коюп, тактап жазууга үйрөнүшөт

ТМ: максат коюуну үйрөтүү.

****20-тапшырма. Пландоо матрицасын түзүү**

А уячасы: орчундуу жана шашылыш. Биринчи чарчыга кийинкиге калтырууга болбой турган өтө шашылыш жана орчундуу иштер киргизилет.

В уячасы: орчундуу, бирок шашылыш эмес.

Экинчи чарчыга орчундуу, бирок шашылыш аткарууну талап кылбаган иштер киргизилиши керек.

С уячасы: орчундуу эмес, бирок шашылыш

Үчүнчү чарчыга тез аранын ичинде аткаруу зарыл болгон, бирок анча маанилүү эмес иштер кирет.

Д уячасы: орчундуу да, шашылыш да эмес.

Соңку, төртүнчү чарчыга тийиштүү кайтарымы жок болгондуктан, аткарбай деле койсо боло турган иштер кирет.

1. Алгач өз иштериңердин баарын бир тизмеге чогулткула. Тизмеге иштериңердин баарын катары менен жазгыла. Бир күнгө эмнени пландаганыңарды, көп жумадан бери күндөн-күнгө «созулуп» келе жаткандарды, аткаруу зарыл болуп, бирок «кол тийбей жаткандарды» ж.б. баарын тизмелегиле. Тизме кыйла узун болушу мүмкүн.
2. Кийин жогоруда келтирилген матрицага тизмедеги иштерди киргизгиле. Эгер кайсы бир иштер тизмеге кирбей калса, аларды матрицага киргизүүдөн мурда: «Булара мага ушунчалык зарылбы? Чын эле шашылышпы?» - деп өзүңөрдөн сурагыла. Эгер бул эки суроого тең «Ооба» деп жооп берсеңер, менин силерге дагы бир суроо бар: «Анда эмне үчүн алар алгачкы тизмеге кирген эмес?». Кандай болгондо да, унутулган иштерди матрицага киргизүү-киргизбөөнү өзүңөр чечесиңер.
3. Матрица толугу менен толтурулгандан кийин, жогорку оң уячадагы пландарды жүзөгө ашыра баштагыла. Андагы бардык иштер чийилгенден кийин өзүңөрдүн артыкчылык максаттарыңарга жараша же сол жактагы жогорку же оң жактагы төмөнкү уячадагы иштерге өткүлө.

В. ОРЧУНДУУ – ШАШЫЛЫШ ЭМЕС	А. ОРЧУНДУУ – ШАШЫЛЫШ
Д. ОРЧУНДУУ ЭМЕС – ШАШЫЛЫШ ЭМЕС	С. ШАШЫЛЫШ – ОРЧУНДУУ ЭМЕС

ОКИМ: окуучулар өз иштерин артыкчылыгына (орчундуулугуна) карай бөлүштүрүшөт.

Усулдук комментарийлер

Максат — көздөлгөн натыйжа. Бул кайсы бир объектинин (учурдагы абалынан элестетилген абалга өтүшү үчүн субъект белгилүү таасир этүүнү ниет кылган) элестетилген абалы. Бул өтүү максатка жетүү деп аталат («Орус тилинин түшүндүрмө сөздүгү» боюнча). Жөнөкөйлөтүп айтканда, **максат** – бул эң акыркы мөөнөтү такталган кыял.

Белгилүү натыйжаларга жетишүү үчүн максат SMART деп аталган ыкмада аныкталат.

S – *Specific*- Максат конкреттүү болууга тийиш. Максат анык жана так аныкталууга, түзүлүүгө тийиш, ал эми жете турган натыйжа анын ийгилигине кызыккандардын баарына түшүнүктүү болууга тийиш. Антпесе натыйжа ойдогудан такыр айырмаланып калышы мүмкүн.

M *Measurable* – Максат өлчөмдүү (сом, евро, пайыз менен, он баллдуу шкала боюнча балл менен, белгилүү убакыт чегинде ж.б.у.с.) болууга тийиш.

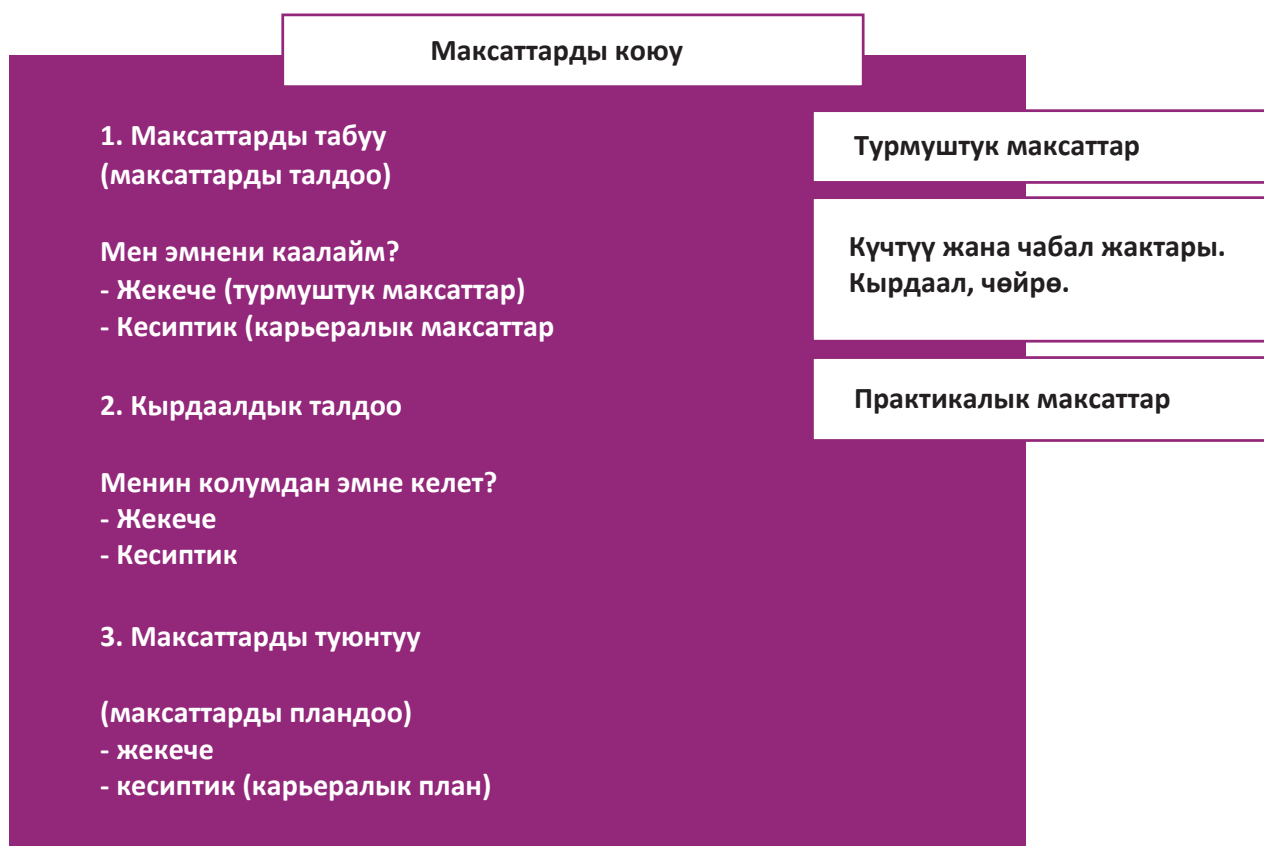
A *Achievable* – Максат дымактуу болуп, ага жетүүгө болгон умтулууну, дилгирликти жаратышы зарыл. Күч-аракетти талап кылган бир кыйла татаал максаттарды коюу абзел.

R *Realistic* – Максаттар белгиленген ресурстардын, билимдердин жана аларды аткарууга болжолдонгон убакыттын алкагында ишке ашкыдай болушу керек.

T *Time- bounded* – Ар кандай максат убакыттын белгилүү мерчеминде орундалгандай болсун.

Мисалы: окуучуларга кесиптик багыт берүү боюнча май айынын аягына чейин 3 мастер класс өткөрүү.

Максат ушул принцип боюнча курулганда, адам өзү эмнени каалай тургандыгын анык билет, демек ал каалаган натыйжага кантип жетүү, артыкчылыктарды так бөлүштүрүү керектигин тактайт.

2-бап. Мен жана биз

1-бөлүм. Топтор

*1-тапшырма. Биргелешип иштөө.

Үч-төрттөн болуп, төмөнкү ойлорду окуп чыккыла да, берилген шкаланы колдонуп, кайсылары менен макул же макул эмес экениңерди дептериңерге жазгыла. Иштин жыйынтыктарын класста жалпы талкуулагыла.

№	Ойтор	Менин пикирим
1.	Бул курс менен көбүрөөк биргелешип иштейбиз.	
2.	Биргелешип иштөө мугалим үчүн оор болушу мүмкүн, бирок бул кызыктуураак.	
3.	Биргелешип иштөө менен биз башка окуучулардын оюн да билебиз.	
4.	Биргелешип иштөө окуучулардан тартипти көбүрөөк талап кылат.	
5.	Ар бир адамдын сүйлөө укугу сакталбаса, биргелешип иштөө кыйын болот.	
6.	Шерик менен иштегенде да жалгыз иштегендегидей ынтаалык керек.	
7.	Биргелешип иштөө - бул башкалар менен тең ой бөлүшүү.	
8.	Биргелешип иштөөдөгү эң маанилүү нерселердин бири - башкаларды уга билүү.	
9.	Биргелешип иштегенде иш тездейт, анткени бир баш жакшы, ал эми эки баш андан да жакшы.	
10.	Жакшы жаран болуу - бул башкалар менен тең укукта чогуу иштеше билүү.	

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар интерактивдүү тапшырмаларды аткарууга керек болгон биргелешип иштөөнүн айрым ыкмаларын белгилей алышат.

*2-тапшырма. Буга ким жооп берет?

Бул курста силер көптөгөн маселелерди талкуулап, башка адамдардын, алардын ичинен классташтарыңардын да пикирлерин угуп билесиңер. Андыктан мугалим өзү жалгыз бул курстан силер ала турган билимдердин толук көлөмү үчүн жооп бере албайт. “Мойнунан жетелеген ит ууга жарабайт” деген макал бар. Окууда деле ошондой болот эмеспи.

Шеригиңер менен төмөндөгү иштерди ийгиликтүү аткаруу үчүн жоопкерчиликти канчалык бөлүгү силерге тиешелүү экендигин аныктагыла. Өз оюңарды түшүндүрүп берүүгө даяр болгула (биринчи пункт үлгү катары аткарылды).

№	Иш-аракеттин түрү	% М (мугалимден) % О (окуучудан) % А (ата-энеден)
1	Үй тапшырманы аткарууну унутпоо.	М = 10%, О = 80% А = 10%
2	Дептерлерди таза жана тыкан кармоо.	
3	Башкаларга сабырдуу мамиле жасоо.	
4	Жаңы материалды жана теорияларды түшүнүү.	
5	Өзүнүн жеке пикирин иштеп чыгуу.	
6	Логикалуу ой жүгүртө билүүгө үйрөнүү.	
7	Жакшы бааларды алуу.	
8	Ар нерсени билүүгө дилгир болуу (кызыгуу).	
9	Өз өлкөсүнүн жакшы жараны болуу.	

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар болуп жаткан бардык иштер үчүн өздөрү канчалык даражада жооптуу экендигин аныктай алат.

ТМ: Окуучуларга билим жоопкерчилигинин баарын мугалимге эле жүктөөгө болбостугун түшүнүүгө көмөктөшүү.

*3-тапшырма. Жакшы мугалим.

Келтирилген пикирлердин тизмесин карап чыгып, төмөндөгү шкаланы колдонуу менен аларга силер канчалык деңгээлде макул же макул эмес экениңерди көрсөткүлө. Жообуңарды бүтүндөй класска түшүндүрүп берүүгө даярдангыла. Жакшы мугалим:

- а) Өзүнүн сабагы боюнча ар кандай суроого жооп бере билүүгө тийиш.
- б) Эч качан бир нерсени билбейм деп мойнуна албашы керек.
- в) Жоопторду табуу үчүн бизге шарт түзүп берет да, маселелерди чечүү жолдорун издигенибизди багыттап турат. Бирок даяр жоопту чанда (сейрек учурларда) гана айтып берет.
- г) Бири-бирибиздин айткандарыбызды угуу, мугалимге кулак салгандай эле маанилүү экендигин билет.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар канткенде алардын окуусуна мугалим эң жакшы жардам берип, бул үчүн эмне кыла ала тургандыгын түшүнүшү керек.

ТМ: Окуучуларга мугалимдини иши жөн гана билим булагы болуу эмес, сабактарда окуу процессин башкарууга жана ага шарт түзүүдө экендигин түшүнүүгө көмөктөшүү.

Бул жеке пикир болгондугуна карабастан, IFESтин кызматкерлери төмөндөгүдөй көз караштарды карманышат:

а) Өзүнүн сабагы боюнча бардык суроолорго жооп бере билүүгө тийиш. > Айрыкча бул сыяктуу түрдүү пикирлердин айтылышын талап кылган, абдан кеңири темаларды камтыган курстта такыр мүмкүн эмес.

б) Эч качан бир нерсени билбейм деп мойнуна албашы керек. > Туура эмес маалымат бергенден көрө билбеген нерсеңизди ачык эле мойнуңузга алганыңыз оң. Болбосо сизди окуучулар сыйлабай калат.

в) Бизге жоопторду табуу каражаттарын берет да, маселелерди чечүү жолдорун издегенибизди багыттап турат. > Бирок даяр жоопту чанда гана айтып берет. Биз алган маалыматты өз алдынча кайра иштеп чыкканда гана чындап окуйбуз жана ал материалды жакшы эстеп калабыз.

г) Бири-бирибиздин айткандарыбызды угуу, мугалимге кулак салуудай эле маанилүү экендигин билет. > Биз бул жерде окуучулар көбүнчө бири-бирин укпай тургандыгына көңүл буруп, бирок мугалим сүйлөбөй, өздөрү топ-топ болуп иштеп жатканда, алар классташтарынын сөзүн угууга тийиш экендигин түшүндүргүбүз келет.

***4-тапшырма.**

Биз бул класстын эли

Көпчүлүк өлкөлөрдүн өз конституциялары бар. Аларда мамлекет үчүн эң негизги деп таанылган баалуулуктар жана ченемдер аныкталып көрсөтүлгөн. Окуучулардын бири класс кичинекей өлкөгө окшош, андыктан класстын да өз конституциясы болгону жакшы эмеспи деген эле. Үч-төрттөн болуп топторго бөлүнүп, жарандык билим берүү

сабагында колдонулушу керек болгон эрежелердин тизмесин түзгүлө. Муну аткарып бүткөндө жыйынтык оюңарды жалпы класстык талкууга салганга даярдангыла. Силер биргелешкен иштерде колдонулуучу өз классыңардын “Алтын эрежелерибиз” деген документин чогуу иштеп чыгышыңар жана аны дайыма карманышыңар керек.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар өздөрүнүн классында жетекчиликке алуу үчүн адамдын бири-бирине каршы келбеген негизги укуктарынын кодексин түзө алышат.

ТМ: Окуучуларга адам укуктары жана мыйзам үстөмдүгү күндөлүк турмуш үчүн эң маанилүү концепциялар экендигин көрсөтүү.

Окуучуларыңыз макулдашып алгандан кийин бул эрежелерди плакатка жазып туруп класстын көрүнөө жерине илип коюш керек. Мугалим катары сиз бул документти класстагы тартипти жөнгө салуу үчүн пайдаланышыңыз керек. Ал түгүл буга класстагы ар бир окуучу жана сиз өзүңүз кол койсоңуз да болот. Курсту окуп үйрөнүүнүн жүрүшүндө сиз ага өзгөртүүлөрдү киргизүүнү каалашыңыз да мүмкүн, ошондуктан өзгөртүүлөрдү киргизүү тартибин көрсөткөн айрым жоболорду да кошконду унутпаңыз. Кийинки сабакта окуучулардан “Алтын эрежелерге” өзгөртүү киргизгиңер келеби деп сөзсүз түрдө сураңыз.

Бул документтин эң урунттуу жоболору төмөндө келтирилген. Бирок сиз балдарга бул жоболорду дароо эле таңуулабаңыз, алар өздөрү документти түзүп көрүшсүн.

1. Биз баарыбыз өз пикирибизди айтууга укуктуубуз.
2. Биз бирөөнүн сөзүн бөлбөшүбүз керек.
3. Акыркы сөздү мугалим айтсын.
4. Мугалим бизди токтогула, уккула десе, биз анын тилин алышыбыз керек.
5. Башка окуучу сүйлөп жатканда биз кулак салышыбыз керек.
6. Сөзгө чыкканда адамдарды эмес, алардын идеяларын сындаш керек.

7. Биздин милдетибиз - маселени класста жана топто талкуулап жатканда ага өз салымыбызды кошуу.
8. Сабак убактысы абдан кымбат, андыктан биз аны текке кетирбей, тема боюнча иштешибиз керек.

* 5-тапшырма. Татыктууга ишеничтүү дос болгун...

XIV к. өзбек акыны Хафиз Хорезминин чыгармасын окугула. Ырдын негизги идеясы жөнүндө ой жүгүрткүлө. Хорезминин көз карашын силер жактайсыңарбы?

Жакшы адамга ишеничтүү дос болгун,
Пейилиңди кенен кылгын ал үчүн.
Кимдин эгер сен оорутсаң көңүлүн,
Чын дилиңден өкүнгүн да, оңолгун.

Күзгү тунуйт, үйлөп койсоң, тазарат,
Көрүнсөң сен даана, жарык чагылтат.
Аксым эмес сергек адам адашпайт,
Өкүмдардын баарынан ал бакубат.

Хафиз Хорезми.
Которгон Ж.Турдубаев.

* 6-тапшырма. Түрдүү мүнөздөр

Коён коркок, анткени
Коркпой жашай албайт ал:
Азуусу жок, алы жок,
Качып гана кутулаар.
Бөрү ач көз – себеби,
Тойгон күнү аз болот.
Каардуулугу – кармашта
Душманынан коргонот.
Түлкү деген амалкөй,
Жүрө албайт алдабай –
Көз салбасаң каласың
Буюмунду таба албай.
Чортон балык тез өлөт
Майда балык жебесе,
Табияты ушундай...

Миң кубулат хамелеон,
Эч уялбай, опоңой:
«Эки жүздүү да болсом,
Тирүү калсам жакшы го!»
Тар жердеги дарактар,
Жарык үчүн күрөшөт.
Бутак жайып талаада,
Кысынбастан өсүшөт.
Жылан дайым жерде сойлойт,
Кантсин, буту жок болсо?
Жан-жаныбар жан талашып
Жашоо үчүн жүгүрөт.
Бардыгынан күчтүү туруп
Адам неге күйүгөт?

Э. Асадов

Эдуард Асадовдун ырын кандай түшүндүрө?

*7-тапшырма. Укуктар жана милдеттер

“Акылман Гилель: «Эгерде мен өзүм үчүн болбосом -- мен үчүн ким болот? Бирок, эгерде өзүм үчүн гана болсом -- менин керегим не?», - деп жакшы айткан». (М.Горький).

Силердин оюңарча, жеке кызыкчылыктар менен адамга коюлуучу коомдук талаптардын өз ара катышы кандай? Бүгүнкү күндөгү адамдар көбүнчө коомдун пайдасын ойлойбу же өзүнүкүнбү? Айрым адамдардын тандоосу, ошонун ичинде, өзүңөрдүн жекече тандооңор, бүткүл коом үчүн кандай мааниге ээ болушу мүмкүн?

** 8-тапшырма. «Бизден» «Мага» чейин

Төмөнкү суроолорго жазуу түрүндө жооп бергиле:

1. Менин кайсы жагым элдин баарына окшош?
2. Менин кайсы жагым көпчүлүк адамдарга окшош?
3. Менин кайсы жагым айрым адамдарга окшош?

4. Мен кайсы жагымдан эч кимге окшобойм?

Усулдук түшүндүрмө:

Жооптордун болжолдуу варианттары:

1. Мен адаммын, менин энчилүү атым, башка адамдарга карата укуктарым жана милдеттерим бар.
2. Мен мамлекеттин жаранымын, ата-энем (бир туугандарым, эже-карындаштарым) бар.
3. Менин атым айрым адамдардын ысымына уйкаш, менин дүйнөгө болгон көз карашым кээ бир адамдардын көз карашына окшош, мен “Жарантаануу” курсун окуп жатам, мен темпераментим боюнча... кирем ж.у.с.
4. Мүнөзүм жумшак ж.у.с....

Бул тапшырманын максаты - ар бир адамдын дүйнөдөгү көпчүлүк (же айрым) адамдарга окшош да, инсан катары элдин баарынан айырмалап турган өзгөчө да белгилери болорун көрсөтүү.

** 9-тапшырма. Адам сүрмө топто

Илимий макаладан бул үзүндүнү окуп көргүлө:

«Эл сүрмө топтоң мындайча айырмаланат. Сүрмө топ үчүн денелердин жакындыгы, эл үчүн психикалык байланыштар, рухий жана белгилик карым-катыш мааниге ээ. Сүрмө топ реактивдүү келет, б.а. эмоцияга, суктануу сезимине, дүрбөлөңгө оңой алдырат. Эл сүрмө топко караганда инерттүү, кыйла пассивдүү, бардык

жагынан оор басырыктуу болот. Сүрмө топто «сенсордук (сезим, туюм) жугушуу», элде интеллектуалдык (акыл, эс таасир басымдуулук кылат.

Сүрмө топ, эл, топтошуунун бардык түрлөрү түзүлгөн жана жетекке алынган болот. биригип турат. Эгер адамдарды кайсы бир идея, максат бириктирсе, мындайда сөзсүз алардын башында турган уюштуруучу жетекчи болот. Ал эми сүрмө топтун лидери көбүнчө көрүнбөй жүрөт, анонимдүү (ысымы жок) көпчүлүк менен жуурулушуп кетет же өзү аноним болот».

ММК материалдарын колдонуп, коомдук мааниси зор окуялардын бирин иликтегиле. Бул окуяларга «сүрмө топ» же «эл» катышкандыгын аныктагыла. Көз карашыңарды жүйөлөр менен далилдегиле.

2-бап. Мен жана биз

2-бөлүм. Үй-бүлө

*1-тапшырма. Үй-бүлө.

Үч-төрттөн болуп үй-бүлөнүн силерге белгилүү функцияларын (аткаруучу иштерин, милдеттерин) санап чыгып, жазгыла.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар үй-бүлөнүн башкы функцияларын санап бере алышы керек.

ТМ: Окуучулардын үй-бүлө менен өкмөттү айырмалай билишине шарт түзүү.

Үй-бүлөнүн функциясы. (Окуучулар тексти окуп чыкканча суроого өзүңүз жооп бербейсиз. Жоопту кийин кайталоо иретинде берсеңиз болот):

1. Үй-бүлөгө тиешелүү функция. Эркек менен аял ортосундагы интимдик мамилени нике аркылуу мыйзамдаштыруу үчүн керек.
2. Башпаанек, үй куруу.
3. Кандай гана коом болбосун, үй-бүлөнүн негизги функцияларынын бири - тукум улоо. Буга жыныстык турмушту жөнгө салуу жана бала төрөө кирет (тукум улоо функциясы бала төрөп, аны тарбиялап өстүрүүнү да камтыйт).
4. Экономикалык функция. Үй-бүлөнүн эң башкы экономикалык функциясы - үй-бүлө мүчөлөрүн башпаанек, тамак-аш, кийим-кече менен камсыз кылып, балдардын билим алышы менен ден-соолугунга кам көрүү.
5. Уруулук коом бузулуп, феодалдык түзүлүш орногон мезгилде

патриархалдык үй-бүлө (бир нече муундун өкүлдөрүн камтыган чоң үй-бүлө) үстөмдүк кылган. Мындай үй-бүлө коомдун негизги өндүрүштүк жана керектөө уясынын милдетин аткарган. Үй-бүлөнүн бул функциясы чарбалык адистешүү доорунда жоюлган.

6. Жаранды тарбиялоо. Бала эң оболу башка адамдар менен баарлашууну, кызматташууну үй-бүлөсүндө үйрөнүп, мамиле түзүү көндүмдөрүн өздөштүрөт. Ушул жагынан алганда үй-бүлө жарандык функцияны аткарат.
7. Көңүл тынчтыгын жана бейпилдикти жаратуу.

** 2-тапшырма. Жашаган жериңер жөнүндөгү маалыматтардын графиги.

Жетектемелер:

1. Кеминде 10 үй-бүлөдөн турган коңшулардын тизмесин түзгүлө.
2. Үй-бүлөлөрдү өзөктүк үй-бүлө, чоң үй-бүлө, толук эмес (атасы же апасы гана бар) үй-бүлө жана башка түрлөргө ажыраткыла. (Бул үчүн ошол үй-бүлөлөргө барып келишиңер керек. Сурамжылоодон мурун барган максатты түшүндүрүү керек. Жалгыз бой жашаган адамды үй-бүлө деп саноого болбойт.)

Берилүүчү суроолор: Үйдө ким жашайт? Канча бала бар? Алар менен чоң эне, чоң атасы жашайбы?

3. Чогулткан маалыматыңарды класстагы башка эки окуучунун маалыматы менен бириктиргиле.
4. Бир үй-бүлөнүн эки жолу жазылып калбашына көңүл бургула.
5. Үй-бүлө түрлөрүнүн пайыздык үлүшүн эсептегиле.
6. Анын диаграммасын түзгүлө
7. Силер жашаган жердеги адамдардан акыркы 20 жылдын ичинде үй-бүлөнүн түзүлүшү кандайча өзгөргөнүн жана Совет доорунда анын түзүлүшү кандай болгонун сурагыла.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар өздөрү жашаган коомдоштуктагы үй-бүлө түзүлүштөрүн сыпаттап бере алышат.

ТМ: Окуучулардын үй-бүлө түрлөрү жөнүндөгү түшүнүгүн кеңейтүү.

Бул тапшырманы аткаруу үчүн окуучулар чакан изилдөө жүргүзүшү керек.

Окуучулар изилдөөнү аткаруу тартиби

менен иштин натыйжасын даана элестете алууга тийиш.

Изилдөөнүн баскычтары:

1-4-нускоолор:

Тапшырманын негизинде окуучулар үй-бүлөлөрдөн жекече маалыматтарды чогултушат. Андыктан топтолгон маалыматтардын купуя экендигин түшүнүү өтө зарыл. Бул себептен, адегенде, эмне максатта сурамжылап жатышканын түшүндүрүү керек.

Мисалы төмөндөгүдөй түшүндүрсө болот:

“Азыр биз класста өлкөбүздөгү үй-бүлөлөрдүн түзүлүшүн окуп үйрөнүп жатабыз. Мен биз жашаган жердеги үй-бүлөлөр жөнүндө маалымат чогултушум керек. Мага фамилия же жаш курак сыяктуу жекече маалыматтар керек эмес. Топтолгон маалыматтарды эч кайсы уюмга өткөрүп бербейм. Үй-бүлөңүз жөнүндө бир нече суроо берсем болобу?”

Окуучуларыңыз топтогон маалыматтарын төмөндө көрсөтүлгөн таблица түрүндө жаза алышат.

Үй-бүлө №	Атасы менен энеси барбы?	Канча баласы бар?	Алар менен дагы кимдер жашайт?	Үй-бүлө түрү
1.	Атасы, энеси	3	Чоң атасы, чоң энеси	Чоң
2.	Энеси	1	Эч ким	Балалуу жалгыз эне (толук эмес үй-бүлө)
3.	Атасы, энеси	4	Чоң атасы, атасынын карындашы	Чоң
4.	Атасы, энеси	3	Жок	Өзөктүк үй-бүлө
5.	Атасы, энеси	2	Чоң энеси, энесинин иниси	Чоң
6.	Энеси	3	Чоң энеси	Толук эмес
7.	Атасы	1	Чоң энеси	Толук эмес
8.	Атасы, энеси	7	Жок	Өзөктүк үй-бүлө
9.	Атасы, энеси	6	Чоң атасы, атасынын иниси	Чоң
10.	Атасы, энеси	Жок	Жок	Өзөк үй-бүлө

Мындан соң окуучулардан өз маалыматтарын класстагы башка окуучулардын маалыматтары менен бириктирип (3-нускоо), ар бир түрдөгү үй-бүлөнүн санын эсептеп чыгарууну өтүнүңүз.

5-нускоо:

Алынган жыйынтыкты төмөндөгү формула боюнча пайыздап чыгарыңыз:

Ар бир түрдөгү үй-бүлөнүн санын 100гө көбөйтүп, келип чыккан санды бардык үй-бүлөлөрдүн жалпы санына бөлөбүз.
Мисалы: $12 \times 100\% / 30 = 40\%$

<i>Үй-бүлөнүн түрү</i>	<i>Бул түрдөгү үй-бүлөлөр</i>	<i>Пайызы</i>
Өзөк үй-бүлө	12	40%
Чоң үй-бүлө	10	33,33%
Балалуу жалгыз эне же ата	8	26,67%
Бардыгы	30	100%

6-нускао:

Тегерек диаграмма же өзүңүз түзө ала турган диаграмманы чийиңиз.

7-нускао:

Окуучулар саясий жана экономикалык уюшуунун өзгөрүүсүн камтыган жоопторду да бериши мүмкүн.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар үй-бүлөлүк турмушка тийиштүү өздөрүнүн жана башка улуттардын салттарын сыпаттап бере алышат.

ТМ:Өздөрүнүн улуттук маданий каада-салттарын аныктап билүүгө кызыктыруу.

Окуучулар, жок дегенде, башка улуттардан даана айырмаланган бир улуттук каада-салтты сыпаттап бериши керек.

Жооптор айырмалуу болушат.

**** 3-тапшырма. Мурас.**

Менчикти үй-бүлөлүк мураска калтыруунун түрлөрүнүн кандай артыкчылыктары жана кемчиликтери бар? Шеригиңер менен берилген таблицаны көчүрүп жазып, аны толтургула.

<i>Артыкчылыктары</i>	<i>Кемчиликтери</i>
<i>а) Мүлктүн кенже уулуна мураска берилиши</i>	
1.	1.
2.	2.
<i>б) Мүлктүн уулдардын улуусуна мураска берилиши</i>	
1.	1.
2.	2.
<i>в) Мүлктүн бардык балдарга бирдей бөлүнүшү</i>	
1.	1.
2.	2.
<i>г) Мүлктүн уулдардын баарына бирдей бөлүнүшү</i>	
1.	1.
2.	2.
<i>д) Мүлктүн улуу же кичүү кызына берилиши</i>	
1.	1.
2.	2.
<i>е) Бардык мүлктүн мамлекетке өткөрүлүшү</i>	
1.	1.
2.	2.
<i>ж) Мүлк бүт үй-бүлөгө таандык болгондуктан, мураска калтырылбайт</i>	
1.	1.
2.	2.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар мүлктү укумдан тукумга мураска калтыруунун түрдүү жолдорунун артыкчылыктары менен кемчиликтерин салыштырып, алардын айрым натыйжаларын көрсөтө алышат.

**** 4-тапшырма. Түрдүү артыкчылыктар.**

Үч-төрттөн болуп төмөнкү адамдардын кыйынчылыктары менен артыкчылыктары жөнүндөгү оюңарды жазгыла:

- Силердин коомдогу турмушка чыга элек аялдын
- Силердин коомдогу үйлөнө элек эркектин
- Силердин коомдогу үй-бүлөлүү эркектин
- Силердин коомдогу үй-бүлөлүү аялдын
- Силердин коомдогу жесир же ажырашкан аялдын

Кыйынчылыктары	Артыкчылыктары

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар өз коомундагы каршы жыныстагы эркектер менен аялдардын, үй-бүлөлүүлөр менен жалгыз бой жашагандардын айрым маселелери менен артыкчылык абалдарын көрсөтө алышат.

ТМ: Бул тапшырманын максаты – эркек балдарга кыздарда жок артыкчылыктары бар экендигин көрсөтүү.

Окуучулардын жооптору алар жашаган аймактын үрп-адаты, каада-салтына жараша айырмаланышы мүмкүн.

Болжолдуу жооптор:

* Силердин коомдогу күйөөсү жок аялдар үчүн:

Үй-бүлөсү жок болгондуктан, алардын үйлөнбөгөн эркектерге караганда эркиндиги азыраак. Алардын иштөөсүнө укуктук же салттык чектөөлөр коюлбайт. Алардын социалдык бедели иштеген жумушуна жараша болот. Ал көз карандысыз эмес, ата-энесинин айтканы менен болууга тийиш. Ал менчикке ээ боло алат. Айрым учурда кыздар өздөрү каалаган жигитке баш кошо алышпайт. Алардын коомдук турмушка катышуусу кыйла чектелген.

* Силердин коомдогу үйлөнбөгөн эркектер үчүн:

Үй-бүлөлүү эркектерге караганда анын милдеттери азыраак. Иштөөсүнө укуктук же салттык чектөө коюлбайт. Анын социалдык бедели иштеген жумушуна жараша болот. Менчикке ээ боло алат. Анын коомдук турмушка катышуусу үчүн чектөөлөр кыйла аз.

* Силердин коомдогу үй-бүлөлүү эркектер үчүн:

Өз үй-бүлөсү үчүн жооп берет, бедели жогорураак болгондуктан, аны урматташат. Менчикке ээ боло алат. Мурдатан сакталган эреже боюнча үй-бүлө мүчөлөрү аны сындай алышпайт.

* Силердин коомдогу үй-бүлөлүү аялдар үчүн:

Зайыптын жана эненин милдеттерин аткарат, урмат-сыйга ээ, күйөөгө чыга элек кыздарга караганда укугу көбүрөөк. Менчикке ээ боло алат. Үй-бүлөдө чечим макулдашуу менен кабыл алынат, бирок мында эркектер үстөмдүк кылышат.

* Силердин коомдогу жесир калган же ажырашкан аялдар үчүн:

Үй-бүлөдө эркектин дагы, аялдын дагы милдетин аткарат, үй-бүлөлүү аялга караганда бедели төмөнүрөөк, бирок күйөөгө чыга элек кыздан жогорураак

болот. Күйөөсү бар аялдан анча деле айырмаланбайт. Менчикке ээ боло алат. Мындай аялдар коомдон көп экономикалык жардам алышпайт.

***5-тапшырма. Катталбаган нике.**

Кыргызстанда айрым жаштар турмуш куруп, бирок никеси катталбайт. Топтордо төмөнкүлөрдү талкуулагыла:

- Никеси катталбаган кыздар кандай укуктардан ажырашат?
- Никеси катталбаган эркектер кандай укуктардан ажырашат?
- Коомуңарда никелердин көбү катталбаса, эмнелерге алып келиши мүмкүн?
- Катталбаган нике маселесин чечүү үчүн эмне кылса болот?

Аялдар менен эркектер үчүн катталбаган никенин артыкчылыктары менен кемчиликтерин карап чыккыла.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар катталбаган никелердин айрым маселелерин көрсөтө алышат. Окуучулардын жооптору алар жашаган аймактын маданий, улуттук жана диний салттына жараша айырмаланышы мүмкүн.

- Никеси катталбаган кыздар кандай укуктардан ажырашат?

Мурдагыдай айланасындагылардын урматына ээ болбой, ата-энесинин финансылык жана моралдык жардамынан ажырап, ошондой эле жумуш табуудан кыйынчылык көрүшү мүмкүн. Өзүнүн жана балдарынын менчик укугу мыйзам тарабынан корголбойт.

- Никеси катталбаган эркектер кандай укуктардан ажырашат?

Коом тарабынан аялга караганда көп айыпталышпайт. Бирок ата-энеси катталбаган никеге каршы болуп, көп учурда финансылык жардам менен мурас энчисинен кур коёт. Өзүнүн жана балдарынын менчик укугу мыйзам

тарабынан корголбойт. Өзүнүн аталык укугу да эч кандай корголбой калат.

- Коомдоштугуңардагы никелердин көбү катталбаса, жыйынтыгы кандай болот?

Мындай никелер көбүнчө узакка созулбайт, алар оңой эле ажырашып кете беришет. Баарынан дагы балдарга кыйын болот. Үй-бүлө - коомдун уюткусу, эгер үй-бүлө туруксуз болсо, анда коом да туруксуз болот.

- Катталбаган нике проблемасын чечүү үчүн эмне кылса болот?

Мисалы, коомдо никени каттоо маселеси боюнча айрым агартуучулук иштери жүргүзүлүшү керек. Никелешүү, үйлөнүү тою кымбатка тургандыктан, ар бир жаран мындай чыгымды көтөрө албайт.. Бул себептен үйлөнүү үлпөтүнүн чыгымын азайтса болот.

***6-тапшырма. Артыкчылыктар жана кемчиликтер**

Катталган жана катталбаган никенин артыкчылыктарын менен кемчиликтерин жазгыла.

Болжолдуу жооптор:

Катталбаган никенин артыкчылыктары:

1. Үй-бүлө тез курулат.
2. Ажырашууга жеңил.
3. Адамдын бирден ашык түгөйү болушу мүмкүн.
4. Жашы жете электер да мындай никеге тура алышат.
5. Адамдын жубайына, балдарына карата эч кандай укуктук милдеттенмелери болбойт.

Катталган никенин артыкчылыктары:

1. Аял эркек менен бирдей мүлктүк укукка ээ болот.
2. Адамдардын байланышы эл алдында да, мыйзам алдында да бекемделет.
3. Жубайлардын балдарга карата укуктары бирдей болот.

4. Балдардын туулгандыгы тууралуу күбөлүгүн алуу жеңил.
5. Мыйзам тарабынан таанылат.

Катталбаган никенин кемчиликтери:

1. Баш кошкондордун бири экинчисине акча жагынан көбүрөөк көз каранды болот.
2. Ажырашканда жубайлардын бири экинчисинен балдары үчүн материалдык жардамды мыйзам жолу менен талап кыла албайт.
3. Түгөйлөрдүн бири өлсө, экинчиси анын мүлкүн мыйзам аркылуу мураска ала албайт.
4. Никесиз байланышты үзүп салуу өтө жеңил болгондуктан, келечекке ишеним азыраак болот,
5. Катталбаган никени коом да жактырбайт.
6. Үй-бүлөнүн жана андагы балдардын кызыкчылыктары мыйзам тарабынан корголбойт.
7. Бул абалда айрыкча балдар катуу жабыр тартышат.
8. Никесиз жашаган аял күйөөсүнүн башка үй-бүлөсү бар экенин кеч билип калышы ыктымал.

Катталган никенин кемчиликтери:

1. Нике шаан-шөкөтүнө көп каражат сарптоого туура келет.
2. Мындай никеде ажырашуу кыйын болот.

***7-тапшырма. Үй-бүлөңөрдө силер кандай милдет аткарасыңар?**

Жуптарда иштеп, эжеңерге, агаңарга, энеңерге, атаңарга жана башкаларга болгон милдетиңерди санагыла. Мисалы, Тынч океандын түштүк тарабындагы Соломон аралдарындагы чакан мамлекеттеги өспүрүм-улан:

- Эже/карындашынын абийирин коргоого;
- Үй-бүлөсүн тамак-аш менен камсыз кылууга көмөктөшүүгө;

- Эгер ал иштеп акча тапса, анда ини-карындаштарынын окуу акысын төлөөгө милдеттүү.

Өспүрүм кыз:

- Апасына тамак даярдаганга жардам бериши керек;
- Балдарды карашы керек.

Эскертүү:

ОКИМ: Окуучулар үй-бүлөсүнүн мүчөлөрүнө карата өз милдеттерин көрсөтө алышат.

Окуучуларга алардын жөн гана баш ийүүдөн жана айтылган ишти аткаруудан (мисалы, уй саагандан) башка да милдеттери бар экендигин көрсөтүү.

Окуучулар өз милдеттерин салыштырып көрүшсүн. Мында уландар өздөрүнүн олуттуу милдеттери бар экендигин, бирок бул милдеттер, негизинен, тараптарга тең болууга тийиш экендигин түшүнүшү керек деген идея катылган.

***8-тапшырма. Үй-бүлөлүк турмуш.**

3-4 кишилик топторго бөлүнүп, төмөндөгү ойлорду карап чыгып, макул же макул эмес экендигиңерди чечкиле. Эгер айрымдарына кайсы бир шарттарда макул болсоңор, анда ошол шарттарды түшүндүрүп берүүгө даярданыла.

1. Кыз турмушка чыккандан кийин кеминде бир жыл кайын ата-энесинин үйүндө жашоого тийиш.
2. Үй-бүлөдө экиден ашык бала күтпөгөн оң.
3. Үй-бүлөдө канча бала болууну күйөөсү чечиши керек.
4. Балдарга ызаат көрсөтүү керек, бирок алардын айтканына дайым эле кулак салыш керек эмес.
5. Үй-бүлө мүчөлөрү бат-бат кабар алышып туруу үчүн бир жерде жашаганы оң.
6. Азыркы мезгилде үй-бүлөнүн орду анча чоң эмес.

7. Кыз жакшысы - тил алчаак, эмгекчил, уул жакшысы - талапчыл, бакылдап-шакылдайт, жигердүү болот.
8. Балдардын жүрүм-туруму үчүн алар өздөрү эле эмес, энелери да жооптуу.
9. Ата-энелердин балдарды тарбиялоодо уруп жазалаганы мыйзамсыз деп эсептелиши керек.
10. Үй-бүлөнүн бюджеттин аял киши көзөмөлдөшү керек.
11. Эркек балдар кыздардан эстүүрөөк болушкандыктан, алардын билим алуусуна көбүрөөк шарт түзүү керек.
12. Никелердин баары сүйүүнүн негизинде болушу керек.
13. Энелер да, аталар да балдары менен көбүрөөк баарлашууга тийиш.
14. Аялдардын статусу эркектердин статусундай эле болгону туура.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Бул тапшырма окуучуларды өздөрүнүн үй-бүлөгө болгон айрым пикирлерин кайра карап көрүүгө, мындай көз караштар чындап эле жалпыга таандык бекендигин биле алышат.

Бул талкуу кылганга абдан жакшы тема, кайчы пикирлер көп болот. Демек жооптор дагы түрдүү болот.

*** 9-тапшырма. Менин жеткилең үй-бүлөм**

Окуучулардан жеткилең үй-бүлөлүк турмуш тууралуу пьеса жазууну же баяндап берүүсүн өтүнүзүз.

Эскертүү:

ОКИМ: Окуучулар бир улуттук-маданий чөйрөдөгү жол берилген нерселерди башка чөйрөнүкү менен салыштырып көрсөтө алышат.

Ар кайсы улуттун маданий ченемдери өзүнчө айырмаланаарын, айрым улуттарда аялдарга көп эркиндик берилерин көрсөтүү керек.

***10-тапшырма. Бала чактан эсте калгандар**

“Биз баарыбыз балалыктан келгенбиз» - деген Антуан де Сент-Экзюпери.

Сент-Экзюперинин сөздөрүнө ой жүгүртүп көрүп, бул суроолорго жооп бергиле:

1. Бала чактагы кайсы окуяларды чоңойгондо дайыма эстеп жүргүңөр келет? Эмне үчүн?
2. Бул окуялардан кандай сабак алдыңар?

2-бап. «Мен жана биз»

3-бөлүк. Жаран жана жарандык коом

*1-тапшырма. Терминдер жана аныктамалар

Жуптарда иштеп, терминдерге аныктамаларды тандагыла.

Термин	Аныктама
1. Жалпы жыргалчылык	а) Жарандардын жана уюмдардын салык төлөбөй эле айрым бир муктаждыктарга акча иштетүүсүнө мүмкүнчүлүк берген юридикалык ченемдер.
2. Салыктан бошотуу	б) Башка адамдар үчүн өз кызыкчылыктарынан баш тартуу.
3. Кызыкчылыктар боюнча топ	в) Бир дагы дин өзгөчө мартабага ээ болбогон, бардык диндер бирдей каралуучу, динден бөлөк турган мамлекет.
4. Альтруизм	г) Айрым адамдарга эле эмес, бүтүндөй коомго пайдасы бар максаттар тууралуу идея.
5. Дин аралашпаган мамлекет	д) Жалпы максатты көздөп, коомдук саясатка таасир этүүгө аракеттенген адамдардын уюмдашкан тобу.

Жооптор: 1 - а); 2 - а); 3 - б); 4 - б); 5 - в).

** 2-тапшырма.

Өзүбүздү ойлосоң, башкаларга да жардам беребиз.

Жуптарда иштеп, таблицадагы иш-аракеттердин тизмесин карап чыккыла да, суроолорго жооп бергиле. Биринчи сап үлгү үчүн аткарылган.

Иш-аракеттер	Бул иш-аракеттер кандай максаттарга жеткирет?	Мунун коомго пайдасы барбы? Бар болсо, түшүндүрүп бергиле.	Силердин оюңарча, иш-аракетти жасаган адам анын натыйжасы кандай болорун билеби?	Бул иш-аракеттердин дагы кандай натыйжалары болушу ыктымал?
1. Жаштардын тобу баңгизат сатышат.	Алар акча табышат	Жок	Сыягы, билишпейт	Алар түрмөгө түшүп, коомдогу кадыр-баркынан ажырап калышы толук ыктымал
2. Кишилердин тобу жарды үй-бүлөлөр үчүн акча чогултуп жүрүшөт.				
3. Фермерлердин тобу чарба жүргүзүүнүн жаңы усулдары тууралуу көбүрөөк маалымат алып туруу үчүн бирикме түзөт		Ооба, анткени алардын ферма-лары өндүрүмдүүрөөк болушу мүмкүн.		Алар байып, жаңы жабдууларды сатып алуу мүмкүнчүлүгүнө жетиши мүмкүн.
4. Күркөдө гезит-журналдар сатылууда.				
5. Айыл тургундарынын тобу мектепти сырдап жатат.				
6. Кишилердин тобу жаштарга комуз үйрөтүп жүрөт.				
7. Кишилердин тобу саясий партия түзүп жатат.				
8. Атасы кызына китеп окуп берет.				
9. Милиция мыйзамдардын сакталышына көз салат.				
10. Окуучулар мектеп парламентин түзүшүүдө.				
11. Жаш келин көйнөк сатып алып жатат				

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар иш-аракеттердин пайдасы жана натыйжалары кандай болорун баамдашы керек.

Жооптор айырмалуу болушат:

Иш-аракеттер	Бул иш-аракеттер кандай максаттарга жеткирет?	Мунун коомго пайдасы барбы? Бар болсо, түшүндүрүп бергиле.	Силердин оюңарча, иш-аракетти жасаган адам анын натыйжасы кандай болорун билеби?	Бул иш-аракеттердин дагы кандай натыйжалары болушу ыктымал?
1. Жаштардын тобу баңгизат сатышат.	Алар акча табышат	Жок	Сыягы, билишпейт	Алар түрмөгө түшүп, коомдогу кадыр-баркынан ажырап калышы толук ыктымал
2. Кишилердин тобу жарды үй-бүлөлөр үчүн акча чогултуп жүрөт.	Алар өз ишинен канагат алышат.	Болушу ыктымал, айрыкча кедейлер көп болуп, бул иш-аракет кылмыштуулукту азайтууга өбөлгө түзсө.	Ооба.	Жардам берүүчүлөр жакырларга чоң ишеним көрсөткөндүктөн, бул көпчүлүк адамдар үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү жаратат.
3. Фермерлердин тобу чарба жүргүзүүнүн жаңы усулдары тууралуу көбүрөөк маалымат алып туруу үчүн бирикме түзөт.	Фермаларынын өндүрүмдүүлүгү жогорулашы мүмкүн.	Ооба, анткени алардын ферма-лары өндүрүмдүүрөөк болушу мүмкүн.	Ооба.	Алар байып, жаңы жабдууларды сатып алуу мүмкүнчүлүгүнө жетиши мүмкүн.
4. Күркөдө гезит-журналдар сатылууда.	Күркө ээси пайда табат, кардарлар да ыраазы болот.	Ооба, анткени кирешеси арбыса, күркө ээси товар түркүмүн көбөйтө алат.	Сыягы, билишпейт	Башка бизнесмендер дагы кызыгып күркө ачышат, бул атаандаштыктын күчөшүнө жана баанын төмөндөшүнө алып келет.
5. Айыл тургундарынын тобу мектепти сырдап жатат.	Балдары көркүнө чыга түшкөн мектепке барганын көрүп өз иштерине ыраазы болушат.	Ооба. Бардык окуучуларга пайдасы тиет.	Ооба.	Ата-энелер өздөрү мектепке кам көрүп жатканына көңүл буруп, билим берүү министрлиги аларга жардам бериши мүмкүн.

Иш-аракеттер	Бул иш-аракеттер кандай максаттарга жеткирет?	Мунун коомго пайдасы барбы? Бар болсо, түшүндүрүп бергиле.	Силердин оюңарча, иш-аракетти жасаган адам анын натыйжасы кандай болорун билеби?	Бул иш-аракеттердин дагы кандай натыйжалары болушу ыктымал?
6. Кишилердин тобу жаштарга комуз үйрөтүп жүрөт.	Өнөрдү кийинки муун өкүлдөрү өздөштүрүп жатканын көрүп канагат алышат.	Болбошу мүмкүн. Бирок окуучулар көп нерсеге ээ болушат.	Ооба.	Бирөөнүн шык-жөндөмү чындап бааланса, баркталса, бул акыр-аягында элдин баары үчүн пайдалуу.
7. Кишилердин тобу саясий партия түзүп жатат.	Өз пикирлерин айтып чыгып, шайлоодо элдин колдоосуна жетишүү мүмкүндүгүн алышат.	Ооба, эгер алар сунуштаган саясат байлыктын өсүшүнө, коомдун бактылуу болушуна алып келсе.	Ооба.	Адамдар адегенде иш-аракеттерге түрткү болгон маселелер менен эле чектелбей, жалпы мамлекеттик мааниси бар проблемаларга да көбүрөөк кызыга башташат.
8. Атасы кызына китеп окуп берет.	Кызынын китепке кызыгуусу артканын көрүп канагат алат.	Ооба, бул кичинекей кыз чоңоюп, профессор болгондо.	Ооба.	Анын аракеттери башкаларга да түрткү болушу мүмкүн.
9. Милиция мыйзамдардын сакталышына көз салат.	Коом анын аракеттерин колдойт.	Ооба, кылмыштуулуктун азайганына байланыштуу.	Ооба.	Бул көмөк инвестициялардын арбышына, жаңы жумуш орундарынын пайда болушуна жана коомдо байлыктын көбөйүшүнө алып келет.
10. Окуучулар мектеп парламентин түзүшүүдө	Алар үчүн идеяларды талкуулап, жүзөгө ашыруу кызыкдар болушат.	Ооба, анткени мектепте окуучулардын таламдарына кыйла жакшы көңүл бурулат, окуудагы жетишүү да жогорулайт.	Сыягы, билишпейт	Бул жаштардын демократиялык башкаруу усулу менен жакшыраак таанышуусуна алып келет.
11. Жаш келин көйнөк сатып алып жатат.	Жаңы көйнөк кийгенде анын көңүлү ачылат.	Бул соода ишканасы үчүн пайдалуу болот.	Сыягы, билишпейт	Бул, айрыкча, жергиликтүү өндүрүштүн товары болсо, экономикага пайда келтирет.

**** 3-тапшырма. Жарандык коом иш үстүндө**

Жуптарда иштеп, сурамжылоого катышкандардын жоопторун окуп чыккыла. Алар: “Жарандык коомдун өнүгүшүнө кандай салым кошуп жатасыңар?” - деген суроого жооп беришкен. Бул иш-аракеттердин кайсыларын чындап эле Кыргызстандагы жарандык коомдун өнүгүшүнө олуттуу салым кошот деп эсептесеңер, бөлүп көрсөткүлө. Эмне үчүн аларды тандаганыңарды түшүндүрүүгө даяр болгула.

222

Нургазы:	<i>Мен машинемди жууп жүрөм, анткени бул менин эң кымбат буюмум. Мен машинемди жумушка минип барганга, ошондой эле үй-бүлөм менен дем алыш күндөрү шаардын сыртына чыгып келүүгө пайдаланам.</i>
Асел:	<i>Мен дээрлик күн сайын базарда кийим-кече сатам. Мурда сүрөтчү болчумун, бирок азыркы жумушум көбүрөөк жагат. Биз баарыбыз үй-бүлөбүз үчүн иштеп акча табышыбыз керек.</i>
Канат:	<i>Мен досторум менен айылда иштеп жүрөм. Биз мектептин чатырын оңдодук. Бул биздин жумушубуз эмес, бирок муну өзүбүз деле бүтүрө алат экенбиз. Өкмөт муну качан оңдойт деп күтүп отургандан эмне пайда?</i>
Замира:	<i>Мен өкмөттүк мекемеде иштеген жакшы деп ойлойм. Бухгалтермин, дайыма салыктын төлөнүп турушуна көз салам. Салыктан түшкөн акчага мектептер курулат, дагы башка көп иштер жасалат.</i>
Кубат:	<i>Биз, кыштактын бир топ тургундары, жалгыз-жарым үй-бүлөлөргө кантип жардам берсек болот деп сүйлөшүү үчүн жыйын өткөрдүк. Аларга кийим-кече жана тамак-аш чогултуп, эл көп баскан жолдун боюна күркө орнотууну чечтик. Бул күркөдө өзүбүз алып келген азык- түлүктү сатабыз да, түшкөн акчаны ошол үй-бүлөлөргө таратып беребиз.</i>
Динара:	<i>Балдарыма дайыма жакшы окугула, кийин кыйналбай жумуш табасыңар деп жүрөм. Мен аларга өкмөт - биз үчүн ата-энедей, ошондуктан анын айткандарын аткарышыбыз керек дейм.</i>

Эскертүүлөр:

Бул тапшырманын максаты - окуучуларга жигердүү жаран болуу деген эмне экенин түшүнүнүшүнө көмөктөшүү.

Жооптор айырмалуу болушат.

Эң эле алгылыктуу деп Канат менен Кубаттын мисалын айтсак болчудай, анткени алар эч кимден жардам күтпөй эле демилге көтөрүп, иш башташты. Балдарын жакшы окуганга үндөп, коомго пайда келтирген адамдардан болууга тарбиялоого аракеттенген Динара да туура кылат. Бирок өкмөт ата-энебизге окшош, ал эч качан жаңылыштык кетирбейт деп өтө эле ишенип алган да жарабайт. Аселдин иши да өлкөнүн экономикасын чыңдаганга көмөкчү болот. Замиранын жумушу маанилүү, олуттуу болсо да, жарандык коомдун ишмердигине кирбейт, анткени жарандык коом түшүнүгү мамлекеттик органдарды камтыбайт.

***4-тапшырма. Өкмөт жана жаран.**

Төмөндө адамдардын өкмөт менен жаран ортосундагы мамилелер кандай болууга тийиш деген ойлору келтирилген. Эки-экиден болуп, булардын кайсылары жарандык коомдун өнүгүшүнө өбөлгө түзөрүн талкуулагыла.

Чолпон:	<i>Биздин өлкөдөгү бардык адамдар өкмөт аларга жардам бере тургандыгын, бирок сабырдуу болуу керек экендигин түшүнүшү зарыл. Өкмөт мамлекетибизди бай өлкөгө айланткан кезде, бизде баары жакшы болот.</i>
Эрнис:	<i>Өкмөттү биз шайлайбыз, ошондуктан ал биздин сураганыбызды аткарышы керек. Бирок биз өзүбүз дагы жоопкерчиликти сезишибиз абзел. Ал түгүл үй-бүлөдө деле, кээде өзүбүздү өзүбүз тейлешибиз керек эмеспи.</i>
Махабат:	<i>Өкмөт - жарандардын күчтүү коргоочусу. Качан эмне кылууну ал өзү жакшы билет. Андыктан бизди ар кандай баскынчылардан, душмандардан коргоого жөндөмдүү өкмөттү шайлашыбыз керек.</i>
Айгүл:	<i>Өкмөт бизге кызмат кылууга тийиш. Биз андан өзүбүзгө эмне зарыл болсо, ошонун баарын алууга тийишпиз, анткени биз бул үчүн салык төлөйбүз. Биз коомго кызмат кылбашыбыз керек. Бул - өкмөттүн милдети. Бирок муну менен бирге өкмөттүн аракети көзөмөлдөп, аны элге эсеп-чот берүүгө мажбурлоо үчүн биз саясий жактан жигердүү болушубуз керек.</i>

Эскертүүлөр:

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучуларга коом менен мамлекет ортосундагы мүмкүн болгон карым-катыштын түрлөрүн көрө билүүдө көмөктөшүү. Жооптор айырмалуу болушат.

Көптөр Махабаттын пикиринде жарандар жигерсиз көрсөтүлгөндүктөн, анын айткандары жарандык коом үчүн көйгөйлүү деши мүмкүн. Чолпон дагы адам табиятына көп ишенет. Эрнистин жообун эң алгылыктуу десек болот.

*5-тапшырма. Мен жашаган жерде.

Жуптарда иштеп, коомдун пайдасына өкмөтсүз аткарылган бардык иштерди санап чыккыла. Төмөндө мисал келтирилди.

Биздин айылда

1. Ата-энелерибиз ашар уюштуруп, мектептин чатырын оңдоп коюшту.
2. Ата-энелерибиз тамаркадан (огороддон) алган түшүмдүн бир бөлүгүн сатып, түшкөн акчага тегирменди оңдотушту.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар жергиликтүү коомдоштук аткарган иштерди санап бере алышат.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучуларга жергиликтүү коомдоштук чындыгында эле көп иштерди бүтүрүп жатканын көрө билишине көмөктөшүү.

Жооптор айырмалуу болушат.

** 6-тапшырма. Мен муну жасай алам!

Төмөндө силердин жериңерде сөзгө алынып жүргөн проблемалардын тизмеси берилди. Үч-төрттөн болуп, кайсы проблеманы чечүүгө ким жооптуу экендигин тактагыла да, анан:

1. Маселени чечүүгө, негизинен, силер жашаган жердин тургундары жооптуу болсо, анда өзүңөрчө эмне кыларыңарды түшүндүрүп бергиле.
2. Буларга тургундар да, өкмөт да жооптуу болсо, анда милдеттерди кандайча бөлүштүрүүнү чечкиле.

Маселе	Маселени ким чечүүгө тийиш?	Маселени чечүү планы
1. Мугалимдерге төлөнгөн айлык акы жетишсиз.	Коомдоштук жана өкмөт Өкмөт	Өкмөт мурдагы өлчөмдө эле айлык төлөй берет, ал эми окуучулар, мисалы, жашылча өстүрүп, базарга алып чыгып сатса болот. Түшкөн акчаны мугалимдерге бөлүп беришет.
2. Кылмышкерлер үйлөргө уурулукка киришүүдө.		
3. Айрым окуучулар мас болгончо ичкилик ичүүдө.		
4. Айылдагы суу насосу бузулуп калды.		
5. Үй жандыктары ылаңга көп чалдыгып жатышат.		
6. Суу ташкыны биздин бакчага зыян келтирди.		
7. Биздин китепканадагы китептер эски.		
8. Акча жетишпегендиктен бир дагы фермер өзү жалгыз жаңы трактор сатып ала албайт.		
9. Айрым балдардын бут кийими жок.		

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар маселелерди чечүүгө жергиликтүү коомдоштукту көбүрөөк катыштыруу жолдорун көрсөтө алышат.

ТМ: Жеригиликтүү коомдоштуктарга көбүрөөк жоопкерчилик берилсе, алар ички маселелерди өздөрүнүн тажрыйбалуу адистеринин жардамы менен чечип алышарын окуучулардын түшүнүшүнө көмөктөшүү.

Жооптор айырмалуу болуп, төмөндөгү пикирлерди да камтышы мүмкүн:

Маселе	Маселени ким чечүүгө тийиш?	Маселени чечүү планы
Мугалимдерге төлөнгөн айлык акы жетишсиз	Коомдоштук жана өкмөт	Өкмөт мурдагы өлчөмдө эле айлык төлөй берет, ал эми окуучулар, мисалы, жашылча өстүрүп, базарга алып чыгып сатса болот. Түшкөн акчаны мугалимдерге бөлүп беришет.
Кылмышкерлер үйлөргө уурулукка киришүүдө	Өкмөт	Коомдоштуктагы адамдар бири-биринин үйүнө көз салганга макулдашып алса болот, бирок кылмышкерлерди кармап, камакка алууну милиция жүргүзүшү керек.
Айрым окуучулар мас болгончо ичкилик ичүүдө	Негизинен, жергиликтүү коомдоштук	Ата-энелер жаштарды чогулуп спорттук мелдеш өткөрүп турууга үндөсө болот.
Айылдын суу насосу бузулуп калды.	Жергиликтүү коомдоштук, балким жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары да көмөктөшүүсү мүмкүн	Шайланган айыл өкмөтү адегенде насосту техникалык тейлөөгө элден акча чогултуп, кийин жаңысын сатып алганга акча топтосо болот.

Маселе	Маселени ким чечүүгө тийиш?	Маселени чечүү планы
Үй жаныбарлары көп ылаңдоодо.	Жергиликтүү коомдоштук жана өкмөт	Жергиликтүү коомдоштуктагы фермерлер мындай ылаңдардын алдын алуу жөнүндө бир нече лекция уюштурса болот. Ошондой эле, фермерлер бирикмеси акча жыйнап, жергиликтүү ветеринарды адистигин жогорулатуучу курска жибере алышат.
Суу ташкындан биздин бакча зыянга учурады.	Негизинен, жергиликтүү коомдоштук	Суу ташкынга чейин жана ташкын учурунда жергиликтүү коомдоштук мүчөлөрү биргелешип дамба куруп, арык чабышы керек. Өкмөт өзгөчө кырдаалды жөнгө салууда анча-мынча жардам бере алат.
Биздин китепканадагы китептер эскирип бүткөн.	Жергиликтүү коомдоштук	Жергиликтүү коомдоштук жаңы китептерди сатып алууга каражат топтоо иш-чарасын уюштурушу керек. Ошондой эле бул маселеге кайдыгер карабай турган депутаттарды шайлап алышы керек.
Акча жетишпегендиктен бир дагы фермер өзү жалгыз жаңы трактор сатып ала албайт.	Фермерлер	Алар комитет уюштуруп, жетиштүү акча чогултуп, трактор сатып алып, өз ичинен бирөөнө бериши керек. Тракторду ээси кийин арендага берет, ошондой эле ал фермерлер комитетине карызды кайра төлөп бериши керек.*
Айрым балдардын бут кийими жок.	Жергиликтүү коомдоштук	Жергиликтүү коомдоштуктагы адамдар бут кийим сатып алууга каражат чогултуу үчүн кандайдыр бир иш-чара өткөрүүгө тийиш.

*Мында, албетте, кыйла татаал келишим түзүү зарыл, ага ылайык трактордун ээси карызын төлөй албаса колундагы мүлкүнөн ажырап калышы да мүмкүн. Ал гана эмес, келишимдин шарттарын аткарууга сот аркылуу мажбурлоо мүмкүндүгү да көңүлдө тутулат. Кошумча тапшырма иретинде окуучуларга бардык тараптардын кызыкчылыктары корголгондой кылып келишим иштеп чыгууну сунуш кылса болот.

*7-тапшырма. Биригүү укугубуз.

Жуптарда иштеп, Кыргыз Республикасынын Конституциясын карап, андан силердин биригүү укугуңарга кепилдик бере турган беренелерди тапкыла.

Эскертүүлөр:

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучуларга бул укук жигердүү жарандык коомдун өзөгү экенин түшүнүшүнө көмөктөшүү.

Окуучуларга Конституциянын тексти керек болот. Жооптор: 34, 35, 52 - беренелер.

** 8-тапшырма. Кимиси ким?

Жуптарда иштеп, адамдардын ар түрдүү иш-аракеттерин сыпаттаган ойлорду окуп чыккыла. Булар уюмдардын кайсы түрлөрүнө туура келерин аныктагыла.

Уюм түрү:

Өкмөт

Бизнес

Ысымы	Уюм	Эмне кылышат?
Канат		Биз өкмөттүн бардык идеялары менен макул эмеспиз. Андыктан маселелерди чечүүнүн башкача жолун сунуш кылып, бүткүл элдик шайлоого өзүбүздөн талапкер көрсөтүү үчүн демилгелүү топ уюштурдук. Шайлоодо эң көп добуш алууга аракеттенебиз.
Искендер		Биз топ уюштурдук, эми мындан ары, жок дегенде, ай сайын чогулуп турабыз. Максатыбыз - жаштарга каада-салттарыбызды үйрөнүүгө көмөктөшүү. Ар кандай иш-чараларды, мисалы, шаарыбыздын тарыхын ким мыкты билерин аныктоо үчүн сынактарды өткөрөбүз.
Марат		Мен жүк ташуучу машине айдайм. Өкмөттүн унаага болгон мамилесин өзгөртүүгө аракеттенген топко кошулганмын. Биз КММга (күйүүчү-майлоочу материалдарга) салыктын азайтылышын жана жолдордун оңдолушун каалайбыз. Бул топко мүчө болгонубуз үчүн кичинеден акча төлөп турабыз. Акча ушул уюмдун айлыкка иштеген өкүлүнө төлөнөт.
Рано		Мен ырдаганга кызыккандардын тобундамын. Биз өз концерттерибизге элди мүмкүн болушунча көбүрөөк келтирүүгө умтулабыз. Бул үчүн бизге эч нерсе төлөнбөйт. Биз эл кыдырууга жана афишаларга өз жаныбыздан акча жумшайбыз.
Айсулуу		Мен кирген топ зарыл учурларда жыйын өткөрүп турат. Биз өкмөткө мугалимдердин муктаждыктары менен маселелерин түшүндүрүүгө аракеттенебиз. Министрликке мугалимдердин кандай көйгөйлөрү бар экендигин, аларды чечүүнүн өзүбүз сунуштаган жолдору тууралуу кат жазып турабыз.
Азат		Мен “Волга” белгисиндеги эски машинеси барлардын тобундамын. Үч айда бир ирет чогулуп, машинелерибиздин маселелерин талкуулайбыз, бири-бирибизден керектүү тетиктерди алабыз. Бул ишибиз үчүн эч кимибиз акы албайбыз.
Алмазбек		Мен биздин бөлүмдүн статистика маалыматтарын киргизип турганга жооптуумун. Статистиканы министрликке жиберебиз. Бул маалыматтарды өкмөт өз чечимдерин кабыл алууда пайдаланат. Иштегеним үчүн мен айлык алам.
Болотбек		Биз телевизор ж.б. техникаларды сатабыз. Максатыбыз - пайда табуу. Түшкөн пайданы дүкөндү кеңейтүүгө жана өзүбүздүн жашообузга жумшайбыз. Иштеген убактыбыз үчүн акы алабыз.
Максат		Жакында биз шаарыбызды суу менен камсыздоону жакшыртууга кызыкдар топ уюштурдук. Өкүнүчтүүсү- жабдуулар эскирип кеткен, кыйласы бузулуп калган. Жаңы насосторду сатып алуу үчүн акча чогултуучу комитет түзүүнү чечтик.
Зейнеп		Биз жума сайын жолугушуп, жашоо-тиричилигибиз тууралуу сүйлөшөбүз, Курандын сүрөлөрүн окуп, талкуулайбыз. Демейде саясат жөнүндө сөз кылбайбыз, бирок кээде биз тараптагы тургундарга кантип жардам берүүгө болот деп ойлонобуз.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар ишмердиктин түрлөрү классификациялап, уюмдарга байланыштырып чыга алышы керек.

ТМ: Тапшырманын максаты - Окуучуларга уюмдардын түрлөрүн айырмалай билишине жардамдашуу.

Жооптор: Канат - саясий партия; Искендер - бейөкмөт уюм; Марат - таламдарды талашуу тобу;

Рано - бейөкмөт уюм;

Айсулуу - таламдарды талашуу уюму;

Азат - бейөкмөт уюм;

Алмазбек - өкмөт;

Болотбек - бизнес;

Максат - бейөкмөт уюм;

Зейнеп - диний топ.

*9-тапшырма. Менчик сектор менен бейөкмөт уюмдардын кандай айырмасы бар?

Таблицада келтирилген ойлорду окуп чыккыла, уюмдун кайсы бөлүмгө таандык экендигин аныктагыла: жекеби, бейөкмөтпү же экөөнө теңби?

Ойлор	Менчик	БӨУ	Экөө тең
Башкармалыгы жетекчисин шайлайт.			
Уюмдун максаты - бардык адамдардын жашоосун жакшыртуу.			
Уюмдун тапкан пайдасы ээлик кылуучулар арасында бөлүштүрөт.			
Уюм айрым бир товарларды сатат.			
Уюмдун башкаруучусу бар.			
Уюмда жалданма жумушчулар иштешет.			
Уюм бир же бир нече уюштуруучуга таандык.			
Уюм товар өндүрөт.			
Түшкөн пайданын баары бул уюмга мүчө болбогон адамдарга кызмат көрсөтүү үчүн жумшалат.			

Эскертүүлөр:

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучулардын менчик сектор менен БӨУлардын айырмасын түшүнүшүнө көмөктөшүү.

Ойлор	Менчик	БӨУ	Экөө тең
Башкармалыгы жетекчисин шайлайт.			✓
Уюмдун максаты - бардык адамдардын жашоосун жакшыртуу.		✓	
Уюмдун тапкан пайдасы ээлик кылуучулар арасында бөлүштүрөт.	✓		
Уюм айрым бир товарларды сатат.			✓
Уюмдун башкаруучусу бар.			✓
Уюмда жалданма жумушчулар иштешет.			✓

Ойлор	Менчик	БӨУ	Экөөнө тең
Уюм бир же бир нече уюштуруучуга таандык.			✓
Уюм товар өндүрөт.			✓
Түшкөн пайданын баары бул уюмга мүчө болбогон адамдарга кызмат көрсөтүү үчүн жумшалат.		✓	

**** 10-тапшырма. Салыктар.**

Жуптарда иштеп, бул маселе тууралуу ойлонуп көргүлө. Жообуңарды класста талкуулаганга даярдангыла.

Көп өлкөлөрдө менчик сектор мамлекетке пайда салыгын төлөйт, ал эми кызматчылар иштеп тапканынын белгилүү үлүшүн төлөп турушат. Эгер уюм өкмөттүк да, коммерциялык да эмес, бирок адамдарга жардам берүү максатында түзүлгөн болсо, ал салык төлөөгө тийишпи? Анын кызматкерлеричи?

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар бул маселелер боюнча өз пикирлерин туюнтуп, эмне үчүн БӨУлар салык төлөшү же төлөбөшү керек экендигин түшүндүрө алышат.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучуларга буга байланышкан маселелерди түшүнүшүнө көмөктөшүү. Жооптор айырмалуу болушат, бирок төмөндөгүдөй жүйөлөр келтирилиши мүмкүн:

Окуучулардын айрымдары БӨУлар салык төлөшү керек, анткени алар бизнес уюмдардан эч кандай айырмаланышпайт, алардын кызматкерлери дагы, башка жарандар сыяктуу эле, мамлекеттик имараттар менен коммуналдык тейлөөдөн пайдаланышат деши мүмкүн. Ошондой эле, аларды салыктан бошотуп койсо, мындай жеңилдиктерди сурагандар көбөйө берет деп кошумчалашы ыктымал.

Башка окуучулар буга каршы чыгып, БӨУлар бир катар маанилүү мамлекеттик милдеттерди аткарышат, ошондуктан алардын салык төлөшүнөн үмүттөнбөй эле койгон оң, чындыгында салыктан бошотууну БӨУнун мамлекетти башкарууга катышуусунун бир формасы катары кароого болот деши мүмкүн.

**** 11-тапшырма. Милдеттерибиз.**

Жуптарда иштеп, бул маселени талкуулагыла:

Эгер бийлик органдары жалпы жыргалчылык үчүн иштеген болуп, бирок адамдардын укуктарын бузуп, жакшы жашоого тоскоолдук кылып жатса, жаран эмне кылышы керек?

Эскертүүлөр:

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучуларга коом мамлекеттик бийлик менен жарандык коомду өнүктүрүүнүн тең салмактуулугун кантип сактай ала тургандыгын түшүнүнө билишине көмөктөшүү.

Жооптор айырмалуу болушат, бирок төмөнкүдөй идеяларды камтышы мүмкүн:

Мамлекеттик органдардын ар кандай иш-аракеттери сөзсүз түрдө акча каражаттарын талап кылат жана ал үчүн жарандардан салык чогултулуп, алардын иштеп тапкан акчасын пайдалануу мүмкүнчүлүгүн чектейт. Бирок мамлекеттик органдардан жарандарга ушул укуктардын чектелиш себебин түшүндүрүп, бул элге кандай пайда алып келерин түшүндүрүүнү талап кылса болот. Эгер көпчүлүктүн бул иштерди

кажетсиз деп тапканы далилденсе, анда мамлекеттик органдарды бийликтен четтетип, кийинки шайлоодо алардын ордуна башкаларды коюу керек.

Андыктан жаран мамлекеттик органдардын ишине көңүл буруп, саясий турмушка катышып, башка адамдар менен биргеликте өзүнүн добуш берүү укугун колдонуу менен өкмөттү бийликтен кетирүүгө даяр болушу керек.

**** 12-тапшырма. Мен жашаган коомдоштукта эмне болуп жатат?**

Үч-төрттөн топ болуп, жергиликтүү катталган же катталбаган БӨУга баргыла же кат жазып жибергиле. Төмөндө берилген таблицаны толтуруп, класста бул маалымат менен чыгып сүйлөөгө даярдангыла.

Суроолор	Жооптор
1. Силердин БӨУ кандай аталат?	
2. Силердин БӨУ качан уюшулган?	
3. БӨУңарды каттоодон өткөргөнсүңөрбү? Өткөргөн болсоңор, эмне үчүн?	
4. Силердин БӨУнун негизги максаты кайсы?	
5. Бул максатка жетиш үчүн силер эмнелерди кылып же пландап жатасыңар?	
6. Алдыңарга койгон милдеттерди аткаруу үчүн кандай ресурстар зарыл?	
7. Ишиңердин пайдасы кимдерге тиет?	
8. Бул максатты көздөп иштөө менен кандай ийгиликтерге жетиштиңер?	
9. Кандай кыйынчылыктар болду?	
10. Эмне үчүн бул максаттарга мамлекеттик органдарга караганда БӨУлардын жардамы менен оңой жетүүгө болот? БӨУлардын кандай артыкчылыктары бар?	
11. Силерде башка кызматкерлер барбы? Бар болсо, алар эмне кылышат?	
12. Уюмуңарда канча киши иштейт?	
13. Жетекчиңерди кантип шайлайсыңар?	
14. Жетекчиликтин курамында кандай кызматтар бар?	
15. Алар уюмдун калган мүчөлөрүнө кандайча отчет берет?	
16. Уюмуңарда кандай эрежелер кабыл алынган?	
17. Башка кайсы уюмдар менен кызматташасыңар?	
18. Бул уюмдар менен кандайча кызматташасыңар?	
19. Уюмуңардагы жаштар эмне кыла алышат?	

Эскертүүлөр: ОКИМ: Окуучулар жергиликтүү БӨУ жөнүндө маалымат топтой алышат.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучуларга БӨУлар кандайча иштээрин түшүнүшүнө көмөктөшүү.

*13-тапшырма. Терминдер жана аныктамалар 5 мүнөт.

Жуптарда иштеп, терминдерге аныктамаларды тандагыла.

Термин	Аныктама
1. Коммерциялык эмес	а) Бир эле коомдо адамдардын ар кандай диний бирикмелери иш жүргүзө ала турган абал.
2. Донор	б) Долбоорду жүзөгө ашыруу үчүн акча каражатын издөө.
3. Кайрымдуулук	в) Кайсы бир процесске дайыма көз салып туруу жана анын канчалык жакшы жүрүп жаткандыгына баа берүү.
4. Көп этностуу (полиэтникалык)	г) Кайсы бир иш-чарага финансылык жардам берип турган адам же уюм.
5. Көп диндүү (поликонфессиялуу)	д) Киреше алуу максатын көздөбөгөн иш.
6. Мониторинг	е) Муктаж болгондорго (майыптарга, балдарга, улгайгандарга ж.б.) акысыз жардам берүү иши.
7. Фандрейзинг	ж) Бардык этностук топторго бирдей урмат-сый менен мамиле жасалган көп улуттуу коом.

Жооптор: 1 д); 2 а); 3 е); 4 ж); 5 а); 6 в); 7 б).

Окуучулар бир эле коомдук уюмду тандап албагандыгын текшериңиз, анткени суроолордун жообуна бир уюм бир нече ирет жооп берип калат. Маалымат топтолгондон кийин, класстагы окуучулар алдында сунууну өтүнүңүз. Жергиликтүү коомдоштукта БӨУ аз болгондуктан бул тапшырманы айыл мектебинде аткаруу кыйын болушу ыктымал. Анда маегиңерге жергиликтүү БӨУ жетекчисин чакырсаңар болот.

*14-тапшырма. Конституциялык кепилдиктер.

Жуптарда иштеп, Кыргыз Республикасынын Конституциясын карап чыккыла. Жарандарга БӨУ (КЭУ) түзүү укугу кандайча кепилденет - Конституция ошол БӨУлардын иш тартибин көрсөтүп бере алабы? Бул маселени класста талкуулоого даярдангыла.

Эскертүүлөр:

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучуларга БӨУну түзүү укугунун мааниси эмнеде экендигин түшүнүүгө көмөктөшүү.

Жооп: Негизинен Конституциядагы жарандардын биригүүгө болгон укуктары жөнүндө жоболор менен кепилденет.

** 15-тапшырма. Туурабы же туура эмеспи?

Шериңиңер менен төмөнкү ойлордун туура же туура эмес экендигин аныктагыла.

Ырастоолор	Туура	Туура эмес
1. БӨУ мамлекет тарабынан чечилбеген эң актуалдуу маселелерди чечүү багытында иш алып барат.		
2. БӨУ өз максатын ишке ашыруу үчүн иштеп акча таба ала турган түзүмдөрдү түзө алат.		

Ырастоолор	Туура	Туура эмес
3. 3. БӨУ прокуратура органдары тарабынан түзүлүп, мамлекеттик органдар абдан артыкчылыктуу (чечилиши зарыл) деген маселелер боюнча алар менен кызматташа алат.		
4. БӨУ социалдык маселелер боюнча иштегенде мамлекеттик органдарга каршы турат.		
5. БӨУлар жарандардын өздөрүнүн белсене иштеген иштеринин натыйжасында, алардын демилгесинин, бири-бирине берген жардамынын негизинде түзүлөт.		
6. БӨУ экономикалык кыйынчылыктарды башынан кечирип жаткан өлкөлөрдө гана болот.		

Эскертүүлөр:

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучуларга БӨУлардын коомдогу ордун жана ишин түшүнүшүнө көмөктөшүү.

1. Туура эмес. Алар зарыл деп эсептеген.
2. Туура. Бирок киреше уюм мүчөлөрү арасында көрсөткөн кызмат акысы түрүндө гана бөлүштүрүлөт.
3. Туура эмес. (Эскертүү: Катталуу ордуна, жарандыгына же жашаган жерине карабастан юридикалык жактан жөндөмдүү юридикалык жана физикалык жактар БӨУнун түзүүчүсү боло алат. Катталган ордуна карабастан юридикалык жактар жана жашаган жери менен жарандыгына карабастан физикалык жактар БӨУнун мүчөлөрү боло алат. Конституция мамлекеттик жана партиялык институттардын биригишине, аскер кызматындагылардын, ички иштер органдарынын, улуттук коопсуздук, укук иштери, прокуратура жана сот кызматкерлеринин партия мүчөлөрү болушуна тыюу салат. Башка мамлекеттик органдар, юридикалык тарап катары коммерциялык эмес уюмдардын белгилүү түрлөрүнө катыша алат.
4. Туура эмес. Айрымдары үчүн туура, бирок көпчүлүгү үчүн туура эмес.
5. Туура.
6. Туура эмес. Өнүккөн өлкөлөрдө БӨУлардын саны эң көп болот.

*16-тапшырма. Эскиби же жаңыбы?

Шеригиңер менен талкуулап, бул суроого жооп бергиле: БӨУлар бүгүнкү күндө эле түзүлүп жатабы же алар коомдо мурдатан бар беле?

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар БӨУ тууралуу өз пикирин түзө алышат.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучуларга БӨУларды түзүү идеясы байыртан келе жаткандыгын түшүнүшүнө көмөктөшүү.

Жооп:

Чындыгында БӨУлар мамлекеттен мурун жаралган десе болот. Мындагы бир гана жаңы нерсе - БӨУлардын катталуусу. Бул мамлекеттик бийлик органдарынын талабы болгондуктан гана жүргүзүлөт. Адатта жергиликтүү коомдоштук негизиндеги уюм деп аталуучу, катталбаган БӨУлар тууралуу сөз кылсак, анда алгачкы адамдардын уруу, урук болуп биригүүсүн БӨУлардын өзүнчө бир түрү десек болот. Ошентип, айылдагы салттуу биримдиктин мамлекеттик органдар тутумуна кирбеген, бардык түрлөрү дагы,

албетте, БӨУ болгон. Кеңеш доорунда гана саясий көз карандысыз уюмдар катары БӨУлар жок болгон, анткени мамлекет бардык иштерди көзөмөлгө алып, өз алдынча башкарылуучу

топтордун түзүлүшүнө жол берген эмес. Саясий ишмердик менен алектенбеген уюмдар менен клубдарды түзүүгө гана жол берилген.

**** 17-тапшырма. Артыкчылыктар жана кемчиликтер.**

Шеригиңер менен коомдук маселелердин мамлекеттик түзүлүштөр жана БӨУ тарабынан чечилишинде кандай артыкчылыктар жана кемчиликтер болорун санап бергиле.

Артыкчылыктар	Кемчиликтер
<i>Мамлекеттик органдар</i> <i>БӨУ</i>	<i>Мамлекеттик органдар</i> <i>БӨУ</i>

Эскертүүлөр:

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучуларга БӨУлар менен мамлекеттик органдар өз ара атаандаш эмес экендигин, аларды мындай деңгээлде кароого болбостугун түшүнүшүнө көмөктөшүү.

Жооп:

Артыкчылыктар	Кемчиликтери
<i>Мамлекеттик органдар</i> 1. Өлкөнүн ар бурчунда өкүлү бар. 2. Масштабына жараша сарамжалдуу иш-аракет жүргүзүлөт. 3. Адистери болушу мүмкүн. <i>БӨУ</i> 1. Жергиликтүү көйгөйлөрдү жакшы билген адистери болушу мүмкүн. 2. Алар бюрократия аздыгынан улам кыйла өнүмдүү иштеши мүмкүн. 3. Аткарган жумушу арзанга түшөт.	<i>Мамлекеттик органдар</i> 1. Жергиликтүү шарттын өзгөчөлүктөрүн билишпейт. 2. Бюрократия басымдуулук кылат. 3. Анча ийкемдүү эмес. 4. Адистерге көбүрөөк акы төлөөгө туура келет. <i>БӨУ</i> 1. Техникалык жөндөмдөрү жетишсиздик кылышы мүмкүн.

***** 18-тапшырма. Аларды каттоонун зарылдыгы барбы?**

Жуптарда иштеп, төмөндөгү сыпатталган топтор үчүн БӨУ катары катталуунун зарылдыгы бар жок экендигин аныктагыла.

1. Саламатсызбы! Менин атым - Бакыт, музыкалык клубдун катчысымын. Биз ар айдын биринчи шаршембисинде жолугуп турабыз. Биздин башкы иш-милдетибиз -

Фергана өрөөнүнүн музыкалык салтын сактап калуу. Кээде концерт коюп чыгабыз, бул иш үчүн бизге грант талап кылынат. Акчаны биз клубга жаңы киргендерге музыкалык аспап сатып берүү үчүн чыгымдайбыз. Ошондой эле эски ырларды жазып алыш үчүн да акча керек.

2. Менин атым - Гүлмира, кыштагыбызда жумасына эки ирет чогулуп, тандыр нан жапкан кыз-келиндердин тобундамын. Нанды базарга сатып, жаңы насос сатып

алыш үчүн акча жыйнап жатабыз. Тиешелүү акчаны дээрлик жыйнап бүтүп калдык. Мындан кийин өз кыштагыбыз үчүн тегирмен сатып алгыдай акча топтосок деген ниетибиз бар.

3. Менин атым - Султан. Сегиз баланын атасымын. Аялым Баткенден, өзүбүз Ошто турабыз. Ай сайын аялымдын ага-инилери менен жолугуп, шаан-шөкөт курабыз. Саясат тууралуу, башка дагы ар кандай нерселерди сүйлөшөбүз. Мындай шаан-шөкөттүн ыгым-чыгымына деп атайын акча чогултабыз.
4. Менин атым - Лена, 17 жаштамын. Шаардагы жаштар комитетинин төрайымымын. Биз жума сайын чогулуп, концерт коюу, спорт күндөрүн, лидерлик боюнча семинарларды өткөрүү сыяктуу алдыдагы пландарды талкуулайбыз. Акимчилик бизге бир аз каражат бөлүп, калганын эл аралык уюмдардан алдык. Концерттерибизге ЮНЕСКО тарабынан каражат бөлүндү. Комитетибиздин мүчөлөрүнө аткарган жумушу үчүн акы төлөнбөйт.
5. Менин атым - Каныкей. Шаарыбыздагы жалгыз бой энелер бирикмесине мүчөмүн. Ай сайын жолугушуу уюштуруп, меймандарды чакырабыз, ден соолук, өзүбүздүн юридикалык укуктарыбыз тууралуу сүйлөшөбүз. Акча каражатыбыз да, банкта алыш-бериш эсебибиз да жок. Чай ж.б кеткен чыгымыбызды жабыш үчүн бирикмебиздин мүчөлөрүнөн жардам (акча ж.б.) алып турабыз. Кээде биз мыйзамдарды талкуулап, бирикмебиздин атынан парламентке кат жазып, кабыл алынган же парламентке киргизиле элек мыйзамдарга өзгөртүү киргизүү тууралуу сунуштарыбызды айтабыз жана тийиштүү түшүндүрмөлөрдү беребиз.

6. Менин атым - Таалай, фермерлер тобунун мүчөсүмүн. Биз ай сайын чогулуп, фермерчиликтин түйүндүү маселелерин жана аларды чечүүнүн жолдорун талкуулайбыз. Топтун кээ бир мүчөлөрү кооперативтерде, кээ бири менчик чарбаларда иштешет. Эл аралык уюмга долбоорубузду сунуш кылып, гезитке жарыялаш үчүн акча алдык. Бизде бир гана акы төлөнүүчү кызматкер иштейт, ал гезитке материалдарды даярдайт жана эсеп иштерин жүргүзөт. Калганыбыз төрагабыз менен бирге коомдук негизде иштейбиз. Эрежелерибиздин бирине ылайык, комитеттин акы алуучу кызматкерлери ага мүчө боло алышпайт.
7. Саламатсыңарбы! Атым - Эрлан, өз мектебибиздин мектеп кеңешине мүчөмүн. Бизде эч кандай менчик каражат жок. Кеңешке мектебибизге жана жергебизге тиешелүү маселелерди талкуулаш үчүн эки жумада бир чогулабыз. Учурдагы долбоорубуздун максаты - мектептин артындагы футбол аянтын курууга акимден уруксат алуу. Бул максатты эки түрлүү жол менен ишке ашырсак деп турабыз. Адегенде аянт кайсы максат үчүн керектигин түшүндүрүп кат жазышыбыз керек. Андан кийин биз отун камдап, кышында сатсак дейбиз. Бул акчаны өзүбүздүн футбол командабыз үчүн спорт шаймандарын сатып алууга жумшасак деп ойлойбуз.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар бул уюмдарга катталуу керек же керек эмес экендигин чече алышат.

ТМ: Тапшырманын максаты - окуучуларга БӨУну каттоодон өткөрүүнүн кандай зарылдыгы бар экендигин түшүнүшүнө көмөктөшүү.

1. Каттоо талап кылынбайт. Ошентсе да, шаймандар кимге таандык экендигин аныктоо үчүн, жок дегенде келишим түзүп алуу сунуш

кылынат. Мыйзам боюнча бул акчалар банк эсеби аркылуу өтүп турушу керек. Эгер банк эсеби топтун мүчөлөрүнүн биринин атына ачылган болсо, анда эч кандай проблема жок. Ал эми банкта эсеп ачтыруу керек болсо, бул топ катталууга тийиш. Бирок сумма өтө эле аз болсо, банктар силерге эсеп ачпай коюшу мүмкүн. Мындайда жергиликтүү коомдоштуктагы кимдир бирөөгө кеңеш сурап кайрылууга туура келет.

2. Биринчи мисалдагыдай эле.
3. Каттоо талап кылынбайт, анткени бул бир жолку иш-чаралар.
4. Ооба, каттоо талап кылынат, анткени булар эл аралык уюмдардан акча алышат, анын үстүнө мындай уюмдар эч качан

гранттарды нак акча түрүндө бербейт, алар банк аркылуу которот.

5. Каттоо талап кылынбайт, бирок топтун өкүлү жазган катка, чечим кабыл алынган чогулуштун токтомунун көчүрмөсүн кошо жиберген оң.
6. Ооба, каттоо талап кылынат, анткени акча банк эсеби аркылуу алынган.
7. Жок, эгер кат бардык окуучулардын атынан жазылган болсо, каттоо талап кылынбайт.

Негизинен төмөндөгүдөй учурларда каттоо талап кылынат:

- Бирикме банк эсебин ачууга ниеттенсе.
- Бирикме эл аралык уюмдан акча алгысы келсе (бул үчүн алар менен тийиштүү келишим түзүү зарыл).

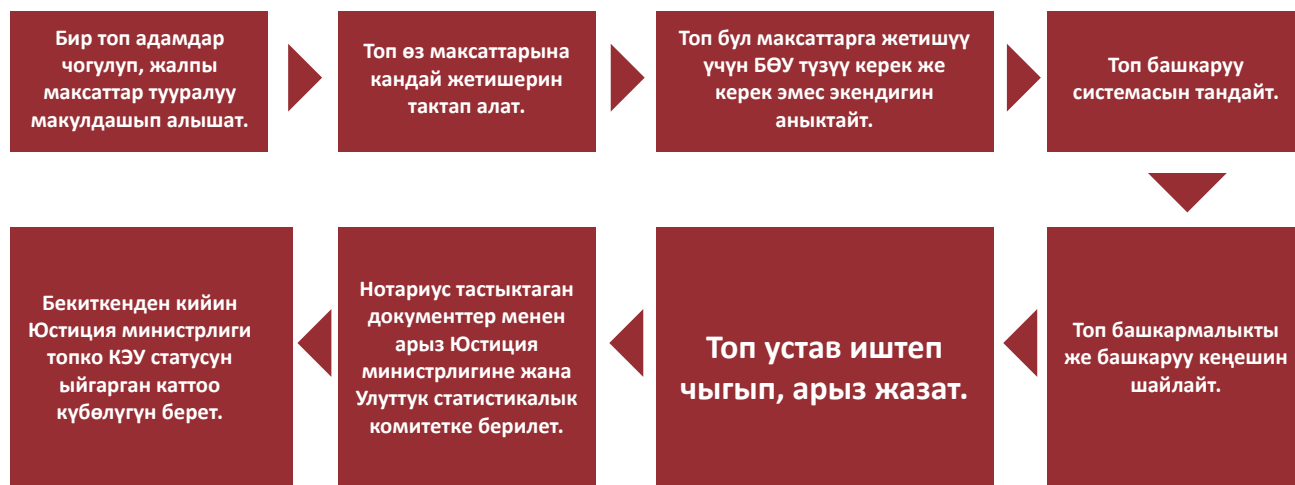
***19-тапшырма. Бул кандайча болот?

Жуптарда иштеп, ачык каттоодон өткөн БӨУну түзүү процессинин схемасын чийгиле.

Эскертүүлөр:

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучуларга катталган БӨУларды уюштуруу процессин түшүнүшүнө көмөктөшүү.

Ыктымал жооп:

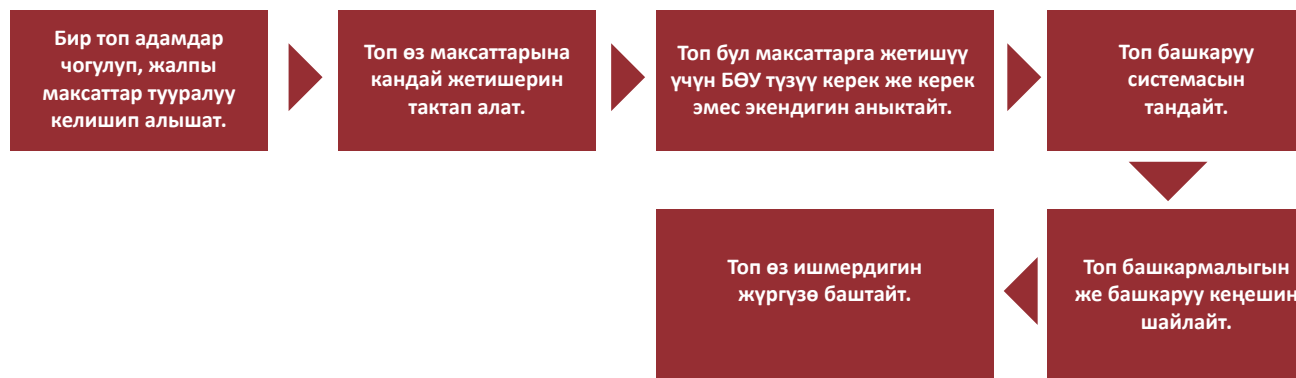
*** 20-тапшырма. А башка жагдайдачы?

Жуптарда иштеп, катталбаган БӨУну түзүү жүрүмүнүн схемасын чийгиле.

Эскертүүлөр:

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучуларга БӨУлардын ар бир түрүндөгү талаптардын айырмачылыгын түшүнүшүнө көмөктөшүү.

Болжолдуу жооп:

** 21-тапшырма. Ким чечиши керек?

Жуптарда иштеп, суроолордун тизмесин карап чыккыла. Силердин пикириңерде маселелер боюнча эң мыкты чечим кабыл ала турган адамды же адамдардын тобун тандагыла. Силер бир эле адамды же адамдардын тобун, каалашыңарча тандай берсеңер болот.

Суроолор	Эң мыкты чечимди ким кабыл алат?
1. Мен түшкү тамакка эмне тандашым керек?	а) Мен
2. Биздин жаңы үйдүн чоңдугу кандай болушу керек?	б) Менин досторум жана мен
3. Биздин бакка эмне отургузуу керек?	в) Менин досторум, мен жана менин ата-энем
4. Мен мектепти качан бүтүп, иштей башташым керек?	г) Менин досторум, мен, менин үй-бүлөм жана айылдын (шаардын) башка тургундары
5. Нандын баасы канча болушу керек?	д) Менин ата-энем, бирок мен эмес
6. Түшүмдү качан жыйноо керек?	е) Менин бүт үй-бүлөм
7. Саат канчада туруу керек?	ж) Айыл өкмөтүнүн башчысы
8. Биз кандай китептерди окушубуз керек?	з) Бүткүл айыл кеңеши
9. Дүкөндө эмне сатылышы керек?	и) Айылдагы (шаардагы) эркектер гана
10. Биздин айылды (шаарды) кандайча көркөндүрүү керек?	к) Кеңештин депутаттары
11. Жаңы жол кайдан өтөрүн ким чечиши керек?	л) Айрым ишкерлер
12. Жыйналыштар менен майрамдарды өткөрүү үчүн жаңы клубду ким курушу керек?	м) Акимчилик

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар аталган маселелердин чечилишине кимдин катышуусу керек экендигин аныктай алышат.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучулар өздөрү жана үй-бүлөлөрү көп маселелерди чечкенге катыша ала тургандыгын түшүнүшүнө көмөктөшүү.

Жооптор айырмалуу болушат. Окуучулар көп чечимдерди кабыл алса болоорун жана өздөрүнүн буга катышуусу зарыл экендигин баамдай алышат деп үмүттөнөбүз.

****22-тапшырма. Өткөндүн жана азыркынын каармандары**

VIII-IX-класстагы адабият курсунан өткөн моралдык тандоо маселесине дуушар болгон каармандар сүрөттөлгөн чыгармаларды атагыла. Алардын тандоосуна баа бергиле.

***** 23 тапшырма. «Коомдук пикир»**

Окуп чыгып, ой жүгүрткүлө.

«Биздин мамлекеттик түзүлүшүбүз - башкалардын уюшу жолун тууроо эмес, - биз, тескерисинче, айрымдар үчүн өрнөк болобуз. Бул түзүлүш демократиялык деп аталат, анткени ал азчылыктын эмес, көпчүлүктүн кызыкчылыктарына негизделет. Жеке кызыкчылыктарга карата биздин мыйзамдар жалпыбызга бирдей укук берет. Саясий маанисин алсак, ар бир адам аны тигил же бул партия колдогонунан эмес, өзүнүн жеке чечкиндүүлүгүнө жараша артыкчылыкка ээ боло алат. Адам кедей болгону үчүн эле мамлекетке кызмат көрсөтүү мүмкүнчүлүктөрүнөн айрылбайт.

Биз саясий эркин турмушта жашайбыз, күнүмдүк мамилелерибизде ич ара ишенбөөчүлүк жок, эгерде кимдир бирөө өзү каалаганын жасаса, кыжырыбыз келбейт. Коомдук иштерде болсо, биз мыйзамдарды алардан коркконубуздан улам бузбайбыз.

Биз кылыктанбаган сулуулукту жана эркелебеген акылмандыкты жактырабыз. Биз байлыкты мактанып сүйлөө үчүн эмес, ишмердик үчүн пайдаланабыз, жардылык биз үчүн уят эмес, иш кылып андан кутулууга аракет кылбоо - уят. Бизде адамдар өздөрүнүн үй иштери менен да, мамлекеттик иштер менен да алектене алышат. Биз гана мамлекеттик иштерге катышуудан четтеген адамды сыпайы эмес, көңдөй деп эсептейбиз.

Өз иш-аракеттерибизди өзүбүз талкуулайбыз жана сөздөрүбүз ишке залакасы тиет деп чочулабай, аларды туура баалоого аракет кылабыз. Алдын-ала талкуулабай туруп аракеттенсек, чоң зыян болот деп ойлойбуз. Биздин мамлекет - Элладанын мектеби, ар бир адам түмөн түрдүү иштерде, кесиптерде өзүн толук кандуу жана өз алдынча инсан катары көрсөтө алат деп айта алам”.

Силердин оюңарча, бул сөздөр кимге таандык, кайсы өлкөдө жана качан айтылган?

Үзүндүдө демократиянын кайсы формасы тууралуу сөз болуп жатат?

Бул сөздөн демократиянын кайсы принциптерин жана баалуулуктарын көрүүгө болот? Өз пикириңерди негиздегиле.

Комментарий: Мында Периклдин сөзү Фукидиддин (453-429 б.з.ч.) айтуусунда келтирилди. Периклдин мезгили – Афина мамлекетинин “алтын доору”, ошол кезде Элдик жыйын институттары, кызмат адамдарынын, алардын ичинен соттордун шайланмалыгы Афинада эң жогорку чекке жете өнүккөн. Перикл мамлекетти башкарууга Афинанын жарандарын мүмкүн болушунча кеңири катыштыруу максатында мамлекеттик кызматтарды аткаргандыгы үчүн акы төлөөнү киргизген.

* 24-тапшырма. «Кандид»

XVIII кылымдагы француз философу Вольтер «Кандид» романын жазган. Анын каарманы укмуштуудай окуяларды башынан өткөрүп жүрүп Эльдорадо өлкөсүнө барып калат.

«Алар такты залына келишкенде (Эльдорадонун борборунда) Какамбо (Кандиддин кызматчысы) камергерден бул жерде улуу урматтуу менен кандай учурашуу керектигин сурады. Тизелеп туруу керекпи же чекеңди жерге тийгизе эңкейүү керекпи? Колуңду башыңа коюу керекпи же аркаңа алуу керекпи? Бут астындагы чаңды жалаш керекпи? Бир сөз менен айтканда, ырасмиси кандай?»

-- Биздин салт боюнча, ар бир адам падышаны кучактап, эки бетинен өбөт, - деди камергер.

Кандид менен Какамбо улуу урматтуунун мойнунан кучактаганда, ал аларды ушунчалык мээрмандык менен кабыл алып, кечки тамакка чакырганын сүрөттөп жазууга мүмкүн эмес эле.

Кечки тамакты күтүп, алар шаарды, төбөсү булутка жеткен коомдук имараттарды, базарларды, кооздолгон миндеген колонналарды, тынбай көлмөлөргө агып турган, кандайдыр бир асыл таштар төшөлгөн, гвоздика жана корица сыяктуу жыпар жыттуу таза суу фонтанын, роза суу фонтанын, кант камыш ширесинин фонтанын көргөзүштү. Кандид алардан сот жыйын өткөргөн жерди көргөзүүнү өтүндү; мындай мекеме бизде жок, Эльдорадодо эч кимди соттошпойт деп жооп беришти. Түрмөлөр барбы деп сураса, жок дешти. Кандидди математикалык жана физикалык аспаптар коюлган эки миң кадамдык галереясы бар илим сарайы баарынан көп суктандырып кубантты».

Вольтер Эльдорадо өлкөсүнө жеткилең коомдун кайсы белгилерин таандык кылган? Бул коомду, силердин оюңарча, демократиялык коом деп атоого болобу? Идеалдуу өлкөнү Вольтер кандай элестетет?

(Эльдорадо – Түштүк Америкадагы бардык адамдар теңдикте жашайт деп элестетилген укмуштуу шаар. Аны бир нече кылымдар аралыгында көптөгөн саякатчылар чындап издешкен).

** 25-тапшырма. «Америкадагы демократия»

“Америка жергесине бут коёруңуз менен эле, сиз кандайдыр бир башаламандыкка туш келесиз: бардык тараптан түшүнүксүз дооштор чыгып, сиз ошол замат кайсы бир коомдук маселелер тууралуу айтып жаткан көптөгөн үндөрдү угасыз. Айланаңыздын баары кыймылда: бул жерде кварталдын жашоочулары чиркөөнү куруу керекпи деген маселени чечүү үчүн чогулушса, тигинде болсо бийлик органынын өкүлүн шайлоо

жүрүүдө, андан ары, кайсы бир округдун депутаты жергиликтүү маанидеги айрым жакшыртуулар боюнча маселени чечүү үчүн шаарга шашууда, дагы бир жерде дыйкандар өз иштерин калтырышып, жол же мектеп куруунун планын талкуулоо үчүн жөнөшүүдө. Жарандардын бир тобу өкмөттү колдобой турганын билдирүү үчүн гана чогулган, ошол эле учурда дагы бир тобу чогулуп бардык кызмат адамдарын журт аталары деп жарыялашууда...

Кошмо Штаттардын турмушунда саясий ишмердик чоң орун ээлейт. Башкарууга катышуу же ал жөнүндө ой айтуу – америкалык үчүн башкы жумуш жана эң чоң ырахат...»

А.де Токвиль

Тарых сабагында алган билимиңерди пайдаланып, америкалыктардын өлкөсүнүн саясий турмушуна мындай кызыккандыгынын себептерин аныктагыла. Эмне үчүн Кыргызстандын жарандары да коомдук турмушка ушундай кызыкпай тургандыгын ойлонуп көргүлө?

** 26-тапшырма. «Жарандык коомдун элементтери»

Схеманы карап чыгып, бош калган көзөнөктөрдү толтургула. Жарандык коомдун негизги чөйрөлөрүнө мүнөздөмө бергиле.

* 27-тапшырма. Элге кызмат кылуу

Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» (Куттуу билим) поэмасында төрт каарман бар. Алардын экөө – элик, (башкаруучу) Күнтуудуу жана дербиш Өткүрмүш. Өткүрмүштү кызматка чакырып жатып, элик өзүнүн катында дилгир жашоонун артыкчылыгын далилдейт.

Эгер тоодон соопчулук издесең,
Эң биринчи эл кызматын иште сен.
Өзүңдү өзүң зыяратчы атадың,
Кур убара азап болду атагың.
Келгиниң зыяратты шаардан кыл,
Ачылат кубанычтын эшиги ушул.

Намаз менен орозо өзүң үчүн,
Жалгыз башың көздөсөң мээримсизсиң.
Жакшы айтыптыр бир сөздү тектүү
адам:
Боорукер өзгө жанын аябаган.
Өз пайдасын ойлобойт асыл адам,

Эл кызматын аткаруу адат аган». *Келтиргин элге пайда, кубаныч көрүп, Пайдасыз өткөн өмүр – жансыз өлүк.*

Эликтин оюна макулсуңарбы? Бул үзүндүдө инсандын кандай сапаттары жөнүндө айтылган? Ал сапаттар бүгүнкү коомдо керекпи?

28-тапшырма. Бардыгы мыктан башталат

Макалды окуп, маанисин түшүндүрүп бергиле.

Мык таканы,
Така туякты,
Туяк атты,
Ат баатырды,
Баатыр элди,
Эл жерди сактайт.

Мыктын, таканын, туяктын, аттын, баатырдын, элдин жана жердин ролдору жарандык коомдун кайсы элементтерин туюнтат?

***29-тапшырма. «Коом турмушундагы прогресс жана регресс»

Схеманы толуктагыла. Силердин оюңарча, коом турмушундагы прогресстин же регресстин көрсөткүчтөрү эмнелер болот?

Коом кыймалынын багыты

ПРОГРЕСС

Алдыга жылуу, ийгилик коомдун анча заманбап эмес деңгээлден кыйла заманбап деңгээлге өсүп турушу

РЕГРЕСС

Тескери жылуу, артка кетүү, жогорку деңгээлден төмөнкүсүнө түшүү, мунун кесепеттери

***30-тапшырма. Кайтарым байланыш

Ишти жакшы жүргүзүү үчүн, адам башкалар менен байланышта болуп, маалымат алмашып турууга тийиш.

Маалымат агымдары эки түрдө болот: горизонталдык (бирдей абалда турган адамдар ортосунда) жана вертикалдык (уюмдашуу жана коомдук иерархиянын ар башка деңгээлинде тургандар ортосунда). Маалыматтын вертикалдуу агымы төмөндөн жогору карай да (катардагы кызматкерлерден жетекчиликке), жогорудан ылдый да (жетекчилерден аларга баш ийгендерге) жүрүп турушу мүмкүн.

- Топтогу абалы бирдей адамдар маалымат алмашканда анын натыйжалуулугу 90%га жетет.
- Эгер маалымат карапайым кызматкерлерден жогорку жетекчилерге жиберилсе, ал ушунчалык көп баскычтардан өткөндүктөн, ири компаниянын жетекчилерине мунун 10%дан ашпаган бөлүгү гана жетерин социологдор аныкташкан.

Социологдор бардык жарандар каалаган деңгээлдеги мамлекеттик чиновник менен байланышуу алышса, маалымат төмөндөн жогору карай жакшы өтүп турат деп эсептешет.

Жетекчи (лидер) толугураак маалымат алып туруш үчүн эмне кылышы керектигин ойлонуп көргүлөчү? Эгер силер:

- а) мамлекет башчысы;
- б) партиянын жетекчиси;
- в) мектептин өз алдынча башкаруунун лидери болсоңор, кайтарым байланышты кантип уюштурат элеңер?

*** 31 тапшырма. «Коомдук пикир»

Силердин оюңарча, коомдук пикир деген эмне?

Коомдук пикир – бул _____

Изилдөөчүлөр коомдук пикир үч баскычтуу өнүгөт деп эсептешет:

Жаралуу	Калыптануу	Иштөө
Коомдо бир кишиге же окуяга көпчүлүктүн кызыгуусу күчөп, эл түрдүү маалымат булактарын (гезит, журналдардан, телекөрсөтүүдөн) окуп, ал тууралуу көбүрөөк маалымат алууга умтулат; элдин ал киши же окуя жөнүндө өз пикири пайда болот.	Башкалар менен өз пикирлерин бөлүшүүгө умтулат. Кишилер топторго (мисалы, фан клубдарга) биригип, пикир алмаша башташат.	Бул мезгилде көпчүлүк адамдардын позициясы так аныкталат. Алар, мисалы, гезит, журналдарга кат жаза баштайт, ошондой эле иш-аракет кылууга өтөт (демонстрация, митинг). Мамлекеттик органдар коомдук пикирдин чордонундагы кишиге же окуяга байланыштуу жетекчилик чечимдерди иштеп чыгып, жүзөгө ашыра баштайт.

Коомдук пикир кандай түзүлөрүн бир-эки мисал менен көрсөткүлө.

* 32-тапшырма. Наполеон эмнеден коркчу эле?

Наполеон мындай деген: «Эгер коомдук пикир менен салгылашуу мүмкүн болсо, мен андан коркпос элем; бирок аны талкалай турган артиллерия жок болгондуктан, аны адилеттүүлүк жана арзанчылык менен гана жеңүүгө болот».

Наполеондун бул оюн, анын тышкы иштер министри Ш-М. Талейран да колдогон. Ал 1821-ж. пэрлер палатасында мындай деген: «Наполеондон, Вольтерден, азыркы жана келечектеги министрлерден акылдуураак бирөө бар. Ал – коомдук пикир».

1812-жылга чейин бир дагы салгылашууда жеңилбеген Наполеон, коомдук пикирден эмне үчүн корккондугун ойлонуп көргүлө? Ал коомдук пикирди жеңүү үчүн эмне кылуу керек деп эсептеген? Эмне үчүн?

Талейрандын пикирине макулсуңарбы? Кыргызстанда коомдук пикир иштеп, бийликтин кабыл алып жаткан чечимдерине таасир тийгизиши үчүн эмне кылуу зарыл деп эсептейсиңер?

2-бап. Мен жана биз

4-бөлүм. Көп түрдүүлүк жана сабырдуулук

*1-тапшырма. Улуттук өзгөчөлүктүн мүнөздөмөлөрү.

Шеригиңер менен бир улутту экинчисинен айырмалап турган мүнөздөмөлөрдү карап чыккыла.

- Жашаган жеринин мүнөздөмөсү
- Жашоо өзгөчөлүктөрү
- Орун алган жери
- Тарыхый окуялар
- Башкалардын бизге жасаган мамилеси.

Эми бул тизмеге өзүңөрдүн кошумчаңарды киргизип, төмөндөгү суроого жооп бергиле:

Бир өзгөчөлүктү экинчисинен маанилүүрөөк деп айтууга болобу?

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар айрым бир өзгөчөлүктөр башкаларына караганда маанилүү же маанилүү эмес экенин чечишет.

Негизги өзгөчөлүктөрдү түрдүүчө баалай тургандыгыбызды окуучуларга түшүндүрүү.

Жооптор айырмалуу болушат. Эң башкысы, жооптор чын эле айырмалуу болушса, тапшырманын максаты жүзөгө ашты десе болот. Балким, сиз окуучуларга кошумча суроолорду берип же алардын көңүлүн өздөрүнүн пикирлеринин ар түрдүүлүгүнө бурушуңуз керек болор.

** 2-тапшырма. Биз кимбиз?

Жуптарда же топто иштеп, төмөндө берилген таблицаны карап чыккыла, анан:

1. Силер маанилүү деп эсептеген өзгөчөлүктөрдү кошумчалап дептериңерге же ватманга көчүргүлө.
2. Ар бир категорияга кыргыздын мүнөздүү улуттук өзгөчөлүктөрүн жазгыла (төмөндө мисал берилген).
3. Башка бир (Борбор Азиядан эмес) өлкөнү тандап алып, төмөндөгү таблицаны толтурганга аракет кылгыла.

Өзгөчөлүктөрдүн категориялары	Жапония	Кыргызстан	Башка өлкө
Жайгашкан жери	Тынч океандын түндүк бөлүгүндө жайгашкан.		
Негизги тарыхый окуялар	Мурда жабык түрдөгү феодалдык, агрардык өлкө болгон. 1850-жылы америкалыктар аларды күч менен изоляция абалынан чыгарышкан. Өнөр жайы өнүккөн өлкөгө айланган. Экинчи дүйнөлүк согушта антигитлердик коалицияга каршы согушкан.		
Басымдуулук кылуучу тил	Жапон		
Мамлекеттик түзүлүшү	Конституциялык монархия		
Жеринин өзгөчөлүгү	Тоолуу аралдар		
Искусство, адабият	Жакшы ырдашат.		
Тамак	Чийки балык, күрүч		
Кийим	Кимоно, бирок салттуу улуттук кийимди чанда гана кийишет.		
Өндүрүм	Автоунаалар, электроника		
Маданий азчылыкты түзгөндөр	Корейлер		
Аба-ырайы	Түндүгү жылуу, түштүгү суук.		
Улуттук энбелгиси	Күн		

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар улуттук өзгөчөлүгүбүздү аныктаган мүнөздөмөлөрдү ачып көрсөтүүгө жана салыштырууга мүмкүндүк берген негизги ойлорду жаза алышат.

ТМ: Окуучуларга улуттук өзгөчөлүктүн мүнөздөмөлөрү көп экендигин жана алар ар кимдин турмуштук тажрыйбасына жараша түрдүү кабылданарын түшүнүүгө жардам берүү.

Бул тапшырманы аткаруу үчүн окуучулар китепкананын кызматынан пайдаланышы мүмкүн. Бул тапшырманы чоң баракка жазып аткарып, плакат катары дубалга илип койгон жакшы. Убакытты үнөмдөө үчүн, сиз суроолорду жуптарга бөлүп берсеңиз да болот.

**** 3-тапшырма. Сулуулук жергиликтүү калктын көзү менен.**

Силер ар кайсы өлкөнүн элдеринен алардын улуту жөнүндө сурасаңар, алар бир үй-бүлөдөн, кыштактан, региондон, өлкөдөн экенин айтышат. Анан ошол улуттун, ошол региондун өзгөчөлүктөрүн сурасаңар, алар төмөнкүлөрдү айтышат:

1. Биздин эл эмгекчил жана көп иштейт.
2. Биз эң берешен адамбарбыз.
3. Биздин тамагыбыз эң даамдуу, жеп көргөн болсоңуз.
4. Биздин токойлор дүйнөдөгү эң кооз токойлор.
5. Биз... караганда чынчылыраакпыз, сиз бизге ишенсеңиз болот.
6. Биздин балдарыбыз эң сулуу.
7. Биздин өлкөбүздөгү бардык жакшы нерселер маданиятыбызга байланыштуу.
8. Биздин тилибиз эң так жана жакшы өнүккөн.

Эки бейтааныш жолоочу менен поездде баратабыз деп элестеткиле. Силер өлкөнүн Рифф деген аймагынан чыккансыңар. Өлкөнүн Фирр аттуу аймагынан чыккан адам менен бир

купедө отурасыңар. Бул аймактардын тили менен маданияты таптакыр башка. Силердин кошунаңар, ошол вагондо отурган япон туристке, өзү жашаган жерди жогоруда берилген фразаларды колдонуп сүрөттөп берет. Баарыңарга түшүнүктүү бир орток тилде сүйлөшүп жатасыңар.

Шеригиңер менен төмөнкү суроолорго жооп бергиле:

1. Жогоруда берилген мүнөздөмөлөрдү укканда силер эмнени сезесиңер?
2. Бөлөк адам, бул ойлорду күчтүү сезим менен, бирок башка улуттарды кемсинтепегидей кылып кандайча айтып бериши мүмкүн?

Шеригиңер менен төмөнкү пикирлерди окуп чыгып, суроого жооп бергиле:

1. Менин айылым эң жакшы.
2. Ал берки айылдан жакшыраак.
3. Биз берешенирээкпиз, жакшыраак көрүнөбүз, жакшыраак иштейбиз.
4. Биздин өлкөдөгү адамдар беркилерге караганда ишеничтүрөөк.
5. Берки адамдарга ишенүүгө болбойт.
6. Сиз акчаңызды уурдаткан болсоңуз, муну... айылынан бирөө кылганы шексиз.
7. Биздин тилибиз алардын тилинен кооз.
8. Алардын тили күлкүлүү. Бул жөнүндө мындай тамаша бар...
9. Алар башка жерде жашаса жакшы болмок.
10. Алар биздин бардык көйгөйлөрүбүздүн себепкерлери.
11. Мен аларды жек көрөм. Бул маселени чечиш үчүн бир нерсе кылыш керек.

Күчтүү улутчулдук сезимдер кандайча расалык кодулоого, калып ойлордун пайда болушуна, башка терс көрүнүштөргө, акыр-аягында өлкөдөгү туруксуздукка алып келиши мүмкүн?

Эскертүүлөр:

ОКИМ:

1. Окуучулар алардын көзүнчө кимдир бирөө өзүнүн эли жөнүндө сөз кылып жатып, башка бардык элдерди кемсинткендей маанидеги пикир айтса, кандай сезимди баштан өткөрүшөрүн сыпаттап бере алышат.
2. Окуучулар ал ойлорду башкалардын намысына тийбегендей кылып кайра өзгөртүп чыга алышат.

ТМ: Окуучуларды субъективдүүлүк жөнүндө ойлонуу, башкалар дагы өз улуту менен сыймыктанарына көңүл бурдуруу, ошондой эле өзүн жана өз улутун тааныштырганда башкаларга этият мамиле жасоого үйрөтүү.

В 1. Окуучулар сүйлөп жаткан кишинин угуучулардын сезимдери менен эсептешпегенине, ал эми угуучулар баа берүүнүн субъективдүү же объективдүү болуп жаткандыгын айырмалай албай жатканына кейишет деп үмүттөнөбүз.

В 2. Болжолдуу мисалдар:

- Биздин региондогу айрым адамдар абдан эмгекчил.
- Бизге берешендик, марттык жагат.
- Биздин тамактар өтө даамдуу деп ойлойм.
- Биздин токойлор абдан кооз.
- Бизге ишенсе болот.
- Балдардын баары татынакай.
- Биздин коомдогу бардык улуттук-маданий топтор өлкөбүздүн кайталангыс байлыгын түзөт.
- Биздин тилибиз так жана күндөлүк жашоо чындыгында болгон зарыл нерселерди сыпаттоого кудурети жеткидей өнүккөн.

З-В. Жооптор айырмалуу болушат, бирок төмөнкү идеялардын айрымдары камтылууга тийиш:

Буга окшогон пикирлерде адамдарды ыза кылган же кемсинткендей сезимди калтырышы мүмкүн болгон салыштыруулар келтирилет. Эгер кишилер ызаланганын сезишсе, алар сүйлөшүүдөн баш тартышат, бул мамиленин салкындашына алып келет. Көңүл кирдеп, ызаа болуу сезим күчөй берет. Коомдогу топтор өздөрүнчө четтеп, катташпай, башкалардан бөлүнө беришет. Бул алардын өз ара түшүнүшүүсүн жоготууга алып келет. Сабырдуулуктун деңгээли төмөндөгөн сайын, өз ара мамилелер кыйындап, кагылышууга чейин жетиши ыктымал.

*4-тапшырма. Бул эмнени түшүндүрөт?

Биз өлкөбүз менен сыймыктанып, адамдарга “Менимче, бул тоолор аябай кооз” деген сыяктуу сөздөрдү айтышыбыз керек. Шеригиңер менен эмне үчүн көпчүлүк адамдар “Конокто жакшы, бирок өз үйүңө жетпейт” деген макалга толугу менен кошулушаарын ойлонгула.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар өз үйүн жакшы билгендиктен жана ал жерде үй-бүлөсү менен тургандыктан, ал баарынан жакшы көрүнөрүн түшүндүрүп бере алышат.

ТМ: Окуучуларга башкалардыкына салыштырганда, өз үйүбүзгө карата өтө субъективдүү көз карашта болорубузду, мунун себеби материалдык жана заттык чөйрөдөн тышкары, эң жакшы жай деп эсептөөгө түрткү болгон дагы башка факторлор бар экенин түшүнүүгө көмөктөшүү.

*5-тапшырма. Көп эл - бир өлкө.

Көп улуттуу жана көп маданияттуу
өлкөнүн артыкчылыктары

Көп улуттуу жана көп маданияттуу
өлкөнүн кемчиликтери

Силер көп тилдерди үйрөнө аласыңар

Музыкалык жанрлар аз

246

Бирден ашык негизги этникалык топтордон турган, элдери тынчтыкта жана ынтымакта жашаган өлкөлөрдүн тизмесин түзгүлө. Ар бир өлкөнүн этникалык топторунун тизмесин түзүүгө аракеттенгиле. Таблицаны дептериңерге көчүргүлө. Төмөндө мисал келтирилген.

Өлкөлөр	Негизги этникалык топтор
1. Россия	Орустар, украиндер, тажиктер, кыргыздар, казактар, татарлар ж.б.
2.	
3.	

Кыргызстан - көп улуттуу жана көп маданияттуу өлкө. Шеригиңер менен бир улуттуу өлкөдө жашоонун кемчиликтерин жана көп улуттуу өлкөдө жашоонун артыкчылыктарын талкуулагыла. Жообуңар менен классты тааныштырууга даярдангыла.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар көп улуттуу чөйрөдө жашоонун айрым артыкчылыктары менен көп улуттуу өлкөдө жашоонун кемчиликтерин; айрым өлкөлөрдүн этникалык топторун санап бере алышат.

ТМ: Окуучуларды көп улуттуу чөйрөнүн кемчиликтерине караганда артыкчылыктары алда канча көп экендигин далилдеген мисалдарды келтирүүгө түртүү.

Жооптордун варианттары:

Өлкөдөгү көп улуттуулуктун жана маданий көп түрдүүлүктүн артыкчылыктары:

- Айлана-чөйрөнү жакшыраак түшүнүп билүү

Өлкөдөгү бир улуттуулуктун же бир маданияттуулуктун кемчиликтери:

- Тамак-аштагы ар түрдүүлүктүн жоктугу
- Башка салт-санаа менен үрп-адаттарды жакындан таануу мүмкүнчүлүгүнүн чектелгендиги

Өлкөлөр	Негизги этникалык топтор
Россия	Орустар, украиндер, тажиктер, кыргыздар, казактар, татарлар ж.б.
Австралия	англистер, гректер, нигериялыктар, индустар, кытайлар, казактар, орустар, италияндар, хорваттар
Канада	англистер, француздар, индейлер, кытайлар, италияндар...
АКШ	англистер, француздар, поляктар, теги африкалыктар, испандар, индейлер, италияндар, ирланддар...
Германия	немистер, түрктөр, теги африкалыктар, поляктар...

Көп өлкөлөрдө өтө көп сандагы түркүн этникалык топтор жашайт.

*6-тапшырма.

Улутчулдук силер үчүн эмнени билдирет?

Төмөндөгү улутчулдук жөнүндөгү ойлорду карап чыккыла:

- Кайсы ойлор карама-каршы экенин чечкиле.
- Бул ойлордун кайсынысы силердикине жакын экенин чечкиле.

1-окуучу: Мен муну эр көкүрөк жана күчтүү болуу деп түшүнөм. Бул биздин желегибизди, үй-бүлөбүздү жана кандаштыгыбызды билдирет. Бул биздин башка өлкөлөрдөн айырмаланарыбызды, биз эң мыкты деп эсептеген жалпы маданий мурасыбызды билдирет. Улутчул адам өлкөсү үчүн өз жанын берүүгө даяр, анткени анын өлкөсү анын жеке укуктарынан маанилүү.

2-окуучу: Мен улутчулдуктун идеясы - эркиндик идеясы деп ойлойм. Бул биз этникалык жактан окшош болбосок да, эркиндиктерибизге коркунуч туудурган тышкы күчтөргө каршы бирге турарыбызды билдирет. Башка адамдардын укуктарын бузбаш үчүн, өлкө катары бизде бардык этникалык топтордун маданий салттарын колдонуу эркиндиги болбосо, анда биздин жалпы максатыбыз жана жалпы улутубуз жок.

3-окуучу: Улутчулдук - жок болуп бараткан түшүнүк деп ойлойм. Бүгүнкү учурда Интернеттин, глобалдашуунун, эркин базар менен демократиянын мүмкүнчүлүктөрү менен улутчулдук жана улут маселеси анча маанилүү болбой калды. Дүйнө жалпыбыздыкы болуп баратканы мага жагат. Дүйнөдө бөлүнүүчүлүк жек көрүүчүлүктү гана жаратып келген.

4-окуучу: Бизде түрдүү тилдер, үрп-адаттар жана диндер бар экенин биз эске алышыбыз керек. Аларды коргоо үчүн, биз тил табыша ала турган топторго

бөлүнүшүбүз керек. Ошентип, бир улуттун бир тили, бир маданияты болот. Ошол өлкөнүн жашоочулары болгондон кийин, азчылыкты түзгөндөр өз укуктарын жоготсо да, көпчүлүктүн чечимине баш ийүүгө тийиш. Алар муну туура түшүнүүгө тийиш: атүгүл азчылыктын укуктары жоюлса деле, көпчүлүктүн чечими дайыма артыкча мааниге ээ.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар карама-каршы көз караштарды ажыратып, кайсылары өз оюна туура келерин аныктай алышат.

ТМ: Окуучуларды түркүн көз караштардын кеңири диапозону жана мааниси тууралуу ойлонтуу. Балким окуучулардын пикирлери карама-каршы болуп калар. Анда алар өз пикирлерин жүйөлүү негиздеши керек болот. Ошенткенде алар берилген маселелерди тереңирээк ойлонуштура алышат.

Бул жерде бирден бир туура жооп жок.

** 7-тапшырма. Эмне кылса болот?

Шеригиңер менен төмөндөгү суроолорго жооп бергиле. Жоопторуңарды класска айтып берүүгө даярдангыла.

1. Адамдар - өлкөнүн эң негизги байлыгы. Муну эске алуу менен, өлкөнүн өнүгүшүнө колунан келген салымын кошуу үчүн, аларга бирдей мүмкүнчүлүктөрдү берүү максатында өкмөт кандай чара көрө аларын ойлонгула.
2. Ар бир адам өз потенциалын көрсөтүүдө бирдей мүмкүндүккө ээ болушу үчүн коомдоштукта эмне кыла аласыңар? Шеригиңер менен ошол иш-чараларды тизмелегиле.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулардын мамлекет түзгөн теңмүмкүнчүлүктөрдүн коомдоштукта

камсыздалыш жолдорун санап бере алышат.

ТМ: Окуучуларды мамлекет жалпынын пайдасы үчүн адам ресурстарын канткенде жакшыраак колдоно ала тургандыгы жөнүндө ойлонуу. Андан соң муну жергиликтүү коомдоштуктун деңгээлинде кандайча ишке ашырууга болорун ойлонуп көрүүгө тийиш.

Жооптор айырмалуу болсо дагы, аларда болжол менен төмөндөгүдөй идеялар камтылышы зарыл:

1. Бир социалдык топ башкаларга караганда ресурстарды артыкча пайдалануу мүмкүнчүлүгүн ачкан саясатка жол бербөө. Бирок бул баарынын кирешеси бирдей болушу керек дегенди түшүндүрбөйт. Көбүрөөк иштеп табуу мүмкүндүгү болбосо, адамдар өндүрүмдүүрөөк иштөө демилгесин жоготушат. Мында мамлекет коомдогу түрдүү социалдык топторго билим алуу сыяктуу ресурстарга тоскоолдук жаратпашы абдан маанилүү.
2. а) Бардык адамдардын мындай мүмкүнчүлүктөрү бирдей экендигинин анык кылуу.
б) Аларга дагы силер менен бирдей укуктар берилишин талап кылуу.
в) Жергиликтүү бийликтерге маселени баяндап кат жазуу.

***8 -тапшырма. Силердин оюңар кандай?**

Адамдар өз улуту жана өз өлкөсү менен сыймыктанып, ошол эле учурда, бардык жарандар тең укуктуу болушу үчүн эмне кылыш керек? Мындай иш-аракеттердин тизмесин түзгүлө.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар башкалардын беделине доо кетирбестен улуттук ар-намысты бекемдөө үчүн эмнелерди жасаса болорун санап бере алышат.

Жооптор төмөндөгүдөй идеяларды камтышы керек:

1. Башка этникалык топтордун маданий салттарын таануу жана үйрөнүүгө кызыккандыкты көрсөтүү.
2. Бардык жарандардын укуктарынын корголушуна жетишүү.
3. Өзүбүздүн улуттук каармандарыбызга жана коомубуздун өнүгүшүнө салым кошкон жер-жерлердеги көрүнүктүү инсандарга арналган салтанаттуу иш-чараларды өткөрүү.
4. Адамдардын өз өлкөсү менен сыймыктанууга акылуу экендигин тааный тургандыгыбызды туюнтуу.
5. Маданий, экономикалык жана саясий турмуштун бардык чөйрөлөрүндө катышуу.
6. Мамлекеттик бийликтерге негиздөөгө макулдугубуздун берген коомдук түзүлүштү бузууга аракет кылгандардан өлкөбүздү коргоо.

***9-тапшырма. Улутчулдукпу же патриотизмби?**

“Улутчулдук менен патриотизмдин окшоштуктары жана айырмачылыктары” деген темада дилбаян жазгыла (150 сөздөн көп эмес).

Эскертүүлөр: Жооптор айырмалуу болушат.

**** 10-тапшырма. Силер жашаган жер.**

Шеригиңер менен силер жашаган жерди отурукташкан этникалык азчылыктардын тизмесин түзгүлө. Андан соң төмөнкү учурларда өзүңөр колдонуучу ыкмаларды санап көрсөткүлө:

- а) ал калктардын маданий салт-санааларын жана үрп-адаттарын баалай турганыңарды билдиргенде;
- б) башкаларды өзүңөрдүн маданий салт-санааңар менен тааныштырганда.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар республикадагы улуттук азчылыктарды атап, аларды өз

маданиятынын өзгөчөлүктөрү менен кантип тааныштырарын, ошондой эле башкалардын маданиятын кандайча бааларын көрсөтүп бере алышат. (Мындай болбошу да мүмкүн, кээ бир айылдарда бир гана улуттагы калк жашашы ыктымал).

ТМ: Окуучуларга коомдогу ар кайсы этностордун ортосундагы жакшылыктуу өз ара мамилелер болушу үчүн алар дагы жоопкерчиликтүү экенин көрсөтүү.

Болжолдуу жооптордо булар камтылышы мүмкүн:

1. Тилин үйрөнүү аркылуу өзүңөрдүкүнөн айырмаланган улуттук-маданий жашоого сабырдуу мамилеңизди билгизүү. Алардын каада-салты, музыкасы жана маданияты тууралуу мүмкүн болушунча көбүрөөк билүүгө аракеттенүү. Бардык салттарды тең укуктуу, наркы бирдей деп кароо. Расасына, тилине, каада-салтына карабастан ар кандай маданий үрп-адаттарды кармангандар менен баарлашып сүйлөшүү, жылуу мамиледе болуу.
2. Аларды улуттук өзгөчөлүктөрү даана билинген майрамдарга чакыруу, мындай майрамдардын маани-маңызын түшүнө беришпесе, сабырдуулук кылып, өз элиндин маданий салттарын чын дилден түшүндүрүү аркылуу алардын улуттук маданиятын баалагандыгыңды көрсөтүү.

*11-тапшырма. Толеранттуулук (сабырдуулук)

Топтордо үч-төрттөн иштеп өзүңөрдүкүнөн айырмаланган жана силер үчүн алгылыксыз болгон маданий салт-

санааларга карата кандай мамиле жасоо керектигин талкуулагыла. Класстагыларга өз жообуңарды айтып берүүгө даяр болгула.

Эскертүүлөр:

ОКИМ. Окуучулар башка улуттук-маданий өзгөчөлүктөргө сабырдуу мамиле кылуу боюнча өз пикирлерин айтып бериши керек.

ТМ: Окуучуларды ар түрдүү улуттук-маданий өзгөчөлүктөр тууралуу түркүн пикирлер менен тааныштырып, күндөлүк турмушта башкалардын бейтааныш үрп-адаттарына жана салттарына сабырдуу мамиле жасоо зарыл экенин түшүндүрүү.

Өзөктүү идеялар булар болуш керек:

- Сабырдуу болуп, жалпыга бирдей алгылыктуу ымала табууга аракет кылуу.
- Элиндин улуттук-маданий өзгөчөлүктөрүн билбегендерге сабырдуу болуп, бул өзгөчөлөктөрдү түшүндүрүп берүүгө даяр турганыңды билдирүү.
- Өзүң улуттук-маданий ар түрдүүлүктү баалай турганыңды көрсөтүү.

*12-тапшырма. Макул жана каршы .

Айталы, силер Нур өлкөсүндөгү басымдуу этникалык топтун өкүлдөрү болгон парламент мүчөлөрүсүңөр. Шеригиңер менен төмөндөгү мыйзам долбоорлоруна макул же каршы болуп добуш бере турганыңарды чечкиле. Бул жашыруун добуш берүү эмес, ошондуктан силерден эмне үчүн мындай же тигиндей добуш бергениңерди сурашы мүмкүн экендигин унутпагыла. Биринчи жооп үлгү катары берилет.

№	Мыйзам долбоору	Ооба	Жок
1.	Үйдүн ичинде күндөн сактоочу көз айнекти тагынууга тыюу салынат.		✓

№	Мыйзам долбоору	Ооба	Жок
2.	Жалпы элдик жарыяларды улуттук азчылыктардын тилдеринде жазууга тыюу салынат.		
3.	Нур мамлекетинин бардык маданияттарынын бий фестивалы үчүн бюджеттик каражат бөлүп берүү.		
4.	Нур мамлекетинин жарандары гана жеке менчикке ээ боло алат.		
5.	Нур улутуна кирбеген бардык улуттар 20дан ашык адам катышкан жыйындарды өткөрүү үчүн каттоодон өтүшү зарыл.		
6.	Нуризм улуттук мамлекеттик дин болуп калат.		
7.	Нур тилинде сүйлөбөгөн жарандар дагы парламентке мүчө боло алышат.		
8.	Улуттук азчылыктардын тилдеринде китеп басып чыгарууну каржылоо үчүн бюджеттен акча бөлүү.		
9.	Кыздар үчүн 8 жылдык жана балдар үчүн 10 жылдык милдеттүү билим берүү.		
10.	Баласагын аймагында салттуу баш кийимди кийип жүрүүгө тыюу салган мыйзамды алып таштоо.		

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Өздөрү буларга таандык болсо-болбосо да, улуттук-маданий азчылыктын турмуш-шартына тиешелүү мыйзамдарга макул же каршы экендигин билдирип, добуш беришет.

Окуучуларга кодулоонун оң түрү (бир улутту бөлүп кароо) да терс таасир бериши мүмкүн экендигин окуучуларга көрсөтүү. Кээ бир окуучулар мындай мыйзамдарга каршы добуш берип, мындан улам класста дискуссия чыгышы да мүмкүн деп күтсө болот.

Мында баары жеке артыкчылыктарга жараша болот. Ошентсе да парламенттин мүчөлөрү төмөнкүчө добуш берген учурда сабырдуулук өкүм сүргөн коом жеңип чыгар эле:

2. - Жок,	5. - Жок,	8. - Макул,
3. - Макул,	6. - Жок,	9. - Жок: (мыйзам кыздарга да,
4. - Жок,	7. - Макул,	балдарга бирдей болуш керек).
		10, - Макул,

*13-тапшырма. Кодак, Анкор, БМВ, Майкрософт, ОРТ, Тойота, Кока-Кола.

Көптөгөн өлкөлөр сыяктуу эле Кыргыз Республикасынын дүкөндөрүндө да башка өлкөлөрдүн товарлары сатылат. (Мисалы, Кытайдын бут кийимдери, АКШнын музыкалык дисктери). Ошондой эле Кыргыз Республикасына бүткүл дүйнө жүзүнөн адамдар келип турушат. Мунун баары турмушту өзгөртүп, өлкөнүн маданиятына таасир тийгизет. Шеригиңер менен төмөндөгү суроолорду талкуулагыла (анан өз жоопторуңарды класска айтууга даярдангыла):

1. Акыркы 10 жылдын ичинде оозеки кыргыз тилине жана Кыргызстандагы башка тилдерге кирип, колдонулуп жаткан кандай сөздөрдү билесиңер?

2. Бардык эле маданияттар ар кандай тышкы таасирлердин натыйжасы болуп саналабы же айрымдары жалаң гана ички факторлордун натыйжасыбы?
3. Кандай өлкөлөр башкаларга өтө күчтүү маданий таасир берүүдө: ачык өлкөлөрбү же тышкы таасирлерден жабык өлкөлөрбү? (Жабык деп башка өлкөлөр менен идеяларды эркин алмашуу мүмкүнчүлүгү катуу чектелген өлкөлөрдү атайбыз. Мисалы, мурдагы Советтер Союзу).
4. Бул таасирлердин баары эле жаманбы же өлкөнүн маданиятынын өнүгүшү үчүн жакшылары да барбы?
5. Азыркы мезгилде Кыргыз Республикасына кайсы 3 өлкөнүн маданий таасири көп тийүүдө?
6. Кыргыз Республикасынын жарандары канткенде өздөрүнүн маданиятын жана өзгөчөлүгүн сактап калуу менен, ошол эле учурда, дүйнөлүк коомчулуктун жигердүү мүчөлөрүнөн боло алышат?

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар жакында эле күндөлүк турмушта колдонууга кирген чет тилдик сөздөрдү атап, башка улуттук маданияттардын өз маданиятына тийгизип жаткан таасири жана өз маданиятын кандайча коргоп калыш керек экендиги тууралуу талкуу жүргүзүшөт.

ТМ: Окуучуларга улуттук маданият деген көп түрлүү таасирлердин туундусу экендигин түшүндүрүү.

Берилген жооптордо булар камтылышы мүмкүн:

1. Жооптор айырмалуу болушат, балким, “Кока-кола” деген сөз болушу да мүмкүн.
2. Бардык улуттук маданияттар - өз ара таасирленүүнүн натыйжасы.
3. Бардык эле коомдор, бирок өзгөчө ачык коомдор башкаларга көбүрөөк таасир этет, анткени алардын жарандарынын саякатка чыгууга мүмкүнчүлүктөрү көбүрөөк.
4. Жооптор, албетте, айырмалуу болушат, бирок окуучулар мына бу жагдайды туура түшүнөрүнө биз ишенебиз: оң да, терс да таасир тиет, бирок бул таасирлерге баа берүү толук бойдон адамдын жеке көз карашына байланыштуу.
5. Жооптор айырмалуу болушат. Кайсы тараптын таасири көп экендигин окуучулар менен чогуу карап көрсө болот.
6. Жооптор айырмалуу болушат:
 - Өз элинин салт-санаасы менен сыймыктанышат жана башка элдердин салт-санаасын да баалай тургандыгын көрсөтүшөт.
 - Экономикалык абалына карабастан коомдогу ар бир адамды кадырлоо менен мамиле кылышат.
 - Маданий салттар кишилердин бүгүнкү күндөгү муктаждыктарына ийкемдүү ылайыкташып, өзгөрө алса гана сакталып каларын аңдап билишет.

*14-тапшырма. Эмненин таасири эмнеге тиет?

Төмөндөгү окуяны окуп, суроолорго жооп бергиле.

Кечээ Чикагодон келген америкалык өңү кара жөө күлүк Роберт Ханифин Олимпиадалык оюндарда марафон чуркоосу боюнча алтын медалды жеңип алды.

Мунун сыры эмнеде экенин сурашканда, ал анча белгилүү деле болбогон бир компаниянын суусундугун ичкендигин айтты. Ханифин мындан 3 жыл мурун машыгуу үчүн деңиз деңгээлинен бийик жайгашкан өлкөгө келгенде кубат берүүчү “Шоро”

суусундугун ичип көргөнүн, акыркы 2 жыл бою ошол суусундукту ичип жүргөнүн айтып берди.

1. Силердин оюңарча, “Шоро” суусундугун саткан компания эми эмне болушу мүмкүн?
2. Бул окуя Кыргыз Республикасынын маданиятына кандай таасир тийгизет?
3. Бул башка өлкөлөрдүн маданиятына кандай таасир этет?

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар жергиликтүү өнүмдүн эл аралык мааниде таанылышынын үзүрү эмнеде болорун аныктап бере алышат.

ТМ: Окуучуларга идеялардын бир элден экинчи элге кандай өтөрүн түшүнүүгө жардам берүү.

Берилген жооптордо мына булар камтылышы мүмкүн:

1. Элдин көңүл чордонунда турганда “Шоро” суусундугунун сатуу көлөмү кескин көбөйүшү мүмкүн.
2. Марафон көбүрөөк даңазага ээ болот. Сөз болгондуктан “Шорону” адамдардын көбү иче баштайт.
3. Башка өлкөлөрдө “Шорону” демейки суусундук катары да, жөө күлүктөрдүн чыдамкайлыгын жогорулатуучу каражат катары да керектелиши ыктымал. Айрым өлкөлөр “Шоро” суусундугун чыгарып, башка базарларда сатууга аракет кылышат.

** 15-тапшырма. Калып көз караштар.

Баарыбызда көндүм болгон калып көз караштар бар. Аларга көп ишенсек, маселелер пайда болот.

1. Жуптарда иштеп, америкалыктарга карата болгон калып көз караштардын тизмесин түзгүлө. Мисалы: «Мен америкалыктардын баарынын менчик машинеси бар деп ойлойм».
2. Ошол көз карашка ылайык, жеке америкалык кишиге кандай мамиле кылаарыңарды ойлонуп көргүлө.
3. Эгер ал киши силер ойлогондой эмес болуп чыкса, эмне болорун ойлоп көргүлө.

Анан силердин өлкөнүн жарандары тууралуу америкалыктардын кандай калып көз караштары болушу мүмкүндүгүн ойлонуп көргүлө. Эгер мүмкүнчүлүк болсо, муну америкалыктардан сурап көргүлө! Калып көз караш жаңылыш болгондо, кандай абал түзүлүшү мүмкүн экендигин ойлонуп көргүлө. Муну таблица түрүндө келтирүүгө болот:

Калып көз караштар	Калып көз караштан улам жеке адамга болгон мамиле	Натыйжа (ал адам мындай көз карашка туура келбесе)

Эскертүү:

ОКИМ: Окуучуларды башка адамдарга карата калыптанып калган калып көз караштар жана анын натыйжалары тууралуу ой жүгүртүүгө кызыктыруу.

2-бап. «Мен жана биз»

5-бөлүм. Конфликттен – кызматташууга

**** 1-тапшырма. Кезек силерде.**

Жуптарда иштеп төмөнкү суроолорду талкуулап, класс менен ой бөлүшкөнгө даярдангыла: Зордук-зомбулукка алып келүүчү конфликтти кантип болтурбай коё алабыз?

1. Бардык эле конфликттер жаманбы? Эмне үчүн?
2. Конфликттер бардыгына оң натыйжа бергенде кимге тиешелүү болду?
3. Конфликттин өнүгүшүн башкаруу, катышуучулардын баарына оң натыйжа алып келе турганын кайсы белгилер көрсөтөт?

Эскертүүлөр:

ОКИМ:

1. Окуучулар конфликтке аныктама берип, анын өзгөрмөлүү өнүккөн жүрүм экендигин түшүнө алышат.
2. Окуучулар оң натыйжаны берген конфликттүү кырдаалдарды сыпаттай алышат.
3. Окуучулар конфликтти зордуксузчечкенге алып келе турган иш-аракеттерди белгилей алышат.
4. Окуучулар эмне себептен конфликт - табигый көрүнүш экендигин жана катышуучулардын ыктыяры болсо, зордукчул чаралар менен чечүүгө милдеттүү эмес экендигин түшүндүрө алышат

ТМ: Бул тапшырма окуучуларга конфликттерди такыр болтурбай коюуга умтулбоо керектигин, көз караштардын

карама-каршы келиши жана талаш-тартыштар коомдун өнүгүшү, тазарып турушу үчүн зарыл элементтер экендигин көрсөтүүнү максат коёт.

Конфликтти көбүнчө зордук-зомбулукка алып келүүчү терс көрүнүш деп түшүнүшөт. Бирок бул дайым андай эмес. Конфликт функционалдуу болушу мүмкүн, мындайда ал кагылышкандардын укуктарына доо кетирбей, чыгымга учуратпай, эки жакты тең канааттандырган оң натыйжага алып келет. Көпчүлүк учурларда конфликт болбой койбойт, бирок зордук менен коштолгон конфликттин дээрлик алдын алса болот.

1. Конфликт функционалдуу жүрүм экендигин түшүнүү менен. Ар кандай чечимди аткаруу зарылдыгынан баштап, конфликтке тартылгандардын баарынын укуктары сакталышы тууралуу макулдашуу керек. Конфликтти күч колдонбостон жөнгө салуунун жолдорун издөө. Күчкө салууну Мүмкүн болгон чаракатары кабыл албоо. Көңүлдү инсанга эмес, маселеге топтоо. Тил табышууга даярдык.
2. Жок. Эгер укуктар сакталса конфликтте күч колдонулбайт. Ошондо эки тарап тең утат. Конфликт ар кандай өзгөрүү шарттарында пайда болот.
3. Мамиледеги чыңалуу сакталып, бирок эки жак тең бирдей консенсуска келишип, адилеттүү түрдө макулдашып алдык деп эсептеген учур. Бардык тараптар

башкалардын муктаждыктары жөнүндө да кам көрүүгө макул болгон учур.

4. Адамдар личность эмес, маселе жөнүндө сүйлөп, компромисске келе

алышкандыгы үчүн канааттанган учур. Адамдар кийинки маселеге көңүл бөлө баштаган учур. Эки жак тең кызматташууга даяр болгон учур.

Ар түрдүү көз караштар

Бул китептеги көнүгүүлөр көптөгөн талкууларды талап кылат. Ал эми талкуу көп болгон жерде түрдүү көз караштар болот. Ар бир коомдо эске алынууга тийиш болгон маданий жагдайлар бар, баарлашуу да ошолорго жараша жүргүзүлүшү керек. Көпчүлүк маданияттарда адамдар өз пикирин айтаардан мурда өзүнүн жана сөзгө катышып жаткандардын макамын ойлойт. Макамга байланыштуу булар эске алынышы зарыл:

кишинин жаш курагы/ жынысы/ расасы/ кесиптик макамы/ үй-бүлөлүк мамилеси/ билими/ тулку-бой саламаттыгы/ экономикалык бийлиги

2-тапшырма. Артыкчылыктар жана кемчиликтер.

Төмөндөгү кырдаалдар конфликтти чечүүнүн ар түрдүү ыкмаларына мисал болот. Фермерлердин бири болгон Эркинди каналдан сууну өтө эле көп (күн сайын алты сааттан) алып жатат деп кошуналары айыпташат. Талашты жөнгө салуу үчүн чогулуш өткөрүлүүдө. Сүйлөшүүнү окуп, конфликтти чечүүнүн 3 түрүнүн артыкчылыктарын жана кемчиликтерин жазгыла.

Добуш берүү:

Адилет: Ошентип, бизде суу маселеси бар. Суу баарыбызга керек, андыктан ушул бойдон калтырып коё албайбыз. Эркиндин сууну ушинтип пайдалана бериши боюнча макул же каршы экенин ким айтат?

Канат: Менимче, талашка себеп болгон коңшубуз Эркин өсүмдүктөрдүн башка түрүн эгиш керек Суу жетпей, өсүмдүктөрү кургап калсабул анын көйгөйү. Ал биздин муктаждыктарга тынчсызданбайт эмеспи. Сууну бирдей бөлүштүрүү керек. Демек, ал күнүгө эки сааттан гана суу алат

Айгүл: Туура, бирок анда эгиндеринин бөлүгү кургап калат. Анын үстүнө эгин эккенге чейин Эркинге суу канчадан бөлүштүрүлөрүн эч ким айткан эмес. Биз ага сууну дагы эле көбүрөөк, бирок күнүнө төрт эле сааттан бурганга уруксат берсек болбойбу?

Айнура: Мен Эркинге сууну канча кааласа, ошончо алышына уруксат беришибиз керек деп ойлойм. Анткени ал айрым айылдаштарыбызды жумуш менен камсыздап, мектептин чатырчасын оңдогонго жардам берген.

Адилет: Ошентип, биз үч сунуш уктук. Биринчиси - Эркинге сууну тиешелүү өлчөмдө гана пайдаланууга уруксат берүү Бул - сууну күнүгө эки сааттан алып, өзү айткандай, эгиндеринин кургашына алып келет дегенди билдирет. Экинчиси -сууну күнүгө төрт сааттан алууга уруксат берүү. Жана үчүнчүсү - буга чейинкидей эле ал сууну күнүгө алты сааттан пайдаланууга уруксат берүү. Эми добуш берели. (Эл үч сунуштун бирине добуш берүү үчүн колдорун көтөрөт).

Добуш берүүнүн жыйынтыгы: 17 киши - биринчи сунушка, 12 киши - үчүнчү, ал эми 28 киши - экинчи сунушка

добуш берди. Көпчүлүк Эркиндин сууну каналдан күнүгө төрт сааттан алып турушун жактады.

Тил табышуу:

Ар түрдүү көз караштарда чечим кабыл алуу: тил табышуу

Эң эле кадыресе ыкма – бул консенсус. Бул ыкманын негизин төмөнкү факторлор түзөт:

- Бардык пикирлер сыңдалбастан толук тыңдалат.
- Бардык тараптар муназага келүүнүн жолун табууга милдеттүү болушат.
- Бул жүрүм убакытты талап кылат.
- Айрым карама-каршылыктар жоюлбаса да, чечим кабыл алууга жол берилет.

Адилет: Ошентип, бизде суу маселеси келип чыкты, айрымдар буга нааразы. Азыр баарыбызды канааттандыргыдай чечим кабыл алышыбыз керек. Кандай сунуштар бар?

Айнур: Бул маселени кийинки жылы чечсек кантет?

Нуржигит: Жок, мындай болбойт, маселе кийинки жылга калбайт.. Мен Эркин сууну өзүнө тийиштүү өлчөмдө гана алып, натыйжаларына да кайыл болушу керек деп ойлойм.

Эркин: Муну айтканга оңой, бирок менин чарбагым эмне болот? Эгер баары куурап калса, карыздарымдан кутула албайм калам, ошентип, үй-бүлөм ачка калат. Сууну канчадан бөлүштүрүүнү эгин эккенге чейин тактап алыш керек эле.

Мурат: Нуржигит туура айтат, бирок Эркиндики да туура. Эркинге сууну пайдаланууга уруксат беребиз, бирок ал коңшуларына жолугуп, алардын да сугаты менен ичкенине суу жетиштүү экенине көзү жетсин.. Балким ал өзү күнүнө төрт эле сааттан суу алып турганга макул болоор. Ал эми кийинки жылы кайрадан чогулуп, эмнени эгерибизди жана сууну канчадан керектей турганыбызды чечип алабыз.

Адилет: Мураттын сунушуна баарыңар макулсуңарбы? (Баары макул болушат)

Адилет: Жакшы, анда ошентели.

Таңуулоо:

Ошентип, бизде суу маселеси келип чыкты. Балким, чечимимди туура эмес табышыңар мүмкүн, бирок мен Эркинге сууну күн сайын үч сааттан алып турууга уруксат берели деп чечтим. Чогулушка келгениңерге рахмат.

Эми чечим чыгаруунун үч жолунун артыкчылыктарын жана кемчиликтерин ойлонуп, таблицаны толтургула.

Артыкчылыктар	Кемчиликтер
Добуш берүү	Добуш берүү
Тил табышуу	Тил табышуу
Таңуулоо	Таңуулоо

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар чечим кабыл алуунун түрдүү жолдорунун артыкчылыктарын жана кемчиликтерин көрсөтө алышат.

Адегенде окуучулар жуптарда же чакан топтордо иштешсин, андан кийин бүт класс менен талкуу уюштуруңуз. Анын жүрүшүндө окуучулар өз жоопторун ортого салып, далилдешсин.

Мындагы негизги нерсе - добуш берүү же консенсус жолу менен кабыл алынса, чечим алда канча жакшыраак болушу мүмкүн, анткени бул учурда *процесске* катышкандардын баарынан маалымат жыйноо жеңилирээк болот.

Бул тапшырманын бирден бир туура жооптору жок, *ошентсе да* мүмкүн болгон айрым жооптор төмөндө келтирилди.

Артыкчылыктар	Кемчиликтер
Добуш берүү 1. Курчуган кырдаалды жеңилдете алат. 2. Адамдардын укугу урматталат. 3. Бардык көз караштарды билүүгө мүмкүндүк берет. Тил табышуу 1. Бардык көз караштар айтылган. 2. Кабыл алынган чечимде бардык пикирлер чагылдырылган. 3. Жеңилгендерболбойт. Таңуулоо 1. Тез жүргүзүлөт. 2. Жашоого оңой ашырылат.	Добуш берүү 1. Добуш бергендердин 49%ы күткөн натыйжасын албай калышы ыктымал. 2. Көп чыгымдар талап кылынышы мүмкүн. 3. Жүзөгө ашыруу үчүн көбүнчө көп убакыт керектелет. 4. Касташкан топтордун бөлүнүшүнө алып келиши мүмкүн. 5. Бир же бир нече топ жеңилип калды деп эсептелиши мүмкүн. Тил табышуу 1. Эффективдүү чечимдерди кабыл алуу кыйын. 2. Чечимди иштеп чыгууга жана кабыл алууга узак убакыт талап кылынышы мүмкүн. 3. Кээде чечимди мындай жол менен кабыл алуу мүмкүн эмес. Таңуулоо 1. Көбүнчө укуктар басмырланып калат. 2. Бул процессте тараптардын көбү өздөрүн жеңилгендей сезиши мүмкүн. 3. Жетекчинин мыйзамдуу ыйгарымга ээ болушу талап кылынат.

***3-тапшырма. Силердин шаарда, кыштагыңарда**

Жуп болуп иштеп, шаарыңардагы, айылыңардагы топтордун ортосунда пикир келишпестик келип чыккан жагдайды эстегиле. Маселелер кандай чечилген? Чечим кабыл алуунун кандай усулу колдонулган? Ар бир ыкмага экиден мисал келтиргенге аракет кылгыла.

***4-тапшырма. Конфликт**

Конфликт (лат.«кагылышуу») – кимдир бирөө же бир нерсе тууралуу көз караштары жана түшүнүктөрү кагылышкан адамдардын өз ара аракеттешүү процесси.

Ички конфликт - максаттарга, убакытты пайдаланууга, моралдык маселелер же чечимдерге байланышкан адамдын ички конфликти.

Инсандар ортосундагы конфликт - эки же андан көп адамдын ортосунда болот.

Силерге белгилүү бир же бир нечеконфликттерди эстеп сыпаттагыла. Конфликттерди чечүүдөгү өз тажрыйбаңарды жазгыла.

*****5-тапшырма. Көз алдыга келтирүү**

Өзүңөр күбө болгон кайсы бир конфликтти эстегиле.

- конфликттин түрүн;
- пайда болуу себептерин;
- конфликтти чечүүнүн алгылыктуу жолун аныктагыла.

****6-тапшырма. Конфликт**

XV кылымдагы улуу өзбек акыны Алишер Навоинин ырын окугула.

Бул ыр эмне жөнүндө деп ойлойсуңар? Ырда чагылдырылган конфликттин себептерин көрсөтө аласыңарбы?

Сөз талашып болор-болбос нерсеге

Каны бузук арада бар пенделер.

Алар менен айтышкандан пайда жок

Анан дагы битирлиги жанда жок.

Өзү болсо колунда чоң чөмүчү

Көрүнгөндүн казанына көз артат.

Андайларды казан менен көөлүү

Бетке чапсаң, анан табаң бир канат!

Алишер Навои

Бул конфликтти чечүү жолун сунуштагыла.

****7-тапшырма. Ырастоону тандагыла**

Макул болгон ар бир ырастоону белгилегиле. Конфликттин жүрүшүндө адамдар негизинен:

Талашат	Бири-бирин түшүнүүгө тырышат
Бири-бирине ишенишпейт	Бири-бирин кечиришет
Жек көрүшөт	Бири-бирине жалган айтып алдашат
Катуу кыйкырышат	Мушташышат
Ачуу сөз айтышат	Чыр-чатакты жөнгө салууга аракеттенишет
Бири бирин тамашалашат	Атаандашышат
Бири-бирин мазакташат	Жылмайышат
Капаланышат	Сүйүүсүн билдиришет
Жеңишке жетүүнү каалашат	Өздөрүн камкор (альтруист) көрсөтүшөт
Бири бирине шектүү карашат	Кечире билишет
Сөздү тезирээк бүтүрүүгө аракеттенишет	Качып кетишет

Эмне үчүн конфликтке жүрүм-турумдун дал ушул түрлөрү мүнөздүү деп эсептейсиңер? Конфликтти чечкенге түрткү болуучу жүрүм-турумдун тибин көрсөткөн ырастоолордун астын сызгыла.

****8-тапшырма. Конфликттеги ишаараттар**

Адамга:

- анын сөзүн баары угуп жатканды
- анын сөзүн укпай жатканыңарды көрсөтө турган жаңсоолорду санап бергиле.

Оң маанидеги ымдоо-жаңсоолор	Терс маанидеги ымдоо-жаңсоолор:

****9-тапшырма. Конфликттеги ымдоо-жаңсоолор**

Жуптарга бөлүнгүлө. Бириңер экинчиңерге ачууланган «Конфликт» көрүнүшүн ойноп көрсөткүлө. Конфликттердин ар кандай түрлөрүн моделдештиргиле. Кезек менен шеригиңердин ымдоо-жаңсоолорун туурап чагылдыргыла. Силердин ымдоо-жаңсоолоруңар чыр-чатактын маңызын канчалык шайкеш чагылдыра алды?

****10-тапшырма. Менин конфликт сүрөтүм**

Конфликттин сүрөтүн тарткыла. Бул реалдуу дагы, символикалуу да болушу мүмкүн – эң негизгиси конфликттин идеясын туюндургандай болсун.

Анан тарткан сүрөтүңөрдү талкуулап, маанисин ачкыла. Тегерек болуп отурсаңар жакшыраак. Бирок сүрөтүңөрдү көрсөткүңөр келбесе, силерди эч ким мажбурлабай турганын унутпагыла.

- Сүрөттөрдү талкуулагандан соң төмөнкү суроолорго жооп бергиле:
- Сүрөттөрдө кандайдыр жалпылык барбы?
- Алар эмнеси менен айырмаланат?
- Көпчүлүгүңөр чыр-чатакка кандай карайсыңар: оң же терс көрүнүш катарыбы?
- Эмне үчүн?

****11-тапшырма. Талион мыйзамы**

Тарыхта «талион мыйзамы» деген түшүнүк белгилүү, башкача айтканда, ал – кылмышка тете кек алуу. Ага ылайык күнөөлүүгө ал кандай зыян келтирсе, дал өзүндөй («канга кан») зыян келтирилет. Бара-бара бул принцип жазалоонун күчүн аныктаган укуктук ченемдер жана кечиримдүүлүк, ырайымдуулук сыяктуу адеп-ахлактык ченемдер менен алмашылган.

Талион мыйзамы кайсы мамлекеттерде жана кайсы доорлордо колдонулган? Жооп берүүдө тарых боюнча билимиңерди пайдалангыла.

Кандай деп ойлойсуңар, цивилизациялуу коомдо бул мыйзамды колдонсо болобу? Эмне үчүн?

2-бап. «Мен жана биз»

6-бөлүм. Жарандык форум

*1-тапшырма. Аксакалдар.

Топтордо үч-төрттөн иштеп, төмөнкү маселени талкуулагыла:
“Аксакалдар соту жалаң гана эркектерден турушу керекпи?”

Эскертүүлөр:

ТМ: Бул тапшырманын максаты – окуучулардын калктын тең жарымын сот тутумунан чыгарып салуу канчалык мыйзамдуу экендиги тууралуу ойлонушуна түрткү берүү.

*2-тапшырма. Терминдер жана аныктамалар.

Жуптарда иштеп, терминдерге аныктамаларды тандагыла:

Терминдер	Аныктамалар
1. Квота	а) Бир нерсеге өзгөчө артыкчылыктуу укук.
2. Артыкчылык	б) Кайсы бир маселени чечүүгө сөзсүз эле кимдир бирөөнүн уруксатын күтүп отурбай, активдүү киришүү; жаңы идея же сунуш.
3. Кодулоо	в) Мыйзам гарантиялаган орун же үлүш.
4. Калып көз караш	г) Жынысына, улутуна, тилине же тутунган динине карай айрым топтогу жарандардын укуктарын чектөө.
5. Демилге	д) Эскирген көз караштардын негизинде калыптанган түшүнүк.
6. Тең укуктуулук	е) Адамдын күндөлүк турмушта аткарган иш-милдеттери (функциялары).
7. Феминизм	ж) Укуктардын жана мүмкүнчүлүктөрдүн теңдиги.
8. Социалдык ролдор	з) Аял менен эркектин абалындагы, айрыкча коомдогу ордуна жана улуттук маданиятка байланышкан айырмачылыктарына тиешелүү маселелер.
9. Гендерлик маселелер	и) Аялдар менен эркектердин тең укуктуулугу үчүн күрөшкөн кыймыл.

Жооптор: 1-в); 2-а); 3-г); 4-д); 5-б); 6-ж); 7-и); 8-е); 9-з).

3-тапшырма.*Кыргызстандагы аялдардын демократиялык укуктары.**

Жуптарда иштеп, Кыргыз Республикасынын Конституциясын карап чыгып, Кыргызстандагы аялдардын саясий укуктарын санап көрсөткүлө.

Эскертүүлөр:

ТМ: Бул тапшырманын максаты - өлкөнүн Конституциясына ылайык аялдардын укуктары кандай экендигин окуучулардын түшүнүшүнө көмөктөшүү.

Жоопту Конституциянын 2-баптагы 1, 2 жана 3-бөлүмдөрдөн табасыз.

***4-тапшырма. Эгерде...?**

Шеригиңер менен аялдар саясий процесстерге аралашпай калганы кандай натыйжаларга алып келиши мүмкүн экендигин көрсөткүлө.

Эскертүүлөр:

ТМ: Бул тапшырманын максаты - аялдарды саясий процесстерге катыштырбай коюнун бүтүндөй коом жана мамлекет үчүн кандай кооптуу кесепеттери бар экенин түшүнүүгө окуучуларга көмөктөшүү. Жооптор айырмалуу болушат. Бирок мурда аткарылган тапшырмаларда сөзгө алынган айрым учурлар да эске түшүрүлүшү ыктымал.

1. Бул адам укугун бузгандык болот.
2. Бул адам ресурстарын ысырап туткандык болот.
3. Аялдар көңүлдөрү сууп, саясий системага ишенбей калат, андыктан ишмердиктин башка тармактарында шыктанып иштебейт.

**** 5-тапшырма. Өкүлдүк квоталар.**

Нур өлкөсүндөгү бийликтин шайланма органдарында 10% гана аялдар иштейт. Парламент кабыл алуу үчүн карап жаткан жаңы мыйзамда, партиялардан

көрсөтүлүүчү талапкерлердин жок дегенде 50% аялдар болууга тийиш деп жазылган. Нур мамлекетинин мектептеринде кыздарга 12 жашка чейин, ал эми балдарга 18 жашка чейин милдеттүү жана акысыз билим берилет.

Айрымдар, жаңы мыйзам биздин каалагандай адамды талапкер кылып көрсөтүүгө болгон укугубузду бузат дешет. Башкалары болсо, мындай мыйзам айрым мамлекеттерде жок, бизге да керек эмес, ансыз деле бийлик органдарынын шайланма кызматтарында аялдардын катышы чоң эле пайызды түзүп турбайбы дешет.

1. Бул идея тууралуу силердин оюңар кандай? Шеригиңер менен муну жактаган же жаратпаган жүйөлөрдү (далилдери менен) санап чыккыла.
2. Башка кандай жолду сунуш кыла аласыңар?

Эскертүүлөр:

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучулардын аялдарга бөлүнүүчү квоталарга байланыштуу айрым маселелерди түшүнүшүнө көмөктөшүү. Жооптор айырмалуу болушат.

**** 6-тапшырма. Кандай ыкма жана билим зарыл?**

Билимине жана тарбиясына жараша аялдар мамлекеттик маселелерди чечүүгө ар кандай деңгээлде даяр болушат. Атайын диплому жок, мамлекеттик кызматтарга аралашпай жүрсө деле, ар бир аялдын коомдук өнүгүүгө кандайдыр бир салым кошуу үчүн шык-жөндөмү болот.

Топтордо үч-төрттөн болуп, төмөнкүлөрдү аткаргыла:

1. Мамлекеттик комитет энеңерден кеңеш сурады деп элестеткиле. Алар кандай маселелер боюнча пайдалуу маалымат бериши мүмкүн экенин жазгыла (төмөнкү мисалдарды карагыла).

Мисалы:

- Айылдагы дарынын баасы.
- Кандай жашылчаларды өстүрүү керек.
- 2. Эмне үчүн бул маселелер жалпы улуттук (бүткүл өлкөлүк) мааниге ээ болушу мүмкүн экендигин жазгыла.
- 3. Аялдар менен эркектер ар түрдүү караган маселелер болот. Эң жакшы натыйжаларга жетүү үчүн кайсы маселелерди чечүүгө аялдарды сөзсүз түрдө катыштыруу зарыл?

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар атайын билимди талап кылган тармактары санап, бул билимдердин маанисин көрсөтүп бере алышат.

ТМ: Бул тапшырманын максаты – окуучулардын көпчүлүк аялдар ээ болгон жөндөмдөрдү туура баалап, бул жөндөмдөрдү мамлекеттик башкаруу менен байланыштырышына көмөктөшүү.

Жооптор айырмалуу болушат, бирок төмөндөгүлөр камтылышы мүмкүн: Саламаттыкты сактоо, тамак-аш, айыл-чарба жана бакчаларды кароо, билим берүүнү камсыздоо, жергиликтүү коомдоштуктагы чыр-чатактардын себептерин таап, аларды жөнгө салуу, жолдор менен коомдук унааны жакшыртуу ж.у.с.

Окуучулар ушул гана маселелерди чечүүгө аялдарды катыштыруу керек экен деп ойлоп калбагыдай болсун.

*7-тапшырма. Аялдар лидерлиги.

Дептеринерге таблица чийгиле (төмөндө берилгендей). Андан кийин, 4-5тен болуп, силердин жердеги жетекчилик орунду аялдар ээлеген бардык мекемелерди жазгыла. Биринчи мисал үлгү катары берилген.

Аты	Мекеме	Кызматы
Рая Кадырова	“Эл аралык толеранттуулук үчүн” коомдук фонду	Президент

Эскертүүлөр:

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучулардын коомдук жана мамлекеттик уюмдарда аялдардын таасири күчөп бараткандыгын түшүнүшүнө көмөктөшүү. Жооптор айырмалуу болушат.

*8-тапшырма. Эмне кылуу керек?

Топтордо 3-4 кишиден иштеп, Жамийла туш болгон кырдаалдын артыкчылыктары менен кемчиликтерин талкуулагыла. Өзүңөрдүн жообуңарды жактаганга даярдангыла.

“Шаарда туулуп өскөн Жамийла, алыскы айылдан келген жана үй-бүлөдөгү алтынчы, кенже уул болгон Эркинге турмушка чыгууну каалайт».

Эскертүү:

ОКИМ: Окуучулар аталган кырдаал менен байланышкан көйгөйлөрдү санап бере алышат.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучулардын салттарды кармануунун натыйжаларын (кесепеттерин) түшүнүшүнө көмөктөшүү.

Болжолдуу жооптор:

Артыкчылыктар – кыз дароо үйлүү болот. Аны үйдөн тышкаркы иштерди аткарууга

мажбур кылышары күмөн. Чоңдор жасаган нерсени, оңой эле үйрөнүп алса болот.

Кемчиликтери – кыздан үй ичиндеги көп иштерди аткарууну талап кылышары шексиз. Картайган кайын ата - кайын энесин материалдык жактан камсыз кылууга жооптуу болот. Жеке турмуш үчүн мүмкүнчүлүктөр аз.

****9-тапшырма. Ала качуу**

1962-ж. Ч. Айтматов айылдаштарына «Бул силердин күнөөңөр, жердештер!» деген ачык кат жазган. Катта 15 жашында ала качуудан жабыр тарткан Асылгүлдүн тагдыры тууралуу айтылат. Аны ала качкан киши кызга бейтааныш эле, кийин да ага такыр жаккан эмес. Асылгүл бир нече жолу андан качып кетүүгө далалат кылды. Бирок балдары төрөлгөндөн кийин моюн сунуп отуруп калды. Бир нече жылдан кийин күйөөсү түрмөгө камалганда, Асылгүл «...биринчи жолу тагдыры өз колунда экендигин сизди», – деп жазат Айтматов. Асылгүл колхоздо иштеп, айылдаштарынын урмат-сыйына ээ болду. Бирок түрмөдөн чыккан күйөөсү келип, алып кетем деди. Барбайм десе, балдарды тартып алды. Келиндин жардам сурап кайрылган туугандары: «Таш түшкөн жеринде оор», – деп коюшту. Ошол эле туугандары менен кошо издеп жүргөн күйөөсү зордоп алып кетпесин деп бир нече күн жашырынып жүрүүгө мажбур болду.

Ал мезгилден бери дээрлик жарым кылым убакыт өттү. Бирок 2004-жылы 16-апрелде «Вечерний Бишкек» гезитинде «Туткун кыргыз кыз» деген макала жарыяланды. Анда Филадельфиядан (АКШ) келген философия доктору Рассел Клейнбах бул маселени изилдөөдөгү өзүнүн жыйынтыктары тууралуу баяндайт. Макаланын авторлору жазгандай, эгер мурда 30% учурда «аргасыз нике» кыйылса, азыр бул көрсөткүч эки эсе өстү. Бир эле айылда 385 кыз ала качуу болгон. Анан бул никелердин баары кыздардын макулдугусуз кыйылган.

- Силер өзүңөр ала качууга кандай карайсыңар? Эмне үчүн?
- Силер ала качуудан жабыр тарткандарды көргөнсүңөрбү? Ала качуунун айынан кыздын эле эмес, жаш жигиттин да тагдыры талкаланышы мүмкүнбү?
- Бул адатка укуктук көз караштан баа бергиле.

***10-тапшырма. Силердин оюңар кандай?**

Төмөндө эмне үчүн аялдардын саясий процесске катышуусу зарыл деген суроого ар түрдүү жооптор берилди. Шеригиңер менен бул пикирлерди туура же туура эмес деп баалагыла.

Божомол пикирлер	Туура же туура эмес
1. Аялдар эркектерге караганда кыйла логикалуу ойлонушат, туура тандай билишет. Алардан мыкты жетекчилер чыгат.	
2. Аялдар үй-бүлөгө жакыныраак болгондуктан, алардын согуш чыгарууга кызыккан өкмөткө добуш бериши күмөн.	
3. Аялдар эркектерге караганда акчаны жакшы иштетишет, ошондуктан алар өлкөнүн экономикасын жакшы башкара алышат.	
4. Аялдар акыл-эс жагынан эркектер менен бирдей, демек саясий туура чечим чыгара алышат.	
5. Аялдар сезимге өтө көп беришет, а бизге дал ушундай лидерлер керек.	
6. Добуш бергендер канчалык көп болсо, алсыз өкмөт шайланышынын ыктымалдыгы ошончолук азаят. Ошентип, аялдар шайлоого катышса, мындай ыктымалдык эки эсе аз болушу мүмкүн.	
7. Аялдын укуктары эркек менен бирдей болууга тийиш. Эркектер добуш берсе, аялдардын да ушундай укугу болушу керек.	
8. Аялдарды саясий процесске катыштырбай койгондо, өлкөнүн гүлдөп өнүгүүсү үчүн калктын 50%дай бөлүгүнүн мүмкүнчүлүктөрү пайдаланылбай калат.	
9. Аялдар алда канча сулуу, андыктан теле жаңылыктарда аял жетекчилерди көргөн жагымдуу да, кызык да болот.	
10. Аялдар саясий процесске катышканда турмуштун бардык чөйрөлөрүнө таасир этип, өздөрү менен үй-бүлөлөрүнүн укуктарын да жакшыраак коргой алышат.	
11. Бизге аялдардын саясатка аралашканы керек, анткени алар башка аялдардын укуктарын коргоодо, эркектерге караганда жакшы өкүл боло алышат.	
12. Аялдар үй-бүлөнү абдан жакшы билишет, ошон үчүн бизде саламаттыкты сактоо, билим берүү тармактарын аялдар жетектегени оң. Коргонуу, өнөр жай сыяктуу тармактардын министрлери эркектерден болгону оң.	
13. Аялдар элди башкара аларын тарыхтан билебиз. Эркектер азыр аялдарга ушундай мүмкүндүк берсе болот.	
14. Аялдар керели кечке тынбай сүйлөй беришет, саясаттын маңызы деле ушул эмеспи.	

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар пикирлердин кайсынысы туура-туура эмес экендигин аныктай алышат. ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучуларга аялдардын коомдун тең укуктуу мүчөлөрү экендигин түшүнүшүнө жардам берүү.

Жооптор айырмалуу болушат, бирок айрым ырастоолор (1, 9, 14) мыйзамга ылайыксыз же аялдарга чектелген ролду ыйгарган көз карашты (12) чагылдырарын белгилей кетүү керек.

1. Иликтөөлөр аялдар менен эркектердин логикалык ой жүгүртүүсү бирдей деңгээлде экендигин көрсөтөт.
2. Дегинкиси бул туура болушу мүмкүн, бирок Жанна д'Арк сыяктуу жол башчы аялдарды да эстен чыгарбоо керек.
3. Орто эсеп менен алар, балким, эркектерден артык да, кем да эмес.
4. Туура.
5. Биз мындай жалпылабашыбыз керек.
6. Туура, бирок аялдар деле бийлик органдарынын жакшы да, жаман да тутумдарына добуш бериши ыктымал.
7. Туура.
8. Туура.
9. Бул анча мааниге ээ эмес. Сырткы сулуулук менен мыкты жетекчи үчүн зарыл болгон таланттын эч кандай байланышы жок.
10. Туура.
11. Балким туурадыр, бирок аялдар дагы, эркектер сыяктуу эле, аялдар менен эркектердин таламдарын бирдей даражада коргой алат.
12. Жогоркуларды карагыла. Аялдар да, эркектер да ар кандай ишти жакшы жүргүзүп кете алышат.
13. Туура эмес. Жалаң эркектерге же аялдарга бир жактуу артыкчылык

берүүгө болбойт. Эркектер менен аялдар бирдей мүмкүнчүлүктөрдү алууга укуктуу.

14. Туура эмес. Акылга сыйбаган, жаңылыш пикир. Айрым аялдар көп сүйлөгөндү жактырбайт. Бирок мыкты саясатчылар демейде сөзгө да чечен келет.

**** 11-тапшырма. Үч маселе.**

Топтордо үч-төрттөн болуп, төмөндөгү суроолорду талкуулагыла да, жоопторуңарды жактаганга даярдангыла.

1. Эркек адам эски үрп-адаттардан, өзүнүн жаңылыш пикирлеринен баш тартып, аялынын ийгиликтүү иштешине жол бере алабы? Өзүнө караганда чоңураак ийгиликтерге жетишсе, куру намыска жеңдирип басынбай, аялы жана кыздары менен сыймыктана алабы?
2. Улгайган аялдар балким тыюу салынган, бирок ыңгайлуу учурда өздөрү деле жасоодон баш тартпай турган иштерге кыздарынын жана сиңдилеринин барышына жол бере алабы?
3. Ата-энелер уулдарынын үй тиричилигиндеги түйшүктөрдү көбүрөөк аткарышын колдошу мүмкүнбү? Алар кыздарынын чечим кабыл алуудагы талкууга катышканын туура деп табабы?

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар гендерлик мамилелерге тиешелүү кеңири таралган көз караштарды аныктап, алардын чыныгы себептерин түшүндүрүп бере алышат.

Жооптор айырмалуу болушат.

***12-тапшырма. Терминдер жана аныктамалар.**

Жуптарда иштеп, терминдерге тийиштүү аныктамаларды тандагыла.

Түшүнүк	Аныктама
1. Коррупция	а) Коомдук же мамлекеттик кызмат абалынан пайдаланып, туугандарын колдоо.
2. Пара	б) Жекече пайданы көздөп, тийиштүү эрежелерди жана жоболорду бузуу менен кызматтык ыйгарым укуктарын мыйзамсыз түрдө пайдалануу.
3. Уурулук	в) Маданий өзгөчөлүктөр менен аныкталуучу ой жүгүртүү ыгы.
4. Непотизм (жек-жаатчылык)	г) Урууларга бөлүнүүчүлүк, кайсы бир урууга же этникалык топко артыкча укуктарды берүүчүлүк.
5. Уруучулдук	д) Парламент тарабынан дайындалган, мамлекеттик же менчик ири мекемелер менен болуучу соттук териштирүүлөрдө айрым жарандардын таламын юрист сыяктуу эле жактоочу адам. Ал өзү юрист болбосо да, карамагында юристтер иштөөгө тийиш.
6. Бюрократизм	е) Ишенимге кыянат кылып, бирөөнүн мүлкүн ээлеп алуу.
7. Менталитет	ж) Берген адамдын пайдасын көздөп жасалган кандайдыр бир мыйзамсыз иш-аракеттин акысы.
8. Акыйкатчы	з) 1. Иерархия түрүндө (баш ийүүчүлүк даражасына карай) уюштурулган башкаруу системасы. 2. Ар кандай кагаздарды талап кыла берип, ишке тоскоол жасоо.

Жооптор: 1 - б); 2 - ж); 3 - е); 4 - а); 5 - е); 6 - з); 7 - в); 8 - д).

Эскертүүлөр;

“Коррупция - мамлекеттик сектордогу кызмат адамдарынын тиешелүү расмий милдеттерди бузуу аркылуу өздөрүнүн же бөлөк бирөөлөрдүн пайдасын көздөп жасаган, коом менен мамлекеттин кызыкчылыктарына коркунуч туудуруучу мыйзамсыз иш-аракет.

Буга төмөндөгүлөр кирет:

- паракорчулук, уурулук, шалаакылык, мамлекеттик жана менчик мүлктү кызмат адамдарынын ээлеп алышы;
- өзү же бөлөк бирөөлөр үчүн мыйзамсыз пайдага (жеңилдиктерге, артыкчылыктарга) ээ болуу максатында кызмат абалынан кыянаттык менен пайдаланышы”.

(Кыргыз Республикасынын “Коррупцияга каршы күрөшүү жөнүндө” мыйзамынан үзүндү, 2003-жыл).

**** 13-тапшырма. Бул тууралуу сүйлөшөлү.**

Жуптарда иштеп, абзацты окугула да, маселени талкуулагыла.

“Коррупция – өтө кылдат маселе болуп эсептелет, анткени биз өзүбүз же жакын дарыбыздын бирөө-жарымы ушундай иштерге аралашып жүргөнүн жакшы билебиз же туюп турабыз. Бул көрүнүштү түшүнүү үчүн, бирөө дагы өзүнүн сыналганын сезбегендей талкуу жүргүзүшүбүз керек”

Маселе: Коррупция темасын талкуулоо үчүн кандай эрежелерди кабыл алуу керек?

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар коррупция темасын талкуулоо эрежелерин түзө алышат.

ТМ: Бул тапшырманын максаты – окуучулардын коррупцияны жалпысынан, күнөөнү бир адамга коюп, талкууга катышкандарга тийиштүү жекече мисалдарды келтирбесек гана талкуулай аларыбызды түшүнүшүнө көмөктөшүү.

Жооптордо төмөнкүлөр айтылышы мүмкүн:

Максатыбыз - башка адамдарды таарынтуу эмес, коррупциянын келип чыгыш себептерин, кандай кесепеттери болорун жана аны кантип болтурбай коюу мүмкүн экендигин түшүнүү экендигин көңүлдө тутушубуз керек. Коррупцияга катышуучулардын аты-жөнүн аташтын кереги жок.

Өз коомдоштугуңардагы бирөөгө тиешеси бар коррупциялык окуяларды талкуулабай эле койгон оң. Демейде, адамдар өздөрү каалабаса деле коррупциялык иштерге аралашууга аргасыз болорун эсиңерде туткула.

***** 14-тапшырма. Коррупцияга аныктама берүү.**

Төмөндөгүдөй кырдаалдарды карап чыккыла. Жуптарда иштеп, коррупциянын, коррупция менен паралоонун, же жөн гана мыйзамсыз иш-аракеттин мисалы боло алабы, же алар коррупцияга да, мыйзамга да каршы чыкпайбы? Өз оюңарды түшүндүргөнгө даяр болгула.

Кырдаалдар	Бул эмне?
1. Жигиттин үй-бүлөсү кыздын ата-энесине нике кыюуга макулдугу үчүн белгилүү өлчөмдө акча берет. Кыз бул бүтүм тууралуу билбейт.	Паралоо, бирок коррупция эмес
2. Мамлекеттик органдын жетекчиси өзүнүн кызмат абалын университеттин мугалимдерин кызынын экзамендик бааларын жогорулатууга мажбурлоо үчүн пайдаланат.	
3. Компания аткаруучу катары конкурска катышып, жеңип чыккан соң аны тандаган конкурстук комиссиянын төрагасынын курорттогу эс алуу акысын төлөп берет.	
4. Белгилүү бир улуттун өкүлдөрүн салыктан бошоткон мыйзам кабыл алынган.	
5. Мамлекеттик чиновник туугандарына катты акысыз жөнөтүү үчүн өзү иштеген уюмдун штамптарын пайдаланат.	
6. Мамлекеттик чиновник агасынын кызын бухгалтер кылып жумушка алды. Бош орун тууралуу кеңири жарыя жасалган эмес, бирок Рената (чиновниктин карындашы) - мыкты бухгалтер.	
7. Дарыгер дарылоо курсунан кийин ооруканадан чыгып жаткан бейтабынан бир шоколад кутусун алат.	
8. Окуучуларды болор-болбос акы үчүн айыл көчөлөрүн шыпырып тазалоого мажбурлашат.	
9. Кызматчы өзү иштеген компаниядан товар уурдап чыгып, базарда сатат.	
10. Министрликтеги бөлүм лицензия үчүн жаңы төлөм киргизүү тууралуу жарыя берет. Жарыя гезитке чыгат.	
11. Кеңешке шайланган талапкер, эгер ага добуш берсе шайлоочуну мамлекеттик мекемеге жумушка орноштурарын айтат.	

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар коррупция же паралоонун мисалдары кайсылар экенин аныктай алышат.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучулардын коррупциянын аныктамасын жакшы түшүнүшүнө көмөктөшүү.

Жооптор айырмалуу болушат, бирок ар бир учурда төмөндөгү маселелерди эске алуу абзел:

1. Мында эч ким өзүнүн кызмат абалынан кыянат пайдаланган же жеке кызыкчылыкты көздөп тийиштүү жол-жоболорду бузуп жаткан жери жок. Окуучулар ата-энеси кызды күйөөгө чыгууга мажбурлап жатат, ошондуктан бул дагы коррупция деши мүмкүн. Бирок бул туура эмес. Бул мисалды калың же сеп берүү менен да чаташтырбоо керек. Көпчүлүк өлкөлөрдө сеп – нике аземинин бири катары берилет. Мунун максаты – жаңы үйлөнгөндөргө үй-бүлө турмушунун башталышында колдоо көрсөтүү. Калың ата-энелерге берилсе да, демейде кийин жаш жубайларга өткөрүлөт. Келтирилген мисалда акча - бир чечимди таңуулоо үчүн берилип жатат, андыктан муну коррупция эмес, паралоо десе туура болот.
2. Бул мыйзамсыз иш-аракет жана коррупция, анткени жалпыга бирдей тартип, бирөөнүн жеке пайдасы үчүн бузулуп жатат.
3. Төлөм кайсы мезгилде жүргүзүлүп жана мындай сунуш тууралуу төрага качан билгенине карабай, бул өтө оор коррупциялык иш-аракет болуп саналат. Кандай гана шартта болбосун, төрага мындай сунушту убакта кабыл албашы керек. Көпчүлүк өлкөлөрдө ушуга окшогон белек берүүнүн баарын коомчулук билип турууга тийиш, андыктан мындайга жол берилбейт. Бул мисалдагы иш-аракет, албетте, мыйзамсыз.
4. Негизинен, кайсы гана өлкөнүн конституциясы боюнча карабайлы, бул мыйзамсыз деп табылат. Бирок мыйзам кабыл алуу процесси коррупция жолу менен жүзөгө ашкандыгы ыктымал болсо дагы, бул мисал боло албайт.
5. Бул мисал коррупция, анткени мында кызмат абалы жеке кызыкчылык үчүн пайдаланылган
6. Бухгалтер канчалык мыкты болсо да, бул кызматка, эрежеде талап кылынгандай, ачык жана эркин конкурс өткөрүлбөгөн. Андыктан бул коррупция болуп эсептелет, мындайга жол бербөө керек.
7. Буга жол берилет, анткени медициналык жардам көрсөтүү врачтын кызмат милдети болуп саналат да, муну аткарбай койгонго анын акысы жок (бери болгондо жобо ушундай). Анын үстүнө бул чакан эле белек оорулуу дарыланып бүткөндөн кийин берилди, алдын ала бул тууралуу макулдашылган да эмес.
8. Эмгек мыйзамын бузгандык деп саналышы мүмкүн болсо да бул, айрыкча, эгер баары ачык-айкын жасалып жатса, коррупцияга же паралоого кирбейт. Мында жол-жобону бузуу менен кошумча пайда табуу ниети да жок.
9. Бул коррупциянын мисалы, анткени компаниядагы эрежелер жана иштөө тартиби жекече пайда табуу үчүн бузулуп жатат. Анын үстүнө бул - уурулук дагы.
10. Балким кардарлар кошумча акы төлөгүсү келбестир, бирок буга кеңири жол берилет, анткени эрежелер бузулган жок.
11. Бул мыйзамсыз; паралоо жана коррупция десе да болот.

****15-тапшырма. «Пара жөнүндө гимн»**

Ойлонуп көргүлө, эмне үчүн акын В.В.Маяковский 1915-жылы жазган ырын ушундай деп атаган? Ырды окуганда силерде кандай сезим пайда болот? Акыркы саптагы суроого кандай жооп берет элеңер?

Коррупция – бул ыйгарым бийликке ээ болгон кызматкерлердин кызмат абалын жеке кызыкчылыктары үчүн пайдаланып, мамлекет менен коомго зыян келтирген иш-аракеттери.

272

*Бүжүрөгөн бечарадан
Тери тончон чоңго чейин,
Таазим этип мактоо үчүн
Сизге келдик, Пара аке.*

*Жеп койду деп кеп кылганды,
Суук көз менен караганды.
Эс-көөнүнөн кеткис кылып,
Кайра өзүн жазалайбыз.*

*Айбат, сүрдүү көрүнүүгө
Орден, медаль тагынабыз.
Төмөн жакты опузалап,
Өйдө жакка жагынабыз.*

*Эмнени сен далилдейсиң?
Өзүң да ал андан көрө!
Жүнүн кырккан койдой кылып,
Гезиттердин жаагын басып,*

*Эч уялба өз өлкөңдө!
Которгон Ж.Турдубаев.*

Паракорлуктун мамлекетке, жарандык коомго жана жеке адамдардын моралдык сапаттарына зыяны тиеби? Коррупция эмнеси менен коркунучтуу, ал демократиянын тирегин начарлатабы?

***16-тапшырма. Коомдун өнүгүшү жана коррупция**

Жапониядагы, Германиядагы, Түштүк Кореядагы жана башка өлкөлөрдөгү экономиканын дүркүрөп өнүгүшү («экономикалык керемет») коррупция деңгээлинин төмөндүгүнө байланыштуу да мүмкүн болду. Тарыхый билимиңерди жана кошумча материалдарды (мүмкүнчүлүккө жараша) пайдалануу аркылуу таблицаны толтургула:

Бул коомдордо кайсы баалуулуктар артыкчылыктуу болгон?	Коррупцияны болтурбоо үчүн коом кайсы принциптерди негиз тутууга тийиш?

273

***17-тапшырма. Коррупция жана бийлик**

Коррупциядагы эң коркунучтуу нерсе – бийликке мамлекетти башкарууга жөндөмсүз кишилердин келгени.

Т. Джефферсон.

Мамлекетти башкарууга жөндөмсүз кишилер, бийлик түзүлүштөрүнө кантип келишет?

*****18-тапшырма. «Зар заман»**

Акын Молдо Кылычтын текстин колдонуу аркылуу XIX к. Кыргызстанда элди коомдук турмуштун кайсы эң орчундуу көйгөйлөрү түйшөлткөнүн аныктагыла.

Жайы, кышы жүгүрөт
 Соодагердин тыйыны.
 Былтыркыдан бу жылы
 Замандын кыйыны.
 Боздотуп жатат карыбын,
 Болуш, бийдин чыгымы.
 Жайы, кышы бир алат
 Оокатынын жарымын.
 Ар бир түрлүү адамдын
 Артында бар деп залалы,
 Өз ишинди өзүң бил,
 Ойлоп көргүн чаманы.
 Башка салар балааны.
 Көздү жумуп ойлосоң,
 Куюктуруп санатаар,

Куру бекер далааны,
Акты менен караны.
Жакшы жеди параны.
Жан күйөргө карабай
Жалган ишти чын кылат,

Законуна тууралап,
Кылар болсо жалааны.
Башта күбө болбосо,
Кылган ишин танганы.

1. Автор эмне үчүн өзү жашаган доорду «Зар заман» деп эсептейт?
2. Өзү сүрөттөгөн коомго карата автордун көз карашы кандай болгон?
3. Автор сыпаттаган көрүнүштөрдүн кайсылары азыркы коомдо кезигет деп ойлойсуңар?

****19-тапшырма. Коррупция**

Биздин өлкөдөгү коррупция жөнүндө эмне билесиңер? Коррупцияны жоюу үчүн кандай сунушуңар бар?

***** 20-тапшырма. Силер кантет элеңер? Сиз кимсиз?**

Төмөндө бир нече кырдаал берилген. Булардын көбү коррупцияга мисал эмес, бирок чечим кабыл алууда моралдык принциптериңер тууралуу ой жүгүртүү зарыл.

Оюн “жоопкер” менен “соттор” катышкан сот жүрүмү түрүндө болот. Беш-алтыдан топторго бөлүнүп, төмөндөгү кырдаалдарды өз ара бөлүшүп алгыла. Ар бир окуучу кырдаалды окуп чыгып, өзү турмушта ушундайга туш келсе, эмне кыларын чечсин. Анан окуучулардын бирөө калгандарынын (“соттордун”) бет маңдайына отурат, жашырын түрдө кагазга чын же калп айтарын жазат. Бул баракты топ отурган столдун ортосуна, эч ким окуй албагыдай кылып (мисалы, китептин астына) коёт. Андан соң, бул кырдаалда эмне кыларын чындап же ойдон чыгарып (кагазда жазган чечимине ылайык) айтат. Топтун калган мүчөлөрү анын чын же калп айткандыгын аныктоого тийиш (ар бир “сот” өз пикирин айтат). Андан кийин кагазды ачып, окуучу иш жүзүндө эмне кылганын көрүшөт. Анан ал “сотторго” кошулат да, анын ордуна топтон дагы бирөө барат. Ушинтип кезек менен кырдаалдардын баарын талдап чыгуу керек.

Кырдаалдар:

1. Жерден 50 доллары бар айдоочунун күбөлүгүн таап алдың. Бул адамды тааныбайсың, бирок күбөлүктө айдоочу кошуна шаарда жашай тургандыгы көрсөтүлгөн. Эмне кыласың?
2. Плейер сатып алдың. Анын гарантиялык мөөнөтү - бир ай. Үч күндөн кийин колундан түшүп кетти. Сырты сынбаса да, өзү иштебей калды. Плейерди сатып алган дүкөнгө алып бардыңыз. Плейерди түшүрүп алганыңды моюнга аласызбы?
3. Катуу суу ташкыны жүргөндүктөн, сен турган аймактагы бир катар айылдарда адамдар бүт мүлкүнөн кол жууп калышты. Мамлекеттик органдардын өкүлдөрү жабыр тарткан айылдардын тургундарын адырларда жайгашкан айылдарга көчүрүштү. Эл аралык уюм силердин айылдын тургундарынын баарына азык-түлүк, акча жана айрым курулуш материалдарын таратып берет. Сен дөңсөө жерде болгондуктан, ташкын суудан аман калган үйдө жашайсың. Гуманитардык уюмдун кызматкери үй-бүлөңө дагы акча, азык-түлүк жана материалдарды сунуш кылса, эмне кыласың?
4. Окуу жылы аяктап, мектепте бүтүрүү экзамендери жүрүүдө. Экзамендерди ийгиликтүү

тапшырсаң, башка өлкөгө окууга бара аласың. Экзаменге эки күн калганда, окуучулардын бири сага экзамен суроолору менен жоопторунун мыйзамсыз жол менен жасалган көчүрмөсүн сунуш кылып калды. Сен эмне кыласың?

5. Мурат таякең мамлекеттик мекемелердин биринде бөлүм башчы. Бир шейшемби күнү үйүңөргө келип, айлыгы көбөйгөндүгүн, эми ишемби күнү сени өзүнүн балдарына кошуп Москвага сапарга аларын айтат. Ошол эле күнү кечинде досуң Адыл, Бакыт деген тууганы баңгизатты ашыкча колдонгондуктан катуу ооруп жатканын айтат. Адыл, баңгизатты кайдан алган деген суроого, мамлекеттик мекеменин баланча деген бөлүмүндө иштеген Мурат аттуу кишиден сатып алыптыр деп жооп берет. Сөз таякең жөнүндө болуп жатканы сага түшүнүктүү болот.
6. Мектепти бүтүп, жумуш издөөдөсүң. Бир мекемеге орношуу үчүн аңгемелешүүгө келдиң. Бир жумадан кийин жумушка алындың дешет. Ишке чыккан күндүн эртеси сени менен иш-маек өткөргөн киши жаныңа келип: “Бул кызматты менин аркамдан алганыңды түшүнөсүң да?” - дейт. Сен: “Ооба, албетте”, - деп жооп бердиң. Анда ал: “Бул жерде биринчи айлык акысын мага беришет”, - дейт. Эмне кыласың?
7. Унааң бар, бирок радиосу жок. Дүкөнгө барып, өтө кымбат турарын көрүп албайм деп чечтиң. Бир нече күндөн кийин бирөө жапжаңы авто радиону он эсе арзан баада сунуш кылат. Радионун уурдалганын баамдап турасың. Эмне кылыш керек?

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар көпчүлүк адамдар туш келе турган адеп-ахлактык тандоо кырдаалын баштан өткөрө алышат.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучулардын коррупцияга кабылган

адам өзүн кандай сезерин жана мындан улам кандай маселелер келип чыгышы мүмкүн экенин түшүнүшүнө көмөктөшүү. Окуучуларды чын же жалган сүйлөөдөн уялбоого кызыктыруу керек, себеби бул - оюн гана, максаты - бири бирибизди канчалык жакшы билерибизди карап көрүү.

Окуучулар чындап ушундай мамиле кыларын көрсөткөн кырдаалда абдан этият болуу керек. Талкуунун узарышына жол бербейиз себеби окуучулар классташынын мурдагы жоруктарын мисал келтире башташы ыктымал.

Бул тапшырманы түзүү идеясы “Абийир камчысы” оюнунун негизинде пайда болду.

**** 21-тапшырма. Бергенби же алганбы?**

Жуптарда иштеп, төмөнкү кырдаалдарды окугула. Өзүңөрдү жаңы мыйзам кабыл алып жаткан депутаттар деп элестеткиле. Бул маселени карашыңар керек: “Биз кимди катуураак жазалоого тийишпиз - паракордубу же пара берүүчүнүбү?”

1. Бир аялдын бүт документтери үйү менен кошо өрттөнүп кеткен. Ал жаңы документ алганы барат. Паспорт бөлүмүнүн кызматкери жаңы паспорт даярдоо үчүн кеминде үч ай убакыт кетет дейт. Кайгырган аял эмнеге мынча көп убакыт кетерин сурайт. Кызматчы паспорт бөлүмүндө жумуш абдан көп, ал эми кызматчылар жетишпегенин айтат. Анан, эгер паспорт столунун башчысына айтпастан, өзүнө гана бираз акча төлөсө, паспорту бир жумадан кийин кезексиз берилерин кошумчалайт. Аял кызматчы сураган акчасын берет.
2. Бир аял өзүнчө чакан бизнес жүргүзгүсү келет. Ишти баштоо үчүн бир нече лицензия алуу керек. Аял лицензия берүү башкармалыгына телефон чалып, башчы менен жолугушууга жазылат. Жолугушуп, сүйлөшүп жатканда начальник уулу

ооруп жүргөнүн айтат. Аял бардык зарыл лицензияларды жазып берсеңиз, уулуңузду дарылаганга кете турган чыгымдарды толугу менен төлөп берет элем дейт.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар пара алуу жана берүү аракеттерин салыштыра алышат.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучулардын көп пара берүү же алуу фактысынын өзүндө эмес, буга өбөлгө түзгөн шарт- ыңгайда экендигин түшүнүшүнө көмөктөшүү.

Жооп:

Мыйзам боюнча, бул экөөнүн кимиси көбүрөөк күнөөлүү экенин айтыш өтө кыйын. Иш жүзүндө баары кырдаалга жараша болот. Көпчүлүк өлкөлөрдүн мыйзамдарына ылайык, эгер мындай ишке баргандардын бири катуу кысымга учурагандыктан гана пара берүүгө же алууга аргасыз болгонун далилдей алса, ал күнөөсүз же күнөөсү жеңил деп табылат.

*** 22-тапшырма.

Коррупциянын кесепеттери

Коррупциялык иш-аракеттин бардык кесепеттерин көрсөткөн схема чийгиле. Анда үй-бүлөнөр, өзүңөр, жашаган жериңердеги башка адамдар, Кыргызстандын бардык жарандары үчүн кандай зыяны болорун да көрсөткүлө.

Бир жигит райбашкармага келип, тийиштүү бөлүмгө көчөдө соода жүргүзгөнгө лицензия алуу үчүн эмне кылышым керек деп сурайт. Катчы аял ага 200 сом өлчөмүндө мамлекеттик пошлина төлөө керектигин, бирок лицензия алуу үчүн сегиз ай күтүүгө туура келерин айтат. Маек учурунда алар жек-жаат болуп чыгышат. Ошондо катчы мамлекеттик алымга кошуп 100 сом берсе, лицензияны бир жумада алса болорун белгилейт. Бирок тууганы болгон үчүн, кошумча төлөм төкпөйт.

Эскертүүлөр:

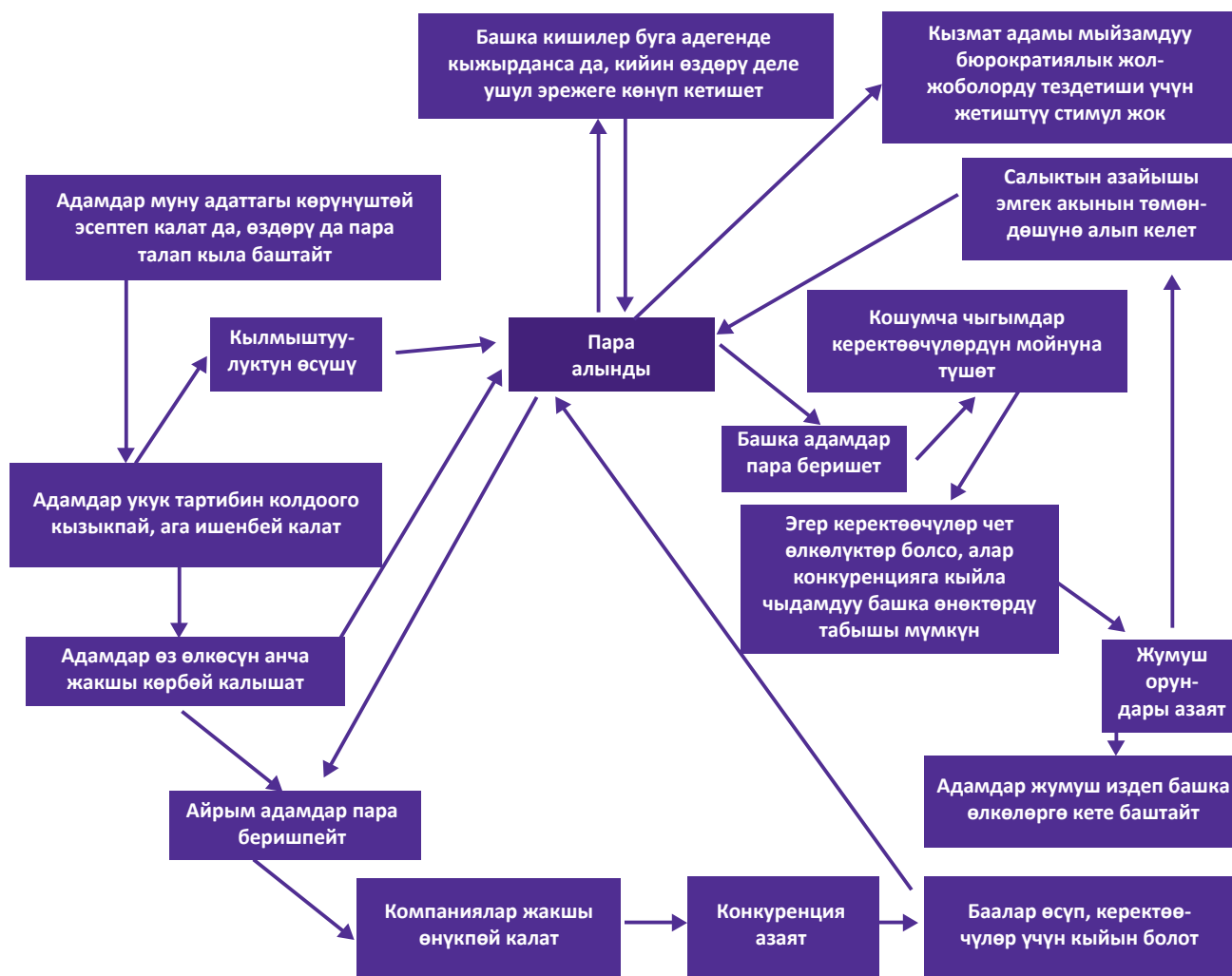
ОКИМ: Окуучулар бир аракеттин натыйжасынын схемасын чие алышат.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучулардын коррупциянын кесепеттерин түшүнүшүнө көмөктөшүү.

Схема төмөндө келтирилгендей же андан да татаал болушу да мүмкүн. Бул эң жакшы жалпылоочу тапшырма, мындан тышкары, курстун жүрүшүндө талкуулана турган башка иш-аракеттердин натыйжаларын карап көргөнгө пайдаланса дагы болот.

Окуучулар төмөнкүлөргө тие турган кесепеттерди кароого тийиш:

- пара берүүчүлөр
- пара бергиси келбегендер
- коррупцияга аралашкан чиновник менен алакасы жок адамдар
- укук чегиндеги бюрократиялык процесстин натыйжалуулугу
- кардар
- “элдин ыйманы”
- паракор
- экспорттоочу компаниялар, ж.б.у.с.

****23-тапшырма. Бул кайсы жерде болуп жатат? Абалды кантип оңдош керек?**

Коррупция - ага каршы жигердүү күрөшпөсө, ар түрдүү кесипте, ар кайсы өлкөдө болушу ыктымал. Жуптарда иштеп, келтирилген кызматтардын тизмесин карап чыккыла да, аларга тийиштүү милдеттерди сүрөттөгүлө. Анан ар бир кызматта кандай кыянаттыктар жасалышы мүмкүн экенин, коррупцияны болтурбоо үчүн кандай мыйзамдарды кабыл алуу керек экендигин түшүндүргүлө. (Жооптордун айрымдары таблицага үлгү катары киргизилген). (Мамлекеттик кызматта тургандыгы үчүн эле бирөөнү коррупцияга чалдыккан деп күнөөлөй берүүгө болбой тургандыгын унутпагыла).

Кызмат	Милдеттери	Коррупция болушу ыктымал учурлар	Кантип коррупциянын алдын алууга болот?
1. Сот	Мыйзам бузулган-бузулбаганын аныктоо		
2. Дарыгер	Медициналык кызмат көрсөтүү		
3. Фермер		Сугат сууну кезексиз алуу үчүн пара берүү	
4. Мугалим			
5. Наабайкананын ээси			
6. Кеңештин депутаты			
7. БӨУ уюштуруучусу			
8. Университеттин кеңсе катчысы			
9. Милиционер			

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар ар кайсы кесиптеги коррупция жасалган учурларды аныктай алышат.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучулардын коррупциянын ар түрдүү формаларын айырмалап билишине көмөктөшүү.

Жооптордо төмөнкүдөй ойлор айтылышы мүмкүн, бирок башка көп мисалдар да бар. Окуучулар өздөрүн мисалга келтирип, конкреттүү фамилияларды атабашы керек.

Кызмат	Милдеттер	Коррупция болушу ыктымал учурлар	Коррупцияны кантип алдын алууга болот?
1. Сот	Мыйзам бузулган-бузулбаганын аныктоо	Жеңилірээк өкүм үчүн пара алышы мүмкүн.	Соттордун айлыгын жогорулатуу, коррупцияга аралашкандарды өзгөчө катуу жазага тартуу, сот чечимдерин текшерип туруу керек.
2. Дарыгер	Медициналык кызмат көрсөтүү	Акысыз көрсөтүлө турган кызматтар үчүн акы талап кылышы мүмкүн.	Коррупцияга аралашкан дарыгерлерди катуу жазалоо, медициналык бардык кызматтарды акы төлөнө турган кылуу, айлык акыны көбөйтүү керек.
3. Фермер	Сапаттуу азык-түлүк өндүрүү	Сугат маалында сууну кезексиз буруп алыш үчүн пара бериши мүмкүн.	Минткендерди катуу жазалоо, сугат сууну керектөөчүлөр аны бөлүштүрө турган кеңешти шайлап алып, так эрежелерди бекитиш керек.
4. Мугалим	Окуучуларды окутуу	Жакшы баалар үчүн акы алышы мүмкүн.	Мындай учурлар байкалса, катуу жаза колдонуу. Мугалимдердин айлыгын көбөйтүү керек.
5. Наабайканын ээси	Жакшы сапаттагы нан бышырып, арзан баада сатуу	Санитардык күбөлүк алуу үчүн чиновниктерге пара бериши мүмкүн.	Мындайлар билинип калганда катуу жазалоо, мыйзамды бекем сактоо керек.
6. Кеңеш депутаты	Мыйзамдарды кабыл алуу	Айрым адамдарга өзгөчө укук бергидей мыйзамдарды жактап, өткөрүү үчүн пара алышы мүмкүн.	Кеңештин жана анын жыйындарынын бардык протоколдору менен чечимдери элге ачык жеткидей болушу зарыл. Оппозициячыл топтордун да депутаттары болгону оң.
7. БӨУ уюштуруучусу	Уюм мүчөлөрү көздөгөн максаттарга жетишүү	БӨУ үчүн бөлүнгөн каражаттарды өзү пайдаланышы мүмкүн.	Бухгалтердик эсеп жүргүзүү эрежелерин абдан так иштеп чыгып, БӨУ мүчөлөрүнүн баары бухгалтердик документтерди карап көрө алгыдай шарт түзүү керек.

Кызмат	Милдеттер	Коррупция болушу ыктымал учурлар	Коррупцияны кантип алдын алууга болот?
8. Университеттин кеңсе катчысы	Кеңсе ишин жүргүзүп, кызматкерлер менен студенттерге зарыл документ-терди берип туруу.	Сынак бааларын өзгөртүү үчүн пара алышы мүмкүн.	Мындай учурлар байкалса, катуу жаза колдонуу, акыйкатчы (омбудсмен) сыяктуу кызмат уюштуруу керек.
9. Милиция	Мыйзамдардын сакталышын текшерип, бузгандарды кармоо.	Мыйзам бузууларды байкабаганы үчүн пара алышы мүмкүн.	Мындай учурлар байкалса, катуу жаза колдонуу керек; көз карандысыз сот тутуму болушу зарыл.

**** 24-тапшырма. Кимди айыптоо керек?**

Жуптарда иштеп, бул маселени талкуулагыла:

“Коррупциянын жайылышына мамлекеттик аппарат күнөөлүүбү же бүтүндөй коом жоопкерби?”

Эми жоопкерчиликти силер туура көргөндөй бөлүштүргүлө.

Адамдар же уюмдар	Баарынан көбүрөөк жоопкер	Жарым-жартылай жоопкер	Жоопкер эмес
1. Биздин өкмөттүн жетекчилери			
2. Бай адамдар			
3. Саясатчылар			
4. Бизнесчилер			
5. Коррупциядан жабыр тарткандар			
6. Ата-энелерибиз			
7. Менин досторум			
8. Мен			

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар коррупциянын булагын аныктай алышат

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучуларга коррупциянын жайылышына бүтүндөй коом белгилүү деңгээлде жооптуу экенин түшүнүшүнө көмөктөшүү.

Жооптор айырмалуу болушат. Бирок коррупциялык иш-аракеттерге түздөн-түз кириптер болбогондор да, ага каршы күрөшпөсө, мыйзам бузуучуларды сотко берүүгө

аракеттенбесе, жарым күнөөлүү болушу мүмкүн экенин көрсөтүү керек. Коррупция кылгандар, көпчүлүк эл каршы чыкпасын сезе турган болсо, мыйзам менен укук ченемдерин буза беришет. Коррупция ар дайым иштердин жашырындуулугуна таянат.

* 25-тапшырма. Бул биздин каныбызга сиңгенби?

Топтордо төрттөн иштеп, төмөндө айтылган ар түрдүү пикирлерди талкуулагыла да, кайсылары өзүңөрдүн көз карашыңарга жакын экендигин тактагыла.

Игорь: *Коррупция - жашообуздун бир бөлүгү түзөт. Аны эч нерсе кыла албай турганыбызды моюнга алышыбыз керек. Байлар дайыма коррупциячыл болушат, кедейлер алардан үлгү алууга умтулушат. Эмнеси болсо да, паралоо жана пара берүү - керектүү иштерди ылдам бүтүрүүнүн жолу, бизнесмендер өз иштерин ушундайча илгерилетишет.*

Маша: *Коррупция - биздин борбор-азиялык менталитетибиздин бөлүгүн түзөт. Айрым бирөөлөр ага каршы күрөшсө да бул – курулай күч коротуу. Реалист болуп ой жүгүртөлүчү: коррупциялык процесстерге катышпай биз жашай албайбыз. Балким, колунда барлар ушунчалык байып, байлыгынын кайсы бир бөлүгү бизге да тийиши мүмкүн. Мен дагы адамдардан анча-мынча акча алып турууга болот деп эсептейм, себеби баары эле ушинтет.*

Аман: *Муну мен өзүн өзү ишендирип алуу деп гана эсептейм. Буга бизди дал ошол коррупцияга белчесинен баткан чиновниктер, айрыкча жогорку кызматтагылар ынандыргысы келет. Эгер биз дагы муну кутулгус балээ деп эсептесек, анда баарыбыз коррупцияга батып калабыз. Мен коррупция ар кандай коомдо болот, бирок айрым жерлерде буга кайдыгер карабастан, эреже катары, катуу жоопко тартышат деп ойлойм.*

Эркина: *Менталитетибиздин бөлүгүн түзүп-түзбөгөнү эч кандай мааниге эмес. Анын үстүнө коррупция өлкөдө канчалык таралып, кандай деңгээлге жеткенине карабастан, баары бир жаман. Бардык коррупциячыларды бирдей жазалоо керек. Коррупцияга малынган чиновниктер же жеке компанияларды коррупциячыл кызматкерлери болобу – бардыгы бирдей. Алар улуттук экономиканы чөктүргөндүктөн, террористтерге теңелиши зарыл. Карапайым адамдар булардын азгырыгына туруштук бере билүүгө, башкалардын мыйзамга ылайыксыз иш-аракеттерине дайыма шек саноо менен кароого тийиш. Менимче, өз улуту менен сыймыктанган бир да жаран, буга башкача мамиле кыла албайт.*

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар өздөрүнүн көз карашына кандай көз караштар туура келерин аныктай алышат.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучуларга коррупция тууралуу ойлорунун түрдүү экендигин түшүнө билишине көмөктөшүү.

Жооптор айырмалуу болушат.

***26-тапшырма. Эмне өзгөрөт?**

Топтордо төрттөн иштеп, бул маалыматты окуп чыккыла:

2002-жыл АКСЕЛС уюму Кыргызстанда “Билим берүүдөгү баалоо жана окутуу усул борбору” (ББОУБ) аттуу көз карандысыз тест кызматын уюштурду. Бул уюм өлкөнүн Билим берүү министрлигинин тапшыруусу боюнча республиканын ЖОЖдоруна кирүүчүлөрдү жалпы республикалык тестирлөөдөн өткөрөт. Мындай тестирлөөнүн максаты - окуусун андан ары улантууга эң жөндөмдүү абитуриенттерди тандап, алардын жогорку окуу жайларында акы төлөбөй окушуна мүмкүндүк берүү.

ББОУБдун иши кандай натыйжаларга жеткирерин жана бул уюмдун ишмердиги акыйкат, калыс жүргүзүлүшү үчүн эмнелерди эске алуу керек экендигин талкуулагыла. Улуттар аралык байланыштар

***27-тапшырма. Этникалык теңдик**

Мугалим этникалык теңдик эмне экендигин түшүндүрүп берет. Этникалык теңдик – бул ар түрдүү улуттагы кишилердин арасындагы теңдик.

Мугалим «Кабыл алуу деңгээлинин» социалдык аралыктарынын шкаласы чийип көрсөтүлгөн картачаларды таратып берет.

1. Мен биздин өлкөгө алардын киришине уруксат бермек эмесмин.
2. Мен биздин өлкөгө алардын турист катары гана киришине уруксат бермекмин.
3. Мен биздин өлкөдө алардын жашоосуна уруксат бермекмин.
4. Мен алар менен бир класста окумакмын.
5. Мен алар менен кошуна болмокмун.
6. Мен алар менен дос болмокмун.

Расалык, улуттук, этникалык топтордун тизмеси:

Кытайлыктар, индиялыктар, ямайлыктар, данерийликтер, вьетнамдыктар, пинереандыктар. Мугалим кабыл алуу тобунун тийиштүү номурун кайсы бир улуттун жанына коюуну өтүнөт. Ар бир улут үчүн бир гана номер көрсөтсө болот. Картачалар толтурулгандан кийин анкеталардын жыйынтыгы талкууланат. Жек көрүүчүлүктүн айрым мисалдарына көңүл бурулат (мисалы, данерийликтер менен пинереандыктар – булар ойдон чыгарылган улуттар, эгер окуучу аларды кабыл албаса, демек ал өзүнөн айырмаланган кишилердин баарын жаман көрөт).

***28-тапшырма. Бардык түстөгү адамдар**

Мугалим «Бардык түстөгү адамдар» аттуу оюн өткөрөт. Бул үчүн класс төрт (көк, кызыл, жашыл, сары) топко бөлүнүп, ар бир окуучуга топтун түсүнө жараша бирден тасма же картача берилет.

Оюн аңгемеден башталат:

«Алгач дүйнө өтө тынч жана бейпил эле. Жер бетинде түркүн гүлдөр, майда жана ири таштар жайнап турчу. Бирок жакшылап караганда булар таштар эмес, таптакыр кыймылсыз жаткан кичинекей адамдар экендигин көрүүгө болот эле. Күндөрдүн биринде Жердин үстүнөн шамал жүрдү. Ал кишилерди жылытып, аларга өмүр жана сүйүү берди. Алар кыймылдап... бири бирин карап көрүп... бири бири менен сүйлөшүп... бири бирине кам көрө баштады. Алар өздөрүнүн айлана-тегерегин изилдей баштаганда, жер үстүндөгү түстүү тасмаларды табышты. Адамдар кубанып, аларды чогултуп киришти. Бирөөлөрү көктөрүн алса, башкалары жашылдарын, ал

эми дагы бирөөлөр сарыларын алышты. Алар кубануу менен бул тасмаларды бири бирине байлап, жаркыраган түстөргө карап күлүп жатышты. Күтпөгөн жерден бөлөк шамал жүрдү. Бул жолу ал кишилерди суукка тоңдуруп, үшүттү. Алар бири бирине карап, ар түрдүү көрүнө тургандыктарын байкашты да... бири бирине ишенбей калышты. Баары түстөрү боюнча топторго бөлүнүп, ар кайсы бурчка качып кетишти. Алар дос болуп, бири-бирине кам көрүшкөндүгүн унутушту. Башка түстөр аларга бир кызыктай, адаттагыдай эмес туюлду. Башкалардан обочолонуу үчүн дубалдарды курушту. Бирок алар: кызылдарда суу бар, бирок тамак жок, көктөрдө тамак бар, бирок суу жок, жашылдарда отун бар, бирок баш калкасы жок, сарыларда баш калка бар, бирок жылына турган нерсе жок экендигин байкашты.

Ошентип, күн желесинин ар кайсы түстөрүнө карай бөлүнүп кеткен кишилердин бул маселесин кантип чечүү керек?

Оюндан кийин класста талкуулоо үчүн убакыт бөлүнөт.

Эскертүү:

«Ар кайсы түстөгү адамдар» оюнунда, окуучулар өздөрү окуяны толук ойноого, аталган адамдардын турмушу менен жашап көрүүгө, алардын алдында турган маселени чечүүгө мүмкүнчүлүк бериңиз. Мугалим даяр чечимдерди берүүгө тийиш эмес, бирок сабактын аягында алар менен бирге талкууга катышуусу зарыл.

**29-тапшырма. Жергиликтүүлөр жана келгиндер

Классты 2 бирдей топко бөлүңүз. Бир топ аралдыктардын, т.а. жергиликтүү тургундардын ролун аткарып, аралда өз коомдорун кура тургандыгын айтыңыз. Экинчи топтогулар келгиндер болушат. Мындан кийин эки топтун тең өкүлдөрү пайда болгон айырмачылыктарды жөнгө салуу үчүн жолугушат. Окуучулардан алар ынтымакка келүүнүн жолун кантип тапса болот деп сураңыз. Аягында окуучулар аралдыктар жана келгиндер үчүн иштеп чыккан эрежелерин түшүндүрүп бериши керек.

КЕРЕКТҮҮ МААЛЫМАТ:

Аралдагы турмуш шарты – анда тоолор, токойлор, бадалдар жана түшүмгө бай мейкин эгин талаасы бар.

Аралдыктар үчүн жетектеме (алардын көзүнчө гана берилет):

- Ата-бабаңар менен эчактан бери ушул аралда жашап келесиңер. Дүйнөнүн башка жерлерине эч качан барган эмессиңер. Ар бириңерди, кайсы маалда болбосун, аралдан тапса болот. Аралдыктардын бардыгы – 4000. Арал кең жана баарына орун жетиштүү. Аралдыктар 20 кишилик топторго бөлүнүп жашайт. Мында шаарлар жана айылдар жок. Топ бир жерде көпкө турбай, дайыма көчүп жүрөт. Кышты жээкке жакын өткөрүп, жайында бийигирээк жерлерге көчүп чыгышат. Алар өсүмдүктөр, мөмө-жемиштер жана курт-кумурскалар менен азыктанышат. Аңчылыкка чыгышат. Эгер кимдир бирөө жаныбарды өлтүрсө, анын эти бардык топторго берилет. Балык жешпейт, анткени жактырышпайт. Аралдыктар ар дайым көчүп-конуп жүргөндүктөн, алардын көп жерлерде жеке менчиктери бар.

Аралда жергиликтүү элдин ишеними боюнча алардын ата-бабаларынын арбактары жашаган бир нече мазар бар. Алар ар бир кийинки муун, мурунку муундай жашап өтүшү керектигине да ишенишет.

Аралдыктардын курал-жарагы жок, алар найза менен канжар алып жүрүшөт.

- Келгиндер үчүн жетектеме (алардын көзүнчө гана берилет):

Силер узак мезгил бою деңизде саякаттап жүрүп, аралга туш болдуңар. Силер мында жакшы турмуш издеп келдиңер.

Келгиндердин саны - 1000. Алардын көпчүлү түштүк-чыгышта курулган кичинекей шаарчада жашашат. Келгиндер токойду кыйып, жерге эгин эгип, кой жана башка малдары үчүн талааны тегеретип тосуп жатканда, алардын өздөрү жана үй-бүлөлөрү менен аралдыктар таанышып чыгышты.

Токойдогу дарактарды үйлөр менен кайыктарды куруу үчүн пайдаланса болот. Айрым келгиндер жыгачты башка өлкөлөргө сатууну пландап жатат. Алар көп акча табууну каалашат. Келгиндер аңчылыкка курал-жарак жана канжарлар менен чыгышат.

АНКЕТА (ЭКИ ТОПКО ТЕҢ СУНУШ КЫЛЫНАТ)

Сенин коомуң:

1. Аралда канча убакыт жашадыңар?
2. Коомуңда канча киши бар?
3. Силер эмне жейсиңер?
4. Кандай жөндөмүңөр бар?
5. Кайда жашайсыңар?
6. Айлана-чөйрөнү эмне кыласыңар?

Кырдаал (окуя) жазылган картачалар (эки топко өзүнчө берилет).

Аралдыктар үчүн:

1. Тобуңардын баары ачка. Көп убакыт куру бекер тамак издеп жүрүп, силер талаада оттоп жүргөн келгиндердин үй жаныбарларын учуратасыңар. Кашаадан секирип өтүп, бир малды союп, терисин сыйырып, этин калгандарга алып барасыңар.
2. Эки келгин суудан балык кармап жатканын көрөсүңөр.
3. Жапайы айбанды кууп жүрүп өлтүрдүңөр. Этти бөлүштүрүлүп, топтун бардык мүчөлөрү жейт.
4. Күн жылыганда тобуңар дайыма тоого жөнөйт. Быйыл бул жерлер тегерете тосулуп, жолдо бөгөт пайда болгондуктан, силер өтө албайсыңар. Тоого барыш үчүн кашаадан секирип өтүүгө туура келет.
5. Келгин жигит аралдык кызды кезиктирет. Алар жакындашып, шаарда чогуу жашай башташат.

Келгиндер курулуш үчүн, силердин ишеним боюнча ата-бабаңардын арбагы жашайт деген жерди тазалашат.

Келгиндер үчүн:

1. Аралдыктардын тобу жериңерге келип, малыңардын бирин өлтүрүштү.
2. Эки келгин балык уулап үйлөрүнө кайтып келе жатат. Алар өз үй-бүлөсүн тамак-аш менен камсыз кылды.
3. Жаңы өлтүрүлгөн малды көтөрүп бараткан аралдыктардын тобун көрдүңөр.
4. Силер конушуңарды сактоо жана кол салуудан коргоо үчүн кышында көп убакыт жана акча короттуңар. Аралдыктар тосмодон секирип, жериңерден өтүштү.
5. Келгин жигит аралдык кызды кезиктирет. Алар жакындашып, бир үйдө чогуу жашай баштайт.
6. Силер жаңы ферма үчүн жакшы жай таптыңар. Курулушту баштоо үчүн жерди тазалай баштайсыңар.

Эки топко тең картачаларды жыйнап, иргеп, экиге бөлүштүргүлө деп айтыңыз.

Биринчисине окуучулар аралда жол бергенге боло турган, экинчисине жол берилбей

турган окуяларды (кырдаалдарды) чагылдырган картачаларды коюу керек. Андан кийин топтордун ар бири үчтөн өкүл шайлашат. Алар жолугушуп, аралда эмнелерге жол берилбеши керектиги боюнча ойлорун талкуулашы зарыл. Өкүлдөр бардык маселелер боюнча макулдашууга жеткенге аракеттениши керек.

Кырдаалдар боюнча төмөнкүлөр эске алынышы керек:

1. Келгиндердин мыйзамы боюнча тосулган (менчик) жерде жаныбарларды өлтүрүүгө тыюу салынат. Аралдыктар тосмонун маанисин билишпейт, ошондуктан ага көңүл бурушпайт.
2. Балык жана жапайы айбандар эки коомдун тең жеке менчиги болуп саналбайт.
3. Келгиндер тосмо аркылуу өтүүнү мыйзамсыз деп эсептейт. Алар жергиликтүү калк кыш аяктаганда тоого бара тургандыгын билишпейт.
4. Эки коом тең аралдык кыз менен келгин жигиттин баш кошуусун жактырышпайт, анткени бул коомдор бири-биринен айырмаланышат.
5. Бул аралдыктар үчүн өтө орчундуу маселе. Байыркы жерлерге барууга такыр болбойт, анткени ата-бабалардын арбагынын тынчтыгы бузулат.

Эгер окуучулар макулдашууга жетише алышпаса, жеке кырдаалдар боюнча сүйлөшүү жүргүзүүнү сунуш кылыңыз. Аларды эки тарапты тең ийгиликке алып келүүчү сүйлөшүүлөрдүн «мен утсам – сен да утасың» деген үлгүсү менен тааныштырыңыз.

СҮЙЛӨШҮҮ БАСКЫЧТАРЫ

1. СҮЙЛӨШҮҮГӨ ДАЯРДЫК:

- Кызыкчылыктардагы жана позициялардагы айырмачылыктар аныкталат. Адатта сүйлөшүү позицияларды билдирүүдөн башталып, кийин аны жактоо жүрөт. «Утсам – утасың» стратегиясы позицияларга эмес, кызыкчылыктарга негизделет. ПОЗИЦИЯЛАР конкреттүү, алар тандоо жана талашып-тартышуу мүмкүнчүлүгүн чектейт, т.а. алдын ала көздөлгөн чечимге негизделет. Позиция тараптын кандай чечимди жактырарын чагылдырат. Мисалы, «Мен бул аралдан жылбайм, ал эми силер «кетип жоголушуңар керек».

КЫЗЫКЧЫЛЫКТАР тараптын маселеге карата мамилесин билдирет. Алар карым-катнаштын жаңы жагдайын пайда кылат. Мисалы, «Мен бул аралда калгым келет, анткени бул жер менин ата-бабамдын мекени».

- Ачык пикир алмашуу жолу менен сүйлөшүү ыңгайы түзүлөт.

2. КЕЛИШҮҮ КАДАМДАРЫ:

- Эки тараптын тең кызыкчылыктары өзүнчө айтылат. Кызыкчылыктардын тизмеси түзүлөт (мүмкүн болушунча көп ойлор айтылат).
- Жалпы кызыкчылыктарды издөө. Мисалы, эки коом тең аралда жашагысы келет (тизме мүмкүн болушунча узун түзүлүшү керек).
- Жалпы кызыкчылыктарды канааттандыруу мүмкүнчүлүгүн издөө. «Акыл чабуулун» пайдалануу аркылуу жүргүзүлөт.
- Мүмкүнчүлүктөрдү баалоо үчүн критерийлерди (стандарттарды) аныктоо. Мисалы, эки тарапты тең канааттандырган өз ара түшүнүшүү, сабырдуулук ж.б. критерийлер кабыл алынып, калгандары жараксыз деп табылат.

Жарамдуу критерийлердин негизинде сунуш кылынган мүмкүнчүлүктөрдүн баары бааланат. Стандарттардын талаптарына жооп бергендери гана калат.

Төмөнкү учурда консенсуска жетишилет:

1. Топтор жападан жалгыз альтернативага токтогондо.

2. Топтун ар бир мүчөсү: «Силер менин көз карашымды түшүндүңөр деп ишенем». «Мен силердин көз карашыңарды түшүндүм деп ишенем». «Мен бул чечимди жактырсам-, жактырбасам да мен аны колдойм, анткени буга ачык жана калыс жол менен жетиштик, ошондой эле, ал биз үчүн учурдагы эң мыкты чечим болуп саналат», – деп айта алат.

ПОЗИЦИЯЛЫК СҮЙЛӨШҮҮ КЫЗЫКЧЫЛЫКТАРДЫ ЭСКЕ АЛУУ

уткан – уткандар

утулган – утулгандар

3-бап. Мен жана дүйнө

Биринчи деңгээл. Кыргыз Республикасы

1-бөлүм. Мен жана мамлекет.

*1-тапшырма. Аныктамалардын шайкештиги.

Жубуңар менен терминдерге туура келген аныктамаларды бергиле.

Түшүнүк	Аныктама
1. Көз карандысыздык (суверенитет)	а) Генетикалык жактан калктын кайсы топтон чыкканын көрсөткөн мүнөздөмө.
2. Улут	б) Толук бойдон көз карандысыз жана өз алдынча башкаруусу бар өлкөнүн статусу.
3. Этнос	в) Кайсы бир коомдун бардык мүчөлөрүнүн ролу менен сыймыктануудан тартып, этникалык же башка биримдикке таандык болгондугу үчүн сыймыктанууга чейинки сезимдерди жана түшүнүктөрдү камтыган концепция.
4. Элита	г) Мыйзамдуулук, демек, укук ченемдүүлүк.
5. Улутчулдук	д) Бийик интеллектти, социалдык же экономикалык статусу менен айырмаланган адамдар тобу же классы.
6. Этникалык тек (улуту)	е) Белгилүү бир территорияны ээлеген, саясий бүтүндүккө бириктирилген эл.
7. Легитимдүүлүк	ж) Тарыхый, тилдик жана маданий жактан тектеш болгон адамдардын туруктуу тобу.

Жооптор: 1 - б), 2 - е), 3- ж), 4 - д), 5 - в), 6 - а), 7 - г).

Улутчулдукка аныктама берүүдө, бул бөлөктөөчү эмес, кошуп алуучу көрүнүш болгондо позитивдүү болоорун көрсөтүүгө аракеттендик. Улутчулдуктун көп түрлөрү бар, мисалы, диний улутчулдук. Бирок, дайым эле кудайга чындап ишенген адам, сөзсүз эле улутчул болбойт, тескерисинче улутчулдукка катуу каршы турушу да мүмкүн.

**** 2-тапшырма. Эмне үчүн мамлекет куруу керек?**

Үч-төрттөн болуп топторго бөлүнүп, адамдар эмне үчүн мамлекет курууну чечкендигинин себептерин карап чыккыла. Силер төмөнкү 4 иш-аракетти аткарышыңар керек:

1. Тизмени карап чыгып, дагы кайсы себептер жазылбай калганын аныктагыла.
2. Силер зарыл деген себептерди кошкула.
3. Эң маанилүү болгон 4 себепти тандагыла.
4. Аларды маанилүүлүгү боюнча жайгаштыргыла.

№	Мамлекетти куруунун себептери	Маанилүүлүк деңгээли
1.	Кимдир бирөө жол башчылык функциясын аткарышы мүмкүн.	
2.	Адистешкен эмгектин мүмкүнчүлүгү.	
3.	Тышкы душмандардан коргонуу.	
4.	Биз улуттук желекке ээ болушубуз мүмкүн.	
5.	Биз цивилизациялуураак болобуз.	
6.	Мамлекет кызматтардын көрсөтүлүшү үчүн салык чогултат.	
7.	Биз ким экенибизди айта алабыз.	
8.	Биздин укуктарыбыз корголот.	
9.	Адамдар туш келиши мүмкүн болгон ички кылмыштуулуктун түрлөрүнө каршы күрөш жүргүзүлөт.	

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар мамлекеттин зарылдык себептерин көрсөтүп бере алууга тийиш.

Экинчи пунктту кайрадан чечмелеп беришиңиз керек болушу ыктымал.

Бул коомчулукта адамдардын баары эмес, айрымдары гана тамак-аш азыктарын өндүрүү менен алектенет да, калгандары жөндөмүнө жараша жыгач уста, дарыгер болушат же башка кесиптерди тандайт дегенди билдирет. Антпегенде дарыгерлердин азык-түлүк өндүргөндү үйрөнүшүнө көп убакыт коротмок, ал эми дыйкандар ооруп калса, дарылана албай калмак.

Мүмкүн болгон жооптор:

Эң маанилүүлөрү - 8, 3, 6, 9, 2.

Дагы башка маанилүү идеялар:

1. Ресурстарды бөлүштүрүүнү уюштуруу.
2. Мыйзамдарды иштеп чыгаруу жана аларды аткарууга мажбурлоо.
3. Коомчулукка башчылык кылуу, уюштуруу жоопкерчилигин жакшы аткара ала турган адамдарга берүү.

4. Белгилүү бир акча тутумун түзүү.

Бул тапшырманы оңой эле окуучулар кызуу талкуу жүргүзгөндөй кылып өзгөртсө болот. Окуучулар мамлекет куруунун негизги себептерин атаганда, аларды тактага жазып туруңуз.

Артыкбаш пункттарды (кайталанган идеяларды) өчүрүп, калгандарын эсептеңиз да, анан ар бир топтон эң маанилүү төрт пункт боюнча өздөрүнүн пикирлерин кайра карап чыгууну өтүнүңүз. Анан тактага матрица чийип, артыкчылыктарды төмөндөгүдөй көрсөтүү керек:

	1-топ	2-топ	3-топ	4-топ
1 артыкчылык	3	4	9	3
2 артыкчылык	4	3	5	5
3 артыкчылык	5	5	4	4
4 артыкчылык	2	2	7	6

Бул матрица сизге пикирлердин көп түрдүүлүгүн көрсөтөт. Эми бул айырмачылыктарды пайдаланып, мисалы, мындай суроо берсеңиз болот: “Эмне үчүн 3-топ 9-себепти ушунчалык маанилүү деп эсептейт?”. Сиз ошондой эле берилген артыкчылыктар дал келген учурларга да көңүл бурсаңыз болот (бардык топтор 4-чү жана 5-чи себептерди тандаган). Себептер кандай тартипте көрсөтүлгөндүгүн, б.а. биринчи тандалган себеп экинчисинен же үчүнчүсүнөн маанилүүрөөк экендигин талкуулаганга көп убакыт коротпогудай болсун. Негизгиси, тандап алышса эле болду.

**** 3-тапшырма. Силердин оюңар**

Жубуңар менен төмөнкү суроолорду талкуулагыла да, ар бирине жооп жазгыла. (Ар бир суроонун жообу 100 сөздөн ашпасын).

1. Улут менен мамлекеттин кандай айырмасы бар?
2. Бир мамлекетте бирден ашык улуттардын болушу мүмкүнбү?
3. Эгерде өлкөнү же улутту бириктирип турган идея болбосо, коом өнүгө алабы?
4. Мамлекеттер легитимдүүлүккө кантип ээ болушат?

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучуларга мамлекет менен улуттун айырмасын жана мыйзамдуулук кандайча иштей тургандыгын түшүндүрүп бере алышат.

ТМ: Окуучуларга мамлекет менен улуттун ортосундагы айырмачылыктарды жана мыйзамдуулуктун камсыздалышын түшүнүүгө көмөктөшүү. Бул тапшырманы талкуу формасында өткөргөн оң.

Жооптор:

1. Биринчи суроо - бул курстагы эң эле маанилүү маселелердин бири. Тилекке каршы, кыргыз тилинде англисче “nation” (улут) деген сөздө камтылган маанини толук бере алгыдай термин жок болуп чыкты. Англис тилинде бул термин төмөндөгүдөй маанилерди туюндурат.
 - > Улут - белгилүү бир региондо жашоону чечкен жана анда жашагандардын жалпы биримдигине өздөрүн таандык деп эсептеген бардык адамдардан турат. Алардын сөзсүз эле бир тили жана бир маданияты болууга тийиш эмес.
 - > Мамлекет - өз алдынча уюшуу механизми бар улут. Бул механизмди бийлик органдары деп атоого болот.

Кыргыз тилинде “улут” сөзү “адамдын тилинин, маданиятынын, психологиясынын, каада–салттарынын, жашоо ыңгайынын өзгөчөлүктөрү менен айырмаланган кишилердин белгилүү бир этностук жалпылыгына таандыктыгы” дегенди билдирет. Силер айрым англисче сөздүктөрдө “nation” сөзү кыргыздын “улут” деген сөзүнө жакын мааниде чечмеленгендигин байкашыңар мүмкүн. (Бул маселе кайсы бир деңгээлде тилдердин тез өнүгүп, сөздөрдүн мааниси да өзгөрүлүп жаткандыгынан улам келип чыккан).

Бул жерде олуттуу айырмачылык бар, анткени терминди кыргызча маанисинде пайдаланганыбызда, калкы иммигранттардан турган же көп тилдүү өлкөнүн бардык жарандары бир улуттанбыз дебейт. Башкача айтканда, Кыргызстандын паспортун алган орус адам улутум кыргыз деп айтпайт (бирок, бул фраза өзүнө өзү каршы турушу мүмкүн).

Биз бул терминдин маанилеринин кайсы бири жакшы же жаман деп айталы деген оюбуз жок. Бул жердеги айырмачылык чоң, анткени “улуттун” кыргыз тилиндеги маанисине ылайык адамдын маданий-этникалык теги эске алынат, ал эми англисчеде ал адам дайым жашоо үчүн тандап алган өлкөнүн аталышына гана туура келет.

Демек, мисалы, сөздүн кыргызча маанисинде, кыргыз жарандыгын кабыл алган жапондон сиз кыргыз

улутунансызбы деп сураганда ал “жок” деп жооп берүүгө тийиш. Эгер ушул эле суроону сөздүн англисче маанисин эске алуу менен узатсак, “ооба” деген жоопту угабыз, анткени өлкөнүн улутуна таандык болбой туруп анын жараны болууга мүмкүн эмес. Ушул себептен улам көп өлкөлөрдүн паспортторунда улутун көрсөткөн талаа жок.

Бул курста “улут” сөзү кээ бир тапшырмаларда англисче маанисинде колдонулат. Окуучуларыңыз муну билүүгө тийиш.

2. Жок, эгер бул мамлекетти жаман башкарышканы үчүн анда жашагандар чыдабай, бөлүнүп кетебиз деп козголоң чыгаргыдай болсо.
3. Жок. Болбосо алар эмне үчүн мамлекет түзүүгө тийиш эле?
4. Жарандар колдогон процесстердин жардамы менен мамлекеттик аппаратты түзүү аркылуу.

**** 4-тапшырма. Грек шаар-мамлекеттери.**

Грек шаар-мамлекеттеринин (полистеринин) өсүшү жөнүндөгү маалыматты окуп чыккыла. Шеригиңер менен төмөнкүдөй таблица чийип, аны толтургула. Грек шаар-мамлекеттери менен азыркы Кыргызстандын кандай окшош жактары жана айырмачылыктары бар?

Окшоштуктары	Айырмачылыктары
1.Эки коомдо тең коргонуу зарылчылыгы мамлекеттин түзүлүшүнө түрткү берди. 2.	1.Грек мамлекеттеринде башкаруучулар түздөн түз добуш берүү аркылуу шайланышкан. 2.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар гректердин байыркы шаар-мамлекеттери менен азыркы Кыргызстандын ортосундагы айырмачылыктарды жана окшоштуктарды көрсөтүп бере алышы керек.

Окшоштуктар	Айырмачылыктар
1. Эки коомдо тең коргонууга болгон муктаждык мамлекеттин калыптанышына өбөлгө түзгөн. 2. Экөөндө тең мыйзам чыгаруу органдары - парламент бар.	1. Гректердин шаар-мамлекеттеринде бардык башкаруучулар түз добуш берүү аркылуу шайланышкан. 2. Кыргыз Республикасында кыргыз паспортун алууга укуктуулардын баары жарандыкка ээ. Гректердин шаар- мамлекеттеринде жарандыкка жетиштүү өлчөмдөгү менчиги бар, чектелүү сандагы гана адамдар ээ болгон. 3. Көпчүлүк учурларда Кыргыз Республикасынын жарандары өздөрүнүн өкүлдөрүн шайлоо үчүн добуш беришет, ал эми гректердин шаар-мамлекеттеринде жарандар чындыгында белгилүү бир саясатты жүргүзүү маселеси боюнча добуш беришкен. 4. Кыргыз Республикасында добуш берүү жашыруун түрдө жүргүзүлөт, ал эми гректердин шаар-мамлекеттеринде жарандар жыйындарда кол көтөрүү менен добуш беришкен.

*** 5-тапшырма. Бийликтин түрдүү формаларынын биздин турмушка тийгизген таасири.

Төмөндө берилген текстти окуп чыккыла.

Ыйгарым бийлик

Биз күн сайын маанилүү турмуштук маселелер боюнча чечимдерди кабыл алабыз. Бирок чечимдерди кабыл алуу процесси, биздин турмушубузга таасир этүүчү бийлик тутумдарынын аракеттерине дуушар болот. Моралдык принциптер, жергиликтүү жана улуттук мыйзамдар, маданий же диний салттар жана үй-бүлөлүк үрп-адаттар бийлик тутумдарына мисал боло алат.

Бийликке карата маанилүү суроолор төмөнкүлөр:

1. Бийлик кайдан келип чыгат? (Мисалы, силердин өлкөдө мыйзамдарды кимдер кабыл алат? Көпчүлүк өлкөлөрдө адамдар мыйзамдарды кабыл алып же четке кага турган өкүлдөрдү шайлашат).
2. Мамлекеттик бийликтин ишке ашырылышы кимге ыйгарылган жана ага ким жоопкерчиликтүү? Башкача айтканда, мамлекеттик бийликтин өкүлдөрү кимдер болот? (Мисалы, ата-энеңер үй-бүлөлүк салт-санааны аткарууга силерди мажбурлайт).
3. Мамлекеттик бийлик өкүлү кандай ыйгарым укуктарга ээ? (Эгерде уурулук кылсаңар, милиция силерди түрмөгө камашы мүмкүн).

Коом мамлекеттин бийлик тутуму болмоюнча жашай албайт. Бирок бул тутум, адамдар мамлекеттик бийликтин болушуна жана анын ыйгарым укуктарына макул болгондо гана жакшы иштейт.

1. Кечээ күндөн азыркы учурга чейин эмне кылганыңар жөнүндө ойлонуп көргүлө.

2. Тигил же бул иш-аракетти эмне үчүн ошондой жасадыңар? Силер моралдык принциптерге, мыйзамдарга, маданий же диний салттарга, үй-бүлөдөгү үрп-адатка жараша же өзүңөр каалагандыктан ушундай кылдыңарбы?
3. Төмөндөгү таблицаны дептериңерге көчүрүп, толтургула. Силерди бул иш-аракетке мажбур кылган бийлик түрүнүн алдына жазгыла. Силер үчүн мында бир нече мисалдар берилген. Эсиңерде болсун: айрым иш-аракеттер бир нече бөлүмдөргө туура келиши мүмкүн.

Моралдык принциптер	Мыйзам	Жеке каалоо	Үй-бүлөлүк үрп-адат	Маданий каада-салт
Атамдын тилин алып, китептерди ал айткан- дай иреттеп койдум.	Жашыл жарык күйгөндө жолдон өттүм.	Өзүмдүн дискимди уктум.	Кечки саат 5те тамактандым.	Үйгө кирерде бут кийимимди чечтим

4. Жубуңар менен төмөнкү суроолорду талкуулагыла:
 - “Моралдык принциптер” бөлүмүндөгү ар бир иш-аракетти карап чыгып, бул принциптин мааниси эмнеде экендигин түшүндүргүлө. Мисалы: “Сен атаңдын айтканын аткарышың керек”.
 - Бийлик формаларынын ар биринде кайсы иш-аракет алгылыктуу, кайсынысы алгылыктуу эмес деп ким чече тургандыгын түшүндүрүп бергиле.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар чечим кабыл алууда колдонулуучу бийлик ыйгарымдарынын негизинде жаткан принциптерди классификациялай алууга тийиш.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучулардын бийлик ыйгарымдары кандайча колдонулары жана кайсы учурда кандай түрдөгү ыйгарымды колдонуу ылайык келери жөнүндөгү билимин арттыруу.

Жооптор окуучулар тандап алган иш-аракеттерге жараша айырмалуу болушу мүмкүн. Сиз алардан мисал келтирип, аны кайсы топко киргизгендигин түшүндүрүп берүүнү өтүнсөңүз болот. Кээ бир мисалдар бир эле учурда эки категорияга туура келип калышы да ыктымал.

*6-тапшырма. Терминдер жана алардын аныктамалары .

Жубуңар менен ар бир терминге тийиштүү аныктама бергиле

Термин	
1. Автономия	а) Мыйзам бузуу.
2. Репрессия	б) Мамлекеттин негизинен штаттык курамы шайланма эмес, дайындалуучу кызматкерлерден турган бюролор (мекемелер) же бөлүмдөр аркылуу административдик башкарылышы.
3. Кылмыш	в) Мамлекет коомдук турмуштун бардык тарабын толугу менен көзөмөлгө алган саясий режим.
4. Тоталитаризм	г) Башкалардын саясий иш-аракеттерин болтурбоо үчүн жазалоо чараларын колдонуу.
5. Бюрократия	д) Региондогу өзүн өзү башкаруу.

Жооптор: 1-д), 2-э), 3-а), 4-в), 5-б).

*** 7-тапшырма. Биздин тарых.

Шеригиңер менен Кыргызстандын жана улуттук мамлекет катары өнүгүү тарыхындагы негизги окуяларды чагылдырган мезгилдик тизмекти түзгүлө. Силер Кыргыз Республикасынын Конституциясына бүгүнкү күнгө чейин киргизилген өзгөртүүлөрдү да кошсоңор болот.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар Кыргызстандын тарыхындагы негизги окуяларды мезгил сызыгында көрсөтүп бере алууга тийиш.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучулардын Кыргызстандын тарыхы курсунан билгендерин кайталоо жана жалпылоо.

Бул тапшырмаларды аткарып жатып, окуучулар 2010-жылдын Конституциясына киргизилген өзгөртүүлөрдү да көрсөтүп бериши керек.

*** 8-тапшырма. Эмне эмнеге таасир этти?

Демейде биз тарыхый окуяларды белгилегенде өткөн чактан келечекке карай чийилген түз сызык түрүндө көрсөтөбүз. Бирок тарыхты мамлекеттин өнүгүүсүнө кайсы факторлор таасир тийгизгенин чагылдырган схема түрүндө да элестетсек болот. Мындайда төмөндөгү максаттар коюлат.

ОКИМ: Окуучулар Кыргыз Республикасынын өнүгүшүнүн башкы факторлорун жана алардын бири-бирине тийгизген таасирин көрсөткөн схеманы түзө алууга тийиш.

ТМ: Тапшырманын максаты - Кыргыз Республикасынын өнүгүшүндөгү ар кайсы факторлордун өз ара таасири тууралуу окуучулардын ойлонушуна түрткү берүү.

Бул тапшырманын жакшы жагы - ал окуп айтып берүүнүн бир формасы болуп саналат. Мындай ыкма салттуу жолго караганда натыйжалуураак болот, анткени окуучулар алынган маалыматты башка формага (тексттен - схема түрүнө), башкача ченемге (хронологиялык, сызыктуу ыраат эмес, функционалдык карым-катыштар түрүнө) келтирүүгө аргасыз болушат.

Жооптор айырмаланышы ыктымал.

Төмөндөгүдөй маанилүү факторлор көңүлдө болушу керек:

- Советтер Союзу
- Хандыктар жана эмираттар
- Ислам маданияты
- Будда маданияты
- Александр Македонский
- Кублай хан
- Кытай
- Падышалык Россия
- Британиянын колониялык тышкы саясаты
- Түрк маданияты
- Европа Шериктештигине кирген жана батыштагы демократиячыл башка өлкөлөр.

*** 9-тапшырма. Совет мезгилинин оң жана терс таасирлери.

Өз дептериңерге төмөндө келтирилген таблицаны көчүргүлө. Жубуңар менен өзүңөрдөн улуу тааныштарыңардан жана кошуналарыңардан ошол мезгилдеги кыргыз мамлекеттүүлүгүн калыптандыруу жагында Кыргызстан үчүн таасир эткен советтик доордун оң жана терс натыйжалары жөнүндө сураштыргыла. Айтылгандын баарын жазып алып, ар бир факторду төмөнкүдөй кылып бөлүштүргүлө:

1. Кыргыз улуттук мамлекеттүүлүгүн калыптандыруу жолундагы артка карай өтө олуттуу кадам/ алдыга карай өтө олуттуу кадам;
2. Кыргыз улуттук мамлекеттүүлүгүн калыптандыруу жолундагы артка карай олуттуу кадам/ алдыга карай кадам;
3. Кыргыз улуттук мамлекеттүүлүгүн калыптандыруу жолундагы артка карай кадам/алдыга карай кичине кадам;

Оң жана терс факторлордун үлгүлөрү силерге берилди. (Ошентип, биринчи оң фактор кыргыз улуттук мамлекеттүүлүгүн калыптандыруу ишиндеги алдыга карай жасалган өтө олуттуу кадамдардын түрүнө киргизилди). Өз жообуңарды класска айтып берүүгө даяр болгула.

Оң факторлор	Категория	Терс факторлор	Категория
1. Бирдей тажрыйбалуу эркектер жана аялдар үчүн бир түрдүү эмгекке бирдей акы төлөө. 2. Акысыз жалпы билим берүүнү киргизүү.	1	1. Кыргызстан өзүнүн тышкы саясатын жүргүзө алган эмес. 2. 3. 4.	1

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар Кыргызстандын Советтер Союзунун курамында болушунун оң жана терс жактарын атап, аларды өлкөнүн азыркы абалына таасир этиш деңгээлдерине карай классификациялап берүүгө тийиш.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - совет бийлигинин учурун бир жактуу эле мактап, же бир жактуу эле жамандай бербей, таразаланган калыс пикир иштеп чыгуу.

Мындагы маанилүү учур болуп, бардык тарыхый мезгилдерди бир убакта оң жана терстаасирлерин кароодо турат. Мындан окуучулар аталган суроо боюнча алардын коомдорунда көз караштар айырмаланып турарын баамдашат. Демек, бул ар кандай коомдор үчүн табигый нерсе, андыктан бир көз караш гана туура, башкасы жарабайт деген пикирди эле таңуулай бергенден майнап чыкпайт экендигин түшүндүрүү зарыл.

Жооптун үлгүсү:

Оң факторлор	Категория	Терс факторлор	Категория
1. Бирдей тажрыйбалуу эркектер жана аялдар үчүн бир түрдүү эмгекке бирдей акы төлөө..	1 3 2	1. Кыргызстан өзүнүн тышкы саясатын жүргүзө алган жок.	1 2
2. Акысыз жалпы билим берүүнүн киргизилүү.	4	2. Калк бардык жагынан мамлекетке көз каранды болгон.	3 4
3. Инфраструктураны өнүктүрүү.		3. Саясий эркиндиктин жоктугу.	
4. Акысыз саламаттык сактоо.		4. Эркин маалымат каражаттарынын жоктугу.	

Маанилүүлүгүнө жараша ирээтөө, албетте, ким кайсыны артык көрсө, ошого жараша болот.

**** 10-тапшырма. Келечек жөнүндө суроолор.**

Шеригиңер менен төмөндөгү суроону талкуулап, 200дөн ашпаган сөздөн турган дилбаян жазгыла:

Азыркы учурда улутту калыптандыруу жана андан ары чыңдоо боюнча Кыргыз Республикасынын алдында кандай милдеттер турат? Аларды кантип аткарууга болот?

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар башкы маселелерди жана аларды чечүүнүн жолдорун атап берүүгө тийиш.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучуларды ушул маселелер жана аларды чечүүнүн жолдору менен стратегиясы тууралуу ойлонууга түртүү.

Жооптордо булар камтылышы мүмкүн:

1. Мыйзам үстөмдүгүн бекитүү.
2. Экономикалык жактан өнүктүрүү жана индустрияны жолго коюу.
3. Коррупцияга каршы күрөшүү.
4. Ишенимдүү банк тутумун түзүү.
5. Мамлекеттик ишканаларды аткаминерлердин диктатынан бошотуу.
6. Жалпы кабыл алынган эл аралык стандарттардын негизинде бизнесмендер менен мамлекеттик кызматчылар арасында этикалык нормалардын бекитилишине жол ачуу.
7. Жалпы улуттук жана этностор арасындагы макулдашуулук.
8. Улуттук жана региондук коопсуздук.

*11-тапшырма. Жаран жана Ата-Журт

Ж. Ж. Руссонун бул сөзүн окуп көрүп, ой жүгүрткүлө:

«Эң чор эрдиктер менен эң улуу иштер Ата мекенге болгон сүйүүдөн жаралган».

Жан-Жак Руссо (1712-1778). Философ, социолог (Франция).

Француздук Агартуунун өкүлү, коомдук келишимдин теориясынын жактоочусу.

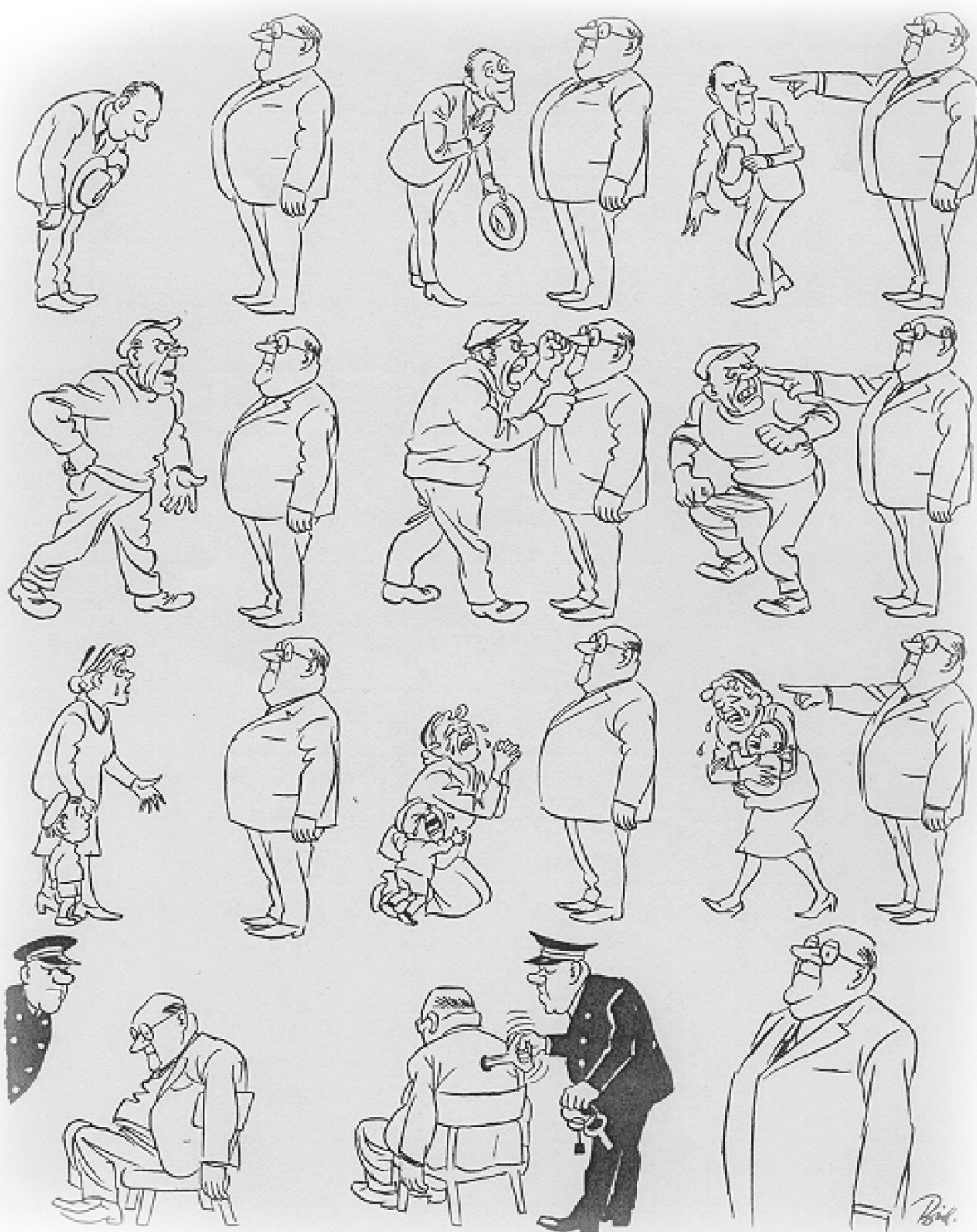
- Автор муну менен кандай ойду айткысы келген?
- Бир адамдын аракети коомдук турмушту өзгөртө алабы?
- Руссонун көз карашы боюнча, жаран өз Ата мекенине кандай мамиледе болууга тийиш?
- Тарых сабагында алган билимиңерди пайдаланып, ойлонуп көргүлө: бул айтылгандар автордун өзүнө туура келеби?

*** 12-тапшырма. Коомдун негизин түзгөн принциптер

Кыргызстандын окумуштуулары Т. Койчуев менен А. Брудныйдын пикирлери боюнча, коомдун өзөгүн төмөндөгүдөй принциптер түзүшү керек:

1. Экономика жаатында: менчиктин ар түрдүү (мамлекеттик, жеке менчик, кооперативдик) формаларынын тең укуктуулугун сактаган экономиканы көп нуктуулугу.
2. Идеология жана саясат жаатында: ар түрдүү идеологиялар менен партиялардын болушуна жол ачкан көз караштардын көп түрдүүлүгү.
3. Социалдык жаатта: калктын аз камсыздалган жана камсыз эмес катмарларын коргоо.
4. Укук жаатында: жарандардын, партиялардын жана мамлекеттин өзүнүн укуктарынын сакталышына кепилдик берүү.
5. Дүйнө тааным жаатында: ар түрдүү окуулардын жана пикирлердин, толеранттыктын жанаша жашоосуна жол ача турган илимий дүйнө тааным.
6. Мамлекеттик бийликти түзүү жаатында: жалпы адамзат баалуулуктарын жана адам укуктарын тааныган шартта ар түрдүү саясий күчтөр менен коомдук кыймылдардын кызматташуусу.

Ушул принциптерге таянып, Кыргызстандын мамлекеттик жана коомдук түзүмүнө мүнөздөмө бергиле. Конституциядан ушул принциптерди бекемдеген беренелерди тапкыла.

Х.Бидstrupтун карикатурасын карап чыккыла.

Коомдогу кайсы көрүнүш жөнүндө мында сөз болуп жатат? Ал Кыргызстанда барбы? Бул көрүнүштүн эмнеси коркунучтуу экенин жана муну биздин күндөрдө кантип жеңүүгө болорун айтып берүүгө аракеттенгиле.

3-бап. Мен жана дүйнө

Биринчи деңгээл. Кыргыз Республикасы

2-бөлүм. Демократия

***1 -тапшырма. Аныктамалардын шайкештиги.**

Жубуңар менен терминдерге тийиштүү аныктама бергиле.

Түшүнүк	Аныктама
1. Диктатура	а) Жогорку мамлекеттик бийлик диний топтун же чиркөө башчысынын колунда болгон башкаруу формасы
2. Теократия	б) Федерациянын курамындагы мамлекеттик түзүлүш
3. Федерация субъектиси	в) Бир адам же адамдардын тобу чексиз бийликке ээ болгон саясий режим

Жооптор: 1. - в), 2. - а), 3. - б).

***2 -тапшырма. Принциптер.**

Үч-төрттөн болуп топторго бөлүнүп, демократиянын силердин оюңар боюнча эң маанилүү болгон принциптеринин тизмесин түзгүлө.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар демократиянын негизги белгилерин атап бере алууга тийиш.

ТМ: Бул демократиянын негизги белгилерин окуучулардын эсине салуу үчүн жалпылоочу тапшырма. Муну аткарууда окуучуларга “акыл чабуулу” принцибин дагы бир ирет түшүндүрүп койгон оң.

Жооптордо төмөндөгү идеялар айтылышы керек:

1. Бир адам бир добушка ээ.
2. Башкаруучулар дайындалбайт, алар шайланат.
3. Талапкерлерди ачык тандоо.
4. Бийликтердин теңдештирилиши жана бөлүштүрүлүшү.
5. Мыйзамга баш ийүү.
6. Адамдар өздөрүн башкарууга макулдугун беришет.

****3-тапшырма. Бийликтин ар башка түрлөрү.**

1. Бийликке байланыштуу өз ара мамилелер жөнүндөгү төмөнкү ырастоолорду шеригиңер менен карап чыгып, аларды эң күчтүү бийликтен (1) эң алсыз бийликке (7) карай кеткен тартипте жайгаштыргыла.

№	Ырастоо	Күчтүүлүк деңгээли
1.	Башка бирөөгө бир нерсе жаса деп буюруу, жасабаса күч колдонуу. Мисалы, бирөөгө бир нерсе кыл десеңер, ал айтканыңарды аткарат, себеби тил албаса таяк жеп калаарын билет.	
2.	Башка бирөөгө бир нерсе жаса деп буюруп, бирок ал аткарбаса эч нерсе кылбоо. Бирөөгө бир жумушту тапшырсаңар, силердин жазалабай турганыңарды билгендиктен, аткарбай коёт.	
3.	Бирөөгө бир иш аткарууну буюруп, аткарбаса аны менен кызматташпай коюу. Мисалы, “карыздарыңды төлө, болбосо сага эч нерсе сатпайм”, - дейсиңер.	
4.	Бирөөгө бир нерсе жаса деп буюруп, ал укпай койсо топтун мүчөлүгүнөн чыгаруу. Силер бирөөгө эрежелерди сакта деп буюруп, мындан ары дагы буза турган болсо, ал футбол клубунан чыгарыларын эскертесиңер.	
5.	Бирөөгө бир нерсе жаса деп буюруп, аткарбаса сот аркылуу жазалоо. Силер бирөөдөн өзү кол койгон контракттын шарттарын сактоону талап кыласыңар, көнбөсө сотко берериңерди эскертесиңер.	
6.	Бирөөгө бир нерсе жаса деп буюруп, аткарбаса кайсы бир артыкчылыктардан ажыратуу. Силер бирөөгө дайыма кечиге бергенди токтот, болбосо досторуң менен сейилдеп келгенге жибербей коём дейсиңер.	
7.	Бирөөгө бир нерсе жасоону буюруп, аткарбаса экономикалык чара көрүү (санкция жасоо). Видеопркаттын кожоюну видеофильмди бир жума кечиктирип кайра бергениңер үчүн силерге айып (штраф) салат.	

2. Төмөндөгү суроону талкуулагыла:

Төмөндөгү кырдаалдарда бийликтин кайсы түрү көбүрөөк колдонулушу мүмкүн:

- а) окуучулардын окуучуларга жүргүзгөн бийлиги (б.а. окуучулардын бири-бирине өздөрү каалаганды жасатууга мажбурлашына жол коюу керекпи?);
- б) ата-энелердин балдарына жүргүзгөн;
- в) жергиликтүү бийлик органдарынын жарандарга жүргүзгөн;
- г) борбордук бийлик органдарынын жарандарга жүргүзгөн;
- д) эл аралык уюмдардын көз карандысыз мамлекеттерге жүргүзгөн?

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар ар кайсы бийликтин түрлөрүн классификациялоого тийиш.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - бийликтеги өз ара мамилелер өзгөрүп турарын жана таасир этүүнүн күч колдонуудан башка да жолдору бар экендигин көрсөтүү.

Үчүнчү пункт өзүнө төмөнкү кызматтарды сунуштоодон баш тартууларды камтышы мүмкүн: азык-түлүктү, электр кубатын берип туруудан ж.у.с.. Эгер силерден бөлөк буларды өндүрүүчүлөр жок болсо же башкаларга үстөмдүк кылсаңар, анда бул алда канча чоң бийлик экендиги анык.

Сиз көп нерселерге абсолюттук бийликти колдонбой деле жетишүүгө болорун көрсөтүшүңүз зарыл.

Мүмкүн болгон жооптор:

1. I (эң күчтүү), II (эң начар).
2. Жооптор айырмалуу болушат.

Бул көнүгүү үчүн так жооптор жок экендигин көрсөтүңүз. Окуучулар ортоңку пункттардын айрымдарынын жайгашкан ирээти боюнча ар башка ойдо болушу мүмкүн. Мында алар элестеткен кырдаалдарга жараша ар түрдүү варианттар болушу мүмкүн. Эгер ынандымдуу түшүндүрө алышса, алардын пикирлерин колдоңуз.

*4-тапшырма. Бийлик жана/же анын мыйзамдуулугу (легитимдүүлүгү) эмнеден келип чыгат?

Жубуңар менен мамлекеттик бийликтин формаларынын тизмесин карап чыккыла. Мыйзамдуулук түрүн же бийликти алуу ыкмасын башкаруу формасы менен дал келтиргиле. (Айрым учурларда мамлекеттик бийлик күчтүү болгону менен, легитимдүүлүгү жок болот).

Башкаруу формасы	Ал бийликке жана/же мыйзамдуулукка кандайча ээ болот?
1. Демократиялык президенттик республика	а) Мураска калган титулу (наамы) бар өкүмдар бийликти атадан балага, укумдан тукумга калтыруучу салт боюнча. Адатта мындай бийликти чектей турган парламент болбойт.
2. Абсолюттук (чексиз) монархия	б) Бай адамдардын же кандай мүлкү бар экендигине жана эмнени көзөмөлдөгөнүнө карай, саясий укугу бар белгилүү бир таптын мүчөлөрүнүн макулдугу менен гана.
3. Теократия	в) Адамдын же адамдар тобунун мажбурлоо же зомбулук менен бийликке ээ болуусу жана аны пайдалануусу.
4. Диктатура	г) Бийлик эл шайлаган башкаруучулар түзгөн эрежелер тутуму аркылуу легитимдүү болуп калат. Бул эрежелер башкаруучунун иш-аракеттерин чектейт. Башкаруучуну эл шайлабайт.
5. Олигархия	д) Адамдардын макулдугу. Адамдар шайланган жетекчиге ушундай бийлик берүүгө макул болушат. Алар өздөрүнүн макулдугун жетекчиге добуш берүү аркылуу билдиришет.
6. Конституциялык монархия	е) Диний лидердин же диний органдын бийлиги, ал диний салттарга жана адамдардын жетекчилерди кудай тандайт деген ишенимине негизделет.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар башкаруу формасын анын легитимдүүлүгү менен салыштыра алууга тийиш.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучуларга бийликтин легитимдүүлүккө ээ болушунун ар түрдүү жолдорун көрсөтүү.

Жооптор: 1 - д), 2 - а), 3 - е), 4 - в), 5- б), 6 - г)

Бул тапшырманы аткаруу үчүн окуучуларга сөздүк керек болушу мүмкүн.

***** 5-тапшырма. Оң жана терс жактары.**

Ар бир тутумунун кандай артыкчылыктары жана кемчиликтери бар? Легитимдүүлүк принциби кандайча иштей тургандыгы жөнүндө көбүрөөк ойлонгула. Бул ишти жубуңар менен аткаргыла. Силер үчүн кээ бир мисалдар келтирилди.

Артыкчылыктары	Кемчиликтери
Демократия	Демократия
1.	1.
2.	2.
Монархия	Монархия
1.	1. Өкүмдар мыйзамдарды өзү каалагандай өзгөртүшү мүмкүн.
2.	2.
Теократия	Теократия
1.	1.
2.	2.
Диктатура	Диктатура
1.	1. Жаман башчыны кызматынан кетирүү кыйын.
2.	2.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар бийликтин ар түрдүү формаларынын кээ бир артыкчылыктары менен кемчиликтерин санап бере алууга тийиш.

Артыкчылыктары	Кемчиликтери
Демократия 1. Ар бир жаранга өз жетекчисин шайлоо мүмкүнчүлүгүн берет. 2. Жетекчи эсеп берип турууга көбүрөөк милдеттүү болот. 3. Адам укуктары көбүрөөк сакталат. 4. Чыныгы демократиянын тушунда начар жетекчини кызматтан четтетүү оңой болот. 5. Эркиндик жогорку деңгээлде болот. 6. Чыныгы демократиянын тушунда бардарчылыктын деңгээли менен болгон байланыштуулук абдан тыгыз болот. Монархия 1. Шайлоонун кереги жок. 2. Саясат жөнүндө талаш-тартыштардын кереги жок. 3. Бийликте турган үй-бүлөдөн болсоңор жакшы. 4. Чечимдер тез кабыл алынат. 5. Бюрократиянын деңгээли төмөн болушу ыктымал. Теократия 1. Турмуштун бардык эрежелерин башкалар аныктап койгондуктан, жашоо жөнөкөй болот. 2. Ойлонуунун кереги жок. 3. Бийликтин кадыр-баркы бийик болот. Диктатура 1. Шайлоонун кереги жок. 2. Диктатураны жактасаңыз жана лидерлер менен байланышыңыз болсо, жакшы жашашыңыз мүмкүн. 3. Жетекчилердин бийлиги күчтүү болот.	Демократия 1. Кээде чечим кабыл алуу үчүн көп убакыт керек болот. 2. Саясий үгүт тажатып жибириши мүмкүн. 3. Көпчүлүк өз эркин таңуулашы мүмкүн. 4. Азчылыктан өкүл көрсөтүү төмөнкү деңгээлде болот. Монархия 1. Жетекчи шайланбайт. 2. Жетекчи мыйзамдарды өзү каалагандай өзгөртө алат. 3. Жетекчиге адам укуктарын сактоону көздөгөндөрдүн кысымы анча сезилбейт. 4. Жетекчи калктын бардык улуттук топторунун өкүлү болбошу мүмкүн. 5. Тууганчылык менен жек-жааттык үстөмдүк кылышы ыктымал. 6. Жаман жетекчини кызматтан четтетүү кыйын. 7. Королдор менен сарай кызматындагыларды багуу өтө кымбатка түшөт. Теократия 1. Көбүнчө жетекчи шайланбайт. 2. Бул динге кирбегендер кысымга алынышы мүмкүн. 3. Бийликтегилер көбүнчө экономикага көңүл бурушпайт, адамдар азап тарта беришет. 4. Көбүнчө адам укуктары көзгө илинбей калат. 5. Жеке турмушка кийлигишүү көп болот. Диктатура 1. Начар жетекчини кетирүү кыйын. 2. Көбүнчө адам укуктары көзгө илинбей калат. 3. Жетекчи шайланбайт. 4. Бийлик каалаганын кылат. 5. Калктын жакырчылыгы менен байланыштуулук жогорку деңгээлде болот. 6. Көп учурда жеке инсанга сыйынуу жана анын кесепеттерине алып келет.

Окуучулар дагы башка кеп идеяларды сунуш кылышы мүмкүн.

Сиз бул тапшырманы толуктап, окуучулардан демократиянын артыкчылыктарын маанилүүлүк деңгээлине карай иреттөөнү өтүнсөңүз болот.

**** 6 -тапшырма. Демократия деген эмне?**

Төмөндө келтирилген тизмени карагыла. Жубуңар менен адегенде демократиялык тутум кандайча иштээрин сыпаттаган ойлорду белгилеп чыккыла (). (Булардын айрымдары демократиялык эмес). Анан 3-4 төн болуп топторго бөлүнүп, демократиянын өзүңөр эн маанилүү деген алты принцибин тандап алгыла.

№	Демократиянын принциптериби?	Ооба же жок	Эң маанилүүсү
1.	Адамдар добуш берүүгө каалагандай тез-тез катыша алышат.		
2.	Адамдар өз өкүлдөрүн алмаштыра алышат.		
3.	Адамдар мезгил-мезгили менен өздөрүнүн лидерлери кимдер болору тууралуу чечим кабыл ала алышат.		
4.	Эң төмөнкү жаш курагы жана жарандык добуш берүүгө катышуу үчүн минималдык шарт болуп эсептелет.		
5.	Шайлоо күн ачык күндөрү гана өтүүгө тийиш.		
6.	Талапкер аялдар болушу керек.		
7.	Бардык талапкерлер окуй алууга тийиш.		
8.	Кызыккан адамдар добуш берүүнүн жүрүшүнө байкоо жүргүзө алышат, бирок ким кандай добуш бергенин көрүүгө акысы жок.		
9.	Эки палаталуу парламент болууга тийиш.		
10.	Шайлоо жашыруун добуш берүү жолу менен өткөрүлөт.		
11.	Кызыккан адамдардын баары добуштарды саноого жана жыйынтык чыгарууга байкоо жүргүзө алышат.		
12.	Жарандар бардык чечимдер үчүн добуш берсе, шайлоо демократиялуу болот.		
13.	Талапкерлердин саны бирден ашык болууга тийиш.		
14.	Бай адам гана президент боло алат.		
15.	Бюллетендерде талапкердин өмүр баяны жана сүрөтү болууга тийиш.		
16.	Бюллетендерде бардык талапкерлерге каршы добуш бере ала турган пункт болууга тийиш.		
17.	Талапкер белгилүү бир жаш курагынан улуу болууга тийиш.		
18.	Саясий партиялар катталууга тийиш.		

Эскертүүлөр:

ОКИМ: окуучулар демократиялык тутумдун жумушун сыпаттаган ырастоолорду тандап, алардын ичинен эң маанилүү деп эсептешкен алтоосун тандап алышса болот.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - демократиянын башкы мүнөздөмөлөрүн жалпылаштыруу жана маанилүүлүгү боюнча иреттөө процессинде булардын ар бири жөнүндө окуучулардын ойлонуусуна түрткү берүү.

Мүмкүн болгон жооптор:

2, 3, 4, 8, 10, 11 эң маанилүү жоболор болуп саналат. Башкалары, мисалы, 6, 13 жана 18 да маанилүү, бирок анчейин эмес.

Комментарий:

6 - Маанилүү, анткени аялдар калктын жарымын түзөт. Кээ бир өлкөлөрдө айрым партиялар өз уставдарында шайланма постторго алар көрсөткөн талапкерлердин белгилүү проценти аялдардан болууга тийиш деп жазып коюшкан. Бирок айрым адамдар бул жогоруда көрсөтүлгөн алты принципке караганда анча маанилүү эмес деп эсептешет.

13- Маанилүү, бирок талапкер бирөө эле болсо, жетиштүү деп эсептеген жана эч ким башка талапкер катары көрсөтүлүүнү каалабаган учурлар көп кездешет. Бирок бир талапкер башка талапкерлердин дайындалышына жол бербөө үчүн өз бийлигин пайдаланган учурларда бул, албетте, туура эмес болот.

18 - Маанилүү. Демократиялуу өлкөлөрдө адатта саясий партиялар каттоодон өткөрүлөт, анткени бул аларга саясий кампанияларды (өнөктүктөрдү) өткөрүү үчүн мамлекеттен финансылык жардам алууга жол

ачат жана шайлоо комиссияларына булардын талапкерлерин добуш берүү бюллетендерине киргизүү үчүн негиз берет... Каттоо, адатта өтө жөнөкөй өткөрүлөт да, эки партиянын бирдей аталып калышына жол бербейт. Мисалы, Австралияда катталбаган партиялардын көрсөткөн талапкерлери, бюллетенге ошол партиялардын аталышы менен кошо киргизилбейт дегенди билдирет. Бирок жеке адамга катталуунун кереги жок, андыктан көз каранды эмес талапкер өзүн-өзү же башка кимдир бирөө көрсөтүп жатса, добуш берүү бюллетенине жөн эле киргизилиши мүмкүн.

7 жана 17 - Маанилүү эмес, анткени ылайыксыз талапкерлер көрсөтүлүп калган учурда, шайлоочулар аны шайлабай коё алат. Бирок татыксыз талапкер баары бир шайланып калса, анда бул үчүн шайлоочулардын өздөрү жооптуу болот да, мындай шайлоонун бардык натыйжаларына чыдашы керек.

***** 7 -тапшырма. Төмөнкү сунуштар канчалык демократиялуу жана жөндүү болуп саналат?**

Шеригиңер менен төмөндө сунуш кылынган мыйзам долбоорлорун карап чыккыла да, аларга демократиялуулугу боюнча баа бергиле. Беш упайлык тутумду пайдалангыла, анда 0 - мыйзам долбоору жөндүү эмес болсо да, демократиялуу экенин, 1 - абдан демократиялуулугун, 2 – демократиялуу, 3 - бейтарап экенин, 4 - демократиялуу эмес экенин, 5 - таптакыр демократиялуу эмес экенин билдирет.

№	Мыйзам долбоору	Баа
1.	Бардык судьяларды президент дайындайт.	
2.	Добуш берүү ар бир добуш берилгенден кийин текшерилип турат.	
3.	Жергиликтүү органдардагы бардык кызматтар шайланма болушат.	
4.	Студенттер өздөрүнүн окутуучулары үчүн добуш беришет.	
5.	Менчик ээлери гана добуш берүү укугуна ээ болушат.	
6.	Коомчулук өздөрүнүн досторун тандашат.	
7.	Массалык маалымат каражаттарын жалаа жапканы үчүн сот жообуна тартууга мүмкүндүк берген мыйзамдар киргизилет.	
8.	Жаңы үйлөргө 20% салык киргизилет.	
9.	Парламент өкүлдөрүнүн жөнөкөй көпчүлүк добушу менен президент кызматынан четтетилиши мүмкүн.	
10.	18 жаштан улуу курактагы бардык адамдар, сүрөтү бар өздүк күбөлүгүн дайым ала жүрүүгө милдеттүү.	
11.	Талапкерлер катталгандыгы үчүн жылдык орточо кирешесинин 50%ын төлөөгө милдеттүү.	
12.	Эгерде көпчүлүк бул учун добуш берсе, айрым саны аз этносторго эмгек акы аз төлөнөт.	
13.	Көп талапкерлер болот, бирок бир гана партия көрсөтүлөт.	
14.	Саясий партияларга тыюу салынат. Бардык талапкерлер көз каранды эмес болууга тийиш.	
15.	Эң көп дегенде 10 саясий партия болууга тийиш.	
16.	Парламент мүчөлөрү мыйзамды буза алышат, буга сот кирише албайт.	

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар жогорудагы ар бир берилген сунуш канчалык демократиялуу жана жөндүү экенин чече алышат.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучулар демократиянын өзөктүк мазмунун түзгөн башкы түшүнүктөрдү канчалык жакшы түшүнүшөрүн аныктоо. Бирок мында текшерүүгө караганда окутууга көбүрөөк көңүл бөлүнөт.

Мүмкүн болгон жооптор жана комментарийлер:

1=3. Бул функция ар кайсы органдарга бөлүштүрүлсө, жакшы болмок. Мисалы, аткаруу бийлиги талапкерди көрсөткөндөн кийин аны башка орган бекитүүгө тийиш.

2=5. Анда добуш берүү жашыруун болбой калмак да, адамдар өздөрү каалагандай добуш бере албай тургандыгын сезишмек.

3=2. Жергиликтүү өзүн өзү башкаруу органдарынын ар бир эле кызматкерин шайлай берген жарабайт. Бухгалтерлерди же катчыларды дайындоо керек, анткени алардын атайын даярдыгы болушу зарыл. Бирок жетекчилер курамы шайланууга тийиш экендиги анык.

4=0. Бул ишке ашпайт, анткени окуучулар аз же жеңил тапшырма берген мугалимдер үчүн гана добуш бериши, мунун айынан окуу начарлап кетиши ыктымал. Жетекчилерди шайлоонун негизин түзгөн принциптердин бири - бул шайлоочулар туура чечим чыгара алуу үчүн жетиштүү даражада маалыматка ээ болушу керек, ал эми ыйгарымдар алардын макулдугу аркылуу алынат деген принцип. Мугалимдерге бул шарттар ылайык келбейт. Бирок кээ бир өлкөлөрдө балдарынын окуусуна акы төлөп, бул акча аркылуу өздөрү тандаган менчик мектептерди колдоп добуш беришет.

5=5. Айрымдар байлар жакшыраак билишет дешет. Кептин баары алардын байлыкты кантип сактап, көбөйтүүнү жакшы билишкендигинде. Мамлекет болсо бардык жарандарга жардам берүүгө тийиш (бул кээде кедейлерди байлардын ач көздүгүнөн коргоо дегенди билдирет). Бирок кедейлерге жардам бергиси келген бай адамдар да аз эмес. Анын үстүнө мамлекетиңердин жетекчилерин шайлоо - бул силердин адамдык укуктарыңардын бири, андыктан ал жалпыга бирдей камсыз кылынууга тийиш.

6=0. 4-жобону караңыз.

7=3. Бул туура. Массалык маалымат каражаттары текшерип аныкталган фактыларды кабарлашы керек, эгер антпесе, аларды жоопко тартуу мүмкүнчүлүгү болууга тийиш. Бирок эгер алар туура иштесе, алар жакшы-жаманына карабай бардык жаңылыктарды эркин түрдө маалымдоо мүмкүнчүлүгүнө ээ болууга тийиш.

8=3. Мамлекет салык чогултууга тийиш, антпесе ал убада кылынган кызматтарды көрсөтө албайт. Бирок мамлекеттик органдар өздөрүнүн жаңы салыктарды киргизүү жөнүндөгү чечимин жарандарга

алдын ала кабарлоого тийиш, анткени жарандар мамлекеттин башкача саясат жүргүзө турган бөлөк жетекчилерин шайлап алгысы келиши мүмкүн. Муну жасабаган жетекчилер кийинки шайлоодо өтпөй калышы ажеп эмес. Ошондой эле өкмөт жыйналган салыкты эмнелерге сарптоо ачык экендигин да элге маалымдоого тийиш. Анан ал акчаны ушул максаттарга гана сарптоого милдеттүү.

9=2. Албетте, парламенттин президентти кызматтан четтетүүгө мүмкүнчүлүгү болушу керек, бирок бул өтө олуттуу кадамды жасоо үчүн жөнөкөй эле көпчүлүк добуштун берилиши жетишсиз, добуштардын басымдуу көпчүлүгү талап кылынат. Балким, бул үчүн депутаттардын 75%ынын колдоосу керек болор.

10=3. Чындыгында мунун демократияга эч кандай тиешеси жок, бирок кээ бир өлкөлөрдөгү адамдар бул алардын жеке турмушуна кийлигишүү деп айтышы ыктымал. Көпчүлүк демократиялуу өлкөлөрдө ушундай тутум иштейт.

11=5. Бул абдан демократиясыз жобо, анткени кылмыш жасабаган ар бир жаран талапкер болуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушу керек. Мындай мыйзам жашоо үчүн акча иштеп табууга муктаж болбогон байлар же акчасы көптөр гана талапкер катары каттала алат дегенди билдириши мүмкүн.

12=5. Бул демократияга өтө каршы келген жобо, анткени демократиянын принциби — көпчүлүк тарабынан тираниясын болтурбоо. Бул биз эч качан азчылыктын теңдик укуктарын көпчүлүк тебелеп-тепсешине жол бербешибиз керек дегенди билдирет.

13=5. Демократияга таптакыр каршы келет.

14=5. Эч качан буга жол койбоо керек.

15=5. Өкмөт партиялардын санына чек койгонго укуктуу эмес. Жарандар ага ушундай кылуу ыйгарымын бериши мүмкүн, бирок бул учурда деле жакшы болбойт.

16=5. Демократиялуу мамлекеттерде парламент мүчөлөрү кээде сот тескөөсүнө

карата иммунитетке ээ болсо да (мисалы, көбүнчө аларды парламент имаратынын ичинде айткан сөздөрү үчүн жоопко тартуу мүмкүн эмес), бул иммунитет өтө чектелүү болот. Депутат парламент имаратынын ичинде турганда гана ушундай иммунитетке ээ, анткени кээде кайсы бир адамды же уюмду күнөөлүү деп шектенгендигин айтууга туура келет. Эгер ушундай пикирди парламенттин сыртында жүрүп айтса, анан бул жалган экендиги далилденсе, алар сот жообуна тартылышы мүмкүн. Депутаттар машинаны каалагандай ылдамдыкта

айдаса же сот жоопкерчилигинен коркпой уурулук кыла берсе, анда демократиянын мааниси такыр эле бурмаланып калмак.

*8-тапшырма. Өзүңөр канчалык деңгээлде демократиялуусуңар?

Биринчи кадам:

Жекече иштеп төмөнкү ойлорго канчалык макул болгонуңарга же макул болбогонуңарга жараша упай бергиле.

№	Ой-пикирлер	Упай
0.	Газеталарга жакшы жаңылыктар гана чыгууга тийиш.	4
1.	Мен досторума эмне кылууга тийиш экенибизди айтам да, каршы пикирлерди укпайм.	
2.	Менин ар кандай улуттагы дос балдарым жана дос кыздарым бар, мен алардын баарына бирдей мамиле жасайм.	
3.	Жаш туугандарыма караганда тажрыйбам чоң болсо да, алардын интеллектин урматтайм.	
4.	Жөн эле буйруктарга баш ийип жашасак, турмуш алда канча жөнөкөй болор эле.	
5.	Аялдардын мүмкүнчүлүктөрү эркектердики менен тең болууга тийиш деп ойлойм.	
6.	Бардык чечимдер боюнча добуш берүү керек деп эсептейм.	
7.	Эгер кимдир бирөө мени катуу кордосо, ага каршы анча-мынча күч колдонууга болот.	
8.	Мен өз пикиримди ачык айтпайм, анткени аны анча маанилүү эмес деп эсептейм.	
9.	Акчасы көп адамдар - турмушунда ийгиликке жетишкендер, ошондуктан алар гана добуш берүү укугуна ээ.	
10.	Англис тили - дүйнөдөгү эң мыкты тил.	
11.	Мыйзамдан эч ким жогору турбашы керек.	
12.	Эгерде чечим эркин жана адил добуш берүү менен кабыл алынса, мен анын натыйжаларына макул болом.	
13.	Менимче, эркиндик чечим кабыл алууга укуктуулук, ошондой эле анын натыйжалары учун жооп бере билүү дегенди билдирет.	
14.	Жакшы жетекчи адамдарга бардык нерселерди бере алат жана алар үчүн толугу менен жооп берет.	
15.	Кайсы мыйзамдарга баш ийип, кайсы мыйзамдарга баш ийбөөнү биз өзүбүз добуш берүү менен чечишибиз керек деп ойлойм.	

Экинчи кадам:

Ар бир пункт үчүн өз упайларыңарды эсептеп чыккыла. Үлгү катары таблицанын № 0 пунктун карагыла.

№		Таблицанын упайлары					Менин упайларым
0	Упайлардын саны:	1= (билдирет) 5,	2=4,	3=3,	4=2,	5=1	2
1.	Упайлардын саны:	1=5,	2=4,	3=3,	4=2,	5=1	
2.	Упайлардын саны:	1=1,	2=2,	3=3,	4=4,	5=5	
3.	Упайлардын саны:	1=1,	2=2,	3=3,	4=4,	5=5	
4.	Упайлардын саны:	1=5,	2=4,	3=3,	4=2,	5=1	
5.	Упайлардын саны:	1=1,	2=2,	3=3,	4=4,	5=5	
6.	Упайлардын саны:	1=2,	2=1,	3=1,	4=2,	5=2	
7.	Упайлардын саны:	1=5,	2=4,	3=3,	4=2,	5=1	
8.	Упайлардын саны:	1=5,	2=4,	3=3,	4=2,	5=1	
9.	Упайлардын саны:	1=5,	2=4,	3=3,	4=2,	5=1	
10.	Упайлардын саны:	1=5,	2=4,	3=3,	4=2,	5=1	
11.	Упайлардын саны:	1=1,	2=2,	3=3,	4=4,	5=5	
12.	Упайлардын саны:	1=1,	2=2,	3=3,	4=4,	5=5	
13.	Упайлардын саны:	1=1,	2=2,	3=3,	4=4,	5=5	
14.	Упайлардын саны:	1=5,	2=4,	3=3,	4=2,	5=1	
15.	Упайлардын саны:	1=5,	2=4,	3=3,	4=2,	5=1	
		Бардыгы:					

Үчүнчү кадам:

Упайлардын жалпы санын (№ 0 пунктунун натыйжасы кошулбайт) 15 ке бөлгүлө. Э

- 1.0 жана 2.0 ортосундагы упай силердин өтө демократиялуу экениңерди билдирет.
- 2.1ден 3.0 чейинки упай силердин бир топ демократиялуу экениңерди билдирет.
- 3.1ден 4.0 чейинки упай силердин демократиялуулугуңардын жетишсиздигин билдирет.
- 4.1ден 5.0 чейинки упай силердин таптакыр демократиялуу эмес экениңерди билдирет.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар канчалык демократиялуу экендигине баа бере алышат.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучуларды мамлекеттик ишмерлерге койгон талаптарына алар өздөрү ылайык келер-келбесин баалап көрүүгө кызыктыруу. Тапшырмада ошондой эле демократия коомдун бардык деңгээлдеринде болушу мүмкүн экендиги көрсөтүлөт.

***9 -тапшырма. Алар макулбу?**

Силерди жакшы тааныгандардан өзүңөрдүн канчалык демократиялуу экендигиңерге тест боюнча баа берүүнү өтүнгүлө. Анын жыйынтыгын өзүңөрдүн жыйынтыгыңар менен салыштыргыла. Алар бирдейби?

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар канчалык демократиялуу экендигине баа бере алышат.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучуларды мамлекеттик ишмерлерге койгон талаптарына алар өздөрү ылайык келер-келбесин баалап көрүүгө кызыктыруу. Тапшырмада ошондой эле демократия коомдун бардык деңгээлдеринде болушу мүмкүн экендиги көрсөтүлөт.

Бул окуучулардын бирин-бири текшерип көрүшүнө түрткү бере турган кызыктуу көнүгүү болушу мүмкүн. Айрым окуучулар досторунан башкалар менен иштегенде кыйла чынчыл болушу мүмкүн. Же болбосо сиз окуучулардан бири-биринин рейтингин аныктоону өтүнсөңүз болот, бирок мындай тапшырманы аткаруу үчүн алар бири-бирин жакшы билүүгө тийиш.

***10 -тапшырма. Кайсы пикир силерге жакын?**

Төмөндө бир суроого окуучулар берген жооптор келтирилген. Аны досңар менен талкуулап чыгып, бул пикирлердин кайсынысы өзүңөрдүкүнө туура келе тургандыгын ойлонуштуруп көргүлө. Эгерде бири да туура келбесе, жекече көз карашыңарды баяндап бергиле. Аны далилдөөгө даяр болгула.

Демократиянын өкүм сүрүшү автоматтык түрдө жакшы өкмөттүн болушун билдиреби?

Данияр: Мен буга таптакыр макул эмесмин. Демократия - бул убакытты бекер коротуу. Ал бай өлкөлөр үчүн жакшы, биз үчүн жарабайт. Кээ бир мамлекеттердин жетекчилери күчтүү, бирок анча демократиялуу эмес болушат, жана аларда экономикасы жакшы өнүккөн, өкмөтү да мыкты. Буга мурунку Малави мисал боло алат.

Бакыт: Мен мынчалык кескин пикирде эмесмин. Демократиянын бар экендиги сөзсүз эле жакшы өкмөттүн боло тургандыгын билдирбейт, анткени адамдар мыкты эмес болуп чыга турган

жетекчилерге добуш берип жаңылышы мүмкүн. Филиппинде бир нече жыл мурун эмне болгондугун эле эстеп көрчү. Ошентсе да, адил жана ачык жол менен шайланса, демократия жакшы өкмөттүн болушуна өбөлгө түзөт деп ойлойм.

Альфия: Мага болсо баары бир. Адамдар тынчтыкта жашап, тамак-аш жетиштүү болсо, алар кандай мамлекеттик тутумда жашагандыгы маанилүү эмес. Партия дегендер талашып-тартышкандан башканы билишпейт. Мен дегеле эч кандай өкмөт болбосо жакшы болот эле деп ойлойм. Мен тропикалык аралдарда жашагым келет... Жалгыз!

Тамара: Сенин оюң туура. Өлкөдө тынчтыктын болушу эң маанилүү, бирок тынчтыкты камсыз кылуу үчүн биздин өкмөт акыл-эстүү принциптерге негизделүүгө тийиш. Демократия дайыма жакшы өкмөттү түзүүгө алып келет деп ойлойм. Демократия канчалык көп болсо, ошончолук жакшы болот. Мен чыныгы демократия бар жерде эң мыкты өкмөт болот деп ойлойм. Демократиялык жол логикага өтө туура келет, ал туура чечимдерди кабыл алууга алып келет. Ал адамдарды рационалдуулукка үйрөтөт.

Марат: Койсоңорчу! Демократиялык өкмөт дегендер кабыл алып жаткан айрым акылсыз чечимдерди карап көрсөңөр боло. Менин жеке оюмча демократия - бул ар биринин өзүнчө кемчиликтери бар көп варианттардан жакшыраагын тандоо. Мунун эң жаман жери - адамдар көбүнчө өз көмөчүнө күл тартат. Бирок дал мына ушундай эң начар жеринен улам ал бизге керек. Ал биздин жаман саясатчылардан кутулушубузга мүмкүндүк берет.

Айнура: Мен демократия добушун кандай колдонууну билген адамдардын добуш берүү укугун камсыз кылса, аны жактайм. Мен добуш берүү укугу байларга гана берилүүгө тийиш, анткени мамлекеттин байлыгын алар түзөт деп жатам.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар жогоруда берилген ойлордун кайсыны өздөрүнүн оюна жакын экенин чече алышат.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучуларды ушул темадагы маселелер жана алар боюнча пикирлер менен тааныштыруу.

Бул андан ары бүт класста талкуулоо үчүн абдан жакшы тапшырма. Мында бирден бир туура жооп жок.

***11-тапшырма. Силердин оюңар кандай?**

Шеригиңер менен төмөнкү маселени талкуулагыла. Өз жообуңарды класска негиздеп берүүгө даяр болгула.

“Эгерде жарандары күндөлүк турмушта демократиялык принциптерди колдонушпаса, мындай өлкөнү чыныгы демократиялык өлкө десек болобу?”

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар эмне үчүн демократиянын бүткүл өлкөнүн чегинде курулушу биздин күндөлүк турмушубуздан башталууга тийиш экендигин түшүндүрүп бере алышы керек.

ТМ: Бул кайталоо жана анализ жүргүзүү үчүн түзүлгөн тапшырма, демократиялык түшүнүктөрдү бышыктоого жардам берет. Анын максаты - мамлекеттин жарандарынын иш-аракеттери мамлекет жетекчилеринин ишмердигинен кем эмес мааниге ээ экендигин көрсөтүү.

Болжолдуу жоопто төмөндөгүдөй идеялар камтылууга тийиш:

- Демократия жана адам укуктары күндөлүк турмушта колдонулбаса, аларды адамдар кабылдабай калат.
- Аларды *биздин* турмушта, атүгүл ашынган репрессиячыл диктатуранын шартында да колдонууга болот.
- Бул улуттук-маданий салттардын көпчүлүгүнүн мазмунунда бар.
- Эгер биз күндөлүк жашоодо жүрүш-турушубузду ушул үлгүгө

салсак, анда башкалар дагы мунун эффективдүүлүгүн, алгылыктуулугун көрүп, колдоно башташы мүмкүн.

**** 12-тапшырма. Булактар.**

Жуптарда иштеп, төмөнкү маселени талкуулагыла:

“Коомубуз үчүн эрежелерди иштеп чыгууга аракет кылганда биз кайдан кеңеш же акыл-насаат ала алабыз?”

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар ар кандай булактарды сунуш кыла алышат.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучуларга мындай иш үчүн көптөгөн булактарды табууга болорун түшүндүрүү. Жооптордо белгилүү коомдук ишмерлер, башка өлкөлөрдүн тажрыйбасы, социологиялык иликтөөлөр, диний салттар, кыргыздын үрп-адаттары жана кечээ жакындагы саясий турмушу тууралуу айтылышы мүмкүн.

***13-тапшырма. Мыйзамдын үстөмдүгү же инсандын бийлиги**

Жубуңар менен төмөнкү ойлорду окуп чыккыла да, анда мыйзамдын үстөмдүгү же инсандын бийлиги айтылып жаткандыгын аныктагыла. Биринчи мисал үлгү иретинде аткарылган.

№	Ойлор	Мыйзам	Адам
1.	Экономикасы туруктуу жана өнүгүп жаткан көп өлкөлөр ушул тутумду тутунат.	✓	
2.	Чечимдер бийлик ээлеринин кызыкчылыктарына негизделет.		
3.	Мыйзамдар парламентте көпчүлүк добуш менен жактырылган тартип боюнча кабыл алынат же өзгөртүлөт.		
4.	Бийлик ээлери укуктук нормаларды чанда гана бийликке ээ болгондордун пайдасына тууралап чечмелейт.		
5.	Чечимдерди кабыл алуунун мындай түрү бийликтин бөлүнбөгөндүгүнүн натыйжасы болуп эсептелет.		
6.	Мыйзамдар аларды кабыл алгандардын пайдасы үчүн оңой кабыл алынат же өзгөртүлөт.		
7.	Бул тутумда бардыгы тең жана мыйзам бардыгына бирдей.		
8.	Мыйзамдар бийликтегилердин кызыкчылыгына жараша чечмеленет.		
9.	Чечимдер мыйзамдарда белгиленген нерселерге негизделет.		
10.	Мыйзамдар өтө тез кабыл алынышы же өзгөрүшү мүмкүн.		
11.	Мыйзамдар көп учурда карама-каршы чечмеленет.		
12.	Мыйзамдарды алар бирине-бири карама-каршы келбегенде гана пайдаланууга болот.		
13.	Мыйзамдарды колдонуу маселелери боюнча кабыл алынуучу чечимдер ырааттуу болушу керек (башкача айтканда, сот бир мыйзамды колдонсо, бардык учурларда бирдей колдонууга тийиш).		
14.	Бийлик ээсинин алмашуусу менен эле мыйзам өзгөрө бербейт.		

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар мыйзам үстөмдүк кылган учурларды адам өкүмчүлдүгүнөн айырмалай алышы керек.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучулардын ушул эки концепциянын ортосундагы айырмачылыкты түшүнүүсүн бышыктоо.

Жооптор:

1. Мыйзам	6. Адам	11. Адам
2. Адам	7. Мыйзам	12. Мыйзам
3. Мыйзам	8. Адам	13. Мыйзам
4. Адам	9. Мыйзам	14. Мыйзам
5. Адам	10. Адам	

**** 14-тапшырма. Силердин оюңар кандай?**

Жуптарда иштөөдө инсандын бийлигинен мыйзамдын үстөмдүгү маанилүүрөөк деп эмне үчүн эсептей турганыңарды талкуулагыла.

Эскертүүлөр:

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучулардын мыйзамдын үстөмдүгү жана инсандын бийлиги эки концепциянын ортосундагы айырмачылыктарды түшүнүүсүн бышыктоо.

Мыйзам үстөмдүгү мамлекеттин ашкере өкүмчүлдүгүн чектөөнүн зарыл шарты болуп саналат. Мыйзам үстөмдүгү концепциясынын өзөгүн “башкарылуучулар эле эмес, башкаруучулар дагы баш ийген, кеңири белгилүү жана адамдар тааныган эрежелерди коом жетекчиликке алат” деген идея түзөт. Деспоттук башкаруу тутумунда айырмаланып, мамлекеттик органдардын иш-аракети мыйзам тарабынан жөнгө салынат жана мыйзамды урматтоо принцибине негизделет. Өздөрү мыйзам үстөмдүгүн орноткон мамлекеттерде адатта бийликтин ар кайсы бутактарынын ортосунда бийлик бөлүштүрүү тутуму болот. Алар жарандык эркиндикти (айрыкча зарыл болгон укуктук процедуралар жана мыйзам боюнча бирдей коргоо аркылуу) конституциянын жоболору менен бекемдейт, бийлик органдарын акыйкат шайлоо жолу менен саясий бийликтин өткөрүп берилишин жөнгө салат. Саясий либерализмдин бардык варианттарында мыйзам үстөмдүгүнүн маанилүүлүгүнө басым жасалат. Мыйзам үстөмдүгү жана мамлекеттин конфликттерди жөнгө сала билүү жөндөмүнүн ортосунда абдан күчтүү, тыгыз байланыштуулук бар экенин билип коюу керек.

Мыйзам үстөмдүгүнө баш ийип, жакшы иштеген укуктук институттар жана мамлекеттик бийликтин органдары өлкөнүн экономикалык жана саясий өнүгүшүнө зор өбөлгө түзөт деген пикир кеңири таралган.

*15-тапшырма. Мыйзамдар эмне үчүн керек?

Төмөндө келтирилген мыйзамдарды кабыл алуунун себептерин карап чыккыла. Жуптарды иштеп, себептерди алардын түшүндүрмөлөрү менен дал келтиргиле.

Кабыл алуу үчүн себеп	Мыйзамдын түшүндүрмөсү
1. Адептик нормалар	а) Адамдын эркин болуу укугун коргоо.
2. Үрп-адат	б) Адамдардын айрым бир категориясына өзгөчө статус берүү.
3. Диний ишенимдер	в) Узак убакыт бою белгилүү бир топто жашап көнүп калган адамдардын жүрүм-турумдарын официалдык түрдө бекитүү.
4. Жекече эркиндик	г) Эмне туура, эмне туура эмес экендигин таануу.
5. Туруктуу иштеген коом	д) Адамдардын физикалык, акыл-эстүүлүк жана финансылык жыргалчылыктарын камсыз кылуу жана алардын бири-бирине зыян келтирүүчү аракеттерине жол бербөө.
6. Артыкчылык	е) Жогорку руханий авторитетке же философиялык окууга берилгендик.
7. Коргоо	ж) Адамдар өздөрүн талаптагыдай алып жүргөн жана талаш-тартыштарды тынчтык жолу менен чечкен коомдун өнүгүүсү.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар себептерди жана алардын түшүндүрмөлөрүн дал келтире алышат.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучулардын мыйзамды негиздөө үчүн колдонулуучу ар түрдүү принциптерди түшүнүшүнө көмөктөшүү.

Сунуш кылынган жооптор: 1 - в), 2 - в), 3 - в), 4 - а), 5 - ж), 6 - б), 7 - д).

*** 16-тапшырма.

Азчылыктардын көз караштары.

Шеригиңер менен өзүңөрдү Эл аралык Олимпиадалык комитетте Кыргызстандын өкүлү болгонуңарды элестетип көргүлө. Зифф деген кичинекей мамлекетти кийинки Олимпиадалык оюндардан чыгаруу сунушу айтылат. Бул маселени чечүү үчүн эки этапта добуш берүү жүргүзүлөт. Биринчи этаптан кийин көпчүлүк аталган өлкөнү оюндан чыгарып салууну чечет. Төмөндө добуш берүүнүн экинчи этабына чейин болуп өткөн талкуу сунуш кылынат.

Нускоолор (инструкциялар, көрсөтмөлөр).

1. Эмнелер айтылгандыгын окуп чыккыла.
2. Принциптерге тиешелүү ойлордун тизмесин карагыла.
3. Үчүнчү жана төртүнчү чыгып сүйлөөчүлөр кайсы принциптер тууралуу айтып жаткандыгын аныктагыла.

Биринчи чыгып сүйлөгөн киши:

Комитеттин уставында улутуна, ишенген динине же саясий тутумуна карабастан бардык өлкөлөр мелдештерге катыша ала тургандыгы айтылат, бирок биз ага карабастан Зифф өлкөсүн оюндан чыгарууга добуш бердик. Биздин буга укугубуз бар, бирок бул үчүн олуттуу себептер болууга тийиш жана мунун кийинки Олимпиадалык оюндарга кандай таасир этери жөнүндө да ойлонуштурушубуз керек.

Экинчи чыгып сүйлөгөн киши:

Бизге тиешелүү ыйгарымдар берилген, ошондуктан биз адептик принциптерди карманбаган өлкөлөрдү чыгарып салууга укуктуубуз. Эгерде биз бийликти пайдалана албасак, мындай бийликке ээ болуунун кажети жок. Зиффтин эли Олимпиадалык оюндарга катышкан мамлекеттер туткан диндердин бирин да тутпайт. Анын үстүнө алардын үрп-

адаттары жана салт-санаалары биз үчүн алгылыксыз. Алар демократиялуу эмес жана өздөрүнүн товарларын дүйнөлүк базарда өндүрүшкө кеткен чыгымдардан төмөн баада сатышат. Биз аларга жакпайбыз, аларды биз жактырбайбыз. Оюндарга катышууга мүмкүндүк берүү менен биз аларды ошол бойдон кабыл ала тургандыгыбыздан үмүткөр кылабыз.

Үчүнчү чыгып сүйлөгөн киши:

Ооба, силердин айтканыңар туура. Биздин өлкөнүн экономикасына алардын продукциясынын биз мыйзамсыз деп эсептегендей жол менен сатылышы терс таасир этүүдө. Бирок биздин Олимпиадалык оюндардын эрежелерин сыйласак, биз аларды так колдонууга тийишпиз. Биздин эрежелерде айтылгандай, биз оюндан чыгаруу укугун өлкө өз жарандарына карата зомбулук ыкмаларын колдонгондо, демек, улуттук командалардын Олимпиадалык оюндарга катышуусу мыктыларды тандоого негизделбегенде гана пайдалана алабыз.

Төртүнчү чыгып сүйлөгөн киши:

Мыйзам боюнча айрым өлкөлөрдү катыштырбай коюу укугуна ээ болуу менен биз бул үчүн акыры чоң зыян тартып калышыбыз мүмкүн экендигин эстен чыгарбашыбыз керек. Биз кийинки алтын медалдын ээси кайдан чыгарын эч качан алдын ала так биле албайбыз. Өлкөнү чыгарып салуу менен потенциалдуу жеңүүчүнү чыгарып салуу коркунучуна кабылабыз. Муну менен биз баарыбыз рекорд чегин жогорку деңгээлге көтөрүү мүмкүнчүлүгүнөн ажырайбыз.

Принциптер:

1. Мыйзам үстөмдүгүнүн инсан бийлигинен өйдө турушу.
2. Дин тутуу эркиндиги.
3. Көпчүлүктүн чечими дайыма эле эң жакшы чечим боло бербейт.
4. Азчылык добуш берүү укугуна ээ болууга тийиш.
5. Азчылыкты көпчүлүктөн коргоо керек.

6. Азчылыкта көпчүлүккө сунуш кыла турган бир нерсени бар.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар чыгып сүйлөгөндөрдүн ар биринин жүйөлөрү кайсы принципке негизделерин аныктай алышы керек.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучуларды талкууланып жаткан өлкөнүн командасын катыштырбоого каршы туруу үчүн колдонулуучу айрым принциптер менен тааныштыруу. Жооптор айырмалуу болушат, бирок мына буларды эске алыңыз:

Үчүнчү чыгып сүйлөөчү мыйзам үстөмдүгүнүн адамдын өкүмчүлдүгүнөн өйдө туруу принциби жөнүндө айтып жатат.

Төртүнчүсү азчылык дайым көпчүлүккө кандайдыр бир пайдалуу нерсени сунуш кыла алат деген принципти эске салууда.

*** 17-тапшырма. Маектешүү

Өзүңөрдөн улуу адамдардан (чоң атаңардан, чоң энеңерден, кошунаңардан же мугалимдериңерден ж.б.) алар адам укуктары жөнүндө эмнелерди билерин сурагыла.

Сүйлөшүүнүн алдында маектешиңерге кайсы суроолорду кандай ирээтте берериңерди ойлонуп алгыла.

Сүйлөшүп бүткөндөн кийин силердин маектешиңердин айткан негизги ойлорун жумуш дептериңерге кыскача баяндап жазгыла.

** 18-тапшырма. Эркиндик жана жоопкерчилик

Укуктар жана эркиндиктер чексиз, ал эми жоопкерчилик менен милдеттер жок мамлекетте жашайбыз деп элестеткиле. Силер кандай ойлойсуңар, бул мамлекетте жана коомдо эмнелер болот жана эмне үчүн?

*** 19-тапшырма. Мамлекетте мыйзамдарды сактоо зарылчылыгы жөнүндө

Төмөндөгү айтылган ойлорго карата өзүңөрдүн позицияңарды аныктагыла. Силер туура деп эсептеген ырастоолорду тандагыла. Эмне үчүн ошолорду тандаганыңарды түшүндүргүлө.

		Ооба	Жок	Билбейм
1	Мыйзамдар мамлекеттин жашоосу үчүн зарыл.			
2	Мыйзам катуу, бирок ал мыйзам.			
3	Мыйзам - буйлалаган төө, каякка жетелесең, ошол жакка кете берет.			
4	Начар мыйзамдар - зомбулуктун эң жаман түрү.			
5	Күчү жок мыйзам мыйзам эмес.			
6	Мыйзамдар жөнөкөй адамдар үчүн жазылат, ошондуктан алар туура, акыл-эске сыярлык жөнөкөй эрежелерге негизделиши керек.			
7	Канча лорд болсо, ошончо мыйзам болот.			
8	Дилибиздеги мыйзам абийир деп аталат. Абийир - ушул мыйзамдын биздин иш-аракеттерибиздеги колдонулушунун эле өзү.			
9	Баарына жаккан мыйзам болбойт.			
10	Кайраты, коргонууга каражаты жоктор үчүн мыйзамдардын пайдасы тийбейт.			
11	Адилет адамдын ыймандык сапаттары бул дүйнөдөгү мыйзамдардан өйдө.			

	Ооба	Жок	Билбейм
12 Мыйзамдын чеги бүткөн жерден зомбулук башталат.			
13 Падышалар үчүн мыйзам жазылган эмес.			
14 Адамдарды мыйзам, мыйзамды акыл башкарат.			
15 Куралдар кагылышып жатканда, мыйзамдардын үнү чыкпайт.			

** 20-тапшырма. “Штаттарга...”

Уолт Уитмен (1819-1892). «Ак көңүл ак чач акын», «Дүйнөлүк демократиянын акыны» деп аташкан аны. Ал өз өлкөсүндөгү маселелерди көтөрүп чыгып «Штаттардагы коом» «ар кандай өлкөнүн жана ар кандай инсандын эң маанилүү баалуулугу болгон абийирдин» жоктугунан же начарлап кетишинин жабыркап жатат деген. Бирок Уитмен жамандык өтүп кете турган убактылуу нерсе, аны демократия өзүнүн өнүгүү процессинде жоёт деп ишенген. Ал бүт өмүрүндө жалгыз «Чөптүн жалбырактары» деген китебин жазып, анда өзүнүн дүйнөгө болгон көз карашын, бүткүл дүйнөдөгү элдердин бир туугандыгы жөнүндө ой-кыялдарын баяндап берген.

Ырды окуп чыгып, суроолорго жооп бергиле.

- Эркиндик менен демократиянын кандай байланышы бар?
- Демократиянын тушунда эркиндикке чектөөлөр болобу? Болсо, алар эмнеден көрүнүүгө тийиш?

Ар бир штат, ар бир шаарга угуза,

Айтаарым бул: «каршы тур бек, баш ий азыраак»

Ойлонбостон макул болуу - кулчулуктун дал өзү.

Кулчулуктан улут, шаар, штат да

Эркиндикке кайра кайтпай калат батыраак.

Уолт Уитмен

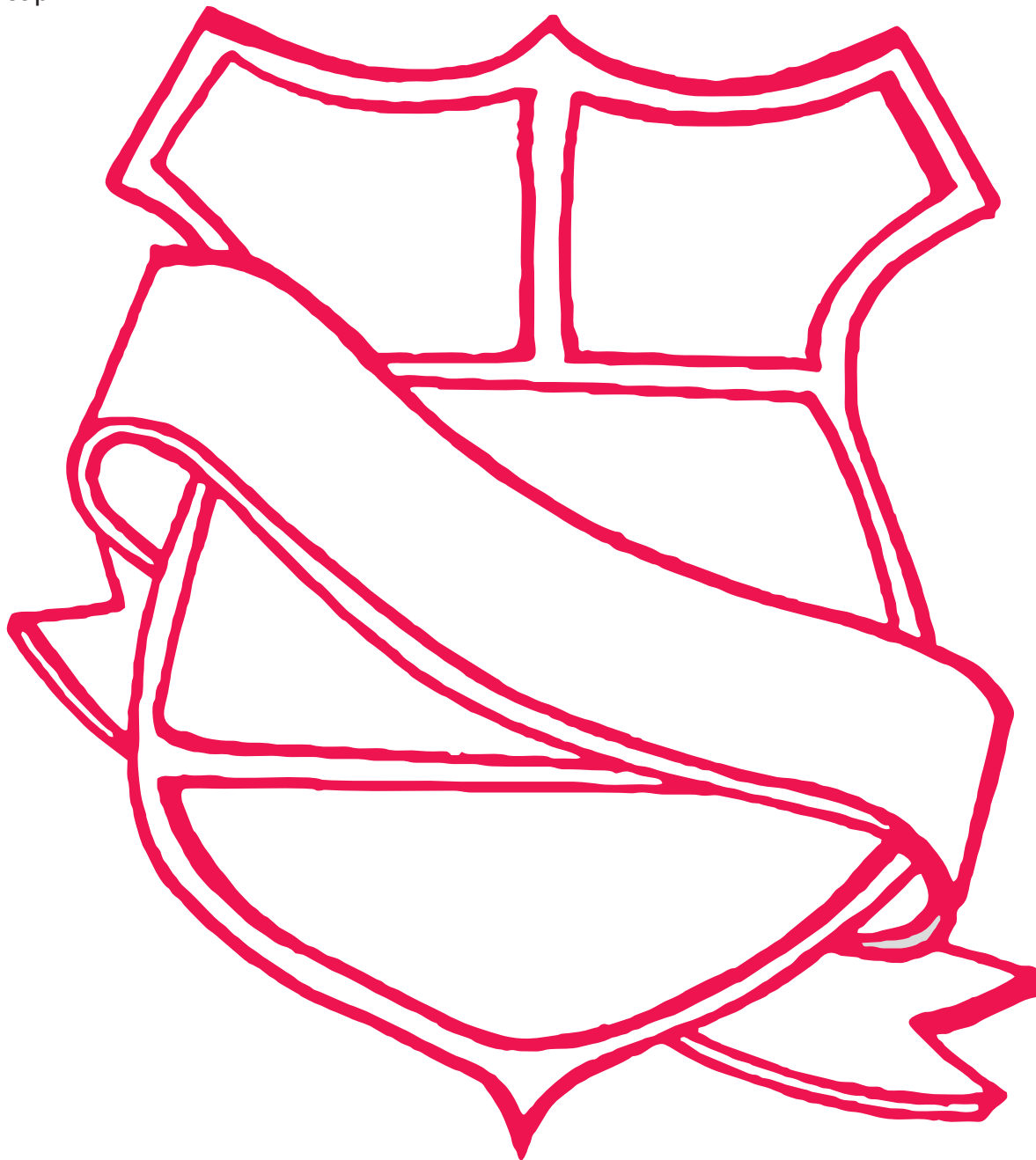
Усулдук комментарий: Уитмен АКШнын ар бир штаты өз маселелерин ички зарылдыкка жараша өзү чечиши деп эсептеген: «Ойлонбой баш ийүү – бул накта кулчулук». Өз кызыкчылыктарын жактай билбеген, жигердүү болбогон адам (шаар, штат ж.б.у.с.) “эч качан эркиндикке кайра жете албайт».

Демократиянын шартында эркиндикти чектөө суроосу демейде күмөн санатпайт: жол жүрүү эркиндиги (өзгөчө кырдаалдарда, карантин жарыяланганда ж.б.у.с.), сөз эркиндиги мамлекеттик (мамлекеттик сырды сактоо максатында) же коомдук зарылдыкка (мисалы, көп өлкөлөрдө адеп полициясы иштейт) жараша чектелиши мүмкүн. Бирок демократияда эркиндик көпчүлүктүн жакшы жашоосу үчүн чектелерин билип коюу керек.

**** 21-тапшырма. Демократиянын герби**

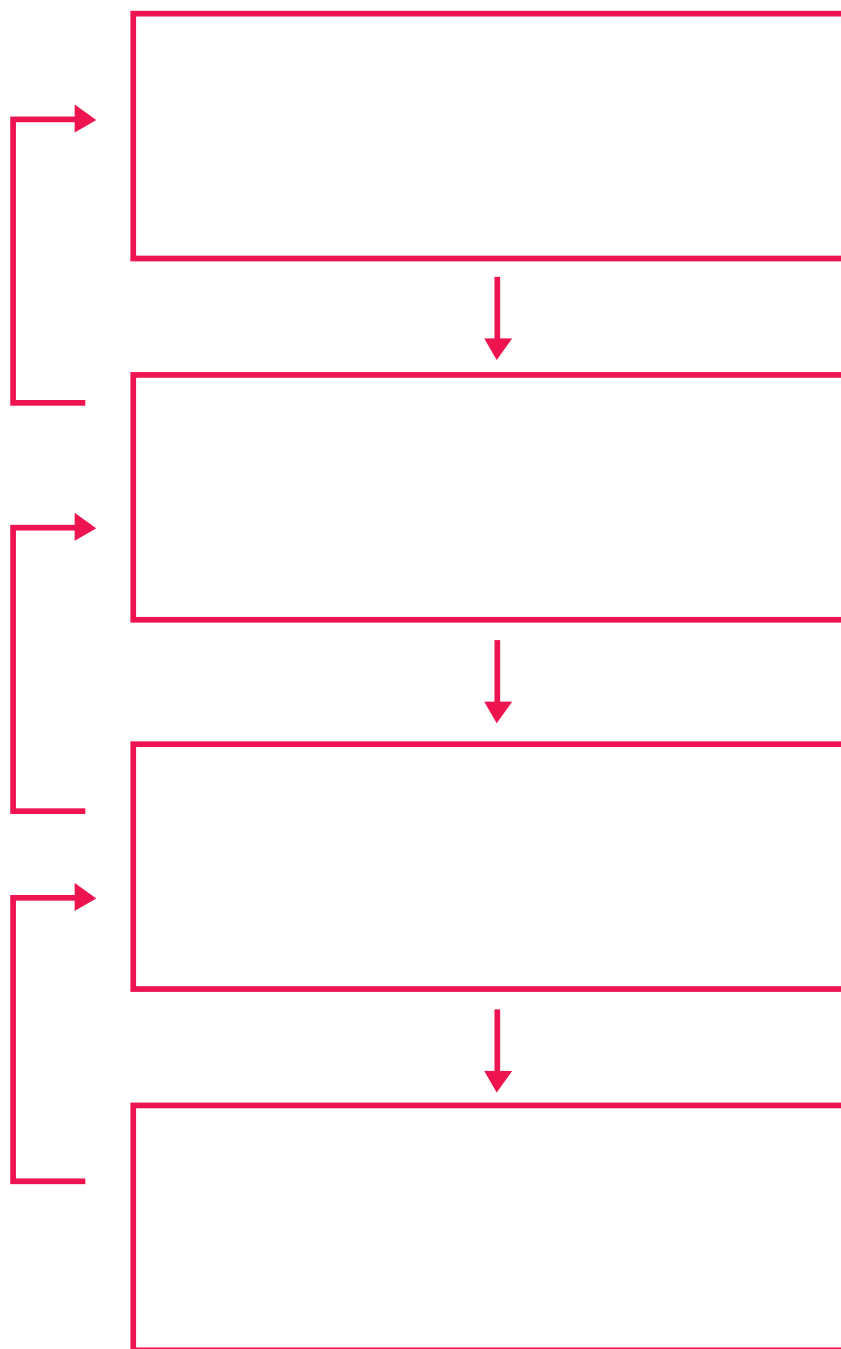
Орто кылымдарда ар бир дворяндын герби болгон, аны карап туруп ээси тууралуу бардык маалыматтарды алууга мүмкүн эле. Гербди пайдаланып, демократияны кантип элестетүү керектиги тууралуу элестетип көргүлө. Гербде:

- (лентага) демократиянын девизин жазуу;
- гербдин тилкелерине демократиянын принциптерин жана дөөлөттөрүн сүрөттөө зарыл.

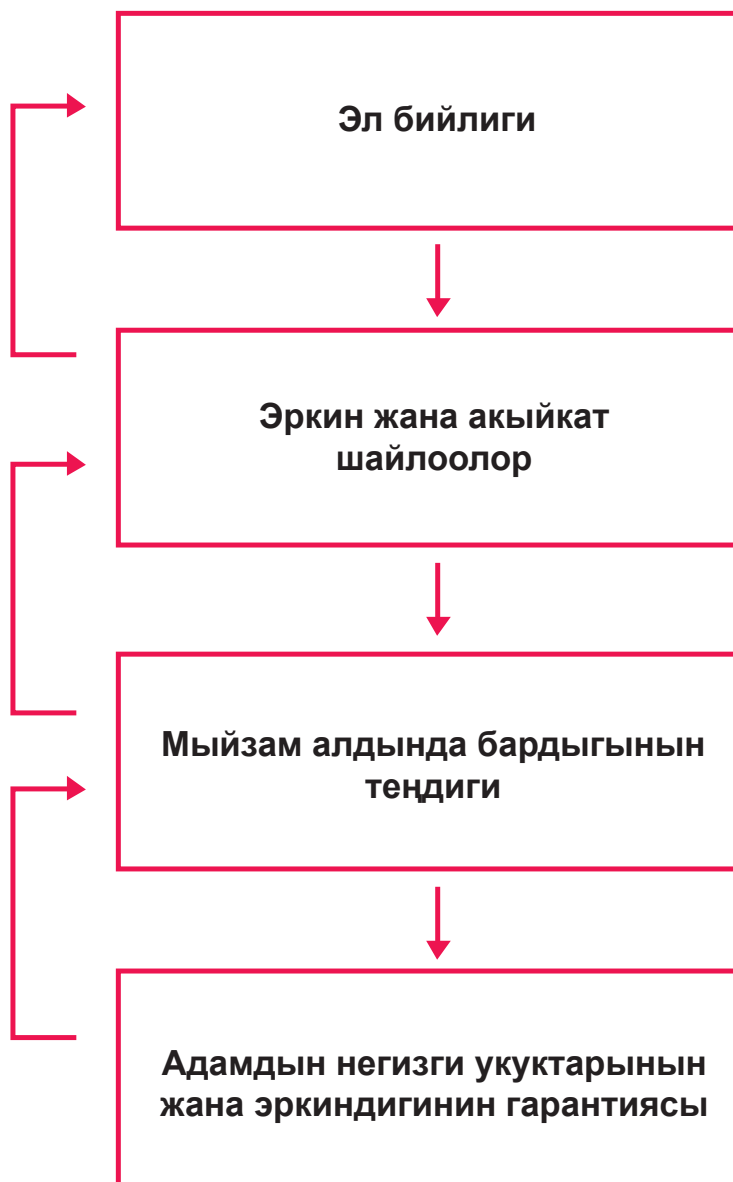
*** 22-тапшырма. Демократиянын принциптери

Төмөндөгү сунуш кылынган тизмеден демократиянын белгилерин тандап, маанилүүлүк тартиби боюнча жазгыла. Алардын ортосунда схемада көрсөтүлгөн байланыштар бар экендигин көзөмөлдөңүз. Тапшырма аткарылгандан кийин түзүлгөн схеманы түшүндүрүп бергиле.

Мүмкүн болгон жооптор:

(“Демократиянын принциптери”). Схеманы толтуруу мисалы төмөн жакта келтирилген. Бирок окуучулар өздөрүнүн варианттарын сунуштай алышат. Келтирилген мисалга дал келүүсү эмес, логикасы жана принциптердин ортосундагы байланыштарды түшүндүрүү жөндөмү бааланат.

1. Эл бийлиги.
2. Шайланган өкмөт
3. Азчылыктын укуктары
4. Адамдын негизги укуктарынын жана эркиндигинин гарантиясы
5. Эркин жана акыйкат шайлоолор
6. Мыйзам алдында бардыгынын теңдиги
7. Адилеттүү сот
8. Өкмөттүн ыйгарымдарын конституциялык чектөө
9. Плюрализм
10. Эл тарабынан өкмөткө ишеним көрсөтпөө укугу
11. Көз каранды эмес ММК
12. Толеранттуулук (сабырдуулук)
13. Кызматташтык
14. Компромисс
15. Жалпы адамзаттык баалулуктар

**** 23-тапшырма. Эл бийлиги принциби**

Алексис Токвиль (1805-1859). Франциялык социолог, тарыхчы жана саясий ишмер. Ак сөөк үй-бүлөдө туулган. 1835-жылы АКШга барып келгенден кийин «Америкадагы демократия жөнүндө» китебин жазып, атак-даңкка жетишкен. Франциянын Тышкы иштер министри (1849). Консервативдик Тартип партиясынын лидерлердин бири. 1851 жылы Луи Бонапартты сотко берүү жөнүндө петицияга кол койгондугу үчүн Венсен чепилине камалган. Боштондукка чыккандан кийин саясий ишмердиктен четтеп кеткен.

«Америкадагы демократия жөнүндө» китебинде Токвиль буржуазиялык коомдогу эркиндик менен теңдиктин катышын, саясий бийлик менен бүтүндөй коомдун өз ара карым-катышын караштырган. Ал мамлекетте демократияны сактап өнүктүрүүгө АКШдагы жашап турган мамлекеттин федеративдик формасы, региондордун ар түрдүүлүгү, саясий жана жарандык ассоциациялар мүмкүндүк берет деп белгилеген.

А. де Токвилдин «Америкадагы демократия» эмгегинен үзүндүнү окугула.

«Тигил же бул даражада ар бир эле коомдук институттун негизин дайыма түзгөн эл бийлиги принциби адатта дээрлик байкалбайт.

Америкада, башка өлкөлөрдөн айырмаланып, эл бийлиги принциби турмушка ачык-айкын түрдө турмушка ашырылып, өз жемишин берүүдө. Ал өлкөнүн каада-салттарында таанылат, анын мыйзамдарында жарыяланат, ал эркин эволюцияланат жана өзүнүн түпкү максаттарына тоскоолдуксуз жетет.

Коом (АКШда) өзүн-өзү башкарып, толук өз алдынча аракеттенет. Бийлик айрыкча ошолорго негизденет; аны башка жерден издөө тууралуу ойлонгон же ошентүү

керек деген адамды дегеле кезиктире албайсың. Эл мыйзамчыларды шайлоо менен мыйзамдарды чыгарууга катышат; ал аткаруу бийлигинин өкүлдөрүн шайлоо жолу менен бул мыйзамдарды жүзөгө ашырууга катышат. Эл өзү өлкөнү башкарып жатат деп айтууга болот, анткени өкмөткө берилген укуктар кыйла эле аз жана чектелүү; өкмөт башынан тартып эле дайыма эл менен байланышын сезет жана аны түзгөн күчкө баш ийет».

Токвиль демократиянын кайсы принциптерин маанилүү деп эсептейт жана эмне үчүн? Силер анын оюна макулсуңарбы? Мурунку тапшырмалардын материалдарын жана Токвилдин кыскача баянын пайдаланып,

демократиянын формаларын салыштыргыла:

*** 24-тапшырма. Философиялык каттар

322

Мари Франсуа Вольтер «Философиялык каттарында» Англия өкмөтү тууралуу минтип жазат:

Англия улуту - каршылык көрсөтүү жолу менен королдук бийликти чектөөгө жетишкен дүйнө жүзүндөгү жалгыз улут, ошондой эле, өкүмдары жакшы иштерди баштаганда күч-кубаттуу, ал эми жамандыктарды жасоого ниеттенгенде колу-бутунан байланып калгандай акылман башкарууну тынымсыз аракеттердин жардамы менен орнотууга жетишкен; анда бийлик төбөлдөрү ортоңку баскычтагыларчалык да текеберденбейт, эли козголоңсуз эле башкарууга катышат.

Албетте, Англияда эркиндикти орнотуу оңойго турбады. Зулум бийликтин мазар ташы аккан кандын деңизине чөктүрүлдү; бирок, англиялыктар өздөрүнө татыктуу мыйзам үчүн өтө кымбат кун төлөдүк деп эсептешкен эмес. Башка улуттар андан кем эмес козлоңдорду башынан өткөрүп, андан аз эмес кан төгүштү; бирок өз эркиндиктери үчүн төгүлгөн бул кан алардын кулчулугун ого бетер бекемдеди.

Англиядагы башкаруудагы бул бактылуу айкалышуу, бул общиналардын, лорддордун жана королдордун ортосундагы мындай мунаса дайыма эле болгон эмес.

Алардын баары башкаргысы келген Англия жериндеги эли эң көп жана адамзаттын эң татыктуу бөлүгү укук таануучулар менен окумуштуулардан, негоциандар менен кол өнөрчүлөрдөн, кыскасы, тырмактай да зулумдугу жок адамдардан турган элди бул төбөлдөр мурун кыңк этпей баш ийүүчү малдай көрүшкөн.

Ал кезде общиналар башкарууга өтө аз катышып, аларды жек көрүмчү каратамандар деп кемсинтишчү, алардын эмгегинен жаралган байлыкты, а түгүл

алардын керт башын да төбөлдөрү ээлеп турган...

Акырында адамзат адилеттүүлүгүн эмгеги эле эмес, өздөрү да таанылганга чейин көпчүлүктүн эмгегинин үзүрүн бир ууч мителер көрүп жаткандыгын жана бул элдин шору экендигин сезе билүү үчүн жүздөгөн жылдар талап кылынды. Бул майда талап- тоноочулардын бийлигин королдун жана элдин легитимдүү үстөмдүгү жеңип чыгышы адамзат тукуму үчүн бакыт алып келбеди беле?

Англиядагы эркиндик тирандардын талашынан жаралды, барондор атактуу Хартияны тартуулоого Иоанн Жерсизди жана Генрих III нү аргасыз кылышты. Хартиянын түздөн-түз максаты королдорду лорддорго көз каранды кылуу болгон, бирок ага ылайык улуттун бир бөлүгү кээ бир жеңилдиктерди алып калды. Англиялык эркиндиктин ыйык принциби катары каралган бул улуу Хартиянын өзү ал кезде эркиндик элге канчалык аз тааныш экендигин түшүнүүгө мүмкүндүк берет.

Улуу Хартия мына минтип башталат: «Биз өзүбүздүн эркин каалообуз боюнча биздин королдуктагы архиепископторго, епископторго, абаттарга, приорлорго жана барондорго төмөндөгүдөй артыкчылыктарды тартуулайбыз...» ж.у.с. Вольтердин катына таянып жана өзүңөрдү тарых боюнча билимиңерди пайдаланып, Англияда демократиянын өнүгүшүнүн этаптарын ирээтке келтиргиле. Буга өбөлгө түзгөн шарттарды бөлүп көрсөткүлө.

** 25-тапшырма. «Демократиялык принциптер» лотосу

Сунушталган принциптерди маанилүүлүк деңгээлине жараша ирээттегиле (ар бир чакмакка бирден принцип жазгыла). Аткарган жумушуңарды чакан топто талкуулап, чоң барактагы жыйынтыкталган таблица түрүнө келтиргиле. Тобуңардын пикирин класста презентациялагыла.

Теңдик	Бийликтин элге эсеп берип турушу
Адилеттүүлүк	Жарандардын бийлик структурасында өкүл болушу
Башкарууга катышуу	Ыйгарымдарды бере туруу
Укуктар менен эркиндиктин бузулгустугу	Өз алдынча башкаруу
Адам өмүрү	Көз карандысыз сот
Эркиндик	Ыктыярдуулук
Жекече турмуш	Плюрализм
Жарандык	Бийликти кыянат пайдалануудан коргонуу

Таблицанын үлгүсү

1	2	3	4
5	6	7	8
9	10	11	12
13	14	15	16

*26-тапшырма. Демократиянын символу

Демократиянын символун силер кандай түшүнсөңөр, ошондой кылып тарткыла. Демократиянын негизги принциптери менен баалуулуктарын чагылдырууга тийиш олгон ар кандай символдорду жана белгилерди пайдаланууга болот.

**** 27-тапшырма. Сунушталган тизмеден тандоо**

Төмөндө келтирилген ойлордон демократияга эң жакын болгондорун тандап, «демократия» сөзүнө үзгүлтүксүз сызык менен туташтыргыла. Өзүңөр жактабаган ойлорду борборго пунктир сызык менен туташтыргыла.

Тандооңорду негиздегиле: эмне үчүн дал ушул ойлор силерге жакын сезилди?

324

*28-тапшырма. Автоучкуч

Демократия - бул жакшы деген ойду далилдей турган 3-4төн кем эмес сүйлөм жазгыла («эмес» тангыч бөлүкчөсүн колдонбогула).

*29-тапшырма. Мен демократиялуумунбу?

Алгач өзүңөр биринчи графаны толтургула, андан кийин социологиялык сурамжылоо өтөргүлөө: экинчи графаны толтурууну классташтарыңардан, ата-энелериңерден, мугалимдериңерден өтүнгүлө.

МЕНИН МҮНӨЗҮМДҮН БЕЛГИЛЕРИ: МЕН ДЕМОКРАТИЯЛУУМУНБУ?	БАШКА АДАМДАР МЕНИ ДЕМОКРАТИЯЛУУ ДЕП ЭСЕПТЕЙБИ?

Пикирлерди салыштырып, анализдегиле. Төмөнкү суроолор боюнча резюме түзгүлө:

- Классташтарымдын (ата-энемдин, мугалимдеримдин) кайсы жооптору мен үчүн маанилүү жана эмнеге?
- Өзүмө жана башка адамдарга жасаган мамилем демократиялуу коомдун талаптарына шайкеш келиши үчүн мен өзүмдүн кайсы жактарымдан өзгөртүшүм керек?

Анкетанын натыйжаларын өзүңөр ишенген бирөө менен талкуулагыла.

ылайык бардык жарандарга өлкө чегинен тышкары чыгууга тыюу салынат.

** 32-тапшырма. Эл жана бийлик

«Демократиялык мыйзамдар адатта көпчүлүктүн жыргалчылыгын камсыз кылууну көздөйт. Анткени алар жанылышы мүмкүн болгон, бирок өздөрүнүкүнө каршы келген кызыкчылыктарды айтпай турган жарандардын көпчүлүгүнөн чыгат эмеспи...

Демократиялык мыйзамдар дээрлик дайыма жеткилең эмес же беймаал чыгарылат. Ушундай мыйзамдардын убактылуу таасирине табияты менен түзүлүшү чыдаган, өзү үчүн коркпостон мыйзамдардын жалпы багытынын жакшы үзүрүн күтө ала турган коомду элестетип көргүлөчү. Анда силер, анын бардык кемчиликтерине карабастан, башкаруунун демократиялык формасы мындай коомдун гүлдөшү үчүн эң алгылыктуу шарт түзүп берерине макул болосуңар...

Америкалык демократия бийликти колуна ишенип берүү үчүн адамдарды тандоодо көп жаңылышып тураарын оңой эле көрөбүз. Бирок эмне үчүн бул адамдар башкарган өлкө гүлдөп жатат деген суроого жооп берүү кыйын.

** 30-тапшырма. Талаштуу ой

“Жаш демократиялар демейде өз мамлекеттеринин түзүлүшү жана анын акылмандыгы тууралуу терең ой жүгүртүүнүн ордуна ага сыйынышат».

Вильгельм Швобель, «Көз караштар жана ой жүгүртүүлөр».

Автордун оюна макулсуңарбы? Бул суроого жооп берүү үчүн биздин өлкөнүн тарыхы жөнүндө ойлонуп көрсөңөр да болот. В.Швобелдин айтканын колдогон жана жокко чыгарган далилдерди келтирүүгө аракеттенгиле.

** 31-тапшырма. Кырдаал

Демократиянын принциптерине туура келген 3 кырдаалды ойлоп чыккыла. Мисалы: Ү мамлекетинин мыйзамына

Демократиялык мамлекеттердин башкаруучулары дайыма эле ойдогудай деңгээлде ак ниет жана акылман боло бербесе да, анын жарандары билимдүү жана аң-сезимдүү келерин айта кетишибиз абзел.

Өз иштери менен дайыма алек болгон жана өз укуктарын көздүн карегиндей коргогон демократиялык мамлекеттердин элдери, өз өкүлдөрүнө, өз кызыкчылыктарынан келип чыккан белгилүү бир жалпы линиядан четтөөгө жол бербейт.

Бирок кыйла жалпыланган жана кыйла терең мүнөздөгү дагы бир себеп бар.

Албетте, элдин жыргалчылыгы үчүн башкаруучулары адил жана таланттуу болушу талап кылынат. Бирок жарандардын жана башкаруучулардын кызыкчылыктарынын жалпылыгы андан да зарыл. Бул эске алынбаса, жакшылык пайдасыз, ал эми талант коркунучтуу болуп калышы мүмкүн.

Башкаруучулардын жана жарандар массасынын көз караштары карама-каршы же ар башкача болбошу керек. Бирок бул бардыгынан кызыкчылыктары толук дал келүүгө тийиш дегенди билдирбейт. Эч качан мындай болбойт.

Коомду түзгөн бардык таптардын гүлдөп өсүп-өнүгүшүнө бирдей даражада ыңгайлуу шарт түзгөн саясий түзүлүш азырынча табыла элек. Демократиянын артыкчылыгы деги эмнеде? Чындыгында демократия, айрымдар айткандай, бардык адамдардын текши гүлдөп өсүшүнө кепилдик бербестен, көпчүлүктүн жыргалчылыгына шарт түзөт».

А.де Токвиль

Токвиль жасаган бул сыпаттаманы Америкадагы жана дүйнөнүн башка өлкөлөрүндөгү демократиянын негизин түзгөн принциптер менен салыштыргыла.

*** 33-тапшырма.

Демократиянын оң жана терс жактары

АКШнын саясий тажрыйбасын иликтеп жатып, А. де Токвиль бир катар маанилүү тыянактарды жасап, көптөгөн кызыктуу ойлорду айткан.

Биринчиден, демократиянын бекемделишин ал социалдык теңдиктин жайылышы жана аристократиянын жоюлушу менен байланышкан дүйнөлүк тенденция катары караган. Бул процессти, анын ою боюнча, эч ким токтото албайт.

Экинчиден, А де Токвиль демократиянын артыкчылыктарын негиздүү далилдеген. Ал «демократиялык башкаруунун маңызынын өзү көпчүлүктүн үстөмдүк кылышын билдирет» деп эсептеген. Дал ушул демократия жарандардын мүмкүн болушунча көпчүлүгүнүн жакшы жашоосуна өбөлгө түзүп, саясий эркиндиги менен башкарууга кеңири катышуусун камсыздайт.

Үчүнчүдөн, А. де Токвиль демократиянын жакшы жактарын эле эмес, анын начар жактарын, айрым кемчиликтерин да белгилеген. Эң оболу ар кандай эле саясий башкаруунун бөлөк формаларындай эле, демократия дагы жарандардын өзүмчүлдүгүн, алардын коомдук маселелерге барган сайын кайдыгер болуп кетишин билдирген индивидуализмдин коркунучуна кабылышы ыктымал.

Токвилдин демократияга болгон көз карашы жөнүндөгү текстти пайдаланып, демократиянын оң жана терс жактарын санап көрсөткүлө. Силердин оюңарча, Кыргызстанда демократия үчүн коркунуч барбы? Өз пикириңерди негиздегиле.

ОҢ ЖАҚТАРЫ		ТЕРС ЖАҚТАРЫ		МЕНИН ПИКИРИМ
1		1		
2		2		
3		3		
4		4		
5		5		

**** 34-тапшырма. «Демократия» кроссворду**

Тигинен:

1. Француз ой жүгүртүүчүсү, философу
2. Добуш берүүнүн жардамы менен мамлекеттик жана жергиликтүү өзалдынча башкаруу органдарын түзүү ыкмасы
3. Башкаруу же буйруу менен бирөөнүн аракетин өз эркине баш ийдирүүгө мүмкүндүгү бар бедел, укук, күч
4. Адам, социалдык топ жана жалпысынан алганда коом үчүн айлана-чөйрөдөгү объектинин жаратылыш коомдук турмуштун кубулуштарында кездешүүчү жакшылыктар
5. Обьективдүү дүйнөнүн аң-сезимде туура чагылышы, түшүнүктүн, пикир жүргүзүүнүн, ой корутундусунун, теориянын коомдук тажрыйба жана иликтөөдө текшерилип
6. Референдум жолу менен же белгиленген жолжобо боюнча кабыл алынып, мамлекет менен коом турмушундагы орчундуу маселелерди жөнгө сала турган ченемдик
7. Конституцияда же дагы башка мыйзам актыларында бекитилген адамдын белгилүү бир жүрүм-турум мүмкүнчүлүгү

Туурасынан:

1. Мамлекеттин бир символу
2. Шайлоого катышкан жаран –
3. Эл бийлиги –
4. Калк
5. 31-август күнү «Кыргыз Республикасы көз карандысыздыгы жөнүндө» кабыл алыныпкан документ
6. Аба ырайынын бир абалы

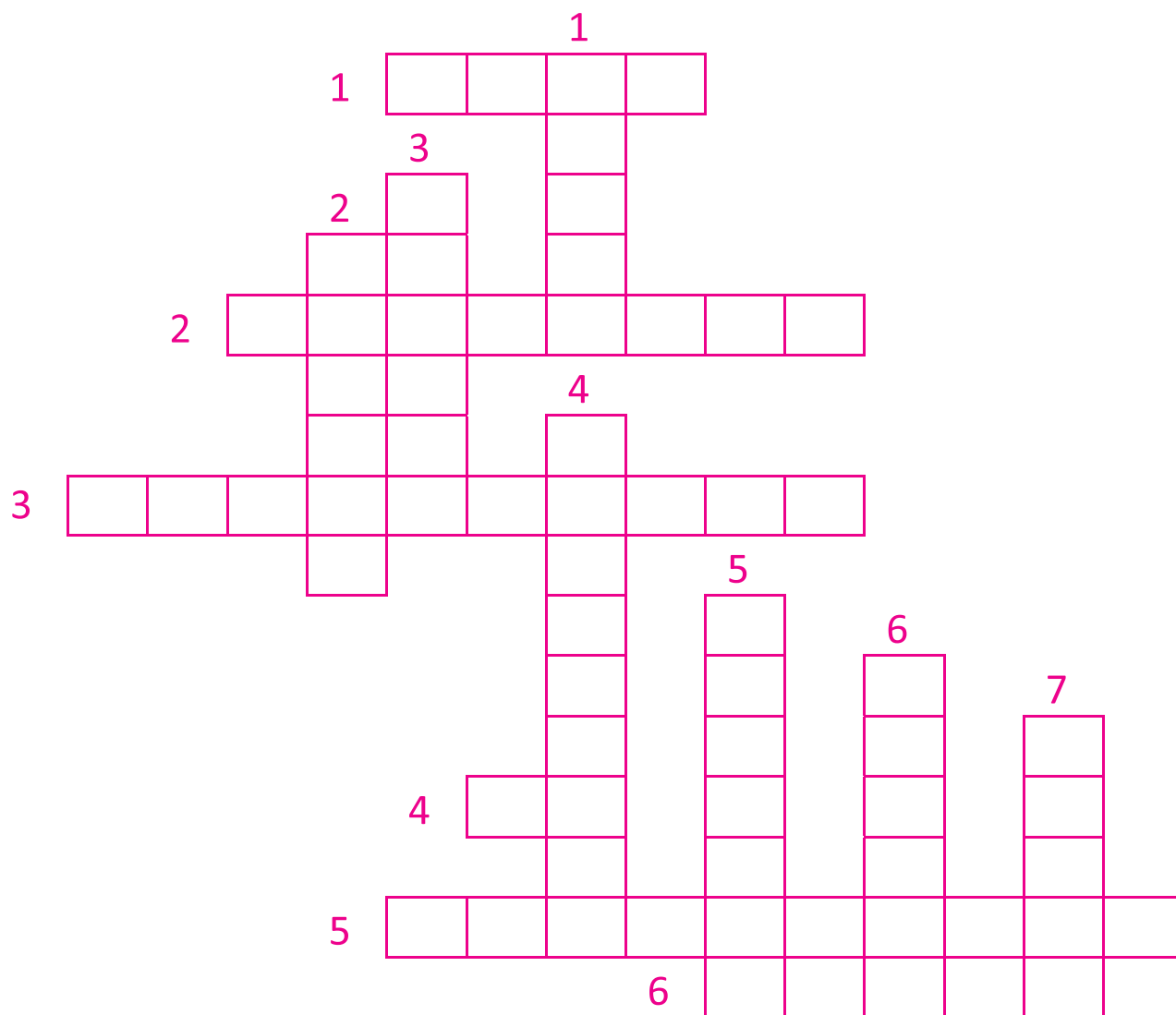
Жооптор:

Тигинен:

1. Руссо
2. Шайлоо
3. Бийлик
4. Баалуулук
5. Акыйкат
6. Мыйзам
7. Эркин

Туурасынан:

1. Герб
2. Шайлоочу
3. Демократия
4. Эл
5. Декларация
6. Туман

* 35-тапшырма. Демократия жөнүндөгү ойлор

Уинстон Черчилль (1874–1965). Улуу Британиянын мамлекеттик ишмери, 1940-1945-жж. жана 1951–1955-жж. премьер-министри. Публицист, тарыхый эскерүү чыгармаларынын автору. Адабият боюнча Нобель сыйлыгынын ээси (1953-ж.)

«Демократиянын кемчиликтери көп, бирок анын бир артыкчылыгы бар: азыркыга чейин эч ким андан жакшыраак нерсени ойлоп таба элек», – деген У. Черчилль.

Автордун оюн кандай түшүндүрө? Башкаруунун бөлөк түрлөрүн салыштырмалуу демократиянын кайсы артыкчылыктары бар?

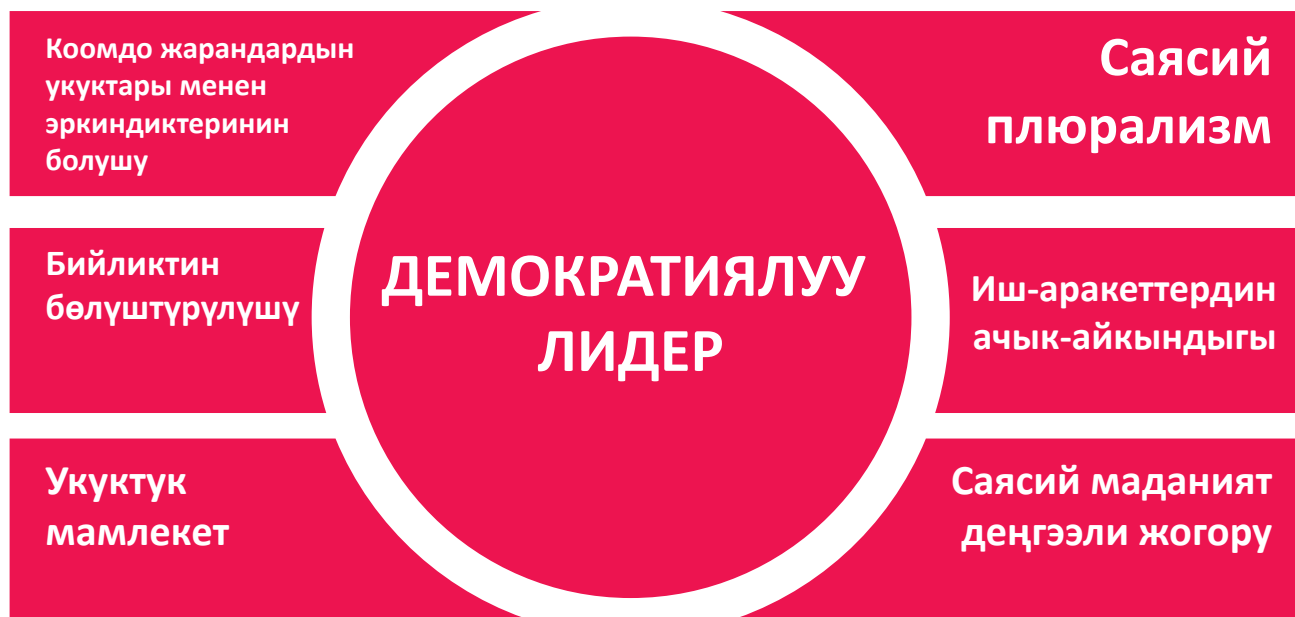
330

*** 36-тапшырма. Демократиялуу лидер

1ден бга чейинки упайларды пайдаланып, демократиялуу коомдун принциптерин ирээттегиле.

Эң маанилүү сапат эң чоң сандагы, мааниси эң азы эң аз сандагы упайга ээ болот.

Демократиялуу лидер кайсы принциптерди жетекчиликке алышы керек? Бул принциптер менен лидердин өз ара байланышын жебелер менен көрсөткүлө.

* 37-тапшырма. Ар ким ар кимди окутуп-үйрөтөт:

Мугалим ар бир окуучуга бирден картачаны күн мурунтан камдап коюшу керек. Эгер окуучулардын санынан картачалар аздык кылса, айрымдарын кайрадан берүүгө болот. 1 мүнөт ичинде окуучу карточкадагы маалыматты окуп чыгууга тийиш. Анан классты аралай басып, ошол мазмунду башкаларга айтып бериши керек (бир адамдан).

1. Демократия – бул бардык жарандар мамлекетти башкарууга катышкан жана коом алдында түздөн-түз же ыктыярдуу түрдө шайлануучу өкүлдөрү аркылуу жоопкерчиликти өзүнө кабыл алган формасы.
2. Демократия адам эркиндиктерин коргоочу практикалык чаралардын жана принциптердин жыйындысы болуп саналат.
3. Демократия көпчүлүктүн эркиндеги ишти инсандын жана азчылыктын укуктары менен айкалыштыра жүзөгө ашыруу принципине негизделген.
4. Демократиялуу мамлекеттердин баары көпчүлүктүн эркин сыйлап, азчылыктагы айрым адамдардын жана топтордун негизги укуктарын бекем коргошот.
5. Демократиялуу мамлекеттер борбордук өкмөттөрдүн чексиз үстөмдүгүнөн коомдун мүчөлөрүн коргошот жана ыйгарым укуктардын бир бөлүгүн аймактык жана жергиликтүү деңгээлдерге берип, мамлекеттик бийликти борбордон оолакташтыруу процессин жүргүзүшөт.
6. Демократиялуу мамлекеттер өздөрүнүн негизги иш-милдеттеринин бири адам укуктары менен эркиндиктерин коргоо экендигин жакшы билишет.
7. Демократиялуу мамлекеттер маал-маалы менен эркин жана адилеттүү шайлоо өткөрүп турушат, ал шайлоого бардык жарандар катышууга укуктуу.

8. Демократия мамлекеттен мыйзамдардын аткарылышын талап кылат жана бардык жарандар мыйзам чегинде бирдей корголуп, алардын бардык укуктары укуктук тутум боюнча коргоолго абалды камсыздайт.
9. Демократиялуу мамлекеттер ар түрдүүлүгү менен айырмаланат, мында ар бир өлкөнүн саясий, коомдук жана маданий турмушунун кайталангыстыгы чагылдырылат.
10. Демократиялуу мамлекеттер бир түрдүү практикага эмес, түпкүлүктүү принциптерге негизделет.
11. Демократиянын шартында жарандар саясий тутумга катышууга укуктуу гана болбостон, милдеттүү да болуп саналат, бул тутум өз кезегинде ошол жарандардын укуктары менен эркиндигин коргойт.
12. Демократиялуу коомдо сабырдуулук, кызматташууну жолго коюу жана мунасага жетишүү сыяктуу принциптер жетекчиликке алынат.
13. Демократиялуу коомдогу билим берүү тутуму бөлөк саясий идеяларды же башкаруу тутумдарын окуп-үйрөнүүгө тоскоолдук болбойт. Демократия окуучулардын тарыхты жетик изилдөөгө жана айкын түшүнүүгө негизделген жүйөлөрдү келтиришине колдоо көрсөтөт.
14. Мамлекеттик мектептерде этникалык же диний тегине, уул же кыз экендигине, дене боюнун кемтиктерине карабастан бардык жарандар үчүн окуу бирдей жеткиликтүү болушу керек.
15. Адамдар эркин жарандар катары өздөрүнүн мүмкүнчүлүктөрү менен милдеттерин түшүнүп, баалай билиши үчүн демократиялуу ченемдер жана практика окутуп-үйрөтүлүшү керек.
16. Демократиялуу мамлекеттин максаттарына ылайык билим берүүгө улуттук жана дүйнөлүк тарых, ошондой эле демократиянын

негизги принциптери менен тааныштыруу камтылат.

17. Демократиялуу коомдо мектеп программаларына тарых, география, экономика, адабият, философия, укук, социалдык илимдер, математика жана техникалык предметтер камтылып, бул программалар балдарга да, кыздарга да бирдей жеткиликтүү болушу керек.
18. Ар бир коом өзүнүн ой жүгүртүү салттарын, социалдык ченемдерин, маданиятын жана идеалдарын муундан муунга өткөрүп берет. Билим берүү менен демократиялуу баалуулуктардын ортосунда тикелей байланыштуулук бар.
19. Демократиялуу өкмөт мыйзамга шайкеш башкарат да, мыйзамдагы чектөөлөргө өзү да баш ийет.
20. Демократиянын шартында шайланма өкүлдөрдүн жана мыйзам чыгаруу органдарынын көз карандысыздыгы судьялардын калыстыгын камсыздайт.
21. Демократиялуу коомдо судьялар анча олуттуу эмес даттануулардын же саясий мүдөөгө байланышкан сындын негизинде кызматтан кетирилиши мүмкүн эмес.
22. Мыйзам бийлиги бир дагы адам, президент же жөнөкөй адам мыйзамдан өйдө турбастыгын билдирет. Демократиялуу өкмөт өз иш-милдеттерин мыйзам аркылуу жүргүзөт жана өздөрү да ошол мыйзамдардын чегинен чыга албайт.
23. Мыйзамдыр королдун, диктатордун, аскер башчынын, диний лидердин же саясий партиянын оюна келген нерселерди эмес, элдин эркин туюнтууга тийиш.
24. Демократиялуу коомдо жарандар коомдук мыйзамга баш ийүүнү каалашат, анткени алар өздөрү колдогон эрежелерге жана ченемдерге баш ийишет.
25. Мыйзамдарды сактай турган адамдар өздөрү орнотсо,

адилеттүүлүк эң жакшы камсыздалат.

26. Демократиялуу мамлекетте жарандар өздөрү жашаган калктуу конуштун же өлкөнүн муктаждыктарын канааттандыра турган көз карандысыз топторду түзүүгө укуктуу. Бул топтор өкмөттүн ишине көмөкчү болушат.
27. Демократиялуу коомдо жашаган адамдар экономикалык эркиндикке ээ болушу керек. Бул ар бир адамдын жеке менчикке ээлик кылуу, өлкөнүн экономикалык турмушунда өзү каалагандай иш жүргүзүү укугун билдирет.
28. Демократиянын шартында шайлоодо жана саясий турмуштун башка түрлөрүнө көп партия катыша алышы үчүн көп партиялуу тутумдун болушу зарыл.

Алынган маалыматтарды бышыктоо үчүн мугалим окуучуларга төмөндөгүдөй суроолорду бериши зарыл:

1. *Демократиянын кайсы баалуулуктарын билесиңер?*
2. *Бул баалуулуктарды сактоо эмне үчүн демократиялуу коомдо зарыл?*
3. *«Демократия» деген түшүнүктү кайсы бир сөз менен мүнөздөй аласыңар?*
4. *Кайсы бир баалуулуктарды негизги деп айырмалоого болобу? (алардын баары өз ара байланыштуу жана бири-бирин толуктап турат).*

3-бап. «Мен жана дүйнө»

Биринчи деңгээл: Кыргыз Республикасы.

3-бөлүм. Конституция – негизги мыйзам.

Мыйзам үстөмдүгү.

*1 -тапшырма. Терминдер жана алардын аныктамалары

Жубуңар менен ар бир терминге тийиштүү аныктама бергиле.

Түшүнүк	Аныктама
1. Референдум	а) Бирдей укукка жана статуска ээ болгондук.
2. Мыйзамдар	б) Мамлекет белгилеген жалпыга милдеттүү жүрүм-турум ченемдери.
3. Теңдик	в) Бир нерсенин жактырылышы же расмий уруксат берилиши; бир нерсенин бекитилиши.
4. Ратификация	г) Кийинки окшош учурларды караштырууда үлгү катары колдонулушу мүмкүн болгон иш-аракет же окуя.
5. Прецедент	д) Чиркөөдөн (мечиттен) ажыратылган, бир дагы дин өзгөчө статуска ээ болбой, бардыгы бирдей тең каралган мамлекет.
6. Дүнүйөчүл (светское) мамлекет	е) Жалпы улуттук мааниси бар маселе боюнча өлкөдө бүткүл элдик добуш берүү.

Жооптор: 1 - е), 2. - б), 3 - а), 4. - в), 5. - г), 6. - д).

** 2-тапшырма.

Конституцияны өзгөртүү.

3-4төн болуп топтордо иштеп, конституцияны демократиялык жол менен өзгөртүү үчүн сунуштардын тизмесин түзгүлө.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар Конституцияны өзгөртүү үчүн зарыл принциптердин тизмесин түзө алышы керек.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - узакка созулган, татаал, көп консультациялар талап кылынган процесс экендигин окуучуларга түшүндүрүү.

Жооптор айырмалуу болушат. Аларга бирок төмөнкүлөр камтылышы керек:

- Узак убакыт бою ачык талкуу баскычынан өтүшү керек.

- Жарандар бардык даярдалган варианттар менен таанышуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болууга тийиш.
- Өзгөртүүлөрдү киргизүүнү бекитүү үчүн көпчүлүк добуштан да көп добуш керек.
- Тез өзгөртүп туруу зарылдыгы чанда гана болот.

** 3-тапшырма. Убара болуунун кереги эмне?

Шеригиңер менен төмөнкү суроого 150дөн ашпаган сөздөн турган жооп жазгыла:

Бизге Конституция эмне үчүн керек?

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар Кыргыз Республикасынын Конституциясынын

зарылчылыгынын негизги принциптерин атай алышат.

ТМ: Тапшырманын максаты - окуучуларга Кыргыз Республикасынын Конституциясынын колдонулуп турушунун негизги себептерин көрсөтүп, жалпылатуу.

Болжолдуу жоопто мына бул идеялар камтылышы керек:

- Конституция өлкөнүн бардык мыйзамдары үчүн негиз болуп берет.
- Ал жарандык укуктарыбыз менен милдеттерибизди жарыя кылат.
- Ал коомдо биз кантип өзүбүзчө уюмдаштыруубузду сыпаттап берет.

*** 4-тапшырма.

Конституцияны кантип бааласак болот?

Үч-төрттөн болуп топтордо иштеп, жакшы Конституцияны жазуу боюнча талкуу жүргүзүп, сунуш киргизгиле. Төмөндө эки мисал берилди.

- Ал адамдар тарабынан бекитилүүгө тийиш.
- Ал бийликти бөлүштүрүүгө жана теңдештирүүгө тийиш.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар конституцияга баа берүүдө колдонууга боло турган көрсөткүчтөрдүн контролдук тизмесин иштеп чыгууга тийиш.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучуларга ар түрдүү конституцияларды, ошондой эле өздөрүнүн Конституциясына киргизиле турган толуктоолорду баалоо үчүн критерийлерди берүү.

Бул жерде конституциянын мазмуну боюнча сунуштарды иштеп чыгуу керек. Мүмкүн болгон жооп:

Конституция төмөндөгүлөрдү жүзөгө ашырууга тийиш:

1. Өлкөнүн аталышын көрсөтүү жана анын чек араларын аныктоо.
2. Коомдун негизги дөөлөттөрүн жарыялоо жана, зарылчылык болсо, өлкөдө мурун болгон социалдык түзүлүшкө мүнөздөмө берүү.
3. Мамлекеттик бийликтин ар кайсы бутактары кандайча уюштуруларын, бөлүштүрүлөрүн жана теңдештирилелерин аныктоо.
4. Мамлекеттин ар кайсы институттары кандайча калыптанарын аныктоо.
5. Аткаруу, мыйзам чыгаруу жана сот бийликтериндеги ар түрдүү кызматтарды ээлегенүн жол-жоболорун жана чектелишин аныктоо.
6. Кимдер жаран боло аларын аныктоо.
7. Кандай жарандар мамлекеттик кызматтарды ээлей аларын аныктоо.
8. Мыйзамдар менен соттордун иерархиясын аныктоо.
9. Жаңы мыйзамдарды кабыл алуу тартибин жарыялоо.
10. Мамлекеттик жогорку кызматтардагы адамдарды кызматтан четтетүү тартибин аныктоо.
11. Жарандардын укуктарын жарыялоо.
12. Шайлоо өткөрүүнүн мезгилдүүлүгүн көрсөтүү.
13. Конституция кандайча өзгөртүлүшү мүмкүн экендигин көрсөтүү.

*** 5-тапшырма. Конституция жазабыз

Бул көнүгүүдө силер кемеси кыйрап, ээн аралда калган 100 адам үчүн Конституция жазасыңар. Мугалимиңер классты беш-алты чакан топторго бөлөт.

Тапшырма 3 этаптан турат.

1-баскыч. Кеменин кыйроосу

1. Деңиз саякаты учурунда силер түшкөн жүргүнчүлөр кемеси бороонго туш келди. Кеме чөгүп кетип, силер аман калган жүз адам менен узуну 10 км, туурасы 5 км болгон ээн аралда калдыңар. Үйгө кайтууга эч мүмкүнчүлүк жок. Силердин (мугалим сизди кошкон чакан топ) топту аралда чогуу жашоого мүмкүндүк берүүчү мыйзамдарды иштеп чыгуу үчүн өкүлчүлүктүү топ катары шайлашат. Кеме кыйрагандан кийин бир нече буюм: ар кандай аспаптар (3 бычак, 3 сүлгү жана балка) жана анча-мынча тамак-аш (100 кг буудай жана 100 кг картошка) калган.
2. Силердин аралыңар субтропиктик зонада жайгашкан деп элестеткиле. Аралдын көрүнүшүн (анын сырткы түрүн, климатын, флорасын жана фаунасын, географиялык абалын) кыялданып элестеткиле. Арал негизги деңиз жолдорунан алыста болгондуктан, башкалардын жардамынан үмүт жок деп эсептегиле. Тобуңар менен бул аралды сыпаттан жана ага ат койгула.
3. Ким кандай жөндөмү бар экенин аныктагыла. Мындай жөндөмдөрдү тизмелегиле. (Бирөөлөр ар кандай өсүмдүктөрдү өстүрүүнү билсе, башкалар билбеши мүмкүн). Мындай иштерди жөндөмдөрдү кандайча пайдаланууну жана кыйроодон кийин сакталып калган азык-түлүктү кандайча бөлүштүрүүнү талкуулагыла. Өзүңөрдүн чечимиңерди жазып койгула.
4. Аралда жашоонун принциптерин аныктагыла. Бул аралдагы эң башкы эрежелер кандай болууга тийиш? Тынчтыкта эмгектенип жашоо үчүн бул принциптердин кандай мааниси бар?
5. Төмөнкү суроолорду талкуулагыла:
 - а) Чечимдер кандайча кабыл алынат?
 - б) Бийлик кимде болот?
 - в) Бул адам (же адамдар) кандайча шайланат?
 - г) Бул аралдын адамдары кандай укуктарга ээ болушат жана кандай милдеттерди аткарышат?
 - д) Ички чыр-чатактарды кантип басасыңар?
 - е) Башка кандай укуктар киргизилүүгө тийиш?
 - ж) Кимдир бирөө бул эрежелерди бузса эмне болот?

Силердин мыйзамдарыңардын жыйнагы коомдун жашоосуна жардам берген бардык маанилүү факторлорду камтый тургандыгын текшерип көргүлө.
6. Силердин макулдашууңарды класстагы башка окуучуларга тааныштыра турган бирөөнү шайлагыла.

2-баскыч. Башка топтордун баалоосу

Мыйзам жыйнагын түзүп бүткөн соң, башка топтордун иштерин кароого болот. Башка топтордун оозеки тааныштыруусун угуп, алардын жашап кетүү мүмкүнчүлүктөрүнө баа бергиле. Төмөнкү суроолорду дептериңерге көчүрүп жазгыла. Топторго төмөнкү критерийлер боюнча упай менен (0дөн 5ке чейин; 5-эң жогорку баа) баа бергиле:

1. Табигый кырсыктар болгон учурда аралдын жашоочуларынын тирүү калуу мүмкүнчүлүктөрү кандай?

Арал #1 _____ Арал #3 _____ Арал #5 _____
 Арал #2 _____ Арал #4 _____ Арал #6 _____

2. Аралдын жашоочуларынын жекече турмушу канчалык деңгээлде корголгон?

Арал #1 _____ Арал #3 _____ Арал #5 _____

Арал #2_____ Арал #4_____ Арал #6_____

3. Аралдын жашоочуларынын турмушунун уюштурулушу ар бир адамдын жекече коопсуздугун канчалык деңгээлде кепилдик бере алат?

Арал #1_____ Арал #3_____ Арал #5_____

Арал #2_____ Арал #4_____ Арал #6_____

4. Аралдын жашоочулары өздөрүнүн турмушуна тиешелүү жетекчилери чыгаруучу чечимдерге кандай деңгээлде таасир эте алышат?

Арал #1_____ Арал #3_____ Арал #5_____

Арал #2_____ Арал #4_____ Арал #6_____

5. Аралдын жашоочулары өздөрү каалаган нерселерди канчалык деңгээлде жасай алышат?

Арал #1_____ Арал #3_____ Арал #5_____

Арал #2_____ Арал #4_____ Арал #6_____

6. Жетекчилердин бийлиги канчалык деңгээлде чектелген жана алар кантип көзөмөлдөнөт?

Арал #1_____ Арал #3_____ Арал #5_____

Арал #2_____ Арал #4_____ Арал #6_____

3-баскыч. Маселелерди чечүү

Төмөнкү кырдаалдарда эмне болорун элестеткиле. Маселелерди чечүү жолдорун өз тобуңар менен караштыргыла. Ээн аралда силерге эч ким жардам бербестигин унутпагыла.

1-кырдаал.

Силердин аралыңарда бийликте турган адам (же топ) жаңы эле чечим кабыл алды. Ал боюнча мамлекеттик кызматка “Бирден бир ишенимдүү жол” деп аталган ассоциацияга киргендер гана дайындалышы мүмкүн. Ассоциацияга кирүү үчүн азык-түлүк түрүндө ири салым төгүп берүү, ошондой эле өзүнүн төрагага берилгендигин жарыялоо керек.

Ассоциацияга кирбеген адамдар бул чечим алардын аралынын Конституциясы кепилдик берген укуктарга каршы келерин далилдөөгө далалат жасашат.

2-кырдаал.

Мыйзамды жана тартипти коргоо үчүн жооптуу адамдар аралдагы кылмыштуулуктун күчөшүнө тынчсызданышат. Алар мыйзамды бузду деп шектенген адамдарды токтоосуз түрдө бир жылдык мөөнөткө түрмөгө камоо тууралуу жаңы эле чечим кабыл алышты. Адамды камоо үчүн бийликке жабыр тарткан кишиден же күбөдөн маалымат алуу эле жетиштүү болот. Соттук териштирүүнүн кажети жок. Бийликтегилердин пикири боюнча, тез жооп кайтаруу жана катаал жазалоо коомдук бейпилдиктин жана тартиптин негизи болуп эсептелет. Кээ бир жарандар аралдын Конституциясында көрсөтүлгөн негизги укуктарды бузат деп эсептеп, жаңы тартипке макул болушпайт.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар, топтордо иштеп, Конституция жазышат жана сунушталган кырдаалдарга өздөрүнүн мыйзамдарын колдонууга аракет жасашат.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучулардын алар Конституцияны үйрөнүүдө алган билимдери менен жөндөмдөрүн практикада колдонушуна мүмкүндүк түзүү. Бул тапшырманы ойлонуштуруу менен окуучулар материалды тереңдете түшүнүшөт.

Эмне кылууну такыр эле билбей калбаса гана, аларга Конституциянын текстин пайдаланууга уруксат бериңиз.

Конституцияда уюмдун түзүлүшү көрсөтүлүүгө, анын максаттары сыпатталууга, жетекчи кызматтагылары менен мүчөлөрүнүн милдеттери жана жоопкерчилик чөйрөсү аныкталууга тийиш. Конституцияны жазууда төмөндөгү планды колдонсо болот (Конституция конкреттүү уюмга ылайыкталып түзүлүүгө тийиш болгондуктан, бул жерде келтирилген план жалпылоочу мүнөзгө ээ):

1-берене. Уюмдун аталышы.

2-берене. Уюмдун максаты жана масштабы.

3-берене. Мүчөлүк (талаптар, кимдер мүчө боло алат).

4-берене. Түзүлгөн кызмат орундары.

5-берене. Жетекчилер (булардын ичинде казына башчылары да), алардын милдеттери.

6-берене. Өзгөртүүлөрдү киргизүү тартиби.

Акырында окуучуларга башка топтор түзгөн конституциялар менен таанышып чыгып, эң мыктысын тандоо үчүн добуш бергиле же бириктирилген конституциянын өзүңөр иштеп чыккан эң жакшы статьялардан турган текстин кураштыргыла десеңиз болот.

*** 6-тапшырма. Конституциялык кепилдиктер.

Шеригиңер менен Кыргыз Республикасынын Конституциясын карап чыккыла. Аткаруу, мыйзам чыгаруу жана сот бийликтеринин иштеринде токтотуучу жана теңдештирүүчү кайсы механизмдер колдонулат? Төмөндөгү суроолорго жооп бергиле:

1. Жаңы мыйзамдарды түзүүдө же эскилерине өзгөртүү киргизүүдө президенттин иш-аракетин эмне чектеп турат?
2. Парламенттин өздөрү кабыл алгысы келген каалагандай мыйзамдарды киргизе беришине жана кабыл алышына эмне жолтоо болот?
3. Сотторго өздөрү каалаган чечимди кабыл алышына эмне тоскоол болот?
4. Райондук соттордун судьяларын дайындоо же кызматтан бошотуу кандай тартипте жүргүзүлөт?

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар Конституциянын тиешелүү беренелерди атап, алардын жоболору кандайча жүзөгө ашырылып жатканын түшүндүрүп берүүгө тийиш.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - Конституциянын теңдештирүү жана токтотуу тутумун жана Кыргыз Республикасында бийликтердин бөлүнүшүн сыпаттаган бөлүктөрүнө окуучулардын көңүл бурушуна түрткү берүү.

Жооптор:

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 3-6-баптарын караңыз.

1. Парламент бардык мыйзамдарды кабыл алышы керек.
2. Мыйзам күчүнө кириши үчүн Президенттин колтамгасы талап кылынат, демек, бул мыйзам биротоло кабыл алынат дегенди билдирет.
3. Судья мыйзамдардын негизинде иш жүргүзүшү керек. Анын мыйзамдарды чечмелөө укугу жок.
4. Судьялар жашы, билими, тажрыйбасы эсепке алынуу менен дайындалат, кызматтан Судьяларды тандоо кенешинин сунушу менен Президенттин чечиминин негизинде бошотулат.

*7-тапшырма. Мыйзам жана коом

Жусуп Баласагындын чыгармасынан үзүндүнү окуп чыккыла

Жусуп Баласагын (1015-1018 – 1080-жж. жакын)

1069/1070-ж. Баласагын шаарынын тургуну Жусуп түрк тилиндеги алгачкы поэманы - «Куттуу билимди» («Кутадгу билигди») жазган. Поэманы өкүмдарга тартуулаганда, министр кызматына ээ болгон. Баласагын чыгаан акын, мыкты билимдүү адам, энциклопедист окумуштуу болгон. «Куттуу билимде» жалпы адамзаттык идеалдар жана ойлор чагылдырылган. Бул поэма орто кылымдарда Чыгышта таанымал болгон насаат жанрына туура келет. Анда Баласагын жакшы мамлекет башчы жана элдин баары бактылуу жашагыдай адилеттүү мамлекет кандай болушу керектиги боюнча өзүнүн түшүнүгүн баяндаган.

*Чындык менен иш кылам, көндүм ага,
Бексиңби же кулсуңбу - бирдей мага.
Уулумбу, бөтөн жанбы, тууган же дос,
Жолоочубу жолдогу, күтпөс жолдош, -
Заң алдында бардыгын бирдей баалайм,
Жөнү жок каралабайм, же актабайм.
Бийликтин эң негизи - адилеттик,
Чындык барда козголбой турат бийлик.
Бул тууралуу акылдуу адам айткан,
Акылдуу сөз - ийгилик жолун ачкан:*

*«Бектик күчтүү, адилет жолу менен,
Бектин жолу - чындыкта жүрүү кенен.
Заң менен адилеттүү башкарган бек,
Каалаган максатына жетет деген!»
Бийлигим жеткен жерге өмүр берет,
Жакшы заңдан эл жырдап, чөл көгөрөт!
Күн нурун бардыгына бирдей төгөт,
Жакшыга, жаманга да бирдей бөлөт.
Иштеримде менин да күндөй сапат,
Баары бирдей өзүмдөн чындык табат.*

Жусуп Баласагындын кайсы ойлору бүгүнкү турмуш үчүн маанилүү бойдон калгандыгын ойлонуп көргүлө.

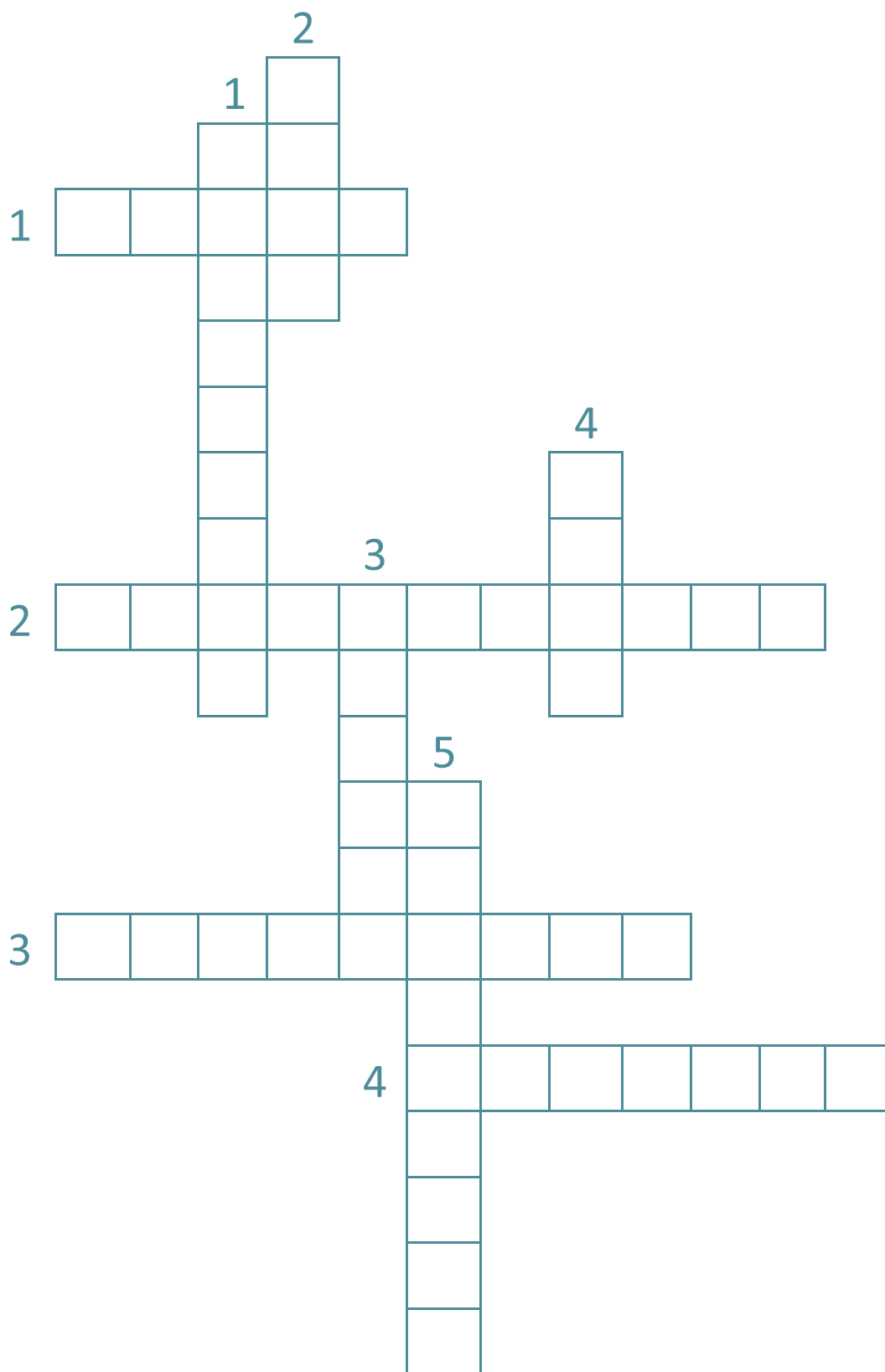
** 8-тапшырма. Саясий кредо

Кредо - ынаным, көз караш, дүйнөтааным негизи.

«Бул ырас, жазуу түрүндө бекитилген Конституциялар козголоңдуу мезгилдерде адашуулардын жана жаалдануулардын айынан бузулушу мүмкүн, бирок ошого карабастан алар сак болуп, элдин башын бириктире турган кыраакы адамдар таяна турган текст менен формулаларды чагылдырат. Ошондой эле алар элдин аң сезиминде анын саясий кредолук принциптерин бекемдейт».

Т. Джефферсон.

Ушул айтылган ойго макулсуңарбы? Тарыхта мунун тууралыгын тастыктаган мисалдар болду беле? Кыргызстандын Конституциясын окуп, биздин өлкөнүн «саясий кредосун» аныктагыла.

Тигинен:

1. Мамлекет башчысы.
2. Мамлекеттүүлүктүн атрибуттарынын бири
3. Парламент төрагасы.
4. Жарандын мамлекет тарабынан корголуучу мүмкүнчүлүктөрү
5. Мыйзам чыгаруу бийлиги

Туурасынан:

1. Калк
2. Өлкөнүн негизги мыйзамы
3. Кыргыз Республикасынын түзүлүшүнүн формасы
4. Бийлик бутагы

Жооптор:**Тигинен:**

1. Президент
2. Флаг
3. Торага
4. Укук
5. Парламент

Туурасынан:

1. Жаран
2. Конституция
3. Унитардык
4. Аткаруу
5. Парламент

**** 10-тапшырма. Монтеньдин баалуулуктары**

Мишель Монтень (1533-1592-ж.ж.) өзүнүн «Тажрыйбаларында» мыйзамдарды сактоонун зарылдыгы тууралуу мындай деп жазган:

“Биздин коомдун көз караштар менен кымындай да иши жок; бирок бардык калгандарын: биздин ишмердикти, биздин эмгекти, биздин абалды жана өмүрүбүздү - өзүн анын кызматына, ошондой эле, туура эмес жана калыстыгы жок болсо да, бийликке баш ийбегендик болуп калаар эле деген негизде гана өз өмүрүн сактоодон баш тарткан кайраттуу жана улуу Сократ кылгандай - анын сотуна коюу керек. Анткени эрежелердин эрежеси жана мыйзамдардын башкы мыйзамы ар бир адам өзү жашаган өлкөнүн мыйзамдарына баш ийүүгө милдеттүү экендигинде турат.

Мамлекетти кээ бир жагынан алганда бири-бири менен байланышкан, ошондуктан, алардын арасынан башка баарына таасир этпегидей кылып бирөөн да козголтууга болбос өзүнчө бөлүктөрдөн турган курулушка окшоштурууга болот.»

Монтендин айткандарына кандай комментарий берет элеңер? Ал биздин күндөргө чейин актуалдуу болуп кала береби? Өз көз карашыңарды далилдегиле. Монтень кайсы баалуулуктарды мамлекет үчүн эң маанилүү деп эсептейт жана эмнеге?

**** 11-тапшырма. «Маугли»**

Р. Киплингдин чыгармасынын үзүндүсүн окугула.

Деми кыстыгып, Карышкыр-Эне бөлтүрүктөрүнүн жанына жатып алды эле, Карышкыр-Ата ага каарланып сүйлөдү:

– Шер-Хандын бул жолу айтканы туура: ымыркайды Үйүргү көрсөтүш керек.

Энекеси, сен ымыркайды дагы эле өзүңдүн жаныңда калтыргың келип жатабы?

– Өзүмдүн жанымабы? - деди, капталы менен оор козголуп, ургаачы Карышкыр. - Алып калайынбы? Ооба, мен аны алып калам.

– Бирок Үйүр эмне дейт? - деди Карышкыр-Ата. Чытырман Токойдун Мыйзамында ачык айтылгандай, ар бир карышкыр үй-бүлө күткөндө, Үйүрдөн чыкса болот. Бирок бөлтүрүктөр чоңоюп, бутуна тургандан кийин, карышкыр аларды бир айда бир чогулган Үйүрдүн Кеңешине ээрчитип келип, башка бардык карышкырларга көрсөтүшү керек.

Карышкыр-Ата бөлтүрүктөрүнүн чоңоюп анча-мынча чуркаганды үйрөнүшүн күтө туруп Үйүргө жыйналган түндөрдүн биринде бөлтүрүктөрүн, Мауглини жана Карышкыр-Энени Кеңеш Аскага алып барды. Асканын үстүндө шамдагайлыгынан жана күчүнөн улам үйүрдүн баштаагы болуп шайланган чоң сур жеке-карышкыр Акела бүт бою менен чоюлуп жаткан. Ал Асканын этегинде кары-жаш дебей жана түркүн түспөлдүү: кашкулактай ак чачтуу ардагерлерден баштап үч кар баскан жапжаш кара-сурларына чейин - кырдан ашуун карышкыр отурган. Акела өзү жаткан Аскасынан туруп мындай деди:

– Мыйзам силерге белгилүү. Мыйзам силерге белгилүү! Карагылачы, карышкырлар!

Карышкыр-Ата Бака Мауглини ортого түрттү. Асканын артынан басмырт улуган Шер-хандын үнү угулду:

– Ымыркай меники! Бергиле мага аны! Эркин Элге адамдын Ымыркайы эмне кереги бар?

Бирок Акела аны угуп да койгон жок. Ал жөн эле мындай деди:

– Карагылачы, карышкырлар! Эмне үчүн Эркин Эл бөтөндөрдүн айтканын угушу керек? Жакшы карагыла!

Карышкырлар баары акырын ыркырады, бирок төрт жаштагылардын ичинен бирөөсү Шер-Хандын суроосун кайталады:

– Эркин Элге адамдын Ымыркайы эмне кереги бар?

Чытырман Токойдун Мыйзамы боюнча, эгер ымыркайды үйүргө кабыл алуу тууралуу талаш-тартыш пайда болсо, ымыркайга болушкан 2ден кем эмес карышкыр сөз айтышы керек, бирок атасы менен энеси болуша албайт.

– Ким бул ымыркайга болушат?- Акела сурады. - Ким Эркин Элдин ичинен сөз алат?

Ушул кезде Үйүр Кеңешине киргизилген башка тукумдагы жалгыз жырткыч-бөлтүрүктөрдү Чытырман Токойдун Мыйзамына үйрөтүүчү жалкоо күрөң аюу - Балунун артык бутуна туруп, сүйлөнүп кирди.

– Адамдын ымыркайы? Мейли, - деди ал, - мен ымыркайга болушам. Ал эч кимге жамандык кылбайт. Мен сөзгө чечен эмесмин, бирок чын сүйлөйм. Үйүр менен чуркап жүрө берсин. Келгиле, башка бөлтүрүктөр менен кошо муну да кабыл алалы. Мен өзүм аны үйрөтөм.

– Дагы бирөө керек, - деди Акела, - Балунун өз сөзүн айтты, ал биздин бөлтүрүктөрүбүздүн мугалими да. Балунун башка дагы бирөө сүйлөйбү?

– Ортого кара көлөкө суурулуп чыкты. Бул кара илбирс Багира болчу.

– О Акела, Эркин Эл, сен дагы, - күңгүрөндү ал, - силердин чогулушуңарда менин эч кандай укугум жок, бирок Чытырман Токойдун Мыйзамы боюнча, эгер жаңы ымыркайдан талаш-тартыш башталса, ымыркайдын өмүрүнүн сатып алса болот. Ким аны сатып алууга укуктуу, ким укуксуздууга тууралуу Мыйзамда эч нерсе айтылган эмес. Чынбы?

– Чын! Чын!- дайыма курсагы ач жаш карышкырлар кыйкырышты,- Укуула Багираны, ымыркай үчүн акы алса болот. Мыйзам ушундай.

– Бул жерде сөз айтууга эч кандай акым жок экенин мен билем, ошондуктан силерден уруксат сурайм.

– Айтпайсыңбы!- жыйырма үн бир учурда чыкты.

– Такыр-баш ымыркайды өлтүрүү уят. Чоңойгондо ал силерге эң жакшы оюн-тамаша болот. Балунун ага болушту. А мен болсо Балунун сөзүнө буйволду кошумчалайм, эгер силер адамдын ымыркайын үйүрүңөргө киргизсеңер. Мунун эмнеси кыйын?

Бул кезде ызы-чуу башталды, ондогон үндөр бир учурда жаңырды:

– Ушул да кеп бекен? Ал кышкы жаан жааганда эле өлөт. Күн нуру аны куйкалап салат. Жылаңач бака бизге эмне жамандык жасай алат? Үйүр менен чуркап жүрө берсин. Багира, буйвол кана? Келгиле, ымыркайды кабыл алалы!

– Ымыркайды ал, - деди Акела Карышкыр-Атага. - Эркин элдин уулдарын кандай тарбияласаң, аны да ошондой тарбияла.

(... Көп жылдар өткөн соң, Маугли Шер-Ханды өлтүргөндөн кийин) Акела теринин үстүнө жатып алып, мурункудай карышкырларды Кеңешке чакыра баштады: «Карышкырлар, карагыла, карагыла!»- Мауглинин биринчи жолу алып келген түндөгүдөй чакырды.

Акеланы тагынан түшүргөндөн кийин, үйүр баштааксыз калып, карышкырлар өздөрү каалагандай аңчылык кылышчу же кабышуучу. Бирок карышкырлар көнүмү, боюнча чакырууга келишти. Айрымдар капканга түшүп, аксап калыптыр, башкалары чачма октон жараат алыптыр - араң басып келишти, кээ бирөөлөрү деген жоголуп кетиптир. Бирок тирүү калгандардын баары Аска Кеңешине келишип, Асканын үстүндө жаткан ала-була Шер-Хандын терисин жана арбайган-тарбайган чоң тырмактарын көрүштү.

– Жакшыраак карагыла, карышкырлар! Мен өз сөзүмдү аткарган жокмунбу?- деди Маугли.

Карышкырлар: «Ооба!» - деп үрүштү, а эң чабал, жүдөөсү минтип кыңшылады:

– О, Акела, кайра биздин баштаагыбыз бол! Мыйзамсыз жашоо көкөйүбүзгө көк таштай тийди, биз кайра Эркин Эл болууну эңсейбиз!»

Тексттен демократикалык процедураларга туура келген жерлердин астын сызгыла. Эмне үчүн аларды демократиялуу деп эсептей турганыңарды түшүндүргүлө. Карышкырлар эмне үчүн өздөрүнүн Эркин Эл болуу мүмкүнчүлүгүн мыйзамга баш ийүү менен байланыштырып жатышат? Бул жерде карама каршылык жокпу?

** 12-тапшырма. Дүйнөнүн конституцияларынын демократиялуулук деңгээли

Таблицаны толтургула.

Конституция канчалык деңгээлде мамлекеттин **демократиялык өнүгүшүн** камсыз кылат? Кыргызстандын Конституциясы менен силер окуп үйрөнгөн өлкөнүн Конституциясынын негизги окшош жана (же) айырмаланган жерлерин белгилегиле.

344

САЛЫШТЫРУУ КРИТЕРИЙЛЕРИ	КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КОНСТИТУЦИЯСЫ	_____ (өлкө) КОНСТИТУЦИЯСЫ
Преамбула: Конституциянын негизги принциптери канчалык кеңири көрсөтүлгөн.		
Мамлекеттик түзүлүштүн мүнөзү		
Бийликтердин бөлүштүрүлүшү жана мамлекеттеги алардын ар биринин функциялары		
Конституцияда жазылган адам укуктары жана алардын кепилдиктери		

*** 13-тапшырма. Бийлик кандай болушу керек

«АКШнын Конституциясынын өзөгүн түзгөн философия - бул бийликтин бир колго топтоштурулушунан сактануучулук - ал 1789-жылы кандай актуалдуу болсо, азыркы мезгилде да ошондой,» - деген Фарид Закария.

Ойлонуп көргүлөчү, Фарид Закария эмнени айткысы келген?

** 14-тапшырма. Каада-салттар жана мыйзамдар

Шарль Монтескье (1689–1755). Француз юристи жана философу, Агартуу доорунун ири ишмерлеринин бири. Европадагы философиялык ойдун өнүгүшүндөгү маанилүү баскыч болуп калган «Мыйзам деми» жана «Персия каттары» китептеринин автору.

«Персия каттарында» (1721-ж.) Монтескье персиялык мырза Өзбекти Францияга саякатка жиберет да, анын досторуна жазган курч тилдүү каттары аркылуу Француз королдугундагы каада-салттар жөнүндө баяндап берет.

Шарль Монтескьенун “Персия каттарынан” үзүндү окугула.

Автордун кайсы бир ойлору биздин заманда орчундуу деп ойлосуңарбы?

Пикириңерди негиздеп бергиле.

Ўзбек мырзанын Венециядагы досу Редиге жазган каты

Мыйзам чыгаруучулардын көпчүлүгү анча акылдуу эмес, башчылыкка кокустан эле дайындалып калышкан, өздөрүнүн наадан дөөдүрөгүнөн башка эч кимдин оюн уккусу келбейт.

Алар өздөрүнүн иши канчалык улуу жана маанилүү экенин да билишпейт өңдөнөт: алар беймаани мыйзамдарды чыгарууну эрмек кылышат, чындыгында кем акыл адамдарга жагыныш үчүн эле ушинтишет да, акыл-эстүү кишилердин алдында өздөрүнүн кадыр-баркын кетиришет.

Кээ бир мыйзам чыгаруучулар элге түшүнүктүү тил менен жазбастан, өзгөчөлөнүүгө аракеттенип, балдырай беришет. Мыйзам чыгаруучу үчүн бул келесоолуктун накта өзү. Билбеген мыйзамды ким сактасын?

Көбүнчө алар мурда кабыл алынган мыйзамдарды эч кандай зарылдык жок болсо деле жокко чыгара беришет, б.а. элди бөөдө өзгөртүүлөр менен коштолуучу башаламандыкка салып кайнашат.

Ырас, кээде кайсы бир мыйзамдарды өзгөртүү зарыл болот. Бирок мындай учурлар аз, эгер өзгөртүү жөнүндө сөз болсо, муну өтө этият жасоо керек: мындайда ушунчалык салтанаттуулукту сактап, ар бир иш-аракетти кылдат аткаруу зарыл. Ошондо эл өзгөртүү үчүн ушунчалык көп жол-жоболор сакталашы талап кылынса, мыйзам деген ушундай ыйык экен да деп ойлогудай болушу абзел.

Башкаруучулардын ишин эч нерсе мынчалык жеңилдетпейт, эч нерсе кылмыштардын санын мынчалык кыскартпайт, акырында, эч нерсе мындай даражада мамлекеттин бейпилдигине өбөлгө түзбөйт, анткени жарандар мыйзамдарга караганда, адеп менен көбүрөөк тарбияланат...»

Монтескье мораль менен мыйзамдын катышын кандай баалайт? Ал «мамлекеттин бейпилдиги» үчүн кандай жолдорду сунуш кылат? Биздин күндөгү мыйзамчылар кандай жолдорду көрүшөт?

* 15-тапшырма. Конституциянын аныктамасы.

Мугалим суроо берет: «Конституция деген сөздү укканда оюңарга эмне келет?». Окуучулардын жоопторунун баарын мугалим тактага жазат.

Жооп варианттары мындай болушу мүмкүн:

- Негизги мыйзам
- Мыйзам
- Эл аралык келишим ж.б.у.с.

Жазылган жооп варианттарына таянып, мугалим окуучулардан Конституциянын аныктамасын түзүүнү сунушайт.

Анан Конституциянын күн мурунтан жазылган аныктамасын көрсөтөт.

Конституция - бул мамлекеттин негизги мыйзамы, эң жогорку юридикалык күчкө ээ документ, өзгөчө тартипте ыйгарым укукка ээ болгон мамлекеттик орган (парламент) тарабынан же референдумда эл тарабынан кабыл алынат. «Конституция» (лат. «constitutio» - бекитүү, орнотуу) термини Байыркы Римде пайда болуп, рим императорлорунун жарлыктарын атоо үчүн колдонулган. Алгачкы Конституция 1787-ж. АКШда, анан 1791-ж. Францияда, 1793-жылы Польшада кабыл алынган.

Конституция төмөндөгүлөрдү жөнгө салат:

- Адам укуктары менен эркиндиктерин;
- Мамлекеттин түзүлүшүн;
- Мамлекеттеги бийликтин уюштурулушун;
- Башка коомдук мамилелерди.

Конституция мыйзамдар бири-бирине каршы келип калбашы жана жарандардын укуктары менен эркиндиги бузбашы үчүн керек.

*** 16-тапшырма. Ар ким ар кимди окутат**

Мугалим ар бир окуучуга бирден картачаны күн мурунтан камдап коюшу керек. Эгер окуучулардын санынан карточкалар аздык кылса, айрымдарын кайрадан берүүгө болот. 1 мүнөт ичинде окуучу картачадагы маалыматты окуп чыгууга тийиш. Анан классты аралай басып, ошол мазмунду башкаларга тааныштырууну (бир адамдан) өтүнүңүз.

Картачалар:

1. Конституциянын юридикалык иш-милдети ал укуктун негизги булагы экендигине, бүтүндөй укук системи үчүн баштапкы негиздерди камтыгандыгы менен байланышкан.
2. Саясий иш-милдети конституциянын мамлекеттик бийликтин негиздерин, мамлекет менен инсандын өз ара мамилелерин бекемдегендиги, бүтүндөй саясий тутумдун иштөө принциптерин аныктагандыгы менен байланышкан.
3. Идеологиялык иш-милдети конституциянын белгилүү саясий жана укуктук идеяларды, түшүнүктөр менен баалуулуктарды жайылтып, бекемдөө аркылуу коомдун рухий турмушуна таасир этүү жөндөмүнө байланышкан.
4. Тышкы саясий иш-милдети конституциянын тышкы саясат багыттарын аныктагандыгы жана тышкы дүйнөгө коом менен мамлекет тууралуу маалымат булагы болгондугуна байланышкан.
5. Түзүүчүлүк иш-милдети конституциянын коомдо бышып жетилип калган, бирок конституциянын көмөгүсүз бекемдей албай турган жаңы мамилелерди өнүктүрүү үчүн шарт түзгөндүгүнө байланышкан. Мисалы, башкаруунун жаңы формасын түзүү – монархиянын ордуна республика.
6. Кодификацияланган конституция – бул бир же бир нече ченемдик-укуктук актыдан турган конституция. Көпчүлүк өлкөлөрдө конституция бирдиктүү документ болот, мисалы, Италиянын Конституциясы, Германиянын Негизги мыйзамы, Россия Федерациясынын Конституциясы ж.б.
7. Кодификацияланбаган конституция – бирдей өлчөмдө жогорку юридикалык күчкө ээ болгон ченемдик-укуктук актылар жыйындысы түрүндөгү конституция.

8. Ийкемдүү конституция – текстине өзгөртүүлөрдү оңой киргизүүгө боло турган конституция.
9. Катуу конституция – өзгөртүлүшү өтө кыйын болгон конституция.
10. Өтө катуу конституция – өзгөртүү дээрлик мүмкүн болбогон конституция.
11. Юридикалык конституция – бул жогоруда белгиленген мамилелердин каралышын жөнгө салуучу укуктук ченемдердин жыйындысы. «Кагаздагы конституция».
12. Факт жүзүндөгү конституция – бул иш жүзүндөгү коомдук мамилелер. «Турмуштагы конституция».
13. Конституциянын юридикалык үстөмдүгү: бардык мыйзамдар негизги мыйзамдын ченемдерине каршы келбеши керек.
14. Конституциянын негиз салуучу мүнөзү: ал коомдук мамилелердин баарын эмес, эң олуттуу, татаал, орчундуу болгондорун гана жөнгө салат. Ал мүмкүн болушунча чакан текстте коом менен мамлекеттин түзүмүндөгү эң маанилүү ченемдерди гана бекемдеши керек.
15. Конституциянын элдүүлүгү: ал элдин кызыкчылыгын билдириши, б.а. ошол элдин менталитетине жана умтулууларына туура келген коомдук мамилелерди бекемдеши керек.
16. Конституциянын реалдуулугу: бул документ коомдогу чыныгы кырдаалды чагылдырууга тийиш. Антпесе конституция эл барктабаган, демек, эч ким сактабаган, күчү жок документ болуп калат.
17. Конституциянын туруктуулугу: узак мөөнөттө иштей турган документ болгондуктан, ал туруктуу болууга тийиш. Конституция белгилүү мезгилдеги тартиптин бузулгустугун камсыздашы, улам эле өзгөртүлө бербеши керек.

*** 17-тапшырма. Конституция иштеп чыгабыз

Мугалим топтордо иштөөнүн эрежелерин түшүндүрүп, окуучуларды чакан топторго бөлөт. Ар бир топко өз конституциясын иштеп чыгуу сунушталып, күн мурунтан даярдалган бирдей картачалар таратып берилет.

Анан ар бир топтун өкүлү иштелип чыккан конституцияны класска тааныштырат.

Топтор үчүн эрежелер:

1. Конституциянын түзүмүнүн негизги элементтерин көрсөтүү керек.
2. Преамбуланы, негизги бөлүмдөрдү, канча беренени камтый тургандыгын көрсөтүү керек.
3. Конституция кандай түрдө - катуубу же ийкемдүүбү ж.б.у.с.

Топтор үчүн картача:

Конституциянын түзүмүнүн негизги элементтери

Преамбула – конституциянын максатын, аны кабыл алуунун тарыхый шарттарын көрсөтөт (конституциянын кыскача, салтанаттуу бөлүгү).

Негизги бөлүк – конституциялык түзүлүштүн негиздери, инсандын укуктары менен эркиндиктери, мамлекеттик бийлик тутуму, анын уюшуу жана иштөө принциптерин, конституцияны өзгөртүү жана кайра кароо тартиби белгиленет.

Корутунду жана өткөөл жоболордо, демейде, конституциянын күчүнө кирген учуру, конституциянын дароо эле жүзөгө ашырылышы мүмкүн болбогон айрым жоболорунун күчүнө кирүү тартиби, мурунку конституциялык институттарды жаңылары менен алмаштыруу тартиби жана мөөнөтү белгиленет (мурдагы жана азыркы конституциялардын ортосундагы уланмалуулукту камсыздайт).

Конституцияны кабыл алуу тартиби

- **Конституцияны парламент кабыл алат** – конституцияны кабыл алуунун эң кеңири таралган жана табигый ыкмасы. Демейде квалификациялык көпчүлүк, б.а. парламент мүчөлөрүнүн жалпы санынан 2/3си кабыл алышат. Украинанын Конституциясы 1996-жыл.
- **Конституция референдумда кабыл алынат** – көп колдонулушу жагынан экинчи ыкма (конституцияны кабыл алуу үчүн бүткүл эл добуш берет). Кыргыз Республикасынын 2010-жылдагы Конституциясы ушундайча кабыл алынган.
- **Конституцияны уюштуруу жыйыны кабыл алат** – конституцияны кабыл алуу үчүн атайын шайланган өзгөчө орган кабыл алат. Грециянын 1975-жылдагы, Португалиянын 1975-жылдагы конституциялары ушундайча кабыл алынган.
- **Октроирлөө** – конституцияны монарх же мамлекеттин бөлөк башчысы тартуулайт. Япониянын 1889-жылдагы Конституциясы, Марокконун 1911-жылдагы Конституциясы ушундайча кабыл алынган.

Жыйынтыктоо, топтордун ишин жана жетишкен натыйжаларын талкуулоо.

3-бап. «Мен жана дүйнө»

Биринчи деңгээл: Кыргыз Республикасы.

4-бөлүм. Бийлик түзүмү жана ЖӨБ

***1-тапшырма. Алар эмне кылышат?**

Жубуңар менен бул баптын материалдарын пайдаланып, мамлекеттик бийликтин, силердин оюңарча, эң маанилүү болгон функцияларынын тизмесин түзгүлө.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар мамлекеттик бийлик органдарын түзүүнүн негизги максаттарын санап берүүгө тийиш.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - эмне үчүн эл мамлекеттик бийлик органдарын күтүү зарылдыгына макул болушарын окуучулардын эсине салуу.

Жооптордо булар камтылса болот:

- Мыйзамдарды иштеп чыгуу жана колдонуу.
- Жарандарды кылмышкерлерден коргоо.
- Бюджет үчүн чыгымдардын артыкчылыктуу беренелерин аныктоо.
- Эл аралык форумдарда, дагы башка мамлекеттерде өлкөнүн атынан чыгуу.
- Жарандардын кызыкчылыктарын өкүлдүк кылууда, алардын укуктарын камсыз кылуу.
- Билим берүү, укук тартибин коргоо органдарынын иши сыяктуу социалдык тейлөө кызматтары менен калкты камсыз кылуу.

***2-тапшырма. Мамлекеттик органдарды кантип уюштуруу керек?**

Жубуңар менен, силердин көз карашыңар боюнча, өлкөдөгү мамлекеттик бийлик түзүмүн иштеп чыгууда эске алынууга тийиш болгон маанилүү принциптердин тизмесин түзгүлө.

Эскертүүлөр:

ТМ: Бул тапшырма кайталоо үчүн берилет. Анын максаты - демократиянын негизги принциптерин окуучулардын эсине салуу.

Жооптордо төмөнкүлөр камтылышы керек:

- Бийликтин бөлүштүрүлүшү;
- Токтотуу жана каршы салмактутуму;
- Элге отчет берип туруучулук;
- Функциялардын кайталануусун мүмкүн болушунча азайтуу;
- Көпчүлүктүн да, азчылыктын да көз караштарын чагылдыруу;
- Элди иштетүү үчүн эмес, элге кызмат кылуу үчүн жашайт;
- Ресурстарды ысыраптоого жол койбош керек;
- Мыйзам үстөмдүгү принцибине негизделет.

*** 3-тапшырма. Адилеттик принцибин сактоо: татыктууларды тандап алуу**

Мугалимдер мамлекеттик сынактарды өткөрүүдө чоң ыйгарым укуктарга ээ болушат. Алар колдонгон сынак тартиби

эң мыкты жөндөмү барларга эң жогорку баа коюлушун камсыздашы керек. Татыктууну тандоо деген ушул. Жалпыга бирдей мүмкүнчүлүк берүүчү мамлекеттик экзамендер тутуму кандай иштейт? Мектеп директорунан бул тутумдун иши тууралуу сурап билгиле.

Бул суроолорду бергиле:

1. Экзамен суроолорун ким түзөт?
2. Окуучуларга тааныштырылганга чейин суроолордун жашыруундугу кантип сакталат?
3. Бирдиктүү критерийлер боюнча бардык окуучулар билимине, жөндөмүн жараша калыс баа алышы үчүн баа берүү тутуму кандайча иштейт?

Эскертүү:

ОКИМ: Окуучулар орто мектеп тутумунда баалардын туура, адилеттүү коюлушун камсыздоо үчүн колдонула турган айрым жол-жоболорду сыпаттап бере алышат.

ТМ: Бул тапшырманын максаты – чыныгы татыктууларды тандап алуу тутуму (алардын жашоо чөйрөсүнө ылайыктуу) кантип иштээрин көрсөтүү.

**** 4-тапшырма. Токтотуучу жана теңдештирүүчү механизмдер.**

Ойдон чыгарылган Зифф өлкөсүнүн президенти тууралуу бул окуяны окуп чыккыла:

Бүгүн Зифф мамлекетинин Президенти Зильдорф Хиггинске өзү ордунда жок кезинде мамлекетке чыккынчылык кылды деген күнөө коюлду. Армия колдогон элдик революция жаңы президенттик шайлоону өткөрүүнү талап кылгандан бир нече күн өткөн соң ал өлкөдөн чыгып кеткен. Конституцияга сыйбаган бул акт Конституциянын жеткире иштелбегендигинин - анда Президенттин иш-аракети үчүн тийиштүү токтотуучу жана теңдештирүүчү чаралар эске алынбагандыгынын өкүнөрлүк натыйжасы болду. Президент өтө зарыл учурларда мамлекеттин акча каражаттарын өзү

каалагандай жумшоого мүмкүнчүлүк берген мыйзамды жарыялады. Ошентип, ал 2 000 000 \$ өлчөмүндө өзүнө грант бөлдү. Парламент бул мыйзамга каршы чыкты, бирок Президент өзүнүн парламенттин ой-пикири менен эсептешпөө укугунан пайдаланды. Парламент Президентти кызматынан алыш үчүн зарыл болгон мүчөлөрүнүн 100% катышуусун камсыз кыла алган жок. Судьялар мыйзамды конституцияга сыйбайт деп төгүндөөгө аракеттеништи, бирок Президент Конституция боюнча иммунитетти (кол тийгистик укугу) бар жана Конституциялык соттун бардык чечимин четке кагуу укугуна ээ болгондуктан, сот эч нерсе кыла алган жок.

Жубуңар менен өз түшүндүрмөңөрдү, ошондой эле өлкөнү андан ары талаптоноодон сактап кала тургандай кылып Зифф өлкөсүнүн Конституциясын өзгөртүү боюнча сунушуңарды жазгыла (көлөмү 200 сөздөн ашпасын).

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар Конституцияга бийлик бутактарынын ортосунда теңдештирүү жана токтотуу тутумун орнотууга көмөк берүүчү өзгөртүүлөрдү киргизүүнү сунуш кыла алышат.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучуларды мамлекеттик кайсы бир органдын бийлигине чек коюучу жол-жоболор тууралуу ойлонтуу.

Президентке мыйзам долбоорун парламент аркылуу өткөрүп отурбай, Конституциялык соттун жактыруу жол-жоболорун да колдонбой, мыйзамдарды өзү эле сунуш кылып, өзү эле биротоло бекитип коюу бийлиги берилгендиги ачык көрүнүп турат. Бул кепилдиктер иштеп турган болсо, президенттин акчаны өзүнө ыйгарып алуу мүмкүнчүлүгү болбойт эле. Жакшы иштелген Конституцияда булар так көрсөтүлүүгө тийиш: президент мыйзамдарды сунуш гана кыла алат, ал мыйзамдар парламенттин көпчүлүк мүчөлөрүнүн колдоосуна ээ болгондо кабыл алынышы керек, ушундан кийин алар текшерилип, Конституциялык сотто

жактырылууга тийиш. Мындан тышкары парламент мүчөлөрүндө президентке ишенбөөчүлүк вотумун киргизүү укугу болушу зарыл, мындай вотумду кабыл алыш үчүн парламент мүчөлөрүнүн 60%дай (100% эмес) добушу талап кылынат, ушундай добуштун натыйжасында гана президент ээлеген кызматынан бошотулмак.

Анан да президент сот куугунтугунан бошотуучу иммунитетке ээ эмес деп жазып койсо, жөндүү болор эле. Ошондо, эгер мыйзам бузуп, бети ачылса, президентти кылган кылмышы үчүн соттоого болмок.

Зифф өлкөсүнүн Конституциясында бийликтердин теңдештирилиши жана бөлүштүрүлүшү деген принцип камсыздалбаган экен. Эгер президент акыйкатчыл киши болуп, өлкөнүн кызыкчылыгы үчүн дайым кам көрсө, анда бул анча коркунучтуу болбос эле, ал эми анын адамдык табиятын эске ала келгенде негизги документте мындай азгырма жагдайды калтырып коюу акылсыздык болгон.

**** 5-тапшырма. Сухарто, Никсон жана Эстрада.**

Коомдун өзүн өзү сактоо жолдорунун бири - бул Конституцияда президент же король мыйзамды бузуп, мамлекеттин жана жарандардын таламдарына каршы иш жасаган учурда (б.а. мамлекетке чыккынчылык кылганда), аларды кызматтан алып коюу тартиби көрсөтүлгөн бөлүмдүн бар болушу.

Шеригиңер менен мындай учурда эмне кылуу керектиги жөнүндө Кыргыз Республикасынын Конституциясынын кайсы бөлүгүндө айтылганын тапкыла. Адамдардын кайсы тобу адамды мыйзам жолу менен президентти кызматтан алып коё ала тургандыгын аныктагыла.

Эскертүүлөр:

ТМ: Бул тапшырманын максаты - Кыргыз Республикасынын Конституциясы Зифф өлкөсүнүкүндөй эмес экенин көрсөтүү.

Тарыхый маалымат:

Ричард Милхаус Никсон 1968-жылы Кошмо Штаттардын 37-чи президенти болуп шайланган эле. Анын тушунда аткаруу бийлигинин болуп көрбөгөндөй деңгээлде топтоштурулушу башталган. Ал Ак үйдүн кызматкерлер аппараты менен курчанып алып, Конгрессти өзүнө жакын жолотпой, иш жүзүндө тышкы саясат жүргүзүүдө аны менен эсептешкен эмес. 1973-жылдын 30-октябрында президент “мекенине чыккынчылык кылган, пара алып, башка кылмыштарга жана бузук иштерге барган” деп айыпталган. Өкүлдөр палатасынын юстиция комитети 1974-жылдын июлунда президентти башка кылмыштары менен кошо кызматынан кыянатчылык менен пайдаланган, жалгандан күбө өткөн жана Конгресстин конституциялык укуктарын сыйлабаган деп айып койгон импичмент тууралуу үч берене кабыл алды. 1974-жылдын 8-августунда Ричард Никсон телекөрсөтүүдөгү кайрылуусунда кийинки күнү отставкага кетээрин билдирип, бирок күнөөсүн мойнуна албады, ал эми кызматтан кетүүсүн өзүнүн саясий таянычы жок калгандыгы менен түшүндүрдү. Дүйнөдөгү эң зор күч-кубатка ээ адам жөнүндөгү миф төгүнгө чыгарылды да, бул бийликтин чектелишинин жана көзөмөлгө алынышынын зарылдыгы ачык айкын болду.

Сухарто Индонезия армиясынын Стратегиялык командачылыгынын башчысы болуп турганда, 1966-жылдын мартындагы студенттердин антикоммунисттик демонстрациясынан пайдаланып, өкмөт жетекчилигин ээлеп алды да, 1967-жылдын мартында Индонезиянын президентинин милдетин аткаруучу деп жарыяланды. Ал эми 1968-жылдын мартында президент болуп шайланган. 1973, 1978, 1983, 1988, 1993 жана 1998-жылдары мамлекет башчысы кызматына кайра шайланып турган. Ал түзгөн башкаруучу партиясы парламенттик жана жергиликтүү шайлоолордо дайыма көпчүлүк добуштарга ээ болуп келген. Өлкөдө иш жүзүндө аскер кызматындагылар коомдук турмуштун бардык тармактарында үстөмдүк кылып, авторитардык бийлик режими орнотулду. Түштүк-Чыгыш Азия өлкөлөрүн, алардын ичинде Индонезияны да, кучагына алган абдан оор каржылык кризис шартында, ошондой эле Жакарта жана башка шаарларда 1998-жылдын майында жүргөн өкмөткө каршы массалык демонстрациялар менен көтөрүлүштөрдүн кысымы менен Сухарто өз кызматынан отставкага кетүүгө аргасыз болду.

1998-жылдын майында киноактер **Джозеф Эстрада** өлкө үчүн рекорддук деңгээлде ашыкча добуш алып, президенттик шайлоодо жеңип чыкты да, Филиппин Республикасынын “элдик президенти” болуп калды. Эстрада президенттик шайлоо өнөктүгүнүн жүрүшүндө деле ичкиликтен, көңүл ачуудан алыс эмес экендигин жашырбай айткан эле. Басма сөздө талапкердин ойноштору жөнүндө жазылып, аларга Маниланын эң абройлуу кварталдарынан Эстрада белекке берген үйлөрдүн фотосүрөттөрү чыгарылып турду. Мамлекеттик аппараттан кесипкөй кызматкерлер айдалып, алардын ордуна бийлик башчысынын бөтөлкөлөш достору, кошоматчылары, ар кандай шүмшүктөр кабыл алынган. Каржылык бурмалоолор, айрыкча чет өлкөлөрдө мыйзамсыз жүргүзүлгөн финансылык иш-аракеттерге байланыштуу чоң жаңжал башталды. Конгресстин (парламенттин) христиан-демократтардын позициясы күчтүүлүк кылган төмөнкү палатасы импичмент үчүн добуш берди. Иш Сенатка өткөрүлдү, бирок андагы Эстраданын таасири менен шайлангандар анын эсебиндеги 66 миллион доллардын эки жыл ичинде пайда болушу жөнүндөгү күбөлүктөрдү ишеничсиз деп эсептеп, ишти жаап салды. Бирок 2001-жылдын январында Маниланын көчөлөрүнө көп миңдеген эл президенттин отставкага кетишин талап кылып чыкты. Оппозициялык фронт президентке 20-январдагы таңкы саат 6га чейин отставкага кетүү ультиматумун коюп, эгер ал кетпесе, күч менен кызматтан түшүрүлөрүн эскертти. Бир нече сааттан кийин Эстрада керектүү арызга кол койду. Ага коррупцияга малынгандыгы тууралуу өтө оор айып тагылды.

Жообу: 3-бөлүмдүн– 66- жана 67-беренелери

**** 6-тапшырма. Бийликти эмне үчүн бөлүштүрүү керек?**

Шеригиңер менен төмөндөгү суроого 100 сөздөн ашпаган жооп жазгыла:

“Эмне үчүн демократиялуу деп эсептелген мамлекетте бийликти анын ар кайсы бутактарына: аткаруу, мыйзам чыгаруу жана сот бийлигине бөлүштүрүү керек?”

Эскертүүлөр:

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучулардын бийликтерди бөлүштүрүү зарылдыгы тууралуу дагы бир ирет ойлонушуна түрткү берүү.

АКШ Конституциясын түзүүчүлөр иштеп чыккан бийликтерди бөлүштүрүү принциби көпчүлүктү “темир колдуу” бирөө башкарып калышына жол бербөө керек деген эң маанилүү маселени чечүүгө тийиш эле. Өздөрүнүн тажрыйбасына таянып, түзүүчүлөр мамлекеттик бийликтин кайсы бир бутагы өтө ашыкча ыйгарымга ээ болуп албасын деп аракеттенишкен. Бийликтерди бөлүштүрүү “токтотуу жана каршы салмак тутуму” деп да аталат.

Бийлик бутактарынын ар бири белгилүү бийлик ыйгарымдарына ээ, булар калган бутактардын бийлиги менен чектелип турат. Мамлекетти башкаруу ишин үч башка түрдүү, бирок бири-бирине көз каранды болгон бийлик бутактарына бөлүштүрүп, Конституцияны түзүүчүлөр мамлекеттик органдардын (мыйзам чыгаруучу, аткаруучу жана сот) эң маанилүү ыйгарымдары бүт бойдон кайсы бир бутактын колуна тийип калбасына жетишкен. Бийлик ыйгарымдарынын бийликтин үч башка бутагына бөлүштүрүлүшү федералдык өкмөттүн айрым штаттардын өкмөттөрүн басынта алгыдай өтө эле күчтүү болуп алышына да жол берген эмес. Бийликтин аткаруучу, мыйзам чыгаруучу жана сот бутактары өз алдынча болуп, бири-биринин укук-милдеттерин жойбогудай кылып бийликтердин бөлүштүрүлүшү АКШ Конституциясынын негизги принциптеринин бири болуп саналат.

**** 7-тапшырма. Президенттик тутумбу же парламенттик тутумбу?**

Шеригиңер менен чечкиле:

А) Төмөнкү ырастоолор кайсы тутумга тиешелүү: парламенттиккеби (ПАРЛ), президент-тиккеби (ПРЕЗ) же эки тутумга теңби?

Б) Кыргыз Республикасында кандай тутум иштейт?

№	Ырастоолор	ПАРЛ	ПРЕЗ
1.	Аткаруу бийлиги министрлерден турат.	✓	
2.	Депутаттар министр боло алышпайт.		
3.	Мыйзам чыгаруу жана мыйзам аткаруу бийликтеринин ортосунда так бөлүштүрүү жок.		
4.	Аткаруу бийлигинин жетекчиси - премьер-министр.		
5.	Өлкөнүн жетекчиси - президент.		
6.	Мыйзам чыгаруу бийлигинин функциясы - мыйзамдарды бекитүү.		
7.	Аткаруу бийлигинин ыйгарымдары оппозициянын жана сот бийлигинин ыйгарымдары менен теңдештирилген.		

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар парламенттик менен президенттик республикалардын ортосундагы айырмачылыктарды атай алышат.

ТМ: Окуучулар бөлөк башкаруу тутумунун өзгөчөлүктөрүн иликтеп үйрөнүү аркылуу өз мамлекетинин тутумун жакшы түшүнгөнгө мүмкүнчүлүк алышат.

Жооптору:

А)

1. Президенттик жана Парламенттик
2. Президенттик
3. Парламенттик, бирок даана эмес!
4. Парламенттик, кээде Президенттик
5. Президенттик жана Парламенттик.
6. Президенттик жана Парламенттик
7. Парламенттик
- Б) Парламенттик.

**** 8-тапшырма. Кыргыз Республикасындагы укуктук тутум.**

Жубуңар менен төмөндөгү ойлорду окуп чыккыла да, алар Кыргыз Республикасы үчүн туура же туура эмес экендигин аныктагыла. Эгер туура эмес болсо, сүйлөмдү оңдоп, көчүрүп жазгыла.

№	Ойлор	Туура/Туура эмес
1.	Соттолуп жаткан адамдардын бардыгы күнөөлүү.	
2.	Адамды сот жообуна тартуудан мурун ага мыйзам бузгандыгы тууралуу күнөө тагуу керек.	
3.	Сотко кайрылуудагы максат айыпталып жаткан адамдын күнөөсүнө далилдер жетиштүү экендигин аныктоодо турат.	
4.	Милиция кылмыш жасады деп айыптаган ар бир адам адвокаттын кызматынан пайдаланууга укуктуу. Бирок айыпталуучу бул кызматтын акысын төлөөгө тийиш.	
5.	Адамды качан айыптоо, аны сот жообуна тартуу же бейтарап калыстардын кароосуна коюу чечимин судья чыгарат.	
6.	Айыпталуучуну анын иши сотто каралганга чейин сот канча кааласа, ошончо убакыт бою тергөө изоляторунда камоого болот.	
7.	Кээ бир адамдар мыйзамга баш ийбей эле койсо болот.	
8.	Мыйзамдарды судья гана билүүгө тийиш.	
9.	Судья эгер кааласа, мыйзамды өзгөртө алат.	
10.	Күнөөлүү адамды кантип жазалоону судья чечет.	

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар берилген ойлор туура же туура эместигин аныктай алышат. Эгер туура эмес болсо, оңдоого тийиш.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучулардын Кыргыз Республикасындагы сот тутумунун мыйзамдарын колдонуунун айрым негизги принциптерин түшүнөр-түшүнбөсүн текшерүү.

1. Туура эмес; сотко берилген киши анын күнөөсү далилденмейинче күнөөсүз деп эсептелет.
2. Туура.
3. Бир жагынан туура, анткени негизги максат - мыйзамдын бузулгандыгы жөнүндө далилдердин жетиштүү экендин аныктоо. (Мунун айырмасы,

адам ага коюлган күнөөнү жасаган да болушу мүмкүн, бул далилденген болушу да ыктымал. Бирок судья муну менен чектелбей, күнөөлөнүп жаткан адамдын иш-аракети мыйзамга каршы келер-келбесин аныктоого тийиш. Ошентип, көптөгөн иштерди караштырганда адам кайсы бир иш-аракетти жасаган-жасабаганына эмес, ошол иш-аракет мыйзамга каршы келер-келбесине көңүл бурулат).

4. Туура, бирок эгер адам мындай кызматтарга акы төлөй албаса, анда акысын мамлекет төлөй турган адвокатты чакырууну өтүнсө болот.
5. 2013-жылдга карата Кыргызстанда элдик сот арачысы жок жана качан, кимге күнөө тагуу чечимин судья

чыгарбайт. Муну менен прокурор алектенет.

6. Туура эмес; эмне үчүн айыпталуучуну алдын ала тергөө изоляторунда кармоо керек экендигине судья соттук териштирүү башталганга чейин жүйө табышы керек (мисалы, коомчулук үчүн коркунуч туудурат деп). Бул мөөнөт адатта белгилүү бир рамкалар менен чектелет.
7. Туура эмес; бардык жарандар өлкөнүн мыйзамдарына баш ийүүгө тийиш.
8. Туура эмес; мыйзам - коомдук көрүнүш, ал жалпыга тегиз жеткиликтүү болушу керек. Сиз судьядан өзүңүздү жасады деп жаткан кылмышка тиешелүү мыйзамды көрсөтүүнү өтүнсөңүз болот. Мындан тышкары университеттерде жана парламентте укуктук китепканалар бар.
9. Туура эмес; парламент гана мыйзамдарды өзгөртүүгө тийиш; муну судья эч качан жасабай албайт.
10. Туура. Ар бир кылмыш үчүн жазалардын белгилүү бир диапозону болот: минимумдан максимумга чейин.

***9-тапшырма. Президент кандай болушу керек?**

Силердин оюңарча Президент үчүн зарыл болгон сапаттарды шеригиңер менен жазгыла.

Эскертүүлөр:

ТМ: Тапшырманын максаты - Президент кандай касиеттерге ээ болушу керек экени тууралуу окуучулардын ойлонушуна түрткү берүү.

Зарыл деген сапаттардын тизмеси түзүлгөндөн кийин окуучулардан булардын эң маанилүүлөрүн тандоону өтүнсөңүз, тапшырма мындан да кызык болот. Ошондон кийин алар өз

пикирлерин жүйөлөр менен бекемдөөгө тийиш.

*** 10-тапшырма. Мен Президенттин кызматы жөнүндө эмнелерди билем?**

Шеригиңер менен Конституциянын беренелерин карап чыгып, ага төмөндөгү ойлор ылайык келерин же келбесин чечкиле.

1. Президент парламентке спикер (төрага) боло алат.
2. Ал ар кандай мыйзамды бузууга укуктуу.
3. Ал министрлерди дайындоодо алардын талапкерлигин жактырат же veto коёт.
4. Ал сотторду дайындоо бийлигине ээ эмес.
5. Ал өзү каалаган убакытка чейин Президент боло алат.
6. Аялзаты Президент боло алат.

Эскертүүлөр:

ТМ: Тапшырманын максаты - президенттик бийликке коюлган чектөөлөрдү окуучулардын түшүнүшүнө жардам берүү.

Жооптор:

1. Жок; 2. Жок; 3. Жок;
4. Жок, ал Судьяларды тандоо Кеңеши сунуштаган жергиликтүү судьяларды дайындай алат;
5. Жок, 6 жыл гана; 6. Ооба.

**** 11-тапшырма. Премьер-министр кантип иштейт?**

Силердин коңшу парталаш отурган окуучу менен (же шеригиңер менен) Кыргыз Республикасында премьер-министрдин аткарган негизги функцияларынын тизмесин түзгүлө.

Эскертүүлөр:

ТМ: Тапшырманын максаты - парламенттик башкаруу тутумундагы премьер-министрдин ролун окуучулардын түшүнүшүнө көмөктөшүү.

Жооптор:

1. Өкмөттүн ишине жетекчилик кылат.
2. Министрлердин иш-аракеттери үчүн жана өкмөттүн бардык чечимдери үчүн жооп берет.
3. Башка мамлекеттердин өкмөттөрү менен иш алып барганда өз өкмөтүнүн атынан чыгат.

*12-тапшырма. Жогорку Кеңеште ким эмне кылат?

Шеригиңер менен төмөндө аты аталган ар бир кызмат орундарына ылайык келе турган кызматтык милдеттерди тандагыла.

Кызмат	Кызматтык милдеттердин баяндамасы
1. Коопсуздук кызматынын офицери	а) ММКга (массалык маалымат каражаттары) арналган отурумда сөз болгон бардык нерселерди жазат.
2. Гезиттин же телекөрсөтүүнүн репортеру	б) Мыйзамдарды талкуулоого жана кабыл алууга жигердүү катышат.
3. Жогорку Кеңештин төрагасы	в) Белгилүү бир парламенттик топтун ишин уюштурат жана багыттайт.
4. Жогорку Кеңештин депутаты	г) ЖКнын отурумун алып барат, алардын ишинин жүрүшүн уюштурат, ар бир учурда бирден гана адам сүйлөшү керек экендигине көз салат.
5. Парламенттик комиссиянын жетекчиси	д) Белгилүү бир тармакта мыйзам долбоорлорун иштеп чыгуу менен алектенет.
6. Фракциянын лидери	е) Эч ким залга курал алып өтпөшү үчүн текшерет.

Эскертүүлөр:

Ц3: Тапшырманын максаты - окуучулардын дагы кайсы маселелер парламентте чечилерин түшүнүшүнө көмөктөшүү.

Жооптор: 1.е), 2.а), 3.в), 4.б), 5.д), 6.е).

*13-тапшырма. Процесстин уюштурулушу.

Депутаттар дайыма талашып-тартыша бербешин үчүн парламенттин иши кандай уюштурулууга тийиш? Үч-төрттөн болуп топтордо иштеп, парламенттеги конфликттердин алдын алуучу эрежелерди ойлоп тапкыла.

Эскертүүлөр:

ТМ: Тапшырманын максаты - окуучуларга мектеп классы да парламенттин так өзүнө окшош экенин, класста да талкуу жүргүзүүнүн бекем жол-жоболорун колдонуу зарылдыгын түшүндүрүү.

Жооптор айырмалуу да, аларда төмөндөгүдөй жоболор камтылышы мүмкүн:

- жапырт чуулдабай, бир-бирден сүйлөө;
- сүйлөө убакытын катуу чектөө;
- төрага айтыла калчу бардык репликаларды жөнгө салып турушу керек;
- төрага тартип бузгандарды тышка чыгарып жиберүү укугу бар;
- коюлчу маселелер талкуунун күн тартибинде болушу керек;
- адамдын инсандыгына тийишип сүйлөөгө, жекече айыптоого жол берилбеш керек.

***14-тапшырма. Күтүлбөгөн нерсе.

Мыйзам чыгаруу ишин жүргүзүүдөгү маселелердин бири мындай: силер жакшы жыйынтыкка ээ болобуз деп ниеттенсеңер да, бул кээде күтүлбөгөн натыйжага алып келет. Төмөндө сунуш кылынган мыйзамдарды карап чыгып, алар кандай оң жана терс натыйжаларга ээ болорун ойлонгула. Таблицанын биринчи сабы силерге үлгү катары толтурулган.

358

№	Сунуш кылынган мыйзамдар	Натыйжалары
1.	Баарына салыкты 95%га чейин көбөйтүү.	Бардык бизнес банкрот болот, салык жыйноо кыскарат.
2.	Парламенттин депутаттарынын санын эки эсеге көбөйтүү.	
3.	Япониядан башка бардык өлкөлөрдөн импорттук товарларды ташып келүүгө тыюу салуу.	
4.	Улуттук алфавит катары корей иероглифин кабыл алуу.	
5.	Бардык ишканалар мамлекеттин менчигине өтүшү керек.	
6.	Мектептерде тамеки тартууга уруксат берүү.	
7.	Машинаны техникалык абалына карабастан айдоого уруксат берүү.	
8.	Адамдарды жөжөлөрдү тукумдатууга мажбурлоо.	
9.	Адамдарга өз акчаларын басып чыгарууга уруксат берүү.	
10.	Компанияларды бардык жумушчуларга күнүнө эң кеминде 5 доллардан төлөөгө мажбурлоо.	

Эскертүүлөр:

ОКИМ: окуучулар кээ бир мыйзамдарды кабыл алуунун натыйжалары тууралуу ойлоно алышат.

ТМ: Тапшырманын максаты - окуучуларга мыйзамдар күтүлбөгөн натыйжаларга алып келешин көрсөтүү..

Жооптор:

1. Депутаттардын көпчүлүгүнүн кыларга жумушу жок калышы мүмкүн.
2. Тиричиликтин наркы бир далай эле кымбаттап кетет, анткени кыйла арзан товарлар текчеден көрүнбөй калат.
3. Жалпы сабатсыздык.
4. Эгерде бардык ишканалар мамлекеттик менчигине өтсө, бул коммунисттик экономикалык тутумга кайра кайтуу дегенди билдирет, ал тууралуу экономисттердин көбү коммунисттик экономикалык тутум өзү банкроттугунан кыйрады деп

айтып жүрүшпөт. Эгер бул чын болсо (кээ бир кишилер андай эмес деши мүмкүн), анда мындай мыйзам жаңы экономикалык бүлгүнгө учуратышы ыктымал. Бул ошондой эле кишилердин менчикке болгон укуктары жок дегенди да билдирет.

5. Көп окуучулар өпкө рагы менен ооруп калышат.
6. Кээ бир машиналардын өтө начар техникалык абалы оор кырсыктарга туш келтириши мүмкүн.
7. Көп өтпөй жөжөлөрдүн баасы кыйла түшүп кетет. Кишилер муну жакшы билбейбиз деп даттанып башташат. А жөжөлөр болсо коом муктаждыгынан алда канча арбын көбөйөт.
8. Гиперинфляция жүрүп, акчанын куну кетет.
9. Ар бир киши жок дегенде минималдуу эмгек акы алат. Бирок кээ бир экономисттер азыркы жагдай жумушу барларга гана үзүр

берет деп далилдешет. Себеби мындай мыйзам компанияны 5 доллардан төмөн төлөнө турган жумуштарга жумушчуларды көңүлдөнбөй жалдоого аргасыз кылат. Ушундан улам жумуш орундары кыскартыла баштайт.

*** 15-тапшырма. Жаңы мыйзамдар.

Шеригиңер менен силер турмушта аткарылышын көргүңөр келген үч жаңы мыйзамдын тизмесин түзгүлө. Мыйзамдардын мазмуну менен маанисин жакшы ойлонгула, себеби кийин силердин мыйзамдарыңар талкуулоо үчүн тандалышы мүмкүн. Төмөндөгүлөрдү ойлонгула:

- Мыйзам кимдерге таасир тийгизет?
- Ал адилеттүүбү?
- Ал Конституцияга ылайык келеби?
- Аны ким турмушка ашырат?
- Бул мыйзамды аткарганга элди мажбурлоого болобу?
- Бул жаңы мыйзамдын натыйжалары кандай болот?

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар түзүлүшү жана максаты боюнча класстагылардын бардыгына алгылыктуу жөнөкөй мыйзам түзүүгө тийиш.

ТМ: Мыйзамдарды иштеп чыгуудагы кыйынчылыктарды окуучулардын түшүнүшүнө көмөктөшүү.

Жооптор айырмалуу болушат.

Алар иштеп чыккан мыйзам Кыргыз Республикасынын Конституциясына же бул курсту окуп-үйрөнүү учурунда өздөрү иштеп чыккан Конституцияга карама-каршы келбеши керек экендигин окуучуларга эскертүү менен бул тапшырманы кыйла кызыктуу кылып аткарса болот.

Окуучулар үчүн: “Бул мыйзамды аткарууга адамдарды мажбурлоого болобу?” - деген суроо күтүүсүз болушу мүмкүн. Мында биз бул мыйзамды

бузгандарды табуу канчалык деңгээлде реалдуу экенин эске алып жатабыз. Мисалы, эгер кызыл түстөгү ич кийим кийүүгө тыюу салган мыйзамды кабыл алсак, аны жүзөгө ашыруу таптакыр мүмкүн болбойт, анткени милиция анын аткарылышына көзөмөл жүргүзө албайт.

*** 16-тапшырма. Алар кандай жардам бере алат?

Шеригиңер менен бул кырдаал кандайча болушу мүмкүн экенин баяндагыла. (Баяндама 150 сөздөн ашпасын).

Парламентте оппозиция көбүнчө өкмөттү колдогон депутаттар менен макул болбойт, бирок ал эң жакшы мыйзамдарды иштеп чыгууда жардам берет.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар мыйзам чыгаруу процессинде мунасага келүү иштелип чыгып жаткан мыйзамдардын сапатын кандай жакшыртарын сыпаттап жазып бере алууга тийиш.

ТМ: тапшырманын максаты - мыйзамдарды иштеп чыгууда оппозициянын болушу маанилүү экенин окуучулардын түшүнүшүнө, ошондой эле мыйзамдарды жакшыртуу өз ара алгылыктуу чечимге келүү ниети бар талаш-тартыш, талкуу кырдаалында гана мүмкүн экенин аңдап билүүдө окуучуларга жардам берүү.

** 17-тапшырма. Бул кандай иштейт?

Шеригиңер менен өкмөткө эмне үчүн күчтүү оппозиция керек деп ойлой турганыңарды түшүндүргөнгө аракет кылгыла. Өз көз карашыңарды 150 сөздөн көп эмес сөздөн турган дилбаянда негиздегиле.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар оппозициянын ролун түшүндүрүп бере алышат.

ТМ: Тапшырманын максаты - окуучуларга оппозиция деген парламент ишине зарыл жана көп учурда абдан пайдалуу экенин түшүнүүдө көмөктөшүү.

Берилген жооптордо төмөндөгүдөй ойлор болушу керек:

- Оппозиция өкмөттү ар дайым ишке жооптуу экенин сезип турууга мажбурлайт.
- Кээде ал өкмөт колдонсо боло турган мыкты идеяларды сунуш кылганга жөндөмдүү.
- Оппозиция башкаруучу топ тарабынан калктын айрым бөлүгүнүн таламдары толук эске алынбай калса, ошолордун таламын талашып бере алат.

*** 18-тапшырма. Сот тутумунун укуктары.

Шеригиңер менен Конституцияны карап көрүп, сот тутуму кабыл алынган мыйзамды кантип жана кайсы учурларда четке кага аларын түшүндүрүп, 150 сөздөн ашпаган дилбаян жазгыла.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар бийликтин башка бутактарына карата сот тутумунун токтотуучу ыйгарымдарын сыпаттап бере алууга тийиш.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучулардын көңүлүн сот бийлигине берилген жана өкмөт менен парламенттин иш-аракеттери үчүн токтотуучу жана каршы салмак катары кызмат кылуучу укуктарга буруу.

Конституциялык палата сунушталуучу мыйзамды, эгер ал Конституцияга каршы келсе, четке кага алат. Ал ошондой эле, эгер долбоордун колдонуудагы мыйзамга карама-каршы келген жерлери болсо, өзгөртүүлөрдү киргизүү же колдонуудагы мыйзамды сунушталып жаткан мыйзам менен алмаштыруу жөнүндө көрсөтмө бере алат.

Бул процесс, сунушталып жаткан мыйзам күчүнө кириши үчүн Президент кол коёру алдында болот. Бирок практикада

сунушталып жаткан мыйзам долбоорун алгач юристтер карап чыгышат.

Бул процедура зарыл, себеби бул жок болсо адамдар соттун ырайымына көз каранды болуп калмак. Анткени судья өзү кааласа бирдей эле кылмышты жасады деп айыпталган эки адамдын бирин катаал мыйзамды колдонуп жазалашы, экинчисине кыйла жумшак жазаны белгилеген же ошол иш-аракетти эч кандай кылмыш деп эсептебей турган мыйзамды колдонушу мүмкүн.

Эскертүү: Бул жооптон “кантип” жана “качан” дегенден башка нерселерди да түшүнүүгө болот. Сиз окуучуларыңыз бул тапшырманы аткарып жатканда “эмне үчүн” бул процессте сот бийлиги мыйзамды текшерүүгө тийиш экендигин сурасаңыз болот.

*** 19-тапшырма. Укуктук экспертиза.

Мыйзамдары абдан аз өлкөдө жашап жатабыз деп элестетип көргүлө. Шеригиңер менен төмөндө көрсөтүлгөн маселелердин ар бири боюнча мыйзам долбоорлорун даярдагыла. Анан классыңарга юристти же судьяны чакырып, өзүңөр даярдаган мыйзам долбоорлору тууралуу пикирин сурагыла.

Маселелер:

1. Иттер түнкүсүн көп үрүп силерди уктатпайт.
2. Силер баңгизат колдонгон адамдарды билесиңер.
3. Кошунаңардын ую силердин корооңордо оттоп жүргөнүн көрдүңөр.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар адегенде мыйзам долбоорун сунуш кылышат да, анан мындай мыйзамдын практикада колдонулушу тууралуу өздөрү конокко чакырган юристтин бүтүмүн угушат.

ТМ: Бул тапшырманын масаты - окуучуларга мыйзам долбоорлорун иштеп чыгуу кыйын экендигин жана мыйзамдын

практикалык максатка ылайыктуулугуна байланышкан маселени көрсөтүү.

Окуучулар жуптарда иштеп, көрсөтүлгөн маселелердин ар бири боюнча мыйзам долбоорлорун даярдашы керек. Жооптор айырмалуу болушат.

*20-тапшырма. Терминдер жана аныктамалар.

Жубуңар менен терминдерге туура келген аныктамаларды бергиле.

А таблицасы

Термин	Аныктама
1. Шаардык башкармалык	а) Жергиликтүү коомдоштук өкүлдөрүнүн жалпы жашоочуларды кызыктырган маселелерди талкуулоо үчүн өткөрүлүүчү жыйыны.
2. Мэр	б) Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруучу-тескөөчү органы.
3. Аким	в) Кичи райондордун кеңештери жана комитеттери, үй, көчө, квартал, айыл комитеттери.
4. Жергиликтүү кеңеш	г) Шаардык аткаруучу-тескөөчү органдын шайланма башчысы.
5. Тике шайлоо	д) Жергиликтүү кеңештин чечими.
6. Аймактык коомдук өз алдынча башкаруу органдары	е) Өкүлдүн бийлик органдарына түздөн-түз эл тарабынан шайланышы.
7. Курултай	ж) Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлдүк органы.
8. Токтом	з) Райондук мамлекеттик администрациянын дайындалуучу башчысы.

Жооптор: 1 - б); 2 - а); 3 - з); 4 - ж); 5 - е); 6 - в); 7 - а); 8 - д).

Б таблицасы

Термин	Аныктама
1. Квалификациялык талаптар	а) Жергиликтүү коомдоштукка таандык жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органынын карамагында турган нерселер (мисалы, шаардын, айылдын жерлери, туракжай-коммуналдык чарбанын мүлкү).
2. Жергиликтүү бюджет	б) Жогорку органдан төмөнкү турган органга берилгеш иштер.
3. Дотациялар	в) Талапкерге коюлган талаптар.
4. Муниципалдык менчик	г) Чечимдерди кабыл алуу боюнча алардын таасири тие турган адамдар менен чогуу өткөрүлүүчү кеңешме.
5. Өкүлдөө ыйгарым укугу	д) Мамлекеттик бюджеттен ишканаларга, уюмдарга берилүүчү, кайтарылып алынбай турган акча каражаттары.
6. Жыйналыш, чогулуш	е) Айылдагы, кыштактагы жана шаардагы жергиликтүү коомдоштуктун бюджетти.

Жооптор: 1 - в); 2 - ед); 3 - д); 4 - а); 5 - б); 6 - а).

**** 21-тапшырма.**

Айлананды кара.

362

Жуптарда иштеп, төмөнкүгө окшош тизме түзгүлө, анда силер мектепке келе жатканда жолдон көргөнүңөрдүн бардыгы жазылышы керек. Силер атүгүл айылдын схемасын чийип, ар кандай жергиликтүү бийлик органдары тарабынан көрсөтүлүүчү тейлөөнүн бардык түрлөрүн жазсаңар да болот. (Айылдын же райондун аймагын топтор бөлүштүрүп алса да болот).

Жол Дүкөндөр

Почта Менин үйүм

Автобус аялдамасы Машинелер

Силер көргөн тейлөө кызматтарынын кайсыларын мамлекеттик бийлик органдары аткарат жана алардын менчиги болуп саналат? Кайсылары жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын же айрым уюмдардын, жеке адамдардын карамагына кирет жана менчиги болуп эсептелет? Аларды төмөнкүдөй белгилегиле:

Ж - жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары; М - мамлекеттик бийлик органдары; Б (башка) - адамдар жана уюмдар (бул кызматты ким көрсөтөрүн анык белгилөөгө аракет кылгыла).

Силер турган жердеги мамлекеттик бийлик же жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын башка объектилерин тизмеңерге кошкула.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар тейлөө түрлөрүн, аларды кайсы башкаруу органдары кандайча камсыздай тургандыгын аныктап бере алууга тийиш.

ТМ: Өздөрүнүн коомдоштугундагы жөн эле боло берчүдөй көрүнгөн же дегеле баркталбай жүргөн тейлөөнүн көп түрлөрүн чындыгында жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары камсыздаарын түшүнүүдө окуучуларга көмөктөшүү.

Жооптор топтор менен коомдоштуктарга жараша айырмалуу болот. Эгер окуучулардын тейлөө кызматтарынын көрсөтүлүшү жөнүндө айткан божомолдору туура экендигине көзүңүз жетпесе, анда бул суроону үйгө тапшырма кылып берсеңиз болот. Айрым бир тейлөө кызматтарын мурда бир уюм, азыр башкасы көрсөтүп жаткан болушу ыктымал.

Талкууну сиз, маселен, мындай суроо менен баштасаңыз болот: “Үйүңөрдө бураманы ачканда суу агып турушу үчүн ким жооп берет?” (Кээ бир учурларда үй-бүлөөдө автономдук суукамсыздоо болушу мүмкүн, бирок адатта борбордоштурулган суукамсыздоого жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жооп берет).

Окуучуларыңыз коммуналдык тейлөө кызматтарынын көпчүлүгүн жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жүзөгө ашырат деген жыйынтыкка өздөрү келе албаса, “Биздин коомдоштукта коммуналдык тейлөө кызматтары, негизинен, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары тарабынан көрсөтүлөт” деп айтсак туура болобу деп сураганыңыз оң.

**** 22-тапшырма. Жергиликтүү милдетпи же республикалык милдетпи?**

Шеригиңер менен төмөндөгү көрсөтүлүүчү кызматтардын тизмесин карап чыккыла. Аларды кимдер: жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары, мамлекеттик бийлик органдары же менчик компаниялар - көрсөтөрүн чечкиле. Айрым учурларда аларды бир нече уюм аткарышы да мүмкүн.

№	Милдеттер	Менчик сектор	Республикалык органдар	Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары
1.	Башка өлкөлөрдөгү элчиликтер аркылуу өкүлчүлүк ишин жүргүзөт.			
2.	Силердин айылда (шаарда) көчөнү жарыктандырууга көз салат.			
3.	Милицияны түзөт жана ага айлык берет.			
4.	Таштандыны алып кетет.			
5.	Ооруканалардын жана бейтапканалардын ишин каржылайт.			
6.	Салык чогултат.			
7.	Силердин үйдү суу менен камсыз кылат.			
8.	Телерадио берүүнү камсыз кылат.			
9.	Мугалимдерге эмгек акы төлөйт.			
10.	Жолдорду курат жана оңдоп турат.			
11.	Нан бышырат.			

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар тейлөө түрлөрүн аларды кимдер көрсөткөнүнө жараша классификациялай алышы керек.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - көптөгөн маанилүү коомдук тейлөө кызматтарын жеке уюмдар, же болбосо жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары көрсөтөрүн окуучулардын түшүнүшүнө көмөктөшүү.

Бул тапшырма мурункуга окшош, бирок мында окуучулар тейлеп туруучу ким экендигин так аныктоого аракеттенишет. Бул учурда деле кайсы бир кызмат үчүн жооптуу менчик ээси же уюм өзгөрүп кеткен болушу ыктымал. Анын үстүнө мындай милдеттердин айрымдары жогору турган уюмдардан төмөн тургандарына өткөрүлүп берилиши да мүмкүн. Андай болсо окуучулар акысын ким төлөөрүн эмес, бул тейлөө кызматтарын иш жүзүндө кимдер көрсөтөөрүн аныкташы керек. Жооптор ар кайсы коомдоштуктарда айырмалуу болушу мүмкүн. Ошондой эле тейлөө кызматын көрсөтүүгө бир эмес бир нече уюм катышуусу да ыктымал.

№	Милдеттер	Жеке сектор	Республикалык органдар	Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары
1	Башка өлкөлөрдөгү элчиликтер аркылуу өкүлчүлүк ишин жүргүзөт.		✓	
2	Айлыңардын (шаарыңардын) көчөлөрүн жарык кылуу ишине көз салат.	✓		✓
3	Милицияны түзүп, багат.		✓	✓
4	Таштандыларды ташып чыгарып турат.	✓		✓
5	Ооруканалардын жана поликлиникалардын ишин каржылайт.	✓	✓	✓
6	Салык жыйнайт.		✓	✓
7	Үйүңөрдү суу менен камсыздап турат.	✓		✓
8	Телерадио берүү менен камсыздап турат.	✓	✓	✓
9	Мугалимдерге эмгек акы төлөп турат.		✓	✓
10	Жолдорду куруп, оңдоп турат.	✓	✓	✓
11	Нан бышырат.	✓		

*** 23-тапшырма. Айырмасы эмнеде?

Жубуңар менен төмөнкү таблицага көз жүгүрткүлө. Мында ойдон чыгарылган Нур өлкөсүнүн райондорунун бириндеги жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын иштеринин тизмеси берилген. Эгер силердин коомдоштугуңардагы жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары ушул сыяктуу иштесе, жөн гана “ОШОНДОЙ ЭЛЕ” деп жазгыла. Эгерде башкача болсо, анда айырмасын жазгыла.

№	Берекет районунун жергиликтүү бийлик органдары	Биздин жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарыбыз
1.	Шайлоо төрт жылда бир жолу өткөрүлүп турат.	
2.	Жергиликтүү кеңешке шайлоодо колунда барлар гана добуш берүү укугуна ээ.	
3.	Өз курамынан аким шайлоого жана аны кызматтан алууга укуктуу шайланма кеңеши бар.	
4.	Кан (магистрал) жолдорду кошпогондо, бардык жолдордун салынышы жана оңдолуп турушу үчүн жооп берет.	
5.	Бардык үйлөрдү, мектептерди жана ооруканаларды бекер суу менен камсыз кылат. Ишканалар сууга акы төлөшөт.	
6.	Жылуулук жана электр менен камсыздоого жооп бербейт.	
7.	Борбордук өкмөттөн дотация алат.	
8.	Канализация кызматын көрсөтүүгө жооп берет.	
9.	Мугалимдерге жана врачтарга эмгек акы төлөбөйт.	
10.	Үй жаныбарларынын, мисалы, иттердин санын көзөмөлдөйт.	
И.	Ресторандарга жана тамак-аш азыктарын сатуучу дүкөндөргө медициналык-санитардык сертификат берет.	
12.	Ишкерлерге патент бергендиги үчүн салык алат.	
13.	Балдардын милдеттүү түрдө мектепке барышына жооп бербейт.	
14.	Дайындалуучу кызмат адамдарынын бири дагы кеңештин депутаты болууга тийиш эмес.	
15.	Жерди менчикке же арендага берүүгө жооптуу эмес.	
16.	Жер ээлеринен анын баалуулугуна жараша салык чогултат.	
17.	Ар бир үйдөн таштандыларды жума сайын бекер ташып кетет.	
18.	Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын имараттарына кызмат адамы же борбордук министрлик менен ведомстволордун мекемеси жайгашпайт.	

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Жоопторду талдап көрүп, окуучулар өздөрү турган жердеги жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ишин сыпаттап бере алууга тийиш.

ТМ: Бул тапшырманын максаты – ар кайсы өлкөлөрдөгү жергиликтүү бийлик органдарынын иштөө айырмачылыктарын түшүнүүдө окуучуларга көмөктөшүү.

Жооптор, айрыкча эгер окуучулар шаарда турса, кыйла айырмалуу болушу ыктымал.

№	Берекет районунун жергиликтүү бийлик органдары	Биздеги жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары
1.	Шайлоо торт жылда бир жолу өткөрүлүп турат.	Ошондой эле.
2.	Колунда барлар гана жергиликтүү кеңешке шайлоодо добуш бергенге укуктуу.	18 жашка чыккан ар бир жаран добуш берүү укугуна ээ.
3.	Өзүнүн курамынан аким шайлап, аны кызматтан кетиргенге да -укуктуу шайланма кеңеш бар.	Райондун акимин жергиликтүү кеңеш бекиткенден кийин Премьер-министр дайындайт.
4.	Кан жолдордон башка бардык жолдордун салынышы жана оңдолуп турушу үчүн жооп берет.	Муниципалдык менчикке кирген, тийиштүү аймактын чегиндеги жолдор үчүн гана жооп берет.
5.	Бардык үйлөрдү, мектептерди жана ооруканаларды акысыз суу менен камсыздайт. Ишканалар бул үчүн акы төлөйт.	Бирдиктүү борбордук тармактан же көчөдөгү чоргоолордон алынганына карабай, сууну керектегендердин баары акы төлөшөт.
6.	Жылуулук жана электр менен камсыздоого жооп бербейт.	Ошондой эле.
7.	Борбордук өкмөттөн дотация алып турат.	Республикалык бюджеттен жергиликтүү бюджетке каржылоонун ар кыл түрлөрү берилип турат.
8.	Канализация кызматын көрсөтүүгө жооп берет.	Ошондой эле.
9.	Мугалимдер менен врачтарга эмгек акы төлөбөйт.	Төлөйт, бирок жергиликтүү бюджеттен эмес, категориалдык гранттардын эсебинен (республикалык бюджеттин кайтарып алынбай турган каражаттарынан).
10.	Үй айбандарынын, мисалы, иттердин санын көзөмөлдөйт.	Көзөмөлдөбөйт.
11.	Ресторандарга жана азык-түлүк дүкөндөрүнө медициналык-санитардык сертификат берет.	Жок. Муну райондун санитар дарыгери аткарат.
12.	Ишкерлерге патент бергендиги үчүн салык алат.	Жок. Муну райондун салык инспектору аткарат.
13.	Балдардын милдеттүү түрдө мектепке барышы үчүн жооптуу эмес.	Ошондой эле.
14.	Дайындалма кызматтагылардын эч кимиси кеңешке депутат боло албайт.	Ошондой эле.
15.	Жерди менчикке же арендага берүү үчүн жооптуу эмес.	Жергиликтүү кеңеш жерлерди пайдалануу тартибин аныктайт, ал эми аткаруучу-тескөөчү орган муниципалдык жерлерди менчикке жана пайдаланууга берет.
16.	Жер ээлеринен анын баалуулугуна жараша салык жыйнайт.	Ошондой эле: жер салыгынын көлөмү жер үлүшүнүн жайгашкан ордуна, кеңдигине жараша, кыртыштын сапатын да эске алуу менен аныкталат.
17.	Жума сайын ар бир үйдөн таштандыларды акысыз ташып кетет.	Жок, бул тейлөөгө акы төлөнөт.
18.	Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары турган имараттарда борбордук министрликтер менен ведомстволордун кызматкерлери жайгашпайт.	Кээде республикалык органдардын кызматкерлери жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын имараттарында жайгашат.

24-тапшырма. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын иштерин пландоо

1. Силер 35 миң кишиден турган калкы бар районго жаңыдан аким болуп дайындалдык деп элестеткиле. Силердин оюңарча, коомдоштугуңардын алдында турган кандай негизги маселелер бар?
2. Бир демөөрчү районуңар үчүн 10 000\$ өлчөмүндө акча бөлдү деп элестеткиле.
3. Төмөндөгү таблицаны пайдалануу менен коомдоштугуңардын алдында турган эки негизги маселени чечүү үчүн бул акчаны кандайча сарптаарыңарды пландагыла. Биринчи маселе үлгү катары берилген.

Суроолор	№ 1 маселе	№ 2 маселе	№ 3 маселе
Маселенин маңызы эмнеде?	Жолдо уңкур-чуңкурлар өтө көп.		
Силердин максатыңар кандай?	Жолду оңдоо керек.		
Кандайча?	Уңкур-чуңкурларды толтуруп, жолду тегиздеш керек.		
Чектөөлөр	Почта бөлүмү менен райондук билим берүү бөлүмүнүн ортосун гана.		
Ушул иш-чарадан ким пайда табат?	Автомашиналардын ээлери жана жүргүнчүлөр		
Бул иш-чаранын кандай пайдасы бар?	Автомашиналар аз бузулат. Жол жүрүүгө убакыт аз кетет.		
Бул үчүн кандай кадамдарды жасоо зарыл?	1) Уңкур-чуңкурларды белгилөө. 2) Оңдоо үчүн эмне зарыл экендигин аныктап, наркын эсептөө. 3) Иш тапшырыкчыны жана бөдрөтчүнү аныктоо. 4) Оңдоо иштерин жүргүзүү.		
Кандай ресурстар зарыл?	Асфальт, шагыл, жүк машине, жумушчулар.		
Бул канча турат?	\$8.000		

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар коомдоштуктагы маселени чечүүнүн бардык пункттарын камтыган план иштеп чыга билиши керек.

ТМ: Тапшырманын максаты - жергиликтүү бийлик органдарынын иштерди пландоо жана пландоо баскычтарынын мүмкүнчүлүгүн чектей турган факторлорду окуучуларга түшүндүрүү.

Жооптор айырмалуу болушат.

Сиз ар бир топко барып, андагы окуучулар менен алар кабылышы мүмкүн болгон маселелер тууралуу сүйлөшүңүз керек болот. Максат - окуучуларды ойлонууга жана мыкты уюшулган пландоо процессин элестетүүгө кызыктыруу.

Окуучулар өз пландарын бүт класстын алдына алып чыгышсын. Идеялардын оригиналдуулугунан да ишке кандайча ашырылышы көбүрөөк маанилүү экендигин баса белгилеңиз. Адегенде презентация өткөрүп, анын жүрүшүндө окуучулар өз идеяларын гана тааныштырса, ал эми угуучулар суроо берсе жакшы болот. Анан алар идеяларын кайрадан алып чыгышы керек, бирок бул жолу пландарды эле эмес, аларды кандайча жүзөгө ашырмакчы экендигин да айтып берүүгө тийиш.

Талкуу жүргүзүүчү катары сиз өзүңүзгө талашчынын ролун алып, алгачкы презентация учурунда чечилиши зарыл бардык маселелерди эске салууга аракеттенгениңиз оң.

Окуучуларыңыз пландарын кагазга жазып отурсун. Чоң барак кагазга чаптап, дубалга илип койсо, булар жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын өкүлдөрүнө көрсөтүү үчүн да кызыктуу материал болушу мүмкүн.

* 25-тапшырма. Кырдаалдар

Коомчонун тургундарынын төмөндө келтирилген кырдаалдардагы иш-аракеттери укукка туура келер-келбесин аныктагыла (аягындагы түшүндүрмөлөрдү эске алгыла).

1. Прохановдордун үй-бүлөсү чоң. Үч баласынын бири оор кесел. Алар менен чогуу балдардын пенсионер таенеси да жашайт. Үйлөрү тар, тазалыкка ыңгайсыз. Батир же курулушка там орду алууга 10 жылдан бери кезек күтүшүүдө.

Прохановдор районго таандык кошуна блоктогу батир бошогондугун күтүүсүздөн эле билип калышты. Тааныштарынын кеңешин угуп, алар ошол батирге көчүп кирип алышты.

2. Үйдөгү тургундардын бири кошуналарынын тынч жашоосуна мүмкүндүк бербей койду – ит, мышыктарды багат, бирок алардын тазалыгына көз салбайт; маал-маалы манан ылдыйкы кабаттагыларга суу агызып ийет, анткени суу түтүгүндөгү бузугун оңдотпой тим койгон; кээде түн ортосунда деле ызы-чуу салат.

Үйдө жашоочулар коомчого даттануу жиберип, жагдайды жөнгө салууну өтүнүштү.

Эскертүү:

Жарандар төмөндөгүдөй маселелер боюнча көмөк сурап жергиликтүү жетекчилерге кайрыла алышат:

- турак-жай (сатып алуу, куруу же ижарага берүү) маселесин чечүү;

- жеке менчик өндүрүш же суудо ишмердигин уюштуруу (убактылуу курулуш ордун, жайды ижаралоо өлчөмүн, соода аянтчасын жана төлөмдөрдү аныктоо);

Салыктар (имаратка, батирдин ижара акысы, ар түрдүү төлөм акылары);

- билим берүү жана маданий маселелер (билим берүү же диний багытындагы майрамдарды уюшурууга байланыштуу, милдеттүү болгон билим берүү курсуна катышпагандык үчүн айып пул ж.б.);
- социалдык жардам (акысыз же жарым-жартылай акысыз дары-дармектерди алуу үчүн күбөлүк, коомдук унаада улгайган кишилерди акысыз алып жүрүү үчүн күбөлүк, жумушсуз аялдардын балдары үчүн жөлөкпул ж.б.);
- үйлөрдө эл менен жашоо эрежелерин бузгандык (бузукту оңдобогону же булгагандыгы үчүн акты түзүү же айып төлөтүү, тургундардын жалпы чогулушунун кайрылуусу боюнча сот ишин козгоо, чара көрүшү үчүн милицияга кайрылуу).

* 26-тапшырма. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу формалары

Чакан топтордо иштөө

Мугалим жергиликтүү өз алдынча башкаруу принциптеринин бири анын көп түрдүү формада болушу экендигин белгилейт. Ушул формалар менен окуучулар бул тапшырманы аткарууда таанышат.

Мугалим классты 3 топко бөлөт: 1. Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлчүлүктүү органдары; 2. Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруу-тескөө органдары; 3. Аймактык коомдук башкаруу органдары.

Ар бир топ өзүнүн аталышына жараша, алган материалды колдонуп, тийиштүү органды тааныштырат (бул жергиликтүү өз алдынча башкаруунун кайсы органы,

кайсы деңгээлдө иштейт, анын негизги иш-милдеттери кайсылар). Ар бир топ бетачарды өзү каалагандай өткөрсө болот (сүрөт, чийме, схема, сценалык оюн ж.б.у.с.).

№1 карточаксы

Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлчүлүктүү органдары

Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлчүлүктүү органдары – бул белгилүү аймактагы жарандардын кызыкчылыктарын жактаган жергиликтүү кеңештер же кичинекей жергиликтүү «парламенттер».

Шаар жана айыл тургундары жергиликтүү кеңеш депутаттарын 4 жылдык мөөнөткө шайлашат. Жергиликтүү кеңештин сандык курамы Бишкек жана Ош шаарларында 45 киши, башка шаарларда жана айыл өкмөттөрүндө 31 кишиге чейин болот.

Жергиликтүү кеңеш депутаттары аймактын социалдык-экономикалык өнүгүү жана калкты социалдык коргоо программаларынын аткарылышы үчүн жооптуу болгондуктан, ошол жердеги турмушту камсыздоочу бардык кызматтардын ишине көз салат. Жергиликтүү кеңештердин компетенциясына жергиликтүү мамлекеттик администрациялардын башчыларын (район акимдерин) дайындоого макулдук берүү да кирет. Алар өз аймактарындагы жергиликтүү мамлекеттик администрациялардын башчыларына жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу башчыларына (шаар мэrlерине, шаар башчылыгынын башчысына, айыл өкмөтүнүн башчысына) ишеним көрсөтпөй койгонго да укуктуу.

Жергиликтүү кеңештер жергиликтүү салыктарды, жыйымдарды жана төлөмдөрдү белгилешет, жергиликтүү бюджетти кабыл алышат, жергиликтүү коомдук кызматтардын (унаа, социалдык камсыздоо, коомдук тартип, саламаттык сактоо ж.б.у.с.) ишин камсыздашат.

№2 картачасы

Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруу-тескөө органдары

Аткаруу-тескөө органдары – бул белгилүү аймактагы чарба маселелерин чечүү менен алектенген, мыйзамдарды, жарлыктарды, буйруктарды ишке ашыруучу жергиликтүү кичинекей «өкмөттөр». Мындай органдар болуп мэрия, шаар башкармалыгы, айыл өкмөтү саналат.

Мэрия – бул Бишкек шаарында жана облустук маанидеги Ош, Нарын, Каракол ж.б. шаарларда аткаруу бийлигин жүргүзүүчү жергиликтүү өз алдынча башкаруу органы. Райондук маанидеги шаарларда, мисалы, Кантта, Сүлүктүдө, Чолпон-Атада ж.б. мэриянын ордунда шаар башкармалыгы иштейт. Айылдарда мындай орган катары айыл өкмөтү иштейт. Шаар башкармалыгы жана айыл өкмөтү демейде шаардык, айылдык кеңештин алдында түзүлөт да, аларга өз ыйгарым укуктарын аткаруу жагынан көмөктөшөт.

Шаар, айыл тургундары жергиликтүү өз алдынча башкаруу башчыларын төрт жылга шайлайт. Мэриянын жетекчиси – мэр, шаар башчылыгы менен айыл өкмөтүнүн жетекчиси – жергиликтүү өз алдынча башкаруу башчысы.

Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруу-тескөө органы тийиштүү аймактын бюджетин иштеп чыгышат, аны кийин жергиликтүү кеңеш бекитет. Бюджетти толуктоо үчүн алар социалдык-экономикалык өнүгүү программаларын иштеп чыгып, инвестиция жана грант тартуу менен алектенишет.

Алардын ишине калктуу конуштагы жолдордун сапаты, кылмыштуулук деңгээли, муктаж катмарлардын социалдык камсыздалышы, аймактын көрктөндүрүлүшү, тургундардын бош убактысынын уюштурулушу, тиричилик тейлөө ишканалардагы санитардык-гигиеналык шарттын камсыздалышы, мектептердин, бала бакчалардын иши, бюджеттик мекемелерде иштегендердин эмгек акысы байланыштуу болот. Алар ошондой эле жаңы жумуш орундарын түзүү, тарыхый, архитектуралык жана маданий эстеликтерди коргоо, өзгөчө

кырдаалдардын алдын алуу жана кесепеттерин жоюу менен да алектенишет.

№ 3 картача

Аймактык коомдук өз алдынча башкаруу органдары

Аймактык коомдук өз алдынча башкаруу органдары – бул белгилүү аймакта жашаган жарандардын ыктыярдуу бирикмеси, алардын ишмердиги жергиликтүү маанидеги иштерди аткарууга багытталат.

Аймактык коомдук өз алдынча башкаруу органдарына кичи райондордун кеңештери жана комитеттери, турак-жай комплекс комитеттери, үй, көчө, квартал комитеттери кирет. Аларды тургундар белгилүү аймакта, жергиликтүү шартка жана каада-салттарга карай түзүшөт.

Аймактык коомдук өз алдынча башкаруу органдарынын чегараларын жергиликтүү кеңеш тургундардын сунуштарын эске алуу менен белгилешет.

Бул органдар өз ишинде аларды шайлаган жарандар чогулушуна жана каадоодон өткөргөн жергиликтүү кеңешке отчет берип турушат.

Аймактык коомдук өз алдынча башкаруу органдары тургундардын кызыкчылыктарын мамлекеттик бийлик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарында жакташат. Жергиликтүү кеңештердин ишине катышып, ошол аймакка тиешелүү маселелерди талкуулоого сунуштарды даярдашат. Социалдык чөйрө объектилерин, көрктөндүрүү жана оңдоо, аймакты санитардык тазалоо иштерин кабыл алышат. Курултайлардын, жарандардын чогулуштарынын жана жыйындарынын чечиминин аткарылышын уюштурат. Курулуш, турак-жайларды жана тамарка аймактарды пайдалануу, күтүү эрежелеринин сакталышына, жердин, суунун жана башка табигый ресурстардын сарамжалдуу пайдаланылышына, ошондой эле тарыхый, архитектуралык жана маданий эстеликтердин корголушуна көзөмөл жүргүзүшөт.

* 28-тапшырма. ЖӨБ иш-милдеттери

Мугалим окуучуларга ар кайсы жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын 10 иш-милдетин угуп көрүп, ар бирин өздөрү окуп-үйрөнгөн жергиликтүү өз алдынча башкаруу органына таандык кылууну сунуштайт. Бул маселелерди чечүү кайсы жергиликтүү өз алдынча башкаруу органынын иш-милдеттерине кирет?

1. Шаар мэрин дайындоого макулдук берет. (Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлчүлүктүү органы – жергиликтүү кеңеш).
2. Тиричилик тейлөө ишканаларындагы санитардык-гигиеналык шарттарды камсыздайт. (Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруу-тескөө органдары – мэрия, шаар башкармалыгы, айыл өкмөтү).
3. Мамлекеттик бийликтин тийиштүү органдарында тургундардын кызыкчылыктарын жактайт (Аймактык коомдук өз алдынча башкаруу органдары).
4. Тарыхый эстеликтердин корголушуна кам көрөт. (Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруу-тескөө органдары – мэрия, шаар башкармалыгы, айыл өкмөтү жана аймактык коомдук өз алдынча башкаруу органдары). Жергиликтүү бюджетти бекитет. (Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлчүлүктүү органы – жергиликтүү кеңеш).
5. Шаардын социалдык-экономикалык өнүгүү программасын кабыл алат. (Аткаруу-тескөө органдары – мэрия, шаар башчылыгы, айыл өкмөтү).
6. Жергиликтүү салыктардын өлчөмүн жана аларды чогултуу тартибин аныктайт. (Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлчүлүктүү органы – жергиликтүү кеңеш).
7. Өрт коопсуздук эрежелеринин жана санитардык ченемдердин сакталышына көзөмөл жүргүзөт. (Аймактык коомдук өз алдынча башкаруу органдары).

8. Курултайлардын, жарандардын чогулуштарынын жана жыйындарынын чечимдеринин аткарылышын уюштурат. (Аймактык коомдук өз алдынча башкаруу органдары).
9. Шаар бюджетинин долбоорун иштеп чыгат. (Аткаруу-тескөө органдары – мэрия, шаар башчылыгы, айыл өкмөтү).

Мугалим тыянак чыгарат:

- Демократиялуу мамлекеттерде бардык жарандарга тиешелүү маселелер боюнча чечимди мамлекеттик бийлик кабыл алат, бирок конкреттүү шаардын же айылдын турмушуна байланышкан маселелерди жергиликтүү кеңештер чечет.

**** 29-тапшырма. Маселелер**

Мугалим классты 4 чакан топко бөлөт да, тапшырманы түшүндүрүп берет: «Силер биздин республикадагы шаарлардын же айылдардын биринин жигердүү мүчөлөрү катары жергиликтүү коомдоштуктун курултайына катышып жатасыңар дейли. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органын катыштырып же өз алдынча эле белгилүү бир маселени калктын атынан чечишиңер керек».

1-топ үчүн маселе:

Силердин үйдүн жанында чакан бак бар. Аны ошол үйдүн тургундары өткөн кылымдын ортосунда эгип өстүргөн. Жакында бул бакчанын аймагында түнкү клуб, бар, казинодон турган эс алуу борборун курууга чечим кабыл алынды.

Бул үчүн бактагы дарактардын көпчүлүгүн кыюуга туура келет.

2-топ үчүн маселе:

Силердин райондо сталиндик репрессиянын курмандыктарына арналган эстелик бар. Жакында КР өкмөтү унаа көп каттаган жол тардык кылып, тыгын көп болуп калгандыктан жаңы ылдам автомагистраль курууну чечти. Жаңы автомагистраль эстеликтин жанынан өтөт, ошондуктан аны бузууга туура келет.

3-топ үчүн маселе:

Силер көп батирлүү үйдүн эң өйдөкү кабатында жашайсыңар. Канча жылдан бери үйдүн чатырынан суу агат. Чатырды оңдогула деген өтүнүчтү айтып, кошуналар менен биргеликте жергиликтүү үй башкармалыгына далай ирет кайрылгансыңар. Бирок дайым эле акча жок деген гана жооп алып келесиңер. Быйыл жаз жаанчыл болду, эми мындан ары чыдоого болбойт.

4-топ үчүн маселе:

Силерди айылда суу түтүгү жок. Сууну бир нече километр аралыктагы дарыядан ташып ичесиңер. Бир нече жыл мурун бийликтегилер бул маселени чечүүгө аракеттенип, атүгүл булактан айылга чейин жол да салышкан эле. Бирок калган жабдууларды сатып алууга акча жетпей, иш токтоп калган болчу.

12 мүн. ичинде, чакан топтордо иштеп, окуучулар өз тобуна берилген маселени чечүүнүн үч вариантын сунуштайт. Иште алар төмөнкү схеманы пайдаланышы зарыл:

Маселе		
Чечилиши		
1-вариант	2-вариант	3-вариант
Кабыл алынган чечимдердин оң натыйжалары		
Кабыл алынган чечимдердин терс натыйжалары		

Мугалим окуучулар менен биргеликте аткарылган тапшырмалардын жыйынтыгын талкуулап, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын чечим кабыл алуусуна силер кандайча катыша

аласыңар деп сурайт. Талкуу жергиликтүү бийликтерге көрктөндүрүү, билим берүү, саламаттык сактоо ж.б.у.с. боюнча бир нече сунушту кабыл алуу менен аяктаса болот.

30-тапшырма. Дилгирленүү, долбоор түзүү

372

Мамлекетти башкарууга катышуу, мекенди сүйүү сезими шаарыңдын, айылыңдын, кыштагыңдын, башка муниципалдык түзүмдөрдүн пайдасына жасаган кичинекей эле иштен башталат. Биз жалпы иштерди чечүүгө катышпасак, Кыргыз Республикасынын Конституциясында жазылган өз алдынча башкарууга катышуу укугу турмушка ашпай кала берет.

Жергиликтүү өз алдынча башкарууга тийиштүү төмөнкү ченемдик актылар менен таанышып көр: КР Конституциясы, Жергиликтүү өз алдынча башкаруу жөнүндөгү 1985-жылдагы Европа хартиясы, КР «Жергиликтүү өз алдынча башкаруу жана жергиликтүү мамлекеттик администрация жөнүндө» мыйзамы.

Жалпы иштерге ай сайын 1-2 күнүңдү алдын ала пландап кой. Сен катышпасаң, жергиликтүү өз алдынча башкаруу толук болбойт!

Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органына кайрылып, сен жашаган шаарда же кыштакта кандай маанилүү маселелер бар экендигин сурап бил. Өзүңө жаккан жалпы ишти сен өзүң деле тапсаң болот. Ошол иш үчүн жоопкерчиликти алып, иштешүүгө досторуңду жана бардык кызыкдар адамдарды, ошондой эле жергиликтүү өз алдынча башкаруу органынын өкүлдөрүн да чакыр.

Биргелешип ошол ишти жүргүзүү боюнча бирикме, кеңеш же демилгечил топ түзүп, иш-аракет планын түзгүлө да, иштей баштагыла. Бул ишти талкуулоону жалпы чогулушка алып чыгууга аракеттенгиле.

Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары менен кызматташкыла.

Жалпы иштер катарында бала бакчаларга, балдар / спорт аянтчаларына кам көрүү, мектепте өз алдынча башкарууну уюштуруу, аймакты көрктөндүрүү жана жашылдандыруу, кылмыштуулуктан коргоо жана башка көптөгөн маселелер болушу мүмкүн.

Тургундардын чогулуштарында, жыйындарында жалпы маселелерди талкуулоого жигердүү катыш.

Жергиликтүү маселелерди мектепте, класста талкуулаган да жакшы. Чогулуш өткөрүү үчүн «жарандык форум» усулун колдонууга болот. Мындай талкуулар бири-бириңерди түшүнүүгө, жалпы маселелерди жана кызыкчылыктарды табууга, биримдикти, колдоону, биргелешип иштөө зарылдыгын сезүүгө өбөлгө түзөт. Тургундардын чогулушун чакыруу үчүн дал ушул сен демилге көтөрүшүң керек эмеспи? Талкууга жергиликтүү гезиттерди, радио, телекөрсөтүүнү тарткыла.

Ойлонуп көрчү, балким, коомдук өз алдынча башкарууну (сен жашаган үйдүн, көчөнүн, кварталдын, кичи райондун, мектептин, класстын кеңешин) түзүш керектир? Бул сенин үйүңдүн жана мектебиңдин тегерегиндеги көптөгөн жалпы иштерди, мисалы, тазалыкты жана тартипти сактоо, балдарды биргеликте тарбиялоо, атүгүл кылмыштуулуктан коргоо сыяктуу маселелерди чечүүгө мүмкүндүк берет. Демилгечил бол!

Жергиликтүү референдумдарга жана шайлоолорго катыш, талапкерлер жөнүндө көбүрөөк билүүгө аракеттен – алар менен иштешип, жашоого туура келет эмеспи.

Сен орчундуу маселе боюнча жергиликтүү кеңештин чечиминин долбоорун жазып, ага кол чогултуп, долбоорду жергиликтүү кеңешке же жергиликтүү өз алдынча башкаруунун башка органына киргизсең болот. Сенин бул укугуң укук жаратуу демилгеси деп аталат.

Сен жергиликтүү өз алдынча башкаруунун – жергиликтүү маселелерди жана муктаждыктарды жөнгө салуунун – башка формаларын да ойлоп тапсаң болот. Албетте, жергиликтүү референдумдарга жана шайлоолорго катышуу укугуна жаран 18 жаштан тартып ээ болорун да эске алуу керек. Калган иштерге – жергиликтүү жана коомдук өз алдынча башкарууга катышууга – жаш курак жагынан чек коюлбайт.

3-бап. «Мен жана дүйнө»

Биринчи деңгээл: Кыргыз Республикасы.

5-бөлүм. Саясий партиялар, саясий катышуу

*1-тапшырма. Саясий партиялардын эмне кереги бар?

Жубуңар менен, кээ бир адамдар саясий партиялар зарыл деп эсептеген себептердин тизмесин түзгүлө. Бул себептер жөндүү-жөнсүздүгүн чечкиле. Биринчи пункт мисал катары аткарылган.

№	Саясий партиялардын зарылдыгынын себептери	Туура же туура эмес
1.	Телекөрсөтүүдөн алардын дебатына кызыгып карап отурушубуз үчүн керек.	Туура эмес
2.	Алар аркылуу шайлоочулар мамлекеттик кызмат орундарына талапкер болгондорго колдоо көрсөтө алат.	
3.	Алар өкмөттөгү коррупциянын жолун бууш үчүн зарыл.	
4.	Саясий партиялар - саясий маселелер боюнча элдин талаш-тартышын токтотуунун ишенимдүү ыкмасы.	
5.	Алардын шайлоого кишилерди көбүрөөк катыштырууда пайдасы тиет.	
6.	Саясий партиялар - тилектештердин бирдиктүү көз карашын бүткүл коомчулукка билдиришине, жайылтышына мүмкүндүк берчү курал.	
7.	Алар болбосо, өкмөттү түзүү мүмкүн эмес.	
8.	Алар идеяларды жалпы элге айтуунун алдында талкуулоо үчүн зарыл.	
9.	Саясий партиялар социалдык азчылыкка өз пикирлерин ачык айтуу мүмкүнчүлүгүн берет.	
10.	Саясий партиялар - жаштардын саясий мектеби.	

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар саясий партиялар эмне үчүн керек экендигин түшүндүрүп бере алууга тийиш.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучуларга демократиячыл коомдун кубаттуу иштеп турушу үчүн партиялар зарыл экендигин түшүндүрүү.

Жооптор:

1. Телекөрсөтүүдөн алардын дебатына кызыгып карап отурушубуз үчүн керек.
Туура эмес. Бул партиялардын болушу үчүн негизги жана жетишерлик жүйөлүү себеп эмес. Албетте, саясий талкуулардын жүргүзүлүп турганы маанилүү, бирок мунун максаты - көңүл ачуу эмес, бизге пайдалуу маалымат берүү.
2. Алар аркылуу шайлоочулар мамлекеттик кызмат орундарына талапкер болгондорго колдоо көрсөтө алат.

Туура. Эгер партиялар болбосо, колунда жоктор шайлоодо талапкерлер тизмесине кире алмак эмес, ал эми байлар көз карандысыз талапкерлер катары шайлана бермек.

3. Алар өкмөттөгү коррупциянын жолун бууш үчүн зарыл.

Туура. Чындыгында эле кубаттуу оппозициячыл партиялар бар болсо, алар өкмөттү ар кандай коррупциялык көрүнүштөр үчүн жоопко тарта алат.

4. Саясий партиялар - саясий маселелер боюнча элдин талаш-тартышын токтотуунун ишенимдүү ыкмасы.

Туура эмес. Тескерисинче биз адамдардын саясат жөнүндө сүйлөшүүсүн жактайбыз, саясий партиялардын бар болушу да ушундай талкууларды жүргүзүүгө өбөлгө түзөт.

5. Алардын шайлоого кишилерди көбүрөөк катыштырууда пайдасы тиет.

Туура. Саясий партиялар адамдардын саясатка болгон кызыгуусун күчөтүп, добуш берүүгө да активдүүрөөк катышуусуна өбөлгө түзөт.

6. Саясий партиялар - тилектештердин бирдиктүү көз карашын бүткүл коомчулукка билдиришине, жайылтышына мүмкүндүк берчү курал.

Туура. Бул - алардын эң башкы милдети.

7. Алар болбосо, өкмөттү түзүү мүмкүн эмес.

Туура эмес. Партияларсыз деле түзсө болот, бирок алардын бар болушу ЖАКШЫ өкмөт түзүүгө мүмкүндүк берери чын.

8. Алар идеяларды жалпы элге айтуунун алдында талкуулоо үчүн зарыл.

Туура.

9. Саясий партиялар социалдык азчылыкка өз пикирлерин ачык айтуу мүмкүнчүлүгүн берет.

Туура. Бул абдан маанилүү роль. Бирок азчылыктарга бир гана майда улуттар же диаспоралар кирет дегенге болбойт. Көпчүлүк демократиячыл өлкөлөрдө этникалык негизде түзүлгөн партиялар бүткүл мамлекеттин масштабында анча ийгиликке жетише алган эмес. Жалпы элдин байгерчилигин көздөбөгөндүктөн, алар калктын кеңири катмарынын колдоосуна ээ болгон жок. Дегеле “азчылык” деп фермерлерди, ишкерлерди же компания жетекчилерин ж.б.у.с. атаса болот.

10. Саясий партиялар - жаштардын саясий мектеби.

Туура. Көп өлкөлөрдө саясий партиялардын жаштар секциялары болот. Алар саясий өнөктөштүктөрдү өткөрүүгө жардамдашат. Саясий лидерлердин көпчүлүгү өздөрүнүн саясий карьерасын дал ушундай иштерден баштайт.

*2-тапшырма. Туурабы же туура эмеспи?

Жубуңар менен төмөндөгү ойлорду окуп чыгып, алардын туура-туура эмес экенин аныктагыла. Туура эмес деп ойлосоңор, ондоп көчүрүшүңөр керек болот.

№	Ойлор	Туура же туура эмес
	Шайлоодо жеңилип калган партиянын парламентте оппозиция болуу мүмкүнчүлүгү бар.	
	Шайлоодон кийин президент жана аны колдогон саясий партиялар башка партиялардын пикирине көңүл бурбай эле койсо болот.	
	Оппозициянын мүчөлөрү башкаруучу партиянын мүчөлөрү менен бирге комитеттерде иштесе болот.	

№ Ойлор	Туура же туура эмес
Шайлоодо жеңилип калган талапкерлер анын жыйынтыктарына макул болууга тийиш.	
Демократия бекем болушу үчүн бардык партиялар жарыяланган жыйынтыктардын так экендигине ынанышы керек.	
Күчтүү өкмөткө активдүү жана күчтүү оппозиция тең салмак түзөт.	
Оппозициялык партиялар бардык өлкөлөрдө эч качан өкмөт менен макул болбойт.	
Парламенттеги өкмөттү колдогон фракциянын өкүлдөрү гана айлык алышат.	
Оппозициячыл партияда туруп парламентке мүчө болуу - эч качан өкмөттүн курамына кире албайсың деген кеп.	
Оппозициячыл партия бирөө эле болгону жакшы.	

Эскертүүлөр:

ТМ: Бул тапшырманын максаты - оппозициячыл партиялардын ролун түшүнүүдө окуучуларга көмөктөшүү.

Жооптор:

1. Туура.
2. Туура эмес. Президент да, дайындалган өкмөт да башка партиялардын пикирине кулак салышы керек, анткени алар сунуш кылган бардык мыйзам долбоорлору парламентте кабыл алынууга тийиш.
3. Туура.
4. Туура. Эгер добуш берүүнүн жыйынтыктары боюнча талаш чыкса, муну сот аркылуу гана, мыйзамдуу түрдө чечүү керек.
5. Туура.
6. Туура. Оппозиция өкмөттүн ишиндеги өзү катачылык же калыссыздык деп эсептеген бардык нерселерди дайыма сынга алып, анын чынчыл болушуна өбөлгө түзөт.
7. Туура эмес. Чындыгында эгер өкмөт өз функцияларын жакшы аткарсан, көп маселелер боюнча алар бир пикирге келе алышат. Ырас, мындай учурлар элге кеңири билдирилбей калышы да мүмкүн. Көпчүлүк өлкөлөрдө, айрыкча парламенттик системадагы өлкөлөрдө бийликтеги

партиянын мүчөлөрү менен оппозиция өкүлдөрү дээрлик дайыма комитеттерде чогуу иштеп, саясий курсту биргелешип аныкташат.

8. Туура эмес. Демейде парламенттин бардык мүчөлөрү кимди жактаганына карабастан акчалай айлык акы алышат. Айрым өлкөлөрдө парламенттин жогорку палатасынын мүчөлөрүнө акчалай жөлөкпул (пособие) ошол палатанын сессиялары өткөрүлгөн күндөрдө гана төлөнөт. Ошондо деле кимди колдогонуна карабастан алардын баары жөлөкпул алышат. Депутаттар өкмөттүн таламын коргогондугу үчүн эмес, өздөрүн шайлагандардын атынан өкүл болгону үчүн акы алышат.
9. Туура эмес. Чындыгында президенттик системада ар кандай саясий партиялардан парламентке шайлангандар өкмөттүн мүчөсү болууга акылуу. Парламенттик системада өкмөттү же бир партиянын мүчөлөрү, же партиялардын коалициясы парламенттеги өз өкүлдөрүнүн ичинен сунуштап түзүшү мүмкүн. Мындай учурларда өкмөткө кирбей калган партиялардын парламенттеги мүчөлөрү оппозициячылар деп эсептелет. Бирок эки системада

тең, эгер шайлоочулардын кеңири колдоосуна жетишсе, оппозициячыл партия же анын президенттикке көрсөтүлгөн талапкери шайлоодо жеңип чыгып, өкмөттү түзүшү ыктымал. Ошондой эле эки системада тең оппозиция парламенттик комитеттерде иштеп, өкмөткө анын саясатын иштеп чыгууда көмөктөшүү менен абдан маанилүү роль ойной алат.

10. Туура эмес. Экономикасы өнүккөн, адам укуктарын коргогон демократиячыл мыкты салттары калыптанган жана бакыбат демократиялык түзүмдөрү түптөлгөн өлкөлөрдүн көпчүлүгүндө көптөгөн оппозициячыл партиялар бар, мында саясий партиялардын санына эч кандай чектөө коюлбайт. Биз демейде АКШдагы республикачыл же демократиячыл партиялар тууралуу гана угуп жүрөбүз, бирок бул өлкөдө башка дагы көп партиялар, атүгүл коммунисттик партия дагы бар.

*** 3-тапшырма. Саясий партия түзүү.

Алтыдан-сегизден болуп топторго бөлүнүп, саясий партия түзүүгө даярдангыла. Чыныгы саясий партияны түзүп жаткандагыдай эле силерди бириктирип турган ишенимдер же идеялар кайсылар болорун ойлонуп көрүшүңөр керек.

Силер өзүңөрдү мындай бир өлкөдө жашап жаткандай элестеткиле: өлкөдө президенттикке кайсы бир саясий партиядан көрсөтүлүп жаткан талапкер кезектеги шайлоодо жеңип чыкса, төмөндөгүдөй иш-чараларды жүргүзүүнү көздөйт:

- Адамдарды 18 жаштан тартып жыл сайын 15 доллар өлчөмүндө “жарандык салык” төлөп турууга милдеттендирген мыйзам киргизүү керек. Төлөбөгөндөрдөн салык инспекторлору баасы ушул суммага барабар материалдык мүлктөрдү тартып алса

болот. Жылына 50 000 доллар иштеп тапкан жарандардан алынуучу киреше салыгы мурда 65%ды түзсө, эми 45 %га чейин төмөндөтүлөт. Калктын 1%ы гана ушундай жылдык кирешеге ээ.

- Наркы 500 доллардан кымбат жерге же компанияга/фирмага ээ экендигин тастыктаган документтери бар адамдар гана добуш берүү укугун ала турган мыйзамды кабыл алуу. Бул өлкөнүн экономикалык өнүгүү деңгээли биздикиндей эле. Бирок бизнес жүргүзүүгө улам көбөйүп бараткан чектөөлөр менен салыктардын айынан өлкөнүн абалы жылдан жылга начарлоодо. Жаңыдан иш баштап жаткандар жылдык орточо кирешеден 30% башталгыч салык төлөп, андан кийин ишкананын кирешесинен салык ченине ылайык 35% төлөөсүн талап кылган жаңы мыйзам кабыл алуу сунуш кылынып жатат. Ошол эле учурда 400 000 доллардан жогору башталгыч капиталы бар ишканалар башталгыч салыктан жана башка ар кандай салыктардан алгачкы үч жыл бою бошотулат.
- Бул өлкөдө бийликте турган жана башка партияларды сындаганга укуктуусуңар, бирок негизсиз күнөөлөсөңөр, ири өлчөмдөгү жазапул (штраф) төлөп калышыңар ыктымал.

Өз тобуңарда (жоопторуңарды жазып туруучу катчыны шайлагандан кийин) буларды аткаргыла:

1. Кайсы негизги идеяларга ишенериңерди аныктагыла.
2. Бул кырдаалда силерге эмнелер жакпай турганын көрсөткүлө.
3. Альтернативдүү саясатты сунуш кылгыла.
4. Партияңарга ат койгула. (Кагаз бар болсо, плакат даярдасаңар да болот).
5. Партияңарды каттоодон өткөрүү үчүн керек боло турган юридикалык расмий документтердин тизмесин түзгүлө.
6. Лидериңерди кантип шайлоону чечип алгыла.

7. Лидериңерди шайлагыла.
8. Идеяларыңарды элге жайылтып түшүндүрүү планын түзгүлө.
9. Башка адамдарды өз партияңарга тартуу планын иштеп чыккыла.
10. Партияңар шайлоо алдында өтүүчү партиялар ортосундагы дебаттарга катышып калды дейли. Өкмөттүн мүчөсү төмөндө келтирилген сөзүн азыр эле сүйлөдү. Силер өкмөт өкүлүнүн көз карашына эмне үчүн макул эмес экендигиңерди түшүндүрүп жооп жазышыңар зарыл. Силер сындап эле тим болбой, турмушка аша турган өз альтернативаңарды сунуш кылышыңар керек. Чыгып сүйлөгөн сөзүңөр 500 сөздөн ашпоого тийиш.

Өкмөт өкүлүнүн сөзү:

Ажайып өлкөбүздүн экономикалык абалын бир кыйла жакшыртат деген ой менен биз төмөнкү үч сунушту айтабыз. Биринчиден, “жарандык салык” мамлекеттик каржы ишин бир топ чыңаарына ишенип коюңуздар, анткени бул салык базасын кеңейтип, казынага түшүүчү кирешени көбөйтүүнүн эң эле адилеттүү жолу. Бул өлкөбүздүн бай жарандары жаңы ишканаларды ачканга көбүрөөк акчасы болот дегенди да билдирет. Ошентип жумуш орундарынын саны да көбөйөт. Биз мындай салыкты адилеттүү деп эсептейбиз, анткени жарандардын баары мамлекеттик ресурстардан бирдей пайдалануу мүмкүндүгүнө ээ болушат да, ал үчүн бирдей акы төлөп турушат. Же силер буга макул эмессиңерби?

Экинчиден, өткөн шайлоо аябай чабал өкмөттүн түзүлүшүнө алып келди. Андыктан бизге добуш берүү укугун бай, байлыкты көбөйтүп жаткан адамдарга таандык кылган кыйла туруктуу демократия керек деп ойлойбуз. Биз ошондой эле демократиянын да, монархиянын да артыкчылыктарын пайдалана алабыз деп эсептейбиз. Көпчүлүк адамдар шайлоодон да, төрт жылда бир алмашылып турган саясатчылардан да тажап бүткөндүгүн

жакшы билебиз. Өлкөгө туруктуулук керек экендиги баарыбызга белгилүү.

Үчүнчүдөн, жеке ишкердик жаатындагы эч кандай пайдасы жок эксперименттерди токтотуу керек деп эсептейбиз. Бизге базардагы майда-барат соода керек эмес. Бизге ири бизнес зарыл. Ошондуктан биз сунуштаган жаңы салыкты киргизсек, адамдар жаңы ачылып жаткан ири компанияларда иштей башташат.

Биздин ДОС партиябыз өзүнүн бардык көз караштарын жакшы ойлонуштургандыгын мына өзүңүздөр да көрдүңүздөр, ДОСко добуш бериңиздер - ошондо келечекке ишенимдүү карайсыздар!

Көңүл бурганыңыздарга ырахмат, урматтуу айымдар жана мырзалар.

11. Ар бир топ өз атынан сөз даярдашы керек.
12. Топтордун баары өз пландары менен шайлоого талапкерлерин көрсөткөндөн кийин мугалим талапкер болбогон айрым окуучулардын жардамы менен шайлоо өткөрөт.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар саясий партия түзүүдөгү бардык баскычтарды басып өтүшү керек.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучуларга саясий партиялар кандайча түзүлөрүн жана алар эмне үчүн керек экендигин түшүнүүдө көмөктөшүү.

Жооптор айырмалуу болушат.

*4-тапшырма. Адам жана сүрмө топ

«Сүрмө топтун (аламандын) арасында жүргөндө киши өзүн ишенимдүү сезип, сүрмө топ аны түрткөн иш-аракетинин тууралыгына күмөн санабайт», – деп психологдор аныктаган факты тууралуу ой жүгүрткүлө.

Эмне үчүн мындай болорун жана сүрмө топто адамга таасир этүүнүн кандай механизмдери пайда болорун түшүндүргүлө. Бул суроого толук жооп берүү үчүн М.Ронкиндин ырынын тексттин пайдалансаңар болот.

М. Ронкин, Кыргызстан

АЛАМАН

Айтып болбойт аламанды...
Сокур анын акыл-эси, сезими,
Албууттанат, ээ-жаа бербей
Адамдардын деңизи.
Куюн сымал каардуу анын ирими.
Түшүнбөйсүң анан кайда барарын,
Айта албайсың кимден өлүм табарын.

Башкарылбайт, эпке келбейт аламан ...
Кылга окшош үзүлүүгө аз калган,
Үмүтсүздүк ууландырган бүтүндөй.
Жек көрүү да, коркунуч да,
Жуурулушуп, элирип.
Күнөөлүү же күнөөсүз деп карабай
Таш талканын чыгарууга даяр турат
демигип.
Ачуу ээлеп анын сокур көөдөнүн,
Аламан эч боор оорубайт адамга –
Майыпка да, бечарага, алсызга.
Аламандын жарчы, билги, кудайы

Касташуунун туусун жайып канга
боелгон,
Адамдарды жиниктирип маш болгон.

Кайда болсо аламандын өңү бир.
Кырып-жоюп тирүү жандын баарысын –
Бастилия, кан сарайы, сепилби –
Бастырууга белен турат ар дайым.
Бир карасаң кубанычтан мас болуп,
Ырайымсыз каарын төгөт
Эскиликти жойгондордун башына.
О, адамзат, өз тагдырың колуңда!
Албууттанган аламандан сактангын
Батып кетпе аламандын сазына.

Бейкам болбо кээде калса тунжурап –
Күтүүсүздөн чыга келет кайсалап.
Бул аламан анан барып айланат
Бөрүлөрдүн үйүрүнө, ыркырап.

Которгон Аким Кожоев

**5-Тапшырма.

«Саясий партия» деген түшүнүктүн аныктамасы

«Саясий партиянын» ар түрдүү аныктамалары менен таанышкыла. Бул аныктамаларга таянып, өзүңөрчө аныктама түзгүлө да, аны таблицанын бош мамычасына жазгыла. Көз карашыңарды негиздеп бергиле.

1	Саясий партия (лат. Partis – бөлүк) – бул өзү жактаган социалдык топтун таламын талашуу менен бийлик үчүн күрөшкөн же ага таасир эткен коомдук бирикме.	Саясий партия – бул ...
2	Саясий партия – элдин бир бөлүгүнүн кызыкчылыктарын көздөп, мамлекеттик бийликти ээлөө же аны жүргүзүүгө катышуу жолу менен ошол кызыкчылыктарды жактоону максат кылган санаалаштардын уюшкан тобу. Саясий партияны төмөндөгүлөрдөн айырмалоо керек: • партиядагыдай уюшулган түзүмү жана тыкыр иштелип чыккан саясий программасы жок саясий кыймылдар; • саясий бийликти ээлөөгө эмес, бийликтеги ашырган адамдарга таасир этүүгө гана умтулган кысым көрсөтүүчү топтор.	
3	Саясий партия – саясий бийликти ээлөөгө же мамлекеттеги бийликти жүргүзүүгө умтулган, идеялык биримдиги бар ыктыярдуу кошуун.	Тандоонузга жүйө келтиргиле:

****6-тапшырма. Партия деген эмне?**

В.В. Маяковскийдин «В. И. Ленин» деген поэмасынан үзүндүнү окугула. Акын төмөнкүлөрдү кандай элестеткенин ойлонгула:

- партиянын ролу;
- коомдо жана мамлекеттеги инсандын ордун.

Поэмадан алынган үзүндү боюнча жеке адамга сыйынуу кандайча келип чыгарын жана анын себептерин түшүнсө болобу?

Мындай түшүнүктөр кандай мамлекет үчүн мүнөздүү?

*Сөздөр салмак сапатына карабастан
Көндүм болот, көйнөктөй тозот, карта.*

Жаркырата көтөрөмүн кайра баштан

Жалындаган улуу сөздү – «ПАРТИЯ».

Бирди-жарым! Кажаты канча бар анын?!

Жалгыз добуш чыйрак эмес, чыйылдак.

Партия – бул күчтүү бороон жайылгандай,

Пас, ичке добуштардан ширетилген.

Аркыраган

*Замбиректен кулактын тарсылдагы
жарылгандай,*

Жаттын чеби талкаланмак партиядан.

Жабыр тартат эгер адам жалгыз болсо,

Жалгыз жан жоокер эмес, торойт азап.

Ар москоол бийлеп алат жолун тосо,

Илмийген эки жандан болот мазак.

Кичинелер партияга бириксе жайнап,

Багын душман, катып кал, жүгүн да, жат!

Партия кубаттуу кол миллион бармак.

Талкалагыч зор муштумга түйүлгөн шап.

*Жалгыз жан – жарытымсыз, жалгыз –
жалган.*

Жалгыз жан болсо да эң салабаттуу,

Беш кез келген жыгачты көтөрө албай,

Тамды кантип көтөрмөк беш кабаттуу.

Партия – бул миллиондор куюлушкан,
Өз ара биригишкен ажырагыс.
Партия менен көкөлөмөк курулуштар,
Ар бир ишке жөлөшүп, кол кармашып
жабылабыз.
Партия – бул кыр аркасы жумушчу таптын,
Партия – өлбөс-өчпөс иштерибиз.
Аркаман
Жөлөп-таяйт, кылбайт мага кыянатын.

Таптын мээси, таптын иши, таптын күчү,
таптын даңкы – ушундай менин партиям
Партия менен Ленин – бир тууган-эгиз, -
Кимиси тарых-энеге барктуураак деп
жүрөбүз?
Ленин деп айтсак – партия деп билебиз.
Партия деп айтсак – Ленин деп билебиз.
(Которгон К.Ырсалиев)

Текстке таянып, өз көз карашыңарды жактагыла.

****7-тапшырма. Кыргызстандын саясий партиялары

Кыргызстандын саясий партияларынын программалык жоболорун окуп-үйрөнүү аркылуу алардын программаларындагы жалпылыктар менен айырмачылыктарды аныктагыла. Партиялардын программаларынын негизинде алар кургусу келген коомдун коомдук тутум үлгүсүн сыпаттагыла.

ПАРТИЯЛАР	ПАРТИЯЛАРДЫН НЕГИЗГИ ПРОГРАММАЛЫК ЖОБОЛОРУ	КООМДУК ТУТУМ ҮЛГҮСҮ	САЯСИЙ ТУТУМДАГЫ ПАРТИЯНЫН ОРДУ
Кыргызстандын Коммунисттик партиясы			
«Ата-Мекен» социалисттик партиясы			
Кыргызстан аялдарынын партиясы			
КСДП			
«Ар-Намыс»			
Кыргызстандын Демократиялык кыймылы партиясы			

Бош саптарга өзүңөрдү кызыктырган партияларды жазып, алардын коомдогу ордун талдасаңар болот.

**8-тапшырма. Кыргызстандагы партиялардын ишмердиги

Силердин шаардагы\райондогу саясий партиялардын жигердүүлүгү эмнеден көрүнөт?

3-бап. «Мен жана дүйнө»

Биринчи деңгээл: Кыргыз Республикасы.

6-бөлүм. Шайлоо тутумдары, шайлоо, референдум.

***1-тапшырма. Жарандар мыйзам чыгаруучулардын ролунда.**

Референдум өткөрүүдө жарандардын өздөрү мыйзам кабыл алышат. Ошентип, бардык добуш берген калк парламент болот. Шеригиңер менен референдум адилет жана акыйкат (чынчыл, таза) жол менен өткөрүлүшү үчүн зарыл болгон иш-аракеттердин тизмесин түзгүлө.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар референдум болуп өттү деп таанылышы үчүн зарыл критерийлерди санап бере алууга тийиш.

Жооптор айырмалуу болушат, бирок төмөндөгү ойлор камтылууга тийиш:

1. Сунушталуучу мыйзам долбоору менен таанышуу мүмкүнчүлүгү.
2. Сунушту колдогон жана ага каршы пикирлер жөнүндө маалымат.
3. Бул сунуштун мааниси жана ыктымал натыйжалары тууралуу ойлонуп көрүү үчүн жетиштүү убакыт.
4. Сунуштун ар кайсы аспектилерине өзүнчө макул болуп же каршы добуш берүү мүмкүндүгү.

***2-тапшырма. Терминдер жана аныктамалар.**

Жуптарда иштеп, терминдерге тиешелүү аныктамаларды бергиле.

Түшүнүк	Аныктама
1. Шайлоо бюллетени	а) Кыргыз Республикасынын аймагында жана анын чет жактарында жашаган КР жарандарынын биометрикалык маалыматтарды чогултуу, иштеп чыгуу жана сактоо процедурасы.
2. Шайлоо округу	б) Көпчүлүк караганга жана сын бергенге ачык процесс.
3. Талапкер (кандидат)	в) Учурдагы өкмөт жүргүзүп жаткан саясатка альтернативдүү* саясатты сунуш кылган саясий топ же партия.
4. Таратуу	г) Добуш бергенге укуктуу жарандардын тизмеси.
5. Биометрикалык каттоо	д) Жыйынтыгы адилеттүү чыгышын камсыз кылуу үчүн шайлоо процессинин жүрүшүнө байкоо жүргүзүүчү адам. Ал көз карандысыз байкоочу же талапкердин өкүлү болушу мүмкүн.
6. Шайлоочулардын тизмеси	е) Талапкердин өз округундагы жарандардын белгилүү бир мөөнөткө шайлаган өкүлү болуу ыйгарымы.
7. Ачыктык	ж) Талапкерлердин аты-жөнү жазылган, добуш берүүгө керектелүүчү документ.
8. Акчалай күрөө	з) Ар кандай саясий партиялардын же талапкерлердин кызыкчылыктарын коргоо үчүн алардын атынан иш жүргүзүүчү өкүлдөрү.
9. Оппозиция	и) Шайлоодо ат салышуу алдында талапкер шайлоо комиссиясына төлөй турган анча көп эмес акча каражаты.
10. Байкоочу	к) Парламенттин өкүлдүк ыйгарымдарынын мыйзамдуу жол менен токтотулушу.
11. Ишенимдүү адамдар	л) Өз өкүлүн шайлоочу адамдар жашаган географиялык чеги бар аймак,
12. Мандат	м) Шайлануу үчүн катталган адам.

* Альтернативдүү - эки же андан көп мүмкүнчүлүктүн бирин тандап алууга жол берүү. Мында расмий саясаттан кескин айырмаланып турган саясат дегенди туюнтат.

Жооптор: 1-ж); 2-л); 3-м); 4-к); 5-а); 6-г); 7-б); 8-и); 9-в); 10-д); 11-з); 12-е).

**** 3-тапшырма. Өнөктөштүк учурундагы чектен чыгуулар.**

Таблицада көрсөтүлгөн иш-аракеттердин тизмесин жубуңар менен окуп чыккыла. Булардын кайсыларына жол берилбеши керектигин көрсөтүү менен себебин түшүндүргүлө.

Талапкерлердин же аларды жактоочулардын иш-аракети	Буга жол берилсе болобу? Ооба/Жок	Болбосо, себеби эмнеде?
1. Жападан жалгыз жалпы улуттук мамлекеттик гезит бир талапкерди мактаган гана макалаларды жарыялап, анын атаандаштары тууралуу терс материалдарды чыгарат.		
2. Шайлоого эки жума калганда талапкер өз шайлоо округундагы пенсионерлерге ун, күрүч таратат.		
3. Талапкер өз үйүндө шайлоочулар менен жолугушуу өткөрөт.		

Талапкерлердин же аларды жактоочулардын иш-аракети	Буга жол берилсе болобу? Ооба/Жок	Болбосо, себеби эмнеде?
4. Үй комитетинин өкүлдөрү бул үйдүн короосуна балдар аянтчасын куруп берүүгө убада берген талапкер үчүн кол чогултушат.		
5. Бийликтеги партиянын талапкери шайлоо округун кыдыруу үчүн кызмат машинесин колдонот.		
6. Талапкер шайлоочулардын чогулушунда мен гана чынчылмын деп, башка талапкерлердин бардыгын сындап чыгат.		
7. Сильф шаарында оппозиция үчүн добуш берип жүргөн 500.000 шайлоочу бар. Ал төрт шайлоо округуна бөлүнгөн. Шаардын жанында негизинен өкмөттү колдоп добуш берип жүрчү фермерлерден турган, ар биринде 40.000 шайлоочусу бар беш шайлоо округу жайгашкан.		

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар шайлоо тартиби бузулган учурларды айырмалап көрсөтүп, өз пикирлерин түшүндүрүп бере алууга тийиш.

Жооптор айырмалуу болушу ыктымал.

1. Жападан жалгыз жалпы улуттук мамлекеттик гезит бир талапкерди мактаган гана макалаларды жарыялап, анын атаандаштары тууралуу терс материалдарды чыгарат.

Жок, буга жол коюлбашы керек.

Материалдардын белгилүү деңгээлде бир жактуу чыгышын болтурбай коюу мүмкүн эмес, ошентсе да кайсы бир партияны же талапкерди ачыктан ачык жактоого мында жол койбош керек. Монополист экендигине же эместигине карабай, мамлекеттик ар кандай массалык маалымат каражаты калыстыктан тайбоого тийиш. Мындагы башкы маселе болуп маалымат булагы жалгыз экендигинде.

2. Шайлоого эки жума калганда талапкер өз шайлоо округундагы пенсионерлерге ун, күрүч таратат.

Жок, буга жол коюлбашы керек.

Демократиячыл өлкөлөрдүн баарында болбосо да, көпчүлүгүндө, эгер талапкер бул азык-түлүктү пенсионерлердин

добушу үчүн берем десе, буга такыр жол коюлбайт. Эгер ушундай дебеген болсо, анда, абдан кылдат иликтөө жүргүзүүгө туура келет, анткени мындай иш-аракетти шайлоочулардын добушун паралап алуу үчүн жасады деген шектенүү туулат.

3. Талапкер өз үйүндө шайлоочулар менен жолугушуу өткөрөт.

Ооба, буга жол коюлат.

4. Үй комитетинин өкүлдөрү бул үйдүн короосуна балдар аянтчасын куруп берүүгө убада берген талапкер үчүн кол чогултушат.

Ооба, буга жол коюлат. Бул жаман жорук эмес, анткени эгер талапкер жеңип чыкса, шайлоо өткөндөн кийин аны убадасын аткарууга мажбурлоо үчүн шайлоочулар ушул документти пайдаланса болот.

5. Бийликтеги партиянын талапкери шайлоо округун кыдыруу үчүн кызмат машинесин колдонот.

Жок, буга жол коюлбашы керек. Бул кызмат абалынан кыянаттык менен пайдалануучулук. Мамлекеттин менчиги бир талапкердин кызыкчылыгы үчүн пайдаланылбоого тийиш (бул иш ачык жасалып, бардык талапкерлерге бирдей мүмкүндүк бериши керек жана баары бул артыкчылыкка бирдей төлөшү керек). Башкача айтканда, эгер талапкер шайлоочулар менен жолугушууга

барыш үчүн кызмат машинесин колдонсо, мындайды кабыл алса болот. Бирок, талапкерлер акыры өздөрүнүн каражаттарынан сарпташы керек. Эгерде талапкерлер өздөрү жеке түрдө мындайга жол бере алышпаса, анда аларпартиядагы мүчөлүк менен колдонсо болот.

6. Талапкер шайлоочулардын чогулушунда мен гана чынчылмын деп, башка талапкерлердин бардыгын сындап чыгат.

Ооба, буга жол коюлат. Мындай сөздөр кемакылдыктай корүнүшү ыктымал, бирок буга окшош кадамдар шайлоо мыйзамын бузгандыкка жатпайт, анткени демократиялык система шайлоочулар өздөрү жыйынтык чыгарышына шарт түзөт. Эгер шайлоочулар талапкерди акылсыз деп эсептесе, ал үчүн жөн гана добуш бербей коюшат.

7. Сильф шаарында оппозиция үчүн добуш берип жүргөн 500.000 шайлоочу бар. Ал төрт шайлоо округуна бөлүнгөн. Шаардын жанында негизинен өкмөттү колдоп добуш берип жүрчү фермерлерден турган, ар биринде 40.000 шайлоочусу бар беш шайлоо округу жайгашкан.

Жок, буга жол коюлбайт. Бул - шайлоо округдарынын чегарасын бир партиянын кызыкчылыгы үчүн манипуляциялоонун айкын мисалы. Эгер шаарда 500 миң шайлоочу болсо, шаардын чегинен тышкарыда жашаган шайлоочулардын саны 200 миң (40 миңди 5 көбөйтүңүз). Бирок шаарды 4 округга, ал эми шаардын четиндеги аймакты 5ке бөлүшкөн. Эреже боюнча ар бир округда дээрлик бирдей сандагы шайлоочу болушу керек эле. Өкмөт ушундай бурмалоо жолу менен 9 округдан бешөөнүн колдоосуна ээ болууга аракеттенет. Ар бир өлкөнүн шайлоо мыйзамдарында мындай карөзгөйлүккө алдын ала бөгөт коюлушу зор мааниге ээ.

*4-тапшырма. Өзүңөр кандай деп ойлойсуңар?

Жубуңар менен төмөндөгү пикирлерди окуп чыгып, ага канчалык деңгээлде макул же макул эмес экениңерди чечкиле. Ушул маселени класстагы башка окуучулар менен талкуулоого даярдангыла.

Кээ бир демократиялык өлкөлөрдө (маселен, Австралияда) добуш берүү милдеттүү болуп эсептелет. Силер кандай деп ойлойсуңар, добуш берүү милдеттүү болушу керекпи?

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар добуш берүүгө милдеттүү түрдө катышууну жактап да, ага каршы да жүйө пикир айта алууга тийиш.

ТМ: Бул тапшырманы аткарганда окуучулар эмне үчүн кээ бир өлкөлөрдө жарандын добуш берүүгө милдеттүү түрдө катышуусу талап кылынарын түшүнүшү керек.

Жооптор айырмалуу болушат, бирок аларда төмөндөгүдөй жүйөлөр келтирилиши абзел.

Добуш берүүгө милдеттүү түрдө катышууну колдоп:

1. Шайлоодо добуш берүү - жарандын эң маанилүү милдети. Өлкөдө милдеттүү түрдө аткарылуучу көп нерселер бар, маселен, билим алуу. Демек, жарандардын андан кем эмес маанидеги иш-аракети болгон добуш берүүнү да милдеттүү кылууга эмнеге болбосун.
2. Атүгүл бардык талапкерлерди жактырбасаңар деле, участкага барып, шайлоо

бюллетениндегилердин баарына каршы добуш берип койсоңор болот эмеспи. (Эсиңерде болсун: милдеттүү добуш берүүнүн мааниси мындай: силер жон гана шайлоо участкасына келип, шайлоочулар тизмесиндеги белгиленип коюшуңар керек).

3. Бул шайлоочулардын катышуу деңгээли төмөн болушуна бөгөт коёт да, шайланган мамлекеттик бийлик органдарынын легитимдүүлүгүн арттырат. (АКШда утуп чыккан президенттер адатта добуш бергенге укуктуу бардык шайлоочулардын 25 %ынан азынын добушун алат. Мунун себеби жеңүүчүлөр берилген добуштардын 50 %ынан бир аз эле көбүрөөгүн алышат, ал эми бардык шайлоочулардын тең жарымына жакыны гана шайлоого эрикпей барып катышат).
4. Эгер адамдар шайлоого барганга аргасыз болсо, алар сунушталып жаткан саясий альтернативалар тууралуу маалыматтарга көбүрөөк кызыгып калышат.

Каршы:

1. Бул силердин эркин тандоо укугуңарды бузгандык.

2. Бир нече талапкерге берилген добуштардын саны тең болуп калганда (бир же андан ашуун саясий партия же президенттикке талапкер дээрлик окшош көрсөткүчтөргө жетишкенде) шайлоонун жалпы жыйынтыгы эң кайдыгер жана эч нерседен кабары жок шайлоочулардын добуштары менен чечилип калышы ыктымал. Бул жаман өкмөттүн түзүлүшүнө алып келиши мүмкүн, анын легитимсиздиги да кийин сезиле берет.
3. Көпчүлүк өлкөлөрдө шайлоо участкасына келгендер баары бир 80%дан кем болбойт, андыктан добуш берүүнү милдеттүү кылыштын зарылчылыгы деле жок.
4. Эгер мындай мыйзам керек болуп калса, анда жалпы элдик референдумда кабыл алуу абзел.
5. Бул талапты орундатуу кымбатка турат.

Бул жоболорду окуучуларыңызга тапшырманы аткарганга чейин окуп беришиңизди сунуш кылабыз. Же болбосо адегенде милдеттүү добуш берүү идеясын колдогон/жокко чыгарган акыл чабуулун өткөрсө да болот.

*** 5-тапшырма. Жыйынтыктар: булар эмнени туюндурат?

1. Жуптарда иштеп, ар кайсы саясий партиялардын өкүлдөрү президенттик үчүн таймашка чыккан шайлоонун жыйынтыктарын карап көргүлө. Төмөнкү суроолорду талкуулагыла:
 - а) Бекем, туруктуу өкмөт түзүлүшү үчүн шайлоочулар берген добуштун пайызы жогору болушу керекпи?
 - б) Силердин оюңарча, көз караштардын кескин айырмаланышы качан болгон?
 - в) Коалициялык өкмөт күчтүү болушу мүмкүнбү?
 - г) Жаңы саясий партиялардын жаралышын терс көрүнүш же өкмөттүн чабалдыгы катары кароого болобу?
2. Силер өзүңөрдү гезитте иштеген журналист деп элестеткиле. Төмөнкү таблицада көрсөтүлгөн 2006-, 2010- жана 2014-жылдардын жыйынтыктары боюнча жалпы баяндама жазып, алардын маани-маңызын түшүндүргүлө. Мындай чакан макаланы кантип жазууну билбесеңер, таблицанын төмөн жагында берилген үлгүнү карасаңар болот.

Шайлоо өткөрүлгөн жылдар	Альфа Партиясынан талапкер	Бета партиясы	Гамма партиясы	Шайлоодон кийин өкмөттү ким түздү?
2002	Добуштардын 95 %ы	5%	-	Альфа партиясынын жеңип чыккан талапкери өкмөт түздү.
2006	75 %	25 %	-	Альфа партиясынын жеңип чыккан талапкери өкмөт түздү.
2010	55 %	42%	3 %	Альфа партиясынын жеңип чыккан талапкери өкмөт түздү.
2014	48 %	52%	-	Бета жана Альфа партиялары коалиция түзүп, Бета партиясынын жеңип чыккан талапкери президент, а Альфа партиясынын өкүлү вице-президент болду. Алар биригип, коалициялык өкмөт* түзүштү.
2018	32%	54%	14%	Бета партиясынын жеңип чыккан талапкери өкмөт түздү.
2022	52%	32%	16%	Альфа партиясынын жеңип чыккан талапкери өкмөт түздү.

*Коалициялык өкмөт - бир нече партиянын колдоосуна таянган өкмөт.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар шайлоонун жыйынтыктарын талдап, жеңгендерди аныкташы керек. ТМ: Бул тапшырманын максаты - мыкты иштей турган өкмөт түзүү үчүн сөзсүз эле шайлоодо добуштардын басымдуу бөлүгүн алуу кажет эмес экендигин окуучулардын түшүнүшүнө көмөктөшүү.

Жооптор айырмалуу болушат.

- а) Жок, тийиш эмес. Кээ бирөөлөр шайлоочулардын көпчүлүк добушу менен жеңип чыккандык мыкты лидердин шайланганын же демократиянын бакыбат экенин көрсөтөт деп эсептешет. Сөзсүз эле мындай боло бербейт, бул кээде, эгер шайлоо бурмаланган болсо, атүгүл тескери абалды да билдирет. Айрым өлкөлөрдө шайлоодо бир аз эле процент артыкчылык менен утуп чыккан бир партия же президент түзгөн күчтүү өкмөт башкарат. Шайлоодон кийин куралган жаңы өкмөт өлкөнү жакшы башкарып, кыйла зор кадыр-баркка жетишүүсү мүмкүн экендигин эстен чыгарбоо керек.
- б) 2022-жылы.

в) Ооба. Бир катар өлкөлөрдө, маселен, Германияда, көп жылдар бою коалициялык өкмөттөр бийликте турган. 2005-жылдын шайлоонун жыйынтыгы боюнча бул өлкөдө кайрадан коалициялык өкмөт түзүлдү.

г) Жок, бул адатта демократиялык институттардын бекемделип жатканын билдирет. Бирок партиялар өтө эле көбөйүп кетсе, көбүнчө бул аларды жетектегендер саясий бийликке гана жулунуп, бири-бири менен кызматташууну такыр каалабастыгын көрсөтөт. Көпчүлүк өлкөлөрдө 3-4 ири жана 10 чакты майда партия иш жүргүзөт. Саясий система кандай экендигине жараша ири партиялар гана шайлоочулардын назарына илинип, парламенттен орундарды жеңип алганга жеткидей сандагы добуштарга ээ болушат.

**** 6-тапшырма. Шайлоо комиссиясы.**

Жуптарда иштеп, шайлоо комиссиясынын негизги функцияларын тизмелеп чыккыла. Шайлоо комиссиясынын мүчөсүнөн интервью алсаңар да болот.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар Кыргыз Республикасындагы шайлоо комиссиясынын негизги милдеттерин аныктап көрсөтүүгө тийиш.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучулардын шайлоо комиссиялары эмне үчүн керек экендигин жана алар кандай иш аткараарын түшүнүүсүнө көмөктөшүү.

Жооптор айырмалуу болушат, бирок алар төмөндөгүдөй жоболорду камтышы керек:

1. Шайлоочуларга участкалык комиссиянын дарегин, телефон номурун, иштөө убактысын билдирүү, ошондой эле шайлоо өткөрүлө турган күн менен жер тууралуу кабарлоо.
2. Участоктор боюнча талапкерлердин тизмесин түзүү.
3. Үгүт материалдарынын жайгаштырылышын көзөмөлдөө.
4. Добуш бере турган жайды, кабиналарды жана башка жабдууларды даярдоо.
5. Ар кандай партиялардан көз карандысыз болуу.
6. Шайлоо бюллетендеринин сакталыш коопсуздугун камсыз кылуу.
7. Шайлоо күнү добуш берүүнү уюштуруу.
8. Шайлоо мыйзамы бузулгандыгы тууралуу арыздарды жана даттанууларды карап чыгып, тийиштүү чара көрүү.
9. Бардык кызыккан адамдарга шайлоонун жүрүшүн көрүп туруу мүмкүндүгүн берүү.
10. Ар бир адамдын добуш бериши жашырын болуусуна кепилдик берүү.
11. Добуштардын санын эсептеп, добуш берүүнүн жыйынтыгын элге жарыялоо.
12. Шайлоо өнөктөштүгүнүн каржыланышынын эсебин алып, бул жагынан эрежелердин сакталышына көз салуу.

Эгер аңгемелешүү үчүн шайлоо комиссиясынан кимдир бирөөнү чакырсаңыздар, окуучулар андан төмөндөгүлөрдү сураса болот:

1. Сиз комиссияга кантип мүчө болгонсуз? (Белгилүү партиянын мүчөсү катары же башка негизде)
2. Кандай семинарларга катышкансыз?
3. Шайлоо комиссиясынын мүчөсү катары сиз шайлоо күнүнө чейин, шайлоо күнү жана андан кийин эмне кылууга милдеттүү экендигиңизди айтып бере аласызбы?
4. Шайлоо бюллетендеринин жашыруундугун сактоо үчүн эмне кыласыз?
5. Шайлоодо адамдардын жашыруун добуш берүү укугун кантип коргойсуз?
6. Эркин жана калыс шайлоонун келечеги кандай болот деп ойлойсуз?

Мейманды суроолор менен алдын ала тааныштырып койсоңузда жакшы болот.

ШАЙЛОО ЖӨНҮНДӨГҮ МЫЙЗАМДАРДАГЫ ӨЗГӨРТҮҮЛӨР

ШАЙЛООГО КАЙСЫ ЖАРАНДАР КАТЫША АЛАТ:

ID-CARD
КОЛДОНГОНДОР

ЖАЛПЫ
РЕСПУБЛИКАЛЫК
ПАСПОРТТУ
КОЛДОНГОНДОР

БИОМЕТРИЯЛЫК
МААЛЫМАТТАРЫН
ТАПШЫРГАНДАР

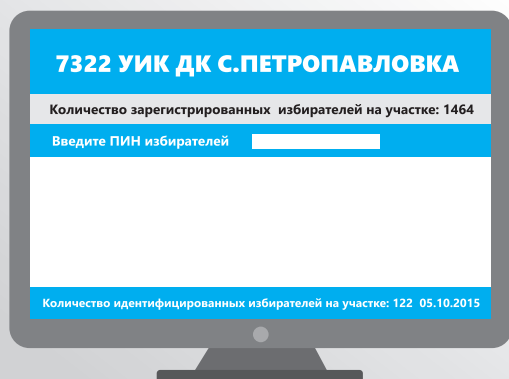

ШАЙЛООЧУЛАРДЫН
ТИЗМЕСИНЕ
КИРГИЗИЛГЕНДЕР

ШАЙЛООЧУЛАРДЫН КҮБӨЛҮГҮН ТАСТЫКТОО ЖЕКЕ ЖАНА БИОМЕТРИЯЛЫК МААЛЫМАТТАР АРКЫЛУУ ЖҮРГҮЗҮЛӨТ

3-БАП

391

ДОБУШ БЕРҮҮ АВТОМАТТАШТЫРЫЛГАН

УРНА-СКАНЕРДИН

ЖАРДАМЫ МЕНЕН ӨТКӨРҮЛӨТ

ШАЙЛООЧУНУН КЫЙМЫЛ-АРАКЕТИНИН КЕЗЕКТҮҮЛҮГҮ

3-БАП

393

УШК ТӨРӨГАСЫ, КАТЧЫСЫ ЖАНА МҮЧӨЛӨРҮ

ШАЙЛООЧУЛАРДЫН
ТИЗМЕСИНЕ КОЛ КОЮУ
ЖАНА ЧЕКТИ ШАЙЛОО
БЮЛЛЕТЕНГЕ АЛМАШУУ

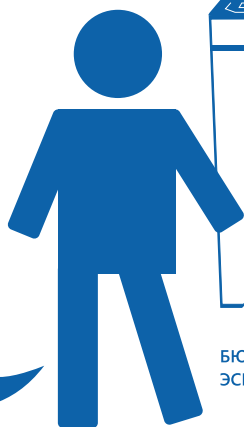
МКК ОПЕРАТОРУ

БИОМЕТРИКАЛЫК
МААЛЫМАТТАРЫ БОЮНЧА
ИДЕНТИФИКАЦИЯ ЖАНА
ИЙГИЛИКТҮҮ ӨТКӨНДҮГҮ
ЖӨНҮНДӨ ЧЕК АЛУУ

КИРҮҮ

ДОБУШ БЕРҮҮ КАБИНАСЫ

БЮЛЛЕТЕНДИ АВТОМАТТЫК
ЭСЕПТӨӨЧҮ УРНАГА САЛУУ

БАЙКООЧУЛАР ЖАНА
ЖМК ӨКҮЛДӨРҮ

ЧЫГУУ

Районуңардын акиминен жаштардын айрым маселелерин чечүү үчүн жаштар парламентин түзүүнү өтүнүштү дейли. Аким бул парламенттин мүчөлөрү ар бир айылдан демократиялык жол менен шайланышын каалайт. Топторго 3-4төн бөлүнүп, жаштар парламентине шайлоо өткөрүүнүн эрежелерин жана жол-жоболорун иштеп чыккыла.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар негизги шайлоо мыйзамын түзө алышат.

ТМ: Бул тапшырма окуучуларга шайлоо мыйзамынын функцияларын түшүнүүдө жардам берет.

Жооптор айырмалуу болушат. Төмөндө мектеп үчүн типтүү шайлоо мыйзамы берилди.

ТИПТҮҮ ШАЙЛОО МЫЙЗАМЫ

I. Шайлоо комиссиясы

А. Максат жана милдеттер. Шайлоо комиссиясы төмөнкү иштерди аткарууга тийиш:

1. Шайлоонун жүрүшүндө келип чыгуучу, бирок бул документте такталбаган бардык маселелер жана пикир келишпестиктер боюнча чечим чыгаруу.
2. Бардык шайлоолордун өткөрүлүшү үчүн жооп берүү.
3. Шайлоо участкаларында иштей тургандарды аныктоо, үйрөтүп даярдоо, добуштарды эсептөө жана тартип бузуулардын баарын териштирүү.
4. Добуш бергенге укуктуу бардык шайлоочулардын тизмесин даярдоо.
5. Бул мыйзамда көрсөтүлгөн жол-жоболорду бузуу менен өткөрүлгөн шайлоолорду жараксыз деп жарыялоо.
6. Шайлоо тартибинин бузулушу жөнүндөгү бардык айыптоолорду угуу. Комиссия ошондой эле тартип бузган учурлардын баарын териштирүүнү талап кыла алат.

Б. Комиссия мүчөлөрү

1. Шайлоо комиссиясы 7 мүчөдөн турат, аларды мектеп парламенти дайындайт.
2. Шайлоо комиссиясынын төрагалыгына анын мүчөлөрү өздөрүнүн ичинен бирөөнү жөнөкөй көпчүлүк добуш берүү жолу менен шайлашат.
3. Мектеп парламентинин бир дагы мүчөсү Шайлоо комиссиясынын курамына киргенге акысы жок.

II. Шайлоо участкалары жана шайлоо өнөктөштүгүн өткөрүү

1. Ар бир шайлоо участкасында шайлоо башталгандан бүткөнгө чейин шайлоо комиссиясынын үчтөн кем эмес мүчөсү болууга тийиш жана участкадагы ар бир столго ушул шайлоо мыйзамынын бирден нуска коюлушу керек.
2. Короонун жана имараттардын дубалдарына боёк же бор менен талапкерлерди колдогон ураандарды жазууга тыюу салынат.
3. Шайлоо участкасына он (10) метрден жакын аралыкта плакаттарды же аудио-видеокаражаттардын башка түрлөрүн жайгаштырууга, же талапкерлердин кимисинин пайдасына болбосун үгүт иштерин жүргүзүүгө тыюу салынат.
4. Эгер талапкер бул талаптарды бузса, ал добуш берүү бюллетениндеги тизмеден чийилип калышы ыктымал.

III. Шайлоочулар

1. Добуш берүү укугуна ушул учурда Кашка-Суу орто мектебинде окуп жаткан ар бир окуучу ээ.

IV. Талапкерлер

1. Ар бир толук укуктуу шайлоочу парламенттин мүчөлүгүнө же президенттикке талапкер боло алат. Ал бир эле убакта бир нече кызмат орду үчүн күрөшсө болот. Эгер бирөө бир эле учурда президент дагы, парламент мүчөсү дагы болуп шайланып калса, экинчи орунду ээлеген президенттикке талапкер парламент мүчөсү болот.
2. Шайлоодо жеңип чыккандардын ичинен кимдир-бирөө шайланма кызматынан баш тарткан учурда бул кызмат добуштардын саны боюнча экинчи орунга жеткен талапкерге өтөт.
3. Эгер бул кызматка эч ким шайланбай калса, бул орун бош деп жарыяланат.

V. Талапкерлерди көрсөтүү

1. Ар бир укуктуу талапкер шайлоо бюллетенине жазылуу үчүн шайлоо комиссиясынын төрагасына шайлоого жыйырма сегиз (28) күн калгандан эрте эмес жана шайлоого он (10) күн калгандан кечиктирбей арыз берүүгө тийиш. Арызда талапкерди көрсөткөн жыйырма бештен (25) кем эмес мүчөнүн аты-жөнү, колдору жана телефондору (же электрондук почта даректери) даана жазылууга тийиш.

VI. Добуш берүү жол-жобосу

1. Добуш берүүчү шайлоо комиссиясынын катчыларына өзүнүн фото сүрөтү бар, ким экендигин билдирүүчү күбөлүгүнүн түп нускасын көрсөтүүгө тийиш.
2. Шайлоо комиссиясынын катчысы окуучунун аты-жөнүн же анын ким экендигин билдирген күбөлүктүн номурун шайлоочулар тизмесинен карап көрүп, ал шайлоого -укуктуу же укуксуз экендигин текшерет.
3. Комиссия катчысы добуш берүүчүнүн атын шайлоочулар тизмесинен чийип, добуш берүү бюллетенин колуна карматат.
4. Пайдаланыла элек бюллетендер дайыма коопсуз жерде сакталууга тийиш.

VII. Мөөнөттөр

1. Шайлоо жыл сайын октябрдын акыркы күнүндө өткөрүлөт.
2. Шайлоо комиссиясы шайлоо датасын ага он төрт (14) күндөн кем эмес убакыт калганда белгилеп, жарыялоого тийиш.
3. Мектеп парламенти сентябрдын аягынан кечиктирбей шайлоо комиссиясын түзүшү керек.
4. Шайланма кызматка же орунга талапкер болгондордун (же шайланма кызмат же орунду ээлеп тургандардын) эч кимиси шайлоо комиссиясынын мүчөсү боло албайт.
5. Шайлоого он төрт (14) күн калгандан кечиктирбей шайлоо комиссиясы шайлоо участкаларынын жайгашуусу менен иштөө убактысын аныкташы керек.

VIII. Добуштарды эсептөө

A. Эсеп комиссиясынын курамы:

1. Шайлоо комиссиясынын төрагасы
2. Шайлоо укугу бар болгон шайлоо комиссиясынын төрттөн (4) кем эмес мүчөсү.

Мектеп администрациясынан добуштарды эсептөөгө көз салып турууга тийиш болгон бир (1) мүчө.

Б. Эсептөөнүн жол-жобосу

1. Эсептөө комиссиясынын расмий мүчөлөрү шайлоо участкалары жабылгандан кийин үч (3) саат ичинде добуштарды эсептеп чыгышы керек.

2. Шайлоо комиссиясынын катышкан мүчөлөрүнүн көпчүлүгү добуш берүүнүн жыйынтыктары менен макул болмоюнча бюллетендер кайра-кайра эсептеле бериши керек.
3. Добуштарды эсептеп жатканда “эсепчилердин” бирөө дагы бөлмөдөн тышка чыга албайт. Өтө зарыл учурларда гана шайлоо комиссиясынын төрагасынын атайын уруксаты менен чыгууга болот.

В. Добуш берүү жыйынтыктары. Шайлоо комиссиясы көпчүлүк добуш менен бекитмейинче добуш берүү жыйынтыктары эң акыркы деп саналбайт. Бул эрежелерди өзгөртүү жана толуктоо үчүн мектеп парламентинин мүчөлөрүнүн үчтөн экисинин (2/3) добуш берип колдоосу талап кылынат.

*8 тапшырма. Парламентте биздин өкүлүбүз ким болот?

Үч-төрттөн болуп топторго бөлүнүп, адамдардын мүнөздөмөлөрүн карап чыккыла. Аларды парламентке талапкер кылып көрсөтүүдөгү маанилүүлүгүнө карай жайгаштыргыла. Эгер тобуңардын пикирине макул болбосоңор, анын себептерин түшүндүргүлө. Жок дегенде эң маанилүү үч сапатты макулдашып тандоого аракеттенгиле.

Сапаттар (мүнөздөмөлөр)	Олуттуулук даражасы
А Келбеттүү, сүйкүмдүү киши Б 35тен жаш В Күч-кубаттуу Г Жакшы билими бар Д Ак ниет Е Эмгекчил Ж Силердин тууганыңар З Бай И Бийликтеги жогорку даражалуу адамдардын тууганы К Кунт коюп уга билүүчү киши Л Шайыр, тамашаны түшүнгөн киши М Мыкты сүйлөйт (чечен) Н Ден соолугу чың киши О Чечимди жай чыгаруучу киши П Үнү бийик киши Р Аскердик тажрыйбасы бар киши С Өкмөттө иштеп, тажрыйба топтогон киши Т Жеке ишканада иштеп, тажрыйба топтогон киши У Тегерегиндегилер баары корккон киши Ф Жардыларга кайрымдуу киши Х Аялдардын абалына тынчсызданган /аялдар проблемалары менен алектенген киши Ц Менин тилимде сүйлөгөн киши Ч Сабырдуу, кайсы бир маселени караганда анын бардык тараптарын эске ала билген киши Ш Башка сапаттар	

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар адамдар өз өкүлдөрүн шайлаганда маанилүү деп эсептеген инсандык сапаттарды аныктай билүүгө тийиш.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучуларга шайлоочулардын шайлоодогу жүрүш-турушун түшүнүүдө жардам берүү.

Жооптор айырмалуу болушат, бирок IFES окуучулар негизги сапаттар катары Д, Е, Кны, ал эми Ф, Х, Н, Л жана, балким, Гны дагы, маанилүү сапаттар катары белгилейт деп үмүттөнөт.

**** 9-тапшырма. Жергиликтүү өз алдынча башкаруудагы менин өкүлүм ким?**

Шеригиңер менен Конституцияны карап чыгып, силердин үй-бүлөө мүчөлөрүнөр сураштыргыла дабул суроолорго жооп бергиле:

1. Силердин шаарыңарда же айылыңарда жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын башчысы ким?
2. Башка дагы кайсы аймактар жана айылдар силердин шайлоо округуңарга кирет?
3. Бул орунга башка талапкерлер да болду беле? Кимдер?
4. Кимге добуш берүүнү чечүү үчүн шайлоочулар кандай маалыматты алышкан болчу?
5. Кимдер добуш бере алат?
6. Шайлоонун жыйынтыктары кандай болгон эле? (Ар бир талапкер канчадан добуш алды?)
1. Айылдык кеңештеги силердин депутатыңар кимдер (алар канчоо)?
2. Кеңеш депутаттыгына дагы кимдер көрсөтүлгөн эле?
3. Шайлоочулар талапкерлерди туура тандоо үчүн керектүү кандай маалымат алышкан эле?
4. Кимдер добуш бере алат?
5. Айылдык кеңеш өз сессияларына кайда чогулуп, сессиялар канча мезгил аралыгында өткөрүлүп турат?
1. Силердин шайлоо округуңардагы калктын атынан шаардык кеңеште ким өкүл болгон?

2. Дагы башка кайсы калктуу конуштарда силердин шайлоо участкаңардын шайлоочулары жашайт?
3. Силердин шаардык кеңешиңерде канча депутат бар?
4. Бул кеңештин депутаттыгына дагы кимдер көрсөтүлгөн эле?
5. Туура тандоо үчүн шайлоочулар бул талапкерлер жөнүндө кандай маалыматтарды алышкан эле?
6. Кимдер добуш бере алат?
7. Акыркы шайлоонун жыйынтыктары кандай болгон эле? (Ар бир талапкер канчадан добуш алган?)

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар өздөрү турган аймактын өкүлдөрү кимдер экендигин, алар эмне кыларын, кандай шартта шайланышарын билиши керек.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучуларга алардын жергиликтүү коомдоштугунда шайлоо процесси кандайча өтөрүн түшүнүшүнө көмөктөшүү.

Жооптор айырмалуу болушат.

***10-тапшырма. Шайлоо бюллетендери.**

Шайлоо бюллетендери шайлоочуларга шайлоо учурунда берилет. Шайлоонун ар түрү үчүн ар башкача бюллетендер болот. Төмөндө үлгүсү келтирилген шайлоо бюллетенин карап көргүлө. Бул суроолорго жооп бергиле:

1. № 3 шайлоо округундагы жергиликтүү кеңеште кимдер иштегиси келет?
2. Бул округда кимдер добуш берүүгө укуктуу? Муну кантип текшере алабыз?
3. Эмне үчүн бюллетенде шайлоочунун аты-жөнүн же силер сунуш кылгыңар келген башка талапкердин фамилиясын жазуу үчүн орун жок?

4. Кимге добуш бергендигин көрсөтүү үчүн шайлоочу эмне кылышы керек?
5. Эжеңердин колу бошобой, шайлоо участогуна келе албай калса, эмне кылуу керек?

6. Силерге бир нече талапкер жакса, эмне кылышыңар керек?
7. Силерге бир дагы талапкер жакпаса эмне кылышыңар керек?

ШАЙЛОО БЮЛЛЕТЕНИ

Кыргыз Республикасынын _____ кеңешине депутаттарды
шайлоо боюнча
(кеңештин аталышы)

2013-жылдын 10-октябры

№ 3 мандаттык шайлоо округу
(округдун аталышы) (мандаттардын саны)

БЮЛЛЕТЕНДИ ТОЛТУРУУ ТАРТИБИ

Тандаган талапкерлериңердин аты-жөнүнүн оң жагындагы бош чакмактарга же «Бардык талапкерлерге каршы» жазуунун тушуна тийиштүү белгилерди (✓) койгула. Силер добуш бере алган талапкердин саны шайлоо бюллетенинде көрсөтүлгөн мандаттардын санынан аз же ага тең болуп, бирок андан ашпоого тийиш.

Депутаттыкка талапкердин аты-жөнү (алфавит тартибинде)	Туулган жылы	Негизги иштеген же кызмат кылган жери (кесиби)	Ким тарабынан көрсөтүлгөн	
Абасов Болотбек Кутуевич	1958	Фермер	Коммунисттер партиясы	☐
Акунова Роза Рысбековна	1969	Мугалим	«Менин өлкөм» партиясы	☐
Алиева Венера Амановна	1980	Журналист	Кыргызстандын Жаштар партиясы	☐
Алферов Александр Иванович	1961	Редактор	«Ооба, Кыргызстан!» партиясы	☐
Ганиев Фархад Фатихович	1966	Дарыгер	Кыргызстандын Социал-демократиялык эмес партиясы	☐
Суванбердиев Кубанычбек Сапарович	1955	Ишкананын директор	«Күч» партиясы	☐
Чувакин Максим Андреевич	1970	Юрист	Эл партиясы	☐
Бардык талапкерге КАРШЫ				☐

Шайлоо бюллетенин добуш берүү бөлмөсүнөн алып чыгууга болбойт.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар шайлоо бюллетени эмне үчүн ушундай мазмунда жана түрдө даярдаларын түшүндүрүп бере алууга тийиш.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучуларга шайлоо бюллетенинин формасы анын баалуулугун жана шайлоочунун добушун коргоону

камсыздай тургандыгын түшүнүшүнө көмөктөшүү.

1. № 3 шайлоо округундагы жергиликтүү кеңеште кимдер окул болгусу келет?

Абасов Болотбек Кутуевич

Акунова Роза Рысбековна

Алиева Венера Амановна

Алферов Александр Иванович

Ганиев Фархад Фатихович

Суванбердиев Кубанычбек Сапарович
Чувакин Максим Андреевич. 2. Бул округда
кимдер добуш берүүгө укуктуу? Муну
кантип текшере алабыз?

№ 3 шайлоо округунда катталган бардык
шайлоочулар. Биз шайлоочулар тизмесин
карап көрсөк болот.

3. Эмне үчүн бюллетенде шайлоочунун
аты-жөнүн же силер сунуш кылгыңар
келген башка талапкердин фамилиясын
жазуу үчүн орун жок?

Мындай болгондо добуш берүү
жашыруун болбой калмак. 4. Кимге добуш
бергендигин көрсөтүү үчүн шайлоочу
эмне кылышы керек?

Талапкердин аты-жөнү менен тушташ
турган чакмакка белги коюшу керек. Белги
бир гана чакмакка коюлууга тийиш.

5. Эжеңердин колу бошобой, шайлоо
участогуна келе албай калса, эмне кылуу
керек?

Убакыт таап добуш бергенге көндүргүлө.
Анын ордунан добуш берүүгө аракет
кылбагыла.

6. Силерге бир нече талапкер жакса,
эмне кылышыңар керек?

Талапкерлерди мандаттардын санына
жараша тандаш керек.

7. Силерге бир дагы талапкер
жакпаса эмне кылышыңар керек?

«Бардык талапкерлерге (партияларга)
каршы» деген жазуунун тушуна белги
койгула.

***11-тапшырма. Үй-бүлөлүк шайлоонун маселеси.**

Көп өлкөлөр жана эларалык уюмдар
үй-бүлөлүк добуш берүү практикасына
тынчсыздануу менен карашат. Мындайда
бир-эки адам бүтүндөй үй-бүлөнүн
атынан добуш берет. Жубуңар менен
төмөндөгү суроолорго жооп бергиле.
Жоопторуңарды башка окуучулар менен
талкуулаганга даярдангыла.

1. Силердин оюңарча, үй-бүлөлүк
добуш берүүнүн эмнеси маселе
жаратат?

2. Бирөө силердин ордуңарга добуш
беришин эмне үчүн каалабас
элеңер?
3. Муну жактырбашыңарга себеп
болгудай кайсы олуттуу маселелер
бар деп эсептейсиңер?

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар үй-бүлөлүк добуш
берүүгө байланышкан маселелерди
аныктап, аларга карата өз пикирлерин
такташы керек.

ТМ: Бул тапшырманын максаты -
окуучуларга үй-бүлөлүк добуш берүү
адам укугуна кандай таасир этерин
түшүнүүдө жардам берүү.

Жооптор айырмалуу болушат, бирок
аларда төмөндөгүдөй ойлор камтылышы
керек.

1. Эгер бирөө калган баарынын
атынан добуш берсе, алар өз
лидерлерин шайлоо укугунан
айрылат. Мындайда аялдардын
маселелери анча маанилүү эместей
каралып калышы мүмкүн.
2. Силердин башкача көз
карашыңар болушу мүмкүн; анын
үстүнө, өзүңөрдүн эң башкы
укуктарыңардын бирин башкаларга
берип койгон болосуңар.
3. Маселенин эң эле маанилүүсү -
силердин кызыкчылыктарыңарды
ким коргоого тийиш экендигинде.

***12-тапшырма. Ой жүгүртүү үчүн суроолор.**

Жуптарда иштеп, төмөндөгү суроолорго
жооп ойлонуштургула:

1. Силердин оюңарча, эмне үчүн
айрым өлкөлөрдө шайланма
органдарга көрсөтүлүүчү
талапкерлердин билим деңгээлине
квалификациялык талап коюлат да,
башка өлкөлөрдө мындай талап
жок?
2. Эмне үчүн шайлоо алдындагы
үгүттү шайлоо күнү жүргүзүүгө тыюу
салынат?

3. Силердин оюңарча, эмне үчүн жарандар добуш берүү учурунан башка шайлоо процессинин бардык баскычтарын көрүп туруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушу керек?
4. Шайлоо алдындагы өнөктөштүктү каржылоого эч кандай чектөөлөр коюлбай калса, мунун эмнеси коркунучтуу?
2. Анткени шайлоо алдындагы үгүт кимдир бирөөнү жактап добуш берүү үчүн жасалуучу обу жок кысымга айланып кетиши ыктымал. Анын үстүнө шайлоочу жети өлчөп, бир кескен чечимге келиши керек, а буга үгүт токтотулган шартта гана мүмкүндүк түзүлөт.
3. Анткени эч кандай алдоо болбогон күндө деле эл бардык жол-жоболорду өз көзү менен көрүп турганда гана шайлоо системасынын калыс иштегендигине ишенет.
4. Шайлоо өнөктөштүгүнө сарптаганга эң көп каржылык ресурстары бар партия утуп чыгышы мүмкүн, бирок ал өлкөнү эң жакшы башкарганга жөндөмү, даярдыгы жок болуп чыгышы да ыктымал. Партиялар бирдей мүмкүнчүлүктүн камсыздалышын талап кылууга тийиш. Муну мамлекет көзөмөлдөшү керек. Антпесе башка өлкөлөр тарабынан жардам берилип калышы ыктымал.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар эмне үчүн ар кайсы өлкөлөрдө шайлоо эрежелери ар башка болорун түшүндүрүп бере алышы керек.

Жооптор айырмалуу болушат.

1. Айрым өлкөлөрдө шайлоочулардын көңүлүн эң татыктуу талапкерлерге буруу аракети жасалат, анткени жарандар демократиялык процесстерди жетик түшүнө бербейт деп эсептешет. Башка өлкөлөрдө болсо шайлоочулар өздөрү мыкты деп тапканын тандашына мүмкүндүк берилет.

****13-тапшырма. «Манас»**

1995-жылы кыргыздын эң залкар эпосу «Манастын» 1000 жылдыгы белгиленди. Бул чыгарманы атактуу окумуштуу Ч.Валиханов «элдик турмуштун энциклопедиясы» деп атаган. Эпосто элдин коомдогу бөлүнүп-жарылуучулукка жана касташууга каршы туруп, улуттук мамлекеттүүлүгүн түзүүгө эзелтен бери эле умтулуп келгендиги чагылдырылган.

Эпостон үзүндүнү окуп чыккыла. Эмне үчүн Манастын дал өзү кыргыздардын ханы деп жарыялангандыгы жөнүндө ойлонуп көргүлө. Кыргыз коомунда лидерлик кайсы сапаттар өзгөчө баркталган? Шайлоо кандай өткөрүлчү?

Эпостун сюжети, анда баяндалган каада-салт, үрп-адаттардан билгениңерди пайдаланып, адамдын эл жактырган сапаттары социалдык мааниге ээ экендигин туюнткан фактыларды келтиргиле.

Кайраты бар бирөөңдү
Кан көтөрүп алалык,
Калкка кабар салалык,
Кана, чыгыңарчы каныңар.
Чыгым тозоор жаныңар,
Чындадыңар баарыңар.
Казатка чыгар тыңыңар.
Кандыкка бириң чыгыңар!
Беттешкен жоого белдүүңөр,
Белдешкен доого демдүүңөр,
Өткүр, чечен тилдүүңөр.

Өкүмөт жөнүн билчүүңөр!»
Улуу-кичүү баарысы
Ушуну айтып салышты.
Кан боломун калкка - деп.
Кандай болсо чыдаймын
Калк башкарган наркка – деп,
Айтар адам жок болуп,
Акылдашып токтолуп,
Кара журт карап калганы,
Бая, аң уулаган сексен төрт
Калкка көзүн салганы,

“Камалышың кандай?» - деп,
Элден сурап калганы.
“Аң ууладык баарыбыз,
Арада жок сиздердей
Ак сакалдуу карыбыз.
Көпчүлүк сени билбейбиз.
Биздин көтөрүлгөн каныбыз!»
Айнакул бала кеп айтат:
«Ай, калайык! - деп, айтат. –
Чеге минген ак бышты
Ай талаада сойгонбуз.
Кан көтөрүп койгонбуз.
Биз кан көтөрдүк деги деп, -
Биз көтөргөн каныбыз
Аяк менен башыңа,
Кары менен жашыңа
Келер бекен эби? – деп,

Көкчө мырза-бек келди.
«Төрө бол» - деп көрөлүк.
Көпчүлүктөн сөз кайтат:
«Казак, калмак алсын – деп, -
Качан такка мингени
“Төрө атанып калсын!” – деп,
Калктын баары күңгүрөп.
«Казак төрө болсун!» - деп, -
Как жарылды дүңгүрөп
«Көтөрөлүк канды - деп, -
Кан көтөргөн жанды!» - деп,
Алты кулач ак кийиз
Астына алып салышып. –
Жеке Манас баланы
Көтөрүп алып көпчүлүк,
Алиги турган жыйынды
Жети айланып барганы.

*14-тапшырма. Демократиялык шайлоо

Сүйлөмдү толуктагыла: Чыныгы демократиялык шайлоо – бул ... шайлоо.

*15-тапшырма. Демократиялык коомдогу шайлоочунун ролу

1960 – 1963-жж. АКШнын президенти Джон Кеннеди: «Демократиялык коомдогу бир шайлоочунун кабарсыз калганы баарынын коопсуздугуна зыян келтирет», – деп жазганда эмнени көңүлгө туткан деп ойлойсуңар? Силер ушул көз карашка макулсуңарбы?

*16-тапшырма. Эркин жана таза шайлоо ченемдери

Сакталышы эркин жана таза шайлоолорду өткөрүүгө мүмкүндүк түзө турган минималдуу ченемдердин тизмесин окуп чыккыла. Эмне үчүн бул ченемдердин аткарылышы зарыл экендигин түшүндүргүлө.

Номурларды сол жактагы мамычага коюп, аталган жоболорду деңгээлине карай жайгаштыргыла. Силер алгач өзүңөрдүн көз карашыңар боюнча таза шайлоо үчүн зарыл болгон ченемдерди кошуу менен тизмени толуктасаңар болот.

	Көз карандысыз шайлоо комиссиясы
	Шайлоо жөнүндөгү мыйзамдын болушу
	Талапкерлерди эркин шайлоо
	Саясий партиялардын үстүнөн көз салуунун (көзөмөлдүн) жоктугу
	Шайлоо алдында үгүт жүргүзүү үчүн саясий партиялардын мамлекеттик ресурстарды бирдей пайдалана алышы
	Жалпы шайлоо укугу
	Добуш берүү үчүн участоктордун бирдей жеткиликтүүлүгү
	Шайлоочуларды сатып алууга жол берилбестиги
	Жашыруун добуш берүү
	Шайлоодо көз карандысыз байкоочулардын катышуусу

****17-тапшырма. Ойлонгула**

Төмөнкү пикирдин автору эмнени көңүлө туткан деп ойлойсуңар?

«Кандай добуш бергендери маанилүү эмес. Кандай эсептегендери маанилүү».
(И.В. Сталин)

Өз пикириңерди түшүндүрүп бергиле.

402

***18-тапшырма. Коомдогу шайлоолордун ролу**

Гитлер, Сталин, Саддам Хусейн, Чаушеску жана башкалар бийликке шайлоо жолу менен келишкен. Шайлоолор коомдун, демократия менен мамлекеттин өнүгүүсүндө кандай роль (оң жана (же) терс) ойношу мүмкүн?

Өз пикириңерди айткыла.

****19-тапшырма. Шайлоо процесси**

Кластер төмөнкүдөй тартипте жүргүзүлөт: флипчарттын (тактанын) ортосуна «шайлоо процесси» деген термин жазылат. Кийин окуучуларга: «Силер аталган терминди укканда, эмнелер эсиңерге түшөт?» – деген суроо берилет. Окуучулардын бардык жооптору ошол терминдин айланасына жазылып, ар бир жооптон терминге карай жебе сызылат. Эгер маанилеш жооптор айтылса, мугалим аларды бири бирине жанаша жазууну сунуштаса болот.

Бардык пикирлер айтылып бүткөндөн кийин мугалим окуучуларга «шайлоо процесси» терминине аныктама түзүү тапшырмасын берет.

***20-тапшырма. «Шайлоо процесси баскычтарынын» чиеленишкен чынжырлары**

Класс 5 топко бөлүнөт. Тактага шайлоо процесси баскычтарынын аталыштары баш аламан түрдө илинет.

Шайлоо процесси баскычтары:

1. шайлоо күнүн белгилөө;
2. талапкерлерди көрсөтүү жана аларды каттоо;
3. шайлоо участкаларын түзүү;
4. шайлоочулардын тизмесин толуктоо;
5. шайлоо алдындагы үгүт иштери;
6. шайлоо бюллетендерин даярдоо;
7. мөөнөтүнөн мурда добуш берүү;
8. добуш берүү;
9. шайлоонун жыйынтыгын чыгаруу жана шайлоонун натыйжаларын жарыялоо;
10. добуш берүүнүн жана/же кайта шайлоонун мүмкүн болуучу экинчи туру.

Ар бир топко тактага илинген баскычтардын санындагы аталыштар таратылып, шайлоонун өтүшүнүн тууралыгын аныктоо жана тандалып алынган баскычтардын ырааттуулугун далилдөө тапшырмасы берилет.

5 мүнөттөн кийин топтор өз иштери менен тааныштырат.

Андан соң мугалим шайлоо процессинин ар бир кадамынын маанилүүлүгүн түшүндүрүү менен топтордун каталарынын үстүнөн иштейт.

3-бап. «Мен жана дүйнө»

Биринчи деңгээл: Кыргыз Республикасы.

7-бөлүм. ММК төртүнчү бийлик катары

*1-тапшырма. Түшүнүктөр менен аныктамаларды бергиле дал келтирүү.

Терминдерге туура келген аныктамаларды тандагыла.

Түшүнүк	Аныктама
1. Коомдук пикир	а) Маалыматты жана пикирлерди таратуунун ар түрдүү техникалык жолдору (мисалы, телекөрсөтүү).
2. Массалык маалымат каражаттары (ММК)	б) Бир тарапка караганда экинчисине көбүрөөк артыкчылык берүүчүлүк.
3. Уктуруу	в) Бирөөнү каралаган айың сөздү элге таратуу; бул үчүн сот жоопкерчилигине тартылып, жазапул (штраф) салынышы мүмкүн.
4. Маалымат каражаты	г) Кишилердин ар кандай топторунун коомдук чындыктын факттарына болгон мамилеси.
5. Интернет	д) Билдирүүлөрдү кеңири аудиторияга таратуу.
6. Тенденциялуулук	е) Бир технологияны колдонуп маалымат таратуунун бир түрү.
7. Жалаа	ж) Бүткүл дүйнөлүк компьютер тармагы.

Жооптор: 1 - г); 2 - а); 3 - д); 4 - е); 5 - ж); 6 - б); 7 - в).

*2-тапшырма. Маалымат алуу.

Жуптарга бөлүнүп, коомдоштугуңарга жеткиликтүү болгон массалык маалымат каражаттардын тизмегин түзгүлө. Анан төмөндөгү суроолорго жооп бергиле:

- Бул массалык маалымат каражаттары мамлекеттикиби же жеке менчикпи?
- Алар кимге таандык: кыргызстандык менчик ээлеринеби же чет өлкөлүктөргөбү?
- Эгерде алар Кыргызстандын массалык маалымат каражаттары болсо, анда жергиликтүүбү же республикалыкпы? (Б.а. алар маалыматты канчалык кеңири таратат: районго элеби же кандай?)

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар ММКнын ар кайсы түрлөрүн айырмалап, ошондой эле өздөрүнүн коомдоштугунда маалыматтын кандай булактары бар экендигин такташы керек.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - ММКнын ролу тууралуу окуучулардын билимин байытуу.

Жооптор айырмалуу болушат.

Бул тапшырманы аткаруу үчүн окуучулар адегенде жогорудагы суроолорду талкуулап, анан бут класстын жоопторун тактага таблица түрүндө жазып чыкканы оң.

*3-тапшырма. Мен жашаган аймактагы коомдук пикир.

1. Жупта иштеп, жердештериңер (айылдаштарыңар) жалпысынан бирдей пикирде болгон маселелердин тизмесин түзгүлө (маселен, салыктарды азайтуу керек дешет).
2. Жупта иштеп, жердештериңер ар башка пикирде болгон маселелердин тизмесин түзгүлө.
3. Жупта иштеп, жаштардын пикирлери жалпысынан бирдей, бирок жашы улуу адамдардын көз караштарынан айырмалуу болгон маселелердин тизмесин түзгүлө.
4. Тизмеңерди башкалар түзгөн тизмелер менен салыштыргыла.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар өздөрү жашаган коомдоштуктун жалпы маселелери менен таламдарын аныктап көрүшү керек.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - маселелердин көпчүлүгү бир өңчөй экендигине карабай, алардын айрымдарына келгенде пикирлер, өзгөчө жергиликтүү жамааттагы кээ бир топтордун көз карашы, толугу менен дал келе бербей тургандыгын түшүнүшүнө көмөктөшүү.

Жооптор айырмалуу болушат.

** 4-тапшырма. “Маалымат жетишсиздиги”.

Кандайдыр бир жаратылыш кырсыгынын кесепетинен улам силердин чакан кыштагыңардын тышкы дүйнө менен болгон байланышы такыр үзүлүп калды деп элестеткиле. Дүйнөнүн башка булуң-бурчунда эмне болуп жатканынан эч кабарыңар жок. 3-4 кишиден болуп топтордо иштеп, мындай абалдын артыкчылыктары менен кемчиликтерин сүрөттөп жазгыла. Таблицанын биринчи чакмагы үлгү катары толтурулду.

Артыкчылыктар	Кемчиликтер
Канчалык ар кабардар болсоңор, ошончолук аз кыжаалат болосуңар. Ушуга байланыштуу англиялыктарда мындай макал бар: “Жаңылыктар жок болсо, анда бул дагы жакшы жаңылык—”	

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар маалымат эркин таратылбаганда мунун кандай натыйжалары болорун санап берүүгө тийиш.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучуларга ММК эмне үчүн керектигин түшүнүүдө көмөктөшүү. Жооптор айырмалуу болушат да, төмөнкүдөй жагдайлар айтылышы мүмкүн:

Артыкчылыктар	Кемчиликтер
Канчалык аз билсең, ошончолук көңүлү тынч болот. Бул тууралуу англистердин мындай белгилүү макалы бар: “Жаңылыктар жок болсо, анда бул дагы жакшы жаңылык—”	Туугандарыңарды ойлоп кабатырлана бересиңер, анткени, силер алардан эч кандай кабар ала албайсыңар.
Адамдар жаңылыктарда айтылгандарга эмес, өздөрүн курчап турган чөйрөдөгү маселелерге көбүрөөк көңүл буруп калышат.	Илимдеги жаңы ачылыштардан же маданий окуялардан кабарсыз каласыңар. Ар кандай имиш сөздөрдүн чын-төгүнүн айырмалоо кыйын болот.
ММКга сарпталган акчаны башка максаттарга жумшоого болор эле.	Силер сырткы дүйнөгө болгон кызыгууңар таркайт. Мунун айынан келечекке умтулуу басаңдайт.
Иштегенге убакыт көп болот.	Жашоонун кызыгы кетет.
	Экономикалык базардагы кырдаал тууралуу эч кандай маалымат түшпөй калат.
	Жергиликтүү окуяларды эл оозунан гана угууга туура келет. Имиш сөздөр көбүнчө апыртмалуу же карама-каршылыктуу болот. Мунун кесепетинен калк ичинде чыр-чатактар чыгып кетиши да ыктымал.

Кийим бүтүн, курсак ток, бирок массалык маалымат каражаттары жок болсо, реалдуу дүйнөдөгү жашоо ээн аралда же өзүнчө бөлүнүп калган коомдоштукта тиричилик өткөргөндөн да жаман боло тургандыгын окуучуларга туюнтуу зарыл.

*5-тапшырма. Маанилүүбү же маанисизби?

Жуптарга бөлүнүп, төмөндө берилген аталыштарга көз жүгүрткүлө. Окуялардын кайсынысы окурмандардын көбүнүн турмушуна чоң таасир тийгизе алат да, кайсылары айрым окурмандарга гана таасирдүү болот?

№	Макаланын аталышы	Окурмандардын көбүнө таасир тийгизет	Окурмандардын айрымдарына гана таасир тийгизет
1	Адам жолборсту жеди.		
2	Өкмөт салыктардын дагы көбөйгөнүн жарыялады.		
3	Автобус кырсыгынан 20 киши каза тапты.		
4	Шайлоо дагы үч жылга жылдырылды.		
5	Авиакырсык: бир аял аман калды.		
6	Шайлоо комиссиясы жакынкы эки жыл ичинде жаңы саясий партиялардын бирин да каттабай турган болду.		

№	Макаланын аталышы	Окурмандардын көбүнө таасир тийгизет	Окурмандардын айрымдарына гана таасир тийгизет
7	Кийинки жылы банктардын проценттик өлчөмдөрү өсүшү мүмкүн.		
8	BMW жаңы моделин көрсөтөт.		
9	Өрттөн улам магистралдык газ түтүгүнүн 20 чакырымдык бөлүгү жок болду.		

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар кабарлардын кайсылары көпчүлүк окурмандарга таасир этиши мүмкүн экендигин, кайсылары кээ бирөөлөрдү гана кызыктырарын аныктап, бөлүштүрө алууга тийиш.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - кабарлардын айрымдары окурмандарды кызыктыруу үчүн гана жазылса, ошол эле учурда редактор көпчүлүккө анча кызыктуу болбойт деп ойлогон башка маалыматтар гезиттерге чыкпай каларын түшүнүүдө окуучуларга көмөктөшүү.

1. Жолборсту жеген адам, анын үй-бүлөсү жана, балким, зоопарктын айрым кызматчылары гана абдан кызыгып окуйт. Бул сенсациялуу (уудуулуу) кабарга таасын мисал боло алат.
2. Атүгүл кээ бирөөлөр мындай салыкты төлөбөй турган болсо да, бул элдин баарын кайдыгер калтырбашы ыктымал. Анткени кошумча чыгымдар товарлар менен тейлөө наркын жогорулатуу аркылуу жалпыга тегиз бөлүштүрүлөт.
3. Трагедиялуу окуя болсо да, бул аварияга кабылгандар менен алардын үй-бүлөсүнө гана эң катуу таасир этет.
4. Азыркы бийликти жактаган-жактабаганыңарга карабай, бул баарыңарга таасир тийгизет.
5. Бир нече адамга гана таасири тиет.
6. 4-пункттагыдай эле.
7. 2-пункттагыдай эле. 2, 4 жана 6 сыяктуу окуяларга адамды толкундантуучу сүрөттөр коштолуп берилбеши көбүрөөк ыктымал.
8. 5-пункттагыдай эле.

9. Эгер бул чоң аймактагы бирден бир газ кууру (трубасы) болсо, анда мунун кесепети да абдан олуттуу болушу ыктымал. Бирок бул 5-пункттагыдай эле гезиттер көбүртүп-жабыртып жазышына ылайык окуя, андыктан буга жараша окурмандын сезимине тийгидей сүрөттү да кошо берсе болот.

*6-тапшырма. Силердин көз карашыңар.

Жубуңар менен жакында болуп өткөн кайсы окуя коомго катуу таасир тийгизгенин талкуулагыла. Төмөндөгү суроолорго жооп бергиле:

1. Бул билдирүүдөн силерди эмне кызыктырды?
2. Ал тууралуу маалымат каражаттарынын бардыгы бирдей кабар бердиби? Алардын билдирүүлөрү эмнелери менен айырмаланды?
3. Силердин оюңарча, бул окуя тууралуу түшүндүрмөлөр коомдук ой-пикирге кандай таасир берүүдө?

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар ММК жаңылык окуяларды кандай ыкмалар менен берерин баамдап алышы керек.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучуларга массалык маалымат каражаттары кандайча иштээрин түшүнүшүнө көмөктөшүү.

Жооптор айырмалуу болот.

Мында учурдагы кайсы бир курч саясий маселелер ММКда кандай чагылдырылышы тууралуу окуучулардын

катуу сын пикир айтуусуна жеткирбеш керек, анткени мунун айынан сиздердин коомдоштукта олуттуу саясий араздашуу келип чыгышы мүмкүн.

Сиз экинчи суроону төмөндөгүдөй кошумча тактоолор аркылуу кылдат карап чыксаңыз болот:

1. Бул окуяга биз карап жаткан ММКда канча убакыт же орун бөлүнгөн?
2. Ал биринчи бетке/биринчи пунктка жайгаштырылганбы?
3. Болуп өткөн окуяга карата ММКнын жактаган же айыптаган айкын позициясы барбы?

4. Окуя кандайча берилген: толугу менен болуп өтүп, аяктаган катарыбы же дагы улана тургандайбы? ж.б.у.с.

*7-тапшырма. Телекөрсөтүүбү же гезитпи?

Жубуңар менен кайсы сюжеттер телекөрсөтүү аркылуу же гезит аркылуу баарынан жакшы көрсөтүлүшү мүмкүн экенин талкуулап чечкиле. Өз жообуңарды түшүндүрүп берүүгө даярдангыла.

№	Сюжет	ТК же гезит
	Милиция участкасындагы нааразылык иш-чарасы.	
	Резервдик банк башкармалыгынын төрагасы кийинки жылдары инфляция деңгээли көтөрүлүшү мүмкүн дейт.	
	Автобус терекке урунду.	
	Президент жаңы кагаз фабрикасын ачты.	
	Нике жана ажырашуу тууралуу жаңы мыйзам киргизилди.	

Эскертүүлөр:

ТМ: Бул тапшырманын максаты - эмне үчүн айрым кабарлар теле же башка ММКга караганда гезит беттеринде чыгышы көбүрөөк ыктымал экендигин түшүнүшүнө көмөктөшүү.

Жооптор айырмалуу болушат.

Жалпысынан алганда, гезиттер менен радиостанциялар кабарларды бирдей эле беришет, бирок радиостанциялар көбүнчө музыкалык программаларды уктурушат да, андыктан теледеги сыяктуу эле жаңылыктардын кыскаларын тандашат.

1. Көз алдына элестетүүгө ыңгайлуу, андыктан бардык эле ММКда чагылдырылышы ыктымал. Бирок телеге бул кабар абдан ылайык: өтө таасирдүү видеосүрөттөмө же ыкчам кыймыл-аракеттер менен коштоп көрсөтсө болот.
2. Бул теле үчүн анча кызыктуу эмес, анткени жандуу кыймыл-аракеттердин коштоосунда бергенге ылайыксыз.
3. Авария болгон учурдун өзү видеокамерага тартылбай калса деле (эгер тартылган болсо телепрограммалар редакциясы ал сюжетти көрсөткөнгө
- шашылмак), авария болгон жерди, катышуучуларды, тирүү калгандарды жана алардын комментарийлерин ж.б.у.с. көрсөтөт. Гезитте окуя болгон жерде тартылган фотосүрөттөрдү, ошондой эле андан кийинки соттук териштирүүлөрдү (эгер болгон болсо) беришет. Теледе окуянын соттогу тергелиши көбүнчө чагылдырылбайт.
4. Бул окуя тууралуу мыкты видео сюжет тартууга, гезитке фотосүрөттөр менен коштолгон репортаж жазууга болот.

5. Эгер бул тема талаш-тартыштарды, кандайдыр бир нааразылыктарды, протесттерди туудурса жана андан кызыктуу интервьюлар жаралса, теле бул мыйзам тууралуу баяндап берет. Андай болбосо муну гезиттер менен радио гана кабарлап коёт.

*8-тапшырма. Берилгенби же берилбегенби?

Үч-төрт кишиден болуп топ-топко бөлүнүп, соңку эки күн ичинде телекөрсөтүү же гезит аркылуу кандай жаңылыктар маалымдалганын эстегиле. Андан кийин ушул эле мезгилдеги республикалык гезиттерди алып, төмөндөгү суроолорго жооп бергиле:

1. Кайсы жаңылык сюжеттери гезитке басылып, бирок теледен берилген жок, берилсе да чала берилди?
2. Силердин оюңарча, эмне үчүн мындай болду?
3. Кайсы жаңылык сюжеттери теледен берилип, бирок гезитке жарыяланбады, жарыяланса да чала жарыяланды?
4. Силердин оюңарча, эмне үчүн мындай болду?

Эскертүүлөр:

ТМ: Бул тапшырманын максаты - мындан мурунку тапшырманы толуктап, эмне үчүн ММКнын ар кайсы түрлөрү окуяларды ар башка ыкмалар менен чагылдырарын түшүнүшүнө көмөктөшүү.

Жооптор айырмалуу болушат.

Сиз бул тапшырманы кеңейтип, окуучуларга айрым гезиттерден сенсациялуу болгону үчүн эле жарыяланган кабарларды табууну сунуш кылсаңыз болот. Класска ар түрдүү гезиттерден бир нечесин ала келгениңиз оң.

** 9-тапшырма. Жоопкерчилик.

Жубуңар менен төмөндө берилген гезиттик макаланын жана ага жооп

катары жазылган Уландын катын окуп чыккыла. Андан кийин төмөндөгү суроолорго жооп бергиле:

1. “Калпы кармалды” макаласында эмне туура эмес жазылган?
2. Муну окуганда Улан өзүн кандай сезди?
3. Каты жарыялангандан кийин Улан эмне болду деп ойлойсуңар?
4. Улан эми эмне кыла алат?
5. Макала жарыяланардын алдында Сайракан эмне кылышы керек эле?
6. Сайракан азыр эмне кылышы керек?
7. “Бензин салыгы көбөйтүлсүн” деген гезиттик макала эмнеси менен алгылыктуу?

ГЕЗИТТИК МАТЕРИАЛДАР:

1. Калпы кармалды

Базарда көз боёмочулук кылуу бүгүнкү күндө чоң көйгөйлүү маселе болуп турат. Мисалы, базарда Улан Сүйүнбаев деген жигит күрүч салган каптын түбүнө дайыма бир нече таш салып коёт имиш. Мен андан бир да жолу күрүч алган эмесмин, бирок мындай учурлар көп кезигээрин билем. Мындай алдамчылыкты тыйбаса болбойт. Алар экономиканы курутуп жатышат.

Сайракан Асанова, журналист

САЙРАКАНГА КАТ

Даңазамды чыгарганыңыз үчүн ыракмат. Базарга бир келип сатып алуучулардан сураңызчы, алар менин каптарымдан эмнелерди таап чыгып атышат экен!

Улан Сүйүнбаев

2. Бензин салыгы көбөйтүлсүн
Өкмөт бензинге салыкты жогорулатышы керек. Азыр кымбат баалуу машинелер көбөйдү, алардын ээлери өзү жүргөн жолдорду оңдогудай каражат топтош үчүн бир топ жогорку салыкты төлөгөнгө кудуреттүү. Көп өлкөлөрдө салык күйүүчү май баасынын 30 %га жакынын түзөт. Бул бензин салыктары атайын банк эсебине которулуп, автожол курууга жана оңдоого гана жумшалат.

Рыспай Отунчиев, журналист

Эскертүүлөр:

ТМ: Бул тапшырманын максаты - журналистикада жоопкерсиздиктин кандай мисалдары кезигерин, мындай жоруктар эмнеге алып келерин түшүнүүдө көмөктөшүү.

Жооптор айырмалуу болушат, бирок анда төмөндөгүдөй ойлор айтылышы мүмкүн:

1. Журналист Улан менен сүйлөшүп көрбөй, маалыматты текшерип тактабай эле бирөөнүн пикирин факт катары жарыялап жиберген.
2. Абдан капа болду, анткени анын кадыр-баркына, ишканасына доо кетти.
3. Анын соодасы жакшы жүрбөй калды.
4. Гезитти сотко бериши мүмкүн.
5. Фактыларды текшериши, айрыкча Улан менен сүйлөшүп көрүшү керек эле.
6. Гезит аркылуу кечирим сурап, төгүндөө макаласын жазышы керек, ошондой эле Уланга анын ишканасы тууралуу акысыз реклама жарыялоону сунуш кылышы керек.
7. Бул жерде журналисттин пикири анын жеке көз карашы катары даана берилген.

***10-тапшырма. Силер кандай деп ойлойсуңар?**

Жубуңар менен төмөндөгү пикирлерди карап чыгып, кайсыларына макул, кайсыларына канчалык деңгээлде макул эмес экениңерди талкуулагыла.

№	Пикирлер	Макул же макул эместиктин деңгээли
1.	Бардык массалык маалымат каражаттары мамлекеттик болушу керек.	
2.	Гезиттер, радио, телекөрсөтүү божомолду, бирөөлөр айтканды, ой-пикирди эмес, калыс маалыматты гана бериши керек.	
3.	Телекөрсөтүүдөн жаңылык программалары азыраак, оюн-зоок программалары арбын көрсөтүлүшү зарыл.	
4.	Гезитке ар бир киши ар кандай маалыматты бергенге укуктуу.	
5.	Телекөрсөтүүдө көрүүчүлөргө жагымдуу элес-туюм калтыргандай көрк-келбеттүү кишилер гана иштеши керек.	
6.	Ар бир кишиде гезит, дагы башка маалымат булактарын алгыдай мүмкүнчүлүк болушу керек.	
7.	Массалык маалымат каражаттары жаман кабарларды өтө көп бербей, оптимисттик маанайдагы маалыматтарга көбүрөөк көңүл бурушу керек.	
8.	Өлкөбүздүн жетекчиси тууралуу ММКдан берилген ар кандай жаман кеп-сөз туура болсо да, мыйзамсыз деп эсептелет.	
9.	Маалымат министрлиги кайсы гезитке жарыяланса да, бардык кабарларды текшерип, тастыктап турушу керек.	
10.	Журналисттерди эч убакта сот жоопкерчилигине тартпаш керек.	
11.	Гезиттерде жана телекөрсөтүүдө реклама берилбеши керек.	
12.	Журналисттер сот куугунтуктоосунан коркпой, өз маалымат булактарын коргогонго мүмкүнчүлүк алышы керек.	

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар бул ойлордун ар бирине канчалык макул же каршы экендигин көрсөтүп, өз позицияларын жүйөлүү далилдер менен бекемдеши керек.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - ММКны контролдоого жана журналисттердин жоопкерчилигине тиешелүү маселелерди түшүнүүдө окуучуларга көмөктөшүү.

Жооптор айырмалуу болот, бирок төмөндөгү пикирлер айтылышы да мүмкүн:

1. Мындайда чагылдырылып жаткан окуяларга карата пикирлер теңдештирилип берилбейт.
2. Гезиттер түрдүү көз караштар, божомолдор, атүгүл имиш кептер тууралуу жаза берсе болот. Журналисттер мындай кеп-сөздөрдүн чын-төгүнүн мүмкүн болушунча толук текшерип көрүүгө милдеттүү. Дүйнөгө таанымал “Экономист” журналы өзүн “көз караштар журналы” деп атаганы бекеринен эмес.
3. Эгер маалыматтын альтернативдүү (башка) булактары бар болсо, буга жол коюлат. Мындай булактар жок болсочу?
4. Туура эмес. Бул аркылуу бирөөнүн намысына, аброюна доо кетирсе, сот жообуна тартыларын ар бир адам биле жүрүшү керек.
5. Алып баруучулар кесиптик даярдыгы жана тил маданияты жагынан да теледе иштөөгө татыктуу болууга тийиш.
6. Бул, албетте жакшы болмок, бирок айрым жакыр региондордо адамдар каалагандай массалык маалымат каражатынан пайдалана алышпайт.

7. ММК максаты адамдардын маанайын көтөрүү эмес, аларга маалымат берип туруу.
8. Бул учурда шайлоочуларда туура чечим кабыл алууга маалымат жетишсиз болуп калат да. Анда жетекчилердин жүрүш-турушун кантип көзөмөлдөсө болот?
9. Бул көзөмөлдү өтө эле катуулашына алып келет да, ММКнын баары өкмөттүкү сыяктуу болуп калат.
10. Демейде сотко журналистти эмес, гезитти же телекомпанияны беришет. Мындайда, эгер компания же редакция туура көрсө, журналист кызматтан четтелиши мүмкүн. Адамдар ММКга сот аркылуу доо койгонго укуктуу болушу керек, анткени бул - ММКны чынчыл болууга түртө турган шарттардын бири.
11. Кээ бир адамдарга бул чын эле жагат, бирок мындай учурда ММК кызматынын баасы жогорулап, теле сыяктуу айрым түрлөрүн коммерциялык ишканалар катары кармап туруу дегеле кыйын болмок.
12. Бул журналистти же ага жумуш бергендерди сот жообуна тартуу мүмкүндүгүнөн такыр башкача нерсе. Маалыматты кайдан алганын айтып берүүгө журналистти мажбурлоо иш жүзүндө демократияны начарлатат.

****11-тапшырма.** **Сөз эркиндиги**

Жупта иштеп, төмөндөгү пикирдин маанисин кандай түшүнөөрүңөрдү жазгыла (силерди түшүндүрөөрдүн көлөмү 100 сөздөн ашпаш керек).

“Мен сиздики туура эмес деп ойлойм жана сиз менен эч качан макул болбойм.

Бирок мен сиздин ушинтип айтуу укугуңузду коргойм”.

Эскертүүлөр:

ТМ: Бул тапшырманын максаты – окуучулардын элдин сөз эркиндик укугун коргоо канчалык маанилүү экендигин түшүнүшүнө көмөктөшүү.

Жооптор айырмалуу болушат, бирок, төмөнкү пикирлер айтылышы мүмкүн:

Эл чындыкты айтууга умтулуп жатканда, ар бир кишинин сөз эркиндигин коргоо өтө маанилүү. Иш жүзүндө кишинин айтканы чындыкпы же чындык эмеспи, маселе мында эмес. Суроо мында: сөз эркиндиги деги барбы. Бул демократиянын негизги маселелеринин бири, анткени өз оюбузду айтуу укугубуз жок болсо, биз жаңылыктар жана көз караштар туура айтылы жаткандыгында толук ынана албайбыз.

****12-тапшырма.**

Журналисттер үчүн эрежелер, алардын окурмандар менен телекөрүүчүлөр алдындагы милдеттери.

Өзүңөрдү гезит редакторлору менен тележаңылык программаларынын жетекчилеринин кеңешмесинде отурабыз деп элестеткиле. Үч-төрттөн болуп топторго бөлүнүп, өз көз караштарыңарга ылайык мына буларды иштеп чыккыла:

- 1) журналисттер үчүн эрежелер;
- 2) же телекөрүүчүлөр алдындагы силердин милдеттенмеңер.

Эскертүүлөр:

ТМ: Бул тапшырманын максаты - журналисттер кандай эрежелердин негизинде иштөөгө тийиш экендигин окуучуларга түшүндүрүү.

Жооптор айырмалуу болушат, бирок төмөндөгү жоболор камтылышы мүмкүн:

- Жарыяланганга чейин бардык фактыларды дайым текшере жүрүү, эгер мүмкүнчүлүк болсо, башка маалымат булактарынан

берилгендер менен салыштырып көрүү зарыл.

- Айыптабай, актабай, өз пикирин айтпай эле, коого бардык фактыларды жана аларга карата ар түрдүү көз караштарды чагылдырып берүү керек.
- Жарыяланган кабар кандай натыйжаларды алып келиши ыктымалдыгын эске алуу керек.
- Талаштуу маалыматка тиешеси бар адамдардын баарына өз пикирин айтуу мүмкүнчүлүгүн бериш керек.
- Журналист жеке өзүнүн көз карашын айтканда, муну ачык көрсөтүүгө тийиш.
- Фактылар кандай болсо, дал ошондой айтуу, эч нерсени өзүнүн көз карашына ылайык тандап албай, бурмалабай баяндоо керек.
- Жаңылык жаман болсо да, аны коомчулукка жеткирген оң.
- Тандап алуу зарыл болгон учурларда эң көп адамдардын турмушуна эң зор таасир эте турган жаңылыктарга артыкчылык берүү зарыл.
- Эч качан жаңылыктарды кийин башкача чечмелене тургандай кылып жаап-жашыруу же апыртуу максатында пара албоо керек.

Журналисттин милдеттери, негизинен, ушул эрежелерге туура келет.

Кыргыз Республикасынын “Массалык маалымат каражаттары жөнүндөгү” мыйзамында журналисттердин укуктары менен милдеттери көрсөтүлгөн:

Журналист төмөндөгүлөргө укуктуу:

- маалыматты чогултууга жана таратууга;
- журналисттик милдеттерин аткарууга байланыштуу кызмат адамдары тарабынан кабыл алынууга;
- айтып берүүчүнүн макулдугу менен жазып алууга, мунун ичинде зарыл техникалык каражаттарды колдонуп жазып алууга

- журналисттик күбөлүгүн көрсөтүп, табигый кырсыктар, митингдер жана демонстрациялар жүрүп жаткан жерде болууга
- келип түшкөн материалдарда көрсөтүлгөн фактылар менен жагдайларды текшерүү үчүн адистерге кайрылууга
- өзүнүн көз караштарына туура келбеген материалды түзүүдөн жана ага кол коюудан баш тартууга
- редакциялоо процессинде мазмуну бурмаланды деп эсептеген материалга койгон колун алып салууга;
- мыйзам бузууга байланышкан болсо, редактордун тапшырмасын аткарбай коюуга;
- авторлуктун сакталышына;
- журналист берген автордук материалды редактор ээнбаштык менен бурмалоого жол бергендиги үчүн сот тартибинде моралдык жана материалдык чыгымдын ордун толтуруп алууга.

Журналист төмөндөгүлөргө милдеттүү:

- өзү берген маалыматтардын тууралыгын текшерүүгө
- маалымат берген адамдардын авторлугун көрсөтүү жөнүндөгү өтүнүчүн орундатууга.

**** 13-тапшырма. ММК менен өз ара мамилелер.**

Өзүңөрдү судья деп элестеткиле. Силерден премьер-министр менен телестанция ортосунда жүргөн жалаа тууралуу ишке сын пикир берүүнү сурашкан. Жубуңар менен өз пикириңерге ылайык мына буларды иштеп чыккыла:

- 1) жаңылык маалыматтарын өкмөт көзөмөлдөй алгыдай шарттар;
- 2) өкмөттүн ММКга жана элге маалымат берүү милдеттери.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар кайсы учурларда мамлекет ММКны көзөмөлдөшү мүмкүн экендигин жана маалыматтын ар тараптуу чагылдырылышын камсыздоо үчүн муну кандайча жүргүзүү керектигин түшүндүрүп бере алууга тийиш.

Жооптор айырмалуу болушат, бирок төмөндөгүдөй ойлор айтылышы да ыктымал:

Мамлекеттин ММК иштерине кийлигишүүсү төмөнкү учурларда гана жөндүү болот:

а) ММК мыйзам бузганда жана

б) көзөмөл жүргүзүү улут коопсуздугу үчүн зарыл экендиги анык болгондо (мисалы, мамлекеттик коргонуу тутуму тууралуу маалыматтарды жашыруун сактоодо). Бирок улут коопсуздугуна коркунуч туулганда ММК үстүнөн көзөмөл орнотуудан мурун бул кадамдын жол-жобосун, зарылдык жүйөсүн мыйзам аркылуу так иштеп чыгуу керек. Мындай көзөмөлдүн мөөнөтү да чектелип, аны жүргүзүү чечими белгилүү бир убакыттан кийин кайра каралууга тийиш. Эгер көзөмөл орнотуунун кажетсиз экендиги аныкталса, анда аны киргизген тарап айып тартышы керек.

Массалык маалымат каражаттары калайык калкка жер-жерлердеги жана жалпы мамлекеттик мааниси бар окуялар жөнүндө так маалыматты элге кеңири тарата алышы үчүн өкмөт алардын ишине (эгер мыйзам бузушпаса) кийлигишпөөгө тийиш.

**** 14-тапшырма. Мамлекеттик ММК.**

Шеригиңер менен, бийликтеги саясий партияга башкаларга салыштырмалуу жеңилдик шарттары түзүлбөшү үчүн мамлекеттик ММКнын укуктарын кантип чектөө керек деген маселе боюнча идеялардын тизмесин окуп чыккыла. Бул идеялар орундуубу же орунсуздугунан улам иштебей калабы - муну өзүңөр үчүн тактап алгыла.

№	Сунуш кылынган идеялар	Макулсуңарбы?
1.	Мамлекеттик бардык ММК кеңеш аркылуу көзөмөлдөнөт, алардын мүчөлөрүн саясий партиялар шайлайт.	
2.	Мамлекеттик гезиттердин редакторлору менен мамлекеттик телеканалдардын директорлору кеңеш аркылуу шайланат. Мындай дайындоо иштерин мамлекеттик органдар четке кага албайт.	
3.	Өкмөт тарабынан жарыяланчу ар кандай билдирүүгө оппозиция түшүндүрмө берип турушу керек.	
4.	Жаңылыктарды жарыялоо судьянын чечими менен токтотуу мүмкүн, а эгер жарыялоого тыюу салынса, анын жүйөсү болушу керек.	
5.	Маалыматты жарыялоого тыюу салуу так чеги бар мезгил аралыгында (5 жыл) иштетилет, андан кийин ал жарыялана бериши мүмкүн.	
6.	Мамлекеттик ММК редакторлору менен директорлору макулдашпастан туруп эле, кайсы бир маалыматты жарыялатпай койгону аныкталса, алар жазапул тартышы же түрмөгө камалышы мүмкүн.	
7.	Мамлекет жаңылыктар булагына ээлик кыла алат, бирок басма үйүнө, полиграфиялык комбинатка же телерадиоберүү станцияларына ээлик кыла албайт.	
8.	Мамлекеттик ММК реклама жайгаштыра албайт.	

Эскертүүлөр:

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучуларга айрым өлкөлөрдө мамлекеттик бийлик менен ММК бийлигинин ортосунда кантип тең салмак түзүлөрүн түшүнүшүнө көмөктөшүү.

Жооптор айырмалуу болушат.

Төмөндөгү түшүндүрмөлөр таблицадагы ар бир пикирге жүйө келтирүү үчүн пайдаланылышы мүмкүн.

1. Өлкөдө саясий партия жападан жалгыз эмес болсо, ушундай кылган оң.
2. Эгер кеңеш талапкерлерге калыс жана адилет караса, маселе ушундайча чечилиши да мүмкүн.
3. Бул анча жөндүү эмес. Оппозиция өкмөттүн ар бир эле кадамын сындап турбайт, ошентсе да ал дайым өз пикирин айтуу мүмкүндүгүнө ээ болушу керек.
4. Көпчүлүк өлкөлөрдө демейде ушундай тартип сакталат.

5. Бул эреже дагы көп колдонулат.
6. Адатта мындай болбойт. Редактор же башка жооптуу адам бөлөк уюмга которулуп кеткенден кийин муну жасоо кыйын болуп калмак. Анын үстүнө мындай чекилик кожоюндун ММК редакторуна же директоруна көрсөткөн кысымынын натыйжасы болушу да ыктымал.
7. Айрым өлкөлөрдө функциялар ушундайча бөлүштүрүлөт, бирок мамлекет ишмердиктин бул чөйрөсүнөн такыр эле четте калбайт.
8. Бул мамлекеттик ММКлар бүт бойдон бюджеттен - салык төлөөчүлөрдүн эсебинен каржыланып калышына алып келет. Мындай тутумдун бир жакшы жагы - мамлекет басма сөз же телерадиоканалдар аркылуу менчик ММКлар үчүн коммерциялык пайдасы жок, бирок коомго керектүү маалыматты тарата алат.

****15-тапшырма. ММКнын ааламдашуусу**

Жупта иштеп, ММКнын ааламдашуусунун артыкчылыктары менен кемчиликтерин көрсөтүүгө аракет кылгыла.

Артыкчылыктары	Кемчиликтери
1. Ар кайсы өлкөлөрдөгү жаңы ойлоп табуулар жөнүндө билүүгө болот.	1. Чын-төгүнүн текшерүү кыйын болгон жалган маалыматтар (мисалы, Интернет аркылуу) атайылап таратылышы мүмкүн.
2.	2.
3.	3.

Эскертүү:

ОКИМ: Окуучулар ааламдашуунун ММКга таасири бир түрдүү экендигин көрө алышат. Болжолдуу жооптор:

Артыкчылыктар	Кемчиликтер
1. Ар кайсы өлкөлөрдөгү жаңы ойлоп табуулар жөнүндө билүүгө болот.	1. Текшерүү кыйын болгон атайын жалган маалыматтар (мисалы, Интернет аркылуу) таратылышы мүмкүн.
2. Көптөгөн булактардан тандоо мүмкүндүгү берилет.	2. Автордук укукту коргоо маселеси.
3. Жарнаманы кеңири таратуу мүмкүндүгү.	3. Зыяндуу идеяларды, товарларды кеңири жарнамалоо мүмкүндүгү.
4. Башка өлкөлөрдүн маданиятына аралашуу мүмкүндүгү.	4. Жергиликтүү маданиятка жат (анын өз алдынчалыгына терс таасир эткен) зыяндуу көрүнүштөрдүн таралышы.
5. Чек араларга карабастан эркин идея алмашуу мүмкүндүгү.	5. Экстремисттик идеялар менен үндөөлөрдү таратуу мүмкүндүгү.
6. Дүйнөнүн каалагандай жеринде болгон окуялар тууралуу алар болор замат маалымат алуу мүмкүндүгү.	6. Ири корпорациялар бир кыйла кызыктуу программаларды берүү үчүн чоң ресурстарга ээ болот. Алар кеңири жайылтылгандыктан, жергиликтүү кызыкчылыктар эске алынбайт.

****16-тапшырма. Чыңгыз Айтматов демократия тууралуу**

Чыңгыз Айтматов өзүнүн маектеринин биринде демократия жөнүндө мындай деп айткан: «... Биз жаңы көз карандысыз өлкөлөрүбүздүн даремет мүмкүнчүлүктөрү али жүзөгө ашпай калып жаткандыгы жөнүндө ойлонушубуз керек... Ырас, биз баарыбыз демократияны өздөштүрүп жатабыз. Биз баарыбыз базар экономикасын, либерализмди ж.б.у.с. өздөштүрүп жатабыз. Кандайдыр бир мүмкүнчүлүктөр ачылып жатат, бирок ошол эле учурда өтө көп кыйынчылыктар, көйгөйлөр пайда болууда. Анткени менин түшүнүгүм боюнча эркиндик – бул ар бир адамдын жоопкерчилиги, топтордун, партиялардын ж.б. саясий жоопкерчилиги. Бирок, тилекке каршы, мүмкүнчүлүктөр көбүнчө жеке, керт баштын пайдасын көздөгөн максаттарга жумшалат. Атүгүл башкаларга залал да келтирилет. Ал эми демократиянын принциби кебелбес болууга тийиш: демократия баарына бирдей мүмкүнчүлүктөрдү берет.

Бул үчүн, биринчиден, парламенттик тутум бар, экинчиден, эң башкысы жалпыга маалымдоо каражаттары эркин, максаттуу болушу керек. Тилекке каршы, ЖМК сатылып кетиши да мүмкүн. Мындайча айтканда, биз диктаттан, тоталитаризмден кутулдук, бирок рынок стихиясынын бийлигине туш болдук. Ошондуктан бул тууралуу азыр ачык айтыш керек. Конституция адамдын бардык укуктары менен мүмкүнчүлүктөрүн камсыз кылууга тийиш».

Силер Айтматов айткан приоритеттерге макулсуңарбы? Силердин пикириңерче, эмне маанилүүрөөк: парламенттик тутумбу же жалпыга маалымдоонун эркин каражаттарыбы? Өз тандооңорду түшүндүргүлө.

***17-тапшырма. Өлкө үчүн эмне маанилүү?**

«Эгер менден эмне маанилүүрөөк: гезитсиз өкмөтпү же өкмөтсүз гезитпи деп сурашса, мен өкмөтсүз гезитти тандамакмын».

Т. Джефферсон

Т. Джефферсондун сөзүнө өз пикириңерди билдиргиле.

3-бап. «Мен жана дүйнө»

Биринчи деңгээл: Кыргыз Республикасы.

8-бөлүм. Мен жана өлкөдөгү экономикалык тартип

*1-тапшырма. Аныктамаларды туура келтирүү

Жубуңар менен терминдерге туура келген аныктамаларды бергиле.

Түшүнүк	Аныктама
1. Акча	а) Бир товарды же тейлөө кызматын экинчисине түздөн түз (акчасыз) алмашуу.
2. Эркин базар	б) Сатуучу өзүнүн товары же тейлөө кызматы үчүн сураган сумма.
3. Бартер	в) Эркин атаандашуу шартында талап жана сунушка жараша өндүрүлүүчү товарлар сатыла турган базар.
4. Баа	г) Базарда сатуу үчүн өндүрүлгөн продукция.
5. Инвестиция	д) Ар кандай товарга же тейлөө кызматына алмашылышы мүмкүн болгон, наркы макулдашылган алтын, кагаз же металл түрүндөгү товар.
6. Нарк	е) Капиталдын кандайдыр бир ишкананы түзүүгө же кеңейтүүгө сарпталышы.
7. Пайда	ж) Ишкер операциянын натыйжасында ага сарпталган бардык чыгымдары төлөнгөндөн кийин алынган киреше.
8. Тейлөө	з) Бир нерсенин акчалай же башка буюмдардын наркы менен өлчөнүүчү баалуулугу.
9. Товар	и) Белгилүү бир суммадагы акча үчүн керектөөчүгө сунуш кылынган кандайдыр бир иш-аракет.

Жооптор: 1. - д), 2. - в), 3. - а), 4. - б), 5. - е), 6. - з), 7. - ж), 8. - и), 9. - г).

** 2-тапшырма. Талап жана сунуш.

Жуптарда иштеп, өзүңөр жашаган жердеги кишилер алганга мүмкүнчүлүгү бар, сунушталышы жана талап кылынышы өзгөрүлүп турган товарлардын үч түрүн ойлонуп көргүлө. (Мисалы, тамеки, телевизор, алма ж.б.). Андан кийин төмөндөгү таблицаны дептериңерге көчүрүп, андагы суроолорго жооп жазгыла.

Буларды унутпагыла:

- Сунуштун өзгөрүлүшү товар сунуштоочулардын санынын өзгөрүлүшүнө же алар камдап турган товарлардын көлөмүнө жараша болушу мүмкүн.

- Талаптын өзгөрүлүшү кайсы бир товарды алгысы келген адамдардын санынын өзгөрүлүшүнө же анын керектелишинин көлөмүнө жараша болушу мүмкүн.

№	Товар	Ушул товарга болгон талапты кандай факторлор өзгөртө алат?	Бул товардын сунушун кандай факторлор өзгөртө алат?
1.			
2.			
3.			

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар суроо-талап менен сунуштун өзгөрүү себептерин көрсөтө алууга тийиш. Ар кайсы коомодоштуктарда жашаган окуучулардын жооптору айырмалуу болору бышык. Типтүү жооптор мындай болушу мүмкүн:

№	Товар	Ушул товарга болгон талапты кандай факторлор өзгөртө алат?	Бул товардын сунушун кандай факторлор өзгөртө алат?
1.	Эт	- Жыл мезгили. Жазында адамдардын акчасы аз болот, ошондуктан алар чоңураак көлөмдө соода жүргүзө алышпайт. Күзүндө, тескерисинче, көп нерсени сатып ала алышат. - Жылдын белгилүү мезгилдеринде майрамдар көп болот да, бул көбүнчө талаптын өсүшүнө алып келет. - Кышында адамдар этти көп жейт, себеби бул маалда жашылча аз болот. - Бул керектөөчүлөрдүн капчыгына жараша болот.	- Өткөн сезондогу малдын баасы. - Өткөн күндүн сатуу көлөмү. - Пайданын көлөмү. - Жыл мезгили. Күзүндө мал көп сатылат, анткени фермерлер малды кыш бою багып чыкканга тоют жетпей калат деп чочулашат. - Жазында баа жогорулайт, анткени жакшы багылган мал аз болот

Адегенде бүт класс менен бир нече мисалды карап көрүшүңүз керек болот. Мисалы, нан тууралуу сөз кылып көрүңүз. Ал дайыма жеткирилип турушу керек. Бирок өзгөрүшү да мүмкүн, ундун жеткирилишине же күйүүчү майдын баасынын өзгөрүшүнө жараша төмөндөшү же жогорулашы мүмкүн. Талап дагы ушундайча эле өзгөрөт, анткени жылдын белгилүү мезгилдеринде адамдар нанды көбүрөөк жеши мүмкүн.

Кошумча иретинде талап жана сунуш өзгөргөндө товарлардын баасы эмне болот деп сурасаңыз болот.

Сунуштун ашыкча болушу жана талаптын төмөндөшү баалардын арзандашына алып келет.

Ошентип:

- AC (ашыкча сунуш) + TT (төмөнкү деңгээлдеги талап) = AB (арзан баа)
- TC (төмөкү деңгээлдеги көлөмд, сунуш) + AT (ашыкча талап) = KB (кымбат баа)
- $TC + TT = TB$ (туруктуу баа)
- AC (ашыкча сунуш) + AT (ашыкчаталап) = AB , ошентип конкуренция өндүрүштүн эффективдүү жүргүзүлүшүнө стимул берет.

*3-тапшырма. Биздин менчик.

Силердин үй-бүлөңөрдүн кандай менчиги бар экендиги жөнүндө ойлонуп көргүлө. Эң чоң буюмдан баштап (үй сыяктуу) эң кичинекейге (кийим сыяктуу) чейин 10 буюмдун атын жазып чыккыла.

Төмөндөгү суроолорго жооп бергиле:

1. Бул буюмдардын силердин менчигиңер экендигин кантип далилдей аласыңар?
2. Бул менчикке мыйзамдуу түрдө ээлик кылуу укугун кантип ала аласыңар?

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар мүлккө ээлик кылуу укугун кандайча далилдөөгө жана менчиктин ар кайсы түрлөрүн кантип алууга болору жөнүндө мисалдарды келтире алышы керек.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучулардын менчикке ээлик кылуу жөнүндө укуктук документтер сыяктуу каражаттардын жардамы менен күбөлөндүрүүнүн ар түрдүү жолдору жөнүндө ойлонушуна мүмкүндүк түзүү. Окуучулар буюмдарды жана алардын менчикке алынгандыгы тууралуу документтерди тизмелеген таблица түзүшсө болот. Буларга кийим-кече сыяктуу майда буюмдар да, автомобиль же жер участогу сыяктуу чоң мүлктөр да киргизилүүгө тийиш.

Окуучулар көп буюмдарга ээлик кылуу укугун документтер менен далилдөө мүмкүн эмес, муну ошол буюмдардын ээси чындыгында эле биз экендигибизге күбө болуучу адам гана айтышы мүмкүн деген чечимге келишери мүмкүн. (Мисалы, мен бир нерсени базардан сатып алгандыгымды эжем тастыктай алат).

Үй, машине, кийим, ашкана эмереги, жемиштер, жер жана жаныбар сыяктуу мүлктөрдү талкууласа болот. (Эскертүү: балдарды жана аялдарды үй-бүлөнүн менчиги деп эсептегенге болбойт.

Окуучулардан эмне үчүн болбой тургандыгын сурап көрсөңүз болот).

Окуучуларыңыздан ээлик кылуу укугу атайын документ менен далилдене турган нерселердин өзгөчөлүгү эмнеде деп сурасаңыз болот. (Бул негизинен кымбат баалуу жана узак убакыт бою колдонулуучу мүлк. Мындай мүлктүн ээси ким болсо дагы, анда көбүнчө муну далилдей турган документи болушу керек).

Сак болуңуз: бул көнүгүүнү аткарууда окуучулардын кандай иштеп жаткандыгына өзгөчө көңүл буруу керек. Антпесе кээ бир адамдар бир нерсени уурдап же адилетсиз жол менен алган деген жаңжалдуу сөз чыгып кетиши мүмкүн.

*4-тапшырма. Пайда: ким пайда көрөт?

Шеригиңер менен бул окуяларды окуп чыгып, суроолорго жооп бергиле.

1. Нуриянын иш-аракетинен ким пайда көрөт?
2. Алмаз эмне кылса болот?
3. Гүлнара түшкөн пайданы эмне кылышы керек?
4. Унду дүңүнөн (ири көлөмдө) сатып алуу планынан ким пайда көрөт?
5. Баа кандай болушу мүмкүн?
6. Планды жүзөгө ашырууга дагы кандай факторлор жолтоо болушу мүмкүн?

Алмаздын айылда кичинекей дүкөнү бар. Бул жерде ал компакт-диск саткан жалгыз адам. Ал дисктердин «SONY» моделин 35 сомдон сатат. Бул Бишкектегиге караганда 30%га кымбат, ал эми дискти айылга алып келүү үчүн 5% сарпталат. Нурия Бишкекке барып, өзүнүн дүкөнүнө диск сатып алууну чечти. Ал дискти 30 сомдон сатмак болду.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар конкуренциянын болушуна жараша жеке сектордо кандай өзгөрүүлөр болорун жана конкуренциянын керектөөчүлөр үчүн пайдалуу жактарын айтып бере алууга тийиш.

Мүмкүн болгон жооптор:

Биринчи кырдаал:

Айылда Гүлнаранын чакан наабайканасы бар. Бул жерде тоочторду ушундай эле баада саткан дагы бир наабайкана бар. Бир жумада Гүлнара 1000 тооч жасаш үчүн 50 кг ун (1 кап) коротот. Ал 1050 сомго 50 кг ун сатып алат. Бардык чыгымдардан кийин ал күнүнө 150 сом пайда көрөт. Эгерде ал 5 кап унду дүңүнөн сатып алса, анда 1 кап ундун баасы 1000 эле сом болот. Эки наабайкана иштеп жатканына карабастан, нан элге жете бербейт.

1. Керектөөчүлөр, анткени алар эми азыраак төлөшөт. Башка ишкерлер (бизнесмендер да), анткени керектөөчүлөр дискти алуудан үнөмдөгөн акчасын башка товарларга жумшайт.
2. Алмаз да бааны төмөндөтсө болот. Диск арзандап, эл аны көбүрөөк сатып ала баштаса, анын пайдасы мурункудан кем болбой тургандыгын көрө алат.

Экинчи кырдаал:

1. Сактап коюп, унду дүң баада сатып алышы керек.
2. Ал дагы, кардарлар дагы пайда көрөт. Мындан ары ал бааны жогорулатпай эле, чыгымды азайтып, кирешени арбыта берсе болот. Гүлнара бирөөнү жардамчылыкка жалдашы да мүмкүн.
3. Ал атүгүл бааны төмөндөтүүнү чечиши да мүмкүн, ошенткенде өзүнүн соодасын кеңейте алат.

4. Отундун баасы өсүп, башка чыгымдар да көбөйүп кетиши мүмкүн. Атаандаштары дагы дал ушундай кадамдарды жасаса, Гүлнаранын кирешеси мурункудай өспөй калышы ыктымал. Ошого карабай, бул өндүрүштүк чыгымдарды азайтуунун жакшы жолу болот.

**** 5-тапшырма. Жергиликтүү бизнес.**

Шеригиңер менен жергиликтүү бир ишканага (дүкөнгө же кандайдыр бир өндүрүшкө) барып, алардын ээлерине төмөнкү суроолорду бергиле. Ишкана боюнча отчет жазгыла. Бул отчет менен классты тааныштырууга даярдангыла.

1. Сиз кандай товарларды/ продукцияларды сатасыз (тейлөө кызматтарын көрсөтөсүз)?
2. Сиздин бизнесиңиздин аты кандай? (Айрым чакан ишканалардын аты жок болушу мүмкүн).
3. Бизнес менен качантан бери алектенип келе жатасыз?
4. Сиздин кардарларыңыз ким?
5. Бизнес жүргүзүүгө канча каражат жумшайсыз?
6. Товарыңызды кантип аласыз?
7. Канча товар өндүрүүнү же сатып алууну сиз кантип билесиз?
8. Сатылып жаткан товардын баасын кантип чыгарасыз?
9. Акыркы жолу бааны өзгөртүүдө кайсы факторлорду эске алдыңыз?
10. Бизнес жүргүзүүдө кандай кыйынчылыктарга туш келесиз?
11. Бизнес жүргүзүүнүн кандай артыкчылыктары бар?

Эскертүүлөр:

ТМ: Бул тапшырманын максаты - бизнес менен алектенүү кооптуу экендигин, атүгүл эң эле чакан ишкана да эң чоң ишканалар туш болуп жүргөн кыйынчылыктарга кабыларын көрүүдө окуучуларга көмөктөшүү. Окуучулар

мындан тышкары бизнес коомго кызмат кыларын да байкашат.

Жооптор айырмалуу болушу ыктымал, бирок айрым суроолорго төмөндөгүдөй жоопторду күтүүгө болот:

5 - электр энергиясы, товарларды же материалдарды сатып алуу, балким, эмгек акы, салык дагы.

7 - өткөн жумада канчаны сатканыңыздан, керектүү убакыт аралыгында продукцияны өндүрө алуу же сатып ала билүү жөндөмүңүздөн.

8 - чыгымдарды баалоо жана атаандаштар койгон баалар менен өткөн жумадагы сатыктын көлөмдөрүн салыштырып көрүү жолу менен.

10 - банкрот болуп калуу коркунучу, башкалардын кийлигишүүсү, көп убакыттын өтүп кетиши.

11 - мен өзүмө өзүм кожоюнмун.

Бул тапшырманы аткарууда окуучуларга фирмалардын ишмердиги жөнүндө бир топ эле жашырын маалыматты чогултууга туура келет, андыктан алардын кожоюндары суроолорго анча көңүлдөнбөй жооп бериши ыктымал экендигин алдын ала көрө билишибиз керек. Ошон үчүн сиз окуучуларга чакан ишканалардын ээлерине кызматташуу жөнүндөгү өтүнүчтү четке какпоону суранып кайрылган каттыдаярдашыңыз керек болот. Кандай гана шартта болбосун, ишкана ээси өзүн маалымат берүү боюнча кысымга кабылгандай сезбеши керек.

Каттын үлгүсү:

Урматтуу компания ээси!

Биздин мектепте Жаран таануу окуу курсунун бир бөлүгү чакан ишканалардын ишин иликтөөгө арналган. Окуучубуз (ФАМИЛИЯСЫ) сизге төмөндөгүдөй суроолорду берип, алган маалыматын өз классына көрсөткүсү келет.

(УШУЛ ТАПШЫРМАНЫН 11 СУРООСУН САНАП БЕРИҢИЗ)

Кандай гана болбосун, сиз булардан башка суроолорго же ушулардын ичинен сиздин оюңузча бизнесиңизге залакасы тийиши мүмкүн болгон суроолорго

жооп берүүгө өзүңүздү милдеттүүдөй сезбешиңиз керек.

Кызматташканыңыз үчүн Сизге ыраазылык билдирем. Сиз Кыргыз Республикасынын окуучуларына алар жашаган коом кандай иштээрин жана иштей ала тургандыгын түшүнүүгө жардам берип жатасыз.

МУГАЛИМДИН ЖЕ ДИРЕКТОРДУН КОЛУ, МЕКТЕПТИН МӨӨРҮ МЕНЕН ТАСТЫКТАЛАТ.

ОКИМ: Окуучулар бир жеке ишкана жана ал туш болгон көйгөйлөр тууралуу айтып бере алат.

***6-тапшырма. Аялдар бизнесте.**

Бизнес менен алектенген аялдан маек алып көргүлө (алар базарда соода кылган силердин туугандарыңардан болушу да мүмкүн). Аларга төмөнкү суроолорду бергиле жана алардын жоопторун класста талкуулоого даярдангыла.

1. Бизнес менен алектенген эркектер менен аялдардын айырмасы эмнеде?
2. Бизнес менен алектенген аялдардын кандай артыкчылыктары бар?
3. Бизнестеги аялдар эркектерге кантип жардам берет?

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар бизнес менен алектенген аялдардын абалындагы эркектерге салыштырмалуу айырмачылыктарды көрсөтө алууга тийиш.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - окуучуларга бизнес менен алектенген аялдар туш келе турган маселелерди көрсөтүү.

Жооптор айырмалуу болушат, бирок алар төмөндөгүдөй идеяларды камтыйт:

1. Салттуу көз карашка байланышкан маселелер. Үй-бүлөнүн ролу начарлаган. Коопсуздук суроолору.

2. Ал кыйла өз алдынчалыктуу. Кирешенин кыйла ишеничтүү булагын таба алат, анын башка адамдар менен карым-катнашта болуу мүмкүнчүлүгү көбүрөөк.
3. Аялдар кирешенин жападан жалгыз же кошумча булагына ээ болушу мүмкүн.

**** 7-тапшырма.** **Таң калыштуу эреже.**

Элестетип көрсөңөр: өкмөт, жазында же жайында туулган болсоңор акы төлөнүүчү жумуш жасашыңарга же бизнес жүргүзүшүңөргө тыюу салган мыйзам чыгарды дейли. Мунун ордуна силер өмүр бою үйдө эле отурушуңар керек. Шеригиңер менен эгер бул мыйзам кабыл алынып, натыйжада калктын тең жарымы иштей албай калса, анда ушундай чектөөнүн экономикага таасири кандай болорун (б.а. буга канчалык чыгым кетерин, канча пайда алынбай каларын) ойлонуп көргүлө. Мектептерде, ишканаларда, мамлекеттик органдарда, ооруканаларда, айылдарда ж.у.с. жерлерде эмне болот? Мисалы, жазында же жайында туулган профессор өзүнүн короосунда гана иштей алмак. Ушул суроого жооп иретинде көлөмү 150 сөздөн турган дилбаян жазгыла. Аягында ушуга окшош нерселер силердин коомдо да болуп же болбой жатканын көрсөтсөңөр болот. Же мындайда айрым адамдардын белгилүү убакыт аралыгында экономикалык ишмердигин чектөөгө алып келген кандайдыр бир салттар, үрп-адаттар да себепчи болушу ыктымал.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар аялдарды же кайсы бир социалдык азчылыкка кирген адамдарды бизнес чөйрөсүнөн жана башка кесиптик тармактардагы жумуштардан четтеткенде эмне болорун элестетиши керек.

ТМ: Бул тапшырманын максаты - экономикалык жашоого өлкөнүн адамдарынын 50%ын коомдун жыргалчылыгы үчүн иштөөгө

катыштырбай коюу өтө зыяндуу экономикалык саясат болорун, анткени бул эмгек өнүмдүүлүгүн кескин түрдө төмөндөшүнө алып келерин көрсөтүү. Башкача айтканда, айрым каада-салт эрежелерин сактоо жалпы эл үчүн экономикалык чоң чыгымдарды алып келерин түшүндүрүү.

Мүмкүн болгон жооптордо социалдык тейлөөнүн (саламаттык сактоо, билим берүү ж.б.у.с.) жана өлкөнүн экономикасында (айыл чарба менен өнөр жай тармагында) продукция чыгаруунун көлөмүнүн кескин төмөндөп ошондой эле эң жөндөмдүү адамдар иштебей, жалпы ишке салым кошо албай калары көрсөтүлүшү ыктымал.

Андан соң окуучуларга бул суроону берсеңиз болот: “Кайсы бир салттар экономикалык жактан чоң чыгымдарга себепчи болот деп эсептебейсиңерби, эгер ушундай пикирде болсоңор бул учурда эмне кылуу керек деп ойлойсуңар?” (Ушундай салтты сактоо үчүн мынчалык көп ысырапкорчулукка жол берген туурабы?) Сиз Кыргызстандай жаш өлкөнүн экономикасы үчүн эмгектин өндүрүмдүүлүгүн мүмкүн болушунча жогорулатуу зарылдыгы жөнүндөгү маселе эң маанилүү экендигин, бул үчүн бүтүндөй калктын потенциалын колдонуу зарылдыгын айтсаңыз болот. Мунун моралдык маанидеги аргументтерге тиешеси жок экендигин, анткени биз жасаган иштердин бардыгы экономикалык натыйжаларга алып келерин белгилеңиз. Мисалы, биз акыл жагынан өксүгөн адамдарга жардам берүүдөн баш тартышыбыз мүмкүн, бирок экономикалык чыгымдар кеткенине карабастан баары бир аларга жардам беришибиз керек.

Сиз бул көнүгүүнү талкуу үчүн пайдалансаңыз болот.

****8-тапшырма. Бизнес жана жарандык коом.**

Бул суроого жооп жазып, андан кийин класс менен өз оюңарды талкуулаңыз.

Коомдун өнүгүшүндө жеке бизнестин ролу өкмөттүн ролуна тең келиши же андан да жогору турушу мүмкүн. Эмне үчүн андай?

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар жеке ишканалардын көздөгөнү, негизинен, киреше алуу экендигине карабастан, алар бүткүл коомго пайда келтире тургандыгынын себептерин көрсөтө алууга тийиш.

ТМ: Бул тапшырманын максаты – коомдун өнүгүүсүндө жеке бизнес негизги ролду ойноорун жана эмне үчүн мамлекет жеке бизнестин өнүгүшүн колдоого алышы керек экендиги жөнүндө ойлонтuu.

Мүмкүн болгон жооптордо төмөндөгү жоболор камтылышы ыктымал:

- > Жеке ишканалар экономиканы жакшыраак өнүктүрө алат, анткени экономикалык стимулдардын көпчүлүгү жергиликтүү деңгээлде эң эффективдүү болот.
- > Чындыгында жеке сектор экономикалык жактан эффективдүү эмес иштер менен алектенбейт.
- > Жеке сектор адамдарды жумуш менен оңоюраак камсыз кылат, а бул болсо экономикалык өсүш менен түздөн түз байланыштуу.
- > Күчтүү жеке сектор кандайдыр бир деңгээлде мамлекеттик органдардын чексиз бийлигине каршы салмак түзөт, анткени бизнес үчүн мамлекеттик структуралардын жана базарлардын коом үчүн ачык болушу талап кылынат, ал эми мамлекетке салык керек болот.

- > Жеке сектор жумуш орундарын түзүү жана кайрымдуулук иштерин жүргүзүү аркылуу социалдык коргоону камсыздай алат.
- > Эң башкысы, жеке сектор жана анын жалданма кызматчылары мамлекетке салык төлөшөт, мунсуз мамлекет социалдык тейлөөнү жүргүзө албайт.

**9-тапшырма. Укуктар жана эркиндиктер

1. 3-4 кишиден турган топтордо иштеп, саясий жактан эркин адамдар кандай укуктар менен эркиндиктерге ээ болорун талкуулагыла.
2. 3-4 кишиден турган топтордо иштеп, экономикалык жактан эркин адамдар кандай укуктар менен эркиндиктерге ээ болорун талкуулагыла.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар экономикалык жана саясий укуктар менен эркиндиктер түшүнүгүнө кандай укуктар менен эркиндиктер кирерин санап бере алат.

Саясий эркин: эркин добуш берип же талапкер боло алат; саясий партия түзө алат же ага кире алат; саясий идеялар же идеалдар үчүн ачык үгүт жүргүзө алат.

Экономикалык эркин: өз бизнесин уюштуруп же өзү каалаган жерде иштей алат; жеке менчикке ээ боло алат; каалаган жеринде жашай алат; товарларды эркин сата алат.

*10-тапшырма. Аныктамаларды туура келтирүү

Жубуңар менен терминдерге туура келген аныктамаларды бергиле:

Түшүнүк	Аныктама
1. Коррупция	а) Кайсы бир максаттарга жетүү үчүн кишилердин жүрүм-турумуна жана ишмердигине таасир этүү мүмкүнчүлүгү.
2. Бийлик	б) Адам менен мамлекеттин ортосундагы укуктарды жана милдеттерди пайда кылуучу, адатта жок кылынбай турган, мыйзамдуу байланыш.
3. Салыктар	в) Киреше алууну көздөгөн экономикалык ишмердик.
4. Саясий укуктар	г) Адамдын саясий турмушка жигердүү катышуу укугу.
5. Бизнес (ишкердик)	д) Акысы жок туруп, пайда табуу үчүн бийликти кыянаттык менен пайдалануу.
6. Экономикалык укуктар	е) Мамлекеттин фондуна мажбурлап жана милдеттүү алынуучу төлөмдөр.
7. Жарандык	ж) Жеке менчикке ээлик кылуу, ишкердик жүргүзүү жана келишимдерди түзүү укугу.

Жооптор: 1.-д), 2.-а), 3.-е), 4.-е), 5.-в), 6.-ж), 7.-б).

**11-тапшырма. Жамааттык келишимдерди түзүү

Бул укук сатып алуучулар менен сатуучулардын, жумушчулар менен жумуш берүүчүлөрдүн ортосундагы сүйлөшүүлөрдө жүзөгө ашат. Жамааттык келишимдерди түзүү укугу айлык акыны көбөйтүү же эмгек шарттарын жакшыртуу тууралуу өтүнүч же талап менен жалданма жумушчулар чогуу, жалпы жамаат менен бирге (ар бири өзүнчө эмес) кайрыла ала тургандыгын түшүндүрөт. Эгер жумушчулар ушундай ыкманы колдонушса, кайрылуусу бир кыйла чоң таасирге ээ болот, анткени өтүнүчүн канааттандыруудан баш тартылган учурда алар өндүрүштү токтото же анын темпин төмөндөтө алышат. Көпчүлүк демократиялык өлкөлөрдө жамааттык келишимдер кепилдикке алынбаганы менен, бирок мындай укукту берүүгө болбойт же аны бир топ чектөө керек деп эсептеген кишилер бар. Ал эми силердин пикириңер кандай?

Төмөнкү пикирлерди шеригиңер менен чогуу окуп, алардын кайсынысы силердин көз карашыңарга туура келерин аныктагыла.

Айнура:	<i>Мен бул өзгөчө мааниге ээ деп ойлобойм, анткени кишилер үчүн эмне жакшы экендигин кожоюндар дайыма билет. Кайсы учурда болбосун карапайым адамдардын укуктары ар дайым чектелип келет. Жашоонун өзү ушундай.</i>
Чынара:	<i>Мен макул эмесмин. Жамааттык келишимдерди фермерлер да колдоно алат. Эгер алар чогуу болсо, анда алардын азык-түлүгү бир кыйла жогору баада кабыл алынышын талап кыла алат, бул бүт өлкө боюнча пайдалуу. Ал эми фермерлер алган акчаларын товарларды сатып алууга жумшайт эмеспи. Ошондо дүкөнчүлөрдүн кирешеси артып, мамлекетке да салык арбын түшөт.</i>
Галина:	<i>Ошондой дечи, бирок маселе бул сыяктуу укуктар кыянат пайдаланылышы мүмкүн экендигинде. Жалданма жумушчулар же азык-түлүк өндүрүүчүлөр мындай укуктарга ээ болушуна мен макулмун, бирок аларга берилүүчү мүмкүнчүлүктөр бир аз чектелиши зарыл. Мисалы, дарыгерлерге эгер алар жок дегенде алты жума мурда расмий түрдө эскертишпесе, иш таштоого уруксат бербөө керек. Ар тараптуу мунасага жетишүү шарт.</i>
Саша:	<i>Мен жамааттык келишимдер маселеси жалданма жумушчулардын бизнес мыйзамдарын билбегендигинде деп ойлойм. Айлык акыны жогорулатууну талап кылуу менен алар ишкананы курдумга алып келиши мүмкүн. Бул фермерлерге да тиешелүү. Алар биз алар сураган бааны төлөгөнгө чейин азык-түлүктөрүн базарга чыгаруудан баш тартышы же продукциянын баарын чет жакка (экспортко) ташып кетиши ыктымал.</i>

Эскертүүлөр:

ТМ: Бул тапшырманын максаты – окуучуларды жамааттык келишим түзүү жөнүндө өндүрүшчүлөр менен жалданма жумушчулардын сүйлөшүү жүргүзүү укугу боюнча ар түрдүү көз караштар менен тааныштыруу.

Мында жалгыз туура жооп болбойт.

***12-тапшырма. Бизге салыктар эмне үчүн керек?

Силер салыктын баары эле акчаны каалагандай сарптоо эркиндигине чек коёт деп айтышыңар мүмкүн. Бирок бардык мамлекеттерде салыктын ар кандай түрлөрү бар.

а) Шеригиңер менен салык жыйноо зарылдыгын кантип түшүндүрсө болорун чечкиле жана кайсы учурларда ал туура болбой каларын ойлонгула. Жообуңарды түшүндүрүүгө даярдангыла.

б) Шеригиңер менен мамлекет чогултулган салыктарды кандай орчундуу максаттарга чыгымдай тургандыгын талкуулагыла. Жообуңарды түшүндүрүүгө даярдангыла.

в) Силер каржы министрисиңер дейли. Салыктан жыйылган бир миллиард долларды (же 43 миллиард сомду) чыгымдай аласыңар. Бул акчаны силер эмнелерге сарптайсыңар? Төмөндөгүдөй таблица түзүп, жообуңарды түшүндүрүүгө даярдангыла.

г) Үй-бүлөдөгү жакындарыңардан бюджет тууралуу пикирлерин сурагыла.

№	Чыгымдардын бюджеттик беренелери	Канча пайыз
	Коргоо	4,5%
	Саламаттыкты сактоо	7,5%
	Социалдык камсыздоо (пенсия жана жетимдер үчүн)	%
	Бажы	%
	Билим берүү	
	Укук коргоо органдары	
	Транспорт	
	Эл аралык мамилелер	
	Мамлекеттик органдар	

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар салыктардын зарылдыгын негиздеп, кайсы учурларда алар акылга сыйбаган оор жүккө айланарын аныктай алышат. Анан чыгымдардын биринчи кезектеги беренелерин да санап беришет.

ТМ: а.) Бул тапшырманын максаты - салыктар социалдык кызматтарды камсыз кылуу үчүн керектелерин окуучулар түшүнүшүнө көмөктөшүү.

б.) Бул тапшырманын максаты - салыктар дагы эмнелерге жумшаларын аңдап-билишине түрткү берүү.

в.) +г.) Бул тапшырмалардын максаты - каражаттарды жумшоодогу артыкчылыктарды аныктоо да каражаттар менен мүмкүнчүлүктөрдү теңдөөгө багытталган татаал иш болуп саналат. Мында кызыкчылыктар менен муктаждыктардын ар түрдүүлүгүнө көңүл бурулууга тийиш.

Бул жерде туура же туура эмес жооптор болушу мүмкүн эмес. Тапшырманын максаты – окуучуларга мындай чечимдерди кабыл алуунун татаалдыгын жана тил табышуунун зарылдыгын түшүндүрүү.

****13-тапшырма. Айырма эмнеде?**

Жуптарда иштеп, борборлошкон пландуу экономика менен эркин базар экономикасын салыштырган төмөнкү таблицаны толтургула. Алар дайым эле айырмаланбай тургандыгына көңүл бургула.

Борборлошкон пландуу экономикада...	Эркин базар экономикасында...
1. Бардык экономикалык чечимдер Мамлекеттик пландоо комитетинде (т.а. борбордук деңгээлде) кабыл алынат.	1.
2.	2. Жеке менчикке ээлик кылууга уруксат берилет.
3. Салыктар алынат.	3.
4.	4. Жеке ишкердикке колдоо көрсөтүлөт.
5. Эркин жалпыга маалымдоо каражаттары жок.	5.

Борборлошкон пландуу экономикада...	Эркин базар экономикасында...
6.	6. Адатта өкмөт ачык сындалат.
7. Эл аралык банктар болбойт.	7.
8.	8. Ишканалардын көбү жеке менчикте болот.
9. Өндүрүш деңгээлин план түзүүчүлөр аныктайт.	9.
10.	10. Ар бир адам чет элдик валютасын сатып ала алат.
11. Валютанын наркын план түзүүчүлөр борбордук деңгээлде аныктайт.	11.
12.	12. Ар бир ишкана өзү каалаган продукциясын өндүрсө болот (эгер мындай ишмердик мыйзамдуу болсо).

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар борборлошкон пландуу экономика менен эркин базар экономикасынын ортосундагы иш-аракеттерди уюштуруу боюнча негизги айырмачылыктарды атай алышат.

Бул тапшырманын максаты – тыянак чыгаруу эмес, айырмачылыктарды гана көрсөтүү. Силер дүйнөдө толугу менен эркин рыногу бар өлкөлөр иш жүзүндө өтө аз экендигин түшүндүрүүгө тийишсиңер. (Чындыгында айрым экономисттер мындайлар такыр эле жок деп эсептешет.) Көпчүлүк өлкөлөрдө чарба жүргүзүүнүн капиталисттик жана социалисттик принциптери айкалышат. Мындай мамлекеттер салык жана башка саясаттын жардамында өндүрүш каражаттарын жана башкаларды түздөн-түз тескебейт, бирок жеке компаниялардын өз бизнесин бул же тигил багытта өнүктүрүүгө чоң түрткү берет. Негизи, бул өлкөлөрдө (мисалы, Данияда, Австралияда, Түштүк Африкада ж.б.) жалпыга маалымдоо каражаттары – эгер чындыкты айтышса – кимди болбосун сындай алышат.

Мурдагы советтик республикалардын айрымдарында өкмөт экспорттук лицензияларды берүү жана жеке менчик укуктарын чектөө сыяктуу каражаттардын жардамында экономиканы дагы эле кыйла катуу көзөмөлдөйт. Ошондуктан алар эркин базар экономикасын жетиштүү деңгээлде кура элек.

Борборлошкон пландуу экономикада:	Эркин базар экономикасында:
1. Бардык экономикалык чечимдер Мамлекеттик пландоо комитети (т.а. борбордук деңгээлде) кабыл алынат. 2. Өндүрүш каражаттары эч кандай жеке менчикке берилбейт, керектөө товарларын менчиктөө да чектелген. 3. Салыктар алынат. 4. Жеке компанияларга уруксат берилбейт. 5. Эркин жалпыга маалымдоо каражаттары жок. 6. Өкмөттү сыңдоого чек коюлган же тыюу салынган. 7. Эл аралык банктар болбойт. 8. Жеке компанияларга уруксат берилбейт. 9. Өндүрүш көлөмүн план түзүүчүлөр аныктайт. 10. Чет элдик валютасын колдонуу өтө чектелген же такыр эле уруксат берилбейт. 11. Валютанын наркын план түзүүчүлөр борбордук деңгээлде аныктайт. 12. Өндүрүш мамлекет тарабынан аныкталат.	1. Айрым компаниялар экономикалык чечимдердин көпчүлүгүн өз ишмердигине карата гана кабыл алышат. 2. Жеке менчикке ээлик кылууга уруксат берилет. 3. Салыктар алынат. 4. Жеке ишкердикке колдоо көрсөтүлөт. 5. Эркин жалпыга маалымдоо каражаттарынын ишмердигине уруксат берилет жана колдоо көрсөтүлөт. 6. Адатта өкмөт ачык сыңдалат. 7. Көптөгөн чет элдик банктар иштейт. 8. Ишканалардын көбү жеке менчикте болот. 9. Өндүрүштүн көлөмүн компаниялардын ээлери аныктайт. 10. Ар бир адам чет элдик валютасын сатып алса болот. 11. Валютанын наркы адатта мамлекеттин анча-мынча кийлигишүүсүнөн кийин базарда аныкталат. 12. Ар бир ишкана өзү каалаган продукциясын өндүрсө болот (эгер мындай ишмердик мыйзамдуу болсо).

***14-тапшырма. Дүйнөлүк саясий картасы

Дүйнөлүк саясий картадан эркин жана демократиялуу деп эсептеген өлкөлөрдү белгилегиле. Кайсы себептерден бул өлкөлөрдү демократиялуу өлкө деп аныктаганыңарды түшүндүрүп бергиле.

Стабилдүү демократиялык режим менен экономиканын өнүгүү деңгээлинин жана элдин жашоо деңгээлинин ортолорундагы байланыштарын аныктагыла.

** 15-тапшырма. Экономиканын негизги социалдык максаттары

Төмөндө сыпатталган негизги беш максат экономикалык тутумду баалоонун критерийлери катары каралышы мүмкүн. Булардын айрымдарын объективдүү ыңгайда өлчөө кыйын, башкалары сандык түрдө оңой эле өлчөнөт. Саясий өнөктөштүктөрдө жана мамлекеттик саясат чараларын талкуулаганда ушул максаттарды, алардын экономикалык тутумдагы маанилүүлүгү, ал максаттарга жетишүүгө бул тутум канчалык жакшы өбөлгө түзөрүн чечмелөө боюнча дебаттар көп болот.

Сиздин даража*		Сиздин баа+
	Экономикалык эркиндик ишкерлердин өздөрүнүн кирешесин кандайча сарптоо же сактап коюу жөнүндө, кызматчылардын жумуш ордун өзгөртүү же кесиптик кошуунга кирүү жөнүндө, жеке адамдардын бизнес фирма ачуу же мурда ачкандарын жабуу жөнүндө чечим кабыл алуу сыяктуу эркиндиктерге кирет.	
	Экономикалык эффективдүүлүк чыгымдалышы жана пайдасы жагынан ресурстар канчалык жакшы бөлүштүрүлгөндүгү менен аныкталат. Ресурстардын эффективдүү бөлүштүрүлүшү бардык ресурстар иштетилип, аларды кайра жылыштыруудан башка кимдир бирөөлөрдүн абалын начарлатпастан туруп эч ким пайда табышы мүмкүн болбогон кырдаалга байланышкан. Мамлекеттин иш-аракеттери базар экономикасынын натыйжаларын өзгөртсө, мындай иш-аракеттердин экономикалык эффективдүүлүгүнө кошумча чыгымдардын жумшалышы жана кошумча пайданын алынышына карай баа берилиши мүмкүн. Экономикалык эффективдүүлүк кошумча чыгымдардан кошумча пайда ашып түшкөндө гана жакшырат.	
	Экономикалык теңдик. Бул маанидеги теңдик жөн гана «адилеттүүлүктү» билдирет. Экономикалык иш-аракеттерди жана экономикалык саясат чараларын адамдар эмнени туура же туура эмес деп эсептегенине карай баалоо керек болот. Теңдик маселелери киреше жана байлыкты бөлүштүрүү менен байланышкан жагдайларда келип чыгат. Мисалы, кээ бирөөлөр салыкты адилеттүү деп ойлосо, ошол эле учурда башкалар адилетсиз деп эсептеши мүмкүн.	
	Экономикалык коопсуздук – жумуштагы жаракаттануу, жумушсуздук, инфляция, ишкердиктеги жолсуздук жана жакырчылык сыяктуу экономикалык тобокелдиктерден корголгондук. Айрым адамдар экономикалык коопсуздукту акчаны үнөмдөп этнос аралык жана камсыздандыруу аркылуу бекемдөөгө умтулушат. Көптөгөн мамлекеттик программалар да, мисалы, жумушсуздуктан камсыздандыруу, коомдук коопсуздукту камсыздоо жана кызматчыларга компенсация төлөө сыяктуу чараларды камтыйт.	
	Экономикалык өсүш – бул товарлар менен тейлөө кызматтарын өндүрүүнүн мезгил өткөн сайын арбышы. Экономикалык өсүш ылдамдыгы реалдуу ички дүң продуктунун деңгээли менен өлчөнөт да, жыл сайын 3 же 4 % өсүш демедей жөндүү максат деп эсептелет. Экономикалык өсүш айрым социалдык негизги максаттарды камсыздап турат. Мисалы, экономика өсүп турса, экономикалык коопсуздук максаттарына жетишилет да, адамдар жеке менчик жана социалдык камсыздандыруу программаларына көбүрөөк каражат жумшоо мүмкүнчүлүгүнө ээ болот.	

* Бул мамычада ар бир максаттын салыштырмалуу баалуулугун баалоо үчүн 1ден 5ке чейинки упайларды колдонула. Мында 1 = «төмөн», ал эми 5 = «жогору». Өзүңөр эң маанилүү деп эсептеген максаттын тушуна «*», ал эми мааниси эң аз деп эсептеген максаттын тушуна «X» койгула.

+ Бул мамычада экономикалык тутум азыркы кезде тийиштүү максатка канчалык жакшы жетишип жаткандыгын көрсөтүү үчүн ар бир максатка тамгалай баа коюп чыккыла.
A = «Эң жакшы»; B = «Жакшы»; C = «Орто»; D = «Канааттандырарлык»; E = «Канааттандырарлык эмес»

**** 16 - тапшырма.****Экономикалык максаттар жана экономикалык тутумдар**

Үч башка тутум бар деп элестетели: Мокко базар экономикасы, Тмин аралдарындагы буйрукчул экономика жана Орегондогу салттуу экономика. Ар бир тутум өзүнүн институттар комплексинин жана максаттарынын чегинде жарандарды товарлар жана тейлөө кызматтары менен камсыздап, негизги экономикалык маселелерди чечип турат. Кайсы тутум жакшы экенин айтуу мүмкүн эмес, анткени ар бириндеги экономикалык максаттар ар түрдүү бааланып, салыштырмалуу мааниге ээ болушу мүмкүн. Ар бир коом бул максаттардын айрымдарын тандап, калгандарына анча маани бербейт.

Негизги экономикалык максаттар

1. Экономикалык эркиндик: иш-аракет эркиндиги; тышкарыдан мажбурлоонун жоктугу; жеке адамдардын эмнелерди керектеп,

кайда иштеп, канча сарптоо жана үнөмдөө жагынан чечим кабыл алуу эркиндиги.

2. Экономикалык адилеттүүлүк: кирешелерди алмашуудагы бөлүштүрүүдөгү «чынчылдык».
3. Экономикалык эффективдүүлүк: товарлар менен тейлөө кызматтарын өндүрүү үчүн арзаныраак усулдарды колдонуу.
4. Экономикалык өсүш: улам кийинки муундардын жашоо деңгээлин жогорулатууга багытталган, калктын жан башына эсептегендеги продукция чыгаруунун узак мөөнөттүү өсүшү.
5. Экономикалык корголгондук: жумушсуздук, инфляция, жакырчылык, оору сыяктуу экономикалык тобокелдиктерден коргоо.

Бул максаттарды өзүңөрдүн критерийлер катары колдонгондо, экономиканын ушул үч түрүн кандай баалайсыңар? Чечим кабыл алуунун төмөндөгүдөй торчосун колдонгула.

Альтернативалар	Критерийлер				
	Эркиндик	Адилеттүүлүк	Эффективдүүлүк	Өсүш	Корголгондук
Тутумдар					
Мокко (базар)					
Тмин ар. (буйр.)					
Орегон (салт.)					

Ар бир чакмакка «+» же «-» коюп, альтернативдүү үч тутум үчүн критерийлерди баалагыла. Эгер айрым критерийлер башкаларына караганда кыйла маанилүү деп эсептесеңер, алардын астына экиден «+» же «-» койсоңор болот.

Ар кайсы коомдордо бул критерийлер ар башкача бааланат. Үч аралдын өкүлдөрү өздөрүнүн тутумдарын «эң мыкты» деп кандай далилдешти мүмкүндүгүн түшүндүргүлө.

Мокколуктар: _____

Тминдиктер: _____

Орегондуктар: _____

17-тапшырма. Экономикалык практикум

1.** Таблицада улуттук экономикадагы айрым макроэкономикалык көрсөткүчтөрдүн мааниси тууралуу шарттуу маалыматтар берилген (шарттуу акча бирдигинде).

Жеке керектөөгө кеткен чыгымдар (C)	928
Курулмаларга, жабдууларга жана камдагы өзгөрүүлөргө жумшалган дүң жеке ички инвестициялык чыгымдар (I)	246
Товарлар менен тейлөө кызматтарын сатып алууга кеткен мамлекеттик чыгымдар (G)	288
Таза экспорт (Экспорт – Импорт X_n)	-3
Дүйнөлүк факторлордон таза кирешенин түшүшү	15
Негизги капиталдын эскириши (амортизация)	140
Фирманын бизнесинен алынуучу кыйыр салыктар	135

Мына буларды эсептегиле: а) ИДП б) УДП в) ТУП г) УК

2.*** Таблицада ушул эле экономика боюнча кошумча маалыматтар берилген (шарттуу акча бирдигинде).

Жалданма жумушчулардын компенсациясы (негизинен, социалдык камсыздоо төлөмдөрү менен бирге эмгек акы жана маяна)	891
Мүлк ээлеринин кирешеси	115
Рента түрүндөгү жекече киреше	16
Таза пайыз (трансферттик төлөм катары эске алынып, мамлекет тарабынан жүргүзүлүүчү пайыздарды төлөөнү, ошондой эле айрым кишилер тарабынан төлөнүүчү пайызды камтыбайт)	72
Ишканалардын жалпы пайдасы (салык салынганга чейинки)	105
Ишканалардын киреше салыгы	52
Дивиденддер (кирешелер)	30
Социалдык камсыздоо төлөмдөрү	111
Мамлекеттик жана жеке трансферттик төлөмдөр	168
Айрым кишилер тарабынан төлөнүүчү пайыз	25
Жеке киреше салыктары	159

Мына буларды эсептегиле: а) УК б) ӨК в) КӨК г) Өздүк аманат каражаттары

Чечилиши:

1. ***

а) ИДП = C + I + G ± X_n	$928 + 246 + 288 - 3 = 1459$
б) УДП = ИДП + дүйнөлүк факторлордон кирешелердин түшүшү	$1459 + 15 = 1474$
в) ТУП = УДП – амортизация	$1474 - 140 = 1334$
г) УК = УДП – кыйыр салыктар – амортизация	$1474 - 135 - 140 = 1199$

2. ***

а) УК = эмгек акы + мүлк ээлеринин кирешеси + рента + таза пайыз + ишканалардын жалпы пайдасы	$891 + 115 + 16 + 72 + 105 = 1199$
б) ӨК = УК – пайда салыгы – (бөлүштүрүлбөгөн пайда) – социалдык камсыздоо төлөмдөрү + трансферттер + айрым адамдар тарабынан төлөнүүчү %	$1199 - 52 - (105 - 52 - 30 = 23) - 111 + 168 + 25 = 1206$
в) КӨК = ӨК – киреше салыктары	$1206 - 159 = 1047$
г) Өздүк аманат каражаттар = КӨК – өздүк төлөмдөр (өздүк керектөө чыгымдары + айрым адамдар тарабынан төлөнүүчү %	$1047 - (928 + 25) = 94$

****18-тапшырма.Экономикалык тапшырма (УЭТ, жумушсуздук, инфляция)**

3-БАП

433

№	Тапшырманын шарты	Жооптордун варианттары	Чечим
1	Улуттук эсептер тутуму Болот куюучу завод муздаткыч чыгаруучу фирмага 300 долл. болот сатты, бул болот муздаткыч өндүрүүдө колдонулуп, фирма муздаткычты дилерге (ортомчуга) 1200 долл. саткан. Дилер муздаткычты 1400 долл. сатып, ал эми аны алган киши башка бирөөгө 1500 долл. сатты. Бул учурда УДП төмөнкүдөй өстү:	А 800 долларга Б 1200 долларга В 1400 долларга Г 1500 долларга	
2	Фирма 20 бирдик продукцияны 4500 сом баада сатып, чыгымдары кийинкилер болду: айлык акыга 18000 сом, амортизацияга 9000 сом, сырье менен материал сатып алууга 22500 сом, жабдуу сатып алууга 13500 сом. Мында фирма 27000 сом пайда тапты. Кошумча нарктын чоңдугу ... барабар	А 67500 сомго Б 66000 сомго В 58500 сомго Г 27000 сомго	
3	Өлкөнүн экономикасында УДП 3580 млн. долл., керектөө чыгымдары 1900 млн. долл., мамлекеттин товарлар менен кызматтарды сатып алуусу 1000 млн. долл., кыйыр салыктар 50 млн. долл. түзөт. Инвестициялар ... барабар:	А 680 млн. долл. Б 520 млн. долл. В 230 млн. долл. Г 80 млн. долл.	
4	Өлкөнүн экономикасында УДП 5360 млн. долл., керектөө чыгымдары 3750 млн. долл., инвестициялар 1100 млн. долл., мамлекеттин товарлар менен кызматтарды сатып алуусу 600 млн. долл., салыктар 700 млн. долл., трансферттер 150 млн. долл., ал эми импорт 120 млн. долл. түзөт. Экспорт... барабар.	А 30 млн. долл. Б 240 млн. долл. В 340 млн. долл. Г 440 млн. долл.	
5	Өлкөнүн экономикасында эмгек акы 250 млн. долл., жеке фирмалардын пайыздык төлөмдөрү 15 млн. долл., ижара төлөмү 12 млн. долл., менчик ээлеринин кирешелери 60 млн. долл., жумушсуздук боюнча жөлөк пул 8 млн. долл., пенсиялар 4 млн. долл., фонду биржаларында баалуу кагаздарды сатуудан түшкөн киреше 10 млн. долл., корпорациялардын пайдасы 50 млн. долл., амортизация 30 млн. долл., кыйыр салыктар 20 млн. долл., тике салыктар 35 млн. долл. УДП... барабар.	А 494 млн. долл. Б 459 млн. долл. В 437 млн. долл. Г 409 млн. долл.	
6	Белгилүү болгондой, үстүбүздөгү жылы өткөн жылдагыга салыштырганда өлкөнүн номиналдуу УДП көлөмү 400 млрд. долл. 480 млрд. долл. чейин чоңойду, ал эми УДПнын дефлятору 125тен 150%га чейин өстү. Демек, реалдуу УДП:	А көбөйдү Б азайды В өзгөрбөдү Г маалымат жетишсиз	

№	Тапшырманын шарты	Жооптордун варианттары	Чечим
7	Ушул жылдын номиналдуу УДПсы 5000 млрд. долл. барабар. УДП дефлятору (базалык жыл = 100%) 125%га барабар. Бул жылдын реалдуу УДПсы... барабар.	А Б В Г	4000 млрд. долл. 5000 млрд. долл. 6250 млрд. долл. Маалымат жетишсиз
8	Өлкөдө керектөө чыгымдары 3000 млн. долл., дүң инвестициялар 720 млн. долл., имараттардын эскириши 200 млн. долл., мамлекеттин товарлар менен кызматтарды сатып алуусу 850 млн. долл., жабдуулардын эскириши 250 млн. долл., бизнеске салынуучу кыйыр салыктар 400 млн. долл., экспорт 29 млн. долл., импорт 15 млн. долл. түзөт. Таза улуттук продукт... барабар.	А Б В Г	4334 млн. долл. 4134 млн. долл. 3934 млн. долл. 3734 млн. долл.
9	Жумушсуздук Эгер өлкөнүн жумушка жарамдуу калкынын саны 800 миң киши болсо, жумуш менен камсыз болгондордуку 500 миң кишини, ал эми жумушсуздардын саны 50 миң кишини түзсө, анда жумушсуздук деңгээли ... түзөт.	А Б В Г	6,25% 9,1% 10% 11,1%
10	Эгер калктын жалпы саны 75 млн. кишини, эмгекке жарамдуу калктын саны 55 млн. кишини, жумушка тартылбагандардын саны 5 млн. кишини, ал эми жумушсуздук деңгээли 9%ды түзсө, анда жумушсуздардын саны ... млн. кишиге барабар.	А Б В Г	5,4 6,3 7,65 8,55
11	Эгер жумушсуздардын саны 1,2 млн. кишини, ал эми жумушсуздуктун деңгээли 8%ды түзсө, анда жумуштуулардын саны ... млн. кишиге барабар.	А Б В Г	9,6 12 13,8 15
12	Эгер жумушсуздуктун табигый деңгээли 5%, күнүмдүк жумушсуздардын саны 4 млн. киши, түзүмдүк жумушсуздардын саны 3 млн. киши, ал эми түрмөк жумушсуздардын саны 2,8 млн. киши болсо, анда жумушсуздуктун жалпы деңгээли ... түзөт.	А Б В Г	7% 7,8% 9% 9,8%
13	Эгер эмгекке жарамдуу калктын жалпы саны 80 млн. киши, жумуштуулар 62 млн. киши, жумушсуздардын жалпы саны 6 млн. киши, ал эми түрмөк жумушсуздуктун деңгээли 2%ды түзсө, анда жумушсуздуктун табигый деңгээли... барабар.	А Б В Г	5,5% 6% 6,8% 7,7%

№	Тапшырманын шарты	Жооптордун варианттары		Чечим
14	Инфляция Эгер өткөн жылы баалардын индекси 165 %га, ал эми үстүбүздөгү жылы 185 %га барабар болсо, анда инфляциянын темпи ... түздү.	А Б В Г	20% 12% 10,8% 0,2%	
15	Эгер номиналдуу кирешенин чоңдугу 60 миң. сом, ал эми инфляциянын деңгээли 20% барабар болсо, анда реалдуу кирешенин чоңдугу ... миң сомду түзөт.	А Б В Г	20 30 40 50	
16	Эгер инфляциянын темпи 250 %ды түзсө, анда баалардын деңгээли бир жыл ичинде ... өсөт.	А Б В Г	1,25 эсе 1,5 эсе в 2,5 эсе в 3,5 эсе	

Жооптор:

№	Шарт	Жооптордун варианттары		Чечим
1	Улуттук эсептер тутуму Болот куюучу завод муздаткыч чыгаруучу фирмага 300 долл. болот сатты, бул болот муздаткыч өндүрүүдө колдонулуп, фирма муздаткычты дилерге (ортомчуга) 1200 долл. саткан. Дилер муздаткычты 1400 долл. сатып, аны алган киши башка бирөөгө 1500 долл. сатты. Бул учурда УДП төмөнкүдөй өстү:	А Б В Г	800 долл. 1200 долл. 1400 долл. 1500 долл.	УДП акыркы продуктыны эске алып, ортолук продукция менен туруп калган товарларды эске албайт. Акыркы продукт үй-бүлөгө 1400 долл. сатылган муздаткыч болуп эсептелет.
2	Фирма 20 бирдик продукцияны 4500 сом баада сатып, чыгымдары кийинкилер болду: айлык акыга 18000 сом, амортизацияга 9000 сом, чийки зат менен материал сатып алууга 22500 сом, жабдуу сатып алууга 13500 сом. Мында фирма 27000 сом пайда тапты. Кошумча нарктын чоңдугу... барабар.	А Б В Г	67500 сомго 66000 сомго 58500 сомго 27000 сомго	Кошумча нарк – фирма тарабынан өндүрүлгөн продукциянын наркы менен башка фирма сатып алынган чийки затка, материалдарга ж.б. төлөгөн сумманын ортосундагы айырма. $20 \times 4500 - 22500 = 67500$
3	Өлкөнүн экономикасында УДП 3580 млн. долл., керектөө чыгымдары 1900 млн. долл., мамлекеттин товарлар менен кызматтарды сатып алуусу 1000 млн. долл., кыйыр салыктар 50 млн. долл. түзөт. Инвестициялар... барабар.	А Б В Г	680 млн. долл. 520 млн. долл. 230 млн. долл. 80 млн. долл.	УДПнын чыгымдар боюнча эсеби: $GNP = C + I + G + X_n$ $3580 = 1900 + I + 1000$; $I = 3580 - 1900 - 1000 = 680$.

№	Шарт	Жооптордун варианттары	Чечим
4	Өлкөнүн экономикасында УДП 5360 млн. долл., керектөө чыгымдары 3750 млн. долл., инвестициялар 1100 млн. долл., мамлекеттин товарлар менен кызматтарды сатып алуусу 600 млн. долл., салыктар 700 млн. долл., трансферттер 150 млн. долл. түзсө, ал эми импорт 120 млн. долл. түзөт. Экспорт... барабар.	А Б В Г 30 млн. долл. 240 млн. долл. 340 млн. долл. 440 млн. долл.	УДПнын чыгымдар боюнча эсеби: $GNP_{\text{ө}} = C+I+G+X_n$ $5360 = 3750 + 1100 + 600 + (\text{экспорт} - 120)$; Экспорт = $5360 - 3750 - 1100 - 600 + 120 = 30$
5	Өлкөнүн экономикасында эмгек акы 250 млн. долл., жеке фирмалардын пайыздык төлөмдөрү 15 млн. долл., ижара акы 12 млн. долл., менчик ээлеринин кирешелери 60 млн. долл., жумушсуздук боюнча жөлөк пул 8 млн. долл., пенсиялар 4 млн. долл., фонду биржаларында баалуу кагаздарды сатуудан түшкөн киреше 10 млн. долл., корпорациялардын пайдасы 50 млн. долл., амортизация 30 млн. долл., кыйыр салыктар 20 млн. долл., тике салыктар 35 млн. долл. УДП... барабар.	А Б В Г 494 млн. долл. 459 млн. долл. 437 млн. долл. 409 млн. долл.	УДПнын кирешелер боюнча эсеби: $GNP = \text{эмгек акы} + \text{пайыздык төлөмдөр} + \text{ижара акы} + \text{менчик ээлеринин кирешелери} + \text{корпорациялардын пайдасы} + \text{амортизация} + \text{кыйыр салыктар}$; $УДП = 250 + 15 + 12 + 60 + 50 + 30 + 20 = 437$
6	Белгилүү болгондой, үстүбүздөгү жылы өткөн жылдагыга салыштырганда өлкөнүн номиналдуу УДП көлөмү 400 млрд. долл. 480 млрд. долл. чейин чоңойду, ал эми УДПнын дефлятору 125тен 150%га чейин өстү. Демек, реалдуу УДП:	А Б В Г көбөйдү азайды өзгөрбөдү маалымат жетишсиз	реалдуу УДП = номиналдуу УДП / дефлятор УДП; өткөн жылы: реалдуу УДП = $400 / 1,25 = 320$; үстүбүздөгү жылы: реалдуу УДП = $480 / 1,5 = 320$; демек, реалдуу УДП өзгөрбөдү
7	Үстүбүздөгү жылдын номиналдуу УДПсы 5000 млрд. долл. барабар. УДП дефлятору (базалык жыл = 100%) 125% барабар. Бул жылдын реалдуу УДПсы... барабар.	А Б В Г 4000 млрд. долл. 5000 млрд. долл. 6250 млрд. долл. Маалымат жетишсиз	реалдуу УДП = номиналдуу УДП / дефлятор УДП; реалдуу УДП = $5000 / 1.25 = 4000$

№	Шарт	Жооптордун варианттары		Чечим
8	Өлкөдөгү керектөө чыгымдары 3000 млн. долл., дүң инвестициялар 720 млн. долл., имараттардын эскириши 200 млн. долл., мамлекеттин товарлар менен кызматтарды сатып алуусу 850 млн. долл., жабдуулардын эскириши 250 млн. долл., бизнеске салынуучу кыйыр салыктар 400 млн. долл., экспорт 29 млн. долл., импорт 15 млн. долл. түзөт. Таза улуттук продукт... барабар.	А Б В Г	4334 млн. долл. 4134 млн. долл. 3934 млн. долл. 3734 млн. долл.	ТУП = УДП (чыгымдар боюнча) – амортизация; ТУП = 3000 + (720 – 200 – 250) + 850 + (29 – 15) = 4134
9	Жумушсуздук Эгер өлкөнүн жумушка жарамдуу калкынын саны 800 миң киши болсо, жумуш менен камсыз болгондорду 500 миң кишини, ал эми жумушсуздардын саны 50 миң кишини түзсө, анда жумушсуздук деңгээли ... түзөт.	А Б В Г	6,25% 9,1% 10% 11,1%	жумушсуздук деңгээли = (жумушсуздар / жумушчу күч) x 100%; жумушчу күч = иштүүлөр + жумушсуздар; жумуш. деңгээл. = [50 / (500 + 50)] x 100% = 9,1 %.
10	Эгер калктын жалпы саны 75 млн. кишини, эмгекке жарамдуу калктын саны 55 млн. кишини, жумушка тартылбагандардын саны 5 млн. кишини, ал эми жумушсуздук деңгээли 9%ды түзсө, анда жумушсуздардын саны... млн. кишиге барабар.	А Б В Г	5,4 6,3 7,65 8,55	жумушчу күч = жумушчу күчкө кирбеген калк; жумушсуздар = жумушчу күч / жумушсуздук деңгээли; жумушсуздар = (75 – 5) x 0,09 = 6,3.
11	Эгер жумушсуздардын саны 1,2 млн. кишини, ал эми жумушсуздуктун деңгээли 8%ды түзсө, анда жумуштуулардын саны... млн. кишиге барабар.	А Б В Г	9,6 12 13,8 15	жумушсуздук деңгээли = (жумушсуздар / жумушчу күч) x 100%; жумушчу күч = жумушсуздар / жумушсуздук деңгээли = 1,2 / 0,08 = 15; жумушчу күч = иштүүлөр + жумушсуздар; иштүүлөр = жумушчу күч – жумушсуздар = 15 – 1,2 = 13,8.

№	Шарт	Жооптордун варианттары		Чечим
12	Эгер жумушсуздуктун табигый деңгээли 5%, үнүмдүк жумушсуздардын саны 4 млн. киши, түзүмдүк жумушсуздардын саны 3 млн. киши, ал эми түрмөк жумушсуздардын саны 2,8 млн. киши болсо, анда жумушсуздуктун жалпы деңгээли ... түзөт.	А Б В Г	7% 7,8% 9% 9,8%	Табигый жумушсуздук деңгээли = $(\text{күнүмдүк} + \text{түзүмдүк жумушсуздар} / \text{жумушчу күч}) \times 100\%$; жумушчу күч = $\text{жумушсуздар} / \text{табигый жумушсуздук деңгээли} = (4 + 3) / 0,05 = 140$; жалпы жумушсуздук деңгээли = $\text{күнүмдүк} + \text{түзүмдүк} + \text{түрмөк жумушсуздар} / \text{жумушчу күч} = [(4 + 3 + 2,8) / 140] \times 100\% = 7\%$
13	Эгер эмгекке жарамдуу калктын жалпы саны 80 млн. киши, жумуштуулардыкы 62 млн. киши, жумушсуздардын жалпы саны 6 млн. киши, ал эми түрмөк жумушсуздуктун деңгээли 2%ды түзсө, анда жумушсуздуктун табигый деңгээли ... барабар.	А Б В Г	5,5% 6% 6,8% 7,7%	Жумушчу күч = $\text{иштүүлөр} + \text{жумушсуздар} = 62 + 6 = 68$; түрмөк жумушсуздар = $68 \times 0,02 = 1,36$; табигый жумушсуздук деңгээли = $[(\text{жумушсуздардын жалпы саны} - \text{түрмөк жумушсуздар}) / \text{жумушчу күч}] \times 100\% = 6,8\%$.
14	Инфляция Эгер өткөн жылы баалардын индекси 165%га, ал эми үстүбүздөгү жылы 185%га барабар болсо, анда инфляциянын темпи ... түздү.	А Б В Г	20% 12% 10,8% 0,2%	Инфляциянын темпи = $(\text{үстүбүздөгү жылдын КБИси} - \text{базалык жылдын КБИси}) / \text{базалык жылдын КБИси} \times 100\%$; $[(185 - 165) / 165] \times 100\% = 12,1\%$
15	Эгер номиналдуу кирешенин чоңдугу 60 миң. сом, ал эми инфляциянын деңгээли 20%га барабар болсо, анда реалдуу кирешенин чоңдугу ... миң сомду түзөт.	А Б В Г	20 30 40 50	Реалдуу киреше = $\text{номиналдуу киреше} / \text{инфляциянын деңгээли}$; Реалдуу киреше = $60 / (1 + 0,2) = 50$.
16	Эгер инфляциянын темпи 250 %ды түзсө, анда баалардын деңгээли бир жыл ичинде ... өсөт.	А Б В Г	1,25 эсе 1,5 эсе 2,5 эсе 3,5 эсе	$P = 1 + \text{инфляциянын темпи} = 1 + 2,5 = 3,5$

*19-тапшырма. Төлөм балансынын эсеби

Көрсөтмөлөр: Күнүмдүк төлөмдөр эсеби менен капитал кыймылы таблицасында Кыргызстандын болжолдуу төлөм балансынын көрсөткүчтөрү берилген (шарттуу сандар млрд. сомдо). Жазылбай калган сандарды эсептеп чыгып, суроолорго жооп бергиле.

Күнүмдүк операциялар менен капиталдын эсептери

Күнүмдүк операциялардын эсеби (млрд. сом)

(1) Товарларды экспорттоо	+300
(2) Товарларды импорттоо	-400
(3) Соода балансы	
(4) Тейлөөлөр экспорту	+150
(5) Тейлөөлөр импорту	-120
(6) Тейлөөлөр менен жүргүзүлгөн операциянын балансы	
(7) Товарлар жана тейлөөлөр менен жүргүзүлгөн операциянын балансы	
(8) Таза инвестициялык киреше	+24
(9) Таза трансферттер	-14
(10) Күнүмдүк төлөмдөрдүн эсеп балансы	

Капитал кыймылынын эсеби

(11) Капиталдын кирүүсү	+160
(12) Капиталдын чыгуусу	-100
(13) Капитал кыймылынын эсеп балансы	
(14) Күнүмдүк эсеп жана капиталдар кыймылынын эсеп балансы	
(15) Расмий камдар	0

Төлөм балансы (кем/ашык)

1. Күнүмдүк операциялардын ашык же кеми болгонбу? _____

2. Баланс боюнча Кыргызстан насыялоочу же зайымдоочу эсептелгенби? Муну кантип билдиңер? _____

Жооп:

Күнүмдүк операциялар менен капиталдын эсептери

Күнүмдүк операциялардын эсеби (млрд. сом)

(1) Товарларды экспорттоо	+300
(2) Товарларды импорттоо	-400
(3) Соода балансы	-100
(4) Тейлөөлөр экспорту	+150
(5) Тейлөөлөр импорту	-120
(6) Тейлөөлөр менен жүргүзүлгөн операциянын балансы	+30

(7) Товарлар жана тейлөөлөр менен жүргүзүлгөн операциянын балансы	-70
(8) Таза инвестициялык киреше	+24
(9) Таза трансферттер	-14
(10) Күнүмдүк төлөмдөрдүн эсеп балансы	-60

Капитал кыймылынын эсеби

(11) Капиталдын кирүүсү	+160
(12) Капиталдын чыгуусу	-100
(13) Капитал кыймылынын эсеп балансы	+60
(14) Күнүмдүк эсеп жана капиталдар кыймылынын эсеп балансы	0
(15) Расмий камдар	0
Төлөм балансы (кем/ашык)	0

1. Күнүмдүк операциялардын ашык же кеми болгонбу? Күнүмдүк операциялардын кеми болгон.
2. Баланс боюнча Кыргызстан насыялоочу же зайымдоочу эсептелгенби? Силер муну кантип билдиңер? Кыргызстандын күнүмдүк операциялар боюнча 60 млрд. сом суммасында кеми болгондуктан, баланс боюнча зайымдоочу саналган. Бул кемди каржылоо үчүн өлкө ушул суммага тышкы зайымдарды алууга же чет элдик активдерин азайтууга тийиш эле. Ушул айтылгандай жасалып, өлкөгө 60 млрд. капиталдын кирүүсү капиталдын чыгуусунан ашты. Натыйжада, төлөм балансынын жалпы жыйынтыгы (сальдо) 0гө барабар болду.

3-бап. Мен жана дүйнө

2- деңгээл: Глобалдуу дүйнө.

1-бөлүк. Эл аралык мамилелер

*1-тапшырма. Эл аралык күчтөр

Шеригиңер менен эл аралык уюмдун аталышын анын функциялары менен дал келтиргиле.

Эл аралык уюм	Уюм эмне кылат?
1. БУУ	а) Мурда СССРге кирген өлкөлөрдүн тобу.
2. БУУнун Качкындар боюнча жогорку комиссариатынын башкармасы	б) Бул уюмга бардык өлкөлөр кирип, ар бир өлкө добушка ээ болот. Уюмдун баш кеңсеси Нью-Йоркто жайгашкан.
3. ЕККУ (ОБСЕ)	в) Балдар менен аялдарды коргоого, аларга жардам берүүгө аракеттенет.
4. ЮНИСЕФ	г) Европа өлкөлөрүнүн бул уюмуна мүчө болгон өлкөлөр арасындагы мамилелер менен эркин базарды өнүктүрүүгө аракеттенет.
5. АСЕАН	д) Мамлекеттердин өнүгүшү үчүн пайызы төмөн карыз акча берет.
6. Европа Союзу	е) Өз өлкөсүнөн качканга мажбур адамдарга жардам берет, анткени өлкөлөрүндө калышса, өлүмгө дуушар болушу мүмкүн.
7. Дүйнөлүк банк	ж) Европада жана ага жакын жайгашкан өлкөлөрдө саясий туруктуулук менен демократияны сактаганга аракеттенет.
8. Дүйнөлүк соода уюму	з) Япония, Таиланд, Малайзия жана Вьетнам сыяктуу өлкөлөрдүн экономикалык уюму.
9. КМШ	и) Өлкөлөрдүн товарларды бири-биринен эркин сатып алышына жана сатышына көмөктөшөт.
10. ШКУ (ШОС)	к) Терроризм, сепаратизм, экстремизм, наркотрафик менен күрөшөт, экономикалык өнөктөштүктү өнүктүрөт, илимий жана маданий мамилелерди түзөт.
11. ККУ (ОДКБ)	л) Коллективдик Коопсуздуктун Келишим Уюму. Келишимге катышкан мамлекеттердин аймактык-экономикалык мейкиндигин агрессорлордон, эл аралык террористтерден, ошондой эле жаратылыш кырсыктарынан коргойт.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар уюмду аткарган функциясы менен салыштыра алышат.

Окуучуларга өлкөдө иштеген же Кыргыз Республикасына таасири бар эл аралык негизги уюмдардын айрымдарынын функциялары жөнүндө маалымат берүү.

Жооптор: 1 - б), 2 - е), 3 - ж), 4 - в), 5 - з), 6 - е), 7 - д), 8 - и), 9 - а), 10 - к, 11- л.

**** 2-тапшырма. Эл аралык уюмдардын бийлиги**

Эл аралык уюмдар көз карандысыз мамлекеттердин башкаруу ыкмасын өзгөртүшү талап кыла алат. Мисалы, убагында БУУга кирген өлкөлөр Түштүк Африканын бардык адамдарына добуш берүү укугу берилмейинче, алар менен соода жүргүзүүдөн баш тартышкан.

1. Жуптарда иштеп эл аралык уюмдар өкмөттү саясатын өзгөртүүгө мажбурлаганына башка эки мисал жазгыла.
2. Шеригиңер менен эл аралык уюмдар, өкмөт саясатын өзгөртүшүн мажбурлай ала турган жагдайды сүрөттөгүлө.

Эскертүүлөр:

ОКИМ: Окуучулар эл аралык уюмдар улуттук өкмөттөргө таасир көрсөткөн жана ушундай таасир этүү алгылыктуу болгон учурларды мисалга келтире алышат.

Окуучулардын кандай шарттарда мындай таасир этүү мүмкүн экенин, жана анын формалары жөнүндө ойлонушуна түрткү болуу. Биз мамлекеттин жарандарынын укуктарына карата каалагандай иш жасай бергенге акысы жок экендигин көрсөткүбүз келет.

Болжолдуу жооптор:

1. Биринчи суроого АКШнын Афганистандагы иш-аракеттери мисал боло албайт, анткени АКШ эл аралык уюм эмес. Мисалга Эл аралык сот менен НАТОнун Слободан Милошевичке карата жасаган, ошондой эле БУУнун Афганистандагы, Босниядагы жана Чыгыш Тимордогу иш-аракеттерин алса болот.
2. Экинчи суроого окуучулар болжол менен төмөндөгүдөй жооп берсе болот:

Эл аралык уюмдар улуттук мамлекеттердин суверендүү иштерине жетекчилери көпчүлүк жарандарынын адамдык негизги укуктарын көзгө илбеген учурларда гана кийлигише алат. Анда, эгер башка бардык мамлекеттердин ортосунда макулдашуу бар болсо, укук бузуучу мамлекетке дипломатиялык кысым көрсөтүлүшү мүмкүн.

Эгер мындан эч натыйжа чыкпаса, анда катуураак чаралар көрүлүшү ыктымал.

**** 3-тапшырма.****Төлөм баланстарында эл аралык келишимдерди каттоо**

Кыргызстан менен Россиянын болжолдуу төлөм баланстарында бир нече эл аралык келишимди каттагыла

Кыргызстан менен Россиянын төлөм эсептери

Эл аралык келишимдердин түрлөрү	Кыргызстан		Россия	
	Дебет (млн. долл.)	Кредит (млн. долл.)	Дебет (млн. долл.)	Кредит (млн. долл.)
1. Кыргызстан россиялык куруучуларга баасы 3 млн. долл. түзгөн гранит жана мрамор сатты.				
2. Кыргызстандын «Автобанкы» россиялык аманатчыларга 1 млн. долл. пайыз төлөп берди.				
3. «Кумтөр Голд Компани» компаниясы Россияга жумшаган өзүнүн инвестицияларынан 2 млн. долл. дивиденд алды.				
4. Россиялык туристтер Кыргызстанда 5 млн. долл., ал эми кыргызстандык туристтер Россияда 3 млн. долл. сарпташты.				
5. Россиялык фирма трансформатор көмөк чордондорун камдап бергендиги үчүн Кыргызстандын «Ореми» заводуна 1 млн. долл. төлөдү.				
6. Кыргыз студенттери Россиянын ЖОЖдорунда окуган акысы үчүн 7 млн. долл. төлөштү.				
7. Кыргызстандын жарандары Россиянын «Лада» заводунан чыгарылган автоунааларды сатып алганга 5 млн. долл. сарпташты.				
8. Россиянын өкмөтү Кыргызстанга аскер базасынын ижара акысы катары 10 млн. долл. төлөп берди.				
Бардыгы				

Жооп:

Эл аралык келишимдердин түрлөрү	Кыргызстан		Россия	
	Дебет (млн. долл.)	Кредит (млн. долл.)	Дебет (млн. долл.)	Кредит (млн. долл.)
1. Кыргызстан россиялык куруучуларга баасы 3 млн. долл. түзгөн гранит жана мрамор сатты.		3	3	
2. Кыргызстандын «Автобанкы» россиялык аманатчыларга 1 млн. долл. пайыз төлөп берди.	1			1
3. «Кумтөр Голд Компани» компаниясы Россияга жумшаган өзүнүн инвестицияларынан 2 млн. долл. дивиденд алды.		2	2	
4. Россиялык туристтер Кыргызстанда 5 млн. долл., ал эми кыргызстандык туристтер Россияда 3 млн. долл. сарпташты.	3	5	5	3
5. Россиялык фирма трансформатор көмөк чордондорун камдап бергендиги үчүн Кыргызстандын «Ореми» заводуна 1 млн. долл. төлөдү.		1	1	
6. Кыргыз студенттери Россиянын ЖОЖдорунда окуган акысы үчүн 7 млн. долл. төлөштү.	7			7
7. Кыргызстандын жарандары Россиянын «Лада» заводунан чыгарылган автоунааларды сатып алууга 5 млн. долл. сарпташты.	5			5
8. Россиянын өкмөтү Кыргызстанга аскер базасынын ижара акысы катары 10 млн. долл. төлөп берди.		10	10	
Бардыгы	16	21	21	16

3-бап. Мен жана дүйнө

2- деңгээл: Глобалдуу дүйнө.

1-бөлүк. Глобалдуу проблемалар

*1-тапшырма. Терминдер жана аныктамалар

Жуптарда иштеп, терминдерге аныктамаларды тапкыла.

Түшүнүк	Аныктама
1. Глобалдашуу	а) Саясий максатта коркутуп-үркүтүү же өтө ырайымсыздык менен зордук көрсөтүүнүн натыйжасында тынч калктын жабыр тартышы. б) Кыйратуучу төңкөрүш, кырсык (жаратылыштагы, коомдогу) в) Жеке адамдардын, ишканалардын, уюмдардын жана базарлардын ортосундагы бүткүл планеталык масштабдагы татаал карым-катышы. г) Белгилүү окуулардын эзелки идеяларын, принциптерин, дөөлөттөрүн жактаган коомдук, идеологиялык, диний кыймылдар. д) Өтө катуу чараларды колдонууну жана чектен чыккан көз караштарды жактоочулук.
2. Терроризм	
3. Фундаментализм	
4. Экстремизм	
5. Катаклизм	

Жооптор: 1 - в); 2 - а); 3 - в); 4 - д); 5 -б).

*2-тапшырма.Өлкөмдөгү глобалдашуу.

Жуптарда иштеп, өлкөңөрдө акыркы 10 жылда пайда болгон жана силердин оюңарча:

1) үй-бүлөнүн же коомдун жашоо сапатын жакшырткан беш түшүнүктү же өндүрүм түрүн;

2) жашоо сапатын начарлаткан (балким, жергиликтүү маданиятка терс таасир тийгизгендиктен ушундай деп ойлоорсуңар) беш түшүнүктү тизмелегиле. Айрым түшүнүк же өндүрүм түрлөрү жашоо сапатын бир жагынан жакшыртып, башка жагынан начарлатканын байкашыңар да мүмкүн. (Төмөндө мисалдар келтирилди).

Өндүрүм же түшүнүк	Жашоону жакшыртты	Өндүрүм же түшүнүк	Кыйынчылыктарды пайда кылды
Кондиционери бар “Тойота” машинасы	Жайкысын минип жүргөнгө сонун	Кондиционери бар “Тойота” машинасы	Кымбат, анткени бензинди көп керектейт

Эскертүүлөр:

Максат: Окуучулар глобалдашуунун оң-терс таасирлерин айырмалай алышат.

Окуучуларга бул так жооптору жок татаал маселе экендигин көрсөтүү.

Поп-музыка кызыктуу мисал боло алат, анткени модалуу болсо да, жергиликтүү музыкага көбүнчө терс таасири белгиленет. Англис тили менен жергиликтүү тилдердин сакталышы да ушул маселени камтыйт.

Бул тапшырманын бирден-бир туура жооптору жок экендиги түшүнүктүү, бул себептен глобалдашуу жакшыбы же жаманбы деген жыйынтык чыгарбаңыз. Окуучулар жөн гана мисалдар келтириши керек.

** 3-тапшырма. Бул түшүнүккө эмнелер кирбейт?

Жуптарда иштеп, зомбулуксуз каршылык билдирүү эмне үчүн “терроризм” болбой тургандыгын түшүндүрүп бергенге даярдангыла. Бул эки көрүнүштү чаташтыруунун эмнеси коркунучтуу?

Эскертүүлөр:

Максат: Окуучулар зомбулуксуз коргонуу жолун айырмалай алышат.

Бул зомбулуксуз жол! Эгер мындай көрүнүштөрдө чаташуу пайда болсо, анда каалаган саясий иш-аракеттерди өкмөт мыйзамсыз деп жарыялашы мүмкүн!

**4-тапшырма. Күчкө салып реформа жүргүзүү.

Франция революциясынын учурунда саясий ыкма катары террор көп колдонулган. Жуптарда иштеп, реформа жүргүзүү үчүн террор колдонулса, кандай маселелер келип чыгаарын талкуулап, тизме түзгүлө.

Эскертүүлөр:

Максат: Окуучулар террорду колдонуунун кесепеттерин аныктай алышат

Окуучулардын милдети тизме түзүү гана болсо да, аларды террористтик иш-аракеттерди колдонуудан баш тартуунун зарыл себептерин көрүүгө түрткү болуу.

Болжолдуу жооптор:

1. Чексиз бийлик коррупцияны күчөтүшү мүмкүн.
2. Адамдар адилетсиз жазаланып калуудан коркушуп, саясатты талкуулашпайт, нааразылыктарын билдиришпейт, абалды жакшыртуу

боюнча өз сунуштарын айта алышпайт.

3. Колдонулган жол-жобонун өзү мыйзамсыз болгондуктан, жакшы максатта жүргүзүлүүчү реформалар да легитимдүү болбой калат.
4. Террордук иш-аракеттер колдонулгандыктан, эл ишенбей, реформа ойдогудай ишке ашпай калат.
5. Мыйзам үстөмдүгү принциби бузулгандыктан, мыйзамдардын баары жабыр тартат.

Негизги карама-каршылык мыйзам үстөмдүгү менен террордун колдонулушу арасында эмне себептен пайда болорун сурашыңыз да мүмкүн. Жооп мындай: иш-аракеттерде мыйзам так сакталбаса да, мыйзам жолуна багытташыбыз керек, болбосо башаламандык өкүм сүрүшү ыктымал.

****5-тапшырма. Эмне үчүн биз?**

Кээде коомду күч менен өзгөртүүнү көздөгөн уюмдар жаштарды жалдашат. Силердин оюңарча, эмне үчүн ушундай?

Эскертүүлөр:

Максат: Окуучулар жалданууга өбөлгө түзгөн себептерди белгилей алышат.

Окуучулардын террористтик жалданмалардын максаттарын түшүнүшүнө өбөлгө түзүү жана, натыйжада бул сыяктуу сунуштардан баш тарта тургандыгына ишенгибиз келет.

Болжолдуу жооптор:

1. Алар коомдогу өз ордун табыша элек.
2. Алар өзгөртүү киргизүүдө сабырсыз болушат

3. Өздөрүн алсыз сезишет.
4. Алар шашылыш иш-аракеттердин натыйжасын талдоодо тажрыйбалары жок.

**** 6-тапшырма. Глобалдуу маселелер менен жергиликтүү мүнөздөгү аспектилерди талдап жатып**

Көп учурда глобалдуу маселелерге келгенде, алсыз болуп калабыз. Ошентсе да добушуңуз көпчүлүккө бириксе, көп учурда ажайып нерселер болушу мүмкүн. Биринчи кадамдарга учурдагы кырдаалды талдоо жөндөмү кирет. Маселенин так элесин келтирип, талдоо үчүн айрым өтө маанилүү жалпы суроолорго жооп берүү зарыл.

Жуптарда иштеп, маселенин чыгышына жараша жооп бере турган мүнөздүү суроолордун тизмесин түзгүлө. Мисалы:

- Окуяга ким кириптер болгон?
- Окуя качан болуп өткөн?

Эскертүүлөр:

Максат: Бул көнүгүү келечекте окуучулар кайрыла турган жалпы суроолордун түрмөгүн берүү максатында түзүлгөн. ("Жалпы суроолор" эмне экендигин түшүндүрүп беришиңиз ыктымал). Окуучулардын тизмесине төмөндө сунуш кылынган суроолордун киргени оң. Демек, окуучулар зарыл учурларда колдонуу үчүн аналитикалык таянычка ээ болот.

Болжолдуу суроолор:

1. Элдин ою боюнча, эмне көйгөй жаралып жатат?
2. Ага кимдер тартылган?
3. Качан болуп өткөн?

4. Маселенин өнүгүшүндө кайсы баскычтар байкалган?
5. Кандай натыйжалар болду?
6. Кайда болуп өткөн эле?
7. Бул маселе канчалык кеңири таралган?
8. Ага кимдер кириптер?
9. Алар бул же тигил тарапты жактайбы?
10. Эл бул маселени кандай түшүнөт жана бөлөк маселелерден кандайча айырмалайт?
11. Эл муну чечүүнүн кандай жолдору бар деп эсептейт?
12. Маселени чечүүнүн ар бир вариантында кимдер пайда таап, кимдер зыянга учурайт?
13. Маселени чечүүгө кимдер катыштырылган?
14. Эмне үчүн алар маселенин мындай же тигиндей жол менен чечилишин каалашы мүмкүн?
15. Бул маселеге аралашпагандардын таламдарын айырмалай алабызбы?
16. Эгер маселе чечилбей кала берсе, натыйжасы кандай болот?
17. Мында мен кандай ишти аткара алам?
18. Маселенин келип чыгышына баарынан мурун эмнелер себеп болгон?

Эгер окуучулар маалыматтын булагы, багыты сыяктуу маселелерге кайрылса, анда маалымат жетишсиз болгондо алар эмне кылышы мүмкүн экендигин талкууласаңар болот.

Кошумча тапшырма катары совет доорунан алда канча илгерки тарыхый окуяларды талдоого сунуштай аласыз. Ошондой эле окуучулардан көпчүлүк суроолоруңар жоопсуз калып жатканы

туурабы, бир булактан алынган маалымат башка маалыматкатакыр каршы келсе эмне кыла аласыңар деп сурасаңыз болот. (Жооп: маалымат булактарынын экөөнө тең сын көз менен кароо керек; маалымат булагы бирөө гана болсо деле өтө катуу ишенип алган жарабайт).

**** 7-тапшырма. Дүйнөлүк базар жана мен.**

Жуптарда иштеп, ааламдашуунун өлкөдөгү чакан бизнеске тийгизген оң жана терс таасирлерин санап чыккыла.

Эскертүүлөр:

Максат: Окуучулар экономикалык ааламдашууну жактаган жана ага каршы чыккан жүйөлөрдү келтирип, түшүндүрүп бере алышат.

Окуучуларды оң жана терс жүйөлөрдү жакшыраак түшүнүүгө кызыктыруу.

3-бап. Мен жана дүйнө

2- деңгээл: Глобалдуу дүйнө.

3-бөлүк. Миграция

*1-тапшырма. Эң мыктысын алып, калганынан баш тартуу.

Жуптарда иштеп, үй-бүлөңөр менен Батыш Европа өлкөлөрөрүнүн бирине көчүп бардык деп элестеткиле. (Мисалы, Голландияга - чакан, бирок калкынын саны арбын, мусулман калкы көп өлкө. Калктын көпчүлүк бөлүгү христиан маданиятындагылар болсо да, көптөр диний салттарды аткарбайт, атүгүл динге да ишенбеши мүмкүн).

1. Жаштардын өкүлү катары өз маданиятыңардын кайсы өзгөчөлүктөрүн сактап калууга аракеттенет элеңер? (Мисалы, эне тилди сүйлөө).
2. Силердин оюңарча, “батыш” жана Голландия маданиятынын кайсы жактарын жаңы көчүп барган жаштар өздөштүрсө болот?
3. Чет өлкөлүк катары өз маданиятыңарды сактоо үчүн эмне кылат элеңер?

Эскертүүлөр:

Максат: Бул тапшырманын максаты окуучулардын бөтөн өлкөдөгү өз жашоосун элестетүү эмес, өз маданиятынын кайсы бөлүгүн глобалдуу түрдө үстөмдүк кылган маданияттын таасиринен коргоп/сактап калгысы келээри жөнүндө ой жүгүртүшү.

Окуучуларга бул тапшырманы аткарууга тандалган өлкө жөнүндө керектүү гана маалыматтан ашык билүү кажет эмес. Эгер окуучулар өздөрүн мындай кырдаалда элестете албаса, бул тапшырманы аттап өтө бериңиз.

** 2-тапшырма. Сатылуучу эмгек.

Төмөндө окуучулардын бир суроонун тегерегиндеги ой жүгүртүүлөрү келтирилди. Буларды жуптарда талкуулап, силерге туура келген көз карашты тандагыла. Эгер бири да дал келбесе, анда өз пикириңерди жазгыла. Оюңарды түшүндүрүп берүүгө даяр болгула.

“Башка өлкөгө жумуш издеп же башка себептерден улам кетип жаткан адамдардын кылганы мекенчилдикке жатабы?”

Ахмад: Менимче, өкмөт адамдардын башка өлкөгө кетишине уруксат бербеши керек. Бул экономикалык жагдайдан да ыңгайсыз: элге билим берип, анан кеткенине уруксат кылуу. Өз өлкөсүн таштап кеткендерди мекенчил дешке болобу? Бул үй милдеттерден качкан бүлө башчысы сыяктуу.

Рената: Макул эмесмин, биз жаш эмеспиз да. Эгер адамдар кетип жатышса, буга өз жарандары кам көрүүгө милдеттүү өкмөт жооптуу. Анын үстүнө, чет өлкөгө баргандар үйлөрүнө акча жиберешет, мекенине кайтканда жаңы кесиптерге ээ болуп келишет.

Тимур: Ооба, бирок кайтып келишсе гана, кайтып келбесечи? Кетип жаткандарга беш жылдын ичинде кайтып келбесе, жарандыктан ажырай турганын эскертүү керек.

Ошондой эле мен чет өлкөдө иштеп жаткандарды өз өлкөсүнө киреше салыгын төлөп турууга милдеттендирүү керек деп эсептейм.

Катя: Бирок бул кошмок салык! Алар зыян тартып калышы мүмкүн, анткени мыйзам боюнча салыкка иштеп тапканынан көбүрөөк акча кетет. Мен буга каршымын. Биз чет өлкөлөргө барганда башка маданиятты өздөштүрүп, билимибизди өркүндөтүүгө мүмкүнчүлүк алаарыбызды да ойлоого тийишпиз. Менимче, өлкөбүздү чет жактан мыкты адистер келип жашоого кызыккандай кылып өнүктүрүшүбүз керек.

Эскертүүлөр:

Максат: Окуучулар чет өлкөдө иштөө, улуттук ар намыс жана патриоттуулук маселелерин талкуулай алышат.

Окуучулардын оюна кайсы пикир жакыныраак деген суроо гана берилсе да, тапшырманын негизги максаты - аларды бул маселелер боюнча ойлонууга жана талкуу жүргүзүүгө кызыктыруу.

3-тапшырма. Биздин кошуналар

Башка өлкөдөн көчүп келген үй-бүлө силерге кошуна болуп калды деп элестеткиле. Алар качкындар.

1. Эң оболу эмнеге көңүл бурасыңар?
2. Аларга карата силерде кандай калып көз караштар болушу мүмкүн?
3. Алар менен мамилеңер кандай шарттарга байланыштуу болмок?
4. Силердин оюңарча, алар менен байланыш түзүү коомдоштук үчүн зарылбы? Зарыл болсо эмне үчүн?

Эскертүүлөр:

Максат: Окуучулар адамдар ар түрдүү себептерден улам көчө турганын, эң негизгиси коңшу жашоо үчүн өз ара сабырдуу мамиле түзө билүү зарыл экендигин көрө алышат.

Окуучулар улуттар аралык мамиле түзүү жөндөмдөрүн көрсөткөнгө аракеттениши керек

Жооптор айырмалуу болушат.

3-бап. Мен жана дүйнө

2- деңгээл: Глобалдуу дүйнө.

4-бөлүк. Айлана чөйрө

***1-тапшырма. Мен жашаган жердеги экологиялык проблемалар. Долбоорлоо.**

Топтордо үч-төрттөн иштеп, силер жашаган жердеги айлана чөйрөгө байланышкан маселелердин тизмесин түзгүлө. Аларды чечүү үчүн эмне кылууга болоорун жазгыла. Таштандыларды тазалоого даяр болуу менен силер маселенин бир бөлүгүн гана чече аласыңар. Маселе чечүү – туруктуу жана адилеттүү жол менен маселенин кайра пайда болуш ыктымалын болтурбоо.

Эскертүүлөр:

Максат: Окуучулар жергиликтүү маселелерди чечүү жолдорун аныктай алышат.

Окуучулардын айлана чөйрөнү жакшыртуу боюнча өз мүмкүнчүлүктөрүн көрө билишине көмөктөшүү.

Эгер бир маселенин чечилишин өрнөк келтире алсаңыз окуучуларга тапшырманы аткаруудан мурун айтып бериңиз.

Бул тапшырмага айлана чөйрө маселелери чагылдырылган картаны чийсеңер болот, бирок жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары менен жакшы мамиледе экениңерге көңүл бургула. Тапшырманы аткаруунун бир жолу - окуучулардын таштандыларды тазалап, плакаттар чыгарып ж.б. айлана-чөйрөнү жакшыртуу долбоорун иштеп чыгуулары.

**** 2-тапшырма. Суу - өмүрдүн булагы.**

Жуптарда иштеп, төмөндөгү суроолорго жооп издегиле:

1. Биздин коомдо суу кандайча пайдаланылат? (Тизме түзгүлө).
2. Биздин үй-бүлөдө бир күндө канча литр суу керектелет?
3. Биз керектеген суунун булагы канчалык?
4. Дарыянын баш жагында кайсы жерлер булганууда?
5. Жерди кандайча азыктандырганда суу булганат?
6. Сууну булгануудан сактоо үчүн эмнелерди колдонобуз?
7. Сууну булгануудан жана ысырапталуудан коргоо үчүн эмне кылууга болот?

Эскертүүлөр:

Максат: Окуучулар коомдоштуктарындагы суу ресурстарынын чектелгендиги жөнүндө айтып бере алышат. Муну менен ресурстардын бардыгын пайдаланууда чектелгендигибизди жакшыраак билип алышат.

Окуучуларга ресурстарды пайдалануу боюнча маселелердин татаал экендигин түшүнүүдө жардам берүү.

**** 3-тапшырма. Маселе чечүү**

1. Көйгөйлүү маселе (чечүү жолун издөө)

Франциянын өкмөтү дарыялардын жээктеринен орун алышып, сууну иштетишип кайра өнөр жай калдыктары менен булгаган ишканаларды тартипке салуунун кызыктуу жолун ойлоп тапты. Агынды чыгаргандыгы үчүн айып пул салуу же агындыны чектөөчү стандарттар да эмес экендигине көңүл бурабыз. Француз өкмөтү ишканалардын зыяндуу калдыктарын сууларга таштоолорун кандайча азайтканын тапкыла.

Маселенин чечилиши:

Франциянын өкмөтү дарыялардын жээктеринен орун алышкан ишканалар сууну ылдый жактан алып, агындыны өйдө жактан агыза тургандай механизмдерди орнотуу милдетин мыйзамдаштырды. Ошентип, ишканалар өздөрү булганган сууну иштеткенге аргасыз болушкан. Демек, суунун булганышы ишкана үчүн тышкы эмес, ага тикелей тиешелүү ички маселе болуп калат, анткени өндүрүш процессинде өтө булганч сууну иштеткенге болбойт. Буга байланыштуу ишканалар кубаттуу тазалагыч курулмаларды орнотушуп, дарыялардын тазалыгына көз салууга аргасыз болушат.

ТЕСТЫ

ТЕСТ: КОНФЛИКТКЕ ЖАКЫНСЫЗБЫ?

Бул тест аркылуу өзүңүзгө баа берип, башка бирөөнүн баалап беришин сурасаңыз болот. Бул үчүн сунушталган таблицадагы шкаладан туура келген санды белгилеңиз.

Ар бир саптагы упайларды белгилеп, 2 сызык менен туташтырып график чийиңиз. График конфликттүүлүк деңгээлиңизди көрсөтөт. Сызык ортодон (4 цифрасынан) солго карай - конфликтке жакын, оңго карай – конфликттен оолак болуу жөндөмүн билдирет.

Эми упайлардын жалпы санын эсептеп чыгарыңыз. 70 балл конфликттүүлүк деңгээлинин өтө жогору, 60 упай - жогору; 50 упай - орточо дегенди туюндурат. 11-15 упай конфликттен оолак болуу шыктуулугун билдирет.

Өзүңүзгө өзүңүз берген баа менен башка бирөө берген бааны (график жана упай боюнча) салыштырыңыз. Тиешелүү тыянак чыгарыңыз.

1	2	3
Талашууга жулунуп турасыз	7 6 5 4 3 2 1	Талаштан оолак болосуз
Жүйөңүздү каршы пикир жолотпой тургандай үн менен айтасыз.	7 6 5 4 3 2 1	Жүйөңүздү кечирим сурагандай үн менен айтасыз
Каршы болуу менен максатыма жетем деп эсептейсиз	7 6 5 4 3 2 1	Каршы турсам жеңилем деп эсептейсиз
Башкалар жүйөңүздү түшүнбөй жатканына көңүл бурбайсыз	7 6 5 4 3 2 1	Жүйөңүздү башкалар түшүнбөй жатканын көргөндө өкүнөсүз
Талаш маселени каршы пикирдеги адамдын көзүнчө талкуулайсыз	7 6 5 4 3 2 1	Талаш маселеге каршы пикирдеги адам жокто ой жүгүртөсүз
Иш чатагына айланып баратса деле талаша бересиз	7 6 5 4 3 2 1	Иш чатагына айланып баратканда өзүңүздү оңтойсуз сезип каласыз
Талашта катуу мүнөз көрсөтүш керек деп эсептейсиз	7 6 5 4 3 2 1	Талашта сезимге алдырбаш керек деп эсептейсиз
Талашканда айткандан кайтпаш керек деп эсептейсиз	7 6 5 4 3 2 1	Талашканда макул болуу да керек деп эсептейсиз
Адамдар конфликттен оңой чыгат деп эсептейсиз	7 6 5 4 3 2 1	Адамдарга конфликттен чыгыш кыйын деп эсептейсиз
Ачууга алдырсаңыз, мунсуз болмок эмес деп эсептейсиз	7 6 5 4 3 2 1	Ачууга алдырган соң өзүңүздү тез эле айыптуу сезесиз

Тест: “Капитансызбы” же “жүргүнчүсүзбү”?

Өзүңүздү жакшыраак билип алгыңыз келсе, сунушталган 15 суроонун ар бирине “Ооба”, “Жок” же “Билбейм” деп жооп бериңиз.

1. Жашоомдогу окуялардын баарына өзүм жооптуумун.
2. Эгер айрымдар мага болгон мамилелерин өзгөртүшсө, иштерим кыйынчылыкка көп учурабайт эле.
3. Жолум болбогонунун себептерин териштиргенден көрө аракеттене бергенди артык көрөм.
4. Кээде мен бактысыз болуп төрөлсөм керек деп ойлоп кетем.
5. Аракечтер оорулары үчүн өздөрү күнөөлүү.
6. Кээде турмушумдагы көп нерселерге мага таасир эткендер жооптуу деп ойлоп калам.
7. Мага суук тийсе алсам өзүм дарыланганды артык көрөм.
8. Аялдар сөз укпай, ажаандык кылса, буга көбүнчө башка адамдар күнөөлүү болушат.
9. Каалаган маселени чечүүгө болот.
10. Мен адамдарга жардам бергенди жакшы көрөм, анткени башкалардын мага кылган жакшылыгын сезем.
11. Эгер конфликт пайда болсо, күнөөнү адегенде өзүмдөн издей баштайм.
12. Жолумдан кара мышык өтсө, көчөнүн тиги четине өтөм.
13. Ар бир адам кырдаалга карабастан кайраттуу жана өз алдынча болушу керек.
14. Өзүмдүн кемчиликтеримди билип турсам да, башкалардын мага кечиримдүү болушун каалайм.
15. Мен өзгөртө албаган кырдаалга макул болом.

Тесттин ачкычы

1, 3, 5, 7, 9, 11, 13 - суроолорго карата “Ооба” деген жоопко, ошондой эле 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, 15 - суроолорго карата “Жок” деген жоопко 10 упай аласыз. “Билбейм” деген жоопторго 5 упайдан аласыз.

100—150 упай. Сиз өз турмушуңуздун капитанысыз, башыңыздан өтүп жаткан иштердин баары үчүм өзүңүздү жооптуу сезесиз, көп иштерди мойнуңузга алып, жашоо кыйынчылыктарын оңой жеңип чыгасыз.

50—99 упай. «Рулевой» болгондон качпайсыз, керек болсо штурвалды тажрыйбасы көбүрөөк кишиге бергенге да даярсыз. Ийкемдүүлүк, акыл-эстүүлүк жана баамчылдык дайым сиздин өнөгүңүз.

49 упайга чейин. Тышкы күчтөргө оңой эле алынасыз. Башыңызга кыйынчылык түшсө өзүңүздү эмес, бөлөктөрдү күнөөлөйсүз. Чыныгы көз карандысыздыкка жетпечидей сезесиз.

“Биз жана конфликттер”

458

Конфликттер, талаштар, пикирлер менен көз караштардын кагылышуусу... Булар бүгүнкү адам турмушунун бардык чөйрөсүндө - жумушта, үй-бүлөлүк мамилелерде кезигет да, эч кимди кайдыгер калтырбайт. Мындай кырдаалдарда туура жол таап, өз ара алгылыктуу чечимге келүү канчалык оор экени баарыбызга белгилүү. Биз бекеринен конфликттүү кырдаал чечилгенден кийин дагы аны улам кайта эстеп, «сценарийди» баштан өткөрүп, келечекте мындай кыйынчылыктарга кабылбай, айланабыздагылар менен кагылышып калбас үчүн маселени чечүү жолун тапканга аракеттенебиз.

Сунушталган психологиялык тест - конфликт кырдаалын кандайча чечериңизди билип алганга жардам берет. Төмөндө келтирилген көз караштардын ар жубунан өзүңүздүн жүрүм-турумуңузга эң туура келгенин белгилеп чыгыңыз. Тандаганда көпкө ойлонбостон, көңүлүңүзгө биринчи жакканын алыңыз – конфликттүү кырдаалдарда учурунда дагы биз ушинтет эмеспизби. Ошондо анык натыйжаны аласыз.

1. А. Кээде башкалардын да талаш маселени чечишине макул болом.
Б. Пикир келишпестиктерди талкуулагандын ордуна экөөбүз тең макул тарабына көңүл бурганга аракеттенем.
2. А. Ар дайым компромисстүү чечим тапканга аракеттенем.
Б. Мен талашты бөлөктүн да, өзүмдүн да кызыкчылыктарды эске алуу менен чечкенге аракеттенем.
3. А. Адатта каалаганыма жеткенге катуу умтулам.
Б. Мен эн негизгиси, башка бирөөнү тынчтандырып, мамилебизди сактап калганга аракеттенем.
4. А. Компромисстүү чечим тапканга аракеттенем.
Б. Кээде бөлөк адамдын кызыкчылыктары үчүн жеке кызыкчылыктарымдан кечем.
5. А. Талаштуу жагдайды жөнгө салганда дайым башка бирөөнүн колдоосун тапканга аракеттенем.
Б. Пайдасыз чатакты болтурбаш үчүн баарын жасаганга аракеттенем.
6. А. Өзүмө жакпаган ишти болтурбаганга аракеттенем.
Б. Көздөгөнүмө жеткенге аракеттенем.
7. А. Талаш маселени убагы келгенде биротоло чечүү үчүн кийинкиге калтырам.
Б. Өзүм каалаганга жетишүүчүн айрым нерселерге макул болсо болот деп эсептейм.
8. А. Адатта көздөгөнүмө көшөргөндүк менен умтулам.
Б. Адегенде талаш маселелердин маңызы менен кимдин кызыкчылыктарына зыян келтирерин аныктаганга аракеттенем.
9. А. Пикир келишпестиктерден улам дайым кабатырлана бергендин кажети жок деп ойлойм.
Б. Көздөгөнүмө жетиш үчүн чара көрөм.
10. А. Көздөгөнүмө жетиш үчүн катуу умтулам.
Б. Компромисстүү чечим тапканга аракеттенем.
11. А. Адегенде бардык талаш маселелердин маңызын так аныктаганга аракеттенем.
Б. Башка бирөөнү тынчтандырып, мамилебизди сактап калганга аракеттенем.
12. А. Көбүнчө талаш пайда кыла турган өңүттү ээлегенден этияттанам.
Б. Эгер бирөө келишкенди каалаганын көрсөм, анын пикирине каршы болбойм.
13. А. Мен ортоңку позицияны сунуш кылам.
Б. Мен каалагандай аткарылышын талап кылам.
14. А. Бирөөгө пикиримди билдирип, анын көз карашы кандай экенин да сурайм.

- Б. Бирөөгө көз карашым жүйөлүү да, алгылыктуу да экенин далилдөөгө аракеттенем.
15. А. Башка бирөөнү тынчтандырып, эң негизгиси, мамилебизди сактап калганга аракеттенем.
Б. Чатак чыгарбаш үчүн бардык зарыл нерселерди жасаганга аракеттенем.
16. А. Бөлөк бирөөнүн сезимине тийишпегенге аракеттенем.
Б. Бирөөгө көз карашымдын артыкчылыктарын айтып көндүргөнгө аракеттенем.
17. А. Адатта көздөгөнүмө жеткенге аябай аракеттенем.
Б. Пайдасыз чатакты болтурбаганга үчүн баарын жасайм.
18. А. Эгер бирөө өз көз карашынан бактылуу боло алса, ага айтканында турушуна макул болом.
Б. Эгер бирөө эпке келгендей болсо, мен дагы анын айткандарына макул болом.
19. А. Адегенде талаш маселелер менен кызыкчылыктардын маңызын аныктаганга аракеттенем.
Б. Талаш маселени убагы келгенде биротоло чечүү үчүн кийинкиге калтырам.
20. А. Пикир келишпестиктерибизди дароо чечкенге аракеттенем.
Б. Эки тараптын тең пайда-зиянын так эсепке алып, бири-бирине ылайыктаганга аракеттенем.
21. А. Сүйлөшүү жүргүзгөндө бөлөк бирөөнүн каалоолоруна жакшы көңүл бурууга аракеттенем.
Б. Мен дайым маселени тике коюп талкуулаганды артык көрөм.
22. А. Көз карашым менен бөлөк бирөөнүн ортосундагы позицияны алганга аракеттенем.
Б. Өз каалоолорумду жактайм.
23. А. Эреже катары, ар бирибиздин каалоолорубуз канааттандырылышына кам көрөм.
Б. Кээде башкаларга талаш маселени чечүү жоопкерчилигин алуу мүмкүндүгүн берем.
24. А. Эгер бирөөнүн көз карашы мага өтө маанилүү көрүнсө, анын каалагандарына көнгөнгө аракеттенем.
Б. Мен бөлөк бирөөнү компромисске келтиргенге аракеттенем.
25. А. Мен башка бирөөгө көз карашымдын тууралыгын жана артыкчылыктарын далилдегенге аракеттенем.
Б. Сүйлөшүү жүргүзгөндө бөлөк бирөөнүн каалоосуна жакшы көңүл бурганга аракеттенем.
26. А. Мен ортоңку позицияны сунуштайм.
Б. Мен дээрлик дайым эки жактын тең каалоолору канааттандырылышы үчүн кам көрөм.
27. А. Мен көбүнчө талашка себеп боло турган позициядан оолак турам.
Б. Эгер бирөө өз көз карашынан бактылуу боло алса, ага айтканында турушуна макул болом.
28. А. Адатта көздөгөнүмө жеткенге катуу умтулам.
Б. Кырдаалды жөнгө салганда, адатта бөлөк бирөөнүн колдоосуна алганга аракеттенем.
29. А. Мен ортоңку позицияны сунуштайм.
Б. Пайда болгон пикир келишпестиктерден эле улам дайым кабатырлана берүүнүн кажети жок деп ойлойм.
30. А. Бөлөк бирөөнүн сезимине тийишпегенге аракеттенем.
Б. Дайыма талаш маселелерде бөлөк адам менен биргеликте эң алгылыктуу жолду көздөгөн позицияны тутунам.

Ар бир жооп конфликттүү кырдаалдагы жүрүм-турумдун беш вариантынын бирине туура келет:

Оолак болуу: 1А, 5Б, 6А, 7А, 9А, 12А, 15Б, 17Б, 19Б, 23А, 27А, 29Б.

Жол берүү: 1Б, 3Б, 4Б, 11Б, 15А, 16А, 18А, 21А, 24А, 25Б, 27Б, 30А.

Агрессия: 3А, 6Б, 8А, 9Б, 10А, 13Б, 14Б, 16Б, 17А, 22Б, 25А, 28А.

Компромисс: 2А, 4А, 7Б, 10Б, 12Б, 13А, 18Б, 20Б, 22А, 24Б, 26А, 29А.

Кызматташтык: 2Б, 5А, 8Б, 11А, 14А, 19А, 20А, 21 Б, 23А, 26Б, 28Б, 30Б.

Жоопторуңузду конфликт кырдаалына беш түрдүү мамиленин ар бири боюнча тесттин “ачкычында” берилгендер менен салыштырып көрүңүз. Булардын ар бирине канчадан жообуңуз туура келерин эсептеп чыгыңыз.

Алынган санды 3.33 пайызга көбөйтсөңүз, конфликт чечүү ыкмаларынын ар бирине канчалык көп кайрыларыңызды көрөсүз. Беш позиция боюнча 20 пайызга эң жакын натыйжалар, жүрүм-турумуңузда ыкмалардын ар бири тең өлчөмдө экенин билдирет, б.а. белгилүү кырдаалдарда конфликтти ийкемдүүлүк менен жөнгө сала билет экенсиз.

Натыйжа 20 пайыздан жогору болсо, конфликт кырдаалын чечүүчү тигил же бул стилдин басымдуулук кыларын, аны башкаларынан артык көрөрүңүздү билдирет.

Конфликттердин ар кандай шарттарында, кызыкчылыктарыбыз башкалардыкына каршы келгенде, ар кимибиз инсандык эки негизги сапатыбызды канчалык даражада ачыкка чыгара билишибизге жараша болот; 1) өз максатын көздөгөн өжөрдүк; 2) башка бирөөнүн кызыкчылыгын эске алууга, анын муктаждыктарын канааттандырууга багытталган кооперативдүүлүк. Ар кандай деңгээлдеги сапаттар, конфликттүү учурларга мамиле жасоонун болжолдуу беш жолун, карама-каршы кызыкчылыктардын шарттарында жүрүм-турумдун беш вариантын аныктайт. Бул варианттарды натыйжалуулугунун өсүшүнө карай карап көрөлү.

Оолак болуу (мококтука, ото жумшактыкка тар кооперативтүүлүк да айкалышат). Мындай усулду тандаганда күч-аракеттер кырдаалдан жол бербей, өз каалаганын да бекем жактабай, талаштан, каршысындагы кишиге каяша айтуудан качып, сөздү башкага буруп ийүүгө багытталат. Бул талаш маселелерди көрмөксөн болуу иш жүзүндө бар пикир келишпестиктерге маани бербөө, конфликттин өзү бар экенин тануу, аны жөнгө салуу жоопкерчилигинен качуу. Кээде ырбап бараткан чатакты ушундай жол менен басууга же жоюуга болот, бирок көпчүлүк учурларда, тилекке каршы, мындай жүрүм-турумдун айынан конфликт астыртан күчөп отуруп контролдоого мүмкүн болбой калганын байкабайбыз.

Жол берүү(жооштук жана жогору деңгээлдеги кооперативдүүлүк).

Бул усул өнөктөшү менен дурус мамилени сактап калуу үчүн өз кызыкчылыгынан кечүүгө, пикир келишпестикти жымсалдоого багытталган. Адатта бул таламдардын, позициялардын жалпы, жакын жактарын баса белгилеп, айырмачылыктар тууралуу сөз козгоодон качып, ар кандай дооматтар менен айыптоого унчукпай макул болуп, талаш маселелерди талкуулоодон баш тартуудан байкалат. Конфликт кырдаалында чегине берүүчүлүк өз алдынчалыктын жетишсиздиги менен ашкере баш ийүүчүлүктү эле билдирбейт. Бул адатта дегеле адам табиятын бир топ идеалдаштырып жүргөн кишилерге да мүнөздүү. Өтө эле момун болуп, ар кимдин айтканына көнө берген киши акыр аягында өзүн жоготот, аны эч ким барктабай, сыйлабай калат.

Агрессия (абдан өжөрлүк, төмөн деңгээлдеги кооперативдүүлүк).

Бул усул конфликтти бир гана жол жеңип чыгуу же жеңилүү аркылуу жөнгө салууну жактаган адамдын жүрүм-турумуна туура келет. Бул өз таламын коргоп ачыктан ачык катаал күрөшкө чыгуу жолу, элдешкис касташуу жана өнөктөшүнө ал каршылык

кылышы кыйын болгондой катуу кысым көрсөтүү жолу, кантип болсо да жеңип чыгууну гана көздөгөн жол. Бирок мындай жолду тандаган киши эч качан кечирилгис жеңиштер да болорун эсинде тутушу керек. Зордук менен жетишилген жеңиши аны ишенимден алыстатып, тегерегиндеги адамдар менен нормалдуу мамилесин үзүп коюшу, өзүн элден бөлүп салышы мүмкүн. Агрессордон эл кооптонуп, чоочулашы ыктымал, бирок аны эч качан чын ыкластан жакшы көрүп, сыйлашпайт.

Компромисс (орточо кооперативдүүлүк жана орточо өжөрдүк).

Бул жол өз ара жол беришүүчүлүккө, эки тарапка тең анча-мынча ылайык келгидей ортолук чечимдерди табууга алып келет. Адатта мунун эл жактырса да, мунасачыл киши жарым-жартылай жеңиш – бул эки жактын тең жарым-жартылай утулушу да экенин, андыктан ортодо нааразылык сактала бериши ыктымалдыгын эсинен чыгарбоого тийиш. Сакталып калган таарыныч, тирешүүчүлүк топтоло берип, убакыт өткөн соң мамиленин кайра бузулушуна, биринен бирине уланган конфликттердин чыгышына алып келиши мүмкүн.

Кызматташтык (абдан өжөрлүк жана жогору даражадагы кооперативдүүлүк).

Бул конфликт кырдаалын жөнгө салуунун эң эффективдүү, бирок эң сейрек колдонулуп жүргөн жолу. Ал ачык-айрым пикир алмашуу аркылуу эки тараптын тең кызыкчылыктарын жарым-жартылай эмес, толугу менен канааттандыруучу чечимди издөөгө багытталган. Ушул жол гана конфликтти кайра жаңыргыстай кылып бүт бойдон жоюуга мүмкүндүк берет. Бирок бул жолду тандаганда башка жолдорго азгырылбай, акыр аягына чейин туруктуу болуу керек.

Инсандык багытталгандыгыңыз

Сурамжылоо барагында 27 пункт бар. Алардын ар бирине жооптордун үч варианты келтирилди: а, б, в.

Ар бир пунктта берилген жооптордун ичинен өзүңүздүн көз карашыңызга эң туура келгенин тандаңыз. Айрым учурларда варианттардын баары бирдей ылайык көрүнүшү мүмкүн. Ошондо деле өзүңүздүн пикириңизге эң топ келе турганын, сиз үчүн эң маанилүүсүн тандашыңыз керек. Жоопту билдирген тамганы (а, б, в) жооп жазыла турган баракка тийиштүү номурдун тушуна, “Баарынан көп” рубрикасынын астына жазыңыз. Анан ар бир пункттагы жооптордун ичинен сиздин көз карашыңыздан эң эле алыс турган, сиз үчүн эң аз мааниге ээ болгон жоопту тандаңыз. Жоопту билдирген тамганы жооп жазыла турган баракка тийиштүү номурдун тушуна, “Баарынан аз” рубрикасынын астына жазыңыз. Ошентип, ар бир суроого жооп берүү үчүн экиден тамга тандап, тийиштүү мамычаларга жазыңыз. Калган жооптор эч каякка жазылбашы керек.

Мүмкүн болушунча чынчыл болууга аракеттениңиз! Жооптордун варианттарынын ичинде “жакшы” же “жамандары” жок, андыктан алардын кайсылары сиз үчүн “туура”, “эң жакшы” болот деп табууга убара чекпеңиз. Жоопторду туура, тийиштүү пункттардын тушуна жазып жатканыңызды маал-маалы менен текшерип туруңуз. Катаңызды тапсаңыз тансаңыз оңдоп коюңуз, бирок ошол оңдогонуңуз даана көрүнүп турсун.

1. *Мен төмөндөгүдөн эң чоң канагат алам:*
 - а) ишимди жактырганда;
 - б) иш жакшы бүткөрүлгөнүн көргөнүмдө;
 - в) жанымдагылар мага дос экенин ойлогондо.
2. *Эгер футбол (волейбол, баскетбол) ойночу болсом, анда:*
 - а) оюн тактикасын иштеп чыгуучу тренер;

- б) белгилүү оюнчу;
 в) команданын шайланган капитаны болгум келер эле.
3. Менимче бул ишти жасай билген адамды гана эң мыкты педагог десе болот:
 а) окуучулардын ой-максаттарына, мүнөздөрүнө кызыгып, алардын ар бирине жекече мамиле жасай билген;
 б) окуучулар жан дили менен окугандай кылып аларды сабакка кызыктыра алган;
 в) коллективде өз пикирин айтуудан эч ким тартынбагыдай атмосфера түзө алган.
4. Мага адамдардын:
 а) бүткөргөн ишине кубанганы;
 б) коллективде абдан көңүлдөнүп иштегени;
 в) ишти башкаларга караганда жакшыраак бүтүрүүгө умтулганы жагат.
5. Менин досторум мындай кишилер болушун каалайт элем:
 а) күйүмдүү, адамдарга колунан келген жардамын аябаган;
 б) ишеничтүү, мага абдан берилген;
 в) акылдуу, мен үчүн кызыктуу.
6. Эң жакшы достор деп мен төмөндөгүдөй адамдарды эсептейм:
 а) кимдер менен жакшы өз ара түшүнүүчүлүк болсо;
 б) кимге дайыма ишенүүгө боло турган болсо;
 в) ким турмушта көп нерсеге жетише ала турган болсо.
7. Мен баарынан төмөнкүдөй нерселерди жаман көрөм:
 а) кайсы бир нерсенин колумдан келбегенин;
 б) жолдошторум менен мамиленин бузулганын;
 в) мени сынга алганды.
8. Менимче, педагогдун төмөнкүдөй адам болгондугу баарынан жаман:
 а) айрым окуучулардын ага жагымсыз экендигин жашырбаганы, шылдыңга алып, аларды тамашалаганы;
 б) коллективде атаандаштык духун пайда кылгандыгы;
 в) өзү окуткан сабакты талапка ылайык билбегендиги.
9. Бала кезимде мага баарынан төмөнкүдөй нерселер жакчу:
 а) убакытты досторум менен өткөрүү;
 б) аткарылган иштен канааттануу;
 в) мени кайсы бир нерсе үчүн макташканы.
10. Мен төмөнкүдөй адамдарга окшош болууну каалайт элем.
 а) турмушта ийгиликке жетишкен;
 б) өз ишине чындап берилген;
 в) ылым санагандыгы жана меймандостугу менен айырмаланган.
11. Мектеп биринчи кезекте төмөнкүдөй болууга тийиш:
 а) жашоодо туш келе турган маселелерди чечүүгө үйрөткөн;
 б) окуучулардын жеке жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүргөн;
 в) адамдар менен камыр-жумур болууга мүмкүндүк берүүчү сапаттарга тарбиялаган.
12. Эгерде көбүрөөк убактым болгондо, мен аны чын дилимден төмөнкү нерселер үчүн пайдаланмакмын:
 а) досторум менен пикир алышууга;
 б) эс алууга жана көңүл ачууга;
 в) өзүмө жаккан иштерде жана өзүмдү өнүктүрүүгө.
13. Мен эң чоң ийгиликтерге төмөнкү учурларда жетишем:
 а) мага жаккан адамдар менен иштешкенде;

- б) жумушум кызыктуу болгондо;
в) менин кылган аракетим жакшы бааланганда.
14. Мен төмөнкү нерселерди жакшы көрөм:
а) башка адамдардын мени баалагандыгын;
б) жакшы аткарылган иштен ыракат алууну;
в) досторум менен убакытты жагымдуу өткөргөндү.
15. Эгер мен тууралуу гезитке жарыялоону чечишсе, мен төмөнкүлөрдү жазышын каалайт элем:
а) кандайдыр бир мен катышкан кызыктуу иштер тууралуу айтып беришин;
б) менин ишмердигим тууралуу жазышын;
в) сөзсүз түрдө мен иштеген коллектив тууралуу баяндашын.
16. Мен баарыдан мурун мугалим төмөнкүдөй болгон учурда жакшы окуйм:
а) мага жекече мамиле жасаса;
б) сабакка болгон мендеги кызыгууну ойгото алса;
в) окуп үйрөнүлүп жаткан маселе боюнча коллективдүү талкуулоону уюштура алса.
17. Мен үчүн мындан өткөн жаман нерсе жок:
а) жекече кадыр-баркымды кемсинтүү;
б) маанилүү иштин оңунан чыкпаганы;
в) достордон айрылуу.
18. Мен баарыдан мурун буларды баалайм:
а) ийгиликти;
б) жакшы ишти чогуу жасоо мүмкүндүгүн;
в) сергек, иштиктүү акыл эс менен баамчылдыкты.
19. Мындай адамдар мага жакпайт:
а) өздөрүн башкалардан төмөн санаган;
б) көп чатакташып, конфликтке барган;
в) бардык жаңы нерселерге каршы болгон.
20. Мага мындай нерселер жагымдуу:
а) бардыгы үчүн маанилүү болгон ишке катышуу;
б) досторумдун көп болушу;
в) элдин бардыгын суктандырып, баарына жакканым.
21. Менимче, жетекчи биринчи кезекте төмөнкүдөй болууга тийиш:
а) жөнөкөй;
б) кадыр-барктуу;
в) талапчыл.
22. Бош убактым болсо, мен төмөнкүдөй китептерди жыргап окумакмын:
а) кантип досторду күтүп жана кантип адамдар менен жакшы мамилени сактоо жөнүндө;
б) кызыктуу жана атактуу адамдардын турмушу жөнүндө;
в) илим менен техниканын акыркы жетишкендиктери жөнүндө.
23. Эгер менин музыкага жөндөмүн болгондо, мындай адис болмокмун:
а) дирижёр;
б) композитор;
в) солист.
24. Мен муну каалайт элем:
а) кызыктуу конкурс ойлоп табууну;
б) сынакта жеңип чыгууну;
в) уюштуруп, аны алып барууну.

25. Мага баарынан буларды билген маанилүү:

- а) эмнени жасагым келгендигин;
- б) кантип максатка жетүү керектигин;
- в) максатка жетүү үчүн адамдарды кантип уюштуруу керектигин.

26. Адам төмөнкүлөргө жетишүүгө аракеттениши керек:

- а) башкалардын ага ыраазы болуусуна;
- б) баарынан мурун өзүнүн алдында турган милдетти аткарууга;
- в) аткарган иши үчүн тил укпаганга.

27. Мен бош убактымда баарыдан мурун төмөнкү учурларда эс алам:

- а) достор менен сүйлөшкөндө;
- б) көңүл ачаар фильмдерди көргөндө;
- в) өзүм жакшы көргөн иш менен алектенүүдө.

Тестке ачкыч

“Эң көп” жообу 2, “эң аз” жообу 0 упай менен, тандалбай калгандары 1 упай менен бааланат. Упайлар багыттардын ар бир түрү үчүн өзүнчө кошулуп чыгарылат. Ачкыч таблица боюнча эсептеңиз. “М” өзүнө, “Б” баарлашууга, “И” ишке багытталгандыкты билдирет.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27
М	А	Б	А	В	Б	В	В	А	В	А	Б	Б	В	А	А	А	А	А	А	А	В	Б	Б	В	Б	А	Б
Б	В	В	В	Б	А	А	Б	Б	А	В	В	А	А	В	В	В	В	Б	Б	Б	А	А	А	В	В	А	А
И	Б	А	Б	А	В	Б	А	В	Б	Б	А	В	Б	Б	Б	Б	В	В	А	В	В	Б	А	Б	Б	В	

Багыттардын кайсы түрү боюнча упайлар көп топтолсо, ошонусу сиз үчүн басымдуу болот.

1. Өзүнө багытталгандык (М) – жумуштун кандай жүргөндүгүнө, кызматташтарга жана ишке карабай эле өз кызыкчылыгын, муктаждыгын канааттандырууга умтулуу: статуска жетишүүгө ашкере алдым-жуттумдук кылуу; эрегинүүчүлүк туталануучулук, кабатырлана берүүчүлүк, интроверттелгендик (түнттүк).
2. Баарлашууга багытталгандык (Б) ар кандай шарттарда адамдар менен бир болууга умтулуу: көбүнчө конкреттүү иш жакшы аткарылбай же адамдарга чындап жардам бербей калса деле чогуу иштегенге аракеттенүү, элдин кеп-сөзүнө көп маани берүү (жактырабы-жокпу деп; жамаатка көз карандылык адамдар менен эмоциялык жактан да карым-катында болуу муктаждыгы).
3. Ишке багытталгандык (И) – иштиктүү проблемаларды чечүүгө кызыккандык; ишин мүмкүн болушунча жакшы аткаруу ишкер кызматташтыкка умтулуу: ишинин кызыкчылыгы, жалпы максатка жетишүү үчүн өз пикирин жактай билүү.

Өйдөсүнүүчүлүк комплексиңер барбы?

Силердин көбүңөр өзүн башкалардан акылдуураак, маанилүүрөөк деп эсептеген адамдарменен байланышта болуп көрсөңөр керек. Бул өтө жаман жана жагымсыз мүнөздөрдүн бири. Бул ойго көптөр, ошондой эле мындай кемчилиги барлар да макул болушат. Мунун себеби жөп-жөнөкөй: алар өздөрү даушундай адамдар экенин билишпейт.

Өзүңөрдү билип алуу үчүн төмөндө сунушталган суроолор менен кырдаалдардын үчтөн вариант жоопторунан бирден тандагыла.

465

- 1. Эгер көпчүлүктүн арасында бейтааныш киши кокустан силерге тийип кетсе, анда силер:**
 - а) бет аарчыңарды алып, ал тийип “арам кылган” жерди көрсөтүп туруп сүртө баштайсыңар;
 - б) эч нерсе болбогондой түр көрсөтүп, өз жолуңар менен кете бересиңер;
 - в) ал адамдан дагы бири нече жолу тийишин өтүнөсүңөр, анткени бул силерге жагат.
- 2. Көчөдөгү тилемчи силерден нанга акча сурап калды. Силер:**
 - а) чөнтөгүңөрдөн майда акча алгандан эринип, карабай кете бересиңер;
 - б) сурамчыга “кайыр тилеп олтургандан көрө барып иштебейсиңби” дегендей көз караш менен сүзүп өтөсүңөр;
 - в) чөнтөгүңөрдө бар майда акчаны берип коёсуңар.
- 3. Силер өзүңөрдүн кезектеги “элге чыгып келгениңерди” (кайсы бир түнкү клубка же модалуу дискотекага ж.б.) ыракаттанып айтып берүүдөсүңөр. Баяндап бүткөнүңөрдөн кийин бирөө өзүңүкүн айтып берүүгө аракет кылат. Анда силер:**
 - а) бул адамга: “Бул каяктан чыга калды? Бул жерде сөзгө аралашкандай ал ким экен?”, - деп чындап таң кала карайсыңар.
 - б) анын айткандарын “Ооба, билебиз”, - деп басынткандай жылмаюу менен угуп коёсуңар.
 - в) сүйлөөчүнүн башынан өткөндөрүн кунт коюп угуп, бир дагы сөзүн кулагыңардын кырынан кетирбегенге аракет кыласыңар.
- 4. Классташыңар өзү туш келген жагымсыз окуяларды айтып жатат. Силер:**
 - а) ийниңерди куушуруп (“Мунун мага кандай тиешеси бар?”, дегенсип) тетири басып кетесиңер;
 - б) боору ооругансып тыңшап, сооротууга, өзүңөр пайдалуу деп ойлогон кеңешти берүүгө аракет кыласыңар;
 - в) мунун баарын тамашага айлантууга аракеттенип: “Бул эчтеке эмес, момундай бир окуя болгон...”, - деп баштайсыңар.
- 5. Жаңы мектепте классташтарыңардан силерге эч ким көңүл бурбайт. Ошондо силер:**
 - а) ошого жараша мамиле кыласыңар;
 - б) кырдаалга карап, алардын ортосундагы мамиле ушундай болуп жүрбөсүн деп байкайсыңар. Анан жаңы классташтарыңар менен өз алдынча мамиле түзө баштайсыңар;
 - в) силерге эч ким кызыкпаганынан абдан таарынасыңар. Бирок өзүңөр жабышпайсыңар да, силердин ушундай таланттуу жана акылдуу экениңерди байкабагандыгы үчүн алардын баарын келесоо деп ойлоп каласыңар.
- 6. Жубайыңарды:**
 - а) тейлөөчү кызматкер(жууп-арап, тамак берип, уктатуучу);

- б) өз алдынча, силерге тең;
- в) колунан баары келген өкүмдар (буйрукчул) катары көрөсүңөр.

7. Балдарды тарбиялоонун кайсы жолу силер үчүн эң жакшы жана туура көрүнөт?

- а) бардык бош убактыңарда н балдар жаныңарда болуп, айтканыңарды угуп, силер буйруган нерселерди аткаргыдай жолду;
- б) “Буга менин башым оорубайт, жубайым өзү билгендей тарбиялайт”;
- в) балдарга өз алдынча өсүүгө мүмкүндүк берүү, бирок ошол эле учурда таңуулабастан керектүү багыт берип туруу керек.

8. Жаныңардагы адамдардын бирөө силерден кеңеш сураса, силер:

- а) бүдөмүк бир нерсени айтымыш болуп, кутулуп кетүүгө аракеттенесиңер;
- б) мындай ары ушуга окшош кеңеш талам кылынуучу кырдаалдын болбосу үчүн бул турмушта эмне кылуу керек, кантип жашоо керектиги жөнүндө узундан-узун кеңеш бересиңер;
- в) бул тууралуу чын эле ойлогонуңарды айтасыңар.

9. Негизинен силер жаныңардагы адамдарга:

- а) ар дайым жогору талап менен;
- б) демейдегидей эле, адамдарга карагандай;
- в) суктануу, жакшы көрүү менен карайсыңар, анткени алар силерге караганда мыктыраак, тазараак жана адамгерчиликтүүрөөк.

10. Эгер силерге бирөө акыл үйрөтө баштаса, анда:

- а) чакырылбаган “мугалимди” кунт коюп угуп, анан ал айткандарды турмушта колдонууга аракет кыласыңар;
- б) насаатты чыдап укпайсыңар, анткени мунун баарын өзүңөр билесиңер;
- в) сабырдуулук менен угуп, өзүңөр үчүн керектүүсүн кабыл аласыңар.

11. Көчөдө баратканда бирөө байкабай силер менен кагылышып алды. Ошондо силер:

- а) күтпөгөн жерден пайда болгон мындай тоскоолдукту шамдагайлык менен айланып өтүп кетесиңер;
- б) дароо бурулуп, келген жагыңарды карай жөнөйсүңөр;
- в) аны орой түртүп салып, кылчайып карап койбостон басып кете бересиңер.

12. Досторуңарды ресторанга чакырдыңар. Официантты кантип чакырасыңар?

- а) официант силердин столуңарга караганда токтоо жана сыпайы жаңсоо менен чакырасыңар;
- б) бүт залга угулгандай кылып: «Эй, киши!», - дегендей манжаларды чыкылдатып кыйкырасыңар;
- в) официант өзү байкап жаныңарга келгенче күтө бересиңер.

13. Силер бир жакка шашып бара жатасыңар. Бош турган таксини башка бирөө озунуп ээлеп алды. Силер:

- а) башка таксиге кол көтөрөсүңөр;
- б) аны түртүп салып таксиге өзүңөр олтуруп аласыңар;
- в) баары бир кеч калдым деп өзүңөрдү сооротуп үйгө кайтып келесиңер.

14. Бейтааныш адамдардын тобунда болуп калдыңар. Өзүңөрдү кандай кармайсыңар?

- а) койдон жоош болосуңар;
- б) бирөө бир нерсени сураса жооп бересиңер, болбосо унчукпай олтура бересиңер;
- в) башкалар силер менен таанышууга абдан кызыгып калышы үчүн колуңардан келишинче алардын көңүлүн бурууга аракеттенесиңер.

15. Силер жаңы жумушка орношууга келдиңер. Аңгемелешүү учурунда өзүңөрдү кандай кармайсыңар?

- а) келип койгонуңар менен эле фирмага абдан зор сый көрсөткөнсүп, бул келишиңер компаниянын келечектеги гүлдөп өнүгүшүнө таасир бере тургансып карайсыңар;
- б) кадрларды тандоочу менежердин оозун тиктеп, эмне десе макул болуп башыңарды ийкегилей бересиңер;
- в) толкунданып тургандыгыңарды таптакыр билдирбей, так, даана, сабаттуу сүйлөйсүңөр.

16. Маскарадга жөнөп жатыпа кандай кийингенди каалайсыңар?

- А) королдун мантиясын жана таажысын кийип, колуңарга алтын таякты кармап аласыңар;
- б) маскарапозго окшоп ала-була кийинип аласыңар;
- в) жарым маска, джинсы шым жана чакмактуу көйнөк кийесиңер.

17. Эгер көпчүлүктүн арасында бирөө силерди ийни менен түртүп кетсе:

- а) анын оройлугуна көңүл бурбай кете бересиңер;
- б) аны токтотуп (ал байкабастан жасаган болсо да) эмне үчүн ушинттиң, кандай акың бар деп суракка ала баштайсыңар;
- в) өзүңөрдү жоготуп койгондой бүрүшүп каласыңар.

18. Күнгө кактануу үчүн пляжга келдиңер. Карама-каршы жыныстагыларга кандай карайсыңар?

- А) өзүңөргө жаккандарды ачык эле карайсыңар;
- б) аларды такыр эле карабайсыңар;
- в) күнгө рахаттанып кактанып, таза аба жутуп, сууга түшүп жыргайсыңар да, ошол эле учурда айлана тегерегиңердеги адамдарга да көз чаптырууну унутпайсыңар.

19. Ресторанга барганда кайсы тамакты буюртасыңар?

- А) куурулган картошка менен балык;
- б) гуакамоле;
- в) даамдуу, ток тутуучу жана өзүңөр билген тамакты.

Тестке ачкыч

Суроонун номуру	Жооптордун варианттары (упайлардын саны)		
	а	б	в
1.	1	2	3
2.	2	1	3
3.	1	2	1
4.	3	2	1
5.	3	2	1
6.	1	2	3
7.	1	2	3
8.	1	2	3
9.	1	2	3
10.	3	1	2
11.	2	3	1
12.	2	1	3
13.	2	1	3
14.	3	2	1
15.	1	3	2
16.	1	2	3
17.	1	2	3
18.	1	2	3
19.	3	1	2

20-30 упай. Сиз абдан өзүн көтөргөн, кекирейген, өзүн өтө эле жогору баалаган адамсыз. Сиздин мындай пейилиңизден эч кандай күнөөсү жок жакын адамдарыңыз жабыр тартат. Балким, сиз чындыгында эле ушунчалык таланттуу жана гениалдуу чыгарсыз, бирок бул оюңузду жеке өзүңүз калганда ойлонуп жыргай бергениңиз жакшы. Башкаларга өйдөсүнүп караганга сиздин эч кандай акыңыз жок. Кан тамырларыңызда деле көгүш эмес, кызыл кан жүгүрөрү эсиңизде болсун. Сөөктөрүңүз да кандайдыр бир темирден эмес, кальций менен фосфордон турат. Башка

адамдардыкы сыяктуу эле. Ошондуктан өзүңүздү башкалардан артык көрсөтүүгө аракеттенүүнүн эч кандай кереги жок.

31-44 упай. Сизде баары жайында. Сиз толугу менен нормалдуу адамсыз, психикаңыз үчүн эч кандай кооптонуунун кереги жок. Албетте, кээде өзүңүздү башкалардан артык сезгиңиз келет, бирок муну ачыкка чыгарбайсыз. Туура кыласыз, анткени башкалардын намысына тийбегенде алардын эле эмес өзүңүздүн да ден-соолугуңузду сактай аласыз.

45 жана андан көп упай, Сизди аяса болот. Сиздин ордуңузда башка кимдир бирөө болгусу келбейт. Жогоруда сыпатталган мүнөздөрдөн айырмаланып, сиз өзүңүздү өтө эле басынтып, төмөн баалап жүрөсүз. Эмнегедир өзүңүздү башкалардан начар ойлойсуз. Сиздин алардан эч жериңиз кем эмес? Өзүңүздү да сыйлаганды үйрөнүңүз. Эч кимдин алдында сүрдөшүңүз керек эмес. Өзүңүз каалагандай болуудан тартынбаңыз.

“Лидерсизби?”

Муну билүү үчүн төмөндөгү суроолорго көп ойлонбой эле “ооба”, “жок” же “билбейм” деп жооп берип көрүңүз.

1. Бала чактан эле башкаларга баш ийүү мен үчүн кыйын эле.
2. Башкалардын үстүнөн бийлик жүргүзгөнгө кызыккан адамдарсыз илим жана маданиятта прогресс болушу мүмкүн эмес деп эсептейм.
3. Чыныгы эркек аялдарды өз эркине баш ийдире алат деп ойлом.
4. Чынын айтсам, жакындарымдын мага кам көргөнүн жактырбайм.
5. “Аялдын нукура табияты - баш ийүүчүлүк” деген ойго кошулам.
6. Туугандарым кыйналып калбасын деп дайыма чоочулагандыктан гана мен көп иштерди өз мойнума алып жүрөрүмдү ар ким эле биле бербесе керек.
7. Менимче, биздеги проблемалардын көпчүлүгү темирдей тартипти орното ала турган лидерлер жок болгону үчүн келип чыгууда.
8. Тез чечим кабыл алуу зарыл болгон кыйын кырдаалдарда мен адатта көп ойлонуп отурбай эле туура кадам жасай алам.
9. Башка адамдарга жетекчилик кыла аларымды, муну жакшы көрөрүмдү билем.
10. Эч ким менен толук ачылып сүйлөшө билбейм, сүйлөшкүм да келбейт.
11. “Бейпил жай” жөнүндө кыялданам.
12. Кол астындагы адам жетекчинин каалаган буйругун аткара билиши керек деп ойлойм.
13. Балким бул таң калыштуудай көрүнөр, бирок мен өзүмө жакын адамдардан бир нерсе өтүнгөндө ички каршылыкты сезем.
14. Көп учурда баары түшүнүктүүдөй көрүнгөн нерсени түшүндүрүп берүүмдү күткөн абалга кабылам.
15. Мага мүнөзүм үй-бүлөбүздүн тиреги болгон атамдыкына (апамдыкына) окшоштой көрүнөт.

Тестке ачкыч

“Ооба” деген жоопко 10 упай, “билбейм” – 5, “жок” – 0.

Ошентип:

0-49 упай. Сиздин жоопторуңуз “психологиялык сары жыланга” мүнөздүү. Сиз ар кандай жемени жутуп койгонго,; эч ким талап кылбаса деле башкалар үчүн өз кызыкчылыгыңыздан кечкенге жөндөмдүүсүз. Көбүнчө өзүңүздүн алсыздыгыңызды сезгенде... чечкиндүү кадам жасай аласыз. Аргаңыз түгөнсө мүнөзүңүздөгү жетишпеген сапаттарды башкалардан издейсиз да, жашоонун маанисин ушундан көрүп, бул аркылуу жакшы турмуш-тиричиликке жетишүүгө үмүттөнөсүз.

50-99 упай. Гармония жана чечкиндүүлүк, акылмандык жана саресепчилдик, жакшы кеңеш айта билүү - сиздеги башкы сапаттар. Зарыл болсо - башкарасыз, керек болсо - башкалардын пикири менен каалоосун эске алып, мунасага да барасыз. Бирок көздөгөн максатыңызга дайым эле эң татыктуу жол менен жетишип жүрөсүзбү же жокпу муну өзүңүз гана билесиз.

100-150 упай. Сиздин жоопторуңузду укканда кайсы иш кандай жасалып жатканын, кандай жасалууга тийиш экендигин билем деп эсептеген улуу диктатордун турпатын элестетүүгө болот. Сиз башкаларды көндүрүп, башкарып, жумушту өз мөөнөтүндө аткарганга мажбурлай билесиз. Бирок кээде сизге баш ийгендердин маанайынан, көз карашынан, жалкоосунан “болдучу эми, коё тур!” дегендей нааразылык байкалат.

Мүнөзүңүз кандай?

Ар бирибиз белгиленген мүнөздөргө ээбиз. Арасында жакшысы да, жакшы эмеси да кезигет. Бизге, табигый, жөндүү катары сезилген нерселер башкалардын кыжырына тийген учурлар да болот. Өзүңүзгө калыс карап, төмөндөгү 10 суроого “ооба”, “жок”, же “билбейм” деп чынчыл жооп бериңиз.

1. Тааныштарыңыздын кимдир бирөөнө кат жибергенде конвертке өз дарегиңизди сөзсүз түрдө жазасызбы?
2. Белгилүү гана сорттогу тиш пастасын же атыр колдоносузбу?
3. Тааныштардын үйүнө барганда, майда-чүйдө кемчиликтерге (мисалы, сүрөттүн кыйшык илингенине, кире бериштеги лампочканын өтө эле күңүрттүгүнө) көңүл бурасызбы?
4. Өздүк китепканаңызды керектүү китепти издебей таба тургандай иреттейсизби?
5. Мектептеги алгачкы дептериңиз же он жыл мурунку театр программасы сыяктуу буюмдарды эстеликке сактайсызбы?
6. Эртеңки кие тургандарыңызды, бут кийимиңизди, портфелиңизди, сумкаңызды кечинде даярдап коёсузбу?
7. Тышта жүрүп үй техникаларынын өчүрүлүп-өчүрүлбөгөнүн (өчүрүлгөн, жабылган ж.у.с.) эстей баштайсызбы?
8. Кийимиңизди кьерден мурун топчуларын текшересизби?
9. Радиодон так убакыттын сигналын укканда саатыңызга карайсызбы?
10. Досторуңуздун жана тааныштарыңыздын табитине сын айтасызбы?

Тесттин ачкычы

Суроого оң жооп берсеңиз 2, терс жооп берсеңиз 0, олку-солку болсоңуз 1 упай коюңуз.

0-6 упай. Сиз баарына кайдыгер караган адамдарга киресиз. Жолуңуз болбой калганда кыйын абалдан чыкканга жардам бере турган адам дайыма табылат деп ишенесиз. Бирок көбүнчө мындай ишеничтер акталбайт. Досторуңуздун сизге ишениши кыйын, -анткени сөзүңүзгө турбайсыз. Мүнөзүңүз тууралуу ойлонуп көрүңүз.

7-10 упай. Бир караганда сиз тартип менен ынтымактын тарапкериндей көрүнөсүз. Бирок сырткы көрүнүшүңүз гана ушундай. Чындыгында сиз кыйла эле жеңил ойлуусуз, өзүңүз каалаганды жүзөгө ашырылгандай көрсөтө бересиз. Туруктуураак, эрктүүрөөк болгонуңуз оң.

11-16 упай. Түз эле айтып коёлу, сиз оор басырыктуу, токтоо мүнөзгө ээсиз. Үйүңүздө да, барган жериңизде да тартип болушун жактырасыз (эң негизгиси, ушундай тартип болушуна өбөлгө түзөсүз!). Тыкандыкты, тактыкты жакшы көрөсүз, айткан сөзүңүзгө бек болууга дайым аракеттенесиз. Кырдаалга баа берерде дайыма бардык оң-терс жактарын таразалайсыз.

17 жана андан көп упай. Сиз, сыягы өтө эле бат таасирленген адамсыз. Болор-болбос нерсе дагы сизди кыжаалат кыла алат. Көп учурда баары сиз каалагандан начар деп кайгыра бересиз. Тигил же бул көз карашты же пикирди (мейли, бул үй ичиндеги тазалык болсун, тыкан кийинүү болсун, же бир нерсени такыр жактырбайсызбы) сиз ыйык каада сыяктуу көрүп алышыңыз мүмкүн. Мүнөзүңүз мындай болсо, адамдар менен тил табышууңуз кыйынга турат. Кайсы маселелерде катуу туруп, кайсыларында кечиримдүү болууну билип жүрүшүңүз керек.

Өзүңүзгө канчалык ишенесиз?

Муну билүүгө төмөндөгү тест жардам берет. Суроолорго “ооба” же “жок” деп жооп бериңиз.

1. Бир нече жолу катары менен ишиңиз оңунан чыкпаса өз күчүңүзгө ишенбей каласызбы?
2. Жык-жыйма көпчүлүктүн арасында калгандан коркосузбу?
3. Модага кызыгасызбы?
4. Күзгүгө көп каранасызбы?
5. Бүрүшөсүзбү?
6. Адамдар сиз жөнүндө ушак айтат деп ойлойсузбу?
7. Кайсы бир мекемелерге барып, жагымсыз маселелерди чечүүгө туура келгенде толкунданасызбы?
8. Өзүңүздү бирөө аңдып жүргөндөй сезген учурларыңыз болобу?
9. Өзүңүзгө жаңы бир жерде өргөө алганга оңой барасызбы?
10. Бейтааныш чөйрөдө өзүңүздү эркин сезесизби?
11. Коркунучтуу түштөрдү көрөсүзбү?
12. Кыйынчылыктарыңызды жакын адамдарыңыз менен талкуулабай өз алдыңызча чечкенди артык көрөсүзбү?
13. Кыйын кезеңге деп акча камдайсызбы?
14. Досторуңуз сизди жакшы көрөрүнө анык ишенесизби?
15. Күн сайын өзүңүз үчүн улам бир жаңы нерсени билип турууга болот деп ойлойсузбу?
16. Сатып алган буюмуңуз сизге туура келбей калса, кайтарып берүү үчүн дүкөнгө барасызбы?
17. Белгиленген максаттарды ишке ашыра аламбы- албаймбы деген шектенүүлөрдөн кыйналасызбы?
18. Айланаңыздагылар кеңеш сурап көп кайрылышабы?

Тесттин ачкычы

10, 12, 13, 14, 15, 18 – суроолордун ар бирине “ооба” деп, ал эми 1,2,3,4,5,6,7,8,9,11,16,17 суроолордун ар бирине “жок” деп жооп бергенде да 2ден упай коюңуз. Упайларды кошуп чыгарыңыз.

26-36 упай. Сиз эч качан өзүңүзгө ишенбеген же күчүңүзгө шектенип калган учурларыңыз болгон эмес. Айланаңыздагылар сизге кеңеш сурап кайрылышат. Кээ бирөөлөр сизди менменсиген, өзүңүздү текебер алып жүрөт деп эсептешет.

16-24 упай. Сиз өзүңүзгө ишенесиз, кээде гана бир аз чечкинсиздик кыласыз. Бул тест аркылуу өзүңүзгө кыйла так баа бере аласыз.

6-14 упай. Сиз өзүңүзгө ишенбейсиз, муну тегерегиңиздегилерден да жашыра албайсыз. Түпсүз, өз алдынча чечим кабыл алуу зарыл болгон кырдаалга туш келгенден качасыз.

0-4 упай. Мынчалык упай алгандар, бактыга жараша абдан сейрек кездешет. Эгер сиз бардык суроолорго чын дилден жооп бербеген болсоңуз, анда психотерапевт менен сүйлөшүп көрүшүңүз керек. Ал сиздин өзүңүзгө ишенүүңүзгө жардам берет.

Адамдар сизди жакшы көрөбү?

Айланаңыздагылар сизге кандай мамиле кылышат? Сиз өзүңүз аларга кандай карайсыз? Тесттеги берилген ойлорго сиз макул же макул эмес экениңизди билдиресиз (“ооба” же “жок” деп).

1. Сиз менен сүйлөшкөндөрдүн бардыгы сизге баа бере тургандыгын эстей жүрүшүңүз керек.
2. Адам өзүнүн кызыкчылыктарын досторуна, алар жактырган-жактырбаганына карабастан, тартынбай айтып бергидей көз карандысыз болушу керек.
3. Башкача кылууга азгырылып турганда да, өз баркын сактай билүү - бул эң туура жол.
4. Эгер бирөө туура эмес сүйлөп жатса, аны оңдоп коюу керек.
5. Бейтааныш адамдар менен жолукканда аларга жагып калуу үчүн шайыр, тапкыч жана сүйкүмдүү болушуңуз керек.
6. Эгер тааныштырып жаткан адамдын атын жакшы укпай калсаңыз, кайталап сурашыңыз керек.
7. Башкалардын тамашалашына эч качан жол бербегениңиз үчүн сизди сыйлашат деп ойлойсуз.
8. Тегерегиңиздегилер тамашалап шылдыңдай баштабасын үчүн сиз дайыма абдан сак болушуңуз керек.
9. Абдан чечен жана тилдүү киши менен сүйлөшүп калганда ал менен атаандашпай эле, анын артыкчылыгына таң берип кутулганыңыз оң.
10. Адам дайыма өзү кошулуп отурган топтун маанайына жараша жүрүм-турумда болгону оң.
11. Сиз дайыма досторуңузга жардам беришиңиз керек, себеби алардын да жардамы керек болгон убакыт келиши мүмкүн.
12. Сиз башкаларга өтө эле көп жардам бербеш керек, анткени көптөр жакшылыкты биле бербейт.
13. Өзүңүз көз каранды абалга калгандан көрө, башкалар сизге көз каранды болгону жакшыраак.
14. Чыныгы дос досторуна жардам берүүгө аракеттенет.
15. Адам аны башкалар туура баалап, жактырып, мактап, башынан сылап турушу үчүн өзүнүн жакшы жактарын көрсөтүп жүрүшү керек.
16. Эгер бир чогулган жерде мурда сиз уккан анекдотту айтып жатса, аңгемечинин сөзүн токтотуш керек.
17. Эгер бир чогулган жерде мурда сиз уккан анекдотту айтып жатса, башкалар менен кошулуп күлө тургандай адептүү болушуңуз керек.
18. Эгер сизди конокко чакырышса, бирок сиз киного барганды артык көрүп жатсаңыз, чыныгы себепти айтып чакырган кишини таарынтпаш үчүн башым ооруп жатат же башка бир шылтоону айтып кутулушуңуз керек.
19. Чыныгы достор жакын адамдарынан дайыма өздөрү каалабаса да, досторуна жаккандай иш-аракет кылышын талап кылышат.
20. Башка бирөө карама-каршы пикир айтканда, адамдар өздөрүнүн кызыкчылыктарын дайыма өжөрлөнүп, коргой бербеш керек.

Тесттин ачкычы.

1,3,5,9,10,11,14,17,18,20-чы суроолорго “ооба” деп жооп бергенде жана 2,4,6,7,8,12,13,15,16,19-чу суроолорго “жок” деп жооп бергенде ар бирине бирден упай коюңуз.

0-7 упай. Эгер сиз ушунча упай топтосоңуз, анда өз жашооңуз жөнүндө абдан олуттуу ойлонушуңуз керек. Түнт, кыстыккан адамга жакшы мамиле жасоо кыйын. Олуттуу жана салабаттуу адамдай көрүнгүңүз келгени түшүнүктүү Бирок ар кадам сайын шылдыңга кабылып, кадырым кетип калат деп чочулап, тынчтана албай каласыз. Эркин жүрүңүз! Өзүңүзгө бираз жумшак азил, анча-мынча тамаша менен да карай жүрсөңүз, жашооңуз бат эле жакшы жагына өзгөргөнүн көрөсүз.

8-14 упай. Адамдар сизге ак ниеттик менен мамиле кылат,, анткени сиз жайдары, ачык айрым, ак көңүл адамсыз. Бирок сиз достор менен жылуу мамиле, ынак баарлашуу курганды жактырсаңыз да, жалгыз күн гана баарынтегиз жылытат деп эсептейсиз. Эгер өзүңүзгө керек болсо таанышчылык мамилени унутуп, адамды өзүңүздөн алыстата аласыз. Албетте, мындай учурларда конфликт да болбой койбойт, бирок сиз мындай маселелерди жөнгө сала билесиз.

15-20 упай. Сиз табиятыңыздан эле абдан сүйкүмдүү адамсыз. Кайда барбаңыз, сизди баары жакшы көрүп, жактырып турушат. Сиздин кашкайган жылмаюуңузбу, же кырдаалды жана маектешиңиздин маанайын түшүнө билгениңизби, же жөн эле адамдарды жакшы көргөнүңүзбү, ушулардын кайсынысы аркылуу элге көбүрөөк жакканыңызды айтыш кыйын.

«Манипулятор» тести

Макиавелли Никколо (1469-1527-жж.). Италиялык ойчул. Коом кудайдын амири менен эмес, табигый себептерден улам өнүгөт деп эсептеген. Күчтүү улуттук мамлекетти түзүүнү жактап чыккан. Бийлик үчүн күрөштө өкүмдарлардын ташбоордугу менен чыккынчылыгын актаган. Анын атынан улам, көздөгөн максатка жетүү үчүн жүзү каралык, арамзалык менен ырайымсыз чараларды колдонууну алгылыктуу жана жөндүү деп эсептеген айрыкча саясий жүрүм-турумдун мүнөзү жаралган. Никколо Макиавелли - адамзат тарыхындагы «Максат колдонгон каражатты актап кетет» деген эң балит ураандын автору.

Бул тест адам сапаттарынын бири - макиавеллизмдин канчалык экендигин аныктоо үчүн колдонулат. Мындагы он ырастоонун ар бирине канчалык макул-макул эместигиңерге жараша жооптордун беш вариантынан бирин белгилегиле.

Ырастоолор:	а) толугу менен каршымын	б) жарым-жартылай каршымын	в) бейтарап карайм	г) жарым-жартылай макулмун	д) толугу менен макулмун
Адамдардын көпчүлүгү негизинен ак көңүл, жакшы					
Адам бир нерсе кыларда ага өзүн моралдык жактан толук укуктуу экендигине көзү жетсе гана ошол жасоого тийиш.					
Калп айтканды актоого каршы эч кандай жүйө болушу мүмкүн эмес.					
Бирөөдөн бир нерсе жасоону өтүнгөндө олуттуу нерсени ойлоп таппай, силер муктаж болгондун чыныгы себебин айтканыңар оң эмеспи?					
Адамдарды башкаруунун эң мыкты жолу - аларга эмнени уккулары келсе ошону айтуу.					
Өзүнөн башка бирөөгө ишенген адам коркунучка кабылат.					
Убалдан корккондун жолу арбыбайт.					
Бардык адамдар табиятынан кара ниет келишет, эртеби-кечпи жамандык жасабай койбойт.					
Көпчүлүк адамдар менчигинен айрылуудан корккондо, өлүмдү да эстен чыгарып коюшат.					
Адамдар негизинен мажбурламайынча жакшы иштешпейт.					

Жооптордун варианттары

А	Б	В	Г	Д
№ 1-4 5 упай	№1-4 4 упай	№ 1-10 3 упай	№1-4 2 упай	№ 1-4 1 упай
№ 5-10 1 упай	№ 5-10 2 упай		№ 5-10 4 упай	№ 5-10 5 упай

Жыйынтыктарды иштеп чыгуу

Упайларды кошуп чыгаргыла. Натыйжаны 50гө бөлүп, анан 100%га көбөйткүлө.

Жыйынтыктардын чечмелениши

50% дан 100%га чейин. Алынган натыйжа 100%га канчалык жакын болсо, «макиавеллизм» даражасы ошончолук жогору. «Макиавеллиزم» жогору адамдар кырдаалга ыкчам баа беришип, салкын кандуулук, эстүүлүк, чечкиндүүлүк, токтоолук, өзүнө ишенгендик менен аракет жасашып, адамдарды манипуляциялашат. Бирок мындай адам ыймандуулук ченемдерин көзгө илбейт да, мунун айынан көбүнчө жек көрүндү шүмшүккө айланып, элден бөлүнүп калат.

25%дан 50%га чейин. «Макиавеллизмдин» ченемдүү даражасы. Мындай адамдар өздөрүнүн ишкерлик сапаттарын пайдалана билишкендиктен, зарыл натыйжаларга жетишет, ошол эле учурда жанындагыларга адамгерчилик менен мамиле кылышат.

0%дан 25%га чейин. Натыйжа 0%га канчалык жакын болсо, «макиавеллизмдер» да ошончолук төмөн даражада. Бул «жоош-момун балдар», ак көңүлдүгүнөн башка адамдарды манипуляциялай алышпайт. Көбүнчө булар өз күчүнө ишенишпейт жана мүмкүнчүлүктөрүн билишпейт. Башкалардын кыстоосуна кээде «жок» деп жооп бергенди үйрөнүшкөнү оң.

1. **Акча – бул:**
 - а) өтүмдүүлүгү жогору товар;
 - г) Жооптордун баары туура.
 - б) товар жана тейлөө кызматын сатып алуу үчүн төлөм каражаты;
 - д) Туура жооп жок.
 - в) баалуулук камы, эсеп бирдиги, төлөм каражаты жана жүгүртүү каражаты.
2. **Бартер – бул:**
 - а) товар жана тейлөө кызматы үчүн төлөм катары кабыл алганга мүмкүн нерселердин баары;
 - в) чек эсебиндеги акча;
 - б) товарларды, тейлөө кызматтарын башка товарларга, тейлөө кызматтарына түз алмаштыруу;
 - г) мамлекет чыгарган кагаз акча жана теңге.
3. **Нарк чени катары акчанын иш-милдети – бул:**
 - а) товардын акчалай туюнтулган баасы;
 - в) товар өндүрүүдөгү чийки зат менен жабдуунун баасы;
 - б) товар өндүрүүдөгү эмгектин баасы;
 - г) товар жана тейлөө кызматынын баалуулугунун эквиваленти.
4. **Жаңы компьютер сатып алганда ал үчүн 800 долл. төлөсөңүз, анда акча ... милдетин аткарат.**
 - а) жүгүртүү каражаты;
 - б) баалуулук камы;
 - в) эсеп бирдиги;
 - г) төлөм каражаты.
5. **Эң эле өтүмдүүсү:**
 - а) 1000 сомдук акча;
 - б) «Кыргызэнерго» акциясы;
 - в) банктагы кыска мөнөттүү аманат;
 - г) «Шоро» ЖЧК облигациясы.
6. **Банк акчаларына төмөнкүлөрдүн биринен башка баары кирет:**
 - а) чек;
 - б) банкноттор;
 - в) жол чеги;
 - г) пластик картачалар.
7. **Кыргызстан Дүйнөлүк банктан насыя алса, бул насыянын кайсы түрү болот?**
 - а) бантык;
 - б) керектөөчүлүк;
 - в) коммерциялык;
 - г) эл аралык.
8. **Борбордук банк төмөнкүлөрдүн биринен башка бардык иш-милдеттерди аткарат:**
 - а) акча эмиссиялоо;
 - в) кагаз акчаны алтынга алмаштыруу;
 - б) коммерциялык банктарга насыя берүү;
 - г) өлкөнүн алтын валюталык резервдерин сактоо.

9. Банктардын ар түрдүү техниканы, өндүрүш курумаларын узак мөөнөт менен ижарага берүү иши ... деп аталат.

- а) лизинг;
- б) факторинг;
- в) траст;
- г) консалтинг.

10. Факторинг – бул:

- а) банктын ишканалардан карыз алышы;
- б) банктын ар түрдүү маалымат-талдоо кызматтарын көрсөтүшү;
- в) бирөөнүн менчигин банктын башкаруусуна ишеним кат боюнча өткөрүп берүү макулдугу;
- г) ар түрдүү техниканы, өндүрүш курумаларын узак мөөнөткө ижарага берүү.

11. Азыркы коммерциялык банктар төмөнкүлөрдүн биринен башка бардык иш-аракеттерди аткарат:

- а) баалуу кагаздарды сактоо;
- г) бири-бирине насыя берүү;
- б) аманаттарды тартуу;
- д) кардардын атынан каржылык иш-аракеттерди жүргүзүү.
- в) банкнотторду чыгаруу;

12. Баалуу кагаздарды сатып алуучуларга карыз берүүгө адистешкен коммерциялык банктар ... деп аталат.

- а) биржалык;
- б) инвестициялык;
- в) ипотекалык;
- г) инновациялык.

13. Пассивдүү коммерциялык банктарга төмөнкүлөрдүн биринен башка баары кирет:

- а) шашылыш эсептер;
- в) кардарлар насыялары;
- б) сурап алма депозиттер банкы;
- г) депозиттик сертификаттар.

14. Сурап алма аманаттар категориясына ... кирет.

- а) сактык аманат;
- б) супер-НАУ эсеп;
- в) эсептешүү эсеби;
- г) депозиттик сертификат.

15. Аманаттарды тартып келгендиги үчүн банк ... белгилейт.

- а) депозиттик пайыз;
- б) карыздык пайыз;
- в) эсептик коюм;
- г) резерв ченемин.

16. Жөнөкөй пайыз:

- а) карыздын баштапкы суммасына жана анын өсүшүнө кошуп эсептелет;
- в) коммерциялык банктарга тиешеси жок;
- б) карыздын баштапкы суммасына гана кошуп эсептелет;
- г) Туура жооп жок.

17. Жаңы иш ачыш үчүн ишкер банктан жылына 12 % менен 10000 долл. насыя алды, бир жылдан соң ал банкка ... кайтарып бериши керек.

- а) 10000 долл.;

- б) 11200 долл.;
- в) 12000 долл.;
- г) 12200 долл.

18. Банк үчүн резервдик талаптар ченеми ... белгиленген пайыз болуп саналат.

- а) активдерден;
- б) насыялардан;
- в) депозиттерден;
- г) облигациялардан.

480

19. Банктык резервдештирүүнүн 100 %дык тутумунда, эгер банк 900 миң сом жаңы депозит алса:

- а) банктын активдери 900 миң сомго азаят;
- в) насыялар нөлдөн чоң болот;
- б) банктын милдеттенмелери 900 миң сомго азаят;
- г) банктын насыялары нөлгө барабар болот.

20. Эгер милдеттүү резервдердин ченеми 15 %ды түзсө, ал эми банктын милдеттүү резервдеринин чоңдугу 54 миң сомго барабар болсо, анда депозиттердин чоңдугу ... барабар.

- а) 950 миң сомго;
- б) 750 миң сомго;
- в) 360 миң сомго;
- г) 225 миң сомго.

21. Эгер банктын милдеттүү резервдери 125 миң сомду түзсө, ал эми депозиттери 1000 миң сом болсо, анда милдеттүү резервдердин ченеми ... барабар.

- а) 8%;
- б) 10%;
- в) 12,5%;
- г) 20%;
- д) 25%.

22. Эсептик коюм:

- а) – бул коммерциялык банктар кайталап насыя берген пайыз коюму;
- б) жеке адамдарга салыштырмалуу коммерциялык банктар үчүн жогору;
- в) борбордук банк тарабынан ар бир конкреттүү коммерциялык банк үчүн анын активдеринин чоңдугуна тикелей катышта аныкталат;
- г) – бул борбордук банк коммерциялык банктарга насыя бергендеги пайыз коюму.

Жооптор:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
г	б	г	а	а	б	г	в	а	а	в	б	в	а	а	б	б	в	г	в	в	г

1. **Базардын «кудуретсиздик» учурларына төмөндөгүдөй жүрүмдөр кирет:**
 - а) коомдук товарларды жана тейлөө кызматтарын өндүрүү;
 - в) өздүк кирешелерди бөлүштүрүүдөгү теңдешсиздик;
 - б) терс натыйжалар г) жооптордун баары туура.
2. **Мамлекеттин базар механизминде кийлигишүүсү төмөндөгүдөй зарылдык менен байланышкан:**
 - а) салык жыйнап, кирешелерди кайра бөлүштүрүү;
 - в) коомдук байгерчиликти өндүрүү;
 - б) антимонополиялык саясат жүргүзүү;
 - г) жооптордун баары туура.
3. **Коомдук товарлар жана кызматтар:**
 - а) жекече керектелиши чектелбейт;
 - б) экономиканын мамлекеттик секторунда өндүрүлөт;
 - в) мамлекеттик ишканалар жана уюмдар тарабынан керектелет;
 - г) жооптордун баары туура эмес.
4. **Накта коомдук байгерчиликтер төмөнкү касиеттерге ээ:**
 - а) атаандашсыз жана жокко чыгарылышы мүмкүн;
 - в) атаандашсыз жана жокко чыгарылышы мүмкүн;
 - б) атаандаш жана жокко чыгарылышы мүмкүн;
 - г) атаандашсыз жана жокко чыгарылышы мүмкүн эмес.
5. **Төмөндөгүлөрдөн кайсынысы накта байгерчилик болуп саналат?**
 - а) улуттук коргонуу;
 - в) автожолдор тутуму;
 - б) саламаттык сактоо тутуму;
 - г) көчөлөрдү жарыктандыруу.
6. **Терс тышкы натыйжа ... болот:**
 - а) товар баасында өндүрүүдөгү коомдун бардык чыгашалары чагылдырылбай калганда;
 - б) товар баасында аны өндүрүүдөгү коомдун бардык пайдалары чагылдырылбай калганда;
 - в) дача кыштагыңардагы көлмөнү тазалаганыңарда;
 - г) жооптордун баары туура.
7. **Ысык-Көлдүн жээгинде цемент комбинатын куруунун айынан төмөндөгүлөрдүн биринен башка бардык терс натыйжалар келип чыкты:**
 - а) туризмден түшүүчү кирешенин азайышы;
 - б) Кыргызстанда цемент өндүрүшүнүн өсүшү;
 - в) көл жээгинин көркүнүн өзгөрүшү;
 - г) Ысык-Көлдө балык чарбасынын кирешесинин азайышы.
8. **Төмөндө саналгандардан кайсынысы оң тышкы натыйжага мисал болот?**
 - а) көчөлөрдө жарнамалардын азайышы;
 - в) илимий-техникалык прогресс;
 - б) айлана чөйрөнүн булганышына каршы күрөш;
 - г) ишкананын кызматчыларын медициналык камсыздандыруу.
9. **Төмөндө саналгандардан кайсынысы тышкы терс натыйжага мисал болот?**
 - а) фабриканын түтүнүнөн кыжаалат болуу;
 - б) мунайдын агып чыгышынан суунун ууланышы;

- в) кенди ачык түрдө казып алуудан жердин көркүнүн бузулушу;
- г) жооптордун баары туура.

10. Мамлекеттин базар экономикасындагы иш-милдеттерине төмөндөгүлөрдүн биринен башка баары кирет:

- а) мыйзам чыгаруу ишмердиги;
- в) жеке сектордун продукциясынын баасын аныктоо;
- б) атаандаш чөйрөнү колдоп туруу;
- г) экономикалык туруктуулукту сактоо.

482

11. Тике салыктар – бул:

- а) кирешенин бардык түрлөрүнөн алынуучу салыктар;
- в) товарларды алып сатуудан алынуучу салыктар;
- б) товарларды сатуудан алынуучу салыктар;
- г) жооптордун баары туура эмес.

12. Төмөндө саналгандардын ичинен кайсынысы тике салык эмес?

- а) кошумча нарк салыгы;
- в) ишкананын пайда салыгы;
- б) эмгек акы салыгы;
- г) жооптордун баары туура.

13. Товарга салык коюму товар бирдигинин баасынын 10 %ды түзөт. Товар бирдигинин баасы 10 сом. Товардын жаңы баасы:

- а) 9 сом;
- б) 10,5 сом;
- в) 10 сом;
- г) 11 сом.

14. Төмөндө саналгандардан кайсынысы товардык (кыйыр) эмес?

- а) акциз;
- б) пайда салыгы;
- в) бажы алымы;
- г) кошумча нарк салыгы.

15. Эгер орточо салык коюмунун чоңдугу ..., колдонулуп жаткан салыктарды регрессивдүү дегенге болот.

- а) кирешенин өсүшүнө жараша өсүп жатса;
- в) кирешенин өсүшүнө жараша кыскарып жатса;
- б) киреше өзгөргөндө өзгөрүүсүз кала берсе;
- г) жооптордун баары туура эмес.

16. Эгер орточо салык коюмунун чоңдугу ..., колдонулуп жаткан салыктарды катыштык (пропорциялуу) дегенге болот.

- а) киреше өскөндө өзгөрүүсүз кала берсе;
- в) киреше кандай өзгөрсө да, өзгөрүүсүз кала берсе;
- б) киреше азайганда өзгөрүүсүз кала берсе;
- г) кирешенин өзгөрүшүнө жараша өзгөрүлүп турса.

17. Мамлекеттик бюджет – бул:

- а) мамлекеттин кирешелери менен чыгымдарынын эсеби;
- в) мамлекеттик чыгымдардын бардык беренелери;
- б) мамлекеттик кирешелердин бардык булактары;
- г) жооптордун баары туура эмес.

18. Профициттик бюджет ... келип чыгат.

- а) мамлекеттик чыгымдар көбөйгөндө;

- б) салыктар азайганда;
 - в) мамлекеттин кирешелери чыгымдарынан ашып түшкөндө;
 - г) мамлекеттин чыгымдары кирешелеринен ашып түшкөндө.
- 19. Төмөндө саналган беренелерден кайсылары мамлекеттик бюджеттин чыгымдарына кирбейт?**
- а) мамлекеттик карыздарды төлөө;
 - б) мамлекеттин менчигинен түшкөн кирешелер;
 - в) административдик-башкаруу чыгымдары;
 - г) чет мамлекеттерге карыз жана жардам берүү.
- 20. Мамлекеттик бюджет тартыштыгы ... эсебинен каржыланышы мүмкүн:**
- а) менчик укугун кайра бөлүштүрүүнүн;
 - в) акчаны жана мамлекеттик баалуу кагаздарды эмиссиялоонун;
 - б) алтын-валюта резервдерин сатуунун;
 - г) жооптордун баары туура эмес.
- 21. Салык коюму менен мамлекеттик бюджетке түшүүчү салык чоңдугунун ортосундагы өз ара байланыш ... менен чагылдырылат:**
- а) Лаффер ийреги;
 - б) Лоренц ийреги;
 - в) Оукен ийреги;
 - г) Филлипс ийреги.
- 22. Мамлекеттик карыз – бул:**
- а) калктын, фирмалардын жана чет мамлекеттердин тийиштүү өлкөнүн өкмөтүнө карызы;
 - б) өкмөттүн өлкө калкына карызы;
 - в) тийиштүү өлкөнүн өкмөтүнүн чет мамлекеттерге карызы;
 - г) өкмөттүн тийиштүү өлкөдөгү да, чет өлкөлүк да бардык чарба субъектилерине карызы.
- 23. Төмөндө саналгандардан кайсынысы жарандардын өздүк кирешесинин айырмаланышына себеп болот?**
- а) байлыкка ээлик кылуу;
 - в) кээ бир адамдардын өзгөчө таланттуулугу;
 - б) эмгек базарындагы басмырлоо;
 - г) жооптордун баары туура.
- 24. Жакырчылык жөнүндө төмөндө айтылгандардын кайсынысы туура эмес:**
- а) жакырчылык түшүнүгү белгилүү даражада салыштырмалуу кабылданат;
 - б) Кыргызстандагы жакырлардын көпчүлүгү улуттук азчылыктардан;
 - в) жакырчылык чегинин сандык мааниси мезгил өткөн сайын өзгөрүлүп турат;
 - г) кишини жакырлар категориясына кошууга үй-бүлөнүн жан башына эсептелүүчү орточо кирешеси негиз болот.
- 25. Төмөндө айтылгандардын кайсынысы туура?**
- а) Лоренц ийреги диагональ сызыкка канчалык жакын болсо, киреше бөлүштүрүүдөгү теңсиздик даражасы ошончолук чоң болот;
 - б) Лоренц ийреги кирешени бөлүштүрүүдөгү толугу менен теңдикти чагылдырат
 - в) Лоренц ийреги диагональ сызыкка канчалык жакын болсо, киреше бөлүштүрүүдөгү бирдей эместик даражасы ошончолук чоң болот;
 - г) Лоренц ийреги фирманын чыгашаларына байланышкан.
- 26. Кирешелерди кайра бөлүштүрүү чараларынын кайсыларын өкмөт жакырчылык деңгээлин төмөндөтүү үчүн көбүнчө колдонот:**
- а) кесиптик окутуу;

- в) эмгек акыны өзгөртүүсүз калтыруу;
- б) кирешелерди индекстештирүү;
- г) прогрессивдүү салык салуу.

Жооптор:

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26

г г г г б а б в г в а а г б в в а в б в а г г б в г

“Улуттук эсептер тутуму” тести

1-вариант

1. **Үй чарбалары базарда ... камдап берүүчү болот.**
 - а) керектөө байгерликтери менен ресурстарын;
 - в) ресурстар менен салыктарды
 - б) салыктар менен инвестицияларды;
 - г) эмгек акы менен ресурстарды.
2. **Макроэкономика иликтеБЕй турган маселелерге ... кирет.**
 - а) экономикалык өсүш;
 - в) жыйынды суроо-талап;
 - б) жумушсуздук;
 - г) монополиялык атаандаштык.
3. **Өзүнчө турган фирма үчүн кошумча нарк сатыктан түшкөн пайдадан ... кемиткенге барабар:**
 - а) амортизацияны;
 - в) эмгек акыны;
 - б) аралык товарлардын наркын;
 - г) бардык чыгашаларды.
4. **Кездеме өндүрүүчү компания эмерек фабрикасына 200 миң сомго гобелен сатты, ал эми жыгач иштетүүчү комбинат диван жасоочуматериалдарды 600 миң сомго сатты. Даярдалган дивандар 1200 миң сомго сатылды. Натыйжада УДП ... өсөт.**
 - а) 400 миң сомго;
 - в) 1200 миң сомго;
 - б) 1200 миң сомго минус эмерек фабрикасынын пайдасы;
 - г) 2000 миң сомго.
5. **УДП – бул:**
 - а) бардык соңку товарлар менен тейлөө кызматтарынын суммасы;
 - б) сатылган товарлар менен тейлөө кызматтарынын сумма;
 - в) бардык өндүрүлгөн товарлар менен тейлөө кызматтарынын суммасы;
 - г) өндүрүлгөн өнүм суммасы менен соодадагы кам (запас).
6. **Коомдук өнүм номиналдык мааниде ... менен өлчөнөт.**
 - а) дүйнөлүк баалар;
 - в) эмгек акы;
 - б) экспорт баалары;

- г) базар баалары.
- 7. Россиялык фирма кыргыз базарында иштейт, анын соңку өнүмүнүн наркы ... көрсөткүчүнө кирет.**
- а) Россиянын УДПсына жана Кыргызстандын ИДПсына;
 - б) Россиянын УДПсына гана;
 - в) Кыргызстандын УДПсына гана;
 - г) Россиянын ИДПсына жана Кыргызстандын УДПсына.
- 8. УДПга ... башка баары кирет.**
- а) адамдын ошол жылы куруп саткан үйүнөн алган кирешесинен;
 - б) пенсия төлөө менен алектенген мамлекеттик кызматкердин кирешесинен;
 - в) алкоголь ичимдиктерин сатуудан алынуучу кирешеден;
 - г) автомеханиктин жумуштан бош убагында кошунасынын машинесин оңдоп бергендиги үчүн алган кирешесинен.
- 9. УДП наркына ... кирБЕйт.**
- а) фирмалардын төлөм пайыздары;
 - б) трансферттик төлөмдөр;
 - в) шаардык унаа үчүн мамлекеттин жаңы автобустарды сатып алгандыгы;
 - г) Бишкектеги биргелешкен ишкананын чет өлкөлүк шериктеш ээсинин кирешеси.
- 10. Трансферттик төлөмдөргө ... кирет.**
- а) студенттердин стипендиялары;
 - б) мамлекеттик кызматкерлердин айлык акысы;
 - в) мамлекеттиу товарлар менен тейлөө кызматтарынын акысы;
 - г) бул жерде санап көрсөтүлгөндөрдүн баары туура эмес.
- 11. Киреше усулу боюнча эсептелип чыккан УДПга кирүүчү көрсөткүчтөр туура санап берилген жооп вариантын аныктагыла:**
- а) эмгек акы, үнөмдөп сакталган акча, инвестициялар
 - б) керектөө чыгымдары, салыктар, амортизация
 - в) үнөмдөп сакталган акча, аманат пайыздары, киреше
 - г) мамлекеттик сатып алуулар, ижара акы, салыктар
- 12. Өлкөнүн экономикасында УДП 5360 млн. долл., керектөө чыгымдары 3750 млн. долл., инвестициялар 1100 млн. долл., товарлар менен тейлөө кызматтарын мамлекеттик сатып алуулар 600 млн. долл., салыктар 700 млн. долл., трансферттер 150 млн. долл., ал эми импорт 120 млн. долл. түзөт. Экспорт ... барабар.**
- а) 30 млн. долл.
 - б) 240 млн. долл.
 - в) 340 млн. долл.
 - г) 440 млн. долл.
- 13. УНП УДПдан ... чоңдугу менен айырмаланат.**
- а) таза экспорттун;
 - в) дүң инвестициялардын;
 - б) трансферттик төлөмдөрдүн жана кыйыр салыктардын;
 - г) амортизациянын.
- 14. УК (НД) чоңдугун аныктоо үчүн ... керек.**
- а) УДПдан кыйыр салыктарды жана амортизацияны кемитүү;
 - б) УДПдан кыйыр салыктарды кемитүү;
 - в) УДПдан негизги фондулардын эскиришин кемитүү;
 - г) УДПга мамлекеттик трансферттик төлөмдөр суммасын кошуу.

- 15. Факторлордун ээлеринин кирешесин чагылдырган көрсөткүч – бул:**
 а) улуттук накта продукт в) карамактагы өздүк киреше;
 б) улуттук киреше;
 г) өздүк киреше.
- 16. Карамактагы өздүк киреше – бул:**
 а) УП плюс трансферттик төлөмдөр;
 б) УП минус фирмалардын пайда салыгы;
 в) өздүк кирешелер суммасы минус өздүк киреше салыктар;
 г) туура жооп жок.
- 17. Номиналдык УДП – бул товарлар менен тейлөө кызматтарынын ... менен туюнтулган наркы.**
 а) чыныгы баалар в) базалык мезгилдеги баалар;
 б) утурумдук баалар;
 г) азыркыдан мурунку мезгилдеги баалар.
- 18. Быйыл өткөн жылдагыга салыштырмалуу өлкөнүн номиналдык УДПсы 400 млрд. доллардан 480 млрд. долларга чейин, ал эми УДПнын дефлятору 125тен 150 %га чейин өстү. Демек, реалдуу УДП:**
 а) көбөйдү;
 б) азайды;
 в) өзгөргөн жок;
 г) маалымат жетишсиз.
- 19. Өсүмдүк майынын баасы өсүп, сүт азыктарынын баасы төмөндөсө, ... чоңдугунун өсүшүнө алып келет.**
 а) УДП дефляторунун;
 б) керектөө бааларынын индексинин;
 в) өндүрүшчүлөр койгон баалар индексинин;
 г) так айтуу мүмкүн эмес.
- 20. Керектөө бааларынын индекси ... катышы катары эсептеп чыгарылат.**
 а) ошол жылдагы керектөө баштыгынын наркынын базалык жылдагы керектөө баштыгынын наркына карата;
 б) базалык жылдагы керектөө баштыгынын наркынын ошол жылдагы керектөө баштыгынын наркына карата;
 в) номиналдык ИДПнын ИДП дефляторуна карата;
 г) чыныгы ИДПнын номиналдык ИДПга карата.
- 21. УДП дефляторун ... катары кароого болот.**
 а) номиналдык УДП + реалдуу УДП в) номиналдык УДП: реалдуу УДП
 б) номиналдык УДП - реалдуу УДП г) номиналдык УДП × реалдуу УДП
- 22. Улуттун бакыбаттык деңгээлин баалоо үчүн эң алгылыктуу көрсөткүч – бул ... чоңдугу.**
 а) номиналдык ИДПнын в) чыныгы ИДПнын
 б) калктын жан башына эсептелген номиналдык ИДПнын;
 г) калктын жан башына эсептелген реалдуу ИДПнын
 д) калктын жан башына эсептелген улуттук кирешенин.

Жооптор:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
в	г	б	в	а	г	а	г	б	а	в	а	г	а	г	в	б	в	г	а	в	г

2-вариант

1. **Базардагы фирмалар ... керектөөчүлөрү болуп саналышат.**
 - а) салыктардын жана дотациялардын;
 - в) акча агымынын, эмгек акынын;
 - б) насыялардын, инвестициялардын, ресурстардын;
 - г) ресурстардын жана керектөө байгерликтеринин.
2. **Макроэкономикалык базарларга ... кирБЕйт.**
 - а) акча базары;
 - б) эмгек базары;
 - в) валюта базары;
 - г) унаа базары.
3. **Кошумча нарктардын суммасы ... барабар.**
 - а) соңку өндүрүмдүн наркына;
 - в) узак мөөнөттүү мезгилдеги нөлгө;
 - б) пайдага;
 - г) түшкөн пайдага.
4. **Болот эритүүчү завод муздаткыч чыгаруучу фирмага болотту 300 долларга сатты, бул болот кийин ортомчуга (дилерге) 1200 долларга сатылган муздаткыч өндүрүүдө пайдаланылды. Ортомчу муздаткычты үй-бүлөгө 1400 долларга сатты, ал эми үй-бүлө бул муздаткычты 1500 долларга сатты. Бул жагдайда УДП ... өстү.**
 - а) 800 долларга б) 1200 долларга в) 1400 долларга г) 1500 долларга.
5. **УДП – бул ... базар наркы.**
 - а) өндүрүлгөн товарлар менен тейлөө кызматтарынын;
 - в) соңку товарлар менен тейлөө кызматтарынын;
 - б) сатылган товарлар менен тейлөө кызматтарынын;
 - г) даяр товарлар менен тейлөө кызматтарынын.
6. **УДПнын ИДПдан айырмасы:**
 - а) УДПга соңку продукт гана, ал эми ИДПга өндүрүлгөн продукциянын баары камтылат;
 - б) УДП чыныгы баалар, ал эми ИЛП номиналдык баалар менен өлчөнөт;
 - в) УДПда өлкө ичиндеги жана анын чегинен тышкарыдагы, ал эми ИДПда өлкө ичиндеги гана өндүрүм эске алынат;
 - г) УДП – бул бардык соңку продуктулардын суммасы, ал эми ИДП – аралык жана соңку продуктулардын суммасы.
7. **Америкалык фирма Японияда жайгашкан. Анын кирешеси:**
 - а) АКШнын ИДПсына кирет;
 - в) Япониянын УДПсына кирет;
 - б) АКШнын УДПсына кирбейт;
 - г) туура жооп жок
8. **УДПны эсептегенде ... эске алынБАйт:**
 - а) коомдук тартипти сактоого жумшалуучу чыгымдар;
 - б) компаниянын камдарынын өсүшү;
 - в) баңгизат сатуудан түшкөн киреше;
 - г) унааны ижаралоо акысы.
9. **УДПга кирүүчү кирешенин түрү:**
 - а) «Эль-Вест» фирмасынын акцияларын сатуудан түшүүчү киреше;
 - в) адвокаттын эмгек акысы;

- б) «Эль-Вест» фирмасынын акциялары боюнча дивиденддер;
- г) туура жооп жок

10. Төмөндө айтылгандардын кайсынысы товарлар менен тейлөө кызматтарын мамлекеттик сатып алууларга кирбейт?

- а) мамлекеттик кызматкерге пенсия төлөө;
- б) жаңы плотина куруу;
- в) жаңы тикучак сатып алуу;
- г) жаңы милиционерди жумушка кабыл алуу.

488

11. Киреше усулу боюнча эсептеп чыгарылган УДПнын курамына ... башка бардык көрсөткүчтөр кирет.

- а) кыйыр салыктардан;
- б) ошол өлкөнүн аймагында жайгашкан чет өлкөлүк фирмалардын пайдасы;
- в) ошол өлкөнүн аймагында жайгашкан чет өлкөлүктөрдүн эмгек акысы;
- г) ошол өлкөнүн чет өлкөлүк фирмаларда акциялары бап тургундары алган дивиденддер.

12. Өлкөнүн экономикасында УДП 3580 млн. долл., керектөө чыгымдары 1900 млн. долл., товарлар менен тейлөө кызматтарын мамлекеттик сатып алуулар 1000 млн. долл., амортизация 450 млн. долл., кыйыр салыктар 50 млн. долл. түзөт. Инвестициялар ... барабар.

- а) 180 млн. долл. б) 230 млн. долл. в) 520 млн. долл. г) 680 млн. долл.

13. УНП төмөндөгүдөй эсептеп чыгарылат:

- а) УДПдан негизги фондулардын эскирүү наркы кемитилет;
- б) УДПда кыйыр салыктар кемитилет;
- в) улуттук кирешеге амортизация кошулат;
- г) УДПдан инвестициялар кемитилет.

14. УК УНПдан ... чоңдугу менен айырмаланат.

- а) амортизациянын;
- б) трансферттик төлөмдөрдүн жана кыйыр салыктардын;
- в) кыйыр салыктардын;
- г) корпорациялардын пайда салыгынан.

15. Өндүрүш факторлорунун ээлери алган кирешени чагылдыруучу көрсөткүч – бул:

- а) улуттук накта продукт;
- б) улуттук киреше
- в) карамактагы өздүк киреше
- г) өздүк киреше

16. Карамактагы киреше – бул:

- а) эмгек акыны, кирешени жана капитал пайызын толугу менен камтыган сумма;
- б) өздүк киреше минус жекече салыктар;
- в) эмгек акц плюс капитал пайызы минус жекече салыктар;
- г) жооптордун баары туура эмес.

17. Кондитердик буюмдардын баасынын өсүшү ... чоңдугуна таасир этет.

- а) керектөө бааларынын индексинин;
- б) УДП дефляторунун;
- в) өндүрүшчүлөр койгон баанын индексинин;
- г) жооптордун баары туура.

18. Чыныгы ИДП – бул:

- а) утурумдук баалар менен көрсөтүлгөн ИДП;

- б) базалык жылдагы баалар менен көрсөтүлгөн ИДП;
- в) өлчөөнүн натуралай бирдиктери менен көрсөтүлгөн ИДП;
- г) ИДПнын пландык деңгээли.

19. Быйыл өлкөнүн номиналдык УДПсы 5000 млрд. долл. барабар. УДП дефлятору (базалык жыл 100%) 125 %га барабар. Быйыл чыныгы УДП ... барабар.

- а) 4000 млрд. долл.
- б) 5000 млрд. долл.
- в) 6250 млрд. долл.
- г) маалымат жетишсиз.

20. Керектөө баалаырыннын индексин ... катары кароого болот.

- а) номиналдык УДП × чыныгы УДП;
- в) номиналдык УДП + чыныгы УДП;
- б) номиналдык УДП / чыныгы УДП;
- г) номиналдык УДП - чыныгы УДП.

21. УДП дефлятору ... катышы болуп саналат.

- а) базалык жылдын реалдуу УДП сынын ушул жылдын чыныгы УДПсына;
- б) быйылкы номиналдык ИДПнын ушул жылдын чыныгы УДПсына;
- в) базалык жылдагы баалардын быйылкы бааларга;
- г) быйылкы баалардын базалык жылдагы бааларга.

22. Өлкөнүн экономикалык дареметин өлчөө үчүн эң ылайыктуу көрсөткүч – бул ... чоңдугу.

- а) калктын жан башына эсептелген номиналдык ИДПнын;
- в) номиналдык ИДПнын;
- б) калктын жан башына эсептелген реалдуу ИДПнын;
- г) чыныгы ИДПнын;
- д) калктын жан башына эсептелген улуттук кирешеден.

Жооптор:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
б	г	а	б	в	в	г	в	в	а	г	г	а	в	г	б	а	б	а	б	б	г

Тест Суроо-талап жана сунуш

1-вариант

1. **Товарга суроо-талап – бул:**
 - а) сатылган товарлардын саны;
 - в) керектөөчүлөрдүн товарлар менен тейлөө кызматтарын сатып алууну каалагандыгы жана мүмкүнчүлүгү;
 - б) кишинин товарды сатып алууну каалагандыгы;
 - г) керектөөчүлөрдүн кандайдыр бир товарга муктаждыгы.
2. **Суроо-талап мыйзамы кайсы көз карандылыкты чагылдырат?**
 - а) сатып алынуучу товардын санынын анын баасына тикелей көз карандылыгын;
 - б) сатып алынуучу товардын санынын анын баасына тескери көз карандылыгын;
 - в) Товардын баасынын сапатынан тикелей көз карандылыгын;
 - г) Товардын көлөмүнүн анын баасынан тескери көз карандылыгын.
3. **«Гиффен парадоксу» байкалганда:**
 - а) товарга суроо-талап анын баасы өскөндө чоңоёт;
 - б) товарга суроо-талап анын баасы түшкөндө азаят;
 - в) товарга суроо-талап анын баасы өскөндө азаят;
4. **Айрым товарга суроо-талаптын көлөмү ... өзгөрөт.**
 - а) керектөөчүлөрдүн табитинин таасири менен;
 - в) бул товардын баасы өзгөргөндө;
 - б) товардын сапаты жакшырганда;
 - г) өз ара толуктоочу товарлардын баасы өзгөргөндө.
5. **Кайсы сүйлөмдө «суроо-талап» сөзүн «суроо-талаптын чоңдугу» деген сөз айкашы менен алмаштыруу керек?**
 - а) Сатып алуучулардын кирешеси көбөйдү да, тиричилик техникасына суроо-талап өстү.
 - б) Сүттүн баасы төмөндөгөндө, ага болгон суроо-талап өстү.
 - в) Канттын баасы көтөрүлөт деген божомол ага болгон суроо-талаптын чоңоюшуна алып келди.
 - г) Бензиндин баасы жогорулап, унаага суроо-талап төмөндөдү.
6. **Толуктама (комплемент) товарлар – бул:**
 - а) биринин баасы көтөрүлгөндө, экинчисине суроо-талап төмөндөй турган жуп товарлар;
 - б) эң зарыл товарлар;
 - в) биринин баасы көтөрүлгөндө, экинчисине суроо-талап өсө турган жуп товарлар;
 - г) биринин баасы өзгөргөндө экинчисине суроо-талап көлөмү кери өзгөрө турган товарлар.
7. **Төмөндө саналган товарлардын кайсылары алмаштырма товарлар болуп саналат?**
 - а) ширеңке жана тутанткыч;
 - в) кроссовка жана футболка.
 - б) окуу китептер жана дептерлер;
 - г) ашкана комбайны жана кир жуугуч машина.
8. **Х товарына суроо-талап ийреги ..., оңго карай жогору жылат.**
 - а) керектөөчүлөрдүн кирешеси көбөйгөндө;
 - в) салыктар жогорулаганда;
 - б) алмаштырма товарга өткөндө;

- г) сатып алуучулардын саны азайганда.
- 9. Эгер табигый ширенин баасы жогоруласа, газдалган ичимдиктерге суроо-талап кандайча өзгөрөт?**
- а) Суроо-талап төмөндөйт. в) газдалган ичимдиктерге суроо-талап өсөт.
б) Суроо-талап өзгөрбөйт. г) газдалган ичимдиктерге суроо-талап көлөмү өсөт.
- 10. Эгер, шаардык транспорттун кызматына суроо-талап өсөт.**
- а) калктын кирешеси жогоруласа;
в) автомобилдердин баасы жогоруласа;
б) такси кызматынын баасы жогоруласа;
г) жогоруда көрсөтүлгөн себептердин баары болсо.
- 11. Кайсы бир товардын сунушу – бул:**
- а) өндүрүшчүлөрдүн кандайдыр бир товарды өндүрүүнү каалагандыгы;
б) өндүрүшчүлөрдүн товарды белгилүү баада сатууга даярдыгы;
в) өндүрүшчүлөр белгилүү баада сатууга даяр турган товардын саны;
г) өлкөдө бир жыл ичинде өндүрүлгөн бардык товарлар.
- 12. Сунуш мыйзамына ылайык:**
- а) суроо-талап жана сунуш өз ара байланыштуу;
б) товар сунушунун жогорулашы анын баасынын төмөндөөсүнө алып келет;
в) калктын кирешесинин өсүшү сунуштун жогорулашына алып келет;
г) башка шарттар тең болгондо, товар баасынын өсүшү анын сунушунун көлөмүнүн чоңоюшуна алып келет.
- 13. Эгер, товар сунушунун көлөмү өзгөрөт.**
- а) товардын баасы өзгөрсө;
в) товарды сатуу пайдасына салынуучу салык жогоруласа;
б) калктын кирешеси өзгөрсө;
г) товарды өндүрүү технологиясы өзгөрсө.
- 14. Кайсы сүйлөмдө «сунуш» сөзүн «сунуш чоңдугу» деген сөз айкашы менен алмаштыруу керек?**
- а) Кефирдин баасы жогорулаганда, ошол эле заводдо чыгарылуучу быштактын сунушу төмөндөдү.
б) Электр энергиясынын баасы өскөндө, шаардагы күнөсканаларда өстүрүлүүчү бадырандын сунушу азайды.
в) Каучуктун баасы жогорулайт деген божомол анын сунушунун убактылуу азафышына алып келди.
г) Косметикалык салондордун кызматынын баасы жогорулаганда, бул кызматтардын сунушу өстү.
- 15. Товар сунушунун ийрегинин сол жакка карай жогору жылгандыгын эмне менен түшүндүрүүгө болот?**
- а) жаңы технологиялардын киргизилиши;
в) баштапкы ресурстардын баасынын чоңоюшу;
б) дотациялардын киргизилиши;
г) өндүрүшчүлөрдүн санынын чоңоюшу.
- 16. Төмөндө саналгандардан кайсынысы апельсин сунушунун кыскарышына алып келет?**
- а) апельсиндин баасынын төмөндөшү;
в) апельсиндин түшүмүнүн жок болушу;
б) мандарин сунушунун кыскарышы;
г) апельсинди телекөрсөтүүдөн жарнамалоонун кыскарышы.

17. Товар базарындагы теңдеш баа – бул:

- а) керектөөчүлөргө эң пайдалуу баа;
- б) суроо-талап көлөмү сунуш көлөмүнө барабар болгондогу баа;
- в) өндүрүшчүлөрдүн товар өндүрүүгө жумшаган чыгымдарын актаган баа;
- г) өндүрүшчүлөр өз товарын эң көп сата алгыдай баа.

18. Эгер базарда баалар теңдеш баадан төмөн коюлса, анда:

- а) базарда товар тартыш болуп калат;
- в) товар сунушу кыскарат;
- б) базарда товар ашыкча болуп кетет;
- г) товарга суроо-талап көбөйөт.

19. Сунуштун өсүшү ... алып келет.

- а) базарда товардын ашыкча болуп калышына;
- б) теңдеш көлөмдүн кыскарып, теңдеш баанын жогорулашына;
- в) теңдеш көлөмдүн жана теңдеш баанын өсүшүнө;
- г) теңдеш көлөмдүн өсүшүнө, теңдеш баанын төмөндөшүнө.

20. Суроо-талаптын кыскарышы ... алып келет.

- а) теңдеш көлөмдүн төмөндөп, теңдеш баанын төмөндөшүнө;
- в) базарда товардын ашыкча болуп калышына;
- б) теңдеш көлөмдүн төмөндөп, теңдеш баанын өсүшүнө;
- г) базарда товардын тартыштыгына.

21. X товарына болгон суроо-талаптын функциясынын теңдемеси: $Q_d = 8 - 2P$ жана сунуштун функциясынын теңдемеси: $Q_s = -7 + 3P$. Бул товардын теңдеш баасы...

- а) 2 миң акча бирд. б) 3 миң акча бирд. в) 5 миң акча бирд. г) 9 миң акча бирд.

22. Баанын төмөнкү деңгээли – бул:

- а) теңдеш баадан мыйзамдуу түрдө жогору белгиленген баа;
- б) теңдеш баадан мыйзамдуу түрдө төмөн белгиленген баа;
- в) сунуш баасынан мыйзамдуу түрдө жогору белгиленген баа;
- г) суроо-талап баасынан мыйзамдуу түрдө төмөн белгиленген баа.

Жооптор:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
в	б	а	в	б	а	а	а	в	г	б	г	а	г	в	в	б	а	г	а	б	а

1. **Базардагы сатып алуучулар:**
 - а) товар сунушташат;
 - б) товарга суроо-талап түзүшөт;
 - в) бааларды аныкташат;
 - г) жооптордун баары туура.
2. **Сатып алуучулар алууга даяр турган товар саны менен ошол товардын баасынын ортосундагы кери көз карандылык ... мазмунун чагылдырат.**
 - а) суроо-талап мыйзамынын;
 - б) кемүүдөгү чегиде жеткен кайтарым (отдачи) мыйзамы;
 - б) сунуш мыйзамы;
 - г) кемүүдөгү чегиде жеткен пайдалуулук мыйзамы.
3. **«Веблен эффекти» байкалганда:**
 - а) товарга суроо-талап көлөмү ошол товардын баасы өскөндө чоңоёт;
 - б) товарга суроо-талап көлөмү ошол товардын баасы түшкөндө азаят;
 - в) товарга суроо-талап көлөмү ошол товардын баасы өскөндө азаят;
4. **Эгер ..., товарга суроо-талап көлөмү жогорулайт.**
 - а) керектөөчүлөрдүн табити өзгөрсө;
 - в) товардын сапаты жакшырса;
 - б) ошол товардын баасы өзгөрсө;
 - г) өз ара толуктоочу товарлардын баалары өзгөрсө.
5. **Кайсы сүйлөмдө «суроо-талап» сөзүн «суроо-талап чоңдугу» деген сөз айкашы менен алмаштыруу керек?**
 - а) Йогурттун баасы жогорулагандыктан, ага болгон суроо-талап кыскарды.
 - б) Ундун баасы жогорулайт деген божомол ага болгон суроо-талаптын чоңоюшуна алып келди.
 - в) Керектөөчүлөрдүн кирешелери жогорулап, жаңы үлгүдөгү кир жуугуч машиналарга суроо-талап жогорулады.
 - г) Фотоппленканын баасы төмөндөп, фотоаппаратка суроо-талап жогорулады.
6. **Субтитут товарлар – бул:**
 - а) биринин баасы өскөндө, экинчисине суроо-талап төмөндөй турган жуп товарлар;
 - б) эң зарыл товарлар;
 - в) биринин баасы өскөндө, экинчисине суроо-талап өсө турган жуп товарлар;
 - г) биринин баасы өзгөргөндө, экинчисине болгон суроо-талаптын көлөмүнө таасир этпей турган жуп товарлар.
7. **Төмөндө саналган товарлардан кайсынысы толуктама товарлар болуп саналат?**
 - а) Китептер жана нота дептерлер.
 - б) Кефир жана простокваша.
 - в) Телевизор жана магнитофон.
 - г) Обой жана обой клей.
8. **Х товарына суроо-талап ... сол жакка карай төмөнгө жылат.**
 - а) керектөөчүлөрдүн кирешеси көбөйгөндө;
 - в) салыктар азайганда;
 - б) баалар жогорулайт деп күтүлгөндө;
 - г) сатып алуучулардын саны азайганда.

- 9. Эгер кофенин баасы жогоруласа, чайга суроо-талап кандай өзгөрөт?**
а) суроо-талап кыскарат;
в) чайга суроо-талап чоңоёт;
б) суроо-талап өзгөрбөйт;
г) чайга суроо-талаптын көлөмү чоңоёт.
- 10. Эгер ..., товарга суроо-талап төмөндөшү көбүрөөк ыктымал.**
а) бул товарга суроо-талап чоңоёт;
в) сатып алуучулар баалардын өсүшүн күтөт;
б) бул товардын жаңы алмаштыргычтары пайда болот;
г) телекөрсөтүүдөгү жарнаманын наркы төмөндөйт.
- 11. Кандайдыр бир товардын сунушу – бул:**
а) өндүрүшчүлөрдүн кандайдыр бир товарды өндүрүүнү каалагандыгы;
б) өлкөдө бир жыл ичинде өндүрүлгөн товарлардын баары;
в) өндүрүшчүлөрдүн товарды белгилүү баада сатууга даярдыгы;
г) өндүрүшчүлөр белгилүү баада сатууга даяр турган товардын саны.
- 12. Сунуш мыйзамы (башка шарттар теңдеш болгондо) ... билдирет.**
а) товардын баасы канчалык жогору болсо, сатуучулар аны ошончолук көп санда сатууга даяр болорун;
б) товардын баасы канчалык жогору болсо, аны сатып алуучулар ошончолук аз алууга даяр болорун;
в) товардын баасы канчалык жогору болсо, аны өндүргөн өндүрүшчүлөрдүн пайдасы ошончолук чоң болорун;
г) товар бирдигин өндүрүүнүн өздүк наркы канчалык төмөн болсо, анын баасы ошончолук төмөн болорун.
- 13. Эгер ..., товар сунушунун көлөмү өзгөрөт.**
а) товарды сатуудан пайдага салынуучу салык жогорулайса, в) товардын баасы өзгөрсө;
б) калктын кирешеси өзгөрсө;
г) товарды өндүрүү технологиясы өзгөрсө.
- 14. Кайсы сүйлөмдө «сунуш» сөзүн «сунуш чоңдугу» сөз айкашы менен алмаштыруу керек?**
а) Кездеменин баасы төмөндөгөндө, даяр кийимдин сунушу жогорулады.
б) такси кызматынын баасы төмөндөгөндө, бул кызматтын сунушу төмөндөдү.
в) Буудайдын баасы жогорулат деген божомол анын сунушунун кыскарышыа алып келди.
г) Өндүрүштө жаңы технологиянын колдонулушу продукцияны чыгарууну көбөйттү.
- 15. Товар сунушунун ийрегинин оң жакка карай төмөн жылышын эмне менен түшүндүрүүгө болот?**
а) жаңы технологиянын киргизилиши;
в) баштапкы ресурстардын баасынын төмөндөшү;
б) дотациялардын киргизилиши;
г) жогоруда белгиленген себептердин баары.
- 16. Балдын баасы түшүп кетти, ошондуктан сатылып жаткан балдын саны да азайды. Буга ... себеп болушу мүмкүн.**
а) бал өндүрүүгө салыктын төмөндөшү;
в) балдын баасынын төмөндөшү;
б) сатып алуучулардын кирешесинин жогорулашы;
г) бал өндүрүүчүлөрдүн эмгек акысынын жогорулашы.

- 17. Базардагы суроо-талап көлөмү менен сунуш көлөмү барабар болгондогу баа ... деп аталат.**
 а) суроо-талап баасы;
 б) теңдеш баа;
 в) сунуш баасы;
 г) теңдештирилген баа.
- 18. Эгер базарда баа теңдеш баадан жогору деңгээлде коюлса, анда:**
 а) базарда товарлар тартыш болуп калат;
 в) товар сунушу кыскарат;
 б) базарда товарлар ашыкча болуп кетет;
 г) товарга суроо-талап чоңоёт.
- 19. Сунуштун төмөндөшү ... алып келет.**
 а) базарда товардын ашыкча болуп калышына;
 б) теңдеш көлөмдүн кыскарышына жана теңдеш баанын жогорулашына;
 в) теңдеш көлөмдүн жана теңдеш баанын өсүшүнө;
 г) теңдеш көлөмдүн өсүшүнө жана теңдеш баанын төмөндөшүнө.
- 20. Суроо-талаптын жогорулашы ... алып келет.**
 а) теңдеш көлөмдүн төмөндөшүнө жана теңдеш баанын төмөндөшүнө;
 в) базарда товардын ашыкча болуп калышына;
 б) теңдеш көлөмдүн өсүшүнө жана теңдеш баанын өсүшүнө;
 г) базарда товардын тартыштыгына.
- 21. X товарына суроо-талап функциясынын теңдемеси: $Q_d = 9 - 4P$ жана сунуш функциясынын теңдемеси: $Q_s = -9 + 5P$. Бул товардын теңдеш баасы...**
 а) 2 миң акча бирд.
 б) 3 миң акча бирд.
 в) 5 миң акча бирд.
 г) 9 миң акча бирд.
- 22. Баалардын «эң бийик чеги» – бул:**
 а) теңдеш баадан мыйзамдуу түрдө жогору коюлган баа;
 б) теңдеш баадан мыйзамдуу түрдө төмөн коюлган баа;
 в) сунуш баасынан мыйзамдуу түрдө жогору коюлган баа;
 г) суроо-талап баасынан мыйзамдуу түрдө төмөн коюлган баа.

Жооптор:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
б	а	г	б	а	в	г	г	в	б	в	а	в	б	г	в	б	б	б	б	а	б

Тест Экономикалык өсүш, түрмөк, жумушсуздук, инфляция

496

1. **Экономикалык өсүш – бул:**
 - а) номиналдык УДПнын мурунку жылдагыга салыштырмалуу чоңоюшу;
 - б) реалдуу УДПнын мурунку жылдагыга салыштырмалуу чоңоюшу;
 - в) номиналдык УДПнын 10 жыл катары менен чоңоюшу;
 - г) туура жооп жок.
2. **Экономикалык өсүштүн экстенсивдүү факторлоруна ... кирет.**
 - а) эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн жогорулашы;
 - б) өндүрүштө жаңы технологиялардын колдонулушу;
 - в) өндүрүштө алектенген кызматчылардын санынын чоңоюшу;
 - г) жооптордун баары туура эмес.
3. **Интенсивдүү экономикалык өсүштүн булагы ... болушу мүмкүн.**
 - а) робот станоктордун олоп табылышы;
 - б) Фергана өрөөнүндө мунай менен газдын жаңы кендеринин ачылышы;
 - в) тоо беттерин тектирлөө аркылуу айыл чарба жерлерин кеңейтүү;
 - г) жумуш жумасынын узартылышы.
4. **Экономикалык өсүш ... жылышты билдирет.**
 - а) КПВ ичиндеги чекиттен КПВда жаткан чекитке;
 - б) КПВ бир чекитинен ошол эле ийректеги башка чекитке;
 - в) бир КПВда жаткан чекиттен башка, кыйла жогору КПВда жаткан чекитке;
 - г) КПВ сыртындагы бир чекиттен башкасына.
5. **Стагнация абалында экономикалык өсүш:**
 - а) болбойт;
 - б) кичине эле болот;
 - в) кыйла чоң болот;
 - г) Жооптордун баары туура эмес.
6. **Байгерлик абалынын деңгээлин баалоо үчүн эң алгылыктуу көрсөткүч – бул ... чоңдугу:**
 - а) номиналдык УДПнын;
 - б) калктын жан башына эсептегендеги номиналдык УДПнын;
 - в) реалдуу УДПнын;
 - г) калктын жан башына эсептегендеги реалдуу УДПнын;
 - д) калктын жан башына эсептегендеги номиналдык УДПнын өсүү темпинин.
7. **«70тин эрежесин» колдонгондо, сиздин номиналдык кирешеңиз жылына 7 %дан өскөн шартта ... жылдан кийин эки эсе көбөйөт.**
 - а) 7;
 - б) 10;
 - в) 70;
 - г) 100.;
 - д) Маалымат жетишсиз.
8. **Экономикалык өсүштүн башкы максаты – бул ... көбөйтүү.**
 - а) экономикадагы капитал камын;
 - в) адамдардын жашоосун жакшыртуу;
 - б) өлкөнүн экономикалык дареметин;
 - г) Жооптордун баары туура.

- 9. Экономиканын өнүгүшүнүн түрмөктүк мүнөзү ... көрүнөт.**
- а) мезгил-мезгили менен болуучу экономикалык конъюнктуранын олку-солкулануусунан;
 - б) ишкерликтеги жигердүүлүктүн мезгил-мезгили менен басаңдап турушунан;
 - в) ишкерликтеги жигердүүлүктүн мезгил-мезгили менен көтөрүлүп турушунан;
 - г) туура жооп жок.
- 10. Өнөр жай түрмөгүнүн фазалары – бул:**
- а) айгай (бум), оожалуу жана экономикалык өсүш;
 - в) чоку, ылдыйлоо, чүнчүү, экспансия;
 - б) чүнчүү, ылдыйлоо, ишкердиктеги жигердүүлүктүн басаңдашы;
 - г) жандануу, оожалуу, кризис, ылдыйлоо.
- 11. Оожалуу мезгилинде:**
- а) жумуштуулук деңгээли төмөндөйт;
 - б) узак мезгил бою пайдаланылуучу товарларга керектөөчүлүк чыгымдары азаят;
 - в) негизги капиталга инвестиция төмөндөйт;
 - г) салыктан түшүүчү каражат азаят.
- 12. Өндүрүш кризиске кабылып, төмөндөгөн мезгилде:**
- а) жумуштуулук деңгээли жогорулайт;
 - в) жумуштуулук деңгээли өзгөрбөйт;
 - б) жумушсуздук көбөйөт;
 - г) жумушсуздук көбөйүшү да, азайышы да мүмкүн.
- 13. Товарлар менен тейлөө кызматтарын өндүрүү көлөмү эки же андан ашуун чейрек катары менен төмөндөгөндөгү ылдыйлоо ... деп аталат.**
- а) экспансия;
 - б) стагфляция;
 - в) рецессия;
 - г) депрессия.
- 14. Жумушсуздар категориясына ... кирет.**
- а) кыш мезгилинде бош калган куруучу;
 - б) иштегиси келбей калган автомеханик;
 - в) ден соолугуна байланыштуу иштей албай калган мугалим;
 - г) камволь-нооту комбинатынын толук эмес жумуш апта режимине котрулган жумушчусу.
- 15. Экономикадагы ылдыйлоонун айынан жумушсуз калган адам ... категориясына кирет.**
- а) фрикциялык жумушсуздар;
 - в) түзүмдүк жумушсуздар;
 - б) түрмөктүк жумушсуздар;
 - г) ыктыярдуу жумушсуздар.
- 16. Фрикциялык жумушсуздук ... байкалат.**
- а) экономикада түзүмдүк жылыштар болгондо;
 - б) экономикадагы рецессияга байланыштуу жумушчу бошотулганда;
 - в) киши өз ыктыяры менен жумуштан кетип, иштебей калганда;
 - г) жаңы жумуш ордун табыш үчүн жумушчулар өз жумуштарынан кеткенде.
- 17. Жумушка орноштуруу бюросу бухгалтердик курска жиберген медайым ... курамына кирет.**
- а) фрикциялык жумушсуздардын;
 - в) түрмөктүк жумушсуздардын;
 - б) түзүмдүк жумушсуздардын;

г) жумуш күчүнүн санына кирбейт.

18. Экономика үчүн ченемдүү деп эсептелген жумушсуздук деңгээлли – бул:

- а) жумушсуздуктун табигый деңгээли;
- в) эмгек акынын аздыгы менен шартталган жумушсуздук;
- б) жумушсуздуктун ченемдүү деңгээли;
- г) ресурстардын кымбатташы менен шартталган жумушсуздук.

19. Оукен мыйзамы ... ортосундагы катышты сыпаттайт.

- а) иш жүзүндөгү жумушсуздук деңгээли менен ыктымал ИДПдан иш жүзүндөгү ИДПнын пайыздык четтөөсүнүн;
- б) табигый жумушсуздук деңгээли менен ыктымал ИДПдан иш жүзүндөгү ИДПнын пайыздык четтөөсүнүн;
- в) түрмөктүк жумушсуздук деңгээли менен ыктымал ИДПдан иш жүзүндөгү ИДПнын пайыздык четтөөсүнүн;
- г) фрикциялык жумушсуздук деңгээли менен ыктымал ИДПдан иш жүзүндөгү ИДПнын пайыздык четтөөсүнүн.

20. Оукен мыйзамына ылайык, иш жүзүндөгү жумушсуздук деңгээли табигый жумушсуздук деңгээлинен 3 %га жогору болсо, анда иш жүзүндөгү ИДПнын ыктымал ИДПдан артта калуусу ... болот.

- а) 3 %дан көп;
- б) 3 %дан аз;
- в) 3 %га барабар.
- г) так айтуу мүмкүн эмес.

21. Инфляция деңгээлин аныктоо үчүн демейде ... колдонушат.

- а) тышкы соода бааларынын индексин;
- в) жүгүртүүдөгү акчанын санын;
- б) валюта курсун;
- г) керектөөчүлүк баалардын индексин.

22. Эгер инфляция деңгээли жылына 10 %ды түзсө, анда мындай инфляция ... деп аталат.

- а) орточо;
- б) ченемдеги;
- в) жорткон;
- г) гиперинфляция.

23. Басылган инфляция ... менен мүнөздөлөт.

- а) акча наркынын сакталышы;
- в) баалардын көпкө чейин өсүшү;
- б) товарлардын жок болушу;
- г) акырын жүргөнү.

24. Суроо-талап инфляциясы ... менен шартталышы мүмкүн.

- а) энергия ташыгычтардын баасынын өсүшүн;
- в) керектөө чыгымдарынын көбөйүшү;
- б) салыктардын өсүшү;
- г) жумушсуздук деңгээлинин өсүшү.

25. Чыгаша инфляциясы ... өсүшүнө алып келет.

- а) чыгаруу көлөмүнүн;
- в) жумушсуздук деңгээлинин;
- б) калктын кирешесинин;
- г) эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн.

26. Эгер номиналдык киреше 7 %га, ал эми баалардын деңгээли 12 %га чейин көтөрүлсө, анда реалдуу киреше:

- а) 5 %га чоңоёт;
- в) 7 %га төмөндөйт;
- б) 12 %га чоңоёт;
- г) 12 %га төмөндөйт;
- д) 5 %га төмөндөйт.

27. Күтүүсүз инфляциядан пайда көрө турган экономикалык агент – бул:

- а) мамлекет;
- б) үй чарбалары;
- в) фирмалар;
- г) туура жооп жок.

28. Күтүүсүз инфляция ... менен коштолот:

- а) экономиканын натыйжалуулугунун төмөндөшү;
- в) жашоо деңгээлинин төмөндөшү;
- б) кирешелердин жана байлыктын кайра бөлүштүрүлүшү;
- г) жооптордун баары туура.

Жооптор:

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28
г в а в а г б в а в а б в а б г б а в а г а б в в д а г

“Экономикалык тандоо” тести

500

1. **Тандоо маселесинин чыгуу себеби:**
 - а) өндүрүш жүрүмү бар;
 - б) муктаждыктар чексиз, ресурстар чектелүү;
 - в) адамдарга өндүрүлгөн өнүмдөрдү керектөө зарыл;
 - г) муктаждыктар чектелүү, ресурстар чексиз.
2. **Кайсы бир байгерчиликти тандаганда баш тартууга туура келген пайда (колдон кеткен пайда) ... деп аталат.**
 - а) чектелгендик;
 - б) компромисстик тандоо;
 - в) альтернативдуу нарк;
 - г) рационалдуулук.
3. **Товардын альтернативдүү наркы ... менен өлчөнөт.**
 - а) ошол товарды өндүрүүгө чыгымдалган ресурстар;
 - б) ошол товарды өндүрүүгө чыгымдалган жумуш убактысы;
 - в) ошол товарды өндүрүүгө чыгымдалган акча саны;
 - г) ошол товарды өндүрүү үчүн баш тартууга туура келген башка товардын саны.
4. **Русландын үч байгерликтен: футбол тобу, кроссовка же спорттук костюмдан – бирөөн гана сатып алууга жеткидей акчасы бар. Ал кроссовка спорттук костюмга караганда зарылыраак деп эсептейт, бирок баарынан да футбол тобун алгысы келет. Ошентип, ал футбол тобун сатып алды. Анын тандоосунун альтернативдүү наркы кайсы?**
 - а) Кроссовка.
 - б) Спорттук костюм.
 - в) Кроссовка жана спорттук костюм.
 - г) Альтернативдүү наркты аныктоо мүмкүн эмес, анткени бул буюмдардын баасы белгисиз.
5. **Асель мектепти бүтүргөндөн кийин жумушка чыгып, айына 10000 сомдон иштеп тапса болот. Бирок ал институтка кирип, окуусуна ай сайын 2000 сомдон төлөп жатат. Анын институтта окуусунун альтернативдүү наркы канча?**
 - а) 0 сов;
 - б) 2000 сом;
 - в) 10000 сом;
 - г) 12000 сом.
6. **Рационалдуу жүрүм-турум деп ... умтулуу менен байланышкан чечимди кабыл алууну айтабыз.**
 - а) кандай болсо да кирешеңизди гана арттырууга;
 - б) чыгымдардан мүмкүн болушунча көп пайда алууга;
 - в) максатка эң аз чыгым менен жетүүгө;
 - г) бир нече альтернативадан эң пайдалуусун тандоого.
7. **Өндүрүштүк мүмкүнчүлүктөр ийрегинин үлгүсү төмөндө айтылгандардын биринен башка баарын чагылдырат:**
 - а) тандоо зарылдыгы;
 - б) товарлар менен тейлөө кызматтарынын баалары;
 - в) чектелгендик маселелери;
 - г) альтернативдүү нарк.

8. Өндүрүштүк мүмкүнчүлүктөр ийреги ... көрсөтөт.

- а) ресурстары чектелген коомдо кайсы товарларды өндүргөн пайдалуу экенин;
- б) колдогу ресурстардын баарын колдонгондо, эки товарды өндүрүүнүн эң чоң көлөмү канча болорун;
- в) коомдогу ресурстардын баарын эле колдонуу мүмкүн эместигин;
- г) эки товарды өндүрүүдө кайсы технологияларды колдонуу керектигин.

9. Өкмөт жаңы дүр-дүйнө дүкөнүн куруу жөнүндө чечим кабыл алды. Бул тандоонун баасы ... менен аныкталат.

- а) курулушта колдонулуучу экономикалык ресурстардын баасы;
- б) курулушка ажыратылган акча суммасы;
- в) жаңы дүр-дүйнө дүкөнүн куруу үчүн шаарга сатып алынышынан баш тартылган жаңы автобустардын келбей калгандыгы;
- г) жумшалган эмгек, капитал жана табигый ресурстар.

Жооптор:

1	2	3	4	5	6	7	8	9
б	в	г	а	г	г	б	б	в

Тест Экономика, байгерликтер, чектелүүлүк, ресурстар

1-вариант

1. **Бүгүнкү экономика илиминин мааниси:**
 - а) ал ишкерлердин ишин ийгиликтүү жүргүзүшүнө жардам берет;
 - б) окумуштуулардын жөндөмүн көрсөтүшүнө мүмкүндүк берет;
 - в) адамдардын муктаждыктарын канааттандыруу жагынан коомдук түзлүштү эң жакшы уюштуруу жолдорун көрсөтөт;
 - г) адамга анын жүрүм-турумунун чыныгы мүдөөлөрүн ачык көрсөтөт.
2. **Натыйжалары кайсы жаатта колдонуларына карай экономика илиминин ... деген түрлөрү айырмаланат.**
 - а) экономикалык теория жана колдонмо экономика;
 - б) ченемдик жана позитив экономика, болжолдоо;
 - в) микроэкономика, макроэкономика, мегаэкономика;
 - г) болжолдоо жана экономикалык талдоо.
3. **Микроэкономика ... окуп-үйрөнөт.**
 - а) экономикалык айрым бирдиктерди;
 - б) аймактык экономиканы;
 - в) бүтүндөй дүйнөлүк экономиканы;
 - г) бүтүндөй улуттук экономиканы.
4. **Мегаэкономика ... окуп-үйрөнөт.**
 - а) экономикалык өсүштү;
 - б) ресурстардын жайгаштырылышын;
 - в) өлкөнүн экономикасы;
 - г) дүйнөлүк чарбаны.
5. **Позитивдүү экономика ... деген суроого жооп берет.**
 - а) кандай болууга тийиш;
 - б) кандай болушу мүмкүн эле;
 - в) кандай болду;
 - г) кандай болот.
6. **Адамдардын жашоо деңгээлин көтөрүү үчүн салыктарды төмөндөтүү керек. Бул ырастоо:**
 - а) ченемдик болуп саналат жана «микроэкономика» бөлүмүнө кирет;
 - б) позитивдүү болуп саналат жана «микроэкономика» бөлүмүнө кирет;
 - в) ченемдик болуп саналат жана «макроэкономика» бөлүмүнө кирет;
 - г) позитивдүү болуп саналат жана «макроэкономика» бөлүмүнө кирет.
7. **Экономикалык үлгүлөр аркылуу:**
 - а) экономиканын жөнөкөйлөштүрүлгөн сүрөттөмөлөрүн берет;
 - б) экономикалык жүрүмдөрдүн талдоо жана божомолдоодо колдонулат;
 - в) логикалык жана математикалык усулдар колдонулат;
 - г) жогоруда айтылгандардын баары жасалат.
8. **Муктаждыктардын негизги касиети:**
 - а) өтө ар түрдүүлүк;
 - б) чектелбегендик;
 - в) түгөнүүчүлүк;
 - г) чектелгендик.

9. Эркин байгерликтер – бул ... байгерликтер.

- а) өндүрүлүшү керек, бирок адамга бекер бериле турган;
- б) учурда өндүрүштө колдонулбаган;
- в) муктаждыктарга салыштырмалуу ашып-ташып жаткан;
- г) чектелүү ресурстарыңыз менен деле сатып алсаңыз боло турган.

10. Тейлөө кызматы – бул:

- а) капиталды пайдалануу акысы;
- б) белгилүү баалуулугу бар, көзгө көрүнбөгөн, сезилбеген нерсе;
- в) белгилүү баалуулугу бар, көзгө көрүнгөн, сезилген нерсе;
- г) адам акысыз өндүргөн нерселердин баары.

11. Чектелгендик – бул:

- а) бардык адамдардын жана коомдордун маселеси;
- б) кедей адамдардын гана маселеси;
- в) кедей өлкөлөрдө гана бар маселе;
- г) бай адамдар эч качан туш келбей турган маселе.

12. Эгер ..., чектелгендик маселесин чечүүгө болот.

- а) адамдар муктаждыктарын чектесе;
- б) адамдар ресурстарды үнөмдөсө;
- в) келечекте, илимий-техникалык прогресс товарлар менен тейлөө кызматтарын өндүрүүнү кыйла көбөйткөн кезде гана;
- г) бул маселени чечүү мүмкүн эмес.

13. Төмөндө саналган табигый ресурстардын кайсынысы эң так эмес?

- а) электр кубаты, дарыя, пайдалуу казылмалар;
- б) таш көмүр, мунай, табигый газ;
- в) кыртыш, токой, жаныбарлар дүйнөсү;
- г) аба, күн нуру, океандар.

14. Жер, эмгек жана капитал өндүрүшүнүн үч фактору тең мисал келтирилген жоопту тандаңыз:

- а) кен, геолог, домна меши;
- в) оорукана, врач, медайым;
- б) акча, банкир, кеңсе;
- г) дүкөн, товар, сатып алуучу.

15. Капиталды пайдалануу акысы – бул:

- а) киреше;
- б) рента;
- в) пайыз;
- г) пайда.

16. Эмгек үчүн төлөө:

- а) пайда;
- б) пайыз;
- в) түшкөн пайда;
- г) эмгек акы.

Жооптор:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
в	б	а	г	в	б	г	б	в	б	а	г	а	а	в	г

1. **Экономиканы көбүнчө... окуп-үйрөнүүчү илим катары аныктаса болот.**
 - а) өндүрүштү туура уюштуруу жолдорун;
 - б) адамдарды өнүмдүүрөөк иштегенге мажбурлоону;
 - в) коомдо өндүрүлгөн товарлар менен тейлөө кызматтарын жакшыраак бөлүштүрүү жолдорун;
 - г) товарлар менен тейлөө кызматтарын өндүрүүгө чектелген ресурстарды жакшыраак пайдалануу жолдорун.
2. **Экономика теориясынын предметинде окуп-үйрөнүлгөн факторлордун, предметтердин жана көрүнүштөрдүн жалпылануу даражасына карай ... белгилешет.**
 - а) экономикалык теория жана колдонмо экономиканы;
 - б) ченемдик жана позитивдүү экономиканы;
 - в) микроэкономика, макроэкономика жана мегаэкономиканы
 - г) болжолдоо жана экономикалык талдоону.
3. **Макроэкономика ... окуп-үйрөнүү менен алектенет.**
 - а) инфляциянын, жумушсуздуктун себептерин жана бүтүндөй экономиканын абалын;
 - б) атаандаштык жана кирешелерди бөлүштүрүү маселелерин;
 - в) ресурстардын пайдаланылышын жана айрым базарлардагы баалардын түзүлүшүн;
 - г) айрым керектөөчүлөр менен өндүрүшчүлөрдүн жүрүм-турумун.
4. **Мегаэкономика ... окуп-үйрөнөт.**
 - а) өлкө экономикасын бирдиктүү бүтүндүк катары;
 - в) өлкө ичиндеги экономикалык саясатты;
 - б) айрым экономикалык бирдиктерди;
 - г) эл аралык экономикалык мамилелерди.
5. **Ченемдик экономика:**
 - а) экономикалык ишмердиктин оң натыйжаларын окуп-үйрөнөт;
 - б) өлкөнүн экономикасына тийгизген мыйзамдардын таасирин окуп-үйрөнөт;
 - в) экономиканын абалын жакшыртуу сунуштарын берет;
 - г) ишмердиктин мыйзамсыз түрлөрүнө тыюу салат.
6. **Кыргызстанда жайында бензин баасы кыйла көтөрүлүп кетти. Бул ырастоо:**
 - а) ченемдик болуп саналат жана «микроэкономика» бөлүмүнө тиешелүү;
 - б) позитив болуп саналат жана «микроэкономика» бөлүмүнө тиешелүү;
 - г) позитив болуп саналат жана «макроэкономика» бөлүмүнө тиешелүү.
7. **Илимий абстракциялоо усулу ... үчүн колдонулат.**
 - а) фактылардан теорияларды алып чыгуу;
 - б) илимий түшүнүктөрдү пайдалануу;
 - в) көрүнүштөрдүн пайда болуш жана өнүгүш шарттарын аныктоо;
 - г) тутумдагы экономикалык жүрүмдөрдү жана көрүнүштөрдү үйрөнүү
8. **Баштапкы муктаждыктарга ... кирбейт.**
 - а) тамак-аш;
 - б) кийим;
 - в) билим алуу;
 - г) турак жай
9. **Экономикалык байгерликтер:**
 - а) адамдын кийлигишүүсүз, табият аркылуу жаралат;

- б) бул адамдардын табигый ресурстарга, капиталга, эмгекке болгон муктаждыктары;
- в) бул адамдын өндүрүш эсебинен канааттандыра турган муктаждыктары;
- г) бул адам өзүнүн муктаждыктарын канааттандыруу үчүн өндүрө турган товарлар менен тейлөө кызматтары.

10. Товар – бул:

- а) жеке керектелүүчү нерсе;
- б) алмашуу жана муктаждыктарды канааттандыруу үчүн чыгарылган эмгек өнүмү;
- в) муктаждыктарды канааттандыра турган материалдык эмес нерсе;
- г) пайдалуу сапаттары бар нерсе.

11. Адамга биологиялык муктаждыктарын канааттандырууга бир пальто жетиштүү. Көпчүлүк адамдар бир нече пальтого ээ экенин кандайча түшүндүрсө болот?

- а) адамдардын каалоосу чектелбеген;
- б) адамдар зулум келет;
- в) ашыкча акчаны сарптоо зарыл;
- г) башка нерселерди сатып алуу мүмкүн эмес.

12. Экономикадагы чектелгендиктин себеби:

- а) калк өндүрүшкө салыштырмалуу тезирээк өсүп баратат;
- б) ресурс канчалык аз болсо, ошончолук сейрек болот;
- в) адамдар өндүрүлгөн продуктуу туура бөлүштүргөндү үйрөнүшө элек;
- г) адам каалоолорунун чеги жок, дайыма өсүүдө, ал эми ресурстар чектелүү.

13. Өндүрүш факторлорунун төмөнкү тизмелеринин кайсынысы эң так?

- а) жер, эмгек, капитал, жумуш күчү, башкаруу;
- б) ресурстар, технология, ишкердик;
- в) жер, эмгек, капитал, ишкердик, маалымат;
- г) жер, эмгек, өндүрүш каражаттары, технология, ишкердик, башкаруу.

14. Капиталдык ресурс – бул:

- а) акча;
- в) өндүрүш жабдуулары;
- б) такси;
- г) тиричиликтеги электротехника.

15. Ишкерлердин кирешеси:

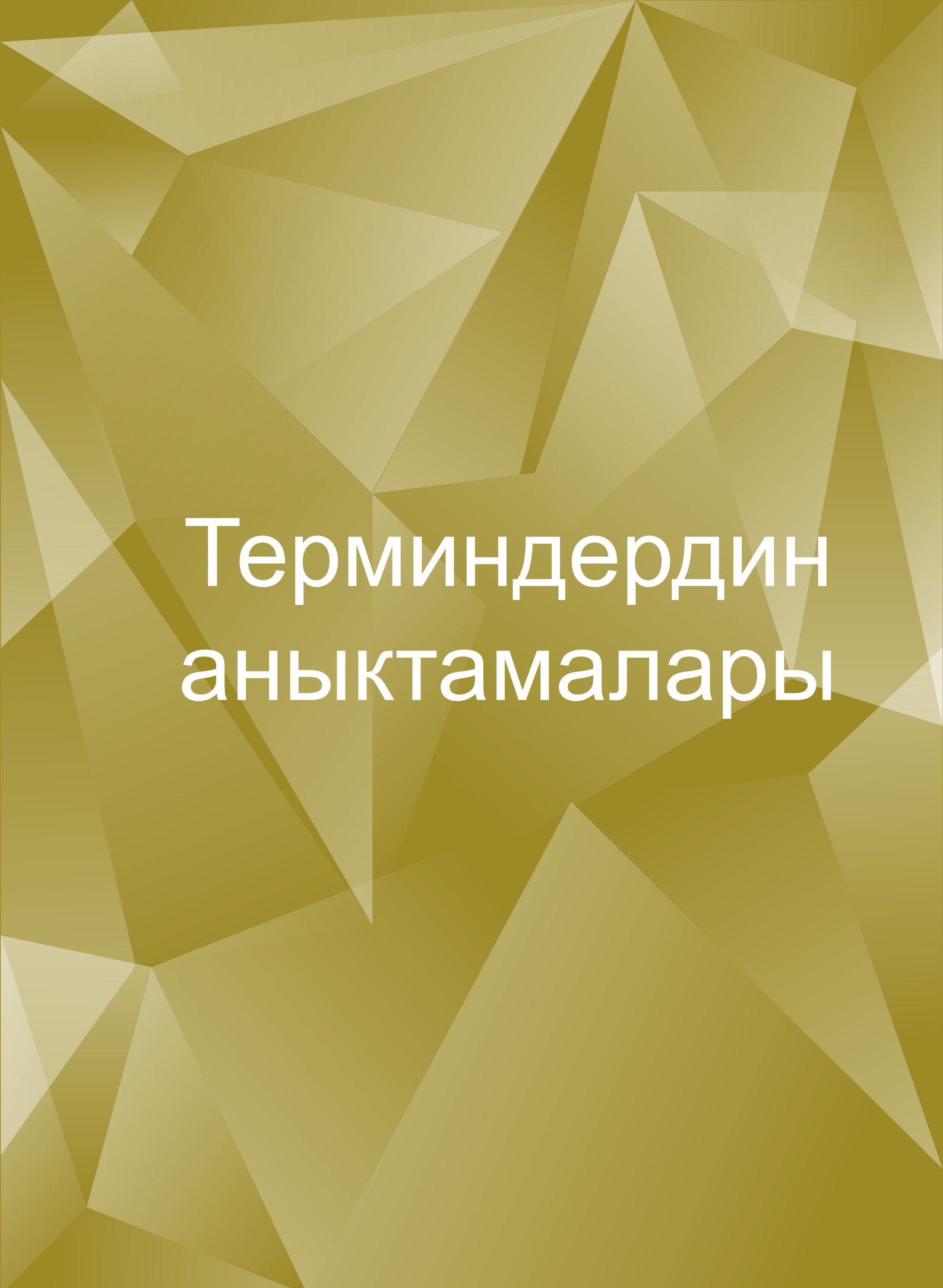
- а) пайда;
- б) пайыз;
- в) түшкөн пайда;
- г) эмгек акы.

16. Жер менчикчилеринин кирешеси:

- а) киреше;
- б) рента;
- в) пайыз;
- г) пайда.

Жооптор:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
г	в	а	г	в	в	б	в	г	б	а	г	в	в	а	б

Терминдердин аныктамалары

Терминдер (кырг.)

Автономия

Терминдердин аныктамалары

Автономия — өзүн-өзү башкаруу, мамлекеттин кайсы бир бөлүгүнүн ички маселелерди өз алдынча чечүү укугу. Ошондой эле коомдогу катмарларга, корпорацияларга ыйгарылуучу белгилүү чектөөлөрдүн ичинде өз ченемдерин, эрежелерин колдонуу укугу.

Адам укуктары

Адам менен мамлекеттин өз ара мамилелерин жөнгө салуучу жана белгилүү социалдык жыргалчылыктарды камсыздоочу принциптер менен ченемдердин тутуму.

Адамдын табигый укуктары

Адам туулгандан тартып эле ээ болгон укуктар (жашоо укугу жана адамдын физиологиялык муктаждыктарын камсыз кылуучу укуктар).

Адамдын ээ болгон укуктары

Адамдын коомдогу иш-аракеттерин жөнгө салуучу укуктар (экономикалык, саясий жана жарандык укуктар).

Кадрлар

Кайсы бир ишкананын, мекеменин, уюмдун даярдалган кызматчыларынын негизги курамы.

Айылдын жыйыны

Жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органынын (ЖӨОнун – айыл өкмөтүнүн, аймактык кеңештин) жогорку органы, айыл жарандарынын жалпы жыйыны. Бул жыйынды ЖӨО же калктын демилгечи тобу чакырат. Анда жергиликтүү коомдоштуктун маселелери талкууланып, чечимдер жыйындын бардык катышуучулары тарабынан кабыл алынат.

Активдер

Экономикада ишканага, фирмага, компанияга таандык мүлктүн жана акча каражаттарынын жыйындысы.

Акча

Башка бардык товарлардын наркын туюндуруп, жалпы эквивалент катары пайдаланылуучу универсалдуу товардын өзгөчө түрү. Акча алмашуу, төлөм, наркты өлчөө, байлык топтоо каражатынын иш-милдетин аткаруучу товар болуп эсептелет.

Анархия

Мамлекеттин бийлиги жоюлган коомдогу абал.

Аңдап-билүү

Белгилүү практикалык, теориялык, маданий, инсаний ж.б.у.с. шарт-жагдайлардагы чындыкты таанып билүү.

Симуляция

Кайсы бир кыймыл-аракетти окшоштуруу, тууроо.

Арбитраждык сот

Уюмдардын, ишканалардын ортосундагы чарбалык талаш-тартыштарды карап, алар боюнча чечим чыгаруучу дайыма иштей турган мамлекеттик расмий бейтарап сот. Арбитраждык сот, негизинен, келишим мамилелерине жана келишимден келип чыккан милдеттенмелерди сактоого байланышкан талаш-тартыштарды карайт. Арбитраждык соттор мындан тышкары тышкы соода сыяктуу эл аралык экономикалык байланыштарды да карайт.

Аргасыз журт которуучу

Зомбулуктан же куугунтуктан жан сактап, жашаган жеринен кеткен жаран. Качкындар да ошол эле себептер менен туулган жеринен качышат, бирок, аргасыз журт которуучулардан айырмаланып, алар чет эл жарандары болуп эсептелет.

Турак-жайдын, кайсы бир мүлктүн келишим негизинде пайдаланууга убактылуу берилиши.

Грекче *aristos* - «чыгаан» жана...«кратия», бийлик тектүү төбөлдөрдүн өкүлдөрүнө таандык болгон мамлекеттик башкаруу формасы.

Кимдир бирөөгө берилген, башкаларда жок өзгөчө укук.

Товар өндүрүүдөгү, аны сатып алуу жана сатуудагы абалын жакшыртуу үчүн базар экономикасынын катышуучулары ортосундагы атаандашуучулук.

Аудитория — лекцияларды, баяндамаларды, чыгып сүйлөгөндөрдүн сөздөрүн (анын ичинде класста да) угуучулар. Угуп, көрүп же окуп жаткан кишилер. Көбүнесе окуучуларга аткарылышын мугалимден бөлөк эч ким укпагыдай тапшырмаларды берилет. Мунун айынан окуучулардын кызыгуусу басаңдайт.

Аудит (бухгалтердик китептерди, документтер менен отчетторду текшерүү) жана фирмалардын, ишканалардын, акционердик коомдордун каржылык-чарбалык иштери менен алектенүүчү жана бухгалтердик эсепти тартипке келтирүү менен байланышкан ишмердик боюнча кеп-кеңеш берүүчү адам. Атайын уруксат кагазы (лицензиясы) бар кесипкөйлөр, адистер жана аудиторлук кызматтардын, фирмалардын кызматчылары аудитор боло алат.

Алдын ала аныкталган туура жообу, же ооба\жок деген бир маанилүү жообу же жалгыз туура жообу жок, ар түрдүү жооптору болушу ыктымал суроо. Жабык суроонун каршысы.

Бир товарды экинчисине акчасыз эле түз алмаштыруу.

Нарктын акчалай туюндурулушу.

Чек ара аркылуу кирген жана чыккан товарларга көз салып, бажы алымын, жыйымдарды жана башка салыктарды алып туруучу мамлекеттик кызмат.

Расалык, улуттук, мамлекеттик белгилери, мүлктүк абалы, саясий же диний ишенимдери ж.б. боюнча кайсы бир кишилердин, уюмдардын же мамлекеттердин укуктарынын, артыкчылыктарынын атайын чектелиши же алып салынышы.

Тигил же бул өлкөдөн баш паанек сурап кайрылган адам. Баш паанек алган кишилер андан ары баш паанек издөөчүлөр болушпайт: алар же качкын болуп таанылат же олуттуу гуманитардык себептерден улам өлкөдө калууга уруксат алышат.

Класстагы иштешүүнүн мүнөзүн көзөмөлдөө жана тескөө үчүн пайдаланыла турган ар кандай ыкмалар.

Киреше алууга багытталган экономикалык иш-аракет.

Кеңири мааниде: белгилүү мезгил аралыгындагы бизнестин абалын мүнөздөгөн бир катар көрсөткүчтөрү бар документ.

Ошентип, бизнес-пландоо – бул ишкананын ишиндеги берилүүчү чек-ченемдерге жараша ушул көрсөткүчтөрдү эсептеп чыгаруу процесси.

Ижара

Аристократия

Артыкчылык

Атаандаштык

Аудитория

Аудитор

Ачык суроо

Бартер

Баа

Бажы

Дискриминация

Баш паанек издөөчү

Башкаруу ыкмасы

Бизнес (ишкердик)

Бизнес-план

Бийлик	Кандайдыр бир максатка жетүү үчүн кишилердин жүрүм-турумуна жана ишине таасир этүү мүмкүнчүлүгү жана жөндөмдүүлүгү.
долбоору	Билим берүү жаатындагы долбоор айрым өтө орчундуу, реалдуу маселелерди чечүү жана тигил же бул ыкма менен таризделген практикалык жакшы натыйжаларды алуу үчүн кызматташуу (окуучулар, мугалимдер, коомдоштуктардын өкүлдөрү менен) ишине багытталган.
Биржа	Биржа – бул баалуу кагаздарды жана башка инвестициялык таянычтарды сатууну уюштуруучу. Биржада ири көлөмдөгү товарларды сатып алуу-сатуу боюнча бүтүм түзүлөт. Анын мындай түрлөрү бар: материалдык байлыктар менен соода кылуучу товардык биржалар; баалуу кагаздар менен соода кылуучу фонд биржалары; валюта менен соода кылуучу валюта биржалары; ар кандай товарлар менен соода кылуучу универсал биржалар; эмгек биржалары. Булар жумушсуздардын же башка ишке өтүүнү каалагандардын жумушка орношуусуна көмөктөшөт.
Биржа оюну	Киреше алуу максаты менен биржада баалуу кагаздарды, биржа соодасынын дагы башка объектилерин арзан сатып алуу жана кымбат сатуу жолу менен чайкоочулук операцияларды жүргүзүү. Мунун эң жөнөкөй түрү ар кандай базарларда коюлган ар түрдүү коддорду жана курстарды орду менен пайдаланууда турат; оюнчулар биржа товарларын кайсы базарларда арзаныраак болсо, ошол базарлардан сатып алышат да, дароо эле кайсы базарда кымбат болсо, ошол базардан кымбат сатып жиберешет.
Бюджет	Экономикалык субъектинин белгилүү бир мезгил, адатта бир жыл үчүн түзүлгөн, расмий күчкө эгедер болгон кирешелери менен чыгымдарынын тизмеси. Көбүнчө бюджет колдо бар жана чыгымдалып жаткан акча каражаттарынын эсебин жана алардын бири-бирине шайкеш келишин эсепке алуу үчүн түзүлөт.
Бюджеттик угуу	Келерки жылга кабыл алынып жаткан бюджетти талкуулоого жергиликтүү жарандардын ачык катышуусу. Мында коомчулук бюджеттик каражаттарды сарптоо боюнча өзүнүн сунуштарын айтууга укугу бар. Бюджеттик угууда жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдары (айыл өкмөтү) даярдалып жаткан чечимдер тууралуу калкты кабарлайт, ал эми жарандар бул маселелер боюнча пикирлерин айтып, бюджет долбоорлоруна өзгөртүүлөрдү киргизүү тууралуу сунуш беришет. Конституция жарандардын республикалык жана жергиликтүү бюджеттерди түзүүгө катышуу, ошондой эле бюджеттен иш жүзүндө сарпталып жаткан каражаттар жөнүндө кабардар болуу укугун бекемдейт.
Бюллетень	Талапкерлердин фамилиясын белгилеп добуш берүү үчүн колдонулуучу документ.
Валюта	1. Мамлекеттин акча тутумунун негизин түзгөн акча бирдиги. 2. Бир өлкөнүн акча белгилерине карата эл аралык алыш-бериште колдонулуучу чет мамлекеттин акча белгилери.

Валютанын эркин өзгөрүлүп туруучу курсу; ал базардагы конъюнктурага, суроо-талапка жана сунушка жана башка факторлорго жараша болот.

Мамлекеттик кайсы бир ишмердик же эл чарбасы тармагында ыйгарым укуктарга ээ болгон мамлекеттик башкаруу же өзүн-өзү башкаруу органы.

Маалыматты оозеки, сөз жүзүндө берүү ыкмасын билдирүүчү термин (лат. verbalis – сөз жүзүндө).

Биз өзүбүздүн оюбузду кеп же кат менен эле эмес, башка ар түрдүү жолдор менен да билдиребиз. Мисалы, көз карашыбыз, кийген кийимибиз, кантип отурганыбыз ж.б.

Атайын ыйгарым укугу бар орган же бир адам тарабынан кандайдыр бир чечимге тыюу салуу (мамлекеттик же эл аралык укукта).

Изилдөө же баяндоодо жеке жоболорду жалпыдан алып чыгуу ыгы. Мисалы, гравитация мыйзамдарына таянуу менен, ыргытылган таш эмне үчүн жерге түшкөнүн түшүндүрүүгө болот.

Өз алдынча жигердүү иш-аракеттерге жөндөмдүүлүк; идиректүүлүк.

Мамлекеттик чек ара тилкелерин аныктоо жана белгилөө.

Элдин бийлиги. Бул термин эл мамлекеттик бийликти түзүүгө, ага катышууга, таасир этүүгө жана көзөмөлдөөгө мүмкүнчүлүгү бар мамлекеттик тутумду мүнөздөө үчүн колдонулат. Демократия тике да, кыйыр да болот.

Бир мамлекеттин экинчи бир мамлекетке өз ара түзүлгөн келишимди, макулдашууну ж.б. бузуу тууралуу кабар бериши (эл аралык укукта).

Насыя мекемелерине (банктарга, нотариалдык кеңселерге ж.б.) сактап, салган кишиге келишимде белгиленген мөөнөттө кайтарып берилүүчү акча каражаттары же баалуу кагаздар.

Кайсы бир нерсенин жетишпестиги, тартыштыгы. Өтө чектелүү санда тана калган нерсе.

Экономикада акча жүгүртүүнүн муктаждыгына салыштырганда артыкбаш болгон кагаз акчаларды атайын алып коюу жолу менен акча массасынын жүгүртүүдөн азайтылышы (карама-каршысы – инфляция).

Борбордук бийлик органдарынын башкаруу функцияларын жергиликтүү органдарга өткөрүп бериши. Жогорку бийлик органдарынын эсебинен төмөн турган башкаруу органдарынын ыйгарым чөйрөсүн кеңейтүү.

Бир гана киши же кишилердин бир тобу чексиз бийликке ээ болгон саясий режим.

Кайсы бир көрүнүштүн, процесстин кыймыл абалы, өнүгүшүнүн жүрүшү.

Валютанын эркин курсу

Ведомство

Вербалдык

Вербалдык эмес баарлашуу

Вето

Дедуктивдүү окуп-үйрөнүү

Демилге

Демаркация

Демократия

Денонсация

Депозит

Дефицит, таңсыктык

Дефляция

Децентрализация, борбордон оолакташтыруу

Диктатура

Динамика

Дистрибьютор	Маркетингдик жана ортомчулук кызмат көрсөтүп, товарлардын сатып алуу жана сатуу бааларынын эсебинен киреше алуучу дүң соода фирмасы. Сатып алынган өнүмдү сактоочу кампалары бар жана өнөр жай фирмалары менен узак мөөнөттүү келишимдердин негизинде иштеген ири ишкана.
Долбоор	Талкуулоого, бекитүүгө сунуш кылынуучу кандайдыр бир документтин алдын ала даярдалган текстти.
Жалпылоо	Кайсы бир жалпы белгиси боюнча окшош, кайталануучу же жалпы касиетин табуу аркылуу көптөгөн нерселерди же кубулуштарды бириктирүүчү тыянак.
Персонал-даштыруу	(лат. Persona – киши ...фикация) 1) табигый кубулуштарды, кишинин касиеттерин, абстрактуу түшүнүктөрдү адамдын бейнесинде элестетүү; 2) өзүнүн жүрүм-турумун үлгүлөө аркылуу окуучу иликтенип жаткан маселенин чордонуна коюлуучу усул.
Жаран	Өзүн саясий коомдук толук укуктуу мүчөсүмүн деп билген, анын иштерине активдүү жана жоопкерчилик менен катышкан, өкмөттү көзөмөлдөөгө жөндөмдүү, өз мамлекетинин жыргалчылыгы үчүн кам көргөн мамлекеттин эркин, толук укуктуу мүчөсү.
Жарандык	Адам менен мамлекеттин ортосундагы өз ара укуктарды жана милдеттерди жаратуучу укуктук байланыш.
Жарандык коом	Мамлекеттин ишмердигинен тышкары турган атайын кызыкчылыктары (экономикалык, этникалык, маданий таламдары) боюнча бириккен социалдык түзүлүштөрдүн (топтордун, жамааттардын) жыйындысы.
Жарандык укук	1. Мүлк мамилелерине катышуучулардын теңчилигине негизделген, ошондой эле мүлк менен байланышкан мүлктүк эмес жеке мамилелерге негизделген, товар-акча мамилелерин жөнгө салуучу укуктун бир тармагы. Жөнгө салынуучу жарандык укуктук мамилелерге катышуучулар болуп жарандар (жеке тараптар), юридикалык тараптар, мамлекеттер, ошондой эле автономиялуу жана административдик-аймактык түзүлүштөр эсептелет. Жарандык укук бардык жарандык мамилелер үчүн мааниси бар жалпы жоболорду (мисалы, доонун эскириши тууралуу), ошондой эле менчик укугу, милдеттенме укугу, автордук укук, ойлоп табуу укугу, мураскорлук укугу тууралуу ченемдерди камтыйт. 2. Жалпы же прецеденттик укуктардан айырмаланган, калыпка салынып, мыйзам жыйнактарына жазылган, укуктарга негизделген кодекс укугу, юридикалык салт.
Жарнама	Белгилүү товар сатыла тургандыгы же кызмат көрсөтүлө тургандыгы тууралуу керектөөчүлөргө маалымат берүү; ушундай маалыматтын өзү.
Купуя	Сыр катары айтылган, жашыруун.

Жарандын же юридикалык жактын мыйзам тарабынан корголуучу конкреттүү мүлккө (жерге, башка козголуучу жана козголбос мүлктөргө) ээлик кылууга абсолюттук укугун билдирген менчиктик бир формасы.

Белгилүү бир аймактын маселелерин чечүүгө жоопкер бийлик органы.

Сот тутумун башкаруучу мамлекеттин жогорку сот органы. Өтө маанилүү сот иштерин карайт да, мамлекеттин башка бардык соттору үчүн эң жогорку инстанция болуп саналат. Кээ бир өлкөлөрдө (маселен, АКШда) Конституциялык соттун да функциясын аткарат.

Эки окуучу бир көнүгүүнү аткарган ишти уюштуруу.

Бир тарап (зайым берүүчү) экинчи тарапка (зайымчыга) жеке менчикке акча же белгилүү белгилери – саны, салмагы, өлчөмү – бар нерселерди (мисалы, дан) берип, ал эми зайымчы ошондой эле суммадагы акчаны же тең көлөмдөгү ошондой эле түрдөгү же сапаттагы нерселерди кайтарып берүүгө милдеттүү болгон жарандык укуктагы келишим.

Кайсы бир социалдык топтун, таптын, саясий партиянын, коомдун, социалдык-саясий жана башка жагдайга карата көз карашын мүнөздөөчү идеялардын, түшүнүктөрдүн жана көз караштардын тутуму.

1. Бүтүн бир нерсенин бөлүктөрүнүн же элементтеринин жогортон төмөн карай тартип боюнча жайгаштырылышы.
2. Кызмат наамдарынын, чиндеринин баш ийүү тартибинде жайгаштырылышы.

Мамлекетте өзгөчө абалды ээлеген кишилерге берилүүчү, кээ бир жалпы мыйзамдарга баш ийбөө мүмкүнчүлүгүн бере турган юридикалык өзгөчө укук.

Депутаттын иммунитетти – мыйзам чыгаруу органынын мүчөсүнүн кол тийбестиги, анын мааниси мында: мыйзам чыгаруу органы макулдук бермейинче депутат камакка же сот жоопкерчилигине тартылышы мүмкүн эмес.

Дипломатиялык иммунитет – чет мамлекеттердин дипломат өкүлдөрүнө берилген укуктар менен артыкчылыктардын жыйындысы.

Президентке күнөө коюу жана аны ээлеген кызматынан четтетүү процедурасы.

Өз өлкөсүндө же чет өлкөлөрдө ар кайсы тармактагы ишканаларга ишкерчилик долбоорлорго, социалдык-экономикалык программаларга, инновациялык долбоорлорго капиталды узак мөөнөткө салуу; капитал салынгандан бир топ мөөнөт өткөндөн кийин кайтарым берет.

Жеке менчик

Жергиликтүү өз алдынча башкаруу

Жогорку сот

Жуптарда иштөө

Карыз

Идеология

Иерархия

Иммунитет

Импичмент

Инвестиция

Индуктивдүү окуп-үйрөнүү	Негизги принциптерди жеке факторлордун же айрым мисалдардын натыйжасы катары иликтөө. Дедуктивдүү окуп-үйрөнүүнү караңыз.
Инклюзивдүү билим берүү	Акыл-эстик, физиологиялык, тилдик, социалдык жана маданий абалы ар түрдүү болгон окуучуларды чогуу окутуу.
Инстанция	Төмөнкү мамлекеттик, сот жана башка органдардын жогорку ошондой органдарга баш ийүү тутумундагы баскыч.
Ипотека	1. Ссуда алыш үчүн кыймылсыз мүлктүн күрөөгү коюлушу. 2. Ушундай күрөө койдуруу менен банк тарабынан берилген ссуда. 3. Банк тарабынан карыз алуучуга берилген мүлк күрөөсү тууралуу аласа күбөлүгү.
Ички дүң өнүм — (ИДӨ)	Улуттук эсептердин тутумундагы улуттук киреше статистикасынын көрсөткүчү; ошол өлкөнүн аймагында базар баасында чыгарылган товарлардын жана тейлөө кызматтарынын жыйынды наркын туюнтат. ИДӨ – жыл ичинде мамлекеттин территориясында, экономиканын бардык тармактары тарабынан, өндүрүштө колдонулган факторлордун улуттук таандыгына карабастан, керектөө, экспорттоо жана топтоо максатында өндүрүлгөн бардык акыркы товарлардын жана кызматтардын (керектөө үчүн өндүрүлгөн) наркын көрсөткөн макроэкономикалык көрсөткүч.
Ички улуттук өнүм (ИУӨ)	Улуттук эсептердин тутумундагы макроэкономикалык негизги көрсөткүчтөрдүн бири; ички дүң өнүм (ИДӨ) менен өз ара байланыштуу. Базар баасындагы соңку товарлардын жана тейлөө кызматтарынын жалпы наркын туюнтат. Буга калк тарабынан керектелген товарлар менен тейлөө кызматтары, мамлекет сатып алган товарлардын наркы, капиталдык салымдар жана төлөм балансынын сальдосу кирет. ИДӨдөн айырмаланып, чет өлкөлөрдөн кирген таза кирешелердин суммасын да өзүнө камтыйт.
Ишаарат тили	Ишаарат, жаңсоолор аркылуу баарлашуу. Биз баарыбыз ушундайча баарлашабыз, бирок айрым кишилер бул жөнүндө күмөн да санашпайт жана муну кантип түшүнүүнү билишпейт (вербалдык эмес баарлашууну кара).
Иш таштоо	Администрациянын же өкмөттүн кандайдыр бир талаптарды аткарышына жетишүү максатында фабрикада, заводдо ж.б. уюшулган жалпы иш таштоо.
Иш-милдет	(Лат. <i>functio</i> – пайдалануу, жүзөгө ашыруу), ишмердик, иш, тийиштүү тутумдагы кайсы бир объектинин касиеттеринин ачыкка чыгышы.
Иштиктүү сын	Адамдын ишинин жакшырышына түрткү болгон сын. Көбүнесе бул кишинин өзүн эмес, анын ишмердигин сыңдоо болуп саналат.

Мамлекет түзүлгөнгө чейинки мезгилде калыптанган укуктук жана адеп-ахлактык ченемдердин жыйындысы (салттык укук).

Колундагы акча каражаттарына жана товарлар менен тейлөө кызматтарынын өлкөдөгү баасына жараша товарлардын жана тейлөө кызматтарынын калк сатып ала алгыдай саны. Сатып алуу мүмкүнчүлүгү калктын кирешесине, айрыкча, анын сатып алууга бөлүнгөн бөлүгүнүн көлөмүнө, ошондой эле товарлар менен тейлөө кызматтарынын баасына да жараша болот.

Шайланууга, кызматка дайындалууга же кайсы бир жактын кабыл алуусуна даярдалып жаткан киши.

Киреше алуу максаты менен жаңы бизнес үчүн чыгымдалуучу экономикалык байлыктын бир үлүшү.

Окуучулардын, ата-энелердин жана коомдоштукта жашаган башка кишилердин билими менен турмуштук тажрыйбасын, китептерди, гезиттерди, видео материалдарды, интернетти жана көптөгөн бөлөк нерселерди камтыган, мугалим окуу процессинде колдонуучу нерселердин баары.

Жаралышы, жүгүртүлүшү, бөлүштүрүлүшү, кайра бөлүштүрүлүшү, пайдаланылышы көңүлгө алына турган акча каражаттарын, финансы ресурстарын, ошондой эле экономикалык чарба субъектилеринин ортосундагы өз ара эсептешүүлөр, акча каражаттарынын кыймылы, акча жүгүртүү, акча пайдалануу менен шартталган экономикалык мамилелерди да билдирүүчү экономикалык жалпы термин.

Өлкөнүн бүткүл чарбасын, региондорду ишканаларды, ишкерлерди, жарандарды, ошондой эле ар түрдүү экономикалык программаларды жана экономикалык ишмердиктин түрлөрүн зарыл болгон каржылык ресурстар менен камсыздоо. Каржылоо өздүк, ички булактардын жана бюджеттик каражаттардан ассигнация, кредиттик каражаттар, чет элдик жардам, башка адамдардын салымдары түрүндө тышкы булактардын эсебинен жүзөгө ашырылат.

Юридикалык жакка же жеке адамга насыя берилүүчү каражат.

1. Мыйзамдуу күчүнө кире элек чечимге, сот өкүмүнө даттануу же нааразылык билдирүү менен жогорку сотко кайрылуу.

2. Тараптардын даттануусу же прокурордун протести боюнча мыйзамдуу күчүнө кире элек чечимдин, төмөнкү соттун өкүмүнүн мыйзамдуулугунун жана негиздүүлүгүнүн жогорку сот тарабынан текшерилиши.

Каада-салт, үрп-адат

Калктын сатып алуу мүмкүнчүлүгү

Кандидат, талапкер

Капиталдык салым

Ресурстар

Финансы

Каржылоо

Карыз

Кассация

Качкын	Тийиштүү өлкөдө качкын макамын жана жашоого уруксат алган адам. Качкын деп өмүрүнө жана ден соолугуна иш жүзүндө коркунуч жаралгандыгына байланыштуу мекенинен чыгып кеткен киши гана таанылат.
Кепилдик	Кайсы бир милдеттенменин аткарылышы, сакталышы ж.б.у.с. ошондой эле бир нерсенин абалы менен сапаты үчүн адеп-ахлактык же материалдык жоопкерчиликти өзүнө алган жеке тарап, мамлекет, ишкана, коммерциялык же бөлөк түзүм.
Кесипкөй Керектөө баалуулугу	Атайын билими, тажрыйбасы, жөндөмү бар; тажрыйбалуу. Керектөөчүлөр белгилүү бир өнүмдөн же тейлөө кызматынан күткөн пайданын чоңдугу же керектөөчүнүн өнүмдүн муктаждыкты канааттандыра алышын баалашы. Баанын ажырагыс бөлүгү катары баалуулук жалаң эле акча менен эсептелбейт. Бирок баалуулук дайым эле калыс өлчөнө бербейт. Андыктан керектөөчүлөр сейрек товарларды жакшы баалашат (сейректик баалуулугу) жана кымбатыраак баада алууга даяр болушат.
Киреше	Мамлекет, мекеме, ишкана же жеке адамдын кандайдыр бир ишмердигинин натыйжасында алынуучу акча же материалдык баалуулуктар.
Киришүү көнүгүүсү	Окуучуларды кийинки тапшырманы аткарууга даярдаган көнүгүү. Мисалы, текстти окууга чейинки көнүгүү.
Классификация	(Лат. classis - «разряд», «класс» жана...фикация дегенден), билимдин кайсы бир тармагында же адам ишинин бир түрүндө колдонулуучу бири-бирине байланыштуу түшүнүктөрдүн (класстардын, объектилердин) тутуму; ушул түшүнүктөрдүн же объектилердин класстарынын ортосундагы байланышты жолго коюучу каражат катары колдонулат.
Классты башкаруу	Коюлган максаттарга жетүү жана класста катышып жаткандардын баарынын укугун коргоо үчүн сабактын жүрүшүндө көрүлүүгө тийиш болгон иш-чаралар.
Коалиция	Жалпы максаттарга жетүү үчүн кошулган ыктыярдуу бирикме.
Колдонуу, пайдалануу	Окуп-үйрөнүлгөн нерсени жаңы кырдаалдарда колдонуу жөндөмү.
Көмөктөшүү (фасилитация)	Бир нерсени орундоого жардам берген процесс. Мугалим үчүн бул төмөнкүнү билдириши мүмкүн: окууну окуучулар өздөрү жооп тапкандай жүргүзүү.
Компенсация	Бир нерсенин ордун, эсесин толтуруу.
Компетенция	1. Кимдир-бирөө жакшы тааныш болгон билимдер тармагы, маселелер чөйрөсү. 2. Кайсы бир органдын же кызмат адамынын ыйгарым укуктары менен укуктарынын топтому.

Бийлик органы тарабынан ал кароого тийиш болгон маселе боюнча ар кайсы коомдук топтордун пикирин билүү максатында өткөрүлөт. Коомдук угууларда айтылган фактылар менен маалыматтарды эске алуу аркылуу бийлик органы чечим кабыл алат. Мында өз пикирин айтышы жана кызыккан маселелери боюнча сунуштарын бериши үчүн жарандарга жакшы мүмкүнчүлүк түзүлөт.

1. Көп кишилердин бирдей эле же ар түрдүү (бирок өз ара байланыштуу) эмгек процессине чогуу катышуусун уюштуруунун өзгөчө формасы.

2. Өз мүчөлөрүнүн каражатына түзүлгөн жамааттык бирикме.

Иш-аракеттерди макулдаштыруу, айкалыштыруу, тартипке салуу, ылайык келтирүү.

Мугалим көйгөйлүү кырдаалдарды ырааттуу түзүү жана окуу маселелерин чечүү боюнча окуучулардын ишмердигин уюштуруу аркылуу алардын өз алдынча изденүүсү менен илимдин даяр тыянактарын өздөштүрүүсүнүн жакшы айкалышуусун камсыз кылган окутуу.

Чукул төмөндөө, оор өткөөл мезгил

Мурда болбогон материалдык-буюмдук өнүм жасабай, бирок бар өнүмдүн сапатын өзгөрткөн ишмердиктин, иштин түрү. Бул буюм эмес, ишмердик түрүндө берилүүчү байгерлик. Мындай кызмат көрсөтүүлөргө тиричилик, коммуналдык, унаалык тейлөөлөр, окутуу, дарылоо, маданий-тарбиялык иштер, балдар менен улгайган кишилерди багып-кароо кирет.

Адамдардын жалпы максатка жетишүү үчүн биргелешип иштөөсү.

Жазык кодексинде каралган мыйзамдарды ашкере кооптуу бузуу.

Мыйзамдарды кабыл алуучу бийлик органы. Кыргыз Республикасында – Жогорку Кеңеш.

Конкреттүү кырдаалды комплекстүү изилдеп, кабыл алынган чечимдердин натыйжалуулугун баалаган усул.

Кырдаалдык анализ кырдаалды сыпаттоону, зарыл чечимдердин тандалышын аныктоочу факторлор тобун табууну, бул чечимдердин утурумдук жана алдыдагы натыйжалардын ыңгайынан алгандагы далилдүүлүгүн жана таасирдүүлүгүн баалоону камтыйт.

Мамлекеттеги аракеттеги мыйзамга ылайык келген; мыйзамдуу.

Коомдук угуулар

Кооперация

Координациялоо

Көйгөйлүү окутуу

Кризис

Тейлөө кызматтары

Кызматташуу

Кылмыш

Парламент (КР Жогорку Кеңеши)

Кырдаалдык анализ

Легитимдүү (мыйзамдуу)

Легитимдүүлүк	Коом менен өз ара иштешүү аркылуу бийлик түзүмдөрүндө ынтымакка жетишүүгө мүмкүндүк берген бийликтин келип чыгышынын жана иштешинин белгилүү, тарыхый жактан калыптанган социалдык мааниси бар тартип. Көбүнесе «мыйзамдуулук» катары которулат.
Лицензия (уруксат кагаз)	1. Товарларды чет өлкөгө ташып чыгууга же ташып келүүгө мамлекеттик органдар тарабынан берилүүчү уруксат. // Мындай уруксатты тастыктаган документ. 2. Патенттелген ойлоп табууну же башка техникалык жетишкендикти пайдаланууга уруксат. // Мындай уруксатты тастыктаган документ. 3. Кандайдыр бир ишмердикти (банк операциялары, мергенчилик ж.б.у.с.) жүргүзүүгө берилген уруксат // Мындай уруксатты тастыктаган документ.
Майорат	(Лат. Major – улуу) кыймылсыз мүлктү (биринчи кезекте – жер менчигин) мурастоо формасы, мында ал толугу менен мураскорлордун улуусуна өтөт.
Мамлекет	Башкаруунун белгилүү формасындагы (монархия, республика) коомдук саясий уюм. Мамлекеттик түзүлүштүн формасы боюнча мамлекет федерация же унитардык болушу мүмкүн. Ошондой эле мамлекеттик түзүлүштүн сейрек кездешүүчү формасы – биргелешкен иш-аракеттерди координациялоо үчүн түзүлгөн бир нече көз карандысыз мамлекеттердин бирикмеси – конфедерация бар.
Мамлекеттик субсидиялар	Мамлекеттик бюджеттен жергиликтүү бийлик органдарына, ишканаларга, калкка бөлүнүп берилген жана белгилүү бир максаттар үчүн гана жумшалуучу акчалай каражаттар, жөлөкпул (пособие), каржылык жардам.
Мамлекеттик суверенитет, мамлекеттин эгемендиги	Мамлекеттин тышкы чөйрөдөгү коз карандысыздыгы жана мамлекеттик бийликтин өлкө ичинде үстөмдүгү; суверенитетти сыйлоо - БУУнун Уставында бекитилген эл аралык укуктун негизги принциби.
Маркетинг	Өндүрүштү башкарууга жана чарбалык ишти уюштурууга жасалган комплекстүү мамиле; базардын талаптарын билүүгө жана өнүмдү көбүрөөк өткөрүүгө, тейлөө кызматтарынын ишке ашырылышына жигердүү таасир этүүгө негизделет.
Менежмент	Интеллектуалдык, каржылык, материалдык, жана башка ресурстарды башкаруу өнөрүнүн принциптеринин, методдорунун, ык-жолдорунун жана формаларынын жыйындысы.
Менчик	Ээленүүчү нерселер: адатта мээнет кылып өндүрүлүүчү, сатып же мурастап алынуучу өзүмдүк экономикалык товарлар. Менчиктин өзүмдүк, жеке, интеллектуалдык түрлөрү болот.
Менчиктештирүү	Мамлекеттик менчикти жарандарга өткөрүп берүү.

Окуу же иштөө максатында башка жакка кеткен адам. Ички жана сырткы мигрант деп айырмалашат.	Мигрант
Үй-бүлөдөгү кичүү уулдун мүлктү мурастоосу (мурастоонун мындай түрү негизинен дыйкандар чөйрөсүндө колдонулган)..	Минорат
Талкуунун жүрүшүнө көз салып, бардык нускамалардын туура аткарылышын көзөмөлдөгөн адам.	Модератор
Жогорку бийлик бир гана мураскор башкаруучу – монархка таандык болгон мамлекеттик башкаруу формасы.	Монархия
Көздөлгөн натыйжага же баштапкы болжолго дал келишин аныктоо максатында кандайдыр бир процессти дайыма байкап туруу.	Мониторинг
Бир эркектин бир гана аял менен никеде турушу.	Моногамия
Бир адамдын (балким, тирандын) башкаруусу.	Монократия
Кандайдыр бир чөйрөдө (өндүрүштө соодада ж.б.у.с.) атаандашы жок шартта иш жүргүзүү укугунун жеке адамга, бир ууч топко же мамлекетке таандык болушу.	Монополия
Топтор ортосунда өз ара иштешүүгө дем берип, алардын өздөрүн бир кыйла эркин алып жүрүшүнө мүмкүнчүлүк түзгөн көнүгүү. Адатта катышуучулар бири-бири менен тааныш болбогон тренингдерде колдонулат.	“Муз жаргыч”
Жогорку бийлик органдары тарабынан кылмышкерлердин жазадан толук же жарым-жартылай бошотулушу.	Мунапыс, амнистия
Кишинин белгилүү сандагы (натуралай же акчалай туюндурулган) мүлкү бар экендигин билдирип, анын кандайдыр бир укуктарды пайдаланышына жол койгон шарт.	Мүлктүк ценз
Тиешелүү тартипте кабыл алынган, жогорку юридикалык күчү бар мамлекеттик бийликтин жогорку органынын нормативдик акты.	Мыйзам
Эч ким мыйзамдан жогору турбай, бардык кишилердин жүрүм-туруму бир эле эрежелерге баш ийдирилген абал. Мыйзам үстөмдүк кылмайынча мамлекеттин чегинде адамдын укуктары менен негизги эркиндиктеринин болушу мүмкүн эмес.	Мыйзам үстөмдүгү
Мыйзам долбоорлорун талкууга жана добушка коюу укугу жана мүмкүнчүлүгү.	Мыйзам чыгаруу демилгеси
Мамлекет тарабынан аныкталуучу жалпыга милдеттүү жүрүм-турум ченемдери.	Мыйзамдар
Кыска убакыт аралыгында окуудагы маселени чечүүгө мүмкүнчүлүк берүүчү идеялар, түшүнүктөр менен ассоциациялардын ыкчам жаратууга багытталган усул.	«Акыл чабуулу»
Товарды же тейлөө кызматын өндүрүүгө жумшалган эмгектин саны.	Нарк

Толеранттуулуктун жоктугу (нөл)	Бийлик коомдо жарандардын айланасындагы башка адамдардын социалдык кооптуу жоруктарына токтоосуз жана катуу жооп кылуу механизмдерин түзүшү үчүн ырааттуу колдоо көрсөткөн кырдаал.
Окуп-үйрөтүүчү материалдар	Окутууда колдонулуучу материалдар: окуу китептер, плакаттар, окуучулардын мурдагы жазгандары, видеоматериалдар, китепкананын китептери жана башка көптөгөн нерселер.
Окуу каражаттары	Окуу максатына жетиши үчүн окуу процессинде мугалим жана окуучулар тарабынан колдонулуучу ар түрдүү объектилер. Буга окуунун техникалык каражаттары да кирет (проектор, компүтер, DVD жана телевизор, интерактивдүү тактай ж.б.у.с.).
Окшоштуруу	Акыл чаптыруунун түрү; бир нерсенин башкага окшош касиетин табуу.
Олигархия	Грекче oligarchia – oligos - “аз сандуу” жана arche - “бийлик” деген сөздөн, саясий бийлик саналуу гана адамдарга (байлардын же аскер адамдарынын бир ууч тобуна) таандык болгон бийлик, режим.
Ортодоксалдык	Кандайдыр бир окуунун, дүйнө таанымдын, көз караштардын негиздерин ырааттуу жана кыйшаюусуз түрдө сактоочу.
Отставка	Кызматтан биротоло кетүү.
Отурум	Өкүлчүлүк органдын же коллегиялдуу мекеменин мезгил-мезгили менен өтүп туруучу отуруму.
Өз алдынча окуп-үйрөнүү	Окуучулар тапшырманын үстүнөн өздөрү гана же мугалимдин анча-мынча жардамы менен гана иштеген кырдаал. Бирок бул сөзсүз эле жалгыз иштөө дегенди түшүндүрбөйт.
Өз ара окуп-үйрөнүү	Берилген көнүгүүнү аткаруу үчүн окуучулар өздөрүнүн билимдери менен бөлүшкөн окуу. Мында мугалимдин жардамы керек болушу да, же керек болбошу да мүмкүн.
Өзүн-өзү баалоо	Окуучулар бири-бирин же өзүн баалаган усул. Анткени окуучулар көбүнчө калыс болушат: аны өнөктөшү баалай тургандыгын билгендиктен, ал өзүн туура баалайт.
Өкүл	Кимдир бирөөнүн тапшырмасы боюнча иштеген, кимдир бирөөнүн атынан чыгып, анын кызыкчылыктарын жактоочу адам.
Өкмөт	Өлкөнүн мамлекеттик башкаруу органдарынын жетекчилеринен жана башка мамлекеттик кызматчылардан түзүлүүчү коллегиялдуу жогорку аткаруу органы же (кеңири мааниде) мамлекеттик башкаруунун жалпы тутуму.

Өндүрүштүн пайдаланылган ресурстарынын, факторлорунун бирдигине жараша өнүмдүн чыгарылышын мүнөздөгөн өндүрүш натыйжалуулугунун көрсөткүчү; өнүмдүн көлөмүн ага сарпталган чыгымдардын чоңдугуна бөлгөндө келип чыгат.

Инвестициялардын экономикага салынышына көмөктөшүп, ири долбоорлорго узак мөөнөттүү кредит берген мамлекеттик же жеке менчик финансы-кредит институту, эл аралык финансы уюму.

Киреше менен өндүрүштүк чыгымдардын ортосундагы айырма. Пайданын толук, жалпы түрү болот, аны дүң пайда деп аташат.

Өкмөттү башкаруу милдетин жалпы эл шайлаган президент аткарган (мыйзам долбоорун же чечимди жактыруу же четке кагуу боюнча акыркы сөз ошого тиешелүү болгон) башкаруунун республикалык формасынын бир түрү. Өкмөт башчы (премьер-министр же канцлер) парламент мүчөлөрүнөн шайланат. Адатта бул парламенттик шайлоодо көпчүлүк орунга ээ болуп, өкмөттү түзгөн партиянын лидери. Башкаруунун мындай түрүндө президенттик республикаларга караганда аткаруу бийлигинин үстүнөн көзөмөл кыйла катуу болот.

1. Өндүрүш, соода же бир өнөр менен алектенүүгө уруксат берген документ.

2. Ойлоп табуунун ээсине берилүүчү күбөлүк.

Текти жана мураскордукту ата тарабы боюнча аныктоо. Мүлк эркек балдардын баарына тең бөлүнөт.

Билим берүү формаларын жакшыртуу максатында техника жана адам ресурстарын жана алардын катышын эске алуу менен окутуунун жана билимдерди өздөштүрүүнүн бүтүндөй процессин түзүп, колдонуунун жана аныктоонун тутумдуу усулу. (ЮНЕСКО)

Экономикалык тутумдун (системанын) келечектеги абалын, ага жетишүүнүн жолдорун, ыктарын жана каражаттарын аныктаган пландарды иштеп чыгууну жана жүзөгө ашырууну камтыган башкаруунун курамдык бөлүгү. Мындан тышкары ресурстардын кээ бир түрлөрүн пландоо өзүнчө бөлүп каралат.

Коомдун экономикалык, саясий жана маданий турмушундагы субъектилердин ар түрдүү болушун жактаган укуктук коомдун негизги принциптеринин бири.

Ал ошондой эле коомдук түзүлүштүн принциптеринин бири катары пикирлердин, көз караштардын ж.б.у.с. көп түрдүүлүгүн да билдирет.

Бир аял бир нече эркек менен никелешкен салт.

Бир эркек бир нече аял менен никелешкен салт.

Мамлекет башчысы.

Өндүрүмдүүлүк

Өнүктүрүү банкы

Пайда

Парламенттик республика

Патент

Патрилиниялуулук

Педагогикалык технология

Пландоо

Плюрализм

Полиандрия

Полигамия

Президент

Президенттик республика	Башкаруунун республикалык формасынын бир түрү, мында жалпы эл шайлаган президент юридикалык жактан жана иш жүзүндө мамлекет менен өкмөттүн башчысы болуп саналат.
Прецедент	Окшош учурларда кийин үлгү катары колдонулушу мүмкүн болгон иш-аракет же окуя.
Прокуратура	Кылмыш иштерин ачык куугунтуктоо үчүн түзүлгөн мамлекеттик органдар тутуму. Прокуратура органдарынын милдетине кылмыш иштерин козгоо, аларды тергөө, ошондой эле соттогу айыптоону мамлекеттин атынан колдоо кирет. Прокуратура мындан тышкары сот иштерин, өкүмдөрдүн аткарылышын, жазаны өтөөдө мыйзамдын сакталышын ж.б.у.с. көзөмөлгө алат.
Процедура	Бир нерсени жүзөгө ашыруунун же аткаруу үчүн иш-аракеттердин расмий түрдө бекитилген тартиби.
Радикалдуу	Түп-тамырынан өзгөртүүнү көздөгөн, чечкиндүү, аша чапкан, курч көз караштарды жактаган.
Ратификация	1. Мамлекеттин өкүлү кол койгон эл аралык келишимдин мамлекеттик бийликтин эң жогорку органы тарабынан бекитилиши; эл аралык келишимдин биротоло бекитилиши. 2. Конституциялык өзгөртүүлөрдү бекитүүнүн өзгөчө тартиби.
Революция	Табияттагы жана коомдун ар кайсы чөйрөлөрүндөгү кандайдыр бир көрүнүштөрдүн же процесстердин өнүгүшүндөгү кескин өзгөрүү. Тарыхта революциялар куралдуу көтөрүлүш жолу менен жүзөгө ашырылган.
Регион	Өлкөнүн бир бөлүгү, аймагы, району; ал табигый түрдө жана тарыхый мезгилде калыптанган өзгөчөлүктөргө ээ.
Регламент	Иш тартибин жөнгө салуучу документ.
Рейтинг	Кимдир-бирөөнүн, уюмдун ж.б. таанымалдык даражасы.
Референдум	Демократияны түздөн-түз жүзөгө ашыруу формасы, добуш берүү аркылуу жалпы мамлекеттик жана жергиликтүү маселелерди чечүү. Ошондой эле өлкөнүн мамлекеттик турмушу жаатындагы орчундуу маселелер боюнча жалпы элдик сурамжылоо.
Рефлексия	1) Ой жүгүртүү, өзүн-өзү байкоо. 2) Философияда – өзүнүн жеке аракеттери менен алардын мыйзамдарын аңдап-билүүгө багытталган адамдын теориялык ишмердигинин түрү. 3) Окутууда: 1) бардык нускамалардын туура түшүнүлгөнүнө ынануу; 2) окуучулар тапшырманы жакшыраак кунт коюп угушу; 3) окуучулардын көңүлүн тапшырманын аткарылышына буруу үчүн мугалим тапшырманы аткартуу алдында анын шартын окуучулардан иргеп сураган таяныч.

«Ролдук оюн – көңүлдү кишилердин инсан аралык катышуусуна бурган үлгүлөөнүн өзгөчө түрү» (М. ван Ментс). Ролдук оюн кайсы бир каармандардын иш-милдетин ар түрдүү кырдаалдардагы анын жүрүм-турумун үлгүлөштүрүп көрүү, үйрөнүү үчүн колдонулат.

Ишканалардын, уюмдардын жана жарандардын акча каражаттарынын эсебинен атайын камдык фондуларды түзүү.

Муундан муунга оозеки же жазуу түрүндө өтүп, коомдук мамилелерди жөнгө салган түшүнүктөр, жөрөлгөлөр ошондой эле практикалык жана коомдук ишмердиктин адаттары менен көндүмдөрү.

Мамлекеттик бийликтин борбордук жана жергиликтүү органдары жеке адамдардан жана юридикалык тараптардан чогултуп, мамлекеттик жана жергиликтүү бюджетке түшүрө турган милдеттүү төлөмдөр. Салык – мамлекеттин казынасына түшүүчү каражаттын башкы булагы. Салык чарба турмушундагы экономикалык процесстерди жөнгө салуу ыкмаларынын бири катары да колдонулат.

1. Таасир этүү чарасы.

2. Социалдык көзөмөлдүн эң маанилүү каражаты.

Жарандын саясий турмушка активдүү катышуу укугу. Фактыларды шайкеш бүтүндүккө же чыгармачылык менен бириктирүү.

Экономика менен сооданы, эң биринчи кезекте өлкөлөр ортосундагы тышкы соода мамилелерин өнүктүрүүгө колдоо көрсөтүүчү эл аралык коомдук же мамлекеттик уюм. Соода палаталары фирмалардын ишкер чөйрөлөрүн бириктирүүгө, соода байланыштарын бекемдөөгө, соода операцияларынын катышуучуларына зарыл маалыматты берүүгө умтулат.

Алгылыктуу чечимдерди кабыл алуу максатында сандык маалыматтарды уюштуруу, чогултуу, талдоо, чечмелөө жөнүндөгү илим.

Туруктуу, ар дайымкы, өзгөрбөс.

Иш-аракетке түрткү берүүчү, бир нерсе жасоого кызыктыруучу себеп.

Ички жана тышкы мамилелерди жүргүзүүдө мамлекеттин башка мамлекеттерден толугу менен көз каранды эмес болушу; улуттук суверенитет - улуттун (элдин) социалдык жана саясий түзүлүштү тандоого, аймактык бүтүндүккө, экономикалык жактан көз карандысыздыкка болгон укуктарынын жыйындысы.

Экономикада: башка кишилердин пайдалануусу үчүн товарлардын болушу.

Ролдук оюн

Камсыздандандыруу

Салт

Салык

Санкция

Саясий укуктар

Синтез

Соода палатасы

Статистика

Стабилдүү

Стимул, түрткү

Суверенитет,
эгемендик

Сунуш

Суггестия	Адамды белгилүү бир абалга келтирүү, айрым түшүнүктөрүн жаратуу же кандайдыр бир иш-аракеттерге түртүү максатында анын психикасына сөз жүзүндө да, сөзү жок да түрдө эмоциялуу таасир этүү процесси.
Талап	Кардарлардын, керектөөчүлөрдүн акчасына жараша товарды сатып алууга болгон каалоосун, ниетин түшүндүрүүчү базар экономикасындагы ири түшүнүк. Талаптын чоңдугу кардар тийиштүү убакытта жана тийиштүү баада сатып алууну каалаган жана сатып ала алган товардын көлөмү менен аныкталат.
Сүннө	Мухаммед пайгамбардын накыл кептеринин жана анын иштерин баяндаган уламыштардын жыйнагы, ал динге ишенгендер үчүн жүрүш-туруш үлгүсү катары колдонулат.
Сүрөөндөө	Адамдардын айрым тобунун атайын максат менен өкмөткө таасир этиши.
Сынактан өткөрүү	Дайыма пайдаланууга чейин бир нерсени баалап, жакшыртуу максатында сыноо процесси.
Сынчыл ой жүгүртүү	«Сынчыл ой жүгүрткөн киши маселени чечүү жолун өзү табат жана бул чечимди акыл-эстүү, негиздүү тыянактар менен бекемдейт. Ал ошол эле маселенин мүмкүн болуучу бөлөк чечимдерин да караштырып, ал тандаган чечим башкаларга караганда жүйөлүү жана акылдуу чечим экендигин далилдөөгө аракет кылат». Д. Клустер
Таксономия	Ичинде категориялары менен ырааттуу деңгээлдери (иерархиясы) бөлүнүп көрсөтүлгөн максаттардын так тутумун түзүү.
Дебаттар	Кайсы бир маселени талкуулоо учурундагы ачык талаш-тартыш, кайсы бир маселелер боюнча пикир алышуу.
Текстти окуганга чейинки көнүгүү	Окуучулар текстти окуганга жана аңдап-түшүнгөнгө чейин аткарууга тийиш болгон көнүгүү. Бул текстте берилген материалды оңой кабыл алууга жардам берип, айрым жаңы идеялар менен тааныштырат же алдыда ойлонуштурула турган суроолорду коюуга окуучулардын көңүлүн бурууга шарт түзөт.
Текстти ыңгайлаштыруу	Окуучулардын тилди билишине жараша текстти жөнөкөйлөтүү, ылайыкташтыруу, жеңилдетүү же татаалдантуу.
Баланс	1. Теңдештик. 2. Кайсы бир кубулуштун, процесстин кандайдыр бир ишмердиктин ж.б.у.с. белгилүү катышы (адатта сан менен туюнтулат).

Грекче *techne* “өнөр, чеберчилик”, жана... “логия” деген сөздөн, өнүм өндүрүү процессинде чийки затты, материалды же жарым фабрикатты иштетүү, даярдоо, сапатын, формасын өзгөртүү усулдарынын жыйындысы; технологиялык процесстерде иштей турган физикалык, химиялык, механикалык ж.б. мыйзамченемдүүлүктөрдү иликтеген илим тармагы. Технология деп ошондой эле жалпы өндүрүштүк процесстин бөлүгү болгон алуу, иштетүү, ташып жеткирүү, сактоо, көзөмөлдөө операцияларын да аташат.

Сүйлөшүүгө катышкандардын талаш маселелер боюнча мунасага келиши.

Грекче *Tyrannis* деген сөздөн, байыркы грек полистериндеги мамлекеттик бийликтин өкүмзордук менен орнотулган жана жеке өкүмчүлдүккө негизделген формасы. Катаал, залым башкаруу.

1. Кайсы бир иш-аракетти жасоого, өзгөчө абалды, мүлктү, товарды ээлөөгө болгон укуктун юридикалык, документтик негизи.
2. Кайсы бир иште жетишкен ийгиликтери, сиңирген эмгеги үчүн ыйгарылган аталыш, наам.

Базарда сатуу үчүн өндүрүлгөн өнүм же тейлөө кызматы.

Биздин дүйнөнүн бай маданиятынын көп түрдүүлүгүн, адам өзүнчөлүгүнүн көрүнүштөрүн жана өзүн туюндурууну сыйлоо, кабыл алуу жана туура түшүнүү (ЮНЕСКОнун Толеранттуулук принциптери декларациясы).

Чет өлкөгө жөнөтүлүүчү төлөмдөр менен чет өлкөдөн келүүчү каражаттардын ортосундагы айырма.

Топ менен иштөөдө убакыттын сакталышына көз салган киши.

Кайсы бир нерсенин түрүнүн, формасынын, негизги касиеттеринин өзгөрүшү.

(лат. *Structura* – курулуш, жайгашуу, тартип) ар түрдүү сырткы жана ички өзгөрүүлөрдө объектинин негизги касиетинин сакталып калышы.

Бийликти басып алуу же башкалардын укуктарын, ыйгарым укуктарын мыйзамсыз түрдө ээлеп алуу.

Сөздүн тар маанисинде – мамлекет бекиткен же уруксат берген жалпыга милдеттүү социалдык ченемдердин тутуму, кеңири маанисинде буга мамлекет бекиткен, кепилдеген жана коргой турган укуктук мамилелер менен жарандык негизги укуктар да кирет.

Негизги (атайын) милдети мыйзамдуулукту коргоо, кылмыштуулук жана башка укук бузууларга каршы күрөш жүргүзүү болгон мамлекеттик органдар. Сот, прокуратура, ички иштер, коопсуздук, юстиция, арбитраж органдары укук коргоо органдары болуп саналат.

Технология

Консенсус

Тирания, залымдик

Титул (наам)

Товар

Толеранттуулук,
сабырдуулук

Төлөм балансынын
сальдосу

Убакыт кароочу

Трансформация,
өзгөрүү

Түзүм

Узурпация

Укук

Укук коргоо
органдары

Улут	1. Жашоо аймагы, экономикалык турмуш шарты, тили, тиричилик жана маданий салттарынын жалпылыгы менен бириккен кишилердин жалпылыгынын тарыхый калыптанган мамлекеттик-саясий формасы. 2. Батыштын салты боюнча белгилүү региондо турууну чечип, анда жашаган адамдардын жалпылыгы менен өздөрүн байланыштырган бардык кишилер улутту түзөт.
Улутчулдук	Улуттук бөлүнүүнү жана артыкчылыкты үгүттөгөн идеология жана саясат.
Унитардык мамлекет	Мамлекеттик түзүлүштүн формасы, мында анын бөлүктөрү административдик-аймактык бирдик деп саналат да, өз алдынча мамлекеттик түзүлүш макамына ээ болбойт.
Уруу	Алгачкы коомдогу этникалык жалпылыктын жана социалдык уюмдашуунун тиби.
Уруучулдук, трайбализм	Англ. tribalism - лат. tribus - “урук” деген сөздөн, маданияты, тиричилиги, ишеними жана коомдук-саясий турмушу боюнча уруунун башкалардан бөлүнүүчүлүгү.
Үлгүлөштүрүү	Иш жүзүндө бар болгон же долбоорлонуп жаткан объектилердин (процесстер менен көрүнүштөрдүн) үлгүлөрүн түзүү, өркүндөтүү, окуп-үйрөнүү же колдонуу. Мисалы, биз көрсөткөн жүрүм-турумду, жол-жобону же кырдаалды башкалар кайталоого тийиш.
Үрп-адат	Кайсы бир элдин, коомдук топтун тиричилигинде эзелтен тамырлап бекемделген, жалпы кабыл алынган салттуу жол-жобо.
Федеративдүү мамлекет	Белгилүү юридикалык жана саясий өз алдынчалыкка ээ болгон мамлекеттик түзүлүштөрдөн турган мамлекет; федерацияда саясий бийлик эки түрдүү бийлик органдарынын (федералдык бийлик жана федерация субъектилеринин бийлиги) ортосунда бөлүштүрүлөт.
Форум	Кандайдыр бир маанилүү маселелерди чогуу талкуулап, чечүү үчүн өткөрүлүүчү иш-чара.
Фракция	1. Партиянын өзүнчө уюштуруу борбору, жалпы партияныкынан айырмаланган позициясы бар бөлүгү. 2. Саясий партия мүчөлөрүнүн уюмдашкан тобу; ал парламентте, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарында, коомдук уюмдарда өз саясатын жүргүзөт.
Харизма	Өзгөчө акыл-эси, руханий же дагы башка инсандык сапаттары боюнча кадыр-баркка ээ болгондук.
Чыгаша	Экономикадагы ар түрдүү чыгашалар; эреже катары баанын негизги курамын түзөт. Түзүлүү чөйрөсү (жүргүртүү чыгымдары, өндүрүш, соода, унаа жана сактоо чыгымдары) жана баага кошулуу ыгы (толугу менен же бөлүк-бөлүк болуп) менен айырмаланат.
Чиновник, кызматкер	Мамлекеттик кызматкер.

Кандайдыр бир жаңы, башкалардан айырмалуу нерсени жаратуу жөндөмдүүлүгү. Көбүнчө кызматчылардын мындай жөндөмү (бөлөк билгичтиктерине салыштырмалуу) көбүнесе өтө жогору бааланат.

(лат. conflictus – кагылышуу), тараптардын, ой-пикирлер менен күчтөрдүн кагылышуусу.

Мамлекет башчысын жана парламент менен аткаруу органдарындагы өз өкүлдөрүн шайлай турган элдин өз эркин билдирүү процесси.

Кайсы бир талапкерди же чечимди колдоп добуш берүүгө укугу бар мамлекет жараны.

Куран менен Сүннөгө негизделген диний жана юридикалык ченемдердин жыйындысы; мусулмандык укук.

Кызмат адамына же мекемеге бийлик органдары тарабынан берилүүчү укуктар.

Коюлган суроолорго жооп табуу максатында угуу же окуу. Ынтаасы жок угууда (же окууда) тескерисинче, угуучунун алдында аягында кандайдыр бир так максатка жетүү милдети турбайт.

Адамдын же социалдык топтун коомдогу чөйрөгө ыңгайлашуусу. Ыңгайлашуунун жүрүшүндө анда катышуучу субъектилердин талаптары менен күтүүлөрү дал келиштирилет.

Табияттагы жана коомдогу кыймылдын, өнүгүүнүн бир формасы – үзгүлтүксүз, ырааттуу түрдө жүрүүчү өзгөрүү.

Баасы, күчү бирдей өнүм. Эквиваленттүүлүк товарларды салышты- рууда жана алмаштырууда өзгөчө мааниге ээ. Бул максатта товардык эквиваленттер колдонулат, б.а. башкаларга теңдеш баадагы товарлар баалуулукту салыштыруу эталону катары пайдаланылат. Бардык товарлар салыштырылуучу жалпы товардык эквивалент болуп акча саналат.

Менчикке ээ болуу, ишкердик менен алектенүү, өзүнүн жумушчу күчүнө эркин түрдө ээлик кылуу укугу.

Экономикалык объектилерди башкаруудагы мамлекеттин ролун, функцияларын азайтуу менен бирге мамлекеттик менчикти жекелештирүү, мамлекеттик органдардын бир катар ыйгарымдарынын жекече мекемелерге өткөрүп берилиши, жекече ишкердикти өнүктүрүү.

Аша чапкан, чектен тыш.

Чыгармачыл

Конфликт

Шайлоо

Шайлоочу

Шариат

Ыйгарым укуктар

Ынтаалуу угуу, окуу

Ыңгайлашуу

Эволюция

Эквивалент

Экономикалык укук

Экономиканы мамлекеттен ажыратуу

Экстремалдуу

Эл аралык акча-
кредит уюмдары

Өлкөлөрдүн ортосундагы валюта, кредит-каржы мамилелерин жөнгө салуу, өлкөлөрдүн экономикалык жактан өнүгүшүнө көмөктөшүү, кредит жагынан жардам берүү максаты менен мамлекет аралык мамилелердин негизинде түзүлгөн эл аралык каржы уюмдары. Мындай уюмдардын катарына Эл аралык алыш-бериш банкы, Эл аралык валюта фонду, Эл аралык реконструкция жана өнүктүрүү банкы, Эл аралык өнүктүрүү ассоциациясы, Эл аралык каржы корпорациясы, Европа инвестиция банкы, региондук эл аралык өнүктүрүү банктары кирет.

Эл аралык
конвенция

Эл аралык келишимдердин бир түрү.

Эл аралык укук

Мамлекеттер ортосундагы укуктук мамилелерди, жалпы иш жүргүзүү принциптерин жана эл аралык уюмдардын жүрүм-турумун, ошондой эле кээ бир мамлекеттердин айрым инсандар менен кайсы бир мамилелерин жөнгө салат.

Электорат,
шайлоочулар

Парламенттик, президенттик же муниципалдык шайлоолордо кайсы бир партия үчүн добуш берүүчү шайлоочулар чөйрөсү.

Элдик курултай

Кыргыздардын тарыхый салты катары Конституцияда бекитилген, жарандардын чогулуп мамлекеттик органдар менен жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарынын ишмердиги жаатындагы маселелерди жана мамлекет үчүн маанилүү болгон башка маселелерди талкуулоо укугу. Элдик курултайдын чечими сунуштар оозеки же арыз түрүндө юридикалык жактан таризделип, тийиштүү (мамлекеттик, коомдук жана сот) органдарга жөнөтүлөт.

Элита

Адамдардын өзгөчөлөнгөн чөйрөсү; коомдун кайсы бир бөлүгүнүн эң эле көрүнүктүү өкүлдөрү, социалдык иерархиянын эң жогорку катмары.

Тил табышуу

Өтүшүү жолу аркылуу жетишилген макулдук.

Эркин базар

Иш-аракети эркин атаандаштыктын шартындагы суроо-талап менен сунуштоого гана жараша боло турган базар.

Эсептөө палатасы

Бир катар өлкөлөрдө каржылык көзөмөл жүргүзүүчү эң жогорку орган.

Этникалык тек
(этнос)

Ата-теги (каны), тарыхы, тили жана маданияты жалпы болгон кишилердин туруктуу тобу.

Эффективдүү
катышуу

Уюмдун бардык мүчөлөрүнүн саясий катышуусу.

Юрист

Укук жаатындагы адис.

Инсан

Жер жүзүндө бири-бирине толугу менен окшош эки адамды табууга болобу? Жок! Ар бир адам кайталангыс, уникалдуу. Адам даяр инсан бойдон төрөлбөйт. Ал акырындык менен инсан болуп өнүгөт. Инсандын жетилүү процесси көп жылдарга, атүгүл кээде адам өмүрүнүн аякташына чейин да созулат.

Инсан - бул өзүнүн жөндөмдөрүн жана социалдык ролдорун аткарууга толугу менен даяр индивид-адам.

“Инсан” түшүнүгүнө адамга таандык болгон эң башкы нерсе - коомдук жан катары анын бардык ички сапаттарынын жыйындысы сыйдырылат. Бул кайсы сапаттар? Албетте, чачтын же көздүн түсү эмес. Адамдык касиет баарынан мурда акыл-эстен, жан-дүйнө талабынан, жүрүм-турумдун түрдүү формаларынан көрүнөт. Адам эмнени жакшы көрөт, баалайт, башка адамдарга кандай мамиле жасайт, аларга жардамдашканга, жакшылык кылууга жөндөмдүүбү - ушулардын баары инсандын негизги сапаттарын туюнтат.

Адам өзүнүн адилеттүүлүк, жакшылык, башкаларды жакшы көрүүчүлүк, чынчылдык, ачык айрымдык ж.у.с. инсандык сапаттарын өнүктүрүүгө умтулушу керек.

Өзүнүн көз карашын ачык айтып, коргой алуу, берген убадасына бекем туруу үчүн адам өз алдынча ойлоно билүүгө, кайратуу да болууга тийиш. Адам өзү чечимге келе алабы, өзү жасаган кадамдары, иш-аракеттери үчүн акыр аягына чейин жооптуу боло алабы же бирөөнүн ыктыярына баш ийип береби - бул дагы зор мааниге ээ. Инсан болуу - жекече жоопкерчиликти болуу, өз милдеттерин башка эч кимге оодара салбай турган, бирөөнүн артына жашынбай турган адам болуу деп бекеринен айтып жүрүшпөйт.

Инсан структурасына эмнелер кирет?

Инсан структурасына жөндөмдөр, темперамент, мүнөз, эрктүүлүк сапаттары, эмоциялар, мотивациялар, социалдык багыттар ж.у.с. кирет.

Эми инсандын ар бир параметрин өзүнчө караштыралы.

Жөндөмдөр - бул адамдын индивидуалдуу туруктуу сапаттары. Адамдын ишмердигинин ар кыл түрлөрүндөгү ийгилиги ушуларга жараша болот.

Темперамент - адамдын ар түрдүү кырдаалдарда, ишмердиктин түрлөрүндө ачыкка чыга турган индивидуалдуу (жекече) психикалык сапаттарынын жыйындысы.

Мүнөз – башка адамдарга карата жасаган мамилелерди аныктай турган сапаттардын жыйындысы.

Эрктүүлүк сапаттары - бул адамдын көздөгөн максаттарына жетише билүүсүнө таасир этүүчү сапаттар.

Эмоциялар жана мотивациялар - бул сезим-туюм жана иш-аракетке себеп болуучу ички түрткү.

Социалдык багыт алуу - бул адамдардын коомдогу жүрүм-турумун, өз ара мамилесин шарттап туруучу ынанымдары.

Индивидуалдуулук - өзүнчө жандын кайталангыс өзгөчөлүгү.

Ар бир адамдын кайталангыс сапаттары болот да, булар анын индивидуалдуулугун шарттап турат. Индивидуалдуулук адамдын тышкы көрүнүшүнөн, турмушка болгон көз

карашынан, жашоо образынан ж.б. билиниши мүмкүн. Көпчүлүк адамдардын хоббиси, жактырган түсү, музыкадагы жакшы көргөн багыты ж.у.с. болот. Ар бир окуучунун жакшы көргөн сабагы бар. Кээ бирөөлөрдүн кызыкчылыктары, пикирлери дал келишкен учурлар да болот, бирок буларды ар ким өзүнчө туюнтат. Мисалы, эки музыкант бир эле музыкалык чыгарманы эки башкача аткарат, бирдей эле көрүнүш эки сүрөтчүнүн сүрөттөрүндө кескин айырмалуу чагылдырылат, анткени ар ким өз индивидуалдуулугун туюнтат.

Индивиддин инсан катары толук өсүп жетилиши үчүн белгилүү бир саясий, экономикалык жана социалдык шарт-жагдайлар керек. Адамдын инсандык өнүгүүдөгү максат-милдеттери толугу менен чыныгы демократиялуу коомдо гана жүзөгө ашырылышы мүмкүн. Демократия адамдардын коомдо инсандар катары эркин жашоого, бирдей таанылууга, ар биринин кайталангыс жөндөмдөрүнүн ачылышына болгон ишенимин бекемдейт.

Адамдар тең, бирок ар түрдүү болуп төрөлүшөт. Биз бул айырмачылыктарды эле көрбөстөн, ар бир адамдын уникалдуулугун да таанып, анын өзүнчөлүгүн сыйлоого тийишпиз.

Мораль жана ыймандуулук

Мораль - бул кайсы бир коомдо калыптанып калган адамдар ортосундагы мамилени жөнгө салуучу жүрүм-турумдун жазылбаган ченемдери. Дал ошол коомдогу, анткени башка коомдо же башка доордо бул чек-ченемдер такыр бөлөкчө болушу ыктымал. Моралдык бааны дайым башка адамдар (туугандар, кызматташтар, кошуналар, же жөн эле сүрмө топ (толпа) берет. Англис жазуучусу Джером К. Джером айткандай, “Жүктүн эң оору - бул биз тууралуу адамдар эмне дейт деген санаа”. Моралдан айырмаланып, ыймандуулук адамдын ички руханий жөнгө салгычы бар экенин билдирет. Ошентип, ыймандуулук - бул ар бир адамдын өздүк моралы, анын өзүнө берген баасы десе болот.

Чөйрөдөгү кабыл алынган ченемдер менен эрежелерди кимдир бирөө бузса, коом, тааныш же бейтааныш адамдар ага бир гана каражат аркылуу - коомдук пикирдин күчү менен таасир эте алат. Бул - жеме, моралдык жактан айыптоо, аягында, эгер моралдык иш-аракеттер же кадамдар кыйла олуттуу мүнөзгө ээ болсо, коомдук жектөө.

Моралдык ченемдер менен эрежелердин сакталышы эскертүүгө эмес, эң оболу инсандын өзүнүн аң-сезимдүүлүгүнө, анын ушул ченемдер менен эрежелерди жана буларды сактоо зарылдыгын түшүнүүсүнө негизделет. Философия илиминин мораль жөнүндө бөлүгү болгон этикада ыймандуулуктун негизги эки категориясы бар: жакшылык жана жамандык. Моралдык талаптарды сактоону, аларды жактап, колдоп турууну инсан адатта жакшылык деп билет. Буларды бузуу, аткаруудан баш тартуу ыймандагы жамандык катары бааланат. Ушуну түшүнүүнүн өзү инсанды өз жүрүм-турумун өркүндөтүүгө, демек, ыймандык жактан өсүп жетилүүгө түртөт.

Бирок ыймандык өсүп-өркүндөө коомдук пикирдин күчү менен эле камсыздалбайт. Бул процессте коомдо калыптанган үрп-адаттар, көндүмдөр жана каада-салттар чоң роль ойнойт. Инсандын ыймандуулугу анын моралдык аң-сезимдүүлүгүнө эле жараша болбостугун, ыймандык ченемдер менен эрежелер жүрүм-турум менен иш-аракеттин көнүмүш жолуна айланганда гана ыймандуулук кыйла бекем болорун адамдар эчак эле байкашкан.

Коомдук мораль бул мамилелердин көптөгөн түрлөрүн камтыйт. Төмөндөгүдөй моралдык мамилелердин калыптануусу зарыл:

а) биздин мамлекетибиздин саясатына карата мамиле: дүйнөлүк өнүгүүнүн жүрүшүн жана келечегин түшүнүү; өлкө ичиндеги жана эл аралык аренадагы окуяларга туура баа

берүү; моралдык жана руханий баалуулуктарды түшүнүү; адилеттүүлүккө, демократияга жана элдердин эркин болушуна умтулуу;

б) мекенге жана башка өлкөлөр менен элдерге карата мамиле; туулган жерди сүйүү жана ага берилгендик; улутчул жана расачыл жек көрүүчүлүккө каршы туруу; бардык өлкөлөргө жана элдерге жакшылык тилөө; улуттар аралык мамилелердин маданияты;

в) эмгекке карата мамиле: жалпы элдин жана өзүнүн жыргалчылыгы үчүн адал эмгектенүү; эмгек тартибин сактоо;

г) коомдук мүлккө жана материалдык байлыкка карата мамиле; коомдук мүлктү сактап, көбөйтүүчүн кам көрүү; сарамжалдуулук; табиятты коргоо;

д) адамдарга карата мамиле: жамаатчылдык; демократизм; өз ара жардам; гумандуулук; өз ара урмат-сый; үй-бүлөгө жана балдар тарбиясына кам көрүү;

е) өзүнө мамиле; коомдук парзды бийик деңгээлде аңдап билүү; өз кадыр-баркын билүү; принциптүүлүк.

Ыймандуу деп моралдык ченемдер, эрежелер жана талаптар ал үчүн өзүнүн ички ынанымы, көз карашы, жүрүм-турумдун терең аңдап билинген жана көнүмүшкө айланган формалары болуп калган адамды эсептөө керек. Тагыраак айтканда, өзөк мааниси боюнча ыймандуулук жана ойлонбой эле макул боло берүүчүлүк, коомдун моралдык талаптары менен эрежелерин тышкы кырдаалга жараша гана аргасыздан аткаруучулук - бул таптакыр эки башка, толугу менен бири-бирине карама-каршы нерселер. Ыймандуулук - инсандын ички категориялык императивизминин дал өзү, муну түрткү берүүчү күчтөрү - инсандын коомчул бакыбат керектөөлөрү жана аларга байланышкан билими, көз караштары, ынанымы жана идеалдары. Ошондуктан А.С.Макаренко “өзү жалгыз тургандагы иш-аракетке”, б.а. тарбиялануучунун башка, адамдар көрбөгөн, эч кандай тышкы көзөмөл жок учурда эмне кыларына зор маани берген.

Мораль формалдуу келет, аны дайым кайсы бир эрежелер менен тыюулардын гана жыйындысы катары түшүнүүгө болот. Ал эми ыймандуулук абдан кылдат, аныкталышы кыйын, көбүнчө кырдаалга байланышкан түшүнүк.

Конфликт

Конфликттин мааниси жана түрлөрү.

Конфликт - бул карама-каршылыктардын кескин түрдө курчуп кетиши жана ар бир тарап үчүн жекече мааниси бар маселени чечүү процессине катышкан эки же андан көп катышуучулардын кагылышуусу. Ар кандай эле конфликттин негизинде кайсы бир себептер, карама-каршы максаттар жана аларга жетишүүнүн каражаттары, кызыкчылыктардын же позициялардын туура келбей калышы боюнча түзүлгөн конфликт кырдаалы жатат.

Конфликттин динамикасы өзгөрүлмөлүү болот да, бирде күчөп, бирде басаңдап турат.

Инсандын ички конфликти адамдын жекече керектөөлөрү же баалуулуктары коомдук талаптарга туура келбей калганда пайда болушу мүмкүн. Ал ар кандай формада болушу ыктымал. Эң эле көп кезигүүчү формасы - ролдук конфликт, мында бир адамга анын ишинин натыйжасы кандай болууга тийиш экендигине байланыштуу карама-каршылыктуу талаптар коюлат.

Инсандар ортосундагы конфликт эки инсандын ортосундагы кагылышуу түрүндө пайда болот.

Инсан менен топтун ортосундагы конфликт инсан топтун позициясына туура келбеген позицияны ээлегенде пайда болот.

Топтор арасында конфликт уюмдардын формалдуу да, формалдуу эмес да

көптөгөн топтордон тургандыгына байланышкан.

Мамлекеттер аралык конфликт бир нече мамлекеттик кызыкчылыктары каршы келип калганда чыгат.

Конфликттин инсандык башаттары.

Конфликттин башаттары - бул адамдар, топтор, уюмдар, мамлекеттер ортосунда пайда болуучу карама-каршылыктар.

Ар кандай эле конфликттин келип чыгуу башаттары болуп карама-каршылыктар эсептелет, ал эми карама-каршылыктар төмөндөгүлөр дал келишпей калганда пайда болот:

- максаттар, кызыкчылыктар, позициялар;
- пикирлер, көз караштар, ынанымдар;
- инсандык сапаттар;
- инсандар ортосундагы мамилелер;
- билимдер, билгичтиктер, жөндөмдөр;
- башкаруу функциялары;
- ишмердик каражаттары, ыкмалары;
- мүдөөлөр, керектөөлөр, баалуулук багыттары;
- маалыматты түшүнүү, чечмелөө;
- баа берүү жана өзүн өзү баалоо.

Конфликт кырдаалындагы жүрүм-турум стратегиясы.

Психологдор конфликт кырдаалындагы төмөндөгүдөй жүрүм-турум стратегияларын бөлүп көрсөтүшөт:

1. Ылайыкталуучулук.
2. Компромисс.
3. Кызматташуу.
4. Маани бербөө, көңүл бурбоо.
5. Атаандаштык.

Конфликт кырдаалдарын жана конфликттерди алдын ала божомолдоо.

Конфликт кырдаалдарын жана конфликттерди божомолдоо (прогноздоо) үчүн төмөндөгүлөрдү билүү жана аныктай алуу керек:

1. Ыктымалдуу конфликт кырдаалынын потенциалдуу катышуучулары кимдер жана алар кагылышууга себепчи боло алабы?
2. Маселе барбы?
3. Маселени чечүүгө байланышкан конфликттүү кырдаал күчөп жатабы жана ал кандай багытта өнүгүүдө?
4. Кагылышуунун келип чыгышы канчалык ыктымалдуу?

Конфликт кырдаалдарын жана конфликттерди алдын алуу.

Конфликтти да, оору сыяктуу эле, “дарылагандан” көрө алдын алган оңой. Конфликт кырдаалдарын жана конфликттерди алдын алуу жолдору бир топ эле көп. Алардын айрымдарын карап көрөлү:

- конфликт кырдаалын баштапкы баскычында алдын алуу;
- ыймандык-психологиялык бакыбат климат түзүү;
- эмоциялык туруктуулукту сактоо;
- баарлашууда талаш чыгышына жол бербөө;
- аңгемелешип жаткан адамдын сөзүн уга билүү.

Конфликт кырдаалын жөнгө салуунун баскычтары жана жолдору:

1. Конфликт кырдаалынын чыныгы катышуучулары кимдер экендигин аныктоо.
2. Мүмкүн болушунча каршылаштардын мүдөөлөрүн, максаттарын, жөндөмдөрүн, мүнөздөрүнүн өзгөчөлүктөрүн иликтөө.
3. Конфликт кырдаалы пайда болгонго чейинки анын катышуучуларынын мамилеси кандай болгонун иликтөө.
4. Конфликттин пайда болушунун чыныгы себебин аныктоо.
5. Каршылашкан тараптардын конфликтти жөнгө салуу ниетинин жана муну кандайча ишке ашырууга болот деп ойлой тургандыгын иликтөө.
6. Конфликт кырдаалына түздөн-түз катышпаган, бирок анын жөнгө салынышына кызыкдар болгон адамдардын буга карата мамилесин билүү.
7. Конфликт кырдаалын жөнгө салуу ыкмаларын таап колдонуу.

Жаран жана жарандык коом

Жарандык коом – мамлекет менен өз ара мамилелерин өздөрү аныктап, бийлик органдарынын кийлигишүүсүнөн мыйзамдар менен корголгон, жарандардын кызыкчылыктарын жана эрктерин көрсөтүүчү мамлекеттик эмес структуралардын (уюмдар жана институттар) жыйындысы. Жарандык коомдо ыкчам өнүгүүчү жана ар түрдүү көз караштар, дөөлөттөр жашайт.

Жарандык коомго төмөндөгү ар түрдүү бирикмелер кирет:

- саясий (партиялар жана саясий кыймылдар);
- улуттук (кыймылдар жана бирикмелер);
- кесиптик (профсоюздар);
- диний уюмдары (чиркөө уюмдары);
- коомдук кыймылдар (массалык коомдук кыймылдар: айлана-чөйрөнү коргоочулардын, ядролук куралдарды жайгаштырууга каршы тургандардын ж.у.с.кыймылдары);
- коомдук уюмдар (сыра ичүүчүлөр коому, сууда куткаруучулар уюму ж.б.);
- ишкерлер бирикмелери (банктер арасындагы бирикмеси, товар өндүрүүчүлөрдүн бирикмеси); керектөөчүлөр коому;
- эмгек (илимий, окуу, мектеп ж.у.с.) жамааттары;
- атайын белгиленүүчү же эркин мүчөлөрү бар, туруктуу же убактылуу иштеген башка уюмдар;
- үй-бүлө; инсан.

Узак мезгил бою өнүгүүнүн натыйжасында жалпы адамзаттык баалуулуктарга негизделген азыркы жарандык коом түшүнүгү калыптанды.

Жарандык коомдун негизги элементтери:

- менчик формаларынын ар түрдүүлүгү жана теңдиги;
- эмгектенүү жана ишкердик жүргүзүү эркиндиги;
- идеологиялык көп түрдүүлүк жана маалымат алуу эркиндиги;
- адам укуктарынын жана эркиндигинин бузулгустугу;
- өз алдынча башкаруунун өнүккөндүгү;
- үй-бүлө коомдун баштапкы социалдык уяча катары.

Жаран - бул белгилүү укуктары жана милдеттери, өзүнүн иш-аракеттери үчүн коом алдында жоопкерчилиги бар эркин, көз карандысыз инсан.

XX кылымда адам бир кыйла кеңири укуктарга ээ болду. 1948-жылы Адам укуктарынын жалпы декларациясы кабыл алынып жана ал адам, коом жана мамлекеттин бири бирине карата карым-катнашынын ченемдерин аныктап, алардын үзгүлтүксүз иштешүүсүнүн негизин түптөдү.

Коом жана коомдук мамилелердин ченемдери

Коом – өтө жалпыланган жана көп маанилүү түшүнүк
Коом түшүнүгүнүн «кууш», жеке маанилери:

Алгачкы коом Феодалдык коом	Француз коому Англис коому	Спорт коому Табиятты коргоо коому	Дворяндык коом Жогорку коом
Адамзаттын өнүгүшүнүн тарыхый баскычы	Өлкө, мамлекет	Кандайдыр максатты көздөгөн кишилердин бирикмеси	Абалы, теги, кызыкчылыктарынын жалпылыгы боюнча бириккен адамдардын чөйрөсү

Коом – **бул ар дайым кишилердин карым-катнашы, алардын ортосундагы ар түрдүү мамилелер.**

Кайсы бир түшүнүктү аныктоодо аны бир кыйла кеңири түшүнүк (категория) катары кароо зарыл. Мисалы, алма – бул мөмө-жемиш, пил – айбан ж.б.у.с.

Жалпы категория - *реалдуу дүйнө*, коомдук жана табигый кубулуштарды камтыган түшүнүк.

Коом – бул кишилердин өз ара аракеттешүү ыкмалары менен аларды бириктирүүчү формаларды камтып, табияттан обочолонгон, бирок аны менен тыгыз байланышкан дүйнөнүн бир бөлүгү.

Коомдук турмуштун чөйрөлөрү жана алардын карым-катышы

Коомдун негизги элементтери менен тутумчаларын ар түрдүү ыкмалардын жардамында бөлүп көрсөтсө болот.

Коом төмөндөгүлөр катары каралат:

- социалдык топтордун, социалдык институттар менен уюмдардын, социалдык ролдор менен баалуулуктардын жыйындысы;
- турмуш чөйрөлөрү: экономикалык, социалдык, саясий жана рухий.

1-схема

Саясат

Социалдык мамилелер

Рухий турмуш

ЭКОНОМИКА

2-схема

Саясат

Экономика

Социалдык
мамилелер

РУХИЙ ТУРМУШ

3-схема

Рухий турмуш

Саясат

Социалдык мамилелер

Экономика

4-схема

Экономика

Саясат

Экономика
чөйрөрухий
чөйрөсү

Схемаларга комментарийлер:

1-схема – экономикалык мамилелер артыкчылыгынын жактоочулар материалдык өндүрүштүн чоң маанисин анын продуктылары кишилердин тамак-ашка, турак-жайга, кийимге ж.б.у.с. болгон эң зарыл муктаждыктарын канааттандыра тургандыгын көңүлгө тутушат. Материалдык өндүрүш адам ишмердигинин башка бардык түрлөрү жана коомдук турмуштун чөйрөлөрү – илим, саясат, билим берүү ж.у.с. – үчүн зарыл шарттар менен каражаттарды (жабдуулар, имараттар, шаймандар ж.б.) жаратат.

2-схема – рухий чөйрөнүн аныктоочу ролунун пайдасына аң-сезимдин биринчилиги тууралуу идеяны далил катары кармашат: ойлор, идеялар, түшүнүктөр адамдын белгилүү практикалык кадамдарынан мурда жаралат. Алсак, француз агартуучуларынын идеялары Улуу француз революциясын даярдаса, марксизм идеясынын Россияга таралышы большевиктердин 1917-ж. октябрдагы жеңишине өбөлгө түздү.

3-схема – экономикалык детерминизмди жактоочулардын ичинен коомдук мамилелердин бардык тутумукатуу иерархиялуу деп эсептегендер да бар: экономикалык түзүлүш социалдык түзүмдү аныктап, ал өз кезегинде тийиштүү саясий кызыкчылыктар менен партияларды жана башка саясий топторду түзүүгө алып келет.. Саясий кырдаал коомдун рухий турмушуна таасир этет.

4-схема – «мунасага келүү» варианты. Аны жактоочулар коомдук чөйрөлөрдүн ар бири тарыхый өнүгүүнүн ар кайсы мезгилинде аныктоочу күчкө ээ болушу мүмкүн деп эсептешет. Алсак, революциялар менен жарандык согуштардын мезгилинде чечүүчү роль социалдык мамилелер менен саясатка таандык болот. Акыр түбү келип өлкөнүн андан аркы өнүгүшү (анын ичинде экономиканын да) социалдык-саясий күчтөрдүн ар кандай катышына жараша болот.

Социалдык ченемдер жана алардын мааниси

Кишилердин жашоосу менен ишмердиги, алардын жүрүм-туруму: “Эмнени кылбоо керек? Эмнени жасабаш керек? Өзүңдү кандай алып жүрүшүң керек?” деген суроолорго жооп берген социалдык ченемдер аркылуу жөнгө салынат.

Социалдык ченемдер – булар жеке адам үчүн анын жүрүм-турум ченеми, ал эми коом үчүн аталган жүрүм-турумду баалоо көрсөткүчтөрү болуп саналган жалпы эрежелер.

Социалдык ченемдер адамдардын жүрүм-турумун төмөнкү үч ыкма менен жөнгө салат:

1. Жол коюу, т.а. жүрүм-турумдун аткаrsa боло турган, бирок милдеттүү эмес варианттарына көрсөтмө.
2. Буйрук, т.а. аткарылышы талап кылынуучу иш-аракетке көрсөтмө.
3. Тыюу, т.а. аткарылбашы керек болгон иш-аракетке көрсөтмө.

Социалдык ченемдердин сакталышы адатта кубаттоо же социалдык жазалоо жолдору, б.а. оң жана терс бүтүмдөр (санкциялар) менен камсыздалат.

Социалдык ченемдер

Социалдык ченемдердин түрлөрү	Социалдык ченемдерге мисалдар
Үрп-адаттар	Жаңы жылды 1-январга караган түнү майрамдоо
Каада-салттар	Окуу жайдын бүтүрүүчүлөрүнүн үзгүлтүксүз жолугушуп туруусу
Укуктук ченемдер	Социалдык, улуттук, диний же тилдик артыкчылыкты үгүттөөгө тыюу салынат (КР Конституциясы)
Моралдык ченемдер	Башкалардын сага кандай мамиле кылышын кааласаң, аларга өзүң да ошондой мамиле кыл
Саясий ченемдер	Эл өз бийлигин түздөн-түз, ошондой эле мамлекеттик бийлик органдары жана жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдары аркылуу жүзөгө ашырат (КР Конституциясы)
Эстетикалык ченемдер	Байыркы Египет пластикасында бекемделген киши денесинин шайкештиги канону жана байыркы грек айкелчиси Поликлет тарабынан иштелип чыгып, антикалык доор үчүн ченем болуп калган адам денесинин идеалдуу шайкештик тутуму
Диний ченемдер	«Бул жарыкчылыкта баарынан да Кудайды сүй, дайыма аны эсте жана ук, анын каарына кала турган бир нерсе жасабоо жөнүндө гана кам көр»
Этика эрежелери	Кичинекей, алсыздарга, карыларга, аялдарга жардам бер
Мода	Спорттук кийим кийүү модасы

Адамдын укуктары менен милдеттери

Адам укуктарынын өзөктүү түшүнүгү – адамдын кадыр-баркы. Адам укуктары дал ушуну коргойт.

Адамдык кадыр-барк бардык адамдарга бирдей даражада тиешелүү, ал сиңирген эмгегине, коомдук макамына, ынанымдарына, улутуна ж.б.у.с. көз каранды эмес.

Адамдык кадыр-баркка жаңы төрөлгөн наристе, катардагы жаран, республиканын президенти да бирдей даражада ээ болорун билүү керек. Бул эч кимди кыйноого, кулчулукка айландырууга, өз алдынча сөз эркиндигинен ажыратууга, жеке турмушуна кийлигишүүгө, т.а. адамдык кадырын кемсинтүүгө болбойт дегенди билдирет.

Адам менен жарандын негизги укуктары менен эркиндиктери эл аралык укуктук актылар менен мамлекеттердин конституцияларында бекемделет. Аларды түркүмдөөнүн жалпы кабыл алынган критерийлеринин бирине ылайык, укуктар инсандын тигил же бул кызыкчылыктары менен керектөөлөрү жүзөгө ашырылуучу коомдун турмуш чөйрөсүнө карай жарандык (жеке), экономикалык, социалдык, маданий, экологиялык жана маалыматтык укуктар деп айырмаланат.

Саясий укуктар, негизинен, биз менен лидерлерибиздин өз ара мамилелерибизге тиешелүү укуктар тутуму болуп саналат. Биз бир катар суроолорду берүү менен, бул кайсы укуктар экендигин жана аларга биз канчалык деңгээлде ээ боло аларыбызды түшүнө алабыз. Саясий жана жарандык укуктар өз ара тыгыз байланышкан, андыктан биз жарандык укуктарга тиешелүү суроолорду да коштук.

Саясий укуктар:

1. Өкмөт башчысы же башка жогорку бийликтеги адам эркин жана адилет шайлоо жолу менен шайланабы?
2. Парламенттин мүчөлөрү эркин жана адилет шайлоо жолу менен шайланабы?
3. Шайлоо жөнүндө адилеттүү мыйзамдар: шайлоо алдындагы өнөктөштүктөрдү өткөрүү үчүн бирдей мүмкүнчүлүктөр, эркин добуш берүү жана добуштарды калыс эсептөө мүмкүнчүлүгү барбы?
4. Шайлоочулар өздөрү шайлаган лидерлерге реалдуу бийликти бере алабы? (Эгер силердин шайлаган өкүлдөрүңөр чечим кабыл алуу ыйгарым укуктарына ээ болбосо, анда силер саясий процесске катыша албайсыңар).
5. Адамдардын ар түрдүү саясий партияларга биригүү укугу барбы?
6. Оппозицияны жактаган добуштар олуттуу санды түзөбү жана оппозициянын өз таасирин күчөтүү же бийликти шайлоо жолу менен алуу үчүн реалдуу мүмкүнчүлүгү барбы?
7. Жарандар аскер адамдарынын, чет өлкөлүк күчтөрдүн, диний топтордун же кандайдыр бир башка таасирдүү топтун көзөмөлүнөн эркинби?
8. Азчылыкты түзгөн этностук (улуттук), диний жана башка топтордун өзүн-өзү билүүгө (өз коомун өздөрүнүн маданий баалуулуктарына ылайык келгендей уюштурууга), өзүн-өзү башкарууга укуктары барбы жана алар чечимдердин кабыл алынышына катыша алабы?

Жарандык укуктар:

1. Өкмөттүн көзөмөлүнөн эркин болгон жаңылыктар менен пикирлер булактары (массалык маалымат каражаттары) жана көз карашы маданияттуу билдирүүнүн

башка түрлөрү барбы? (Көзөмөлдө турганда алар өкмөттүн туура эмес кадамдары жөнүндө чыныгы маалыматтарды тарата албайт).

2. Ачык мүнөздөгү коомдук талкуулар жана жекече эркин талкуулар өткөрүлүп турабы? Б. а. адамдар туура маалыматтын негизинде өкмөттү коркпой сындай алабы?
3. Силер биргелешип саякатка чыгып жана чогулуп, мамлекеттин саясатына каршы ачык жана бейпил демонстрация өткөрө аласыңарбы?
4. Жарандар мыйзам алдында тең укуктуубу? Алар көз каранды эмес, калыс сот тутумуна кайрыла алабы? Коопсуздук күчтөрү мыйзам талаптарын сактайбы? (Көз карандысыз сот тутуму өкмөттү сындай алат).
5. Эркиндигинен адилетсиз ажыратуудан, өлкөдөн чыгарып жиберүүдөн жана саясий террордон же саясий тутумду колдоочу (же ага каршы турган) топтордун зомбулугунан коргонуу мүмкүнбү?
6. Профсоюздар жана дыйкандардын уюмдары же ушуга окшогон башка уюмдар барбы? Мындай уюмдарга кирген кызматкерлер үчүн жумуш шартын коргоонун натыйжалуу жолдору барбы?
7. Өкмөттүк көзөмөлдөн эркин болгон кесиптик жана башка жеке уюмдар барбы?
8. Менчик ишканалар же кооперативдер барбы?
9. Адамдардын диний уюмдарга эркин кирүү укугу барбы жана адамдар өздөрүнүн диний ишенимин эркин билдире алабы?
10. Жеке социалдык эркиндиктер барбы? Буга аялдардын тең укуктуулугу, өз тилинде сүйлөө эркиндиги, болочок (келечектеги) жубайын тандоо жана канча балалуу болгонду өзү чечүү сыяктуу эркиндиктер кирет.
11. Мүмкүнчүлүктөрдүн теңдиги барбы? Бул, мисалы, ар бир адамдын билим алуу мүмкүнчүлүгү бирдей дегендикти билдирет.
12. Коррупциядан эркиндик барбы?
13. Өкмөт өз элинин жашоо шарты үчүн кам көрөбү (отпуска алуу укугу, адилеттүү эмгек акысы ж.б.)?

Жарандарга экономикалык укуктарды берүү - өлкөнүн экономикалык абалын жакшыртуу үчүн жасалган олуттуу (маанилүү) кадам болуп саналат, анткени ал жарандарга чыгармачылык жөндөмүн жана болгон дараметин экономиканын өнүгүшү үчүн жумшоого мүмкүнчүлүк берет.

Экономикалык укуктарга төмөндөгүлөр кирет:

- мүлктүн бардык түрлөрүн сатып алуу, ээлөө жана сатуу укугу
- продукцияны өндүрүү, пайдалануу, сатып алуу жана сатуу укугу
- тейлөө кызматтарын сатып алуу, сатуу жана пайдалануу укугу
- өзүнө жумуш тандоо укугу
- өз жумуш ордун өзгөртүү укугу
- профсоюздарга жана профсоюздук бирикмелерге кирүү укугу
- өз бизнесин түзүү укугу
- контракт түзүү укугу.

Адам укуктары универсалдуу мүнөзгө ээ. Алар тигил же бул эларалык коомдоштуктарга мүчө болгон-болбогондугуна карабастан, бардык кишилерге жайылтылып, бардык өлкөлөрдө колдонулат. Албетте, укуктар менен эркиндиктердин жүзөгө ашырылуу көлөмү менен натыйжалуулугу бир катар факторлордон, эң мурда жалпы коомдун өнүгүү деңгээлинен көз каранды.

Адам укуктарына сөзсүз милдеттери шайкеш келүүгө тийиш.

Милдет — бул адамдын коомдук жүрүм-турумунун зарыл ченеми, ал укуктар жана эркиндиктер менен бир катарда укуктук жөнгө салуу теңдештигин, туруктуулугун жана динамизмин камсыз кылууга тийиш.

Милдеттер төмөнкүдөй айырмаланат: адам жана коомго тиешелүү табигый-укуктук милдеттер жана мамлекет жана анын органдарына тиешелүү юридикалык милдетте (позитивдүү укукта чагылдырылган)). Табигый милдеттер адамдын негизги табигый укуктарына туура келет (жашоого болгон укук – «өлтүрбө» милдети, менчикке болгон укук – «уурдаба» милдети) да, укуктар сыяктуу эле коомдун өнүгүшү менен бара-бара конкреттештирилип, мыйзамдарда юридикалык милдеттер катары бекемделет.

Милдеттер эл аралык актыларда да чагылдырылган. БУУ кабыл алган Адам укуктарынын жалпы декларациясы ар бир адам инсандын эркин жана толук өсүп-жетилишине мүмкүн болгон коом алдында гана милдеттерге ээ болот деп жар салат. Жаран өз укуктары менен эркиндиктерин жүзөгө ашыруусу үчүн ал башкалардын да укуктары менен эркиндиктерин тийиштүү түрдө таанып, сыйлашы, демократиялык коомдогу адептин, коомдук тартиптин жана байгерчиликтин адилет талаптарын эске алышы керек.

Жарандардын негизги милдеттери адатта конституцияларда бекемделип, мыйзамдарда толук аныкталат. Бул милдеттер – бөлөктөрдүн укуктары менен эркиндиктерин урматтоо, мыйзам белгилеген салыктар менен жыйымдарды төлөө, табиятты, курчап турган чөйрөнү, тарыхый жана маданий эстеликтерди коргоо, мыйзамдарды сыйлоо жана сактоо, аскердик милдет өтөө ж.у.с. Кээ бир өлкөлөрдүн конституцияларында эмгектенүү (Япония), балдарды тарбиялоо (Россия, Италия), өз ден соолугуна кам көрүү (Уругвай) жаатындагы милдеттер аныкталат.

Омбудсмен

Кыргыз Республикасынын Омбудсмени (Акыйкатчы) институту – Кыргыз Республикасынын аймагында адам менен жарандын конституциялык укуктары менен эркиндиктеринин сакталышын көзөмөлдөөчү улуттук институт.

Жарандардын шайлоо укуктары – Кыргыз Республикасынын жарандарынын мамлекеттик бийлик органдарына жана жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарына шайлоо жана шайлануу укугу, анын ичинде талапкерлерди көрсөтүүгө, шайлоо алдындагы үгүт иштерине, шайлоолордун жүрүшүнө жана шайлоо комиссияларынын добуш берүү жыйынтыгын чыгаруу жана шайлоолордун натыйжасын аныктоону камтыган ишине байкоо жүргүзүүгө, ошондой эле башка шайлоо иш-чараларына катышуу укугу.

Шайлоо укугу активдүү жана пассивдүү болот.

Шайлоо укугу активдүү (активдүү шайлоо укугу) – Кыргыз Республикасынын жарандарынын мамлекеттик бийлик органдарына жана жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарына шайлоо укугу.

Шайлануу укугу пассивдүү (пассивдүү шайлоо укугу) – Кыргыз Республикасынын жарандарынын мамлекеттик бийлик органдарына жана жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарына шайлануу укугу.

Мамлекет – бул коомду укуктук ченемдер жана атайын түзүлгөн аппарат менен башкаруучу саясий бийликтин өзгөчө уюму.

Мамлекеттин иш-милдети – бул анын алдында турган милдеттерди чечүү жаатындагы анын ишмердигин жолго салуу. Иш-милдеттер – булар мамлекет алектенген нерселер. Иш-милдеттерде мамлекеттин маңызы, анын социалдык максаты, мамлекеттин коомду башкарууну ишке ашыра турган багыттары аныкталат. Мамлекеттин иш-милдеттери ишмердиктин өзүнчө түрү үчүн атайын түзүлгөн мамлекеттик бийлик органдарынын иш-милдеттеринен айырмаланат.

Учурдагы юридикалык адабияттарда мамлекеттин түрүнө, ишмердик чөйрөсүнө карабастан анын иш-милдеттери бирдиктүү түркүмдөлөт:

- **экономикалык иш-милдет** коомдук жумуштарды уюштуруу, менчиктин учурдагы түрлөрүн коргоо, өндүрүштү пландоо, тышкы экономикалык байланыштарды уюштуруу ж.б. аркылуу экономиканын ырааттуу иштешин жана өнүгүшүн камсыз кылууга багытталат.
- **саясий иш-милдет** мамлекеттик жана коомдук коопсуздукту, улуттук жана социалдык ынтымакты камсыз кылуу, каршылашкан социалдык күчтөрдүн тирешүүсүн токтотуу, тышкы кол салуулардан мамлекеттин көз карандысыздыгын коргоо ж.б. менен байланышкан.
- **социалдык иш-милдетке** ылайык мамлекет калктын же анын белгилүү бир бөлүгүнүн укуктары менен эркиндиктерин коргоо жана кишилердин социалдык керектөөлөрүн канааттандыруу, калктын татыктуу турмуш деңгээлин колдоо, эмгектин зарыл шарттарын сактоо ж.б. боюнча чараларды жүзөгө ашырат.
- **идеологиялык иш-милдетке** ылайык мамлекет тийиштүү идеологияны жактап, ага жараша билим берүүнү уюштурат, илимге, маданиятка ж.б. колдоо көрсөтөт.

Саясий бийликтердин формалары

Саясий бийликти төмөнкүлөр жүргүзүшү мүмкүн:

- көпчүлүк (демократия);
- азчылык (олигархия), бул диний топ (теократия) же коомдун классы (аристократия) болушу мүмкүн;
- бир адам (монархия, монакратия же көбүнчө диктатура);
- эч ким (анархия).

Анархияны эске албаганда, мына ушул формалардын ар бири унитардык мамлекеттерде да, федерациялык мамлекеттерде да кезигиши мүмкүн.

Демократия

Ар өлкөнүн демократиялык тутуму ар кандай болгону менен, тутумдун демократиялык деп эсептелиши үчүн зарыл болгон белгилүү бир принциптер жана нормалар бар. Буга төмөнкүлөр кирет:

- Элдин эгемендүүлүгү. Чыныгы демократиялык мамлекетте эл жогорку бийликтин жалгыз ээси болот.
- Шайлоону үзгүлтүксүз өткөрүп туруу. Жогорку бийликти колдонуп, эл өз өкүлдөрүн көбүнчө өлкө конституциясында белгиленген мөөнөткө гана шайлайт.
- Көпчүлүктү башкарууну азчылыкты коргоо менен айкалыштыруу. Эгер азчылыкка карата басмырлоочу чаралар көрүлсө, шайлоолор канчалык таза жана тез-тез өтүп, бийликтин органдары алмашып тургандыгына карабай, режим демократиялуу эмес болуп калат.
- Жарандардын мамлекеттин иштерине бирдей катышуусу. Бул принцип партиялар менен бирикмелерди түзүү эркиндигин, каалаган коомдук маалыматты алуу жана мамлекеттеги жогорку кызматтар үчүн атаандаш күрөшкө катышуу укугун билдирет.
- Бийликти бөлүштүрүү. Мамлекеттик бийлик белгилүү даражада көз карандысыздыгын сактап, ошол эле учурда бири-бирин токтото алгыдай кылып бийликтин өзүнчө бутактарынын ортосунда теңдештирилип бөлүштүрүлүшү керек.
- Адам укуктарынын жалпы декларациясын жактоо. Бул принципти “Адам мамлекет үчүн эмес, мамлекет адам үчүн” деп түшүнсө болот. Бул калктын жалпы муктаждыктары мамлекеттикинен маанилүүрөөк дегенди билдирет.
- Теңчилик принциби. Теңчиликтин эки түрү бар: мыйзам алдындагы теңчилик жана сот тутумунун алдындагы теңчилик.
- Өзүнүн саясий жана экономикалык статусун өзгөртүү укугундагы теңчилик. Ошондой эле жарандардын экономикалык укуктары корголгон болушу керек.

Конституция

Конституция - өлкөнүн эң негизги укуктук документи, анткени конституцияга каршы келген мыйзам эч убакта күчкө ээ боло албайт. Ошондуктан биз конституцияны эң жогорку мыйзам деп айтабыз. Конституция мамлекеттин түзүлүшүн жана анын негизги баалуулуктарын аныктоо менен, көп учурда элдин ар кандай маданий жана саясий баалуулуктарын чагылдырат. Эгерде бул абдан жакшы түзүлгөн документ болсо, анда ал мамлекетти ички жана тышкы душмандардан коргоодо эң башкы курал болот.

Жазуу түрүндөгү конституциянын курама бөлүктөрү.

Демейде жазылган конституцияда төмөндөгүлөрдү камтыган беренелер болот:

- а) мамлекеттин өзгөчөлүгү;
- б) инсан укуктары;
- в) мамлекеттин бийлик ыйгарым укуктары;
- г) конституцияга өзгөртүү киргизүү процесси.

Адатта конституциянын биринчи беренелеринде мамлекеттин түрү: анын унитардык же федерациялык, дүнүйөчүл же дүнүйөчүл эмес мамлекет экени аныкталат. (Дүнүйөчүл мамлекетте диний партиялар болушу мүмкүн, бирок мамлекет эч кайсы динди жактап колдогон саясат жүргүзө албай тургандыгын айта кетүү керек).

Андан ары конституцияда адатта жарандардын укуктары жана милдеттери аныкталган беренелер берилет. Конституциялар инсандын эркиндигине так жана бекем гарантия берип, бул гарантия иштеп, жүзөгө ашырылып турушу зор мааниге ээ.

Конституцияны даярдоодо аны түзүүчүлөр мамлекеттин бийлик ыйгарым укуктары менен жарандардын укуктарын теңдештирүүгө тийиш. Ошондой эле мында азчылыктын (мисалы, этникалык чакан топтун) укуктары корголуп, азчылыктын көпчүлүккө өз эркин таңуулашына жол берилбеши керек. Көп мамлекеттердин конституциясы бар болгону менен, айрымдары өз жарандарынын адам укуктарын жана башка укуктарын иш жүзүндө коргобойт. Тескерисинче мамлекеттер өздөрү ушул укуктарды одоно бузушу мүмкүн.

Мамлекеттин негизги ыйгарым укуктарын аныктоо конституциянын кийинки бөлүмүн түзөт. Мында адатта мамлекеттик бийликти үч бутакка бөлүштүрүү эрежеси колдонулат:

1. Аткаруучу бийлик (өлкөнүн мыйзамдарына ылайык аткаруу жана башкаруу чечимдерин кабыл алуу ыйгарым укуктары. Ушундай ыйгарым укуктары бар институт “аткаруучу орган” деп аталат. Көп өлкөлөрдө бийликтин аткаруу органдарына президент жана анын министрлер кабинети кирет).
2. Мыйзам чыгаруучу бийлик (өлкөнүн укук тутумунун составдык бөлүгү болуп кала турган мыйзамдарды иштеп чыгуу жана аларды кабыл алуу укугу. Ушундай укукка ээ болгон институт “мыйзам чыгаруучу орган” деп аталат).
3. Сот бийлиги (кылмыш жасады деп айыпталган адамдын мыйзамды бузганын аныктоо, эгер ал күнөөлүү болсо, ага жаза берүү үчүн колдонулат. Сот бийлиги сот тутумунун судьяларына берилет).

2003, 2007, жана 2010-жылдардагы референдумдар

2003-жылдын февралында референдум болуп, анын натыйжасында Конституцияга ар түрдүү өзгөртүүлөр киргизилди. 2005-жылкы парламенттик шайлоодон кийин кош палаталуунун ордуна бир палаталуу Жогорку Кеңеш иштейт.

2007-жыл. Октябрь айында өткөн референдумдан кийин жаңы Конституция кабыл алынган. Бул Конституция президенттик башкаруу формасын негиздерин кайтарып, 2003-жылдын Конституциясына салыштырмалуу аны ого бетер күчөткөн. 2007-жылдын конституциясында, премьер-министр жана өкмөт жасаган иш-чаралары үчүн президенттин, ошондой эле Жогорку Кеңештин алдында жооптуу эле. Президенттин аткаруу жана сот бийликтерине болгон ыйгарым укуктары жана таасири кайтарылган жана кеңейтилген.

2010-жыл: Априлдеги кандуу окуялардан кийин 27-июнда жаңы Конституцияны кабыл алуу боюнча референдум болуп өтүп Кыргыз Республикасындагы башкаруу формасын түп тамыры менен өзгөрткөн. Анда президенттиктен парламенттик башкаруу формасы кабыл алынган жана президенттин укугу чектелген.

Кыргызстандагы Конституцияны өзгөртүүнүн ар түрдүү жолдору

1. Конституция Жогорку Кеңеш тарабынан жарыялана турган бүткүл элдик референдумда өзгөртүлүшү мүмкүн.
2. Конституцияга өзгөртүүлөрдү Жогорку Кеңеш киргизе алат. Бирок бул өзгөртүүлөр депутаттардын көпчүлүгү добуш бергенден кийин гана Жогорку Кеңеш тарабынан кабыл алынат.
3. Конституцияга өзгөртүүлөрдү киргизүү боюнча сунуштарды 300 миңден кем эмес шайлоочулардын демилгеси менен кабыл алынышы мүмкүн.
4. Конституцияга негизги конституциялык түзүлүштөн, адам жана жаран укугу жана эркиндигинен башка бөлүмдөрүнө өзгөртүүлөрдү 2020-жылдын 1-сентябрынан кийин гана киргизилиши мүмкүн.

Бийликтин 3 бутагы:

мыйзам чыгаруучу, сот жана аткаруучу

Мыйзам чыгаруу органдары

Мыйзам чыгаруу органдарынын (булар парламент деп да аталышы мүмкүн) башкы функциясы мыйзамдарды түзүү болуп саналат. Мындан тышкары мыйзам чыгаруу органдары мамлекеттин финансылык каражаттарынын кандай пайдаланылышын белгилеп, мамлекеттер аралык келишимдерди ратификациялайт, ар түрдүү маселелер боюнча эл алдында жарыя угууларды уюштурат, шайлоо өткөрүү тартибин аныктайт, кээде соттордун дайындалышын да бекитет.

Мыйзам чыгаруу органдары ар кайсы өлкөлөрдө көп белгилер боюнча айырмаланат, мисалы, төмөндөгүлөр:

1. депутаттардын саны;
2. иш тартиби жана уюштурулушу;
3. саясий партиялардын ролу;
4. алардын мамлекеттеги аткаруу бийлигине салыштырмалуу маанилүүлүгү;
5. алардагы кызмат орундарды ээлөө жолу (шайлоо же кээде дайындоо).

Кыргызстанда Жогорку Кеңешке партиялык тизме боюнча 120 депутат шайланат. Жогорку Кеңештин депутаттары фракциялар боюнча биригишет: парламенттик көпчүлүк бар, т.а. депутаттык мандаттардын жарымынан көбүнө ээ болгон фракция же фракциялардын коалициясы. Ошондой эле парламенттик оппозиция дагы бар – бул парламенттик көпчүлүктүн курамына кирбеген жана ага карата өзүнүн позициясын жарыялаган фракция же фракциялар. Парламенттин ишин Жогорку Кеңештин регламенти (эрежелери) жөнгө салат.

Жогорку Кеңештин органограммасы КР (5-чакырылыш)

КР Жогорку Кеңеши

Төрага (Төрайым)
(спикер)

Төраганын орун басарлары

Депутаттык фракциялар

Туруктуу комитеттер жана убактылуу комиссиялар

Жогорку Кеңештин Аппараты

Сот тутуму

Сот тутуму мыйзамдарды иш жүзүндө колдонот жана алардын өлкөнүн Конституциясына ылайык, адилеттүү аткарылышына көзөмөлдүк кылат. Ошондуктан сот органдары көз карандысыз жана калыс болууга тийиш. Сот тутумунда адатта соттордун иерархиясы жана апелляция (лат. – “даттануу, кайрылуу”) тутуму болот. Жогорку инстанциядагы соттор төмөнкү инстанциядагылардын конституцияга же

аракеттеги мыйзамдарга карама-каршы келсе, же юридикалык жол-жоболор бузулган болсо жокко чыгаруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот.

Жогорку сот жарандык, кылмыш, экономикалык, административдик жана башка иштер боюнча эң жогорку органы болуп саналат. Жогорку сот бардык жергиликтүү соттордун иш-аракетин жана алар жүргүзгөн процедураларды көзөмөлдөйт.

Конституциялык палата:

544

- мыйзамдар жана башка ченемдик укуктук актыларды конституциялык эмес деп табат;
- күчүнө кире элек эл аралык келишимдердин конституциялуулугу тууралуу корутунду берет;
- Конституцияга өзгөртүүлөр тууралуу мыйзамдын долбооруна карата корутунду берет.

Облустук соттор жана Бишкек шаардык соту төмөн турган соттор чечим чыгара албай турган иштерди карайт. Андан тышкары, облустук соттун сот коллегиясы экинчи инстанциядагы сот катары райондук жана ага теңделген соттордун актыларын кайра караштырат.

(Силер, эгер жаңы жагдайлар пайда болсо же соттун процессуалдык (жол-жобого, эрежелерге байланышкан) ченемдери бузулду деп эсептесеңер, соттун жогорку инстанциясына кайра кароо өтүнүчү менен кайрыла аласыңар, б.а. апелляция берсеңер болот). Ошондой эле соттор мыйзамда бекитилген башка ыйгарым укуктарына да ээ.

Райондук жана ага теңделген соттор бардык жарандык, экономикалык, жазык жана административдик иштерди (мыйзам боюнча жогорку инстанциядагы соттор кароого тийиш болгондорун кошпогондо) карайт. Булар баштапкы инстанциядагы соттор болуп саналат.

2011-жылы Кыргызстанда Судьяларды тандоо кенеши жөнүндө мыйзам кабыл алынган. Бул көз карандысыз орган. Жогорку соттун, Конституциялык палатанын, жергиликтүү соттордун соттордук конкурстук негизде тандоо жүргүзөт жана талапкерлерди президентке сунуштайт жана ал өз учурунда Жогорку Кенешке сунуштайт (Жогорку сотко жана конституциялык палатага тиешелүү болгондо) же жергиликтүү соттун кызматына дайындайт.

Кеңештин курамына КР судьялар Кеңешинин 1/3, парламенттик көпчүлүк жана парламенттик оппозиция тарабынан шайлануучу 24 мүчө кирет.

Аткаруу органдары

Аткаруу органдары мамлекеттик бийлик түзүлүшүндө башкаруучулар болуп саналат. Алар мамлекеттик саясаттын багыттарын аныктайт жана парламент тарабынан кабыл алынган мыйзамдарды жүзөгө ашырат. Алардын курамына мамлекеттин шайлануучу президент сыяктуу, же премьер-министр, министрлер өңдөнгөн дайындалуучу кызмат адамдары, ошондой эле иштин техникалык жагын жөнгө сала турган мамлекеттик кызматкерлер кирет.

Кыргыз Республикасынын аткаруу бийлигине министрлер кабинети, ага баш ийген министрликтер, мамлекеттик комитеттер, административдик ведомстволор, облустардагы ыйгарым укуктуу өкүлдөрдүн администрациялары, райондук мамлекеттик администрациялар кирет.

Министрлер кабинетине Премьер-министр, вице-премьер-министрлер, министрлер жана мамлекеттик комитеттердин төрагалары кирет.

Жергиликтүү өз алдынча башкаруу

“Жергиликтүү” деген сөз облустарга, чоң же чакан шаарлар менен айылдарга тиешелүүлөрдү түшүндүрөт.

Кээ бир өлкөлөрдө жергиликтүү башкаруу органдары жалпы мамлекеттик башкаруу тутумундагы муун же бөлүк гана болгондуктан, алардын ортосундагы айырманы байкоо кыйын. Бирок башка өлкөлөрдө жергиликтүү башкаруу органдары көп жагынан кыйла өз алдынчалыкка ээ. Дегинкиси алардын өз алдынчалыгы канчалык экенин төмөндөгүдөй критерийлер менен аныктоого болот:

1. аткаруу органынын жетекчилери шайланабы же жокпу, шайланса - ким тарабынан?
2. жалпы мамлекеттик саясаттын турмушка ашырылышы үчүн алар канчалык жооптуу?
3. жергиликтүү башкаруу органдары өлкөнүн борбордук бийлигине канчалык көз каранды?
4. өздөрүнүн жөнгө салуучу нормаларын чыгарууга, өз алдынча каржылык (финансылык) киреше алууга жана өздөрү туура көргөндөй сарптоого алар канчалык укуктуу?

Кыргызстандагы жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жана жергиликтүү мамлекеттик администрациялары

Кыргызстанда жергиликтүү мамлекеттик администрация (райондордун деңгээлиндеги) жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарын (айылдардын, шаарлардын деңгээлиндегилерди) айырмалай билүү керек. 2012-жылы облустук мамлекеттик администрациялар КР Өкмөтүнүн облустардагы ыйгарым укуктуу өкүлдөрүнүн аппараты болуп кайра уюшулган.

Жергиликтүү өз алдынча башкаруу тутумуна жергиликтүү кеңештер, алардын аткаруучу-тескөөчү органдары (мэриялар, айыл өкмөттөрү), аймактык коомдук өз алдынча башкаруу органдары (АКӨ - ТОС), калк тарабынан түзүлүүчү башка органдар, ошондой эле жарандардын жыйналыштары (же чогулуштары) кирет.

Кыргыз Республикасында төмөндөгүдөй жергиликтүү кеңештер иш жүргүзөт:

- айыл кеңештери
- шаардык кеңештер

Кеңештин чечимдери токтомдор түрүндө чыгарылат. Жергиликтүү кеңештердин курамында түзүлүүчү депутаттык комиссиялар сессияларда каралуучу маселелерди тактап, кеңештин чечимдеринин аткарылышына көзөмөл жүргүзөт.

Кыргызстандагы жергиликтүү мамлекеттик администрациялардын негизги милдеттерине төмөнкүлөр кирет:

а) аймакты социалдык-экономикалык жактан өнүктүрүү жана калкты социалдык коргоо программаларынын долбоорун түзүү, жергиликтүү кеңеш бекиткенден кийин алардын аткарылышын камсыздоо, жергиликтүү кеңештердин биргелешкен отурумунун алдында отчет берүү;

б) республикалык бюджеттин каражаттары менен стратегиялык багыттагы каражаттардын натыйжалуу жана максаттуу пайдаланышына көзөмөл жүргүзүү;

в) өзгөчө кырдаалдардын, табигый кырсыктардын алдын алуу жана алардын кесепеттерин жоюу боюнча иш-чараларды координациялап (жалпы багыттап), жүзөгө ашыруу;

г) жарандардын, алардын ичинен жашы жете электердин укуктарын сактоого көзөмөл жүргүзүү.

д) жана башка милдеттер.

Бишкек жана Ош шаарлары республикалык маанидеги шаарлар деген статуска ээ. Облустук маанидеги 12 шаар жана райондук маанидеги 17 шаар бар. (Шаардын статусу башынан эле анын чоңдугуна же калкынын санына карай эмес, андагы маанилүү өнөр жай ишканаларынын болушуна жараша аныкталып келген).

Шаарларда аткаруучу-тескөөчү органдын башчысы мэр деп аталат. Аны шаардык кеңештин депутаттары шайлайт. (Бул депутаттарды өз кезегинде шаардын тургундары тике шайлайт). Мэр бир эле учурда кеңештин депутаты боло албайт.

Мэрлер президенттин жана өкмөттүн, шаар кеңешинин алдында жооп берет. Эгерде шаардык кеңештин жалпы депутаттарынын 2/3си ага ишеним көрсөтпөсө, Премьер-министр мэрди иштен алышы жана шаардык кеңеш жаңы мэрди шайлаганга чейин мэрдин милдетин аткаруучуну дайындашы мүмкүн.

Бишкекшаары төрт районго бөлүнөт. Бул районду администрациялардын башчылары Бишкек шаардык кеңешинин макулдугу боюнча дайындалат да, Бишкектин мэринен баш ийет. Шаардын райондорунда өздөрүнүн кеңештери жок, калктын таламдарын шаардык кеңеш коргойт.

Облустук маанидеги шаарлар:

Балыкчы, Жалалабат, Каракол, Кара-Көл, Кызыл-Кыя, Майлы-Суу, Сүлүктү, Талас, Таш-Көмүр, Токмок, Баткен, Нарын.

Райондук маанидеги шаарлар:

Исфана, Кант, Кара-Балта, Кара-Суу, Көк-Жаңгак, Кербен, Кочкор-Ата, Ноокат, Өзгөн, Чолпон-Ата, Шопоков, Айдаркан, Кадамжай, Кайыңды, Кемин, Орловка, Токтогул.

Айылдык аймактар

Айылдык аймактарда бийликтин аткаруучу-тескөөчү органы айыл өкмөтү болуп саналат. 2012-жылы алардын саны 459 болгон. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органынын башчысы ар төрт жылда айылдын тургундары тарабынан тике шайлоолордо шайланат. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органынын башчысы толук ставкада айлык алып иштеген штаттык кызматкер болуп саналат.

Айыл өкмөтүнүн негизги милдеттерине төмөндөгүлөр кирет:

1. Калкка социалдык жана маданий тейлөө кызматтарын көрсөтүү
2. Аймакты социалдык-экономикалык жактан өнүктүрүү жана калкты социалдык жактан коргоо
3. Бюджетти иштеп чыгуу жана аны тийиштүү кеңеш бекиткенден кийин аткаруу
4. Жерди сарамжалдуу пайдалануу боюнча иш-чараларды даярдап, жүзөгө ашыруу.

Айыл өкмөтүнүн башчысы жергиликтүү кеңешке жергиликтүү салыктарды жана жыйымдарды киргизүү боюнча сунуш жасай алат. Айылдык кеңеш 11ден 31ге чейинки

сандагы депутаттан турат. Ал жылына торттон кем эмес ирет сессияга чогулат. Айыл кеңештеринин милдетине жергиликтүү бюджетти жана анын аткарылышы жөнүндөгү отчетту бекитүү, жергиликтүү салыктарды, жыйымдарды, салыктан тышкаркы төлөмдөрдү киргизүү, муниципалдык менчикти пайдалануу тартибин аныктоо, айылдын уставын бекитүү кирет. Жергиликтүү кеңештин чечимдери шайланган бардык депутаттардын көпчүлүк добушу менен кабыл алынат да, токтоом түрүндө чыгарылат. Айылдын бюджетине төмөнкүдөй беренелер камтылышы мүмкүн:

1. айылдарды көрктөндүрүү;
2. өтө жакыр үй-бүлөлөргө колдоо көрсөтүү;
3. мектеп же спорттук курулмаларды куруу ж.у.с.

Перспективалар

2013-жылы «КРнын 2013-2017-жылдар аралыгында туруктуу өнүгүшүнүн Улуттук стратегиясынын» алкагында административдик-аймактык реформанын концепциясы иштелип чыккан. Аталган документке ылайык каржы иштерин борбордон оолакташтыруу, райондорду, айыл аймактарын ирилештирүү болжолдонууда. Реформаларды 2 баскычта жүзөгө ашыруу каралган.

Концепцияга төмөнкү элементтер камтылат:

- жоопкерчиликти күчөтүү жана башкаруунун аймактык деңгээлдериндеги иш-милдеттердин аткарылышын оптималдаштыруу
- мамлекеттик жана муниципалдык кызматтардын жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу
- облустук деңгээлде башкаруу органдарынын ишин оптималдаштыруу
- мамлекеттик программалардын жүзөгө ашырылышын жана башкаруунун натыйжалуулугун баалоону, мониторингдөөнү өркүндөтүү
- адистердин дареметин күчөтүүнүн туруктуу тутумун түзүү.

Шайлоо

Шайлоо демократиянын негизи болуп саналат. Алар эл анын жардамында өз өкүлүн шайлап, орчундуу чечим кабыл алган усулду билдирет. Шайлоо бийликти тынчтык жолу менен өткөрүп берүүнүн негизин түзөт.

Эркин, демократиялуу жана акыйкат шайлоонун шарттары:

1. Шайлоо комиссияларынын көз карандысыздыгы
2. Алгылыктуу жана аткарылышы милдеттүү болгон шайлоо мыйзамы
3. Талапкерлерди эркин тандоо
4. Саясий партияларга өтө катуу көзөмөлдүн жоктугу
5. Шайлоо алдындагы үгүттү жүргүзүш үчүн бирдей шарт түзүлүшү
6. Шайлоочулардын тизмелерин жана шайлоо участкаларын ачык-айкын түзүү
7. Жалпыга бирдей шайлоо укугу
8. Шайлоо участкасынын бирдей жеткиликтүүлүгү
9. Тең шайлоо укугун сактоо жана бардык добуштардын бирдей баалуу экенин таануу
10. Жашырын добуш берүү
11. Шайлоонун жүрүшүнө байкоо жүргүзүү үчүн саясий партияларга жана башка байкоочуларга берилүүчү бирдей укуктар

12. Эгерде шайлоочулар өздөрүнүн шайланма өкүлдөрүн алмаштырууну чечсе, анда бул иш белгилүү бир мезгил ичинде жүргүзүлүшү керек

Добуш берүү менен жарандар өздөрүнүн эң орчундуу укуктарынын бирин – өз жетекчилерин шайлоо укугун – ишке ашырат. Бул укукту жана сиздин добушуңуздун баалуулугун коргоонун мыкты ыкмасы – аны пайдалануу.

Добуш берүү сандыгына шайлоо бюллетенин салуу менен биз эмне кылабыз?

Эркин жана акыйкат шайлоодо добуш берүү менен биз дароо эле бир нече иштерди аткарабыз:

Жаран катары мамлекетибизди башкарууга катышабыз;

1. Учурдагы мамлекеттик бийлик органдарына ишенгенибизди ырастайбыз, же болбосо бийликти башка кишиге же топко берүү талабын коёбуз.
2. Шайлоодо жеңип чыккан өкүлдөрүбүзгө бизди башкаруу үчүн укук беребиз. (Эсиңерде болсун: шайлоодо жеңип чыккан талапкерге биз учурунда добуш бербеген болсок да, ал парламентте бардык шайлоочулардын таламын жактоого милдеттүү. Бирок бул өкүл биздин көз карашыбызга макул болушу керек деген сөз эмес).
3. Өкүлүбүз катары шайланууга далалаттанып (умтулуп) жаткандар бизге отчет берип турушун камсыз кылабыз. Шайлоо мезгилинин дал өзүндө жарандар катары силер өз милдеттерин жакшы аткарган саясатчыларды сыйлап (б.а. ал үчүн добуш берип), начар иштегендерин жазалай (б.а. андайларга каршы добуш бере) аласыңар.
4. Учурдагы мамлекеттик бийлик органдары жүргүзүп жаткан иш-аракеттин натыйжалуулугу жана тууралыгы жөнүндө пикирибизди билдиребиз.
5. Белгилүү бир мезгилден кийин өз өкүлдөрүбүзгө кайрадан ушундай эле жол менен баа бере тургандыгыбызды тастыктайбыз. Демократиялык өлкөлөрдө эч ким эч качан “өмүр бою” шайланбайт - ар бир саясатчы маал-маалы менен өз шайлоочуларынын колдоосуна жетишип турууга тийиш.

Өз өкүлдөрүбүздү шайлап жатканда биз аларга өз убадаларын аткарышы үчүн ыйгарым укуктарын беребиз. Мындай мандатты шайлоо болгон сайын шайлоочулар өздөрү тастыктайт же кайра алып коёт.

Саясий партиялар

Саясий партиялар жарандык коомдун бөлүгү болуп саналат, бирок демейде алардын статусу башка бейөкмөт уюмдардан айырмаланат. Саясий партияларга айрым мүчөлөрүнүн өкмөт курамына кирип, партия жактырган саясатты жүргүзүшү үчүн аракеттеген адамдар биригет. Мына ушунун өзү саясий партияларды башка уюмдардан айырмалап турат.

Бардык учурда коомдук турмуштун көп кырдуу аспектилерине (жактарына) жарандардын өз көз караштары болот жана алар бири-биринен сөзсүз айырмаланат. Алар өздөрүнүн калыптанган пикирине ылайык, колдо бар маалыматтын негизинде, тиешелүү чечимдерди кабыл алат.

Коомдук пикир коомдун бардык мүчөлөрүнүн өз ара аракетинин соңку жыйынтыгы катары калыптанат. Бирок эч убакта эч бир маселе боюнча элдин баарынын пикири толугу менен дал келишпейт, тескерисинче, ар кандай өлкөдө карама-каршы көз караштар менен пикирлер боло берет. Пикирлер менен көз караштар колдо бар маалыматтардын негизинде калыптангандыктан, мында маалымат алуу мүмкүнчүлүгүн жана билим берүү тутумун көзөмөлдөө чечүүчү ролду ойнойт.

Адамдар ачык маалымат алып жүргөн булактарды көбүнчө массалык маалымат каражаттары (ММК) деп аташат. Массалык маалымат каражаттарына гезиттер, журналдар, телекөрсөтүү, радио жана интернет кирет. Булардын ар биринин өзүнчө өзгөчөлүгү бар.

Эмне болгондугу, кандайча, эмне себептен улам болгону тууралуу маалыматтын теңдештирилген жана калыс түрдө берилип жаткандыгын анык билгибиз келсе, ар кыл маалымат каражаттарын карап көрсөк болот. Ошентип, кыйла объективдүү картинаны көрө алабыз: жаңылыктын бир булагынын саясий бир жактуулугу (мисалы, жаап жашыруучулугу) башка булактын саясий бир жактуулугу (мисалы, апыртуучулугу) менен компенсацияланат.

Демократиялык өлкөлөрдө саясатчылар коомдук пикир менен эсептешпей коё албайт, себеби ал саясий чечимдердин иштелип чыгуу жана кабыл алуу процессине катуу таасир тийгизет. Коомдук пикир коомдук аракеттерге алып барат: адамдар саясий партияларга мүчө болуп кирет, өкмөткө каршы добуш берет, коомдук уюмдарга мүчө болуп кирет же ал уюмдарды өздөрү түзөт, демонстрацияга чыгат же иш таштайт.

Коомдук пикирдин саясий ишмерлерге жана саясий структураларга болгон таасири ушунчалык катуу болгондуктан, демократиялык өлкөлөрдө атүгүл өкмөттүн саясий курсун өзгөртүп салат. Мына ушундан улам демократиялык өлкөлөрдө массалык маалымат каражаттары кээ бир учурларда “төртүнчү бийлик” деп аталат.

Коррупция

Коррупциялык ишке аралашсамбы-жокпу дегенде ал адам кармалып, жазага тартылбаймбы, бул жаза канчалык катаал болушу ыктымал, башка жолдорго салыштырмалуу мында кандай пайдага жетише алам деп ойлонот.

Айрым бир жорук-жосундар адилетсиз деп бааланса да, аларды мыйзамсыз дагы, коррупциялык дагы дегенге болбойт. Маселен, кайсы бир фирма жалгыз өзү жеткирип турган товардын же жеке өзү гана көрсөтүп турган тейлөөнүн баасын эки эсе жогорулатып салды дейли. Бирок ошол эле учурда ал мындай товарды же тейлөө кызматын сунуштаганга мүмкүнчүлүгү бар башка фирмаларга тоскоолдук кылууга эч кандай аракет жасабаса, анда бул мыйзамга да каршы келбейт, коррупция дагы болуп эсептелбейт.

Кайсы бир лоббилөө тобу (айталы, өндүрүштүк компаниялардын жетекчилери, пенсионерлер же айыл чарба жумушчулары) белгилүү бир мыйзамдын кабыл алынышына өзгөчө кызыкдар болсо жана бул үчүн добуш бергенге парламент депутаттарын ынандырууга аракеттенишсе, мындай иш-аракет коррупциядай көрүнүшү мүмкүн. Бирок мындай иш-аракет мыйзам чегинде, ачык-айкын түрдө (коомчулуктан жашырбай) жасалса, анда бул коррупция эмес. Эгер ушундай мыйзам долбоорун колдоп добуш берсин үчүн депутаттарга пара сунуш кылышса, анда лоббилөө коррупцияга айланат.

Коррупциялык иш-аракетке мамлекеттик органдардын кызматкерлери эле эмес, медицина, билим берүү мекемелеринде, ошондой эле менчик компанияларда иштегендер да демилгечи болушу ыктымал, ошондой эле жөнөкөй жарандар.

Коррупция күч алганда анын кесепетинен экономика өтө начарлап, калк жакырланып кетиши мүмкүн. Анткени:

- Коррупция өндүрүш чыгымдарын көбөйтүп жиберет, себеби ишкерлер парага кеткен чыгашаны өздөрү өндүргөн товардын же көрсөткөн тейлөө кызматынын наркына кошуусу керек, болбосо эч кандай пайда ала алышпайт.
- Коррупциядан алынган киреше көбүнчө инвестицияга эмес, өздүк керектөөгө, сарптоого жумшалат.
- Коррупция мыкты ишкерлерге эмес, бийликте күчтүү тааныштары бар адамдарга жол ачат.
- Коррупция тейлөө кызматтарынын баасын асмандатып, сапатын төмөндөтүп ийиши мүмкүн.
- Коррупция элдин мамлекетке болгон ишенимин жоготот, андыктан алар салык төлөөнү анча каалашпайт.

Экономика

Экономика (грек.тилинен) «*ойкос*» - (үй, чарба)

«*номос*» - (мыйзам) ► үй чарба жүргүзүү мыйзамдары.

Азыркы тилде «экономика» сөзү кыйла көп маанилүү. Биз мунун негизги үч маанисин карайбыз.

Э к о н о м и к а – б у л

Айрым райондогу, өлкөдөгү, өлкөлөр тобундагы же бүткүл дүйнөдөгү адамдардын чарбасы, чарба ишмердигинин бардык түрлөрү	Чарба жана ага байланышкан адамдарын ишмердиги жөнүндөгү илим, б.а. билимдер жыйындысы	Товарлар менен тейлөө кызматтарын өндүрүү процесстерине, бөлүштүрүүгө, алмаштырууга, керектөөгө байланыштуу адамдар ортосунда келип чыгуучу коомдук мамилелер

Мисалы

Кыргызстандын экономикасы, дүйнөлүк экономика ж.б.у.с.	Өнөр жай, айыл чарба экономикасы ж.б.у.с.	Феодалдык, базар жана буйрукчул-административдик ж.б.у.с.

Экономика – бул адамдардын жашоо шартын материалдык жактан камсыздоо менен байланышкан ар кандай эле ишмердик.

Экономика илимдери

Т а р м а к т ы к • билим берүү экономикасы, курулуш экономикасы ж.б.	Ф у н к ц и о н а л д ы к • каржыны бухгалтердик эсепке алуу ж.б.	«Ч е к т е ш» • экономикалык география • экономикалык тарых, демография ж.б.

Экономика илим катар (экономика теориясы)

Иликтенүүчү факторлорду, предметтерди жана көрүнүштөрдү жалпылоо даражасына карай экономика теориясында *микроэкономика, макроэкономика жана мегаэкономика* айырмаланат.

Микроэкономика Экономикалык чечимдерди кабыл алуу процессиндеги айрым экономикалык бирдиктердин (үй чарбаларынын, фирмалардын, товар базарларынын) иш-аракеттерин окуп-үйрөнөт	Макроэкономика Өлкө экономикасын бирдиктүү бүтүн, б.а. бардык экономикалык бирдиктердин жыйынды иш-аракети катары окуп-үйрөнөт	Мегаэкономика Эл аралык экономикалык мамилелерге тиешелүү маселелерди окуп-үйрөнөт
Окуп-үйрөнүлүүчү маселелерден мисалдар		
Базарлар жана баалар, сунуш жана суроо, атаандаштык, кирешелердин бөлүштүрүлүшү	Улуттук дүң продукт, инфляция жана жумушсуздук, экономикалык саясат	Эл аралык соода, валюта мамилелери, интеграция экономикасы

Экономика илимдеринин натыйжаларын колдонуу жааттарына карай үч багыт айырмаланат: позитив экономика, ченемдик экономика жана болжолдоо.

Позитив экономика экономиканын абалын колдо болгон фактылар менен даана көрүнүп турган далилдердин, б.а. бар нерселердин негизинде иликтейт да, жакшы же жаман деген бааны бербейт. Анын милдети – болгон нерсени жана анын кандай иштегенин так сыпаттап (мүмкүн болсо, өлчөп) берүү. «Бүгүн өтө ысык болду». «Коомдо кирешелер теңдеш эмес бөлүштүрүлүп жатат» - бул позитив экономиканын ырастоолорунан мисалдар.

Ченемдик экономика баа берүүчү ырастоолордун, эмнелер болууга тийиш деген талаптын негизинде экономикалык иш-аракеттин натыйжаларын талдайт. Мисалы, ченемдик ырастоо мындай айтылат: «Айлана чөйрөнүн абалын жакшыртуу үчүн жаңы технологиялык маданиятка өтүү зарыл».

Болжолдоо – бул экономикада келечекте эмнелер болушу мүмкүн жана керек экендигин илимий жол менен көрө билүү.

Экономикалык ишмердик жана маселелер

Ресурстардын чектелгендиги: адамдын муктаждыктары чектелбеген, аларды канааттандыруучу ресурстар чектелүү.

Конфликттер: чектелгендик айрым жеке адамдардын же адамдардын топторунун кызыкчылыктарынын кагылышуусуна алып келет.

Чечим кабыл алуу: конфликттүү кырдаалдарда чечим кабыл алуу зарыл болот. Ыктымал кадамдардын жана иш-аракеттердин оң жана терс натыйжаларын баалоо керек.

Тобокелдик: жеке адам кабыл алган чечимдер дайыма тобокелдикке байланышат, анткени учурдагы, айрыкча келечектеги жагдай жөнүндө анык маалымат алуу мүмкүн эмес.

Муктаждыктар, байгерликтер, ресурстар жана өндүрүш

Муктаждыктар

Муктаждык – бул жандуу организмдин жашоо шартына көз карандылыгынан же бир нерсе жетишпестигин сезүүдөн, ошого жетишүү үчүн умтулуудан көрүнүүчү абалы.

Муктаждыктардын түзүмү

Өндүрүштүк эмес	Өндүрүштүк
Күнүмдүк турмушта пайдаланылуучу нерселерге	Өндүрүш ресурстарына
• баштапкы (жашоону камсыздоо) жана экинчилик (жашоону жакшыртуу)	
• материалдык жана рухий	
• жекече, жамааттык, коомдук	

Адамдын муктаждыктарынын эң маанилүү өзгөчөлүгү – жалпысынан чектелбегендиги, каныкпастыгы жана улам өсө берүүчүлүгү. Ар он жыл аралыгында керектөө товарлар менен тейлөө кызматтарынын түрлөрүнүн саны эки эселенип, ошол эле учурда алардын көп түрлөрүнүн керектелиш көлөмү өсүп турары белгилүү. XXI кылымда адам биздин ата-бабалардын оюна дегеле келбеген миңдеген муктаждыктарын канааттандырууга умтулат, кийинки муундардыкы мындан да көп болот. Жаңы ойлоп табуулар, ачылыштар жана идеялар жаңы муктаждыктардын жаралышын шарттайт.

Ошентип, адамзат прогресси, маданияттын, билимдердин өнүгүшү, рухий мейкиндиктин, экономиканын мүмкүнчүлүктөнүнүн кеңейиши муктаждыктардын сандык жана көбүрөөк сапаттык жактан өсүшүнө алып келет. Бул мыйзамченемдүүлүк муктаждыктардын үстөм келүү мыйзамы деп аталат.

Байгерликтер

Адам өз муктаждыктарын жашоодогу байгерликтердин жардамында канааттандырат. Бул байгерликтер эркин жана экономикалык болуп бөлүнөт.

Эркин же бекер байгерликтер - бул муктаждыктарга салыштырмалуу ашыкча байгерликтер. Алар табиятта бар, ар бир адам каалаганча пайдалана берсе болот. Буга күн нуру, аба, жаан же деңиз суусу мисал болот.

Эркин байгерликтерди өндүрүү керек болбогондуктан, аларадамга акысыз эле берилет. Ошол эле учурда планета калкынын чарба ишмердиги улам күчөп бараткандыгына байланыштуу Жер шарындагы айрым табигый ресурстар азая баштады. Биз эми ичер сууну же деңиздеги балыкты түгөнгүс деп айта албайбыз.

Бирок өзүнүн негизги муктаждыктарын адам экономикалык байгерлик эсебинен канааттандырат. Бул байгерликти адам өзү ресурстарды колдонуу жана эмгектенүү аркылуу жаратат.

Экономикалык байгерликтер – бул адам өзүнүн көптөгөн муктаждыктарын канааттандыруу үчүн өндүрө турган керектөө товарлар менен тейлөө кызматтары.

Товарлар - бул адам кармалап же сезип көрө ала турган нерселер.

Алар өндүрүш натыйжасында, сатуу же алмашуу үчүн чыгарылат. Мисалы: азык-түлүк, кийим, бут кийим, телевизор, эмерек, китептер ж.б.у.с.

Тейлөө кызматтарын көрүүгө, кармалап сезүүгө болбойт, алар материалдык эмес, бирок белгилүү баалуулукка ээ жана пайда алып келет. Мисалы: окутуу, медициналык тейлөө, юридикалык консультациялар, товар сатуу, чач тегиздөө, оңдоо ж.б.у.с.

Экономикалык ресурстар жана өндүрүш

Түшүнүк	Мүнөздөмөсү
Өндүрүш	Муктаждыктарды канааттандыруу үчүн зарыл байгерликтерди жаратуу процесси. Бул адамдардын өз ара жана табият менен болгон мамилелерине байланышкан.
Максаттар	• Адамдардын муктаждыктарын канааттандыруу • Пайда алуу
Зарыл шарттар	Экономикалык ресурстар: • табигый – жаратылыштагы заттар жана күчтөр • материалдык ресурстар – бардык колдон жасалуучу өндүрүш каражаттары • эмгек ресурстары – эмгекке жарамдуу курактагы калк • каржы ресурстары – өндүрүштү уюштурууга жумшалган акча каражаттары • маалымат ресурстары – билимдер, тажрыйба, көндүмдөр, маалымат технологиялары
Натыйжа	• базарда товарга айлана турган өндүрүш продуктулары • Пайда – товарларды сатуудан түшкөн кирешенин аларды өндүрүүгө жумшалган чыгымдардан ашкан өлчөмү

Экономикалык тандоо

Чектелгендик – экономиканын негизги маселеси

Ошентип, адамдар, калк, өлкөлөр өтө көп, иш жүзүндө чектелбеген сандагы экономикалык байгерликтерди керектегиси келет. Бирок аларды өндүрүү үчүн ого бетер көп сандагы түркүн экономикалык ресурстар талап кылынат. Бул жерде каалоодогу жана мүмкүн нерселердин ортосундагы болбой койбос карама-каршылык келип чыгат.

Муктаждыктарды канааттандыруу мүмкүнчүлүгү кыйла эле чектелүү, анткени табият экономикалык байгерликтер үчүн пайдаланыла турган адамга жеткиликтүү ресурстарды чектелүү санда жаратат.

Адамзат коомунун карамагындагы экономикалык ресурстардын бардык түрлөрү сан жагынан да, сапат жагынан да чектелүү. Алар адам муктаждыктарынын бардык түрлөрүн канааттандырууга дегеле аздык кылат.

Бул факт бизди курчап турган дүйнөнүн негизги мүнөздөмөсү чектелгендикке байлашынтуу экендигин ырастап турат. Бул маселе экономикада «чектелгендик принциби, же ресурстар сейректиги» деп аталат.

Чектелгендик маселеси салыштырмалуу мааниге ээ: «муктаждыктар ресурстарга караганда көп».

Эмне өндүрүү керек?
Берилген экономикалык мейкиндикте берилген мезгилде өндүрүлүүгө тийиш болгон байгерликтерди тандоо

Кантип өндүрүү керек?
Тийиштүү байгерликтерди өндүрүү үчүн ресурстардын, технологиялардын айкашын тандоо

Өндүрүлгөн нерселерди **ким** керектейт?
Коомдун дүң кирешесин бөлүштүрүү ыкмасын жана түзүмүн тандоо

Экономикалык тандоо жана альтернативдүү нарк

Ар бир адам күнүмдүк турмушта кадам сайын тандоо маселесине туш келе берет.

Мисалы, биз дайым бир нерсени тандашыбыз керек: эмнени кийебиз, кандай нерсени сатып алабыз, жол жүргөндө поезд же учак менен барабыз ж.б.у.с. Тандоо маселеси чектелгендик маселесине байланышкан. Биз өзүбүз каалаган нерселердин баарына эле каалагандай санда ээ боло албайбыз, ошондуктан бир нече мүмкүнчүлүктөн (альтернативадан) тандоо керек болот.

Альтернатива (лат. alter – башка; экинин бири): 1. Бири-бирин жокко чыгаруучу мүмкүнчүлүктөрдөн тандоо зарылдыгы; 2. Бири-бирин жокко чыгаруучу мүмкүнчүлүктөрдүн ар бири.

Мүмкүнчүлүктөрдүн бирин тандоо жөнүндө чечим кабыл алган ар бир учурда биз башка мүмкүнчүлүктөн баш тартабыз. Мисалы, эгер силер жаңы телефон сатып алууну чечсеңер, анда ошол акчаны, мисалы, жаңы кийим сатып алууга жумшоо мүмкүнчүлүгүнөн баш тартасыңар.. Мүмкүнчүлүктөр чектелгенде, тандоо да чектелет.

Демек, бир нерсеге ээ болуу чечими ошол эле учурда башка бир нерсеге ээ болуудан баш тартуу болуп саналат. Ошентип, ар бир тандоонун «наркы» же «баасы» бар. Тандоо баасы башка (альтернативдүү) байгерликтерди тандоо менен кечип жиберилген байгерликтердин пайдасы, наркы же саны менен аныкталат.

Альтернативдүү нарк (тандоо баасы) – бул эң керектүү делген эки альтернативадан бирин тандаганда кайынысынан баш тартууга туура келсе, ошонусу.

Керектөөчүлүк жүрүм-турум жана укук

Байгерликтин пайдалуулугу

Кайда иштегендигине карабастан, бардык адамдар керектөөчү болуп саналат. Керектөөчүлөрдүн жүрүм-туруму сезими же эмоциясы эмес, байгерликтерди колдонуунун пайдасын арттыруу максатында альтернативдүү мүмкүнчүлүктөрдөн акыл-эстүү тандоо менен аныкталат.

Пайдалуулук – байгерликтин адам муктаждыгын канааттандыра турган сапаты.

Адам кандайдыр бир байгерликти же тейлөө кызматын керектеген сайын тийиштүү муктаждыгы каныга берет. Улам кийинки байгерликтин пайдалуулугу азая берет. Бул көрүнүш чегине жеткен кемүүдөгү пайдалуулук деп аталат.

Ар бир жеке адам өзүнүн бюджетинин мүмкүнчүлүгүнө, табитине, модага карай товарлардын касиеттерин жана сапатын баалайт.

Керектөөчүнүн эгемендиги

Базар экономикасында өндүрүлгөн нерселердин баары кимдир бирөөгө сатылышы керек. Керектөөчүнүн акчасы – өндүрүшчүнүн кирешесинин башкы булагы, ошондуктан дал керектөөчүнүн тандоосу акыр аягында эмнелер жана канча санда өндүрүлөрүн аныктайт. Мындай кырдаал керектөөчүнүн эгемендиги деп аталат.

<i>Керектөөчүнүн эгемендигин жүзөгө ашыруу формалары</i>	Керектөөчүнүн тандоо эркиндиги: • өзүнүн кирешесин керектөөгө жана үнөмдөп сактоого бөлүштүрүүдөгү; • өзүнүн үнөмдөгөн каражаттарын сактоо ыкмаларын тандагандагы; • Кирешени товарлар менен тейлөө кызматтарынын ар түрдүү топтомдоруна эффективдүү пайдалануудагы.
<i>Керектөөчүнүн эгемендигинин мааниси</i>	Керектөөчүнүн эгемендиги бар болгондо, керектөөчүлөрдүн да, өндүрүшчүлөр менен бүтүндөй коомдун да кызыкчылыктары камсыздалат.
<i>Керектөөчүнүн эгемендигинин корголушу</i>	Керектөөчүнүн эгемендигин төмөндөгүлөр коргойт: • бүтүндөй коом; • мамлекет; • керектөөчүлөрдүн коомдук уюмдары.

Керектөөчүнүн социалдык чөйрөсү жана жүрүм-туруму

<i>Чөйрө</i>	<i>Эмнелерди камтыйт?</i>	<i>Кандай таасир этет?</i>
<i>Алыскы</i>	Жалпыга маалымдоо каражаттары Маданият Керектөөчүнүн өздүк тажрыйбасы	Жүрүм-турумдун белгилүү нугун аныктайт
<i>Жакынкы</i>	Керектөөчү эң көп баарлашкан адамдардан турат (үй-бүлөсү, достору, жумуштагы кесиптештери)	Керектөөчүнүн чечимдерине кыйла катуу таасир этет

Таасир топтору, атап айтканда, баштапкы топтору да болот, булар керектөөчүлүк чечим кабыл алууда чоң роль ойнойт.

Баштапкы топтордун ичинде убакыт өткөн сайын топ мүчөлөрүнүн калыптанып калган белгилүү жүрүм-турум жана мүдөө формалары болот. Үй-бүлөлөрдө ата-энелер балдарын тарбиялап, көз карашын жана баалуулук багыт алуусун калыптандырат, бул балдардын кийинки жүрүм-турумуна да таасир этет. Балдар ата-энесинин бир нерсе сатып алгандагы, акча жана жарнамага карата чечим кабыл алуусуна байкоо салып, айрым адаттарын өздөштүрөт.

Үй-бүлө менен катар баштапкы топторго теңтуштар да кошулат. Жаштар өзүнчө топтошуп калганда, үй-бүлөнүн инсанга таасири кыйла басаңдайт.

Бул топтордун жүрүм-турумунан ошол топко киргендигин көрсөткүдөй окшоштуктар билинет. Топтун мүчөсү болуу үчүн жүрүм-турумдагы айрым үлгүлөрдү өздөштүрүү зарыл. Топко таандык болгусу келгендер анын мүчөлөрүнүн табитине ыңгайлашуусу (белгилүү маркадагы кийим кийүү, белгилүү багыттагы музыка угуу ж.б.) керек.

Керектөө маданияты

Адамзат коомунун тарыхында жүрүм-турумдун белгилүү ченемдери калыптанган, алар керектөөчүлүк маданиятын да аныктайт.

Керектөөчүлүк маданиятка төмөндөгүлөр кирет:

- керектөөчүнүн сарамжалдуу жана алгылыктуу тандоосу;
- тандаганда жүрүм-турум ченемдерин жана стандарттарын сактоо;
- эстетикалык табиттин, сыпайылыктын, тктоолуктун көрүнүшү, модага ыңгайлаша билүү.

Товар же тейлөө кызматын тандаганда ар кандай маалымат булагына (достор жана тааныштар, өндүрүүчү, жарнама, басылма, телекөрсөтүү жана радио, керектөөчүлөр үчүн атайын басылмалар, интернет) эстүүлүк менен көңүл буруу керек.

Маалымат – бул бийлик, бирок аны акыл-эстүүлүк менен колдонуу керек. Буга көбүнчө ак ниетсиз, туура эмес, уятсыз, каратып туруп калп айткан жарнама тоскоолдук кылат. Ошондуктан товарлардын керектик касиеттерин жана сапатын салыштырганды үйрөнүү керек.

Фирмалардын көпчүлүгү өз продукциясынын керектик касиеттерин жана сапатын көрсөтүү үчүн стандарттуу белгилерди колдонушат. Бул белгилер жана символдор дүйнөдөгү көпчүлүк өлкөлөрдө таанылган.

Товардык белгилери эле продукциясынын сапаты мыкты экендигинен кабар берген фирмалар бар. Эл аралык базарда ушундай кадыр-баркка жетиш үчүн алдыңкы өндүрүшчүлөр ондогон, атүгүл жүздөгөн жылдар бою ырааттуу иш жүргүзүшкөн.

Керектөөчүлөрдүн укуктарына ким кепилдик берет?

<i>Мамлекеттик уюмдар (кызматкерлер)</i>	Мыйзам чыгаруу иши Керектөөчүлүк базарындагы мыйзамдардын сакталышына көзөмөл
<i>Керектөөчүлөрдүн укуктарын коргоо боюнча жергиликтүү мамлекеттик уюмдар</i>	Керектөөчүлөрдүн облустук коому Керектөөчүлөрдүн укуктарын коргоо боюнча шаардык коом Ар түрдүү эксперттик уюмдар
<i>Керектөөчүлөрдүн укуктарын коргоо боюнча коомдук уюмдар</i>	Эң таасирдүү. Алар бюрократиялык убара менен байланышпаган, нускамалар жана макулдаштырууларсыз эле абдан ыкчам иш жүргүзөт. Бизнестен да, саясаттан да, мамлекеттен да көз каранды эмес, ошондуктан алар өз талаптарын жалпыга маалымдоо каражаттарына ачык жиберет.

Керектөөчүнүн товар жөнүндө маалымат алуу укугу

Керектөөчүнүн маалымат алуу укугу фирманын өз товары жөнүндө толук маалыматты оромдордо берүүгө милдеттүүлүгү менен камсыздалат.

Буга ар бири товар тууралуу белгилүү маалымат бере турган атайын символдордун колдонулушу чоң мүмкүнчүлүк түзөт.

Товар оромдорунда жана товарлардын өздөрүндө кездешүүчү бардык символдорду төрт топко бөлүүгө болот:

- товардын экологиялык коопсуздугун көрсөтүүчү;
- сапат жана коопсуздук стандарттарына туура келерин тастыктоочу;
- товардын курамы жөнүндө кабарлоочу;
- товарды колдонуу эрежелери жөнүндө кабарлоочу.

Мындан тышкары, тамак-аш продуктуларында, дары-дармектерде жана атыр товарларында алардын жарамдуулук мөөнөтү, курамы жана колдонбош керек болгон учурлар милдеттүү түрдө көрсөтүлөт.

Продуктунун курамы жөнүндөгү маалымат абдан маанилүү болуп эсептелинет. Азыркы технологиялар азык-түлүк даярдоодо жасалма (синтетикалык) алмаштыргычтарды колдонууга мүмкүндүк берет. Көп өлкөлөрдө азык кошулмаларынын 250 түрүн колдонууга уруксат берилген. Бирок колдонулушуна тыюу салынгандары да бар.

Эсиңерде болсун: E121 жана E123 (боёгучтар), E240 (консервант).

Ишкана жана эффективдүү эмгек

Ишканалардын түркүмдөлүшү

Ишкана (фирма) – эң майда ишкердик бирдик.

Ишкананын ишмердиги анын экономикалык жана укуктук чөйрөдөгү байланыштары менен аныкталат.

Ишканалар

Товар өндүрүүчү:	Тейлөөчү:
чийки зат казып алуучу ишканалар (кен, көмүр шахта); өндүрүш каражаттарын чыгаруучу ишканалар (машина куруу заводу, прокат цехи); керектөө буюмдарын чыгаруучу ишканалар (токуу же тигүү фактикасы); азык-түлүк өндүрүүчү ишканалар	соода ишканалары (дүкөн, дүң база, ресторан ж.у.с.); транспорт ишканалары (авиакомпания, автотранспорт ишканасы, кеме компаниясы, трамвай депосу ж.б.); банк чөйрөсүндөгү ишканалар (сактык касса, банк); камсыздандыруучу ишканалар (медициналык камсыздандыруу компаниясы); тейлөө чөйрөсүндөгү башка ишканалар (чачтарач, кир жуугуч, химтазалагыч ж.б.)

557

Ишканалардын мааниси ар кайсы субъектилердин көз карашында

2-таблица

Ишкер	Ишкана ачканда, товар өндүрүп, базарда сатканда мүмкүн болушунча чоң пайда алууга умтулат
Ишкана кызмачысы үчүн	Эң маанилүү жагдайлар – киреше булагы катары адилеттүү эмгек акы, кесиптештер менен мамиле, эртең эле кокус жумушунан айрылып калбастыгына ишенгендик
Керектөөчү	Ишкананын базарда жогорку сапаттагы продуктуну алгылыктуу, мүмкүн болушунча арзан баада сунушташына кызыкдар
Шаар, аймак жана мамлекет үчүн	Анын аймагында ишкананын иштеп турушу бюджетке салык каражаттарынын түшүүсүнө, жумуш орундарынын ачылышына, калктын сатып алуучулук жөндөмүнүн жогорулашына жана инфратүзүмдүн өнүгүшүнө өбөлгө түзөт

Ишкана экономикалык бирдик катары

Ар бир ишкана экономиканын башка катышуучулары үчүн товарлар менен тейлөө кызматтарын өндүрөт.

Киреринде: курулмалар, жабдуулар, машинелер, сырьё жана материалдар, башка ресурстар, мунун ичинен эмгек дагы

Фирма
Ресурстарды товарлар менен тейлөө кызматтарына айлантуу (өндүрүш)

Чыгарында: өндүрүлгөн жана сатылган товарлар менен тейлөө кызматтары

Экономикалык байгерикилерди өндүрүү үчүн пайдаланылуучу экономикалык ресурстардын баары өндүрүш ресурстары же өндүрүш факторлору деп аталат.

Ресурстар, өндүрүш факторлору, факторлук кирешелер

Экономикалык ресурстар	Табигый	Капиталдык	Адамдык	Ишкерлик
Өндүрүш ресурстары (өндүрүш факторлору)	Жер	Капитал	Эмгек	Ишкердик
	Кыртыш, суу ресурстары, айдоо жерлер, токойлор, кычкылтек, пайдалуу казылып алынуучулар ж.б.у.с.	физикалык: имараттар жана курулмалар, станоктор жана жабдуулар, байлаыш каражаттары жана транспорт, материалдар каржылык: ресурсстардын башка түрлөрүн сатып алуу үчүн акча ресурстары	өндүрүш процессиндеги адамдардын физикалык жана акыл-эс жөндөмдөрү, ден соолук абалы, билими жана кесиптик жөндөмөрү	адамдардын ишкердик деген өзгөчө талантынын барлыгы
Киреше/өндүрүш каражаттарынын акысы	Рента	Пайыз	Эмгек акы	Пайда

Эффективдүү эмгек

Эффективдүү эмгектин көрсөткүчтөрү

Эмгектин эффективдүүлүгү	Өндүрүштүн натыйжалуулугу, б.а. ресурстардын оптималдуу пайдаланылышы (өндүрүштөгү чыгымдар менен натыйжаларды салыштыруу)
Эмгекти бөлүштүрүү	Эмгек ишмердигине адистештирүү түрүндө өндүрүштү уюштуруу
Эмгекти адистештирүү	Өндүрүштүн айрым түрлөрүн аткаруу, продукциянын айрым түрлөрүн чыгарууга багыт алуу
Эмгек өндүрүмдүүлүгү	Эмгектин чыгымдалышынын эффективдүүлүгүн көрсөтөт. Кызматчынын убакыт бирдигинде өндүргөн продукциясынын саны же продукция бирдигин даяндап чыгарууга жумшалуучу жумуш убактысынын чоңдугу менен туюнтулат.
Атаандаштыкка туруктуулук	Ишкананын сапат жана башка мүнөздөмөлөрү боюнча башка өндүрүшчүлөрдүн товарларынан кем калбаган товарларды (тейлөө кызматтары) өндүрүп, базарда сатууга жөндөмдүүлүгү

Эмгек жана анын сый акысы

Эмгек базарынын өзгөчөлүктөрү

Эмгек базарынын негизги өзгөчөлүгү анын курамдык элементтери – тирүү адамдар, ал эми соода-сатык объектилери – жумуш күчү экендигинде.

Жумуш күчү – бул ар бир адамдын жекече өндүрүү жөндөмү, адам организминин физикалык жана рухий кудуретинин биримдиги, мунун ичинен билим жана кесипкөйлүк деңгээли, кызыкчылыктары, мүдөөсү, эмгектеги жигердүүлүк даражасы, өздөштүргөн көндүмдөрү жана топтогон тажрыйбасы.

Экономиканын башка чөйрөлөрүндөй эле, эмгек базарында да талап жана сунуш мыйзамы иштейт, жумуш күчүн сатуучулар менен аны сатып алуучулардын экономикалык мамилелеринин тутуму түзүлөт. Адаттагы товарлар менен тейлөө кызматтарынын базарларында сатып алуучулар – керектөөчүлөр, б.а. товарлар менен тейлөө кызматтарына суроо-талабы бар үй чарбалары. Сунушту калыптандыруучу сатуучулар - фирмалар. Эмгек базарында мунун баары тескерисинче болот.

Сатуучулар – бул өзүнүн эмгектенүү жөндөмүн саткысы келген адамдар, б.а. эмгек базарында сунушту калыптандыруучу үй чарбалары.

Сатып алуучулар – бул товарлар менен тейлөө кызматтарын өндүрүү үчүн кызматчыларды жалдаган, б.а. эмгек кызматына талап койгон фирмалар.

Эмгек базарында эмгек деген экономикалык ресурс сатылат. Бирок эмгек базарында эмгек кызматы же жумуш күчү сатылат жана сатып алынат десе тагыраак болот.

Салыштыруу үчүн экономикалык ресурс катары жерди алалы. Эгер кайсы бир жер участкасынын ээси аны бирөөгө сатса, анын укугу ошол кишиге өтөт да, мында жерди сатуу жөнүндө сөз болот. Эгер бул жер башка бирөөгө убактылуу ижарага берилсе, анда жер кызматын сатуу жөнүндө сөз болот.

Эмгек талабы жана сунушу жөнүндө сөз кылганда, эмгек кызматынын талабы жана сунушу эске алынат, анткени эмгектенүү жөндөмү катары эмгектин өзү сатылышы мүмкүн эмес: ал кызматчынын өзүнүн менчиги болуп саналат жана дайыма анын менчиги бойдон кала берет.

Өндүрүш факторун катары эмгек кызматы кыймылдуулук жана универсалдуулук деген түшүнүктөр айырмалап турат.

Кыймылдуулук – бул фактордун эң эле начар түрткүнүн таасири менен бир чөйрөдөн башкасына оңой жылышуу жөндөмү. Эмгек кыйла эле кыймылдуу келет. Ар кандай

өлкөдө кызматчылар бир фирмадан башка фирмага, бир тармактан башкасына кетип калууга даяр, эгерде ошол эле жумуш үчүн көбүрөөк төлөй турган болсо.

Универсалдуулук бир эле кызматчы өз эмгегин ар түрдүү кызмат катары сунуш кыла алаарын билдирет. Адамдар өмүр жолунда кайра окуп, жаңы кесиптерди өздөштүрүшү мүмкүн.

Эмгек сый акысы

Эмгек кызматынын баасы – бул белгилүү сандагы иш убактысы (1 саат, күн же ай) үчүн белгиленген коюм катары аныкталуучу эмгек акы (W).

Эмгек акы өлчөмүнө төмөнкүлөр таасир этет:

- кызматчынын билим жана кесипкөйлүк деңгээли;
- өндүрүштүн тийиштүү өнүгүшүнө шайкеш келгидей жумуш күчүнө болгон талап;
- эмгек базарынын абалы, б.а. жумуш күчүнүн талабы менен сунушунун катышы;
- кызматчынын эмгегинин өндүрүмдүүлүгү;
- социалдык чөйрөнүн өнүгүү даражасы.

Эмгекке төлөө формалары

Эмгек акы	Убактысына карай	Бүткөрүлүшүнө карай	Дареметтик
	Кызматчынын жумуш ордунда болгон убактысына карай	а) аккорддук: иштин жетишилген натыйжасы же белгилүү мөөнөттө бүткөрүлгөндүгү үчүн акы; б) сыйлык: эмгектеги жетишкендиктерге жараша убактысына карай төлөөнүн сыйлык менен айкалышуусу.	Кызматчынын кесипкөйлүгү гана эске алынат
	Жумуштун көлөмүнө таасир этүү мүмкүн эмес, ал эми натыйжасын өлчөө кыйын болгондо колдонулат	Кызматчы иштин натыйжасына таасир эте алат	Кызматчы келечекте эмгек акысын жогорулатуу үчүн өзүнүн кесипкөйлүгүн арттырууга аракеттенет
Пайдадагы үлүш	Эмгекке төлөөнүн салттуу эмес формасы. Жумуш берүүчү кызматчыларды фирманын ийгилигине кызыктыруу үчүн пайда үлүшүн бериши мүмкүн.		

Номиналдык жана реалдуу эмгек акы

Номиналдык	Реалдуу
эсептелген же алынган акча түрүндөгү эмгек акы	товар түрүндөгү эмгек акы

Үй-бүлөнүн акчасы каякка кетет?

Үй-бүлөнүн кирешелери жана чыгымдары

Үй-бүлөнүн кирешелеринин түзүмү

Акчалай	эмгек акы социалдык трансферттер ишкерликтен алынуучу киреше кыймылдуу жана кыймылсыз мүлктү соодалоодон алынуучу киреше банк салымдары боюнча пайыздык киреше баалуу кагаздарды жүгүртүүдөн алынуучу киреше камсыздандыруудан түшүүчү киреше чет өлкөлүк валюта курсунун өзгөрүүлөрүнөн алынуучу киреше
Жеңилдик берүү	Мисалы, коммуналдык кызматтарга төмөндөтүлгөн баа менен төлөө
Натуралдык	чарбактан алынуучу материалдык байгерлик белек, тартуу утуштар азык-түлүк камы

561

Социалдык трансферттер – бул калктын ар кайсы категорияларына мыйзамдарга ылайык мамлекеттин стипендия, пенсия, жөлөк пул, дотация бериши.

Үй-бүлө чыгымдарынын түркүмдөлүшү

Туруктуу	Дайыма, кайсы бир мезгил аралыгында жумшалып келген чыгымдар, аларды төмөндөгүлөрдүн керектелишин кыскартуу же көбөйтүү аркылуу өзгөртүү кыйын: негизги тамак-аш азыктарын жана кийим сатып алуу жол киреге төлөө коммуналдык кызматтар бала бакча же мектеп ж.б.у.с.
Өзгөрүлмө	Маал-маалы менен акча сарптоо. Түрмөктүү (мисалы, эмерек сатып алуу) Мезгилдүү (мисалы, жашылча камдоо) Күтүүсүз (мисалы, ооруп калганда дары-дармек сатып алуу)
Салыктар жана жыйымдар	Жарандардын мамлекет бюджетине милдеттүү төлөмдөрү
Үнөмдөп сакталган акча	Келечектеги чыгымдарга ыктыярдуу түрдө акча калтыруу

2. Камсыздандыруунун пайдасы

Камсыздандыруу – кызыктар жактарды – камсыздандырылуучулар жана камсыздандыруучуларды (ушундай кызмат көрсөтүүчү компанияны) бириктирүү жолу менен менен экономикалык коопсуздукту камсыздоо ыкмасы. Мунун максаты – белгилүү мезгил аралыгында өзгөчө окуялардын айынан келтирилиши мүмкүн болгон зыяндын ордун толтуруу.

Камсыздандыруунун пайдасы:

- күтүүсүз чыгымдардын алдын алуу;
- чыгалашарды болтурбоо;

- кирешелердин сакталышын камсыздоо.

3-таблица

Камсыздандыруу түрлөрү

	Өздүк	Мүлктүк	Ыктымал зыян үчүн жоопкерчиликтен	Ишкерлер тобокелдигинен
1	Өмүрдү	өнөр жай ишканаларды (курулмаларды, жабдууларды, транспорт каражаттарын)	Жарандык (экологиялык булганууларга күнөөлү ишкана ээлерин, транспорт каражаттарынын ээлерин)	Ишкер тобокелдиктерден (жаңы техниканы киргизүүнү, соодадагы илгерилөөнү, жабдуунун иштебей туруш калышын ж.б.)
2	Медициналык (жарандардын ден соолугун)	Айыл чарба ишканаларын (курулмаларды, а/ч жаныбарларын, өсүмдүктөрүн жана техникасын)	Кесиптик (юристтерди, врачтарды, башка эркин кесиптегилерди)	Каржы тобокелдиктерин (насыя, насыянын пайызын төлөөнү, төлөм кечиккенден ж.б.)
3	Кырсыктардан (эмгекке жарамдуулукту)	транспортту, жүктү (жүктү жана контейнерлерди)		
4		Жарандардын мүлкүн (курулмаларды, үй мүлкүн жана батирди, транспорт каражаттарын)		

3. Үй-бүлө бюджети

Үй-бүлө бюджети – бул үй-бүлөнүн белгилүү мезгил (ай, чейрек, жыл) аралыгындагы бардык кирешелери жана чыгымдары жөнүндөгү жыйынды маалымат.

Каалагандай башка бюджет сыяктуу эле, үй-бүлө бюджети киреше жана чыгым бөлүгүнөн турат. Ушул бөлүктөрүнүн катышына жараша бюджет төмөндөгүдөй болушу мүмкүн:

- балансташтырылган – кирешелер чыгымдарга барабар;
- чыгашалуу (тартыш) – кирешелер чыгымдардан аз;
- ашыкча (профицит) – кирешелер чыгымдардан көп.

Үй-бүлө бюджетин түзүүнүн үч негизги учуру бар:

1. берилген мезгил учуруна каржылык милдеттерди коюу;
2. үй-бүлөнүн кирешелерин жана аларды ушул мезгилде көбөйтүү мүмкүнчүлүгүн баалоо;
3. кирешелердин чоңдугун жана коюлган каржылык милдеттерди эске алуу менен чыгымдарды пландоо.

4. Жашоо деңгээли жана жан багуу минимуму

Ар кандай коомдун түпкү максаты калктын жашоо деңгээлин жана байгерлигин жогорулатуу болуп саналат.

Жашоо деңгээли – бул айрым адамдын же адамдар тобунун жашоосу үчүн зарыл материалдык жана рухий байгерликтерди керектөө деңгээли менен мүнөздөлүүчү көрсөткүчтөр комплекси.

Жашоо деңгээлинин ирилештирилген жана жалпыланган көрсөткүчү болуп **АӨИ** (адамдын өнүгүү индекси) саналат. Ага төмөндөгүдөй көрсөткүчтөр кирет.

4-таблица

Адамдын өнүгүү индекси

Калктын өмүрүнүн узактыгы	Жалпысынан, ошондой эле эркектер жана аялдар үчүн өзүнчө алгандагы өмүрдүн орточо узактыгы, туулуу менен өлүмдүүлүктүн катышы
Калктын жан башына эсептегендеги киреше	Калктын жан башына эсептегендеги ИДП (ички дүң продукт) – өлкө экономикасында бир жыл ичинде өндүрүлгөн бардык товарлар менен тейлөө кызматтарынын жалпы наркы
Билим деңгээли	Реалдуу эмгек акы
Жакырчылык деңгээли	Мектеп бүтүрүүчүлөрүнүн ЖОЖдорго кирүү пайызы, 9-класс бүтүрүүчүлөрүнүн 10-класска өтүү пайызы, ошондой эле билим берүүнүн жеткиликтүүлүгү
Жакырчылык деңгээли	Жан багуу минимумунан төмөн деңгээлде жашаган калктын абалын чагылдырат

5-таблица

Жан багуу минимуму

Түрү	Эмнелер камтылат?	Кандай эсептелет?
Физиологиялык	Негизги физиологиялык муктаждыктарды канааттандырууга жана негизги кызматтар үчүн төлөөгө эсептелген (кийим, бут кийим ж.б. азык-түлүк эмес товарлардын сатып алынышы кошулбайт)	Азык-түлүктүн 25 түрүнө эсептелет
Социалдык	Эң зарыл рухий жана социалдык муктаждыктарга жумшалуучу чыгымдарды камтыйт	Товарлар менен тейлөө кызматтарынын 200 түрүнө, мунун ичинен азык-түлүктүн 80 түрүнө эсептелет

Мамлекет аралык мамилелер

Мамлекет аралык кызматташуунун негизги багыттарынын ичинен төмөнкүлөрдү бөлүп көрсөтүү зарыл:

1. экономикадагы;
2. тынчтыкты жана тынч тартипти сактоодогу;
3. табиятты коргоо ишмердигиндеги;
4. эл аралык кылмыш менен күрөшүүдөгү;

5. илим, маданият, билим берүү тармагындагы;
6. демография, чийки зат, энергетика маселелерин чечүүдөгү, космос мейкиндигин өздөштүрүүдөгү.

Эл аралык уюмдар да кыйла зор бийликке ээ. Алардын айрымдары мамлекеттердин өкүлдөрүнөн турат.

Бирок ал мамлекеттер ушул уюмдар жар салган принциптерди сакташы да, сактабашы да мүмкүн. Резолюцияга (талкуулоонун негизинде кабыл алынган токтомдорго), макулдашууга же келишимдерге мамлекеттин кол коюшу алар сөзсүз түрдө сакталат дегенди билдирбейт. Демократиялык институт болуп саналган Бириккен Улуттар Уюмун (БУУ) эл аралык саясий уюмдардын эң белгилүүсү десе болчудай.

БУУга дүйнөдөгү дээрлик бардык өлкөлөр кирсе да, көпчүлүк учурда ал өз мүчөлөрүнүн (мүчө мамлекеттердин) каалаганын жасоосуна тыюу сала албайт деп сындашат. Чынында эле БУУ кайсы бир өлкөнү согуш баштабоого ынандыруу (көндүрүү) аракетин жасаганы менен, ал аны токтото албайт.

БУУнун негизги функцияларынын бири - мүчө мамлекеттердин өкүлдөрүнүн жалпы маселелерди талкуулоого катышуусуна шарт түзүү. Кээде мындай талкуулар конфликттерди ого бетер ырбатат (курчутат). БУУнун негизги иши милдеттүү түрдө жүзөгө ашырылбай турган резолюцияларды кабыл алуу болуп саналат. БУУ дүйнө жүзүндө өзүнүн атайын агенттиктеринин аткарган иштери менен таанымал, буга мисал катары Дүйнөлүк саламаттыкты сактоо уюмун, Эл аралык эмгек уюмун, Дүйнөлүк тамакаш программасын жана башкаларды келтирүүгө болот.

Өлкөлөр ошондой эле соода же коопсуздук сыяктуу белгилүү бир маселелер боюнча да атайын уюмдарды, бирикмелерди түзүүнү чечиши мүмкүн. Борбордук Азия республикалары бүт кирген Көз Карандысыз Мамлекеттердин Шериктештиги буга мисал боло алат.

Глобалдашуу

Бул сөздүн аныктамаларынын бири мындай: “Бир нерсенин глобалдуу, б.а. дүйнөлүк масштабда жасалышы же керектелиши”. Глобалдашуу товарлардын, адамдардын жана идеялардын бир маданияттан, өлкөдөн бөлөк маданиятка, өлкөгө арзан жана тез өтүп турушуна өбөлгө түзүүчү жаңы технологиялардын өнүгүүсүнүн натыйжасы болуп саналат.

Глобалдашуунун натыйжасында транспорт каражаттары өркүндөтүлүп, адамдар бир өлкөдөн башка өлкөгө улам барган сайын оңой көчүүгө мүмкүнчүлүк алат. Адамдардын орун которуп жүрүшүнүн көптөгөн себептери бар. Алар көбүнчө чоңураак эмгек акы алуу жана/же жакшыраак жашоо үчүн башка жактарга барат. Мунун натыйжасында, мисалы Улуу Британия сыяктуу өлкөлөрдүн калкынын кыйла зор бөлүгүн бөтөн жерликтер түзүп калат. Келгиндердин маданий таасири ушунчалык күчтүү болгондуктан, бүгүнкү британ маданиятын аларсыз элестетүү мүмкүн эмес. Мисалы, адегенде Индияда пайда болгон чай ичүү каадасы же тамакка “кари” кошуу салты азыр британиялыктарга мүнөздүү болуп калды.

Миграция

Миграциялык агым көбүнчө “күтүп алуучу” өлкөлөргө пайдалуу болот, анткени келгиндер өлкө маданиятынын көп түрдүүлүгүн арттырат, жумушчу күчтүн жетишсиздигин толуктайт, ошондой эле кээде ал өлкөлөрдүн капиталын байытат. Бирок жаңы мигранттар кайсы бир деңгээлде кыйынчылыктарды да жаратат. Мисалы, алардын туткан дини, сүйлөгөн тили жергиликтүү калктын маданиятынан, тилинен абдан айырмаланып, атүгүл карама-каршы келип калышы ыктымал. Келгиндер менен

жергиликтүү адамдар бири-бири жөнүндө жаңылыш пикирде жүргөндүгү да жагдайды оорлотот. Айрыкча жумуш орундарын тартып алып жатат деп мигранттарды жек көргөндөр болот. (Бирок бүтүндөй экономикалык масштабда алар жумуш орундарын ээлегенге караганда көбүрөөк жаратаары анык).

Айлана чөйрө

Жаратылыш байлыктарын өтө ач көздүк менен пайдалануу, баары жокту булгап уулантуучу же желим баштыктар сыяктуу бат чириндиге айлана турган нерселерди таштай берип адамдар өздөрү жашаган айлана чөйрөнү бузат. Мисалы, токойлор бүт бойдон кыйылып, ордуна жаңыдан дарактар, бадалдар өстүрүлбөй жаткандыктан, кыртыш жаан-чачынга жуулуп кетип, акыр аягында жер көчкүлөр көбөйүүдө.

Ал эми Индиянын Бхопала шаарындагы аккумулятор жасоочу заводдо уу газ чыгып кеткенде, миңдеген адамдар жана айбанаттар кырылып калган эле.

Айлана чөйрө тынымсыз өзгөрүлүп турат. Буга биздин жакшы-жаман бардык иштерибиз да кыйла зор таасир тийгизет. Жаратылыш дайыма коргоого муктаж. Андыктан биз ар бирибиз жана бүтүндөй коомубуз, өлкөбүз менен айлана чөйрөгө кандай таасир тийгизип жаткандыгыбызды ойлошубуз керек.

Терроризм

“Террор” сөзүн англисчеден которгондо “катуу коркуу, үрөйү учуу” дегенди билдирет. Чындыгында эле мындай иш-аракет адамды абдан басынткан коркунуч менен коштолот. Сөздүктөрдүн биринде терроризмге мындай аныктама берилген: “Коомчулукту же өкмөттү көбүнчө өздөрүнүн саясий, идеологиялык максаттарына туура келген талаптарын аткарууга мажбурлоо үчүн жеке адамдын же уюшулган топтун мыйзамсыз күч колдонушу, опузалап коркутуусу”.

Адабият жана пайдалуу шилтемелер (алфавит боюнча)

566

I бап: документтер, Кодекстер, мыйзамдар жана эл аралык документтер

Кыргыз Республикасынын Жарандык кодекси.

Кыргыз Республикасынын административдик укук бузуулар кодекси.

Кыргыз Республикасынын Конституциясы.

Кыргыз Республикасынын Үй-бүлө кодекси.

Кыргыз Республикасынын Эмгек кодекси.

Эл аралык документтер:

Адам укуктарынын жалпы декларациясы.

Адам укуктары боюнча бүткүл дүйнөлүк билим берүү программасы:

– Биринчи баскычта жасалуучу аракеттердин планы (2005–2009 – жылдар)

– Экинчи баскычта жасалуучу аракеттердин планы (2010–2014 – жылдар)

Баланын укуктары тууралуу конвенция.

Демократиялуу жарандыкты жана адам укуктары боюнча билим берүүнү тарбиялоо тууралуу Европа Кеңешинин Хартиясы. 2011-жылы 11-майда Европа Кеңешинин министирлер Комитети тарабынан бекитилген CM/Res (2010)7 сунуштоосу жана түшүндүрмө меморандуму.

II бап: окуу китептери, колдонмолор жана мугалимдер үчүн кошумча адабият

Автономов В.С. Введение в экономику. 10-11 классы – Москва: Вита-Пресс, 1999.

Александрова И. Ю. и другие. Обществознание. Интенсивный курс. – Москва: Айрис-Пресс, 2010.

Алиев К. и другие. Экономика. – Бишкек, 2003

Алишева А.Р., Школьный В.А. Человек в государстве: Учебное пособие для 10 классов общеобразовательных средних учебных заведений. – Бишкек, 2000.

Алишева А.Р., Зулпиев Б.Р., Школьный В.А. и др. Личность и право: учебное пособие для учащихся 9 класса. – Бишкек: 1999

Афанасьева Т.М. Семья: Учебное пособие для 9-10 классов средних школ – второе издание, переработанное и дополненное – Москва: Просвещение, 1988.

Багдасарова Н.А. и др. Управление многообразием и межнациональные отношения. – Бишкек, 2010.

Бахмутова Л. С. Методика преподавания обществознания: учебное пособие для студентов педагогических высших учебных заведений в двух частях. – Москва: ВЛАДОС, 2001.

Безюлева Г.В., Шеламова Г.М. Толерантность: взгляд, поиск, решение. – Москва: 2003.

Бекешев К. А. Обществознание: учебное пособие. – Москва: Проспект, 2010.

Боголюбов Л. Н. и другие. Обществознание. 9 класс: учебник для общеобразовательных учреждений. Просвещение, 2010.

Боголюбов Л. Н. и другие. Обществознание. 9 класс. Поурочные разработки: пособие для учителей общеобразовательных учреждений – Москва: Просвещение, 2010.

Боголюбов Л. Н. и другие. Общая методика преподавания обществознания в школе. – Москва: Дрофа, 2008.

Вагапова Д. Риторика в интеллектуальных играх и тренингах. – Москва: 2001

Вакуленко В. А. и другие. Методическое пособие по интерактивным методам преподавания права в школе – второе издание – Москва: Новый учебник, 2004.

Граждановедение. Учебно-методическое пособие для преподавателей вузов Кыргызской Республики. – Бишкек, 2008

Гражданское образование в современной школе. – Калуга, 2001

Гордеева В. В. Правовое воспитание: 9–11 классы: разработки организационно-деятельностных игр. – Волгоград: Учитель, 2007.

Дж. Дик, Дж. Блэйс, П. Мур / Перевод с английского Т. Равичевой, с. Григорьева. Гражданское право и государство: экономические аспекты: Учебное пособие, 2001.

Дж. Линч, М. Уаттс, Д. Уэнворт \ Пер. с англ. С. Григорьева, Т. Равичевой. Международная экономика: учебное пособие, 2001.

Дж. Пилон и другие. Гражданственность и участие в управлении – ваша роль в гражданском обществе XXI века: Учебное пособие для средних школ Кыргызской Республики 10-11 классы: Часть I и II – Бишкек: МФИС, 2013. Переработанные издания.

Ибрагимов Р. Ю. Сдаем основы социологии и политологии: для среднего профессионального образования. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2005.

Кайзер Ф.-И., Веткина А.В., Курмелева А.С. Экономика: Базовый курс для 10-11 классов общеобразовательных учреждений. – Москва: Вита-Пресс, 2007

Каким образом все учителя могут внести вклад в воспитание гражданственности и образование в области прав человека: пособие для развития компетенций. – Совет Европы, 2011

Кацубо С. П. Изучаем право: практическое пособие для классных руководителей, социальных педагогов, учителей школ. – Москва: издательство деловой и учебной литературы, 2006.

Кравченко А. И. Введение в социологию: учебное пособие для 10–11 классов общеобразовательных учреждений. – Москва: Просвещение, 1996.

Котова О. А., Лискова Т. Е. Обществознание. 9 класс: рабочая тетрадь для учащихся общеобразовательных учреждений. – Москва: Просвещение, 2010.

Лазебникова А. Ю. Современное школьное обществознание: методическое пособие для учителя с дидактическими материалами. – Москва: Школа-Пресс, 2000.

Летнева О. В. (составитель). Правовое воспитание школьников: 5–9 классы: конспекты занятий – Волгоград: Учитель, 2006.

Липсиц И.В. Экономика. 9 класс. Вита-Пресс, 1999.

Лозовский Л. Ш. и другие. Практикум по обществознанию: вопросы и ответы, тесты с решениями. – Москва: Рольф Айрис-Пресс, 2010.

Мавлютова Е. А. Основы правовых знаний. 8–11 классы. Интерактивные методы преподавания права. – Волгоград: Учитель, 2009.

Мурзалиева А.Н., Нарбекова Ж.М. Методическое пособие по проведению внеклассных занятий с целью противодействия коррупции: для учащихся 7-10 классов общеобразовательных школ. – Бишкек, 2009

Мусаева В. и другие. Адеп. - Бишкек, 2007

Мусакожоев Ш. и другие. Экономика. - Бишкек, 2010

Мы и право. Учебное пособие для 9-11 классов. – Бишкек, 2000

Образование в области прав человека в школьной системе Европы, Центральной Азии и Северной Америки: сборник примеров успешных практик. - Совет Европы, БДИПЧ ОБСЕ, ЮНЕСКО, УВКПЧ ООН, 2009.

Понимаем права человека: руководство по образованию в области прав человека. - Европейский Центр обучения и исследований в области прав человека и демократии (ЕТС), г. Грац, 2005

Права человека в свободной стране. Учебное пособие по правоведению для 8-9 классов.- 1996

Профилактика насилия и обучение жизненным навыкам. Пособие по проведению тренингов. – Алматы, 2004.

Прутченков А. С. Свет мой, зеркальце, скажи...: методические разработки социально-психологических тренингов. – Москва: Новая школа, 1996.

Прутченков А. С. Наедине с собой. Психологические тесты и психотехнические упражнения для подростков и старшеклассников. – Москва: Российское педагогическое агентство, 1996.

Прутченков А. С. Школа жизни: методические разработки социально-психологического тренинга. – Москва: Международная Педагогическая Академия, 1998.

Румынина В.В. Проверочные тесты по праву. – Москва: 2000

Сидельников Т. Т. Политология: комментарии, схемы, афоризмы: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – Москва: ВЛАДОС, 1999.

Сорокина Е. Н. (составитель) Путь подростка в правовом лабиринте. – Москва: Экстремум, 2007.

Суворова Н. Г. Основы правовых знаний: 8–9 классы. Методическое пособие для учителя. – Издание третье, переработанное. – Москва: Новый учебник, 2007.

Сычев А. А. Обществознание: учебное пособие. – Москва: Альфа-М, ИНФРА-М, 2010.

Тилешалиев Н.Б., Маклин Х.К., Задорожная Н.П., Низовская И.А. Демократия снизу вверх: шесть кейс-стади по проекту «Школьный парламент и социальное партнерство в Кыргызстане». – Бишкек, 2005

Тюляева Т. И. Обществознание: настольная книга учителя. – Москва: Астрель, 2010.

Фонд «Сорос-Кыргызстан», Урбан Институт Бишкек. Руководство по бюджету для граждан/Программа ПРООН по политическому и административному управлению на центральном уровне. – Бишкек: 2002.

Фридман Л.М., Кулагина И.Ю. Психологический справочник учителя. – Москва: Просвещение, 1991.

Чеботарева Н. И. (автор-составитель). Правоведение: 9 класс. Международное гуманитарное право.

Через гуманизм – к миру (гуманитарное право). Учебное пособие для 10 классов общеобразовательных школ – Бишкек, 1999

Чернецова Н.С., Сковцова В.А., Медушевская И. Е.. Экономическая теория: учебное пособие. – Москва: КНОРУС, 2009

Шилобод М. И., Кривошеев В. Ф. (авторы-составители). Политика и право. Школьный практикум. 10–11 классы: пособие для учащихся общеобразовательных учебных заведений. – Москва: Дрофа, 1997.

Эсенканов К. Укук таануу. - учебник для 9 класса школ с кыргызским языком обучения. – Бишкек, 2012

III бап: Окуучулар үчүн кошумча адабият

Введение в политологию: книга для учащихся старших классов. – Москва: 1994

Домашек Е. В. Школьный справочник по обществознанию. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2010.

Дыдко С. Н. Обществознание. 8–11 классы: справочные материалы. – Москва: АСТ, 2010.

Иоффе А. Н. Обществознание. 9 класс: справочные материалы. – Москва: АСТ, 2006.

Лопухов А. М. Словарь терминов и понятий по обществознанию. – Москва: Айрис-Пресс, 2010.

Павлова Л.Г. Спор, дискуссия, полемика. – Москва: Просвещение, 1991.

Сазонова Г. Г. Обществознание в таблицах и схемах. – Москва: Виктория Плюс, 2007.

Северина О. А. (автор-составитель). Обществознание. 9 класс: тесты и тренировочные упражнения. – Волгоград: Учитель, 2008.

Чернышева О. А. Обществознание. 9 класс. – Москва: Легион, 2009.

IV бап: Мугалимдер үчүн класстык ишти уюштуруу боюнча жалпы методикалык сунуштар

По общей редакцией Саймона Дженкинса. Интерактивные методы обучения и управление классом; методическое пособие для учителей. — Бишкек: IFES, 2004.

Современные образовательные технологии. – Москва: КНОРУС, 2011.

Формативное оценивание и методы личностно-центрированного преподавания и познания. – Бишкек: 2007

Библиография

- Гражданственность и участие в управлении – ваша роль в гражданском обществе XXI века: Учеб. Пособие для средних шк. Кырг. Респ. 10-11 кл.: Дж. Пилон и др. – Б.: МФИС, 2013, часть 1 и 2 – 2013. Переработанные издания.
- Рабочая тетрадь по курсу «Человек и общество» для учащихся IX класса общеобразовательной школы/ Л.Ю. Марченко, Э.К. Осмонбетов, Б.К. Алгожоева, З.А. Дубанаев. – Б., 2004 – 172 с.
- Методическое пособие для учителей по курсу «Человек и общество» для IX класса общеобразовательной школы / Э.К. Осмонбетов, Л.Ю. Марченко, Б.К. Алгожоева и др. – Б., 2004. – 126 с.
- Полезные советы для профессионального роста (для студентов и выпускников учебных заведений). Учебное пособие, автор-составитель: Н.Г. Сластникова – Б.: 2010. – 99 с.
- Методическое пособие для учителей средних школ по предмету «Человек и общество», разработанное в рамках проекта «Права человека и демократия на доступном языке». Ош 2008. – 70 с.
- Укук булагы. Информационно – правовая брошюра. Общественный фонд «Центр права человека и демократия». Ош 2012. – 56 с.
- Методическое пособие по преподаванию прав ребенка. - Молодежная правозащитная группа. – Бишкек.
- «В будущее без конфликтов». Учебное пособие. Street Law. Бишкек - 2011 г.

